

मीमांसा-दर्शनम् ।

जैमिनि-प्रणीतम् ।

श्रीश्वरस्वामिकृतेन भाष्येण सहितम् ।

—ऽः—

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजौवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

प्रथमात् बडाध्याय-पर्यन्तम्

(पूर्वः षट्कः)

— —

५४

कलिकाता-

सारसुधानिधियन्ते सुद्धितम् ।

इ० १८८३ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ-বিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদার হাউস।
প্রিণ্টর—শ্রীসদানন্দ মিশ্র নং ৫১ ক্রসফ্রিট।

सङ्केत-सूचनम् ।

—०—

सङ्केतः	... अर्थः ।
अ०	... अधिकरणम् ।
अ० पा० अ०	... अव्याये पादे अधिकरणम् ।
अ० पा० अधि०	... " " "
आ०	... आशङ्का वा आपत्तिः ।
आ० नि०	... आशङ्कायाः आपत्तिर्वा निरासः ।
आभा०	... आभासः ।
आश०	... आशङ्का ।
उ०	... उत्तरम् ।
उप०	... उपसंहारः ।
उ० यु०	... उत्तरे युक्तिः ।
द्वि०	... द्वितीयम् ।
द्वि० पू०	... द्वितीयः पूर्वपञ्चः ।
नि०	... निराकरणम् ।
पू०	... पूर्वपञ्चः ।
पू० आ० नि०	... पूर्वपञ्चे आशङ्कानिरासः ।
पू० नि०	... पूर्वपञ्चनिरासः ।
पू० पू०	... पूर्वपञ्चे पूर्वपञ्चः ।
पू० यु०	... पूर्वपञ्चे युक्तिः ।
प्र०	... प्रथमम् ।

प्र० पू०	...	प्रथम-पूर्वपक्षः ।
भा०	...	भाष्यम् ।
व्या०	...	व्याख्या ।
सि०	...	सिद्धान्तः ।
सि० आ०	...	सिद्धान्ते आशङ्का ।
सि० आ० नि०	...	सिद्धान्ते आशङ्कानिरासः ।
सि० यु०	...	सिद्धान्ते युक्तिः ।
सि० हे०	...	सिद्धान्ते हेतुः ।
स॒०	...	सूत्रम् ।
हे०	...	हेतुः ।

मीमांसादर्शनम्

समाप्तम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ।

मू.   अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

भा० । लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति सम्बवे तदर्थान्वेष सूचेवित्यवगमन्वयम् । नाभ्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितश्चो वा । एवं वेदवाक्यान्वेष एभिव्याख्यायन्ते । इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्यानि, खपदार्थांश्च व्याख्येयाः इति प्रयत्नगौरवं प्रसन्न्येत । तत्र लोकेऽयमथश्चट्टा छत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः, न चेह किञ्चिद्दृत्तमुपलभ्यते । भवितव्यन्तु तेन, यस्मिन् सति अनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । तथाहि प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति, तत्तु वेदाध्ययनं, तस्मिन् हि सति सा अवकल्पते । नैतदेवं, अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि च वेदाध्ययनात् । उच्यते,— मादृशानान्तु धर्मजिज्ञासां अधिकात्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति । कथं ? वेदवाक्यानामनेकविधी विचार इह वर्त्तिष्ठते । अपिच नैव वयमिह वेदाध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्मः,

परस्ताच्चानन्तर्यम्, नहेतदेकं वाक्यं पुरस्ताच्च वेदाध्यय-
नात् धर्मजिज्ञासा प्रतिषेधयिष्यति, परस्ताच्चानन्तर्यं प्रक-
रिष्यति, भिद्येत हि तथा वाक्यम्, अन्या हि वचनव्यक्ति-
रस्य पुरस्तात् वेदाध्ययनाऽर्थजिज्ञासां प्रतिषेधत, अन्या
च परस्तादानन्तर्यमुपदिश्यत, वेदानधीत्य—इति एकस्यां
विधीयते अनूद्य आनन्तर्यं, विपरीतमन्यस्याम्।
अर्थैकत्वाच्च एकवाक्यतां वक्ष्यति। किञ्चाधीते वेदे हय-
मापतति, गुरुकुलाच्च समावर्त्तितव्यं, वेदवाक्यानि च
विचारयितव्यानि, तत्र गुरुकुलाच्चा समावर्त्तिष्ठ, कथं
नु वेदवाक्यानि विचारयेत्? इत्येवमर्थोऽयमुपदेशः।
यद्येवं, न तर्हि वदाध्ययनं पूर्वं गम्यते, एवं हि समाम-
नन्ति वेदमधीत्य स्नायात्—इति, इह च वेदमधीत्य स्ना-
यन् धर्मं जिज्ञासमानः इममान्नायमतिक्रामेत्। न स्ना-
यायो नाम अतिक्रमितव्यः तदुच्छते,—अतिक्रमिष्याम
इममान्नाम् अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं, सन्तमनर्थकमव-
कल्पयेम। दृष्टो हि तस्याथः कर्मावबोधनं नाम। न च त-
स्याध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति,
यदपि च समामनन्तीव, तत्रापि द्रव्यसंस्कारकर्मसु परा-
र्थलात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्—इत्यर्थवादतां वक्ष्यति।
न च अधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतत् विधीयते। नह्यता-
नन्तर्यस्य वक्ता कथिच्छब्दोऽस्ति? पूर्वकालतायां क्ला-
स्मर्यते, न आनन्तर्ये। दृष्टार्थता वाऽध्ययनस्य, आनन्तर्ये
व्याहन्येत। लक्षणया त्वे घोर्थः स्यात्, न वेदं स्नानम-
दृष्टार्थं विधीयते। किन्तु लक्षणया अस्नानादिनियमस्य

पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहः । वेदमधीत्य स्ना-
यात्, गुरुकुलात् मा समावर्त्तिष्ठ—इति षष्ठार्थता-
परिहारायैव । तस्मात् वेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिवर्त्यन-
न्तरं धर्मो जिज्ञासितव्यः—इति अथशब्दस्य सामर्थ्यम् ।
नच ब्रूमोऽन्यस्य कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासान् कर्त्तव्येति ।
किन्तु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यं, अनन्तरं धर्मो
जिज्ञासितव्यः—इति अथशब्दस्यार्थः ।

अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः, यथा, चेम-
सुभित्तोऽयम्, अतोऽहमस्मिन् देशे प्रतिवसामौति, एवं,
अधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातः अनन्तरं धर्मो
जिज्ञासितव्य इति अतःशब्दस्य सामर्थ्यम् । धर्माय हि
वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयात्, अतः
एतुस्मात् कारणात् अनन्तरं धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदित्यतः-
शब्दस्यार्थः ।

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातु-
मिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? । को धर्मः ? कथंलक्षणः ?
कान्यस्य साधनानि ? कानि साधनाभासानि ? किं पर-
श्वेति ? । तत्र को धर्मः ? कथं लक्षणः ?—इति एकेनैव
सूचेण व्याख्यातं—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः—इति ।
कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किं पर-
श्वेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं, क्व पुरुषपरत्वं, क्व वा पुरुषो
गुणभूतः ?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूचम्
अथातो धर्मजिज्ञासा—इति । धर्मः प्रसिद्धो वा स्यात्,
अप्रसिद्धो वा ? स चेत् प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्यः । अथा-

प्रसिद्धः, न तरां । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम्, अथवाऽर्थवत् ? । धर्मं प्रति हि विप्रतिपदा बहुविदः,— केचिदन्यं धर्ममाहः, केचिदन्यं । सोऽयमविचार्यं प्रवर्त्तमानः कञ्चिद्वेषोपाददानो विहन्येत, अनर्थं च कठक्केत, तस्माद्धर्मीं जिज्ञासितव्य इति ; स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तौति प्रतिजानौमहे । तदभिधौयते

धर्मलक्षणाधिकरणम् ।

सू. चोदनालक्षणीयर्थी धर्मः ॥ २ ॥

भा. चोदना—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहः, आचार्यचोदितः करोमोति हि दृश्यते । लक्ष्यते येन तत्त्वाणां धूमो लक्षणमन्वेरिति हि वदन्ति । तथा यो लक्ष्यते, सोऽर्थःपुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तौति प्रतिजानौमहे । चोदना हि भूतं, भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकृष्टमित्येवंजातौयकमर्थं, शक्तोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम् । न च तथा भूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना, यथा यक्षिङ्गन लौकिकं वचनं,—नद्यास्तीर्णं फलानि मन्ति—इति । तत् तथमपि भवति, वितथर्माय भवतौति । उच्यते, विप्रतिसिद्धमिदमुच्यते,—ब्रवीति वितथम् इति, ब्रवीति—इति उच्यतेऽवबोधयति बुध्यमानस्य निमित्तं भवति इति, यस्मिंश्च निमित्तभूते सति अवबुध्यते सोऽवबोधयति । यदि च चोदनायां सत्यामग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतौति गम्यते कथमुच्यते,—न तथा भवतौति । अथ न तथा भवतौति, कथमवबुध्यते ? असन्तमर्थमवबुध्यते—इति विप्रतिसिद्धम् । न च स्वर्गकामो

यजेत्—इत्यतो वचनात् सन्दिग्धमवगम्यते,—भवति वा
स्तर्गी न वा भवति—इति । न च निश्चितमवगम्यमानमिदं
मिथ्या स्यात्, यो हि जनित्वा प्रध्वंसते—नैतदेवमिति,
स मिथ्याप्रत्ययः । न चैष कालान्तरे, पुरुषान्तरे, अवस्था-
न्तरे, देशान्तरे वा विपर्येति । तस्मादवितथः । यत्तु
लौकिकं वचनं, तच्चेत् प्रत्ययितात् पुरुषात्, इन्द्रियविषयं
वा, अवितथमेव तत् । अथाप्रत्ययितात् अनिन्द्रियविषयं
वा, तावत् पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम्, अशक्यं हि तत्
पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात् । अपरस्मात्पौरुषेयाहचनात्
तदवगतम्—इति चेत्? तदपि तनैव तुल्यम्, नैवंजाती-
यकेषु अर्थेषु पुरुषवचनं प्रामाण्यमुपैति, जात्यन्धानामिव
वचनं रूपविशेषेषु न च विदुषामुपदेशो नावकत्प्रयत्ने, उप-
दिष्टवल्तम् मन्वादयस्तस्मात् पुरुषात् सन्तो विदितवल्तम्,
यथा चक्षुषा रूपमुपलभ्यते इति इर्णनादेवावगतम् ।
उच्यते । उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ति, असति
व्यामोहे वेदादपि भवन्ति । अपि च पौरुषेयाहचनात्
एवं अयं पुरुषो वेद—इति भवति प्रत्ययः, न एवं अय-
मर्थः—इति । विष्ववर्तं हि खल्पपि कश्चित् पुरुषक्तात्
वचनात् प्रत्ययः, न तु वेदवचनस्य मिथात्वे किञ्चन
प्रमाणमस्ति । ननु सामान्यतो दृष्टं पौरुषेयं वचनं वितथ-
मुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते । न अन्य-
त्वात्, न ज्ञान्यस्य वितथभावेऽन्यस्य वैतथं भवितुमर्हति;
अन्यत्वादेव, न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि
श्यामत्वं भवितुमर्हति । अपि च पुरुषवचनसाधर्म्यात् वेद-

वचनं वितथम्—इति अनुमानं व्यपदेशादवगम्यते, प्रत्यक्षसु वेदवचनेन प्रत्ययः, न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः, किं धर्मजिज्ञासया ? । उच्यते,—य एव श्रेयस्करः, स एष धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यतां ? । यो हि यागमनुतिष्ठति, तं धार्मिकः—इति समाचक्षते, यश्च यस्य कर्त्ता, स तेन व्यपदिश्यते, यथा पावकः, लावक इति । तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके, वेदेऽपि यज्ञेन यज्ञं अयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्—इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समाप्तन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च इति । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्ठोमादिः । कोऽनर्थः ? । यः प्रत्यवायाय, श्वेतो, वज्रः, इषुरित्येवमादिः तत्र अनर्था धर्मं उक्तो मान्यता इति अर्थग्रहणम् । कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा हिंसा च प्रतिसिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते ? । उच्यते । नैव श्रेनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते, यो हि हिंसितुमिक्षेत्, तस्यायमभ्यपावः—इति हि तेषामुपटेशः, श्वेतनाभिचरन् यजेत—इति हि समाप्तन्ति, न अभिचरितव्यम्—इति । ननु अशक्तं इदं सूत्रं, इमावर्थावभिर्वादितुं,—चोदनालक्षणो धर्मः, न इन्द्रियादिलक्षणः । अर्थश्च धर्मः, न अनर्थ इति । एकं हीदं वाक्यं, तदेवं सति भिद्येत । उच्यते, यत्र वाक्यादर्थोऽवगम्यते, तत्रैवम्, तत्तु वैदिकेषु, न सूत्रेषु, अन्यतोऽवगतेऽर्थं

सूत्रम् एवमर्थमिदम्—इत्यवगम्यते । तेन च एकदेशः
सूत्रगते—इति सूत्रं । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमाविक-
टेशावित्यवगन्तव्यम् । अथवा अर्थस्य सतशोदनालक्षण्यस्य
धर्मंत्वमुच्यते इति एकार्थमेवेति ।

धर्मप्रामाण्यपरीक्षाप्रताधिकरणम् ।

सू. तस्य निमित्तपरीक्षिः ॥ ३ ॥

उक्तमस्माभिः चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानम्, इति ।
तत् प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्, इदानीं तस्य निमित्तं परोक्ति-
यामहे, किं चोदनैवेति, अन्यदपौति । तस्मात्र ताव-
न्निशेयते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः—इति । तदुच्यते
धर्मं प्रत्यक्षस्य अप्रमाणतायाः अधिकरणम् ।

लू. सत्त्वंप्रयोगे पुरुषस्यन्दियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् अनिमित्तं विद्यमानोप- लभ्नन्त्वात् ॥ ४ ॥

इदं परोक्त्यते, प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं
कारणं ? । एवंलक्षणकं हि तत्, सत्त्वंप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रि-
याणां बुद्धिजन्म, तत् प्रत्यक्षं सति इन्द्रियार्थसम्बन्धे या-
पुरुषस्य बुद्धिर्जायते, तत् प्रत्यक्षं, भविष्यन् च एषोऽर्थो न
ज्ञानकालेऽस्तौति, सतशैतदुपलभनं, नासतः । अतः
प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा, जन्म वा, सन्निकर्षा वेति
नैषां कस्यचिदवधारणार्थमेतत् सूत्रं । सति इन्द्रियार्थसम्बन्ध-
योगे, नासति इत्येतावदवधार्यते, अनेकस्मिन्नवधार्यमाणे
भिद्येत वाक्यम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाचानुमानोपमानार्थापत्ती-
नामप्यकारणत्वमिति ॥

अभावोऽपि नास्ति यतः

धर्मे वेदप्रामाण्यस्याधिकरणम् ।

**सू. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्य ज्ञान-
मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं
वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥**

औत्पत्तिकः—इति नित्यं ब्रूमः, उत्पत्तिर्हि भाव उच्चते
लक्षणस्या । **अवियुक्तः** शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः, नोत्पत्तयोः
पश्चात् सम्बन्धः, **औत्पत्तिकः** शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य
अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं प्रत्यचादिभिरनव-
गतस्य । कथं ? उपदेशो हि भवति, उपदेशः इति विशिष्टस्य
शब्दस्य उच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य, न हि तदुत्पन्नं
ज्ञानं विपर्येति । यत्तु नाम ज्ञानं न विपर्येति, न तत्
शक्यते वक्तुं न एतदेवम्—इति । यथा विज्ञायते, न तथा
भवति, यथैतन्न विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये,
अन्यहाचि स्यात्, एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते,—अस्ति ।
नास्ति वेति । तस्मात् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न हीवं
मति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययोः
ज्ञासी । वादरायणग्रहणं वादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते
वादरायणं पूजयितुं, नामौय मतं पर्युदसितुम् ।

**हृत्तिकारम् अन्यथेम ग्रन्थं वर्णयाच्चकार तस्य निमित्त-
परौष्ठिः**—इत्येवमादिः—न परौक्तितव्यं निमित्तं, प्रत्य-
चादौनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि, तदन्तर्गतस्य शास्त्रं,
अतस्मदपि न परौक्तितव्यम् । अचोच्यते,—व्यभिचारात्
परौक्तितव्यम्—शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशते यतः, तेन

प्रत्यक्षं व्यभिचरति, तम् लत्वाज्ञानमानादौन्यपि । तत्रा-
परौच्छ प्रवर्त्तमानोऽर्थात् विहृयेत, अनर्थं चाप्नुयात्
कदाचित् । नैतदेवं,—यत् प्रत्यक्षं न तत् व्यभिचरति ।
यत् व्यभिचरति, न तत् प्रत्यक्षम् । किं तर्हि प्रत्यक्षम् ?
तत्सम्योगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम्
यहिषयं ज्ञानं, तं नैव सम्योगे इन्द्रियाणां, पुरुषस्य बुद्धि-
जन्म सत्प्रत्यक्षम् । यदन्यविषयज्ञानमन्यसम्योगे भवति,
न तत् प्रत्यक्षम् । कथं युनरिदमवगम्यते ? इदं तत्
सम्योगे, इदमन्य सम्योगे इति । यत् न अन्यसम्योगे,
तत् तत्सम्योगे, एतद्विपरीतमन्यसम्योग इति । कथं
ज्ञेयम् ? यत् शुक्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजतसन्नि-
कृष्टं मे चक्षुरिति मन्यते । बाधकं हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते,
—नैतदेवं, मिथ्याज्ञानमिति, तत् अन्यसम्योगे, विपरीतं
तत्सम्योगे इति । प्राग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते ?
यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्वि-
शेषः । यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मनो भवति, इन्द्रियं
वा तिमिरादिभिः, सौक्ष्मादिभिर्वाह्नी वा विषयः, ततो
मिथ्याज्ञानं, अनुपहर्त्तुषु हि सम्यक्ज्ञानं । इन्द्रियमनोऽर्थ-
मन्त्रिकषे हि सम्यक्ज्ञानस्य हेतुः, असति तस्मिन् मिथ्या-
ज्ञानं, तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । दुष्टेषु हि
ज्ञानं मिथ्या भवति । कथमवगम्यते ? । दोषापगमे स-
म्यतिपत्तिदर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टावगमः ? इति चेत् ।
प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेद्विषमवगच्छेमहि, प्रमाणाभावा-
ददुष्टमिति मन्ये महि । तस्मात् यस्य च दुष्टं करणं, यत्र

च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमौचौनः प्रत्ययो नान्य इति ।

ननु सर्वं एव निरालम्बनः स्वप्रप्रत्ययः, प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता—स्वभाव उपलक्षितः स्वप्रे, जाग्रतोऽपि स्तम्भः—इति वा कुड्डः—इति वा प्रत्यय एव भवति । तस्मात् सोऽपि निरालम्बनः । उच्यते,—स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्ठतीति ? । स्वप्रेऽप्येवमेव सुपरिनिश्चिताऽसौत्, प्राक्प्रबोधनात् न तत्र कश्चिद्दिशेष इति । न, स्वप्रे विपर्ययदर्शनात् । अविपर्ययाच्च इतरस्मिन् । तत्कामान्यादितरत्वापि भविष्यति इति चेत् । यदि प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जाग्रत्प्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिस्थाभावस्य हेतुः । न शक्यते प्रत्ययत्वात् अयमन्यः—इति वक्तुम् । अन्यतम्भु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययद्वगतः । कुतः ?—इति चेत् । मनिद्रस्य मनसो दौर्बल्याद्विद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुष्मस्याभाव एव । अचेतयन्नेव हि सपुसः—इत्युच्यते । तस्माजाग्रतः प्रत्ययो न मिथ्येति । ननु जाग्रतोऽपि करणदोषः स्यात् । यदि स्यात्, अवगम्येत । स्वप्नदर्शनकालेऽपि नावगम्यते—इति चेत् । तत्र प्रबुद्धो ज्ञावगच्छति निद्राक्रान्तं मे मनः आसौत् इति ।

शून्यम् । कथं ? अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः, अतस्तद्विकर्मर्थरूपं नाम न किञ्चिद्मौति पञ्चामः । स्यादेतदेवं, यद्यर्थाकाराबुद्धिः स्यात् । निराकारा तु नो बुद्धिः, आकारवान्

बाह्योऽर्थः । स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्धगत्तरविषया । ज्ञाणिका हि सा, न बुद्धगत्तरकालमवस्थास्यते इति । उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते, ज्ञापयति च अर्थान्तरं, प्रदीपवदिति—यत् उच्येत । तत्र । न ह्यज्ञातोऽर्थे कथिद् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते तु अनुमानादवगच्छति, तत्र यौगपद्यमनुपपन्नम् । न तु उत्पन्नायामेव बुद्धौ ज्ञातोऽर्थः—इत्युच्यते, नानुत्पन्नायां, अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, पश्चात् ज्ञातोऽर्थः । सत्यं, पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते । भवति हि कदाचिदेतत्, यत्, ज्ञातोऽप्यर्थः सन् अज्ञातः—इत्युच्यते । न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः रूपीपलभन्नम् । तस्माद्व्यपदेश्या बुद्धिः, अव्यपदेश्यं च नाप्रत्यक्षम् । तस्माद्व्यक्त्याद्वा बुद्धिः । अपि च काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावः, नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः । न च एकरूप्यम्, अनाकारामेव हि बुद्धिमनुमिमोमहे, साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः । तस्मादर्थालभ्वनः प्रत्ययः । अपि च नियतनिमित्तः तन्तुष्वेव उपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा तन्त्वादानेऽपि कदाचित् घटबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात् । न चैवमस्ति, अतो न निरालभ्वनः प्रत्ययः । अतो न अभिचरति प्रत्यक्षम् ।

अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽस-
विकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । तत्तु हिविधम्—प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं,
सामान्यतोदृष्टसम्बन्धस्त्वा । प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं यथा, धूमा-
क्तिदर्शनादम्बाक्तिविज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं

यथा, देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्य-
गतिस्मरणम् । शास्त्रं शब्दविज्ञानात् अस्त्रिक्षष्टेऽर्थे
विज्ञानम् । उपमानमपि सादृश्यं अस्त्रिक्षष्टेऽर्थे
बुद्धिमुत्पादयति । यथा, गवयदर्शनं गोस्मरणस्य । अर्था-
पत्तिरंपि दृष्टः, श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते—इत्यर्थ-
कल्पना । यथा, ज्ञौवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिः
भावस्यादृश्य कल्पना । अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्ति
—इत्यस्यार्थस्यास्त्रिक्षष्टस्य । तस्मात् प्रसिद्धलात् न परी-
चितव्यं निमित्तम् ।

ननु प्रत्यक्षादौन्यन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि,
शब्दसु न प्रमाणम् । कुतः ? अनिमित्तं विद्यमानोप-
लभ्यन्तवात् (७।१३) । अनिमित्तं अप्रमाणं शब्दः । यो
द्वृपलभ्यनविषयः नोपलभ्यते, स नास्ति, यथा शशस्य
विषाणम् । उपलभ्यकानि चेन्द्रियाणि पञ्चादीनां, नच,
पशुकामेष्यनन्तरं पश्वः उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशु
फला । कर्म्मकाले च फलेन भवितव्यं, यत्काले हि मर्दनं,
तत्काले मर्दनसुखम् । कालान्तरे फलं दास्यति इति
चेत् न । न कालान्तरं फलमिष्टे: इत्यवगच्छामः
कुतः ? यदा तावदसौ विद्यमाना आसीत्, तदा फलं न
दत्तवतौ । यदा फलमुत्पद्यते, तदाऽसौ नास्ति । असतौ
कथं दास्यति ?

प्रत्यक्षज्ञ फलकारणमन्यत् उपलभामर्ह । न च दृष्टे
कारणे सति, अदृष्टं कल्पयितुं शक्यते, प्रमाणाभावात् ।
एवं दृष्टापचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं न भवतीति

मन्यामहे । हृषिकेषमपि भवति किञ्चिद्वचनम्,—पात्र-
चयनं विधाय आह—स एष यज्ञायुधौ यजमानोऽन्नसा
खर्गं लोकं याति—इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति,
न च तत् खर्गं लोकं यातीति, प्रत्यक्षं हि तत् दद्धते,
न चैषं याति इति विधिशब्दः । एवं जातीयकं प्रमाण-
विरुद्धं वचनमप्रमाणम् । अम्बुनि मज्जति अलावूनि,
आवाणः प्लवन्ते—इति यथा । तत्सामान्यादग्निहोत्रादि-
चोदनासु अपि अनाश्वासः । तस्मात्र चोदनालक्षणोऽथर्वे
धर्मः ।

श्रीत्यत्तिकम् शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम् (पा३)
तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन
सम्बन्धः । तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्यार्थस्य ज्ञानं
प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य । तथा च चोदनालक्षणः
सम्यक् सम्प्रत्ययः इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययः,
तस्य मिथ्याभाव आशङ्केत । परप्रत्ययो हि तदा स्यात् ।
अथ शब्दे ब्रूवति कथं मिथ्येति ? नहि तदानीं अन्यतः
पुरुषादवर्गतिमिच्छामः । ब्रौतीत्युच्यते—बोधयति बुद्धमा-
नस्य निमित्तं भवति इति शब्दे च निमित्ते स्वयं बुध्यते ।
कथं विप्रलक्ष्म ब्रूयात् ?—नैतदेवं इति न चास्य चोदना
स्यादान वा इति—सांशयिकं प्रत्ययमुत्पादयति । न च
मिथ्यैतत्—इति कालान्तरे देशान्तरेऽवस्थान्तरे पुरुषान्तरे
वा पुनरव्यपदेशप्रत्ययो भवति ? योऽप्यस्य प्रत्ययविप-
र्यासं हृष्टा अत्रापि विपर्यसिष्यति—इत्यानुमानिकः प्रत्ययः

उत्पद्यते, सोऽप्यनेन प्रत्यक्षेण प्रत्ययेन विरुद्धमानो बाध्यते ।
तस्माच्चोदनालक्षणं एव धर्मः ।

स्यादेतदेवं, नैव शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, कुतोऽस्य पौरुषेयता अपौरुषेयया वेति । कथं ? । स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः, क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् । यदि संश्लेषलक्षणं सम्बन्धमभिप्रेत्योच्यते । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाऽश्चयाश्रयिभाव—संयोगादयसु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपत्ता एवेति ।

उच्यते । यो ह्यात्र व्यपदेशः सम्बन्धः, तमेकं न व्यपदिशति भवान्, प्रत्यायस्य, प्रत्यायकस्य च यः सङ्गासङ्गलक्षणः इति । आह, यदि प्रत्यायकः शब्दः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति ? । उच्यते । सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणं, प्रत्यायकः—इति हि प्रत्ययं दृष्टाऽवगच्छामः न प्रथमश्रुतः—इति प्रथमश्रवणे प्रत्ययमदृष्टा, यावल्कृत्वःश्रुतेन इयं संज्ञा, अयं संज्ञो—इत्यवधारितं भवति, तावल्कृत्वःश्रुता दर्थावगम इति । यथा चक्षुः दृष्टुः, न वाह्नेन प्रकाशेन विना प्रकाशयतीति अदृष्टु न भवति ।

यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति, क्षतकस्तर्हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कुतः ? स्वभावतो ह्यसम्बन्धावेतौ शब्दार्थौ, मुखे हि शब्दसुप्तलभामहे मूमावर्थैः, शब्दोऽयं न त्वर्थः, अर्थोऽयं न शब्दः—इति च व्यपदिशन्ति रूपमेदोऽपि भवति । गौः—इतौमं शब्दसुच्चारयन्ति, सास्त्रादिमन्तमर्थमवबुध्यन्ते इति । पृथग्भूतयोद्ययः सम्बन्धः, स क्षतको दृष्टः, यथा रञ्जुघटयोरिति ।

अथ गौः—इत्येत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः । शोचयहणे हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः, ते च शोचयहणाः । यद्येवं अर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथं ? एकैकाच्चरविज्ञानेऽर्थो नोपस्थ्यते । नचाच्चरव्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिदस्ति समुदायो नाम । यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदा गकारः, न तदा श्रौकारविसर्जनीयौ, यदौकारविसर्जनीयौ, न तदा गकारः । अतो गकारादिव्यतिरिक्तोऽन्यो गोशबदोऽस्ति, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अन्तर्हिते शब्दे स्मरणादर्थप्रतिपत्तिश्चेत् । न, स्मृतेरपि चण्णिकत्वादच्चरैसुल्यता । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णः प्रत्यायकः—इत्यदोषः । नन्वेवं शब्दादर्थं प्रतिपदामहे—इति लौकिकं वचनमनुपपत्रं स्यात् । उच्यते । यदि नोपपद्यते, अनुपपत्रं नाम । न हि लौकिकं वचनमनुपपत्रम्—इत्येतावता प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्तोऽन्यपगन्तुम् । लौकिकानि वचनान्युपपत्रार्थानि, अनुपपत्रार्थानि च दृश्यन्ते । यथा, देवदत्त ! गामभ्याज—इत्येवमादीनि, दश दाढिमानि षट् अपूपाः, इत्येवमादीनि च ।

ननु च शास्त्रकारा अप्येवमाहः, पूर्वापरीभूतं भावमास्याते नाचष्टे ब्रजति, पचति—इत्युपक्रमप्रभृति अपवर्गेपर्यन्तमिति यथा । न, शास्त्रकारवचनमपि अलं इममर्थमप्रमाणकमुपपादयितुम् ।

अपि च नैव एतत् अनुपपत्रार्थम् । अक्षरेभ्यः संस्काराः,

संस्कारादर्थप्रतिपत्तिः—इति सश्वति अर्थप्रतिपत्तौ अच्च-
राणि निमित्तम् । गौणः एवार्थप्रतिपत्तौ शब्दः इति चेत् ।
न गौणोऽच्चरेषु निमित्तभावः तद्वावे भावात्, तदभावे
चाऽभावात् ।

अथापि गौणः स्यात् । न, गौणः शब्दो माभूत्—
इति प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्यः परिकल्पयि-
तुम् । न हि अग्निर्माणवकः—इत्युक्ते अग्निशब्दो, गौणो मा-
भूत्—इति ज्वलन एव माणवकः,—इत्यध्यवसौयते । न च
प्रत्यक्षो गकारादिभ्योऽन्यो गोशब्दः इति, भेददर्शनाभा-
वात्, अभेददर्शनाच्च । गकारादीनि हि प्रत्यक्षाणि ।
तस्मात् गौः—इति गकारादिविसर्जनौयान्म पदं अच्च-
राख्येव । अतो न तेभ्यो व्यतिरिक्तं अन्यत् पदं नामेति ।
ननु संस्कारकल्पनायामप्यदृष्टकल्पना । उच्यते । शब्दकल्प-
नायां सा च, शब्दकल्पना च । तस्माद्द्वराख्येव पदम् ।

अथ गौः—इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? । सास्त्रादिवि-
शिष्टाद्वितिः—इति ब्रूमः । ननु आकृतिः साध्याऽस्ति वा
न वा इति ? । न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति :
कृचकः, स्वस्तिको, वर्दमानकः—इति हि प्रत्यक्षं दृश्यते ।
व्यामोहः—इति चेत् । न । न असति प्रत्ययविपर्यासे
व्यामोहः—इति शक्यते वक्तुम् । असत्यप्यर्थान्तरे एवंजा-
तीयको भवति प्रत्ययः । पञ्चतिः, यूथं, वनम्—इति
यथा, इति चेत् । न, असम्बद्धमिदं वचनमुपन्यस्तं । किं
असति वने वनप्रत्ययो भवति इति , । प्रत्यक्षमेवा-
क्षिप्यते—हक्षा अपि न सन्ति इति । यद्येवं, प्रत्युक्तः स-

माहाजानिकः पक्षः । अथ किमाकृतिसङ्गाववादी उपालभ्यते, सिद्धान्तान्तरं ते दूष्टति इति वनेऽपि सति वनप्रत्ययः प्राप्नोति—इति । एवमपि, प्रकृतं दूषयितुमशक्तुवतस्तसिद्धान्तान्तरदूषणे नियहस्थानमापद्यते, असाधकत्वात् । स हि वक्ष्यति—दुष्टतु, यदि दुष्टति । किं तेन दुष्टेन, अदुष्टेन वा प्रकृतं त्वया साधितं भवति, मदौयो वा पक्षो दूषितो भवति ? इति । न च वृक्षव्यतिरिक्तं वनं यस्मात् न उपलभ्यते, अतो वनं नास्ति इत्यवगम्यते । यदि वने अन्येन हेतुना सङ्गावविपरीतः प्रत्यय उत्पद्यते, मिथ्यैव वनप्रत्ययः—इति । ततो वनं नास्ति इत्यवगच्छामः । न च गवादिषु प्रत्ययो विपर्येति । अतो वैषम्यम् । अथ वनादिषु नैव विपर्येति, न ते न सन्ति इति । तस्मात् असम्बद्धः पंक्तिवनोपन्यासः । अत उर्पपन्नम् जैमिनिवचनम् आकृतिः शब्दार्थः इति । यथा च आकृतिः शब्दार्थः, तथोपरिष्ठात् (१अ० । ३ पा०) निपुणतरमुपपादयिषाम इति ।

अथ सम्बन्धः कः ? इति । यत्, शब्दे विज्ञातेऽर्थाँ विज्ञायते, स तु कृतक इति पूर्वम् (१४ । १८) उपपादितं तस्मात् मन्यामहे—केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदा प्रथौता इति । तदिदानीं उच्यते—अपौरुषेयत्वात् सम्बन्धस्य मिहम् इति । कथं पुनरिदमवगम्यते अपौरुषेयः एषः सम्बन्धः इति ? पुरुषस्य सम्बन्धुरभावात् । कथं सम्बन्धा नास्ति ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम् । नन्

चिरवत्तत्वात् प्रत्यक्षस्याविषयो भवेत् इदानीलनानाम् ।
 न हि चिरवत्तः सन् न स्मर्येत् । न च हिमवदादिषु
 कृपारामादिवत् अस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषविषयोगो
 हि तेषु भवति, देशोक्तादेन कुलोक्तादेन वा । न च शब्दा-
 र्थव्यवहारविषयोगो पुरुषाणामस्ति । स्यादेतत् सम्बन्ध-
 मात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्त्तव्यस्मरणमनाद्रियमाना
 विस्मरेयुः इति । तत्र । यदि हि पुरुषः कृत्वा सम्बन्धं
 व्यवहारयेत्, व्यवहारकाले अवश्यं स्मर्त्तव्यो भवति ।
 सम्प्रतिपत्तौ हि कर्त्तव्यवहर्त्तर्यार्थः । सिद्धति, न विप्रति-
 पत्तौ । नहि वृद्धिग्रन्थेन अपाणिनेत्र्यव्यवहारतः आदैचः
 प्रतीयेरन्, पाणिनिकृतिमनुभव्यमानस्य वा । तथा मका-
 रेण अपिङ्गलस्य न सर्वगुरुस्त्रिकः प्रतीयेत, पिङ्गलकृतिम-
 ननुभव्यमानस्य वा । तेन कर्त्तव्यवहर्त्तरो सम्प्रतिपद्येत् ।
 तेन वेदे व्यवहरद्विरवश्यं स्मरणोयः सम्बन्धस्य कर्त्ता स्योत्,
 व्यवहारस्य च । न हि विमृतं वृद्धिग्रन्थे पाणि०१स०।
 इत्यस्य सत्रस्य कर्त्तव्ये वृद्धियस्याचामादिः (पा०? अ० ।
 १ पा० । ३२स०) इति किञ्चित् प्रतीयेत ।

तस्माकारणादवगच्छामः । न, कृत्वा संस्कृतं व्यवहा-
 रार्थं केनचिदेदाः प्रणीताः इति । यद्यपि च विस्मरणमु-
 दयत्वेत, तथापि न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्ये-
 न्त्वहि, यथा, विद्यामानस्याप्यनुपलभ्यनं भवतीति, नैता-
 दता विना प्रमाणेन गग्दिष्वाणं प्रतिपद्यामर्ह । तस्माद-
 एर्षायः गद्यस्यार्थेन सम्बन्धः इति । ननु अर्थापच्या

सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि, न शक्तसम्बन्धाच्छब्दादर्थं प्रति-
पद्यमानान् उपलभामहे । प्रतिपद्येरंभेत्, प्रथमश्वर्णोऽपि
प्रतिपद्येरन् । तदनुपलभ्नादवश्यं भवितव्यं सम्बन्धा
इति चेत् ? न, सिद्धवदुपदेशात् । यदि सम्बन्धुरभावात्
नियगतो नार्थाः उपलभ्येरन्, ततोऽर्थापत्त्या सम्बन्धारम-
वगच्छामः । अस्मि तु अन्यः प्रकारः । हृष्टानां स्वार्थेन सं-
व्यवहरमाणानां उपशृणवन्तो वालाः प्रत्यक्षभर्त्यं पूर्तिपद्य-
माना दृश्यन्ते । तेऽपि हृष्टा यदा वाला आसन्, तदाऽन्ये-
भ्यो हृष्टे भ्यः तेऽप्यन्येभ्यः—इति नास्त्यादिः—इत्येवं वा
भवेत्, अय वा । न कश्चिद्देकोऽपि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः
आसीत्, अथ केनचित् सम्बन्धाः प्रवर्त्तिताः—इति । अत्र
हृष्टव्यवहारे सति नार्थादापद्येत् सम्बन्धस्य कर्त्ता । अपि
च व्यवहारवादिनः प्रत्यक्षमुपर्दिग्निति, कल्पयन्ति इतरे
सम्बन्धारं । न च, प्रत्यक्षे प्रत्यक्षिनि कल्पना साक्षौ । तस्मात्
सम्बन्धुरभावः ।

अव्यतिरिक्त (८) यथा अस्मिन् देशे, साक्षा-
दिर्माति गोशब्दः, एवं सर्वेषु दुर्गमेष्वपि । बहवः संबन्धारः
कथं सङ्गं स्यन्ते ? एको न शक्तयात्, अतो नास्ति सम्बन्धस्य
कर्त्ता । अपरः आह अव्यतिरिक्त न हि, सम्बन्ध-
व्यतिरिक्तः कश्चिकालांस्ति । यस्मिन् न कश्चिदपि शब्दः
केनचिदर्थेन सम्बद्ध आसीत् । कथं ? । सम्बन्धक्रियैव
हि नोपपद्यते, अवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन
कर्त्तव्यः । येन क्रियेत, तस्य तेन कृतः अथान्येन केन-
चित्कृतः ? तस्य केनेति तस्य केनेति ? नैवावतिष्ठते ।

तस्माद्वश्यमनेन सम्बन्धं कुर्वता अकृतसम्बन्धाः कैचन शब्दाः वृद्धव्यवहारसिद्धाः सम्युपगत्यव्याः । अस्ति चेत् व्यवहारसिद्धिः, न नियोगतः सम्बन्धा भविष्यमिति अर्थापत्तिरपि नास्ति ।

स्यादेतत् । अप्रसिद्धसम्बन्धाः बालाः कथं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यन्ते ? इति नास्ति दृष्टेऽनुपपत्रं नाम । दृष्टा हि बालाः वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यमानाः । न च प्रतिपत्रसम्बन्धाः सम्बन्धस्य कर्तुः । तस्मादैषम्यम् ।

अर्थेऽनुपलब्धे (८।४) अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थे ऽनर्थकं संज्ञाकरणं, अशक्यञ्च । विशेषान् प्रतिपत्तुं हि संज्ञाः क्रियन्ते विशेषांशोद्दिश्य । तदिशेषेष्वज्ञायमानेषु उभयमध्यनवकृतम् । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धाः । अतश्च तत् प्रमाणम् (८।४) अनपेक्षत्वात् (८।५) न च एवं सति पुरुषान्तरं प्रत्ययान्तरञ्च अपेक्षयते । तस्माच्चादनालक्षणः एव धर्मी नान्यलक्षणः । वादरायणग्रहणमुक्तम् (८।१८) ।

अथ, यदुक्तं (१२।११) अनिमित्तं शब्दः कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरं च कर्माभावात्प्रमाणं नास्ति - इति । तदुच्यते न स्यान्प्रमाणं, यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन् । येन येन हि प्रमोयते तत्प्रमाणं, शब्देनापि प्रमोयते । ततः शब्दोऽपि प्रमाणं, यथैव प्रत्यक्षम् । न च, प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेणानवगतम्—इत्येतावता अनवगतं भवति । न चैव शूयते कृते कर्मणि तावतैव फलं भवति । किन्तु कर्मणः फलं प्राप्यते—इति, यच्च (१२।२१)

कालान्तरे फलस्यान्वत्प्रत्यक्षं कारणमस्ति—इति । नैष दोषः, तच्चैव हि तत्र कारणं शब्देति ।

यत् प्रत्यक्षविकृद्धं वचनमुपन्यस्तं (१३।२) स एष यज्ञायुधी यजमानोऽस्त्रसा स्वर्गं लोकं याति—इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति—इति । तदुच्यते, शरीरसम्बन्धात्, यस्य तच्छरीरं, सोऽपि तैर्यज्ञायुधैः यज्ञायुधी—इत्युच्यते । आह—कोऽसावन्यो ? नैनमुपलभामहे । प्राणादिभिरेनमुपलभामहे, योऽसौ प्राणिति, अपानिति, उच्छसिति, निमिषति, इत्यादि चेष्टितवान् । सोऽत्र शरीरे यज्ञायुधी—इति । ननु शरीरमेव प्राणिति अपानितिच । न, प्राणादयः शरीरगुणविधर्माणोऽयावच्छरीरभावित्वात् यावच्छरीरम् तावदस्य गुणाः रूपादयः । प्राणादृयस्तु सत्यपि शरीरे न भवन्ति । सुखादयस्य स्वयमुपलभ्यन्ते, न रूपादयः इव शरीरगुणाः परेणापीति । तस्माच्छरीरगुणवैधर्म्यादन्यः शरीरात् यज्ञायुधीति ।

आह—कुतः एषः सम्प्रत्ययः ?—सुखादिभ्योऽन्यस्तदान् अस्तीति न हि सुखादिप्रत्याख्यानेन तस्य स्वरूपमुपलभामहे । तस्मात् शशविकाणवत् असौ नास्ति । अथोच्यते तेन विना कस्य सुखादयः ? इति । न कस्यचिदिपि—इति वक्ष्यामः । न हि, यो यः उपलभ्यते, तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यम् । यस्य सम्बन्धोऽप्युपलभ्यते, सम्बन्धैच तस्यायं सम्बन्धौ—इति गम्यते । न हि चन्द्रमसं, आदित्यं वा उपलभ्य सम्बन्धान्वेषणा भवति कस्यायं—इति । न कस्यचिदिपि इत्यवधार्यते । तस्मात् सुखादिभ्योऽन्यः

तद्वान् अस्तीति । अथ उपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः सम्बन्धी भवति । ततः आत्मानमप्यनेन प्रकारैणोपलभ्य कस्यायं ?—इति सम्बन्धन्तरमन्विष्वेम । तमपि कल्पयित्वा अन्यमपि कल्पयित्वा अन्यं—इत्यव्यवस्थैव स्थात् । अथ कञ्चित् कल्पयित्वा न सम्बन्धन्तरमपि कल्पयिष्वसि तावत्येव विरञ्चयसि, तावता च परितोष्यसि । ततो विज्ञाने एव परितुष्ट तावत्येव विरन्तु मर्हसि ।

अत्रोच्यते । यदि विज्ञानादन्यो नास्ति कस्तुहि जानाति—इत्युच्यते ? ज्ञानस्य कर्तुरभिधानमनेन शब्देनोपपद्यते । तदेषः शब्दोऽर्थवान् कर्तव्यः—इति ज्ञानादव्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयिष्वामः इति ।

आह वेदाः एनं शब्दमर्थवन्तं कल्पयिष्वन्ति यदि कल्पयितव्यं प्रमस्यन्ते । बहवः खल्विह जनाः अस्ति आत्मा अस्ति आत्मा—इति—आत्मसत्तावादिनः एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो भवन्ति । तथापि नात्मसत्तां कल्पयितुं घटन्ते । किमङ्ग पुनः जानाति—इति—परोक्षशब्ददर्शनात् । तस्मात् असदेतत् ।

उच्यते । इच्छया आत्मानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वे हि अभिप्रेते भवतौच्छा यथा मेरुमुत्तरेण यान्यम्बज्जातौयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृत्तफलानि न तानि प्रति अस्माकं इच्छा भवति, नो खल्वन्येन पुरुषेणोपलब्धेऽपि विषयेऽन्यस्य उपलब्धुरिच्छा भवति । भवति च अन्येद्युरुपलब्धे अन्येद्युरिच्छा । तेन उपलभनेन समानकर्त्तुंका सा—इत्यवगच्छामः । यदि विज्ञानमात्रमे-

वेदमुपलभक्तम् अभविष्ठत्, प्रत्यस्ते तस्मिन् कस्यापरेद्यु-
रिच्छा अभविष्ठत् ? । अथ नु विज्ञानादन्यो विज्ञाता
नित्यः, ततः एकस्मिन्ब्रह्मनि य एव उपलभा परेद्युरपि
म एवैषिष्ठतीति । इतरथा हीच्छा नोपपन्ना स्यात् ।

अचोच्यते—अनुपपन्नमिति नः क्व सम्भव्यः ? । यत्र
प्रमाणेनावगतम् । विज्ञानात्तावदन्यं नोपलभामहे, यत्रोप-
लभामहे, तत् शशविषाणवदेव नास्ति—इत्यवगच्छामः ।
न च तस्मिन्ब्रह्मसति विज्ञानसङ्गावोऽनुपपन्नः, प्रत्यक्षावगत-
त्वादेव । क्षणिकत्वं च अस्य प्रत्यक्षपूर्वकमेव । न च ज्ञातरि
विज्ञानादन्यस्मिन् असति ज्ञाने चानित्ये अपरेद्युरिच्छा
अनुपपन्ना । प्रत्यक्षावगतत्वादेव । नो खल्पयेतत् दृष्टं,
य एवान्येद्युरुपलभा सा एवान्येद्युरेषिता—इति । इदं
तु दृष्टं यत् क्वचित् अन्येन दृष्टमन्यः इच्छति क्वचित्र
समानायां सन्ततावन्य इच्छति सन्तत्यन्तरेणीच्छतीति ।
तस्मात् न सुखादिव्यतिरिक्तोऽन्योऽस्तीति । अचोच्यते न
हि असमर्त्तार इच्छन्ति—इत्युपपद्यते । न वा अदृष्टपूर्वे
स्मृतिर्भवति । तस्मात् क्षणिक-विज्ञानस्त्वमाचे स्मृति-
रनुपपन्नेति ।

अत्राहं स्मृतिरपि इच्छावस् पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं
पूर्वविज्ञानविषयं वा स्मृतिः—इत्युच्यते । तच्च द्रष्टरि
विनष्टेऽपि अपरेद्युरुत्पद्यमानं नानुपपन्नं, प्रत्यक्षावगतत्वा-
देव । अन्यस्मिन् स्तव्यघनेऽन्येन स्तव्यघनेन यत् ज्ञानम्,
तत्सन्ततिज्ञेनान्येनोपलभ्यते नातत्सन्ततिज्ञेनान्येन । तस्मा-
च्छून्याः स्तव्यघनाः इति । अथास्मिन्ब्रह्मे (छ० उ० ६ अ ।

५ ब्रा०) ब्राह्मणं भवति, विज्ञानघनं एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुद्याय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति इति ।

उच्चते नैतदेवं । अन्येद्युर्दृष्टे परेद्युः अहमिदमदर्शं इति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगार्थनि चैतद्वर्तति, न परत् अपरोऽस्तु सौ अन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्मात् तदव्यगतिरिक्तोऽन्योऽस्ति, यत्रायं अहं—शब्दः ।

आह—परत्वाप्यहं शब्दो भक्त्या दृश्यते । यथा अहमेव पुत्रः, अहमेव देवदत्तः, अहमेव गच्छामि इति । अत्रोच्चते, न वयं अहं—इतीमं शब्दं प्रयुज्य मानमन्यस्मिन्दर्थे हेतुत्वे न व्यपदिश्यामः । किं तर्हि शब्दादव्यगतिरिक्तं प्रत्ययं प्रतीमो वयं इममर्थं वयमेवान्येद्युरुपलभामहे, वयमेवाद्य स्वरामः तस्माद्यमिमर्थमवगच्छामः—वयमेव ह्यः, वयमेवाद्य इति । ये ह्याः अद्य च न ते विनष्टाः । अथाप्यस्मिन्दर्थे ब्राह्मणं भवति,—(१०३० ४अ० ५ब्रा०) स वा अयमात्मा—इति प्रकृत्य आमनन्ति अशीर्णो न हि शीर्णते इति, तथा (१०३० ६अ० ५ब्रा० ५) अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छिन्तिधर्मा इति । विनश्वरं च विज्ञानम् । तस्माद्विनश्वरादन्यः स इत्यवगच्छामः । न च शक्यमेवमवगन्तु—यथोपलभ्यन्ते अर्थाः, न तथा भवन्तीति, यथा तु खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति । तथा हि सति शशो नास्ति, शशस्य विषाणमस्तौत्यवगम्येत । न च अहंप्रत्ययो व्यामोहः—इति शब्दते वक्तुं, बाधकप्रत्ययाभावात् । तस्मात् सुखादिभ्यः व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवस्तेत्, स एव यज्ञायुधी—इति व्यपदिश्यते ।

आह—यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञाण, विज्ञानम-
पास्य तन्निदर्श्यतां,—इहं तत्, ईदृशं च—इति, न च तत्
निदर्श्यते । तत्त्वान्न ततोऽन्यदस्ति इति । अत्रीच्यते, स्व-
संवेद्यः स भवति, नासावन्येन शक्यते द्रष्टुं, कथमसौ नि-
दर्श्येत् ? इति । यथा च, कश्चित् चक्षुषान् स्वयं रूपं
पश्यति, न च शक्तीत्यन्यस्मै जात्यन्याय तत् निदर्शयितुम् ।
न च, तत् न शक्यते निदर्शयितुं—इत्येतावता नास्ति—
इत्यवगम्यते । एवमसौ पुरुषः स्वयमात्मानमुपलभते, न
चान्यस्मै शक्तीति दर्शयितुं अन्यस्य द्रष्टुस्तं पुरुषं प्रति
दर्शनशक्त्यभावात् । सोऽप्यन्यः पुरुषः स्वयमात्मानमुप-
लभते, न च परमात्मानम् । तेन सर्वे स्वेन स्वेनात्मना
आत्मानमुपलभमनाः सक्ष्येव, यद्यपि परपुरुषं नोप-
लभन्ते इति । अथास्मिन्दर्थे ब्राह्मणः (हृ० उ० ६ अ० ।
३ ब्रा०) भवति, शान्तायां वाचि किं ? ज्योति-रेवायं
पुरुषः आत्मज्योतिः सम्भाडिति होवाच इति । परेण
नोपलभ्यते इत्यचापि ब्राह्मणं (हृ० उ० ५ अ० । ८ ब्रा०)
भवति, अगृह्णो नहि गृह्णते इति । परेण न गृह्णते—
इत्येतदभिप्रायमेतत् । कुतः ? स्वयं ज्योतिष्ठवचनात् ।
अथापि ब्राह्मणं (हृ० उ० ६ अ० । ब्रा० ७) भवति, अवायं
पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति इति । केन पुनरुपायेनायमन्यस्मै
कथ्यते—इति ? । तत्राप्युपाये ब्राह्मणं (हृ० उ० ६ अ०
३ ब्रा०) भवति, स एष न इति, न—इति आत्मेति हो-
वाच इति । असौ एवंरूपः—इति न शक्यते निर्शयितुम् ।

यत्त परः पश्यति, तत् प्रतिषेधस्तस्य उपदेशोपायः, शरीरं
यरः पश्यति, तेनात्मा उपदिश्यते,—शरीरं नात्मा, अस्ति
शरीरादन्यः इति, स चात्मा—इति—शरीरप्रतिषेधेनोप-
दिश्यते । तथा प्राणादयो नात्मानः, तत् प्रतिषेधेन तेभ्यो-
ऽन्यः उपदिश्यते । तथा परस्याः सुखादयः परेण लिङ्गैरुप-
लभ्यन्ते, तेऽपि नात्मानः—इति—तत् प्रतिषेधेनान्यः उप-
दिश्यते । यः स्वयं पश्यति, न ततोऽन्यः पुरुषः, इत्येत-
दपि पुरुषप्रहृत्याऽनुमौयते,—यदाऽसौ पुरुषः पूर्वेद्युः सा-
मिक्तानामर्थानां प्रतिसमाधाने शेषानुष्ठाने च यतते,
अतः प्रहृत्याऽवगम्यते—नूनमसावनित्यान् नित्यमवगच्छति
इति ।

उपमानाच्चोपदिश्यते, यादृशं भवान् स्वयमात्मानं
पश्यति, अनेनोपमानेनावगच्छ—अहमपि तादृशमेव
पश्यामि—इति । यथा कञ्जिदात्मोयां वेदनां परस्मै
आचक्षीत,—द्वामानस्येव मे भवति, यात्मानस्येव मे
भवति, रुद्धमानस्येव मे भवति—इति । अतः स्वयमवगम्य-
मानत्वादस्ति तद्यतिरिक्तः पुरुषः इति ।

यदुच्यते—विज्ञानमपास्य तत् निदर्श्यताम् (२५ । १)
इति । यद्युपायमेव निषेधसि, न शक्यमुपायमन्तरेणी-
येयमुपेतम् । अयमेवाभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानां—यो
यथा ज्ञायते स तथा इति । तद्यथा, कः शुक्लो नाम ?
यत्र शुक्लत्वमस्ति । किं शुक्लत्वं नाम ? यत्र शुक्लशब्द-
प्रहृत्तिः । क्व तस्य प्रहृत्तिः ? यच्चक्लशब्दे उच्चरितं प्रती-
यते । तमात्र विज्ञानं प्रत्याख्याय कस्यचिद्रूपं निदर्शयितु-

शक्तम् । न च, नियोगतः प्रत्यये प्रतीते प्रत्ययार्थः प्रतीतो भवति । अप्रतीतेऽपि हि प्रत्यये सति अथ प्रतीयते एव । न हि, विज्ञानं प्रत्यक्षम् । विज्ञेयोऽर्थः प्रत्यक्षं इति । एतत् पूर्वमेवोऽक्षम् (१० । २३) । तद्वश्यकर्तव्येऽपङ्कवे कामं विज्ञानमपङ्कुयेत । नार्थाः इत्येतदुक्तमेव (११ । १३) तस्मा-दस्ति सुखादिभ्योऽन्यो नित्यः पुरुषः इति ।

अथ यदुक्तं (२४ । १) विज्ञानघनं एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति—इति । अत्रीच्यते । अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमपीपटत इति—परिचोदनोक्तरकाले अपङ्कत्वं मोहाभिप्रायमस्य वर्णित-वान्—न वा अरे मोहं ब्रौमि, अविनाश्वौ वा अरेऽयमा-ल्माऽनुच्छिन्तिधर्मा, मात्रासंसर्गस्वस्य भवति (छ० ३ ॥ ६ ॥ अ । ५ ब्रा ०) इति तस्मात्र विज्ञानमात्रम् । तस्मादैषस्यम् । यदुक्तं (१३ । ५) नचैष याति—इति विधिशब्दः, इति । मा भूदिधिशब्दः, स्वर्गकामो यजेत—इति वचनान्तरेणाव-गतमनुवदिष्यते । तस्मादविरोधः ।

शब्दस्य नित्यतार्थिकरणम् ।

सृ. कर्मेके तद दर्शनात् ॥ ६ ॥ (पू० १)

उक्तं (८ । ४) नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धः इति । तदनुपपत्तं, शब्दस्यानित्यत्वात्, विनष्टः शब्दः, पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेन अकृतकः सम्बन्धो नोपपद्यते । न हि प्रथमशुताच्छब्दात् कश्चिदर्थं प्रत्येति । कथं पुनरनित्यः शब्दः ? प्रयत्नादुक्तरकालं दृश्यते यतः । अतः प्रयत्नानन्त-र्यात् तेन क्रियते—इति गम्यते । ननु अभिव्यज्जगत् स

एनम् । नेति ब्रूमः । नहि अस्य प्राक् अभिव्यज्जनात् सङ्घावे
किञ्चन प्रमाणमस्ति । सन् च अभिव्यज्यते, नासन् ।

सू. अस्यानात् ॥ ७ ॥ (पृ० २)

नो खल्पयुच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे । अतो विनश्चः—
इत्यवगच्छामः । न च, सन् उपलभ्यते । अनुपलभ्य-
कारणानां व्यवधानादौनामभावेऽप्यनुपलभ्यनात् । न च,
असौ विषयमप्राप्तः आकाशविषयत्वात् । कर्णच्छिद्धे-
ऽप्यनुपलभ्यनात् ।

सू. करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥ (पृ० ३)

अपि च शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीः—इति—व्यव-
हृत्तारः प्रयुच्जन्ते, न ते नूनमवगच्छन्ति—स एवायं शब्दः—
इति ।

सू. सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥ (पृ० ४)

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे, तदेकस्य नित्य-
स्यानुपपत्रमिति । असति विशेषे नित्यस्य न अनेकत्वम् ।
कार्याणान् बहुनां नानादेशेषु क्रियमाणानामुपपद्यते-
अनेकदेशसम्बन्धः, तस्मादप्यनित्यः ।

सू. प्रकृतिविकृत्योऽस्मि ॥ १० ॥ (पृ० ५)

अपि च दध्यत्र—इत्यत्र इकारः प्रकृतिः, यकारो
विकृतिः—इत्युपदिशन्ति । यहि क्रियते, तदनित्यम् ।
इकारसादृशज्ञ यकारस्योपलभ्यते, तेनापि तयोः प्रकृति-
विकारभावो लक्ष्यते ।

सू. हृषिक्ष कर्तृभूम्भास्य ॥ ११ ॥ (पू० ६)

अपि च बहुभिरुचारयद्विर्महान् शब्दः शूयते । स यदि अभिव्यज्यते, बहुभिरुत्पैदोचार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत । अतो मन्यामहे,—नूनमस्य एकैकेन कश्चिदवयवः क्रियते, यत् प्रचयादयं महान् उपलभ्यते ।

सू. समन्तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (उ० १)

भा० । तु शब्दात्यक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं (पू० १) प्रयत्नादुत्तरकाले दर्शनात् कृतकोऽयं—इति । यदि विस्मेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यामः । ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रयत्नेनाभिव्यज्यते—इति भविष्यति । यदि प्रागुच्चारणादनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते । तस्मादुभयोः पक्षयोः सममेतत् ।

सू. सतः परम् अदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

(उ० २)

भा० । यदपरं कारणमुक्तं (पू० २) उच्चरितप्रधस्तः—इति अत्रापि यदि शक्यामो नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुं, ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् कदाचिदुपलभ्यं कदाचिदनुपलभ्यं दृष्टा किञ्चिदुपलभ्यस्य निमित्तं कल्पयिष्यामः । तच्च संयोगविभागसङ्गावे सति भवतौति संयोगविभागावेबाभिव्यञ्जकौ—इति वक्ष्यामः । उपरतयोः संयोगविभागयोः शूयते इति चेत् । नैतदेवम् । न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः, यतः उपलभ्यते शब्दः—इति, न हि ते प्रत्यक्षाः इति ।

यदि शब्दं संयोगविभागः एवाभिव्यज्जन्ति, न कुर्वन्ति । आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्, यः एवायमत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपौति शुभ्रस्यैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्ये त । यस्य पुनः कुर्वन्ति, तस्य वायवौयाः संयोगविभागाः वायुश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्तवः तन्तुष्वेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलभ्यो युक्तः, शुभ्रस्यत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यज्जन्ति, तस्याप्येष न दीप्तः, दूरे सत्याः कर्णशक्तुत्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः, तेन दूरे यच्छ्रोत्रं, तेन नोपलभ्यते इति । नैतदेवम् । अप्राप्ताश्वेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः । सन्निक्षणविप्रकष्टदेशस्यौ युगपच्छब्दमुपलभियाताम् । न च युगपदुपलभेति । तस्माद्वाप्राप्ताः उपकुर्वन्ति । न चेदुपकुर्वन्ति तस्मादनिमित्तं शब्दोपलभ्यने संयोगविभागौ इति ।

नैतदेवं, अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिमितानि वायुलत्तराणि प्रतिबाधमानाः सवेतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति, यावदेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात् संयोगविभागाः नोपलभ्यन्ते । अनुपरत्वेव तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरत्वेषु । अतो न दीप्तः । अत एव चानुवातं दृशादुपलभ्यते शब्दः ।

तृः

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥ (उ० ३)

यदपरं कारणमुक्तं—(पू० ३) शब्दं कुरु, मा कार्षीः—इति व्यवहत्तीरः प्रयुज्जन्ते । यद्यसंग्रहं निल्यः शब्दः,

शब्दप्रयोगं कुर्विति भविष्यति । यथा गोमयात् कुर्विति संहारे ।

सू. आदित्यवद्यौगपद्म ॥१५॥ (उ० ४)

यसु (पू० ४।) एकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपद्मर्थनमनुपपद्म—इति । आदित्यं पश्य देवानां प्रिय एकः सन् अनेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते । कथं पुनरवगम्यते एकः आदित्यः—इति ? उच्चर्त, प्राञ्जुखो देवदत्तः पूर्वाह्ने सम्प्रति पुरस्तादादित्यं पश्यति । तस्य दक्षिणतोऽवस्थितो न हौ पश्यति, आत्मनश्च सम्प्रति न तिरसीनं देवदत्तस्यार्जवे । तस्मादेक आदित्य इति । दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते । अतो व्यामोहः । एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य । यदि श्रोत्रं संयोगविभाग-देशमांगत्य शब्दं गृह्णीयात्, तथापि तावदनेकदेशता कदाचिद्वगम्येत, न च, तत् संयोगदेशमागच्छति । प्रत्यक्षा हि कर्णशङ्कुलौ तदेशा गृह्णते । वायवीयाः पुनः संयोगविभागाः अप्रत्यक्षस्य वायोः, कर्णशङ्कुलौप्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्ते—इति नानुपपद्म । अत एत व्यामोहः—यत्, नानादेशेषु शब्दः इति । आकाशदेशस्य शब्दः इति, एकं च पुनराकाशं, अतोऽपि न नानादेशेषु । अपि च एकरूप्ये सति देशमेदेन कामं देशा एव भिन्नाः । न तु शब्दः । तस्मादयमप्यदोषः ।

सू. वर्णान्तरमविकारः ॥१६॥ (उ० ५)

भा० । न च दध्यत—इत्यत्र प्रकृतिविकारभावः

(पू०५) शश्वात्तरं इकारात् यकारः । न हि, यकारं प्रयुज्जाना इकारमुपाददते । यथा, कटं चिकीष्णलो वौरणानि । न च, सादृश्यमात्रं दृष्टा प्रकृतिः, विकृतिर्वा उच्यते । न हि, दधिपिटकं दृष्टा कुन्दपिटकं च, प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । तस्मादयमप्यदोषः ।

सू. नादहृष्टिपरा ॥ १७ ॥ (उ० ६)

यच्चैतत् बहुभिर्मौमाध्यनङ्गिः शब्दमुच्चारयद्विर्महान् शब्द उपलभ्यते, तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते (पू० ६) । नैवम् । निरवयवो हि शब्दः, अवयवभेदानवगमात्, निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः,—अतो न वर्षेते शब्दः । सदुरेकेन, बहुभिस्थोच्चार्यमाणे तान्येवाच्चराणि कर्णशकुलौमण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्तु वङ्गिः संयोगविभागैर्नैरत्तर्येण अनेकशो यहणात् महान् इव, अवयवान् इवोपलभ्यन्ते । संयोगविभागाः नैरत्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा हङ्गिः, न शब्दस्येति ।

सू. नित्यस्तु स्यादर्थनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(सि०)

नित्यः शब्दो भवितुमहेति । कुतः? दर्शनस्य परार्थत्वात् दर्शनमुच्चारणं, तत्परार्थं, परं अर्थं प्रत्याययितुं, उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे न चाऽन्योऽन्यान् अर्थं प्रत्याययितुं शक्तुयात् । अतः न परार्थमुच्चार्येत । अथ न विनष्टः, ततो बहुशः उपलब्धत्वादर्थावगमः—इति

युक्तम् । अर्थवत्साहशादर्थावगमः इति चेत् ? न कश्चिदर्थवान्, सर्वेषां नवत्वात् । कस्यचित् पूर्वस्य छत्रिमः सम्बन्धो भविष्यति इति चेत् । तदुक्तं सहशः इति चावगते व्यामोहृत् प्रत्ययो व्यावर्त्तेत । मालाशब्दात् मालाप्रत्ययः इव । यथा गावौशब्दात् सास्त्रादिमति प्रत्ययस्यानिवृत्तिः, तद्विषयति इति चेत् । न हि, गोशब्दं तचोच्चारयितुमिच्छा । नेहान्यशब्दोच्चिचारयिषा । न चैकेनोच्चारणायद्वेन संब्यवहारस्यार्थसम्बन्धस्य शक्यते कर्तुम् । तस्माद्गर्हनस्य परार्थत्वात् नित्यः शब्दः ।

सू. सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १६ ॥ (हे० १)

गोशब्दे उच्चरिते सर्वगवौषु युगपत् प्रत्ययो भवति । अतः आकृतिवचनोऽयम् । न चाकृत्या शब्दस्य सम्बन्धः शक्यते कर्तुं, निर्दिश्य हि आकृतिं कर्त्ता संबधीयात् । गोपिगडे च बह्नामाकृतौनां सङ्गावाच्छब्दमन्तरेण गोशब्दवाच्यां विभक्तामाकृतिं केन प्रकारेणीपदेत्यति । नित्ये तमौत गोशब्दे बहुकृत्वः उच्चरितः श्रुतपूर्वश्यान्यासु गोव्यक्तिषु अन्यव्यतिरिकाभ्यामाकृतिवचनमवगमयिष्यति । तस्मादपि नित्यः ।

सू. संख्याभावात् ॥ २० ॥ (हे० २)

अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरितः इति वदन्ति, नाष्टौ मोशब्दाः इति । किमतः ? यद्येषम् । अनेन वचनेनावगम्यते, प्रत्यभिजानन्तौति । वयं तावत् प्रत्यभिजानौमोन न नः करणदीर्बलां एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति—स एव

अथमिति । प्रत्यभिजानाना वयमिवान्येऽपि नान्यः—
इति वक्तुमहंन्ति । अथ मतं, अन्यत्वे सति सादृशेन
व्यामूढाः सः—इति वच्यन्ति । तत्र, न हि ते सदृशः—
इति प्रतियन्ति, किं तर्हि स एवायं इति । विदिते च
स्फुटेऽन्यत्वे, व्यामोहः—इति गम्यते । न च, अयमन्यः
ईति प्रत्यक्षम्, अन्यद्वा प्रमाणमस्ति ।

स्यादेतत् बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि
नित्ये प्राप्नुतः । नैष दोषः । न हि ते प्रत्यक्षे, अथ
प्रत्यक्षे नित्ये एव । ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशात् अन्यो-
ऽद्यतनः—इति चित् । नैष विनष्टः, यतः एनं पुनरुप-
लभामहे । न हि, प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं
प्रत्यभिजानन्तो विनष्टं परिकल्पयन्ति । परिकल्पयन्तो
हितौयसन्दर्शने मातरि, जायायां, पितरि वा नाशस्युः ।
न हि अनुपलभ्यमाचेण नास्ति—इति अवगम्य, नष्टः
इत्येवं कल्पयन्ति । अप्रमाणतायां विदितायां नास्ति
इत्यवगच्छामः । न हि, प्रमाणे प्रत्यक्षे सति, अप्रमाणता
स्यात् । अस्तीति पुनः अव्याप्तिहेनावगम्यमाने न क्वचि-
दप्यभावः, न चासिदेऽभावे व्यामोहः, न च सिद्धोऽभावः ।
तस्मादसति व्यामोहे, नाभावः । तदेतदानुपूर्वा सिद्धम्
तस्मात् पुरस्तादनुच्चारितम् अनुपलभमाना अपि न विनष्टः
इत्यवगन्तुमहंन्ति । यथा, गृहान्विगताः सर्वैरुहजनम-
पश्यन्तः पुनः प्रविश्य उपलभमाना अपि न प्राक् प्रवेशात्
विनष्टः इत्यवगच्छन्ति तदत् एनमपि न अन्यः इति
वक्तुमहंन्ति । योऽपि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशम्

भ्युपगच्छन्ति, तेऽपि न शक्तुवन्ति शब्दस्य वदितुं, अन्ते हि च्यदर्शनात् ते मन्यन्ते, न च शब्दस्यान्तः, न च च्यो लक्ष्यते । सः इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः, सट्टशः इत्यानुमानिकः, न च, प्रत्यक्षविरहम् अनुमानमुद्देति, स्वकार्यं वा साधयन्ति । तस्मान्नित्यः ।

सू. अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ (हे० ३)

येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषाच्चिदनित्यता गम्यते, येषां विनाशकारणमुपलभ्यते । यथा, अभिनवं पटं दृष्ट्वा । न चैवं क्रियमाणमुपलभ्यवान् । अथ वा अनित्यलमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा,—तन्तुव्यतिषङ्गजनितोऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात् तन्तुविनाशादा विनश्यति—इत्यवगच्छति । नैव शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते । यदिनाशादिनङ्गतौत्यवगम्यते ।

सू. प्रस्त्वाभावाच्च योगस्य ॥२२॥ (हे० ४)

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । नमु वायुकारणकः स्यादिति, वायुरुहतः संयोगविभागैः शब्दो भवतीति, तथा च शिर्षाकाराः आहुः वायुरापद्यते शब्दतां इति । नैतदेवं वायवीयस्वेच्छब्दो भवेत् वायोः सन्निवेशविशेषः स्यात् । न च, वायवीयान् अवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमः । यथा, पटस्य तन्तुमयान् । न चैवं भवति । स्याच्चेदेवं सर्वनेनोपलभेमहि । न च, वायवीयानवयवान् शब्दगतान् सृशामः । तस्माच्च वायुकारणकः । अतो नित्यः ।

सू. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥ (हे० ५)

लिङ्गं चैवं भवति, वाचा विरुपनित्यया इति,
अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मा-
दित्यः शब्दः ।

वेदस्य अर्थप्रस्तायकताऽधिकरणम् ।

सू. उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युर्यस्यात्निमित्तत्वात्

॥ २४ ॥ (पू०)

बद्यप्यौत्पत्तिकः नित्यः शब्दोऽर्थसम्बन्धश्च, तथापि
न चांदनालच्छणो धर्मः, चोदना हि वाक्यं, न
हि, अग्निहोत्रं जुहवात् स्वर्गकामः इत्यतो वाक्यादन्य
तमस्मात् पदात् अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवति इति गम्यते ।
गम्यते तु पदचये उच्चरिते । न चाव चतुर्थः । शब्दोऽस्मि
अन्यत् अतः पदव्यसमुदायात न चायं समुदायोऽस्मि
खोके । यतोऽस्य व्यवहारादर्थोऽवगम्यते । पदानि असूनि
प्रयुक्तानि, तेषां नित्योऽर्थः, अप्रयुक्तश्च समुदायः । तस्मात्
समुदायस्यार्थः क्वचिमो व्यामोहो वा । न च, पदार्थं एव
वाक्यार्थः, सामान्ये हि पदं प्रवर्त्तते, विशेषे वाक्यम् ।
अन्यच्च सामान्यं, अन्यो विशेषः । न च, पदार्थादाक्यार्था-
वगतिः, असम्बन्धात् । असति चेत् सम्बन्धे, कस्मिंश्चित्पदा-
र्थोऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं
स्यात् । न चैतदेवं भवति । तस्मादन्यो वाक्यार्थः ।

स्यादेतत्, अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति सम्बन्धे ख
भावादर्थावगमः इति । यदि कस्यरेत शब्दो धर्मामा-

मोयं व्युत्क्रामेत् । न चैषः पदधर्मः, यत्, अप्रयुक्तादपि
गव्यादर्थः प्रतीयते । न हि, प्रथमशुतात् कुतस्तिष्ठन्ता-
कंचिदर्थं प्रतियन्ति । तदभिधौयते पदधर्मोऽयं न वाक्य-
धर्मः । वाक्याहि प्रथमावगतादपि प्रतियन्तोऽर्थं दृश्यन्ते ।
नैतदेवं, यदि प्रथमशुतादवगच्छेयुः, अपि तर्हि सर्वेऽव-
गच्छेयुः । पदार्थविदोऽन्ये च न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति ।
तस्मान्नैतदेवम् । ननु पदार्थविद्विरप्यवगच्छद्विरहत एव
वाक्यार्थसम्बभो भविष्यति, पदार्थवेदनेन हि संस्कृताः
अवगमिष्यन्ति, यथा तमेव पदार्थं द्वितयादिवदेण
इति । नेति ब्रूमः । यदि वाक्येऽन्यो वर्णः पूर्ववर्णजनित-
संस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, उपकारसु
तदानीं पदार्थं ज्ञानादवकल्पयते । तस्मात् क्वचिमो
वाक्यार्थप्रत्ययो व्यामाही वा, न पदार्थहारेण सञ्चयति
वाक्यार्थंज्ञानमिति ।

ननु एवं भविष्यति—सामान्यवाचिनः पदस्य गौः—
इति वा अश्वः इति वा, विशेषकं शुक्लः इति वा छण्डः
इतिं वा पदं अस्तिकादुपनिषत्ति यदा, तदा वाक्यार्थो
ऽवगम्यते । तत्र । न हि, कथमिव, गौरिति वा अश्वः

इति वा सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगवौषु सर्वाख्येषु च
बृहिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता, वाक्यानुरोधेन कुतस्तिष्ठेत्-
वादपवर्त्तेत । न च, शुक्लः इत्यादेविशेषवचनस्य क्षणादि-
निवृत्तिर्भवति शब्दार्थः । न च अनर्थको मा भूदित्यर्थ-
परिकल्पना अक्ष्या । अतो न पदार्थजनितो वाक्यार्थः ।

तस्मात् क्रियमः । पदसङ्गाताः खल्विते, सङ्गातास्थ पुरुष-
कृता दृश्यन्ते, यथा, नौलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः ।
नौलकौशेयसंवीदताः प्रणश्यन्तीव कादम्बाः । अतो वैदिका
अपि पुरुषकृता इति ।

तद्वितानां क्रियार्थेन समाप्ता योऽर्थस्य तत्त्व-

मित्तत्वात् ॥ २५ ॥ (उ०)

तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्त्तमानानां पदानां क्रिया-
र्थेन समुच्चारणम् । न, अनपेक्ष्य पदार्थान्, पार्थगर्थेन
वाक्यमर्थान्तरं प्रसिद्धम् । कुतः? प्रमाणाभावात्, न
किञ्चन प्रमाणमस्ति, येन प्रामीमहे । न हि, अन-
पत्तिपदार्थस्य वाक्यान्त्यवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्कार-
महितस्य शक्तिरस्ति पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वर्त्तितम् इति ।

ननु अर्थापत्तिरस्ति, यत् पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवग-
च्छामः, न च शक्तिमन्तरेण तद्वकल्पयते इति । तत्र ।
अर्थस्य तत्त्वमित्तत्वात्, भवेदर्थापत्तिः, यद्यसत्याभावपि शक्तौ
नान्यत्रिमित्तमवकल्पयते । अवगम्यते तु निमित्तम् । किम्? ।
पदार्थः । पदानि हि स्वं स्वं पदार्थमभिधाय निहत्त-
श्यापाराणि । अधेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं
गमयन्ति । कथम्? । यत्र हि शुक्रः—इति वा क्षणः—
इति वा गुणः प्रतीतो भवति, भवति खल्वसावलं गुणवति
प्रत्ययमाधातुम् । तेन गुणवति प्रत्ययमिच्छन्तः केवलं गुण-
दचनमुच्चारयन्ति, सपत्न्यते एषां यथासङ्गतिः॑भिप्रायः,
नविष्टति विशिष्टार्थसम्बलयः, विशिष्टार्थसम्बलयश्च वा

क्यार्थः,—एवं चेन्, अवगम्यते अन्यत एव वाक्यार्थः । को
जातुचित् अष्टश्च पदसमुदायस्य शक्तिः, अर्थात् अवगम्यते—
इति बद्धिष्ठति । अपि च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतद्वगम्यते,
भवति । हि कदाचिदियमवस्था,—मानमादप्याधातात्
यन्, उच्चरितभ्यः पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते, तदानीं
नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः । यद्यस्य अपार्थेर्गर्थमभ-
विष्यत्, नियोगतस्तु नावगच्छन्ति । अपि च अन्तरेणापि
पदोच्चारणं, यः शौल्कामवगच्छति, अवगच्छत्येवासौ शौल-
गुणकम् । तस्मात् पदार्थप्रत्यये एव वाक्यार्थः । नास्य पद-
समुदायेन सम्बन्धः । यत् (३७।२१) श्रीतः पदार्थो न
वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्त्तितुमहंति इति । सत्यं,
एषमेतत् । यत्र केवलः पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रयोजनाभावा-
टनर्थकः मंजायते—इत्यवगतं भवति, तत्र वाक्यार्थोऽपि
तावद्वत्वत्विति विशिष्टार्थतावगम्यते । न सर्वत्र । एवं च
मति, गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थः (३७।२२) इत्येतदपि
परिहतं भवति । अपि च प्रातिपदिकात् उच्चरन्तौ द्विती-
यादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषकः—इलाह । सा च
विशेषश्रुतिः सामान्यश्रुतिं बाधेत । यत् (३८।१) एतं
पदसंघाताः पुरुषकृता दृश्यन्ते—इति । परिहतं तत् अस्म-
रणादिभिः (१५।२३) अपि च एवंजातौयक्त्यर्थे वाक्यानि
संहर्तुः न किञ्चन पुरुषाणां वौजमस्ति ।

लोके सन्नियमात्ययोगसन्निकर्षः स्यात् ॥२६॥(सि०)

शौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षिणार्थसुपलभ्य सन्नियमः

सविवश्नं शक्षं तत्र संहस्रम्, एव ज्ञातौ विकानि वाक्यानि
नौलोत्पलवनेभ्यः (३८२) इति । तज्जात् अभिः-
होचं जुहयात् स्वर्गकामः—इत्येतेभ्य एव पदेभ्यो ये अर्था-
अवगताः, तेभ्यः एवैतद्वग्न्यते—अभिनहोचात् स्वर्गो भव-
तीति । पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थं इति ।

वेदस्य चौदोषेण ताधिकरणम् ।

वेदांस्मैके सद्विकार्णं पुरुषास्याः ॥२७॥ (१पू०)

उक्तं (४८ ।)—चोदनालक्षणीऽर्थी धर्म इति,
यतो न पुरुषकृतः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । तत्र पदवाक्याश्रय
आक्षेपः परिहृतः । इदानीमन्यथाऽद्वेष्यामः—पौरुषेयास्मो-
दना इति वदामः,—सविक्षणकालाः कृतका वेदा इदा-
नीक्षनाः, ते च चोदनानां समूहाः, तत्र पौरुषेयास्वेत् वेदाः,
असंशयं पौरुषेयाः चोदनाः । कथम् ? पुनः कृतका वेदाः—
—इति केचिच्चान्यन्ते । यतः पुरुषास्याः, पुरुषेण हि समा-
स्यायन्ते वेदाः ।—काठकं कालापकं, पैप्पलादकं मौहूल
मिति । न हि सम्बन्धाद्वते समास्यानं, न च पुरुषस्य शब्देन
अस्ति सम्बन्धः, अन्यतः कर्त्ता पुरुषः, कार्यः शब्दः—इति ।
ननु प्रवचनलक्षणा समास्या स्यात् । नेति ग्रूमः । असा-
धारणं हि विशेषणं भवति, एक एव हि कर्त्ता बहवोऽपि
प्रब्रूयुः । अतोऽस्मर्थमाणोऽपि चोदनायाः कर्त्ता स्यात्
तस्मात् प्रमाणं चोदनालक्षणीऽर्थी धर्मः इति ।

अनित्यदर्शनात् ॥ २८ ॥ (पू२)

जननमरणवन्नात् वेदार्थाः श्रूयन्ते—बधरः प्रावा-
हणिरकामयत त्रुसुदिन्दः ओहासकिरकामयत—इत्ये-

वमादयः । उद्गालकस्यापत्यं गम्यते औहालकिः, यद्येवं प्राक्
ओहालकिजन्मनः, नायं अन्यो भूतपूर्वः । एव मम्पनित्यता ।

उत्तन्तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २६ ॥ (सि०)

उक्तम् अस्माभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतृणाम् । केवलम् आचेप-
परिहारी वक्तव्यः, सोऽभिधीयते ।

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥ (उ० १)

यदुक्तं (१ प०) कर्तृलक्षणा समाख्या काठकाद्येति ।
तदुच्चर्त । नेयमर्थापत्तिः, कर्तृभिरपि ह्येनामाचक्षौरन्,
प्रकर्षेण वदनं अनन्यसाधारणं कठादिभिरनुष्ठितं स्यात्,
नवापि ह समाख्यातारो भवन्ति । स्मर्यते च,—वैश-
म्यायनः सर्वेशाखाध्यायौ, कठः पुनरिमां केवलां शाखा-
मध्यापयां बभूतेर्ति । स बहुशाखाध्यायिनां सत्रिधाविक-
जाग्रुध्यायौ अन्यां शाखामनधौवानः, तस्यां प्रकृष्टत्वा-
दसाधारणमुपपद्यते विशेषणम् ।

परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥ (उ० २)

यच्च (२ प०) प्रावाहणिरिति । तत्र, प्रवाहणस्य
पुरुषस्यासिद्धत्वात् न प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः
प्रकर्षे सिद्धः, वहतिष्व प्रापणे, नत्वस्य समुदायः क्वचित्सिद्धः
इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धः, तथा क्रियायामपि कर्त्तरि ।
तस्माद् यः प्रवाहयति, स प्रवाहणिः । बबरः इति शब्दा-
नुकृतिः । तेन यां नित्योऽर्थः, तमेवैतो शब्दो वदिष्वतः ।
अत उक्तम्—परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् इति ।

कृतं वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥

अथ कथमवगम्यते—नायमुम्भत्तबालवाक्यसट्टश इति ?
 तथा हि पश्यामः,—वनस्यतयः सच्चमासत, सर्पाः सत्रमा-
 सत इति, यथा, जरहङ्गो गायति मत्तकानि, कथं नाम
 जरहङ्गो गायेत् ? कथं वा वनस्यतयः सर्पाः वा सच्चमासी-
 रद्विति । उच्यते,—विनियुक्तं हि दृश्यते, परस्परेण सम्ब-
 न्धार्थम् । कथं ? ज्योतिष्ठोमः—इत्यभिधाय कर्त्तव्यः—
 इत्युच्यते । केन ?—इत्याकाङ्क्षिते सोमेन इति । किमर्थं ?
 —इति, स्वर्गाय इति । कथमिति ? इत्यं, अनया इति
 कर्त्तव्यतया इति । एवमवगच्छन्तः, पदार्थैरेभिः संस्कृतं
 पिण्डितं वाक्यार्थं कथमुम्भत्तबालवाक्यसट्टशम्—इति
 वक्ष्यामः ?

ननु अनुपपत्रनिदं दृश्यते,—वनस्यतयः सच्चमासत
 इत्येवमादि । नानुपपत्रम् ।—न, अनेन अग्निहोत्रं जुहु-
 यात् स्वर्गकामः—इत्येवमादयोऽनुपपत्राः स्युः । अपि च
 वनस्यतयः सच्चमासतः—इत्येवमादयोऽपि नानुपपत्राः,
 मुतयो ह्वेताः सच्चस्य, वनस्यतयो जामाऽचेतना इदं सच्च-
 मुपासितवन्तः, किं पुनर्विद्वांसो व्राह्मणाः । तद्यथा लोके,
 मन्त्र्यायां सुगा अपि न चरन्ति, किं पुनर्विद्वांसो
 व्राह्मणा इति । अपि च अविगौतः सुहृदुपदेशः सुप्रति-
 ष्ठितः कथमिवाशङ्केत—उम्भत्तबालवाक्यसट्टशः—इति ? ।
 तम्भाङ्गोऽनालक्षण्योऽयर्थो धर्मं इति सिद्धम् ।
 इति श्रीमच्छवरस्वामिनः क्षतौ मौमांसाभाष्ये प्रथमस्य
 अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ तर्कपादोऽयम् ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अर्थवादस्य प्रामाण्याधिकरणम् ।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ (पू० १)

सोऽरोदीत्, यदरोदीत्, तद्वदस्य रुद्रत्वं (१) प्रजापतिः आत्मनो वपामुद्भित्, (२) देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्रजानन्—(३)—इत्येवमादीनि समान्नातारः समामनन्ति वाक्यानि । तानि किं कश्चित् धर्मं प्रमिमते उत न ? इति भवति विचारणा । तदभिधीयते, क्रिया कथमनुष्टेया ? तां वदितुं समान्नातारो वांक्यानि समामनन्ति । तत्, यानि वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति, क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् । एवमेव भूतमर्थमन्वाचच्चते रुदितवान् रुद्रः, (१) वपामुच्चिखेद प्रजापतिः, (२) देवा वै दिशो न प्रजन्ज्ञरे (३)—इत्येवं जातीयकानि, तानि कं धर्मं प्रमिमौरन् ? अथोच्येत्, अध्याहारण वा विपरिणामेन वा व्यवहितकल्पनया वा व्यवधारणकल्पनया वा गुणकल्पनया वा कश्चिदर्थः कल्पयिष्यते—इति । स कल्पयमानः कः कल्पयेत् ? रुद्रः किल रुरोद, अतोऽन्येनापि रोदितव्यम्, (१) उच्चिखेद आत्मवपां प्रजापतिः, अतोऽन्योप्युत्खिदेदात्मनो वपाम्, (२) देवा वै देवयजनकाले दिशो न प्रज्ञातवन्तः, अतोऽन्योऽपि दिशो न

प्रजानौयात् ३) — इति, तत्त्वाशक्यं,— इष्टविद्योगेनाभिवा-
तेन वा यत् वाष्णविमीर्चनं, तत् रोदनमित्युच्यते, न च,
तत् इच्छातो भवति । १) । न च, कंशिदावनो वपामुत्-
खिद्य तामण्डनौ प्रहृत्य तत् उत्तितेन तूपरेण पशुना यस्तु
शक्तुयात् । २) । न च, देवयजनाध्यवसानकाले केचित्
दिशो मुह्येयुः । ३) । अतः एषामानर्थक्यम् । तस्मादेव
जातौयकानि वाक्यानि अनित्यानि—इत्युच्यते, यद्यपि
च नित्यानि, तथापि न नित्यमर्थं कुर्वन्ति इति । स एव
वाक्यैकटेशस्याद्येपः, न क्वत्स्य वाक्यस्य । ननु एकदेशा-
दिना साकाङ्गः पदसमूहो न पर्याप्तः स्वस्मै प्रयोजनःय.
अतः आच्चिस एव इति । नैवं, भवति हि कश्चित् पठ-
समूहः, योऽर्थवादेभ्यो विनायपि विद्धाति काञ्चिदर्थं, यानि
पुनः तैः सह संयुक्त्य अर्थान्तरे वर्त्तन्ते, तान्येकटेशाच्चिपणा-
क्षिप्यन्ते ।

शास्त्रदृष्टि-विरोधाच्च ॥ २ ॥ (पृ० २)

स्तेनं मनः (२) अनृतवादिमौ वाक् (२) — इत्ये-
वं जातौयकानां धर्म्यं प्रति अप्रामाण्यं, भूतानुवादात् ।
विपरिणामादिभिरपि कल्पयमाने स्तेयं मृषोद्यच्च कर्त्तव्य-
मित्यापतति, तत्त्वाशक्यं स्तेयानृतवादप्रतिषेधमवाधमान-
नानुष्ठातुम् । न च विकल्पः, वैषम्यात्, एकः कल्पयो विधिः,
एकः प्रत्यक्षः ।

अथ दृष्टविरोधः,— तस्मात् धूम एवाग्नेदिवा दृष्टे
नाचिः । तस्मादर्चिरेवाग्ने नरकां दृष्टे न धूमः इति अस्मा-

शोकादुत्क्रम्यामिरादित्वं गतः, राजौ आदित्यस्तम् इत्येतदुपपादयितुमिदम्, उभयमपि दृष्टविरुद्धमुच्यते । तस्मान्वैषाऽवधारणा सिद्धति इति (१) । अपरी दृष्टविरोधः,—नचैतहिंशो वयं ब्राह्मणा वा स्माः, अब्राह्मणा वा इति अक्रियार्थत्वादनर्थकम् । अथायमर्थः—नैवैतत् ज्ञायते किं वा ब्राह्मणा वयम् उताब्राह्मणा एवेति, प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् (२) । अपरः शास्त्रदृष्टेन विरोधः—को हि तदेद, यत् अमुम्भिन् लोकेऽस्ति वा, न वा इति, यदि प्रश्नोऽवं, अक्रियार्थत्वादनर्थकः । अथानवकृतिः, शास्त्रदृष्टेन विरोधः । अतः प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् (३) ।

तथाफलाभावात् ॥ ३ ॥ (पूर्व ३)

गर्गचिरावब्राह्मणं प्रकृत्योच्यते शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद—इति यदि भूतानुवादः, अनर्थकः । अथाध्ययनफलानुवादः, ततोऽसद्गुवादः । कालात्मरे फलं भविष्यतीति चेत् । नैव विधिपरः । द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु (३ अ० २ पा०) इति चिन्तयिष्यति एतदुपरिष्टात्—किं फलविधिरुतार्थवादः—इति । इह तु किं भूतानुवादः, क्रियार्थी वा ? इति । आऽस्य प्रजायां वाजौ जायते य एवं वेद इति चोदाहरणम् ।

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥ (पूर्व ४)

पूर्णाहत्या सर्वान् कामानवाप्नोति (१), पशुभ्याजौ

सर्वान् सोकानभिजयति (२), तरति मृत्युं, तरति ब्रह्म-
हत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद (३) इति,
यदि भूतानुवादमात्रमनर्थकम् । अथ फलविधिः, इति-
रिषां आनर्थकारम्, — न हि, अकृत्वा पूर्णाहृतिं, अग्निहोत्रा-
दयः क्रियन्ते । न च, अनिष्टा अग्निष्ठोमौयेन, सोमेन
यजन्ते । न च, अनधौत्य, अश्वमेधेन यजन्ते । तदाद्या,
पथिजाते अर्के मधु उत्सृज्य, तेनैव पथा मध्वर्थिनः पर्वतं
म गच्छेयुः, तादृशं हि तत् । अपि चाहः—अर्के चेत्यधु
विन्देत, किमर्थं पबेत व्रजेत् ? । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धो को
विद्वान् यत्रमाचरेत् इति ।

अभागि-प्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥ (पू० ५)

न पृथिव्यामग्निश्चित्यो नान्तरिक्षे न दिवि इवा-
प्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति । विज्ञायते एवैतत्, अन्त
रिक्षे, दिवि चाग्निनं चौयते इति । पृथिवीचयनप्रति-
षेधार्थं च यद्वाक्यं, भवेत् चयनप्रतिषेधार्थमेव तत् । अश्वा
प्रमाणं, नैष विरोधो भवति । कथं तत् प्रमाणम् ?, बत
विघ्नतरनाकुलयेत्, स्वयं चाकुल स्यात्, न चेत्यन्यं, हिरण्यं
निधाय चेत्यमिति ।

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥ (पू० ६)

अनित्यमर्यागश्च वेदप्रमाण्ये मति परन्तु श्रुति
मामात्यमात्रम् (१ अ० १ पा० २१ सू०) इति परिहृतः ।
इदानीं वेदैक्तेशानामात्रिमानां पुनरुपोद्वलक उत्तिष्ठति,
—बब्रः प्रावाहणिरकामयत— इति ।

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थं विधीनां

स्युः ॥ ७ ॥ (सि०)

इदं समाच्चायते, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयैनोपधावति, स एवैनं भूतिं गमयति—इति । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता—इत्यतो यद्यपि क्रिया नाऽवगम्यते, क्रियासंबद्धं वा किञ्चित् । तथापि विध्युहेश्वरैकवाक्यत्वात् प्रमाणम् । भूतिकामः—इत्येवमन्तो विद्युहेशः, तनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता—इत्येवमादिः । कथमेकवाक्यभावः ? । पदानां साकाङ्गत्वादिधिः सुर्तश्चैकवाक्यत्वं भवति, भूतिकाम आलभेत, कस्मात् ? यतो वायुः क्षेपिष्ठेति । नायमभिसम्बन्धो विवक्षितः, भूतिकामेनालभ्यमिति । कथं तर्हि आलभेत ? यतः, ततो भूतिः—इति, भिन्नाविमावर्थौ, उभयाभिधाने वाक्यं भिद्येत ।

किमर्था सुतिरिति चेत् । कथं रोचित ; नोऽनुष्टीयेत्—इति । ननु प्राक् सुतिवचनात्, अनुष्टानं भूतिकामान्तास्तिद्वं, सुतिवचनभन्यर्थकम् । न हि, यदा सुतिपदाऽसविधानं, तदा पूर्वेणैव विधिः । यदा सुतिपदसम्बन्धः, न तदा भूतिकामस्यालभ्यो विधीयते । यथा, पटो भवति—इति, पट उत्पद्यते इत्यर्थः, निराकाङ्गम् पदद्वयम् । यदा च तस्मिन्बेव रक्तः—इत्यपरं शूयते, तदा रागसम्बन्धो भवतीत्यर्थः, भवति च रक्तं प्रत्याकाङ्गा । एवं यदा न सुतिपदानि, विधिशब्देनैव तदा प्ररोचना, यदा सुतिवचनं, तदा स्तवनेन । ननु एवं सति, किं सुतिवचनेन ?

यस्मिन् सति अविधादकं, मा भूत तत्, तदभावेऽपि पूर्व-
विधिनैव प्ररोचयिष्यते—इति । सत्यं विनाऽपि तेन,
सिद्धेत् प्ररोचनम् । अस्ति तु तत्, तस्मिन् विद्यमाने
योऽर्थो वाक्यस्य, सोऽवगम्यते सुतिप्रयोजनं, तयोऽस्मिन्
अविद्यमाने विधिना प्ररोचनमिति ।

ननु सत्स्यपि सुतिपदेषु पूर्वस्य विधिस्वरूपत्वादिधि-
रभिप्रेतः स्यात्, न विवल्येत् सुतिपदसम्बन्धः । आह-
सुतिपदानि इनर्थकान्यभविष्यन् साकाहाणि । भवन्त्वा-
र्थकानि—इति चेत् । न, गम्यमानेऽर्थे अविवक्षितार्थानि
भवितुमर्हन्ति । योऽसौ विष्णुहेशः, स शक्तोति निर-
पेक्षोऽर्थं विधातुं, शक्तोति च सुतिपदानां वाक्यशेषां
भवितुं, प्रत्यक्ष्य वाक्यशेषभावः । अतोऽस्मादिधिः सुति-
मवगच्छामः ।

ननु निरपेक्षादपि विधिमवगमिष्यामः । भवतु एवं,
नंवं सति कष्टिद्विरोधः । किन्तु अशक्यः सुतिपदसम्बन्धे
सति विष्ण्यर्थो विवक्षितुम् । वाक्यं हि सम्बन्धस्य विधा-
यकं, हो चेत् सम्बन्धौ विद्यता—भूतिकाम आलभेत्,(१)
आलभेन च एष गुणो भविष्यति (२) इति । भिद्येत
तद्द्येवं सति वाक्यम् । अथ यदुलां (४३। ११) न क्रिया
गम्यते, न तत्त्वम्बहुं वा किञ्चित्—इति । सुत्यर्थेन विधीनां
स्यः, सुतिशब्दाः सुवन्तः क्रियां प्ररोचयमानाः अनुष्ठा-
तृणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः । एवमिमानि सर्वास्येव
पदानि कष्टिद्वर्द्धं सुवन्ति विद्यधति । अतः प्रमाणं एवं
—जातीयकानि वायुवैक्षेपिङ्गा देवता—इति ।

तुल्यं च साम्रदायिकम् ॥ ८ ॥ (उ० १)

अथोच्चेत्,—प्राक् सुतिपदेभ्यः, निराकाङ्क्षाणि विधायकानि, विधिस्तरूपत्वात्, सुतिपदानि तु प्रमादपाठः इति । तत् न एवम्, अर्थावगभात्, तुल्यस्तु साम्रदायिकं, सम्बद्धायः प्रयोजनं येषां धर्माणां, सर्वे ते विधिपदानां अर्थवादपदानां च तुल्याः । अध्यायानध्यायते, गुरुसुखाव्यतिपत्तिः, शिष्टोपाध्यायता च सर्वस्मिन्नेवंजातीयके अविज्ञार्थे तुल्यमाद्रियन्ते, स्मरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठः इति ।

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्रुप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥९॥ (उ० २)

अपि च, या एषा अनुपपत्तिरुक्ता (४४।१५) शास्त्रदृष्टविरोधात् इत्येवमाद्या सा सोऽरोदीत् इत्येवमादिषु न प्राप्नोति । कुतः? । प्रयोगे हि स्तेयादौनामुच्चमाने विरोधः स्यात्, शब्दार्थस्तु अप्रयोगभूतः, तस्मादुपपद्येत स्तेनं मनः, अनृतवादिनौ वाक् इति ।

गुणवादस्तु ॥ १० ॥ (उ० ३)

यदुक्तं (४७।१५) विधेयस्य प्ररोचनार्था सुतिः इति । तदिह कथमवकल्पयेत् ?, यत्रान्यहिधेयम्, अन्यस्तूयते, यथा, वेतसशाखयाऽवकाभिशारिनं विकर्षति इति वेतसावके विधीयते, आपस्य स्तूयन्ते, आपो वै शान्ताः इति । तदुच्चते, गुणवादस्तु, गौण एष वादो भवति, यत्

सम्बन्धिनि स्तोतव्ये सम्बन्धन्तरं स्तूयते । अभिजनो ह्येष
वितसावकयोः, ततस्ते जाते । अभिजनसंस्तवेन चाभि-
जातः सुतो भवति । यथा, अस्माकाभिजनो देवदत्तो-
इस्माकेषु स्तूयमानेषु स्तुतमालानं मन्यते, एवमत्रापि दृष्ट-
व्यम् । (१ व्या०) ।

अथ सोऽरोदौत् कस्य विधिः शेषः ? । तस्माद्हर्हिषि
रजतं न देयम्, इत्यस्य । कुतः ? । साकाङ्गत्वात्पदानां,
सोऽरोदौत्, यदरोदौत्, तत्, रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र सः—
इति प्रकृतापेच्छः, तत्रत्ययात् । तस्य यदश्च अशीर्यत इति
तस्य इति पूर्वप्रकृतापेच्छ एव । उपपञ्चिष्ठोपरितनस्य, यो
वर्हिषि रजतं दद्यात्, पुराऽस्य संवक्षरात्, यहे रोदनं
भवतीत्यस्य हेतुत्वेनायं प्रतिनिर्दिश्यते, तस्माद्हर्हिषि रजतं
न देयम् इति । एवं सर्वाणि साकाङ्गाणि । कथं विधिरुपकृ-
वन्तीति ? । गुणवादेन, रोदनप्रभवं रजतं वर्हिषि ददतो
रोदनमापयते । तत् प्रतिपेधस्य गुणः । यत् अरोदनमिति ।
कथं पुनररुदति अरोदीत् इति भवति ? (१) । कथं वा
अनश्चुप्रभवे रजतेऽश्चुप्रभवमिति वचनम् ? (२) । पुराऽस्य
संवक्षरादसति रोदने, कथं रोदनं भवतीति ? (३) । तदु-
च्यते, गुणवादसु, गौणा एते शब्दाः, रुद्रः इति रोदननि-
मित्यस्य शब्दस्य दर्शनात् यदरोदौत् इत्युच्यते (१) । वर्ण-
सारूप्यात् निन्दन् अनश्चुप्रभवमप्यश्चुप्रभवमित्याह (२) ।
निन्दने व च धनत्यागे दुःखदर्शनात् पुराऽस्य संवक्षरात्
यहे रोदनं भवतीत्याह (३) । (२ व्या०) ।

तथा, यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्, स एतं

प्राजापत्यं तूपुरमालभेत् इति, आकाश्चित्तवादस्य विधेः
शेषोऽयं, स आत्मनो वपामुदक्षिदत् इति कथं गुणवादः ? ।
इत्यं नाम न आसन् पश्वः, यत्, आत्मनो वपामुदक्षिद-
दिति । एतच्च कर्मणः सामर्थ्यं, यत्, अग्नौ प्रहृतमावायां
वपायां मजस्त्वपुर उदगात्, इत्यं बहवः पश्वो भवत्तीति ।
कथं पुनरनुत्क्षित्रायां वपायां प्रजापतिरात्मनो वपामुद-
क्षिदत् इत्याह ? । उच्यते, असदृत्तान्तान्वाख्यानं, सुत्य-
र्थेन प्रश्नं साया गम्यमानल्वात् । इहान्वाख्याने वत्तेमाने,
इत्यं निष्पद्यते, यच्च दृत्तान्तज्ञानं, (१) यच्च कम्मिंश्चित् प्र-
रोचना, हेषो वा (२) । तत्र दृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तते,
न निवर्त्तकं च इति प्रयोजनाभावात् अनर्थकम् इति अवि-
वक्षितम् । प्रयोजनया तु प्रवर्त्तते, हेषात् निवर्त्तते इति
तयोर्विवक्षा । दृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदि-
मत्ता दोषो वेदस्य प्रसन्न्येत । कथं पुनरिदं निरालम्बन-
मन्वाख्यायते ? इति । उच्यते, नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः
स्यात्, वायुः (१) आकाशः (२) आदित्यो वा (३) । स
आत्मनो वपामुदक्षिदत् इति दृष्टिं (१) वायुं (२) रश्मिं
वा (३) । तामर्णौ प्राणह्लात्, वैद्युते (१) आर्चीषे (२)
मौकिके वा (३) । ततोऽजइत्यत्र, (१) बौजं, (२) विहृत्
(३) वा तमालभ्य तमुपयुज्य प्रजाः पशून् प्राप्नोतीति गौणाः
शब्दाः । (३ व्याठ) ।

आदित्यः प्रापणौ यश्चरादित्य उदपनौ यश्चरः इत्यस्य
विधेः शेषो देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्रजानन्
इति, आकाश्चित्तवात् । सर्वव्यामोहानामादित्यश्चर्नाश-

यिता, अपि दिष्टोहस्येति सुतिः । कथमसति दिष्टोहं
दिष्टोहशब्दः इति । उच्चते, अप्राकृतस्य बहोः कर्मसम्-
हस्योपस्थितत्वात् गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदाना-
दिभिर्ज्ञापयतीति गौणता (४४्या०) ।

रूपात्मायात् ॥ ११ ॥ (उ०४)

हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णाति इति, साकाङ्क-
त्वादस्य विधेः शेषः स्तेनं मनोऽनृतवादिनौ वाक् इति ।
निन्दावचनं हिरण्यसुत्यर्थेन, यथा, किं कृषिणा, देवदत्त
एव भोजयितव्यः । कथं पुनरस्तेनं मनः निन्दितुमपि
स्तेनशब्दे नोच्चते, वाचं चाननृतवादिनौम् अपि अनृतवा-
दिनौं इति ब्रूयात् ? । गुणवादस्तु रूपात्, यथा, स्तेनाः
प्रच्छन्नरूपाः, एवं च मनः इति गौणः शब्दः । प्रायात् च
अनृतवादिनौ वागिति ।

दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥ (उ०५)

इष्टविरोधे उदाहरणं (४४।२२) तस्मादूम एवाग्नेर्दिवा
दृश्ये, नाचिः, तस्मादचिरेवाग्ने नक्तं दृश्ये, न धूमः इति,
अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा इति सायं जुहोति, सूर्यो
ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा इति प्रातः, इति मिश्रलिङ्ग-
मन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । उभयोर्देवतयोः सत्रि-
धाने होमः इति सुतेरूपपत्तिः । दूरभूयस्त्वात्, धूमस्याग्ने-
स्यादर्शने गौणः शब्दः ।

अपराधात् कर्तुंश्च पुवदर्शनम् ॥ १३ ॥ (उ०६)
इष्टविरोधे एव उदाहरणं (४५।४) न चैतदिशः इति,

तत्, प्रवरे प्रत्रियमाणे देवाः पितर इति ब्रूयात् इत्याका-
ह्नितत्वादस्य विधेः शेषः । अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणः प्रवरानु-
मन्त्रयेन सादिति सुतिः । दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनं गौणं,
स्वप्नपराधेन कर्तुं य पुच्छर्थनेन, अप्रमत्ता रक्षत तनुभेनम्
इत्यादिना दुर्ज्ञानम् ।

आकालिकेप्ता ॥ १४ ॥ (उ०७)

शास्त्रदृष्टिरोधे उदाहरणं (४४७) को हि तदेद
इति, दित्यतौ काशान् करोति इति साकाह्नत्वादस्य विधेः
शेषः । प्रत्यक्षफलत्वेन सुतिः । अनवलृप्तिवचनं विप्रकृष्ट-
कालफलत्वाहौषम् ।

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥ (उ०८)

तथाफलाभावात् (२ पा० ३ सू० इत्यन् उदाहृतं
शोभतेऽस्य मुखम् इति गर्गचिराचविधेराकाह्नितत्वाच्छेषः ।
वेदानुमन्त्रणस्य च आऽस्य प्रजायां वाजौ जायते इति
शेषः । मुखशोभा वाजिमत्त्वं च गुणवचनत्वाद् गौणः
शब्दः, शोभते इव शिष्ठैरुद्दीक्ष्यमाणम् । कुले सन्तताध्य-
यनश्ववणामेधावी जायते इति स प्रतियहादवं प्राप्नोति
इति ।

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥ (उ०९)

अन्यानर्थक्षवाक्ये उदाहरणं, पूर्णाङ्गित्या सर्वान्
कामानवाप्नोति इति, पूर्णाङ्गितिं जुहोति इत्याकाह्नितत्वा-
दस्य विधेः शेषः । य उ चैनमेवं वेद इति, तरति मृत्युम्
इत्यस्याकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । फलवचनं सुतिः, सर्वकाम-

फलस्य निमित्ते सर्वकामादासिद्धेनं गौणम् । असर्वेषु सर्व-
वद्वनम् अधिकातपेचम् ।

फलस्य कर्मनिष्ठत्वस्तेषां लोकवत्परिमाणतः

फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥ (उ० १०)

अन्वाहश्च वचनमिदं (५३।२०) यद्यपि विधिः, तथापि
अर्थवक्ता परिमाणतः सारतो वा फलविशेषात् ।

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥ (उ० ११)

अभागिप्रतिषेधात् इत्यादादुदाहृतं न पृथिव्यामनि-
ष्टेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि इति, हिरण्य' निधाय चेतव्यम्
इत्याकाङ्क्षितत्वात् अस्य विधेः शेषः । शुद्धिव्यादीनां
निन्दा हिरण्यसुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानु-
वादः । यत्र (६३०) अनित्यदर्शनं बबरः प्रावाहितिरका-
मयत इति, तत् परिहृतम्, अर्वादादेष्विषये पुनरुत्तिसम्,
इदानीमर्थवादप्रामाण्ये नेतैव परिहृतिरिष्टते इति ।

(इति अर्थवादाधिकरणं, १ अ० । २ पा० । १ अधि०)

अथ विधिवद्विगदाधिकरणम् ।

विधिवार्यस्यादपूर्वत्वादादमावं ज्ञानर्थकम् ॥ १९ ॥ (प०)

इह ये विधिवत् निगदा अर्थवादाः, ते उदाहरणं,
ओदुम्बरो यूपी भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपश्च ऊर्जवास्ता
ऊर्कं पशुवाप्नोति ऊर्जाऽवरुद्धे इति । किमस्य विधिः
कार्यम् उतास्यापि मतिरिति ? किं तावत् प्राप्तं विधिवार्य-
स्यादपूर्वत्वादमावं ज्ञानर्थकम् । विधिवद्विगदेष्विवंजातीय-
केषु फलविधिः स्यात्, फलं ज्ञावगम्यते, तथा हि अपूर्वम्

अर्थं विधास्यति, इतरथा सुतिवादमात्रम् अनर्थकं स्यात्, सुतय असुतय तावानेव सोऽर्थः । अपि च जर्जेऽवरुद्धे इति प्रयोजनं श्रूयते । न च, प्रशस्तोऽयमर्थः इति क्षिक्ष्यद्वेऽस्मि । लचयथा तु सुतिर्गम्यते, सुतिय लचयायाः ज्यायसीति ।

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥ (पूर्वपद्मे आशङ्का)

इति चेत् पश्यसि, सुतिस्तनर्थिका, न च श्वेनावगम्यते इति । लौकिकानि वाक्यानि भवन्ति विदांकुर्वन्तु । तत् यथा, इयं गौः क्रेतव्या देवदत्तीया, एषा हि बहुकौरा स्वयपत्या अनष्टप्रजा च इति । क्रेतव्या—इत्यस्युक्ते गुणाभिधानात् प्रवर्त्तन्ते तरां क्रेतारः बहुकौरेति च गुणाभिधानमवगम्यते । तदृत् वेदेऽपि भविष्यति ।

न पूर्वस्यात् ॥ २१ ॥ (आशङ्का निरासः ॥)

नैतदेवं, लोके विदितपूर्वा अर्थां उच्यन्ते बहुकौरादयः, तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम्, अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे न शब्दधीरन् । पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्यदि विधिशब्देन न प्ररोचयन्ते, न तरामर्थवादेन । जाताशङ्को हि विधिशब्दे स तदानीम् । अस्म विधिशब्देन प्ररोचितः, किं अर्थवादशब्दे न ? । अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, जर्जेऽवरुद्धे इति अप्रसिद्धं वचनम्, अर्था उदुम्बरः इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धं, यस्मात् अर्गुदुम्बरः, तस्मात् तस्यो यूपः कर्तव्य इति । अर्गुदुम्बरः इति अनुत्तवचनात् अन्यदस्यादृतम् इति परिकल्पयेत् ।

उत्तन्तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ (सि०)

उक्तम् (४७।१) अस्माभिर्वाक्यग्रेषत्वं, विधिना त्वे क-
वाक्यत्वात् इति । ननूक्तं (५५।२) फलवचनम् इह-
गम्यते, न सुतिः इति । यत् इह फलवचनं तत् श्रौदुम्बरस्य
यूपस्य, न च, अविहित श्रौदुम्बरी यूपोऽस्ति । तत्र फल-
वचनमेवानर्थकम् । सुतिवचनः शब्दो नास्ति इति चेत् ।
इह फलवचने फलवत्ता प्रतीयते, फलवांशं प्रशस्त इति, तत्र
फलवत्तायामानर्थकमिति यो द्वितीयोऽर्थः, प्रशंसा नाम
स गम्यते । लक्षणेति चेत् । न लक्षणायामपि अर्थवत्ता भव-
त्वेव लक्षणापि हि लौकिकौ । ननूक्तम् (५५।२०) असंवादो
वेदे, न शूर्गुदुम्बर इति । गुणवादेन प्ररोचनार्थतां ब्रूमहं,
गौणत्वात् संवादः । किम्? । सादृश्यं, यथाऽन्नं प्रीतेः
साधनम्, एवमिदपि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं प्र-
शंसावाचिना शब्देन उच्यते, शक्यते हि तत् पक्षफलसम्ब-
भादूर्गिति वक्तम् ।

विधिश्वानर्थकः क्वचित्, तस्मात् सुतिः प्रतीयेत,
तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥ सि० युक्तिः १ ॥

अस्युयोनिर्वा अज्ञो अस्युज्ञो वेतसः इति, अस्युयोनि-
रश्वः कर्त्तव्यः इति विधिरशक्यत्वादानर्थक्यं, तत्रावश्यं
सुतिः कल्पयितव्या, शमयित्रौभिरङ्गिरश्वस्य अवकानां च
सम्बन्धो यजमानस्य कष्टं शमयतीति । तत्सामान्यादितरेषु
तथात्वं, तथेति यावत्, तावत् तथात्वमिति । किं तत्
सामान्यम्? । विध्यसम्भवः सुतिसम्भवश्य ।

प्रकरणे सम्भवन् अपकर्षी न कल्पते, विधा-
नर्थक्यं हि तं प्रति ॥२४॥ (सि० यु० २)

इतम् पश्यामः स्तुतिरिति । कुतः ? । इदं समाम-
नन्ति, यो विद्घः, स नैकृतः । योऽशृतः, स रौद्रः । यः
शृतः स दैवतः । तस्माद्विद्वहता अपयितव्यः, स दैवत-
त्वाय इति, यदि स्तुतिः, दर्शपूर्णमासयोरेव शृतः स्तावि-
ष्टते । तथा सम्भवन् अपकर्षी न कल्पते, अपक्षयते इत्य-
पकर्षः । विधिपञ्चे तु यत्र नैकृतः, तत्र विद्घता नौयेत ।
तथा सति प्रकरणं बाधितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकम् प्रति
नैकृताभावात् विद्घविधानम् अनर्थकं स्यात्, तस्मात्
स्तुतिरेव ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥२५॥ (सि० यु० ३)

ओदुम्बरो यूपो भवति—इति विधावतस्मिन्दाश्रीय-
माणे जर्जीऽवहृष्टै इत्येतमिंश्च वाक्यं भिद्येत । इत्यम्
ओदुम्बरो यूपः प्रशस्तः, स चोर्जीऽवरुद्धै इति । तस्मात्
विधिविग्रहानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादानाम् इति ।

(इति विधिविग्रहाधिकरणम् । १ अ० । २ पा० । २ अ०)

अथ स्तुतविग्रहाधिकरणम् ।

हेतुवार्ता स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥२६॥ (पू०)

अथ ये हेतुविग्रहाः सूर्पेण जुहोति, तेन हि अन्नं
क्रियते इत्येवमादयः । तेषु सन्देहः, किं स्तुतिस्तेषां

कार्यम्, उत हेतुः ? इति । किं प्राप्तम् ? हेतुः सादवकारणं होमस्य । ननु अप्रसिद्धे कार्यकारणभावे न हेतुपदेशः । सत्यमेवं लोके, विधायिष्यते तु वचनेन वेदे, सूर्पेण होमे कर्तव्ये अवकरणं हेतुरित्युपदिश्यते । किं प्रयोजनम् ? । अन्यदपि दर्विपिठरादि अवकरणम् यत्, तेनापि नाम कथं होमः क्रियेत इति । कुतः ? । तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता, शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्तुम्, एतदि क्रियते (५७।२१) इत्युच्यते । न हि, वर्तमानकालः कश्चिदस्ति । यस्याऽयं प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः शब्दः, स्तुतौ लक्षणा । यदि च, दर्विपिठरादि न साक्षादवं करोतीति नावकरणम् इत्युच्यते । व्यर्थं तस्मिन् सूर्पस्तुतिरन्यिका स्यात् । सूर्पमपि हि न साक्षादवं करोतीति तेन विनाऽर्थेन सूर्पस्य स्तुतिनैपपद्यते ।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्, अचोटना च तस्य॥२७॥सि,

न तु एतदस्ति, शब्दपूर्वकोऽयमर्थः, अवकरणं हेतुः इति, शब्दश्च अवकरणं सूर्पहोमे हेतुः इत्याह, न च दर्विपिठरहोमे । तेन शब्दपूर्वं सूर्पं, न च दर्विपिठरादेवोटना व्यर्थं स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥२८॥ (सि०आ०)

इति पुनर्यदुक्तं (५८।११) तत् परिहत्यम् ।

अर्थस्तु, विधिशेषत्वात्, यथा लोके ॥२९॥(आ०नि०)

असत्यक्षेत्र्योऽस्ति, वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति । संवादश्च स्तुतिवचनत्वेन, यथा वयं सूर्पेण अवः क्रियमाणं जानीमः, तथा सूर्पेणावः क्रियते इत्येवं गम्यते । तदा च

अवर्त्मानं स्तौतुं वर्त्मानमित्युपदिशति । तत्पञ्चे एष
दोषः, यस्य तं हेतुविधिः । विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रती-
यते । न च, वर्त्मानम् उपदिशन् वेदः शक्यमर्थं विद-
धात् । अस्मत्पञ्चे तु एष परशब्दः परत्र वर्तते । यथा
लोके, बलवान् देवदत्ती यज्ञदत्तादौन् प्रसहते इति प्रकृष्ट-
बलेऽपि बलवच्छब्दो वर्त्मानो न सिंहं शार्दूलं वा अपेक्ष्य
प्रयुज्यते । ये देवदत्तात् निकृष्टबलाः, तान् अदेक्ष्य भवति ।
एवं, तेन हि अन्नं क्रियते इति प्रकृष्टाद्वकरणेन संस्तवः
सूर्पस्य, निकृष्टानि अन्यानि अद्वकरणानि अपेक्ष्य भविष्यति ।
यदि च हेतुः, अवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति
चेत्, अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥३०॥ (सि०यु०)

यद्यपि च भवेदद्वकरणं हेतुः दर्विपिठरप्रकाराणां,
तथापि सूर्पं एवावतिष्ठेत, शब्दात् अद्वकरणं हेतुः इति
विज्ञायते, शब्दस्य सूर्पस्याह, न दर्विपिठरादौनाम् । तदि
निर्दिश्यते, शम्मात् सूर्पेशावं क्रियते, तम्मात् सूर्पेण जु-
होति इति यथा, यम्मात् बलवदुपधातोऽग्निः, तेन मे
गृह्णं दृश्यमिति, न, अनग्निरपि बलवदुपधातो इहति
इति गम्यते । अथ मतं, येन येन अन्नं क्रियते प्रणाद्या,
सूर्पादन्येनापि तेन तेनापि होमः क्रियते इति । अव्यवस्था
विधीनां स्यात्, न केनचित् । प्रणाद्याऽन्नं क्रियते, तव
यावदुक्तं स्यात्, जुहोति इति तावदेवाद्वकरणेन जुहोति
इति । अस्मत्पञ्चे पुनः सूर्पं सूयते । तेन द्वाच्चं क्रियते
इति हृत्तान्तान्वास्यानं न च हृत्तान्तश्चापनाय, किं तर्हि

प्ररोचनायेष । तस्माहे तु विगदस्यापि स्तु तिरेव कार्यम्
इति ।

(इति हेतुविगदाधिकरणम् । १ अ० । २ पा० । ३ अ०)

अथ मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ।

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥ (पू० १)

अथ इदानीं, किं विवक्षितवचना मन्त्राः, उताविव-
क्षितवचनाः ? (१) किमर्थप्रकाशनेन यागस्य उपकुर्वन्ति,
उत उच्चारणमाचेण ? (२) इति । यद्युच्चारणमाचेण, तदा
न नियोगतो वर्हिदेव सदनन्दामि इत्येष वर्हिलेवनं विनि-
युज्येत । अभिधानेन चेत्, प्रकरणेन विज्ञाताङ्गभावो ना-
न्यतोपकर्तुं शक्नोति इत्यन्तरेषापि वचनं, वर्हिलेवन एव
विनियुज्येत । इति तदेवमवगच्छामः, उच्चारणमाचेण-
वोपकुर्वन्तीति । कुत ? । तदर्थशास्त्रात्, यदभिधानसमर्थो
मन्त्रः, तत्रेवैन शास्त्रं निबध्नाति, उहप्रथा उह प्रथस्य इति
पुरोडाशं प्रथयति इति, वचनमिदं अनर्थकं यदि अर्थाभि-
धानेनोपकुर्वन्ति । अर्थाच्चारणमाचेण, ततो वक्तव्यो
विनियोगः उक्तश्च । अतो नार्थाभिधानेन । यदा, सादः
पुरुषः परेण चेत्रीयते, नूनमक्षिभ्यां न पश्यति इति गम्यते ।

नन्वर्थवादार्थं भविष्यतीति चेत् । न हि येन विधि-
यते, तस्य वाक्यशेषोऽर्थवादः इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण
विहिते अर्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनं क्रियते । अतो
नार्थवादार्थं वचनम् (१) ।

तथा इमाहानसमर्थी मन्त्राः उदाहरणम् । लिङ्गादेव
आहाने प्राप्ता वचनेन विद्युयन्ते, तां चतुर्भिरादत्ते इति ।
चतुःसंख्यार्थमिति चेत् । न समुच्चयश्वदाभावात् (२) ।

तथा इमामगृभृण् रसनास्तस्य इत्यश्वाभिधानीमा-
दत्ते इत्युदाहरणं, रसनाहाने प्राप्तस्य रसनाहाने एव
ग्रास्तं विनियोजकं, तत् विवक्षितार्थले न घटेत । इति ।

न गु गर्दभरश्वनां परिसंख्यास्यति । न शक्नोति परि-
संख्यातुं, परिसञ्चक्षणो हि स्वार्थं च जग्नात्, परार्थच्च
कल्पेत, प्राप्तं च बाधेत । (३) ।

तस्यात् न विवक्षितवचना मन्त्राः, अतो न प्रमाणं,
वर्हिदेव सदनं दामि इत्यस्य रूपं वर्हित्वने विनियोगस्य ।

दाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥ (पृ० २)

नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवति, अन्तिर्मूर्हा दिवः
इति, न विपर्ययेष । यद्यर्थप्रत्यायनार्थाः, विपर्ययेषा-
र्थाः प्रतीयते, इति नियमोऽनर्थकः स्यात् । अब उच्चारण-
विशेषार्थाः, विपर्यये अन्तर्दुश्चारणम् इति नियम आश्री-
यते । तेन यतरस्मिन् पञ्चे नियमो अर्थवान्, स नूनं पच
इति । न गु अर्थवत्स्वपि नियमो हस्तते, यथा, इन्द्राभी
इति । युक्तं तत्र तत्, विपर्ययेऽर्थप्रत्यायाभावात् ।

बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥ (पृ० ३)

बुद्धे खल्पयि पाठादर्थे तदभिधानसमर्थी मन्त्रो भवति
अग्नीदृ अग्नीदृ विहरेत्, इति । स बुद्धे किं बोधयेत् ? ।

अथ तु उच्चारणविशेषार्थाः, बुद्धेऽप्युच्चारणविशेषोऽवकल्पते ति । ननु पुनर्वचनात् संस्कारविशेषो भविष्यति । एवम्, अस्मित्पञ्चमेवाच्चितोऽस्मि, वचनमुच्चारणं, तद्विशेषते कर्तुं नार्थप्रत्यायम्, तत् प्रतीतेऽशक्यम् । यथा, सोषानल्के पादे हितीयामुपानहमशक्त्वादोपादत्ते ।

अविद्यमानवचनात् ॥ ३४ ॥ (पू० ४)

यज्ञे साधनभूतः प्रकाशयितव्यः, न च, ताट्योऽर्थोऽस्मि । याट्यमभिदधति, यथा चत्वारि शृङ्गा इति । न हि, चतुःशृङ्गं विपादं विशिरसं सप्तहस्तं किञ्चित् यज्ञसाधनमस्ति । तद्वाभिधानार्थः किमभिदध्यात् ? । उच्चारणार्थे त्वकल्पते । तथा मा मा हिंसीः इत्यसत्यामपि हिंसायां किमभिदध्यात् ? ।

अचेतनेऽर्थवचनात् ॥ ३५ ॥ (पू० ५)

अचेतनेऽर्थे स्त्रस्वर्थं निवन्नन्ति, औषधे चायस्त्वैनम् इति, अभिधानेनोपकुर्वन्त एवं जातीयका औषधिं पशुवाण्य प्रतिपादयेयुः, न च असावचेतना शक्या प्रतिपादयितुम् । उच्चारणार्थे तु नैष दोषो भवति । तस्मात् उच्चारणार्थाः । शृणुत गावाणः इति च उदाहरणम् ।

अर्थविप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ (पू० ६)

अर्थविप्रतिषेधोऽपि भवति, अदितियौरदितिरस्त्रीक्षम् इति, सैव यौः तदेवाक्तरीक्षम् इति को जातुचिदवधारयेत् ? । अनवधारयं च किमभिधानेनोपकुर्यात् ? । उच्चारणमाचे तु नैष विरोधो भवति । तस्मात् उच्चार-

शार्थः मन्त्राः । एको रुद्रः, न हितौयोऽवतस्ये, असं-
ख्यातः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् इति खोदाहर-
णम् ।

स्वाध्यायवद्वचनात् ॥ ३७ ॥ (पूर्व० ७)

स्वाध्यायकाले पूर्णिकाऽवहन्ति करोति, माशवको-
ऽवहन्तिमन्त्रमधीति, नासौ तेन मन्त्रेण तदभिधानमभ्य-
स्थति, अच्चरामुपूर्वाः अवधारणे एव यतते, येन च नाम
प्रयोजनं, तदभ्यसितच्चम्, अत उच्चारणाभ्यासात् उच्चार-
णेन प्रयोजनम् इत्यवगच्छामः ।

अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥ (पूर्व० ८)

अपि च केषाच्चिन्मन्त्राणाम् अशक्य एवार्थो वेदितुं,
यथा, अन्यक् सात इन्द्र ऋषिरस्मि इति, सूख्ये च जर्भरी
तुर्फरीतू इति, इन्द्रः सोमस्य काणुका इति च । एते किं
प्रत्याययेयुः ? । उच्चारणार्थे तु न दोषः । तस्मात् उच्चार-
णार्था मन्त्रा इति ।

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३९ ॥ (पूर्व० ५)

अनित्यसंयोगः खुल्पिष भवेत् मन्त्रेष्वभिधानर्थेषु ।
यथा, किं ते क्षणवन्ति कीकटेषु गावः इति, कीकटा नाम
जनपदाः (१) । नैचाशाखां नाम नगरं प्रमङ्गदो राजा
इति यदि अभिधानार्थाः, प्राक् प्रमङ्गदात् नाय भवत्तु-
भूतपूर्व इति (२) गम्यते । तदेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिः कार-
णैर्मन्त्राणाम् अविवक्षितवचनता ।

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥ (सिंह०)

मसति प्रथने प्रथयतीति शब्दः ? । मन्वाभिधानात्, मन्वेण
पुरोडाशम् अध्ययुः प्रथस्तेति ब्रूते, यस्तैवं प्रथस्तेति ब्रूते,
स प्रथयति, यथा, यः कूर्विति ब्रूते, स कारयति ।

अविरुद्धं परम् ॥ ४४ ॥ (उ० ४)

यदुक्तं, (२प०) पदनियमस्यार्थवस्त्वादविवक्षितार्था
मन्वा इति । काममनर्थको नियमः, न दृष्टमप्रमाणम् ।
नियतोचारणमदृशाय इति चेत्, अविरुद्धाऽदृष्टकल्पना
अस्मत्यक्षेत्रपि, एवं प्रत्यायमानमभ्युदयकारि भवति इति ।
संप्रैषे कर्मगहीनुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥४५॥(उ०५)

अथ यदुक्तं, (३ प०) प्रोक्षणौरासादयेति बुद्धोध-
नमश्वक्यम् अत उच्चारणाददृष्टम् इति । तत्र, कर्त्तव्यम्
इत्यपि विज्ञाते अनुष्ठानकाले स्मृत्या प्रयोजनम् उपाया-
न्तरेणापि सा प्राप्नोति, अतोऽनेनोपायेन कर्त्तव्येति निय-
मार्थमान्वानं संस्कारत्वात् ।

अभिधानेऽर्थवादः ॥ ४६ ॥ (उ० ६)

चत्वारि शृङ्गा (४प०) इत्यसदभिधाने गाणः शब्दः,
गौणौकल्पनाप्रमाणवस्त्वात् । उच्चारणाददृष्टमप्रमाणम् ।
चतस्रो होचाः शृङ्गाणौयाऽस्य । त्रयोऽस्य पादाः इति सव-
नाभिप्रायम् । हे श्रीर्षे इति पद्मीयजमानौ । सप्त हस्तास
इति क्लद्दासि अभिप्रेत्य । त्रिधा बृहः इति त्रिभिर्वैहे-
र्वदः । दृपमः कामान् वर्षतोति रोरवीति शब्दकम्या महो
देवां मर्त्यान् आविवेश इति मनुष्याधिकाराभिप्रायम् ।

तत् यथा, चक्रवाकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा ग्रेबालकेशी नदी इति नद्याः सुर्तिः ।

यज्ञसमृद्धये साधनानां चेतनसादृशम् उपपादयितु-
काम आमन्त्रणशब्दे न लक्ष्यति, औषधे ! चायस्त्रैनम् इति
(५ पू०) शृणोत यावाणः इति, अतःपरं प्रातरनुवाका-
नुवचनं भविष्यति, यत्त्वाचेतनाः सन्तो यावाणोऽपि शृणुयुः;
किं पुनर्विद्वांसोऽपि ब्राह्मणाः इति, इत्यं च अचेतना अपि
यावाण आमन्त्रान्ते ।

गुणादविप्रतिषेधः स्थात् ॥ ४७ ॥ (३० ७)

अदितिश्वौः इति (६पू०) गौण एषः शब्दः अतो न
विप्रतिषेधः । यथा त्वमेव माता, पिरति । तथैकरुद्रदै-
वत्ये एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इति अविरोधः ।

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥ (३० ८)

यत्तु (पू० ७) अकर्मकालेऽवहन्तिमन्त्रेण माणवको
न पूर्णिकाऽवहन्ति प्रकाशयितुमिच्छति इति । अयज्ञसं-
योगात्, न यज्ञापकारायैतत् प्रकाशयितुमिच्छति । ननु
प्रकाशनानभ्यासाऽच्चराभ्यासस्य परिचोदितः । उच्यते सौ-
कर्यात् प्रकाशनानभ्यासः, दुर्योहत्वाच्चराभ्यासः ।

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥ (३० ९)

विद्यमानोऽप्यर्थः प्रमादालस्यादिभिर्नीपलभ्यने निग-
मनिहक्षणाकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितवाः, यथा शृ-
खेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादौनि (पू०) अखिनोरभि-
धानानि द्विवचनान्तानि सत्यन्ते । अनेन अश्विनोः काम-

मप्रा इत्याखिनं सूक्तमवगम्यते । देवताभिधानानि च
घटन्ते, जर्भरीलिवमादीनि । अवयवप्रसिद्धा च लौकि-
केनार्थेन विशेष्यन्ते, एवं सर्वत्र ।

उत्कृष्टानित्यसंयोगः ॥ ५० ॥ (स० १०)

परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रं (१अ० १पा० ३५ स०)
इत्यत्र इति ।

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ५१ ॥ (सि० यु० १)

आनेयः ग्नीभ्रमुपतिष्ठते इति विधानात्, विवक्षिता
र्थानामेव मन्त्राणां भवति लिङ्गेनोपदेशः, यदि तेऽग्नि-
प्रयोजनाः, ततस्ते आनेयाः, नार्तिशब्दसन्धिधानात् ।

अहः ॥ ५२ ॥ (सि० यु० २)

अहदर्शनं च विवक्षितार्थानामेव भवति । किमृह
दर्शनम् ? । न पिता वर्षते, न माता इति । अत्ये वर्षन्ते
इति गम्यते, प्रत्यक्षं कौमार्यौवनस्याधिरैः वर्षन्ते मात्रा-
दयः, शब्दो न वर्षते इति ब्रूते । का पुनः शब्दस्य हृदिः ? ।
यदुहिवचन वहुवचनसंयोगः ।

विधि-शब्दात् ॥ ५३ ॥ (सि० यु० ३)

विधिशब्दात् विवक्षितार्थानेव मन्त्राननुवदन्ति, शतं
हिमाः शतं वर्षाः क्षीव्यासमित्येतदेवाह इति ।

इति मन्त्रनिःश्वाधिकारणम् ! १अ० २पा० ४अ० ।

इति श्रीमद्भावात्म्य-श्रीयवरस्वामिकृतां मीमांसाभावे
प्रथमस्य द्वितीयपाठः । अर्थवादपादोऽयम् ।

अथ लृतीयः पादः ।

अथ सृतिप्रामाण्याधिकरणम् ।

धर्मस्य शब्दमूलत्वात् अशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ २ ॥

(पू०)

एवक्तावतकृतस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम्, अथ इदानीं
यत्र न वैदिकं शब्दं उपलभेमहि, अथ च स्मरन्ति, एवम-
यमर्थोऽनुष्ठातव्यः, एतस्मै च प्रयोजनाय इति । किम् असौ
तथैव स्यात्, न वा ? इति । यथा अश्वकाः कर्त्तव्याः
गुरुरनुगम्नव्यः तडागं खनितव्यं प्रपा प्रवर्त्तयितव्या
शिखाकर्मं कर्त्तव्यम् इत्येवमादयः । तद्दृश्ये, धर्मस्य शब्द-
मूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात् इति । शब्दलक्षणो धर्मः
इत्यक्तं चोदनानक्षणोऽर्थो धर्मः इति, अतो निर्मूलत्वा-
वापेक्षितश्चमिति । ननु ये विदः इत्यम् असौ पदार्थः
कर्त्तव्य इति, कथमिव ते वदिष्यन्ति, अकर्त्तव्य एवायम्
इति ? । स्मरणानुपपत्त्या, न हि अननुभूतोऽश्रुतो वाऽर्थः
स्मर्यते । न च, अस्यावैदिकस्यालौकिकस्य च स्मरणमुपप-
त्त्यते । पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति, या हि बन्धा स्मरेत्,
इदं मे हौहिचक्रतमिति, न मे दुहिताऽस्मि इति मत्वा, न
जातुचिदसौ प्रतीयात्, सम्यगीतत् ज्ञानम् इति । एवमपि
यथैव पारम्पर्येणाविच्छेदात् अयं वेदः इति प्रमाणमेषां
सृतिः, एवम् इयमपि प्रमाणं भविष्यति इति । नैतदेवं,
प्रत्यक्षेषोपलब्धत्वात् यत्यस्य, नानुपपत्तं पूर्वविज्ञानम्, अष्ट-

कादिषु त्वदृष्टार्थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावात् व्यामोह-
स्मृतिरेव गम्यते । तत् यथा, कस्ति जात्यन्धो बदेत्,
स्मराम्यहम् अस्य रूपविशेषस्य इति, कुतस्मि पूर्वविज्ञानम् ?
इति च पर्यन्तुयुक्तो जात्यन्धमेवाऽपरं विनिर्दिश्येत् ।
तस्य कुतः ? जात्यन्धान्तरात्, एवं जात्यन्धपरम्परायामपि
सत्त्वां नैव जातुचिक्षण्टप्रतीयुर्विहांसः सम्यग्दर्शनमेतत् इति ।
अतो न आदर्त्तव्यमेवं जातीयकमनपेक्ष्यं स्यादिति ।

अपि वा कर्ण्सामान्यात्प्रभाणमनुमानं स्यात् ॥८॥

(सिं)

अपि वा इति पचो व्यावर्त्तते । प्रमाणं स्मृतिः,
विज्ञानं हि तत्, किमिति अन्यथा भविष्यति ? । पूर्ववि-
ज्ञानस्य नास्ति, कारणाभावात् इति चेत् । अस्या एव
स्मृतेद्र्दिक्षः कारणम् अनुमास्यामहे । तस्मु न अनुभव-
नम्, अनुपपत्त्या, न हि, मनुष्या इहैव जन्मनि एवं जाती-
यकमर्थमनुभवितुं शक्तुं वक्ति । जन्मान्तरानुभूतं च न
स्मर्यते । यन्यमु अनुमीयेत, कर्ण्सामान्यात् स्मृतिवैदि-
कपदाव्ययोः । तेन उपपत्त्वा वेदसंबोगस्त्रै वर्णिकानाम् ।

ननु नोपलभ्यन्ते एवंजातीयकं ग्रन्थम् । अनुपलभ-
माना अप्यनुमिमीरन्, विस्मरणमप्युपपत्तते इति, तदप-
पत्रत्वात् पूर्वविज्ञानस्य चैवर्णिकानां स्मरतां, विस्मरणस्य
च उपपत्रत्वात् ग्रन्थानुमानसुपपत्तते इति प्रमाणं स्मृतिः ।

अष्टकालिङ्गात् मन्त्रा वेदे हृश्यन्ते, यां जनाः प्रति-
नन्दन्ति इत्येवमादयः । तथा प्रत्युपस्थितनियमाना-

माचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाणं गुरोरनुगमात् प्रीतो
गुरुः अध्यापयिष्यति,, यत्थ अन्यिभेदिनस व्यायान् परि-
तुष्टो वस्थति इति । तथा च दर्शयति, तस्मात् चेयांसं
पूर्वं यस्तं पापीयान् पश्चादन्वेति इति । प्रपास्तङ्गागानि
च परोपकाराय, न धर्मार्थ, इत्येवावगम्यते तथा च द-
श्येन, धन्वद्विव प्रपा असि इति तथा स्यलयोदकं परि-
गृह्णन्ति इति च । गोत्रचिङ्गं शिखाकम्बं, दर्शनम्भं, यद्र
वाणाः सम्पतन्ति इति । तेन ये दृष्टार्थाः, ते तत् एव
प्रमाणं, ये त्वदृष्टार्थाः, तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति

(इति श्रुतिप्रावल्याधिकरणम् । १५०। ३पा०। १५०) :

— — —

अथ श्रुतिप्रावल्याधिकरणम् ।

विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्, असति ह्यनुमानम् ॥३॥

अथ यत्र श्रुतिविरोधः, तत्र कथम् ? । यथा, औदुम्बर्याः
सर्ववेष्टनम् औदुम्बरी सृष्टोऽपायेत् इति श्रुत्वा विरुद्धम् ।
अष्टाचत्वारिंश्च॒र्हर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणं जातपुच्छः क्षण-
कंशोऽनीनादधीत इत्यनेन विरुद्धम् (२) । क्रीतराजको
भोज्याच्चः इति तस्मात् अग्नीषोमीये संस्थिते यजमानस्य
मृहंश्चितव्यम् इत्यनेन विरुद्धम् (३) । तत् प्रमाणं कर्तृ-
सामान्यात्, इत्येवं प्राप्ते व्रूपः, अशक्यत्वादृच्छामोहः,
इत्येवं वगम्यते । कथमशक्यता ? । स्पर्शविधानात् न सर्वा
शक्ता वेष्टयितुम् उडायता स्मषुच्च । तासुदग्यता स्मष-

व्यामधगच्छमः केनेमं संप्रत्ययं वाधेमहि सर्ववेष्टनम्भर-
णेन ? इति ब्रूमः ।

न तु निर्मूलत्वाहासामोहः तत् चारणम् इति वैदिकं
वचनं मूलं भविष्यति इति । भवेदैदिकं वचनं मूलं, यदि
स्यर्थं व्यामोहः । अव्यामोहे त्वश्चक्षत्वात् अनुपपत्तम् ।
यथा, अनुभवनम् अनुपपत्तम् इति न कल्पयते, तथा वैदि-
कमपि वचनम् । कथं तर्हि सर्ववेष्टनम्भरणम् ? । व्यामोहः
कथं व्यामोहकल्पना ? । श्रीतविज्ञानविरोधात् । अथ
किमर्थं नेमौ विधी विकल्पे ते व्रीहियवत् हृष्टद्रष्टव्य-
वदा ? । नासति व्यामोहविज्ञाने विकल्पो भवति, यदि
सर्ववेष्टनविज्ञानं प्रमाणं, स्यर्थं व्यामोहः, यदि स्यर्थं
प्रमाणं, स्मृतिव्यामोहः । विकल्पम् वदन् स्यर्थनस्य पचे
तावत्प्रामाण्यमनुभव्यते, तस्य च मूलं श्रुतिः, सा चेत्
प्रमाणमनुमता, न पाद्यकी । पाद्यकं च सर्ववेष्टनम्भरणं
पचे तावत्प्रामाण्यमनुभव्यते, श्रुतिं परिकल्पयितुं स्यर्थविज्ञानेन
वाधितत्वात् । तत्त्वं अव्यामोहे च तस्मैव शक्ता श्रुतिः
कल्पयितुम् । न चाऽसावव्यामोहः पचे, पचे व्यामोहो भवि-
ष्यति इति, यदेव हि तस्यैकस्मिन् पचे मूलं तदेवेतर-
स्मिन्दपि एकस्मिन्द्वये त्यजे न व्यामोहः श्रुतिप्रामाण्यतुस्य-
त्वादितरत्राप्यव्यामोहः । न च, असावैकस्मिन् पचे श्रुति-
र्निवाचरा हि सा न प्रमादपाठः इति शक्ता गदितुम् ।
तेन, न एतत्यजे विज्ञानं व्यामोहात् पचान्तरं संज्ञानम्
इत्यवगम्यते । तत्र दुःश्रुतस्प्रादिविज्ञानमूलत्वं तु सर्व-
वेष्टनस्य इति विरोधात् कल्पयते । न हि, तस्य सति

विरोधे प्रामाण्यमभ्युपगम्यम् इति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् ।
तस्मात् यद्यैवैकस्मित् पचे न शक्या श्रुतिः कल्पयितुम्, एवम्
अपरस्मिन् पचे, तुल्यकारणत्वात् ।

अपि चेतरेतराश्रयेऽन्यतः परिच्छेदात् । केयमितरे-
तराश्रयता ? । प्रमाणायां स्मृतौ स्यर्थनं व्यामोहः, स्यर्थने
प्रमाणे स्मृतिर्व्यामोहः, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । तत्र
स्यर्थनस्य क्लृप्तं मूलं, कल्पयं स्मृतेः, सोऽसावन्यतःपरिच्छेदः,
कल्पयमूलत्वात् स्मृतिप्रामाण्यमनवक्लृप्तम् । तदप्रामाण्यात्
स्यर्थनं न व्यामोहः, तदव्यामोहात् स्मार्त्तश्रुतिकल्पनाऽनु-
पपक्षा प्रमाणाभावात् । ननु एवं सति व्रीहिसाधनत्व-
विज्ञानस्यापि अव्यामोहात् यदश्रुतिर्नोपपद्येत । सत्यं
नोपपद्यते, यद्यपत्वक्षा स्यात् प्रत्यक्षा त्वेषा, न हि, प्रत्य-
क्षमनुपपद्यनामास्ति द्वयोऽसु शुल्योर्भावात्, हे श्लोके
वाक्ये, तत्रैकेन केवलयवसाधनता गम्यते, एकेन केवल-
व्रीहिसाधनता । न च, वाक्येनावगतोऽर्थोऽपङ्ग्यते ।
तस्मात् व्रीहियवयोरुपपक्षो विकल्पः, वृहद्रथत्वरयोऽस ।
तस्मात् उक्तं श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणम् इति । अतश्च
सर्वविष्टनादि नादरण्णीयम् ।

(इति श्रुतिप्रावृत्याधिकरणम् । १च०। ३पा०। २च०) ।

— — —

अथ दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ।

हेतु-दर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लोभादास आदित्समाना औदुम्बरीं क्षत्रजां वेष्टित-

वन्तः केचित्, तत् स्मृतेर्वीजम् (१) । बुभुक्षमाणाः केचित्
क्रौतराजकस्य भोजनमाचरितवन्तः (२) । अपुः स्वं प्रच्छा-
दयन्तथाषाचत्वारिंशदर्षाणि देवब्रह्मचर्यं चरितवन्तः (३) ।
तत् एषा स्मृतिः इत्यवगम्यते ।

अधिकरणान्तरं वा, वैसर्जनहोमीयं वासोऽभ्यर्थ्यम्-
ह्लाति इति, यूपहस्तिनी दानमाचरन्ति इति, तत् कर्तृ-
सामान्यात् प्रमाणम् इति प्राप्तेऽप्रमाणं स्मृतिः, अचान्य-
न्दूलं, लोभादाचरितवन्तः केचित् तत् एषा स्मृतिः । उप-
पन्नतरच्चैतत् वैदिकवचनकल्पनात् ।

(इति दृष्टमूलकस्य प्रामाण्याधिकरणम् : १४०। ३४०। ३५०) ।

अथ पटार्थ प्रावल्याधिकरणम् ।

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति ॥ ५ ॥ (पूर्वपञ्चं पृ०)

आचान्तेन कर्तव्यं यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं दक्षिणा-
चारेण कर्तव्यम् इत्येवं लक्षणानि उदाहरणानि । किं-
तानि श्रुतिविरुद्धानि न कर्तव्यानि, उता विरुद्धानि का-
र्याणि ? इति । इति चेत् पश्यसि, तैरप्यनुष्ठीयमानैवैदिकं
किञ्चित्त्र कुप्यति । तस्मात् अविरुद्धानि इति ।

न, शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ (पृ०)

नैतदेवं शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं बाधिरन् । कथम् ? ।
वेदं क्वात्रा वेदिं कुर्वीत इतीमां श्रुतिमुपरुम्यात् । अन्तरा-
वेदं वेहिं च, अनुष्ठीयमानमाचमनादि । दक्षिणेन चैकह-
स्तेनानुष्ठीयमानेषु पदार्थेषु कदाचित् प्रधानं स्वकालम्

अतिक्रामेत्, उभाभ्यां हस्ताभ्याम् अनुतिष्ठन् प्रधानकालं
सम्भावयिष्यति ।

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥

(सिं)

अपि वा इति पञ्चवाहत्तिः । अग्रह्यमाणकारणा एवं
जातीयकाः प्रमाणम् । ननु क्रमकालौ विरुद्धत्वा । विरु-
द्धन्, नैष दोषः, आचमनं पदार्थः, पदार्थानां च गुणः
क्रमः, न च, गुणानुरोधेन पदार्थो न कर्तव्यो भवति ।
अपि च प्राप्तानां पदार्थानाम् उत्तरकालं क्रम शापतति,
यदा पदार्थः प्राप्नोति, तदा क्रम एव नास्ति केन मह
विरोधो भविष्यति? इति । तथा यदि दक्षिणेन नाचर्यते,
कालो मा विरोधीत् इति, तत्र कालानुरोधेन पदार्थां
नाऽन्यथात्वमन्युपगच्छेत् । प्रयोगाङ्गं हि कालः पदार्थ-
नामुपकारकः, अतो न कालानुरोधेन व्यव्यितशः पदार्थः
अपि च शौचं दक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं च एवं जाती-
यका अर्थाः व्यवधातारो न भवति, सर्वपदार्थानां शेष-
भूतत्वात् । तस्मात् आचमनादोनां प्रामाण्यम् ।

(इति पदार्थप्राचन्याधिकरणम् । १ अ० ३ पाद ४ अ० ०)

अथ शास्त्रप्राप्तसङ्कलनपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ।

तेष्वदर्शनादिरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

(पू०)

यवमयथरुः वाराहो उपनहो वैतसे कटे प्राजापत्यान्

सच्चिनोति इति यववराहवेतसशब्दान् समामनन्ति । तच केचिद्वीर्धशूकेषु यवशब्दं प्रयुज्जन्ते, केचित् प्रियङ्गुषु । वराह शब्दं केचित् शूकरे, केचित् कण्णशकुनौ । वेतसशब्दं केचित् वञ्जुलके, केचित् जग्नाम् । तचोभयथा पदार्थावग-मादिकत्वः ।

शास्त्रस्था वा तद्विमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घशूकेषु साट्टश्यात् प्रियङ्गुषु भविष्यति, यदि प्रियङ्गुषु, साट्टश्यात् यवेषु । किं साट्टश्यम् ? पूर्वसश्ये चीले भवन्ति दीर्घशूकाः प्रियङ्गवश्य, एतत् तयोः साट्टश्यम् । कः पुनरत्र निश्चयः ? । यः शास्त्रस्थानां, स शब्दाथेः । के शास्त्रस्थाः ? । शिष्टाः, तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च । तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते ह्येवं समामनन्ति, यवमयेषु करभपाचेषु विहितेषु वाक्यशेषं, यतान्या ओषधयो न्नायन्ते, अथैते मोदमाना इवांत्तिष्ठन्ति इति, दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदः । वेदे दर्शनात् अविच्छिन्नपारम्पर्यो दीर्घशूकेषु यवशब्दः इति गम्यते । तस्मात् प्रियङ्गुषु गौणः, तस्मात् दीर्घशूकानां पुरोडाशः कर्त्तव्यः । तस्माहराहं गावोऽनुधावन्ति इति शूकरे वराहशब्दं दर्शयति, अप्सुज्ञा वेतसः इति वञ्जुले वेतसशब्दम् । शूकरं हि गावोऽनुधावन्ति, वञ्जुलोऽप्सु जायते, जग्नूहृत्तः ग्यन्ते गिर्वनदौषु वा ।

(इति शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् । १४०। ३४०। ५४०) ।

पथ स्त्रे चक्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् ।

चोदितन्तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥१०॥

अथ यान् शब्दान् आर्थ्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति,
स्त्रे चक्रालु कस्मिंश्चित् प्रयुज्जन्ते, यथा पिक-नैम-सत-ता-
मरसादिशब्दाः, तेषु सन्त्वे हः, किं निगमनिरुक्तव्याकरण-
वशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्यः, उत यत्र स्त्रे चक्रा आच-
रन्ति, स शब्दार्थः ? इति । शिष्टाचारस्य प्रामाण्यम् उक्तं,
नाशिष्टस्मृतेः । तस्मादिगमादिवशेनार्थकल्पना, निगमा-
दीनां चैव अर्थवत्ता भविष्यति । अनभियोगश्च शब्दार्थे-
ष्वशिष्टानाम्, अभियोगश्चेतरेषाम् । तस्मादातुतोऽर्थः
कल्पयितव्यः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, चोदितमश्चिष्टैरपि शिष्टा-
नवगतं प्रतीयेत, यत् प्रमाणेनाविरुद्धः, तत् अवगम्यमानं न
न्यायं त्यक्तुम् । यत्तु शिष्टाचारः प्रमाणम् इति, तत् प्रत्य-
क्षानवगतेऽर्थे । यत्तु अभियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टाः इति,
तत्राच्यते, अभियुक्ततराः पक्षिणां पीषणे बभने च स्त्रे चक्राः ।
यत्तु, निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवत्तेति, तत्रैषामर्थवत्ता
भविष्यति, न यत्र स्त्रे चक्रैरप्यवगतः शब्दार्थः । अपि च
निगमादिभिरर्थे कल्पयमानेऽव्यवस्थितः शब्दार्थो भवेत्,
तत्र अनियथः स्यात् । तस्मात् पिक इति कोकिलो याच्छः,
नेमोऽर्जु, तामरसं पद्मं, सत इति दारुमयं पात्रं, परिम-
मण्डलं शतछिद्रग् ।

(इति स्त्रे चक्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् । १अ०। ३पा०। ६च०) ।

अथ कल्यासूत्राख्यातःप्रामाण्याधिकरणम् ।

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ (पू०)

इह कल्यासूत्राख्याताहरणं, माशकं, हास्तिकं, कौण्डन्यकम् इति, एवं लक्षणकानि किं प्रमाणमप्रमाणं वा ? इति सन्दिग्धानि । किं प्राप्तं ? प्रयोगश्च शास्त्रं प्रमाणमेव जातीयकम् इति ब्रूमः । सत्यवाचामेतानि वचनानि । कथमवगम्यते ? । वैदिकैरेषां संवादो भवति, य एव हि वेदे यहाः, त एवेह, या एव वेदे इष्टकाः, ता एवेह । तस्मात् सत्यवाच आचार्याः, आचार्यवचः प्रमाणम् इति च श्रुतिः । प्रत्यक्षतः प्रामाण्यमनवगतम् इति यद्युच्येत् प्रमाणान्तरेण वचनेनावगतम् इति न दोषः । वैदवाक्यै शैषां तुल्य आदरः तस्मात् प्रमाणम् ।

न, असन्नियमात् ॥ १२ ॥ (सि०)

नैतदेवम्, असन्नियमात् न एतत्स्यविवर्तनं, स्वरा भावात् ।

अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥ (स०य०)

ऋत्विजो वृणीति, वृता यजन्ति, देवयज्ञनमध्यवस्थन्ति इति, नाव विधिर्गम्यते वर्त्मानकालप्रत्ययनिर्देशात्, न चाच वाक्यशेषः स्तावकोऽस्ति । तस्मात् अप्रमाणम् । यथ आदर उक्तः, स नान्तरीयकल्यात्, वैदवाक्यमित्रसमान्वानात् । यत्तु श्रुतिः इति, नैतत्, अर्थवादल्यात् । कथमर्थवादः ? । विध्यन्तरं हि षष्ठि, आग्नेयोऽष्टाकपालः इति । अत्राचार्यो वेदोऽभिप्रेतः आदर्शव्यय ब्रह्म

इति यदा आचार्यवचनं प्रमाणं तदपेच्छम् । कतरत्त ? ।
यत् प्रमाणगम्यम् ।

यशोक्तं, सत्यवाचामेतानि वचनानि इति । तत्र,
सर्वद च प्रयोगात् सन्निधान-शास्त्राच्च ॥१४॥(उ०)

आचार्यवचनं हि भवति पूर्वपक्षे सर्वासु तिथिष्वमा-
वास्या इति, सन्निहितच्च शास्त्रं, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत्, अमावास्यायाममावास्यया यजेत् इति, तेन शुति-
विरुद्धवचनात् सत्यवाचः, तस्मात् अप्रमाणम् ।

(इति कन्यामवास्ततःप्रामाण्याधिकरणम् । २ अ० । ३ पाठ । ७५०)

अथ होलाकांधिकरणम्

(सामान्याश्रुतिकल्पनाधिकरणम्)

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥१५॥
(पृ०)

अनुमानात् स्मृतेराचाराणां च प्रामाण्यमिष्टते, येनैव
हेतुना ते प्रमाणं, तेनैव व्यवस्थिताः प्रामाण्यमर्हन्ति ।
तस्मात् होलाकादयः प्राच्यैरेव कर्तव्याः, अङ्गीनैवुकादयो
दाच्चिणाच्यैरेव, उद्भूषभयज्ञादयो उदीच्यैरेव । यथा
शिखाकल्पो व्यवतिष्ठते, केचित् त्रिशाखाः, केचित् पञ्च-
शिखाः इति ।

अपि वा सर्वधर्मः स्यात्, तत्यायत्वाद्विधानस्य ॥१६॥
(सिं०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः, एवंजातीयकः सर्वधर्माः स्यात् । कुतः ? । तथा यत्वात् विधानस्य, (विधीयतेऽनेन इति) विधानं शब्दः, सोऽनुमीयते स्मृत्या । न च तस्याऽङ्गतिवचनता न्याया, न च व्यक्तिवचनता, न सर्वेषाम् नुष्टात्मणां यदेकं सामान्यं, तस्य वाचकः कश्चित् 'शब्दोऽस्ति, योऽनुमीयेत । तस्मात् सर्वधर्मता विधिर्व्याया । कुतः ? । पदार्थः कर्त्तव्यः इति प्रमाणमस्ति, व्यवस्था यान्तु न किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।

अथ यदुक्तं, यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठते इति,

दर्शनादिनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥ (उ० १)

गोचर्यवस्थया शिखाकल्पव्यवस्थायां दर्शनं स्यष्टम् ।

लिङ्गाभावात् नित्यस्य ॥ १८ ॥ (सि० य०)

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि ? । अथ किमर्थं न लिङ्गाद्यवस्था ? यथा, शुक्रो होता इति । नास्ति तत् नित्यमेषां लिङ्गं, यत् यथादर्शनमनुवर्तते । देऽपि श्वामा हुहन्तां लोहिताच्चाः, तेऽपि न मर्व आङ्गीनैवुकादीन् कुर्वते । अनेवलिङ्गा अपि चानुतिष्ठन्ति । तस्मात् व्यवस्था । शुक्रो होता इति तु प्रत्यच्चाश्रुतिः ।

आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥ (सि०आ०नि०)

अथ वत्सात् समाख्यया नियमः ? ये दाचिणात्याः इति समाख्याताः, ते आङ्गीनैवुकादीन् करिष्यन्ति । ये उद्दीच्याः इति समाख्याताः, ते उद्दृष्टभयज्ञादीन् । ये

प्राच्याः इति, ते होलाकादीन् । यथा, राजा राजसूयेन
इति नैवदेवं, देशसंयोगात् आख्या भवति, दक्षिणदेशा-
विर्गतः प्राचु वा उद्द्वृ वाऽवस्थितः आङ्गीनैवुकादीन्
करोत्येवु । उद्दीश्याश्च देशान्तरे उद्वृषभयज्ञादीन्, प्राच्याश्च
होलाकादीन्, अन्यदेशश्च देशान्तरगतो न नियोगतः परप-
दार्थान् करोति । तस्मात् व्यवस्था । राजा राजसूयेन
इति तु नियता जातिः ।

न स्याद्देशान्तरविति चेत् ॥२०॥ (सि०आ०)

इति चेत् पश्यसि, यदि देशसंयोगात् आख्या भवेत्,
देशान्तरस्य न भवेत् । भवति च देशान्तरस्य माथुरः
इत्यसंबद्ध्यापि माथुरया । तस्माच्च देशसंयोगात् आख्या ।

स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ २१ ॥ (आ०नि०)

देशसंयोगनिमित्तायामप्याख्यायां देशविर्गतस्य त-
दाख्या न विरुद्धा, यत एषा योगाख्या (योगमाचादेच्चा),
न भूतवर्त्तमान भविष्यत्सम्बन्ध्यापेच्चा, यतो दृश्यते, मधु-
राममभिप्रस्थितो माथुरः इति, मधुरायां वसन्, माथु-
राया निर्गतश्च । यस्य तु अतोऽन्यतमः सम्बन्धो नाम्ति,
न स माथुरः, तस्माच्च समाख्यया व्यवस्था ।

कर्मधर्मी वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥ (आ०)

अथ कस्माच्च कर्माङ्गं देशः ? । यः क्षणमृत्तिकाप्रायः,
स आङ्गीनैवुकादीनां, यथा प्राचीनप्रवणे वैष्णवेन यजेत
इति ।

तुल्यतु कर्त्तव्यमेण ॥ २३ ॥ (आ० नि०)

यथा कर्त्तरि अव्यवस्थितं लिङ्गं श्यामादि न पदार्थैः
संवादमुपैति, तदत् देशलिङ्गम् अव्यवस्थितम् । क्षण-
मृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति, तथा अन्यलिङ्गेऽपि
कुर्वन्ति । तस्मात् देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवणत्तु श्रुत्या
नियतं वैश्वदेवस्य ।

(इति होलाकार्धिकरणम् ॥ १५० ३३० ८४० ८५० ॥)

अथ माध्यपटप्रयुक्तार्धिकरणम् ।

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥

२४ ॥ (प०)

गौ गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा
उदाहरणम् । गोशब्दो यथा मास्त्रादिमति प्रमाणं, किं
तथा गाव्यादयोऽपि, उत न ? इति सन्देहः, किमचैकः
शब्दोऽविच्छिन्नपारम्यर्थोऽर्थाभिधायी, इतरे अपभ्रंशाः, उत
सर्वेऽनादयः ? । सर्वे इति ब्रूमः । कुतः ? । प्रलयात्
प्रतीयते हि गाव्यादिभ्यः सास्त्रादिमान् अधीः । तस्मात् इतो
वर्षग्रन्थप्रस्थार्थस्य सम्बन्धं आसीदेव, ततः परेण, ततय
परतरेणेति अनादिता, कर्त्ता चाऽस्य सम्बन्धस्य नामित
इति व्यवस्थितमेव । तस्मात् सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यं,
सर्वे हि साधयन्त्यर्थं, यथा, हस्तः करः पाणिः इति ।
अर्थाय इति उच्चार्यन्ते, न अदृष्टाय, न हि, एषामुच्चारणे

शास्त्रमस्ति । तस्माच्च व्यवतिष्ठेत, कश्चिदेक एव साधुः,
इतरेऽसाधवः इति ।

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥२५॥(सि०)

महता प्रयत्नेन शब्दं उच्चरन्ति, वायुर्मभिरुद्यितः,
उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्त्तिः, मूर्झानमाहत्य, परा-
हतः, वक्ते विचरन् विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति । तत्रा-
पराध्येताऽपि उच्चारयिता, यथा शुक्षे पतिष्ठामि इति
कर्दमे पतति, सकृत् उपस्थ्यामि इति द्विः उपसृशति ।
ततोऽपराधात् प्रहृत्ता गाव्यादयो भवेयुः, न नियोगतोऽवि-
च्छिन्नपारम्पर्या इति ।

अन्यायश्वानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥ (सि०य०)

न चैष न्यायः, यत्, सदृशाः शब्दाः एकमर्थम् अभिनि-
विशमानाः, सर्वैऽविच्छिन्नपारम्पर्या एव इति, प्रत्ययमात्र-
दर्शनादभ्युपगम्यते, सादृश्यात् साधुशब्दैऽप्यवगते प्रत्ययो-
ऽवकल्प्यते । तस्मात् अमीषामेकोऽनादिः, अन्येऽपभंशाः ।
हस्तः करः पाणिः इत्येवमादिषु तु अभियुक्तोपदेशात्
अनादिरमीषामर्थेन सम्बन्धः इति ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात् ॥ २७ ॥

(आ०नि०)

कथं पुनः तत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुम्? । शक्यम् इत्याह
अर्थिनो हि अभियुक्ता भवन्ति, दृशते चाभियुक्तानां गुण-
यतामविस्मरणम् उपपत्तम् । प्रत्यक्षज्ञैतत् गुणमानं न

भृशते इति । तस्मात् यमभियुक्ता उपदिशन्ति, एष एव साधुः इति, साधुः इत्यवगम्भयः ।

तदशक्तिश्वानुरूपत्वात् ॥ २८ ॥ (३० १)

अथ यदुक्तं, (२६।८) अष्टोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अतः एषामप्यनादिरर्थेन सम्बन्धः इति, तदशक्तिरेषां गम्यते, गोशब्दमुच्चारयितुकामेन केनचित् अशक्तगा गावी इत्युच्चारितम्, अपरेण ज्ञातं, सामादिमान् अस्य विवक्षितः, तदर्थं गौः इत्युच्चारयितुकामो गावी इति उच्चारयति, ततः शिक्षिता अपरेऽपि सामादिमति विवक्षिते गावी इति उच्चारयन्ति । तेन गाव्यादिभ्यः सामादिमान् अवगम्यते । अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य ।

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥ (३० २०)

अतएव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति, अश्मके-रागच्छामि इति अश्मकशब्दैकदेशे उपलब्धे अश्मकेभ्यः इत्येव शब्दः स्मर्यते, ततः अश्मकेभ्यः इत्येषोऽर्थं उपलब्धते इति, एवं गाव्यादिदर्शनात् गोशब्दमरणं, ततः सामादिमान् अवगम्यते ।

(इति साधुपदप्रयुक्ताधिकरणम् । १ अ० । ३ पा० । ८ अ०)

अथ लोकर्वदयोः शब्दैकाधिकरणम् ।

आकृतिशक्त्यधिकरण-प्रारम्भ ।

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥ (पू० १)

अथ गौः इत्येवमादयः शब्दाः किमाकृतिः प्रमाणं, उत-

व्यक्तेः ? इति सन्देहः । उच्चते । इदं तावत् परीक्षतां, किं
य एव लौकिकाः शब्दाः, त एव वैदिकाः, उतान्ये ? इति ।
यदा त एव, तदाऽपि किं त एवैषामर्थाः, ये लोके, उ-
तान्ये ? इति संशयः । तत्रान्ये लौकिकाः शब्दाः, अन्ये
वैदिकाः, अन्ये चैषामर्थाः इति ब्रूमः । कुतः ? । व्यपदेश-
भेदात्, रूपभेदात् । इमे लौकिकाः, इमे वैदिकाः, इति
व्यपदेशभेदः । अग्निर्हचाणि जहृनत् इत्यन्यत् इदं रूपं
लौकिकात् अग्निशब्दात् । शब्दान्यत्वात् न त एवार्थाः ।
अपि च समामनन्ति, उत्ताना वै देवगवा वहन्ति इति,
ये देवानां गावः, त उत्ताना वहन्ति इत्युक्ते गम्यते एव ये
उत्ताना वहन्ति, तं गोशब्देन उच्चन्ते इति । तस्मात् अन्यो
वैदिकगोशब्दस्यार्थः । तथा देवेभ्यो बनस्पते हृवींषि हिरण्य-
पर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् इति । हिरण्यपर्णो देवो बनस्पतिर्वेदे
एतत् वै दैव्यं मधु, यत् छृतम् इति विदे श्रुते मधुशब्दः
तस्मादमीषामन्ये इर्थाः इति प्राप्ते,

ब्रूमः, य एव लौकिका शब्दाः, त एव वैदिकाः, त
एवैषामर्था इति । कुतः ? ! प्रयोगचोदनाभावात्, एवं,
प्रयोगचोदना सञ्चरति, यदि त एव शब्दाः । त एवार्थाः,
इतरथा शब्दान्यत्वे इर्थां न प्रतीयेत । तस्मादेकशब्दत्वमिति ।
उच्चते प्रयोजनमिदं, हेतुर्व्यपदिश्यताम् ? इति । ततो
हेतुः उच्चते, अविभागात् इति, न तेषां एषात्म विभागम्
उपलभामहे । अत एव एकशब्दत्वं, तांश्च तांसार्थान् अव-
गच्छामः । अतो नान्यत्वात् वदामः । यज्ञोऽस्ति (८५।१)

ये उत्ताना वहन्ति, ते देवगवाः, यत् षुतं, तम्भु, यो हिरण्यपर्णः, स वनस्पतिः इति । नास्ति वचनं, यत् उत्तानानां वहतां गोत्वं ब्रूयात्, ये गावः, ते उत्ताना वहन्ति इत्येवं तत् । यदि च अनेन वचनेन गोत्वं, विधीयते, उत्ताना वहन्ति इत्यगुवादः स्यात् । न च, उत्ताना वहन्तः प्रसिद्धाः केचित् । ते नियोगतो विधातव्याः, तेषु विधीयमानेषु न शक्वन् गोत्वं विधातुं, भिक्षते हि तथा वाक्यम् । यदि चाच्ये वैदिकाः, तत उत्तानादीनामर्थो न गम्येत, तच नतरां शक्षेताऽविज्ञातलक्षणं गोत्वं विज्ञातम् । न चोत्तानवहनवचनमप्यनर्थकं, स्तुत्यर्थेनार्थवत् भवति इति । एवं षुतस्य मधुत्वं, हिरण्यपर्णता च वनस्पतिः । तस्मात् त एव शब्दा अर्थात् ।

(इति लोकवेहयोः शब्दैक्याधिकरणम् । १५० । ३०० । १०५० अन्तर्गतम्)

यदि, लौकिकास्त एवार्थाः, तदा सन्देहः, किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ व्यक्तिः ? इति । (का पुनराकृतिः, का व्यक्तिः ? इति । द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमाचमाकृतिः, असाधारणविशेषा व्यक्तिः ।) कुतः संशयः ? । गौः इत्युक्ते सामान्यप्रत्ययात्, व्यक्तौ च क्रियासम्बन्धात् ।

तदुच्चर्त, व्यक्तिः शब्दार्थः इति । कुतः ? । प्रयोगचोदनाभावात्, आलभनप्रोक्षणविश्वसनादीनां प्रयोगचोदना आकृत्यर्थं न सम्भवेयुः । यतोक्तानर्थवत्, तच व्यक्त्यर्थः, अतोऽन्यत्राकृतिवचनः इति चेत् । उक्तं (८३ । ११) अन्यायानेकार्थत्वम् इति । कथं सामान्यावगतिः ? इति चेत् ।

व्यक्तिपदार्थकस्याकृतिचिङ्गभूता भविष्यति, य एवमाकृ-
तिकः, स गौरिति, यदा यस्य दख्छोऽस्ति, स दण्डी इति,
न च दण्डवचनो दण्डशब्दः, एवम् इहाऽपि ।

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥ (पू० २)

द्रव्याश्रयस्य शब्दो द्रव्यशब्दः, न तत्र द्रव्याश्रयवचनः
शब्दो भवेत्, यद्याकृतिः शब्दार्थो भवेत्, षड्-देया दादश
देया चतुर्विंशतिर्देया इति । न हि, आकृतिः षड्-दिभिः
संख्याभिर्युज्यते । तस्माद्याकृतिवचनः ।

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥ (पू० ३)

बदि पशुरुदाकृतः पूलायेत, अन्यं तदर्थं तदयसमाल-
भेत इति । यद्याकृतिवचनः शब्दो भवेत्, अन्यस्यालभ्यो
नोपपद्येत । अन्यस्यापि पशुद्रव्यस्य सैवाकृतिः । तस्मात्
व्यक्तिवचन इति ।

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । आकृतिः शब्दार्थः । कुतः ?
क्रियार्थत्वात् श्येनचितं चिन्वीत इति वचनमाकृतौ सभ-
वति, यद्याकृत्यर्थः श्येनशब्दः । व्यक्तिवचने तु न चयनेन
श्येनव्यक्तिरुप्तादयितुं शक्यते इति अशक्यार्थवचनात् अन-
र्थकः । तस्मात् आकृतिवचनः ।

ननु श्येनव्यक्तिभिस्यनमनुष्टास्यते । न साधकतमः
श्येनशब्दार्थः, ईस्तितत्त्वो ह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यते ।
अतश्यनेन श्येनो निवर्त्तयितव्यः, स आकृतिवचनत्वे इव-
क्षल्पते ।

नमु उभयच क्रियावा असम्भव एव व्यपदिश्यते, नाकृतिः शब्दार्थः, कुतः ? क्रिया न सम्बवेदाकृतौ शब्दार्थे ब्रीहीन् प्रोक्षति इति । तथा न व्यक्तिः शब्दार्थः क्रियेव न सम्बवेत् व्यक्तेः शब्दार्थत्वे श्येनचितं चिन्वीत इति । यदप्युच्येत्, ब्रीहीन् प्रोक्षति इति व्यक्तिलक्षणार्था आकृतिः इति । शक्वमन्यत्रापि श्येनचितं चिन्वीत इति वदितुम् आकृतिलक्षणार्था व्यक्तिः इति । किं पुनरव ज्यायः ?

आकृतिः शब्दार्थः इति । यदि व्यक्तिशब्दार्थो भवेत् व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत् । अथ व्यक्त्यन्तरे प्रयुज्यते, न तर्हि व्यक्तिः शब्दार्थः, सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरिति । उच्यते, नैष दोषः, व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ते एव प्रवर्त्तिष्यते । यदि व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषवियुक्ते प्रवर्त्तिष्यत, सामान्यमेव तर्हि तत् । न इत्युच्यते, यो हि अर्थः सामान्यस्य विशेषाणाच्चाश्रयः, सा व्यक्तिः, व्यक्तिवचनश्च शब्दो न सामान्ये, न विशेषे वर्त्तने । तेषां त्वाश्रयमेवाभिदधाति, तेन व्यक्त्यन्तरे हृत्तिरदीपः, न हि तत् सामान्यम् ।

यदि व्यक्त्यन्तरेष्वपि भवति, सर्वसामान्यविशेषवियुक्तायाम् अश्वव्यक्तौ गोशब्दः किमिति न वर्त्तते ? आह, येष्वेव प्रयोगो दृष्टः, तेषु वर्त्तिष्यते, न सर्वत्र । न च, अश्वव्यक्तौ गोशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः । तस्मान्तरे न वर्त्तिष्यते । यदि यत्र प्रयोगो दृष्टः, तत्र हृत्तिः । अद्यजातायां गवि प्रथमप्रयोगो न प्राप्नोति । तचादृष्टत्वात् सामान्यप्रत्ययश्च न प्राप्नोति, इयमपि गौः इति इयमपि गौरिति ।

इवं वा गोरिति, इवं वा गोरिति स्मात् । भवति तु सा मात्रप्रत्ययः अहृष्टपूर्वाभासपि गोव्यक्तो, तस्माच्च प्रयोगापेक्षो गोशब्दो व्यक्तिवचनः इति शब्दते आवश्यितुम् । एवं तर्हि शक्तेः स्वभाव एषः, यत्, कस्याच्छिद् व्यक्तो वर्तते, कस्याच्छिद् । यदा, अन्निरुद्धाः, उद्दं शीतम्, एवमेतत् भविष्यति इति । नैव सिद्धति, न हि, एतत् गम्यते कस्याच्छिद्व्यक्तो वर्तते, कस्याच्छिद् न इति ।

सत्यमेतत्, गोत्वं कल्पणं भविष्यतीति, यत्र गोत्वं तस्यां व्यक्ताविति । एवं तर्हि विशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत । यदि च विशिष्टा, पूर्वतरं विशेषणम् अवगम्येत । न हि, अप्रतीते विशेषये विशिष्टं केचन प्रत्येतुमर्हन्ति । इति । असु विशेषयत्वे नाकृतिं वस्यति, विशेषत्वे न व्यक्तिं, न हि, आकृतिपदार्थकस्य व्यक्तिर्ण पदार्थः, व्यक्तिपदार्थकस्य वा न आकृतिः । उभयमुभयस्य पदार्थः, कस्यचित् किञ्चित् प्राधान्येन विवक्षितं भवति, तेन अकृतिर्गुणभावेन, व्यक्तिः प्राधानभावेन विवक्षयते इति ।

नैतदेवम्, उभयोरुच्यमानयोर्गुणप्रधानभावः स्मात्, यदि चाचाकृतिः प्रतीयते शब्देन, तदा व्यक्तिरपि पदार्थः इति न शब्दते वदितुम् । कुतः? आकृतिर्हि व्यक्तया नित्यसंबद्धा, सम्बन्धित्याच्च तस्यामवगतायां सम्बन्धन्तरमवगम्यते । तदेतत् आत्मप्रत्यक्षं, यत्, शब्दे उच्चरिते व्यक्तिः, प्रतीयते इति । किं शब्दात् उत आकृतिः? इति विभागो न प्रत्यक्षः । सोऽन्यव्यक्तिरिकाभ्यामवगम्यते, अन्तरेषापि शब्दं, य आकृतिमवबुद्ध्येत, अवबुद्ध्येतैवासौ व्यक्तिम् । य

उद्धरितेऽपि शब्दे मानसादपचारात् कहाचिदाकृतिं नोप-
लभेत्, न जातुचिदसौ इमां व्यक्तिमवगच्छेत् । ननु व्यक्ति-
विशिष्टायाम् आकृतौ वर्तते । व्यक्तिविशिष्टायाच्चेत् वर्तते,
व्यक्तिप्रतिविशिष्टा न प्रतीयेत् । तस्मात् शब्दं आकृतिप्रत्य-
यस्य निमित्तम्, आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य इति ।

ननु गुणभूता प्रतीयते इत्युक्तं (द८।१५) । न गुण-
भावोऽस्मत्पञ्चस्य बाधकः, सर्वज्ञा तावत् प्रतीयते, अर्थात्
गुणभावः प्रधानभावो वा, स्वार्थं चेत् उक्तार्थते, प्रधान-
भूता अथ न स्वार्थं, परार्थमेव । ततो गुणभूता, न तत्र
शब्दव्यापारोऽस्ति ।

ननु च दण्डी इति न तावत् दण्डिशब्देन दण्डोऽभि-
चौयते, अथ च दण्डविशिष्टोऽवगम्यते, एवमिहापि न ताव-
दाकृतिरभिधौयेत्, अथ चाकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्गम्येत् इति
नैतत् साधु उच्यते । सत्यं दण्डिशब्देन दण्डो नाभिधौयते,
नत्प्रतीते दण्डे दण्डिप्रत्ययोऽस्ति, अस्मि तु दण्डिशब्दैक-
देशभूतो दण्डशब्दः, येन दण्डः पत्यायितः । तस्मात् साधु
एतत्, यत्, प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीयते इति ।

ननु गोशब्दावयवः कविदाकृतेः प्रत्यायकः, अन्यों
व्यक्तेः । यत् उच्येत्, तत् आकृतिरवगता । न गोशब्द
आकृतिवचनः इति । न च, यथा दण्डिशब्दो न दण्डे
प्रयुक्तः, एवं गोशब्दो न आकृतौ । तद्यमेव निदर्शितं
(द७।५) केवलाकृत्यभिधानः श्लेनशब्दः इति, तदेवमन्वय-
व्यतिरेकाभ्याम् असति श्लेनव्यक्तिसम्बन्धे श्लेनशब्दोऽचा-
रणात् आकृतिवचन इति गम्यते । न तु ब्रौमांसाकृतिसम्बन्ध-

मन्त्ररेण ब्रौहिष्यत्वौ शब्दस्य प्रयोगो इष्टः । तत्त्वात् आकृ-
तिवचनः शब्दः इत्येतत्त्वायाः ।

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं न द्रव्य-
मिति चेत् ॥ ३४ ॥ (उ० १)

अथ यदुक्तं न क्रिया सम्भवेत्, ब्रौहीन् प्रोक्षति इति
(१ पू०) । न द्रव्यशब्दः स्यात् षड् देया इति (२ पू०) :
अन्यदर्थनवचनस्त्र न स्यात् अन्यं तदूपम् इति (३ पू०) ।
तत् परिहत्त्वम् ।

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥३५॥ (उ० २)

आकृत्यर्थत्वात् शब्दस्य, यस्याः व्यक्तेराकृत्या सम्बन्धः,
तत्र प्रयोगः, प्रोक्षणं हि द्रव्यस्य कर्त्तव्यतया श्रूयते, कत-
मस्य ? यत् यज्ञतिसाधनम् । अपूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य, न आ-
कृतः, अशब्दत्वात् । तत्र ब्रौहिष्यश्च आकृतिवचनः प्रयुज्यते
प्रोक्षणाश्चयविशेषणाय । स हि आकृतिं प्रत्याययिष्यति
आकृतिः प्रतीता सती प्रोक्षणाश्चयं विशेष्यति इति, तेना-
कृतिवचनं न विहृथते इति । एवं षड् देया गावो दक्षिणा
इति दक्षिणा द्रव्ये संख्याया प्रयोक्तव्ये गाव इत्याकृति-
वचनो विशेषकः । तथा अन्यम् इति विनष्टस्य प्रतिनिर्ध-
रन्यत्वसम्बन्धः, तत्र पशुशब्द आकृतिवचनः, आकृत्या विश-
ेष्यति इति । तस्माहौरश्चः इत्येषमादयः शब्दाः आकृत-
रभिधायका इति सिद्धम् ।

(इति आकृतिशक्तिप्रधानम् । १४०। ३८०। १०४० ।)

इति श्रीश्वरस्मामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
लतीयः पादः । अृतिपादोऽयम् ।

उतुर्व पादः ।

थ उद्दिदादिशब्दानां यागमामताधिकरणम् ।

**उत्तं समाज्ञायैद्मर्थ्ये तस्मात् सर्वं तदर्थं
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)**

उद्दिदा यजेत् बलभिदा यजेत् अभिजिता यजेत्
विष्णजिता यजेत् इति समामनन्ति । तच सम्देहः, किं
उद्दिदादयो गुणविधयः, आहोस्ति कर्मनामधेयानि ?
इति । कुतः संशयः ? उभयष्टाऽपि प्रतिभातो वाचात्,
उद्दिदा इत्येष शब्दो यजेत् इत्यनेन सम्बन्धते, स किं
वैयधिकरणेन सम्बन्धमुपेति, उद्दिदा इत्येष यागमभि-
निर्वर्त्तयेदिति, उत सामानाधिकरणेन, उद्दिदा यागेन
यजेत् इति हेधाऽपि एतमिन् प्रतिभाति वाक्ये, सम्भवति
संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम्, उलमस्याभिः, समाज्ञायैद-
मर्थम्, कश्चिदस्य भागो विधिः, योऽविहितमर्थं वेदयति,
यथा सोमेन यजेत् इति । कश्चिदर्थवादः, यः प्ररोचयन्
विधिं स्तौति, यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति । कश्चि-
न्नमः, यो विहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति, यथा
वर्हिंदेवस्त्रहनस्यामि इत्येवमादि । तस्मादुद्दिदादयोऽमौषां
प्रयोजनानामन्यस्मै प्रयोजनाय भवेयुः, तच तावचार्य-
वादः, वाक्यग्रेषां हि स भवति विधातव्यस्य । न च
मन्त्रः, एवं जातीयकस्य प्रकाशयितव्यस्य अभावात्, परि-
शेषात् गुणविधिः, उद्दिदगुणता यागस्य विधीयते ।

कुतः ? प्रसिद्धेरनुग्रहात्, गुणविधेरर्थवस्त्रात्, प्रहृत्ति-
विशेषकरत्वात् । न च, एषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते ।
न च, वेदेन परिभाष्यते । अतो गुणविधयः । यदि
गुणविधिः, न तहि कर्म्म विधीयते, अविहिते च कर्म्मणि
तच गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूमः, प्रकृतौ ज्योति-
ष्टोमे गुणविधानमर्थवद्विष्टति, यदि नामधेयं स्यात्,
यावदेव यजेत इति, तावदेव उद्दिदा यजेत इति, न
प्रहृत्तौ कश्चिद् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च गुण-
संयोगात् अभ्यधिकमर्थं विद्धतः उद्दिदादयः शब्दा अर्थ-
वन्तो भविष्यन्ति । तस्मात् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,

**अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमवि-
धायकत्वात् ॥ २ ॥ (सि०)**

अपि वा इति पक्षो विपरिवर्तते । नामधेयं स्यात्
इति प्रतिज्ञानीमहे, एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योति-
ष्टोमात् यागान्तरं श्रुतिद्यैवं यागमभिधास्यति । इतरथा
श्रुतिरुद्दिदादीन् वक्ष्यन्तो उद्दिदादिमतो लक्षयेत् । उद्दि-
दता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यादिति यजेत
इत्यस्यार्थः, करणं हि यागः, उद्दिदाद्यपि वृत्तौयानिर्देशात्
करणं, तत्र उद्दिदा यागेन इति कर्म्मनामधेयत्वेन सामा-
नाधिकरण्यसामञ्जस्य, द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामा-
नाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिज्योत्यसी ।
तस्मात् कर्म्मनामधेयम् । ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वमपञ्जू-

येत्, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिज्ञायेत् । उच्चते, दृष्टौशा-
निर्देशात् कर्मवचनता । कुतः? करणवाचिनो हि प्राति-
पदिकात् दृतौया भवति, करणं च यागः, तेन यागवचन-
मिममनुमास्यामहे ।

नैतद्युक्तं, यदि दृतौयानिर्देशे सति उद्दिदादिभ्यः श-
ब्देभ्यो यागे बुद्धिरूपद्येत्, स्थादेतदेवम् । न हि नो बुद्धि-
रूपद्यते, तस्मात् अयुक्तम् । दृतौयावचनम् अन्यथा नोपप-
द्यते इपि चेत् । कामं नोपपादि, न जातुचित् अनवगम्य-
मानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणविधयः । लक्ष-
णेति चेत्, वरं लक्षणा कल्पिता, न यागाभिधानं, लौकिकी
हि लक्षणा, इठोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नाम-
धेयं विधीयते, न यागः । अथ यागः, न नामधेयम् ।
उभयविधाने वाक्यभेदः इति उच्चते, न नामधेयं विधायि-
ष्यते, अनुवादा हि उद्दिदादयः । कुतः प्राप्तिः? इति
चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्चव्याप्त्यसामर्थ्यात् भिच्छव्याप्त्याच्च
उद्दिच्छव्यः क्रियावचनः, उद्देहनं प्रकाशनं पश्चनामनन
क्रियते इत्युद्भित् यागः, एवमाभिमुख्येन जयात् अभि-
जित्, विश्वजयात् विश्वजित्, एवं सर्वत्र । अतः कर्मनाम-
धेयम् । यत्त्वप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः इति, नामधेयमपि
गुणफलोपबन्धे नार्थवत् । तस्मात् कर्मनामवियान्वेवं जातौ
यकानि इति सिद्धम् ।

(ईति उद्दिदादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् । १८०। ४३०। १८०) :

अथ चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ।

यस्मिन् गुणोपदेशः प्राधानतोऽभिसम्बन्धः ॥ ३ ॥

चित्रया यजेत् पशुकामः त्रिष्टुइहिष्ववमानम् पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदश पृष्ठानि इत्युदाहरणम् । किं चित्राशब्दः, पवमानशब्दः, आज्यशब्दः, पृष्ठशब्दस गुणविधयः, उत कर्मनामधेयानि ? इति संशयः । प्रसिद्धेः अर्थवच्चात्, प्रहृत्तिविशेषकरस्वाच्च गुणविधयः । न चैते कर्मणि प्रसिद्धाः, न चामी यौगिकाः । जातिशब्दा छ्वीते चित्रा इति च गुणशब्दः । चित्रया यजेत् इति च यागानुवादः, विज्ञातत्वात् न यागविधिः । गुणे फलकल्पनायां यजतेर्न विवक्षा, तथा आज्यानि भवन्ति, पृष्ठानि भवन्ति इति च । गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणा । तस्मात् गुणविधयः इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यस्मिन् गुणविधिर्नामधेयम् इति सन्दिग्भे गुणोऽपरः उपदिश्यते, प्रधानेन कर्मणा तस्य सम्बन्धः, कर्मनामधेयम् इत्यर्थः । गुणविधौ हि मति वाक्यं भिद्येत । पुंपश्चौ प्राप्ते स्त्रौपश्चः, पश्वः फलम्, चित्रो गुणः इति न शक्यमेकेन वाक्येन विधातुम् । चित्रो गुणो विधीयमानः स्त्रियां विधीयेत, नासावमीषोमीये पशुकामे च विधीयेत, सोऽपि नाशनीषोमीये । तथा पञ्चदशानि आज्यानि भवन्तीति आज्ये षु पञ्चदशता । न चाविहितानि स्त्रोचेष्वाज्यानि भवन्ति, न चान्यहिधायकं वाक्यम्, तच्चैतदाज्यानि विद्ध्यात्, विहितेषु च पञ्चदशताम् । गम्यते च पञ्चदशताया आज्यानां च

सम्बन्धः । स्तोत्रसम्बन्धसाक्षात्तामविज्ञातः पञ्चदशता-
सम्बन्धय, हावेतावर्थविकवाक्यसाक्षयो विधातुम् । अथ
नु कर्मनामधेयं, नैष विरोधो भवति, केवलं संख्यासंबन्ध-
स्तदानां विधीयते । अपि चाज्यानि स्तोत्राणीत्यनेन शब्दे न
लक्षण्यैव गुणो विधीयते । अतः कर्मणां नामधेयानि
(वाक्यान्तरैः आज्यैः स्तवते, पृष्ठैः स्तवते इत्येवमादिभिर्विर्भु-
हितानाम्) । यत्तु अप्रसिद्धं कर्मणां नामधेयम् इति,
अवयवप्रसिद्धा आजिगमनादाज्यानि । कथमाजिगम-
नम् ? इति । अर्थवादवचनात्, यदाजिमीयुस्तदाज्यानामा-
ज्यत्वम् इति स्वर्गवचनात् पृष्ठानि । पवमानार्थमन्त्रकल्पा-
द्विःसम्बन्धाच्च बहिर्वयमानम् । दधि मधु पयोद्गृहं धाना-
स्तम्भुला उदकम् इति नानाविधद्रव्यत्वाच्चित्रा । तस्मादेवं
जातीयकानि कर्मनामधेयानि इति । अथ कस्मात् पञ्च-
दशसंख्याविशिष्टानि आज्यानि स्तोत्रकर्मसु विधीयते ?
विशिष्टानां वाचकस्य शब्दस्याभावात् ।

ननु पदद्वयमिदं वाचकं भविष्यति, पञ्चदशान्याज्यानि
इति विशिष्टानां, तदेतेषु स्तोत्रेषु विधास्यति । न एतत्
पदद्वयमपि विधायकम्, एकमन्त्र विधायकम्, एकमुहू-
शक्लम्, उभयस्मिन् विधायकं परस्यरेण सम्बन्धो न स्यात् ।
अविधायके स्तोत्रसम्बन्धो न विधीयते, न च अचैकं पद
विशेषणं प्रति उद्देशकं, स्तोत्रं प्रति विधायकं भवितु-
मर्हति । वचनव्यक्तिभेदादतोऽयमसमाधिः । (१४।२५०)

सद अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् । (तत्प्रस्तवायः)

तत्प्रख्यच्चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति खर्गकामः इति आघारमाघारयति इति च समामनन्ति । तत्र संग्रहः, किम् अग्निहोत्रशब्दः आघारशब्दश्च गुणविधी, उत कर्मनामधेये ? इति । गुणविधी इति ब्रूमः । कुतः ? गम्यते हि अग्नये होत्रमस्मिन् इति, तथा चरणसमर्थं द्रव्यं छ्रतादि पाघारमाघारयति इति, प्रसिद्धिरेवमनुयहीन्ते । गुणविधिश्च दर्विहोत्रे, आघारशोपांशुयाजे, तत्रैतयोरर्थवत्ता प्रवृत्तिविशेषकरत्वम् । न च गुणविधिपक्षे लक्षणा भवति, यथोऽङ्गिदायजेत इति । अग्निहोत्रे समाप्तेन अवगतं गुणविधानम् । आघारेऽपि आघारं निर्वर्त्तयति इति चुत्यैव गुणो विधीयते । तस्मात् गुणविधी इत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः, तत्प्रख्यच्चान्यशास्त्रं, यौ गुणावेताभ्यां विधीयते इत्याग्न्यते, तावन्यत एव अवगतौ, यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति देवताविधानम् । चतुर्गुर्हीतं चा एतदभूतस्याघारमाघार्या इति आघारे च द्रव्यविधिः । अविदितवेदनस्त्र विधिः इत्युच्यते, विदितं चाचान्यतो गुणविधानम् । तस्मात् गुणविधी, कर्मनामधेये तु सञ्चवतः, यस्मिन्नग्नये होत्रं होमो भवति, तदग्निहोत्रम् । दीर्घधारा चरणक्रिया प्रसिद्ध एवाघारः, तस्मात् कर्मनामधेये । प्रसिद्धगादयशोक्तोत्तराः (१ । ४ । १ अ० २अ०) । प्रजापतिनिहस्तर्थमग्निविधानं भविष्यति इति चेत् । नैतदेनम्.

अतिं हि एष विधातुं शक्नोति, न प्रजापतिं प्रतिषेदुम् । प्रतिषिध्यमानस्य च प्रजापतेर्विधानमनर्थकं स्वात् । प्रजापतिर्देवता इति गम्यते, गम्यमानं च न शक्यं मिथ्येति कल्पयितुम् । अतोऽयमसमाधिः । उच्यते, आधारमाधार-यति इति द्रव्यपरा चोदना, यैसु द्रव्यं चिकीर्षते इति, द्रव्यं इनया क्रियया क्वार्यते, क्वारितं च यागं साधयति । तत्कस्य प्रधानस्य कर्मणो नामधेयम् ? इति । उच्यते, एतदेवाधारणं प्रधानकर्म । नन्दस्य द्रव्यदेवतं नास्ति । अस्मि इति ब्रूमः, तस्याधारमाधार्या इति आच्यं द्रव्यं, मान्द्रवर्षीकी दुवता, इन्द्र ऊर्जीहर इत्याधारमाधारयति इति मन्त्रो हि अभिदधत् कर्म, तत्पाधनं वा कर्मणि समवैति । एष च मन्त्र इन्द्रमभिधातुं शक्नोति, स यदि इन्द्रः तत्पाधनं भवेत्, एवम् अनेन मन्त्रेणाधारः शक्यते कर्त्तुम् । तस्मात् इन्द्रो देवता, द्रव्यदेवतासंयुक्तम् आधारणम् । तस्मात् यजतिः, तस्य यजतेर्नामधेयम् इति । (१४।३अ०) ।

अथ श्वेतादिशब्दानाम् यागनामधेयताधिकरणम् । (तदापदेशश्वायः) ।

तद्वापदेशं च ॥ ५ ॥

अथैष श्वेतेन अभिचरन्यजेत अथैष सन्देशेन अभिचरन्यजेत अथैष गवाऽभिचरन्यजेत इति समाप्तायन्ते । तच गुणविधिः, कर्मनामधेयम् इति सन्देहः । प्रसिद्धादिभिः पूर्वपञ्चः, उद्दिदादीनामित्र । ते तु द्विदादयः क्रियानिमित्ताः शक्नुवन्ति यागं वदितुम् । इमे पुनर्जातिनिमित्ता न

शक्तुवन्ति, तेन गुणविधयः इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, तद्वपदेशस्तु, तेन श्वेनादिना (प्रसिद्धेन) यस्य व्यपदेशः, तत्त्वं कर्मनामधेयं, श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ । यत्तु जातिशब्दा इमे न यागमभिवदन्ति इति, साहश्य-व्यपदेशादभिवदिष्वन्ति, एवं हि व्यपदेशो भवति, यथा वै श्वेनो निपत्यादत्ते, एवमयं हिष्वन्तं भाटव्यं निपत्यादत्ते, यमभिचरन्ति श्वेनेन इति, निपत्यादत्ते इत्यनेन साहश्येन श्वेनशब्दो यागे । यथा सिंहो देवदत्तः इति, तस्मात् कर्मनामधेयम् । सन्दंशे सन्दंशेन यथा दुरादानमादत्ते इति, गवि यथा गावो गोपायन्ति इति, तस्मात् सन्दंशशब्दोऽपि कर्मनामधेयं, गोशब्दोऽपि । (१।४।४ अ०)

— —

अथ वाजपेयादिशस्तानां नामधेयतात्त्विकरणम् ।

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानम् इति चेत्॥६॥ (पू०)

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति श्रूयते । तत्र किं गुणविधिः, कर्मनामधेयम् इति सन्देहः । एवं चेत् सन्देहः, दृश्यते गुणविधिः न सन्देहः श्रूयते हि गुणः, सोऽवगम्यमानो न शक्तो नास्ति इति बदितुं, तस्मात् गुणविधिः ।

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥ (सि०)

नैतदेवं, तुल्ये हि इमे क्रिये स्यातां, या च वाजपेयक्रिया, या च दर्शपूर्णमासक्रिया, उभयत्र दार्शपौर्णमासिको

विष्णवः स्यात्, तथा च दीक्षाखामुपसदाच्च दर्शनं नाव-
कल्पेत् । सप्तदशदीक्षो वाजपेयः इति, सप्तदशोपसल्लो
वाजपेयः इति ।

अथ वा तु स्त्रियात् क्रिययोर्न इति यदि न गुणविधिः,
ततसुखैषा वाजपेयक्रिया ज्योतिष्ठोमक्रिया । तत्र दी-
क्षाखामुपसदाच्च दर्शनमुपपदम् । तस्यात् कर्मनामधेय-
मिति, लिङ्गः त्वे तत्प्राप्तिः पुनरुत्तरसूचेण ।

ऐकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥ (सि०य०)

यदि गुणविधिः स्यात्, स्वार्थवत् परार्थवस्त्राभिधानं
विप्रतिषिद्धेत यजेतेत्यस्य शब्दस्य । यदि स्वाराज्यकामो
यजेत इति स्वाराज्यकामस्य यागं विधातुं स्वार्थमुच्यते,
न तर्हि वाजपेयेन गुणेन संबहुं परार्थमनूद्येत । यागेन
वाजपेयगुणकेन इति भिद्येत हि तथा वाक्यम् । ननु हे
एवैते वाक्ये प्रत्यक्षमुपलभामहे, स्वाराज्यकामो यजेत
इत्येतदेकं प्रत्यक्षं पदद्वयं, यजेत वाजपेयेन इत्येत-
दपि प्रत्यक्षमेव । नैतदेवम्, एवं सति चत्वारि पदान्युप-
लभेमहि, चीणि चैतान्युलभ्यन्ते । उच्यते, यजेत इत्येत-
दुभाभ्यां संभंतस्यते । कथं सकादुच्चारितं संबन्धमुभाभ्यामि-
ष्यति ? इति । रूपाभेदात्, ईदृशमेवास्य रूपं स्वाराज्य-
कामेन संबन्धमानस्य, ईदृशमेव वाजपेयेन, अतः तन्मे-
षोभाभ्यां संभंतस्यते इति । नैतदस्ति, ईदृशेनैव रूपेण
इति यद्यन्नातः, ततो विधिः, यदि न्नातः, ततोऽनुवादः;
न च न्नातोऽन्नातश्च युगपत् सम्भवति इति । आह, यदिद-

मुक्तं गुणविधिपञ्चेऽनुवादो यजेत् इति । यद्यमनुवादः, केन इदानीं गुणो विधीयते । वाजपेयशब्देन इति मावोचः, न स्वास्यात्मन्तरेण क्षत्र्यं वा नाम शब्दार्थस्य व्यापारो विधीयते । यस्ताचास्यात्मन्तरेण इति, सोऽनुवादः इत्युक्तम् । केन इदानीं तस्य व्यापारो विधीयते ? अतः स्वाराज्यकामं गुणं च प्रति यजेत् इति विधिः । तस्मादुभाभ्यां संबध्यते इति । यद्युभयच विधिः वाजपेयो न स्वाराज्यकामस्य यागेन संबध्येत । हे श्लोते तदा वाक्ये, न स्वाराज्यकामस्य यागेन सह गुणविधिरेकवाक्यता । प्रकरणात् संबधः स्वाराज्यकामस्य यागेन इति चेत्, न, वाक्येन यागमाचे विधानात् । अस्तु यागमाचेण संबधः इति चेत्, न, स्वाराज्यकामस्य यागेन सह एकवाक्यताया गम्यमानत्वात्, तदेव प्रकरणस्य वाक्यस्य च वाधी युज्यते, यदि कर्मनामधियं, गुणविधिपञ्चे हि सर्वे इमे वाक्यमेदादयो दीप्ताः प्रादुर्भवेयुः । तस्मात् कर्मनामधियं वाजपेयशब्दः इति सिद्धम् । (१४।५ अ०)

— — —

अथाप्यदौनामनामताधिकरणम् ।

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविरःगाहिधार्थेन चेदव्येन
शिष्टाः ॥ ६ ॥

यथान्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युती
भवति इत्येवमादयः शूयन्ते । तत्र सन्देहः, किम् आन्मे-

योऽमीषोमीयः इत्येवमादयो गुणविधयः, कर्मनामधेयानि ।
इति । किं तावत् प्राप्तम् । गुणविधौ सत्त्वनेको गुणो
विधीयेत, अनिपुरोडाशाष्टाकपालाः इति, तस्मात् गुण-
विधयः इत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः, तत्त्वं कर्म्म, गुणाद्याद्य विधीयेरन्, अविभक्ता
हि ते कर्म्मणो विधानार्थं तद्वितान्ते शब्दे । तत्र हि अष्टा-
कपालस्यान्वेयता विधीयते, स एष एवमाम्बेयो भवति,
यद्यान्ये सङ्कल्प्य दीयते, तेनायम् अनेन प्रकारेण यागो
विहितो भवति, स एवंविधीयमानो न शक्तेऽम्लिमष्टा-
कपालं चाविधाय विधातुम्, सम्भव्यो हि विधीयमानो न
शक्तते सम्भविनावविधाय विहित इति वल्मीकिम् । तस्मात्
गुणविधयः, अष्टसु कपालेषु संस्कृमाणो ब्रीहिमयो यव-
मयो वा पुरोडाश एव भवति, सोऽनुवादः, सिद्धशास्त्राष्टा-
कपाल उच्यते, कपालेषु अथवति इति वचनात् नान्येन
अपितं गृह्णन्ति, तेनाम्लिन् पञ्चे न वाक्यमेहो भवति, न
चेदन्येन शिष्टाः । यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा
भवन्ति, भवति तत्र नामधेयं, यदा अनिहांचं जुहोति
इति । (१४। ६३०)

— — —

अथ वहिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणम् ।

वहिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतक्षब्दः ॥ १० ॥

वहिराज्ययोः पुरोडाशे च सम्बद्धः, किमेते संस्कार-
शब्दा, उत जातिशब्दाः ? इति । संस्कारशब्दाः इति ब्रूमः,

संस्कृतेषु लघेषु वर्हिःशब्दमुपचरन्ति सर्वत्र, नासंस्कृतेषु, सं-
स्कृते च छृते आज्ञशब्दं, तथा संस्कृते पिष्टे पुरोडाशशब्दम् ।
ननु असंस्कृतेऽपि कल्पिंश्चिह्नेश्च उपचर्थते, यथा वर्हिरादाय
गावो गताः इति भवन्ति वक्तारः । तथा आज्ञं क्रयम्
इति, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददाति इति । साहश्या-
त्तेषु प्रयोगः यथोपशये यूपशब्दः । कुतः एतत् ? यत एक-
देशे हि शब्दप्रयोगः, तस्मात् संस्कारशब्दाः इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते व्रूपः, वर्हिरादिष्वसंस्कृतेष्वपि शब्दलाभात्
न संस्कारशब्दाः । ननु उक्तं साहश्यादेकदेशे भविष्यन्ति ।
तत्र, प्रसिद्धे हि संस्कारशब्दत्वे साहश्यात् इति शक्यते
वक्तुम्, तस्माप्रसिद्धम् । कथम् ? वर्हिरादिष्वद्वैरुद्दिश्य
संस्कारा विधीयन्ते, तेन सत्सु शब्देषु संस्कारैर्भवितव्यं,
सति च संस्कारे शब्दताभः इति इतरेतराश्रयं भवति ।
न च, अविहिताः संस्कारा भवन्ति । यानालोक्य लोकः
प्रयुक्षीत । तस्मात् लोकाः संस्कृतेषु वर्हिरादीन् प्रयुक्षते,
ततं एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टाः सर्वत्र जातिनिमित्ता
भवितुम् अर्हन्ति । न च, अलौकिकानां सतां वेदादेव
पूर्वोत्तरपदसम्बन्धमनपेक्ष्य शक्यतेऽर्थोऽध्यवसातुम् । पूर्वो-
त्तरपदे अनर्थके माभूताम् इत्येवं स परिकल्पेत, अशक्य-
स्वनवगम्यमानः परिकल्पयितुम्, अर्थवती च ते पदे पूर्वो-
त्तरे लौकिकेनासंस्कृतप्रयोगेन भविष्यतः । तस्मात् जाति-
शब्दा एवंजातीयकाः । प्रयोजनं, वर्हिषा यूपावटमवस्तृ-
णाति इति संस्कृतैरेव स्तरितव्यं, यदि पूर्वः पदः, विप-
रीतं सिद्धान्ते । (१४। ७४०)

प्रीक्ष्यादिपदाना यौगिकताधिकरणम् ।

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

प्रोक्षणीरासादयः इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणीशब्दं प्रति सन्देहः, किं संस्कारनिमित्तः, उत जातिनिमित्तः, उत यौगिकः ? इति । तत्र संस्कारेषु सत्सु दर्शनात् संस्कार-शब्दतायामवगम्यमानायाम् असंस्कृते शब्दलाभाज्ञाति-शब्दः, असंस्कृताखेवाप्तं प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्मः इति कल्पिण्डिहेशं भवन्ति वक्तारः, तेन जातिशब्दः इति प्राप्ते ।

यौगिकः इत्युच्चते । क्वतः ? अर्थसंयोगात् । प्रोक्षणः इत्युपसर्गधातुप्रत्ययसमुदायम्य जातिनिमित्तता प्रयोगाद-नुमीयते, सेचनसंयोगान्तूपसर्गधातुकरणप्रत्ययसहितोऽप्सु प्रवर्त्तते इति प्रसिद्धिरनुग्रहीता भविष्यति । यदाऽन्यदपि सेचनं प्रोक्षणशब्देन उच्चते, तदा तत्संयोगादेवाप्सु भविष्यति इति समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् यौगिकः । प्रयोजनं, घृतं प्रोक्षणं भवतीति । यदि संस्कार-शब्दः, प्रोक्षणीरासादय इति प्रैषः । यदि जातिशब्दः, घृत-मासादय इति । यदि यौगिकः, प्रोक्षणमिति । (१४८८०)

अथ निम्नम्याशब्दय यौगिकताधिकरणम् ।

तथा निर्मन्यो ॥ १२ ॥

निर्मन्योनेष्टकाः पचन्ति इति संस्कृते दर्शनात् संस्कारशब्दो निर्मन्यः इति असंस्कारेऽपि दृश्यते, निर्मन्यमानय, ओदनं पक्ष्यामः इति, निर्मन्यनयोगात् पूर्ववत् यौ-

गिकः इति संस्थितम् । प्रयोजनं, संस्कारनिमित्ते संस्कृ-
तेन इष्टकाः पक्षात्पातः, जातिशब्दे यथोपपत्तेन, यौगिके
अचिरनिर्मयितेन यथा नावनीतेन, भुज्ञते इत्यचिरलि-
र्दम्बेन इति गम्यते । (१४।८ अ०)

पथ वैश्वदेवादिशशानां नामधेयताधिकरणम् ।

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ (पू० १)

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे सन्देहः, वैश्वदेवेन
यजेत इति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः, उत कर्मनामधे-
यम् ? इति । इति यदि सन्देहो न सन्देहः, वैश्वदेवे
विकल्पः, गुणविधिवैश्वदेवशब्दः, गम्यते हि गुणविधानं,
विश्वदेवा विधीयते आन्नेयादिषु यागेषु, तत्राम्बादीनां
विश्वदेवैर्विकल्पः, एवं प्रसिद्धिरर्थवती भविष्यति ।

न वा, प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानात्त न हि प्रकरणं
द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ (सि०)

नैतदेवम्, प्रत्यक्षसुतिविहिता अग्नगादयः तेषां या-
गानां, विश्वदेवा वाक्येन, प्रकरणात्तेनैव नान्येन इति
गम्यते । न च इयं विषमशिष्टो विकल्पो भवितुमर्हति,
न हि प्रकरणं सुतस्य द्रव्यस्य बाधने समर्थम् । तस्मात्
कर्मनामधेयम् ।

मिथस्वानर्थसम्बन्धः ॥ १५ ॥ (आ०नि०)

पथोच्चेत, वैश्वदेवः इत्यनेन शब्देन प्रत्यक्षम् अम्बा-

हिगुणविशिष्टो यागगणो सत्त्वते, वैश्वदेवी हि तत्रामित्ता समवैति । यदि वैश्वदेवशब्देन यागगणो सत्त्वते, न तद्हि विश्वदेवा विधीयन्ते, कथं सक्षादुच्चरितो वैश्वदेवशब्दो याग-गणं सत्त्वयिष्यति, विश्वांश देवान्विधास्ति ? इति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वदेवैर्भिर्षःसंबन्धो घटते । तस्मात् कर्मनामधेयमेव, न गुणविधिः इति ।

परार्थत्वात् गुणानाम् ॥ १६ ॥ (सिंयु०)

परार्थांश गुणाः ते न शक्तुवन्ति प्रधानमावर्त्तयितुम्, तेन सक्षात्यागः कर्तव्यः, न गुणाकुरोधेनावर्त्तितुमर्हति । सम्प्रतिपद्मदेवतत्वां न विरोधः, तचैकसाम्बधानाहृतौ त्रिशदाहृतयोऽह्यन्ते इति चिंशत् संख्यासम्पत्तिराहवनीयाहृतीनां न अवकल्पते । तस्मात् कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ।
(११४११० अ०)

वैश्वानरेऽप्तवाद्यार्थवादताधिकरणम् ।

पूर्ववन्तोऽविधानार्थस्तत्पामर्थ्यं समाप्ताये ॥

१७ ॥ (पृ०)

वैश्वानरं हादशकपालं निर्विपेत् पुचे जाते इति श्रूयते, तच यदष्टाकपालो भवति गायत्रैरवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति इत्येवमादयः कपालविकल्पाः श्रूयन्ते । तेषु सन्देहः, किम् इत्यादयो गुणविधयः, उत्तार्थवादाः ? इति । तच गुणविधयः इत्येव ब्रामः । कथम् ? ये हि पूर्ववन्तो (विदितपूर्व-

मर्थमभिवदन्ति) ते अविधानार्थाः, तदेतत् अस्य वाक्यस्य समाज्ञाये सामर्थ्यं, यद्विहितपूर्वकाभिधानम् । किं तत्? विधानसामर्थ्यम् । एवमविहितमर्थं विधास्यति, इतरवा अर्थवादाः सन्तोऽनर्थकाः स्युः । न च, हादशकपालस्य श्रीष्ट-भावमुपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षा इष्टानां कपालानां सुतिः, परोक्षा हादशानाम्, प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्वात् । तस्मात् गुणविधयः ॥

गुणस्य तु विधानार्थेतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका
न हि तं प्रत्यर्थवक्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ (सि०)

नेतदस्ति गुणविधयः इति, गुणस्य विधानार्था एतं सन्तः पुरोडाशस्य कपालेषु संख्यां विदध्युः, न शङ्खवन्ति यागप्रयोगस्य विधातुम्, हादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः प्रकरणेन, तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपि च अष्टत्वादयः पुरोडाशेनैक्यवाक्यभूताः प्रकरणं वाचित्वा न यागस्य भविष्यन्ति । यागासम्बन्धे च अर्थनर्थकाः, पुरोडाशसम्बन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैज्ञानरयागस्य सुतिरूपपद्यते । तस्मात् अर्थवादाः इति ।

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥ (उ० आभासः)

इति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् इत्याभाषान्तं सूत्रम् ।

अविभागाद्विधानार्थे सुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥२०॥(उ०)

यदा तु प्रष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अनर्थकाः इत्यब-
वगतं, तदा लक्षण्या हादशकपालस्य सुतिर्वैज्ञानरयाग-

प्रोक्षणार्था भविष्यति । सग्ति हि हादशसंख्यायामष्टत्वाद्यसंख्याविशेषा अविभक्ताः, अतो हादशकपालस्य सुत्वर्थत्वे बाष्यवसुतिहपपद्यते । यथा श्रीभगवत्स्य चक्रस्य नेमितुम्बारं, श्रीभगवत्स्याः खेनायाः हस्त्यखरषपादातमिति । तस्मात् उपपक्षा सुतिः इति ।

कारणं स्यात् ? इति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, अर्थवादाः इति, कारणमष्टत्वादीनां ब्रह्मवर्चसादि कल्पात्र भवति ? ब्रह्मवर्चसकामस्याष्टाकपालः, एव मुत्तरेषु यथाकामम् । किमेवं भविष्यति ? पुरोडाशस्य गुणविधानेऽप्यानर्थक्यं न भविष्यति, न च लक्षणया हादशकपालस्य सुतिः कल्पिता भविष्यति । तस्मात् कामेभ्यो विधयो भविष्यन्ति ।

**आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थी
हि विधीयते ॥ २२ ॥ (आ०नि०)**

यदि कामाय विधयः, भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः । एकं चेदं वाक्यं वैखानरं हादशकपालं निर्वपेत् पुचे जाते इत्येव-मुपक्रान्तं, यत् हादशकपालो भवति, जगत्वैवाच्छिन्पश्चून् दधाति, यस्मिन् जाते एतां इष्टिं निर्वपति, पूत एव संज्ञयाद इन्द्रियावौ पश्चुमान् भवति इत्येवमन्तम् । तस्य मध्येष्टत्वाद्यः शूयमाणाः यदि न संबधेरन् ततो वाक्यान्तराणि भवेयुः । कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयुः । स एष गुणार्थोऽत्र विधीयते वैखानरयागे पूत एव इत्येवमादिः । तेन चेतेष्टत्वाद्यः साक्षाद्वैतुत्वे न संब-

न्धते, यस्मात् गायत्रैवैनं ब्रह्मवर्चेन पुणाति, तेन पूत एव सः । यस्मात्त्रिहतैवाऽस्मिंसेजो दधाति, तेन तेजस्वी । यस्मात् विराजैवास्मिन्ब्राह्मं दधाति, तेनान्वादः । यस्मा-
त्रिष्टुभैवाऽस्मिन् इन्द्रियं दधाति, तेन इन्द्रियावी । यस्मा-
ज्ञगत्यैवाऽस्मिन्पशुद्धाति, तेन पशुमान् इति । ततः
कामाय विधयोऽस्मिन्ब्रह्मतो यद्यर्थवादा अपि न भवेणुः,
आनर्थक्षमैवैषां स्यात् । तस्मात् अकारणं ब्रह्मवर्चसत्त्वा-
दयोऽस्त्वादीनाम् तस्मादस्त्वादयोऽर्थवादाः इति । (१४.
११ अ०)

अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिसुखर्थताविकरणम् ।

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

यजमानः प्रस्तरः यजमान एककपातः इत्वादि समा-
ज्ञायते । तच सन्देहः, किं यजमानः प्रस्तरः इत्येष गुण-
विधिः, किमर्थवादः ? इति । तथा यजमान एककपातः
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? गुणविधिः इति । किमेवं भवि-
त्यते ? एवम् अपूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादो-
ऽनर्थकः स्यात् । अर्थपत्त्वस्य न्यायं, तस्मात् विधिः ।

नैतदेवं, यदि विधिः स्यात्, प्रस्तरकार्ये यजमानो
नियम्येत, यजमानकार्ये वा प्रस्तरः । प्रस्तरे शुद्धमासाद-
यति, सर्वा वा स्तुवः इति यजमाने शुद्धरासाद्यते । सर्वा
वा स्तुवः इति । तथा सति न यजमानं शक्यते कर्तुम्,
दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्य इति ।

न च प्रस्तुरो यजमानं शक्तोति करुम् । तथा, यहि यजमान एककपालकार्ये विनियुज्येत, सर्वहुतः क्रियेत । तच्च सर्वतन्त्रपरिलोपः स्वात् । न च, एककपालो यजमानं शक्तोति करुम् । तथाच विधिः । विधन्तरं चास्ति, प्रस्तुरमुत्तरं बहिष्पः सादयति, एककपालं सर्वहुतं करोति इति । तथादपि न विधिः । किं तर्हि ? अर्थवादः, यजमानो ज्ञायत एव प्रस्तुरः, एककपालः इति च ।

कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यं ज्ञायते ? न हि प्रस्तुर एककपालो वा यजमानः, न च यजमानः एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरोडाशः, प्रथमो वा कुशमुष्टिलूङ्गः । कथं परशब्दः परत्र वर्तते ? किमर्थं वा ज्ञायमानस्य सहीस्तनम् ? इति ।

उच्यते, ज्ञायमानः सहीस्तने स्तोतुम्, प्रस्तुर उत्तरो बहिष्पः सादयितव्यो यजमानत्वात् । तथा यजमान एककपालः सर्वहुतः कर्त्तव्यः, स्वगे आहवनीयस्तत्र प्रतिष्ठापितो भवति इति ।

कथं परत्र वर्तते परशब्दः ? इति । गुणवादसु, गुणादेष वादः । कथमगुणवचनो गुणं ब्रूयात् ? स्वार्थभिधानेन इति ब्रूमः, सर्वं एवैते गौणाः शब्दाः न स्वार्थं हित्वा गुणेषु वर्तन्ते । प्रसिद्धानिर्हि तथा स्यात, अप्रसिद्धकल्पना च । न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः, गुणहीनेऽपि तथादर्शनात् । अप्रसह्यकार्यपि हि कदाचिद्विग्रेषोपहतः सिंहाः पुच्छः सिंहं एव । समुदायवाची च नावयवे प्रवर्त्तितुमर्हति, सर्वसिंहव्यक्तिषु यत् सामान्यं तद्वचनः शब्दः इति स्थितो

न्यायः प्रत्युप्तियेत् । न च, अस्ति सिंहे परिकल्पनवा-
प्रवर्त्तेत् । कल्पनाया अशक्यत्वात् । कथं तु स्वार्थाभिधा-
नेन प्रत्ययव्यवस्था ? इति चेत् । अर्थसम्बन्धात्, सिंहः इति
निर्वाते प्रसङ्गकारिता तद्र प्रायेष इति प्रसङ्गकारी इति
गम्यते, अर्थप्रत्ययसामर्थ्यात् । यो हि मन्यते, प्रसङ्गकारिणं
प्रत्याययेयम् इति, स यदि सिंहशब्दमुच्चारयति, सिंहात्म-
स्याभिप्रेतं, सिंहार्थः प्रतीतः प्रसङ्गकारी इति सम्बन्धा-
दितरमर्थं प्रत्याययति । एवं स्वार्थाभिधानेन तदगुणस-
म्बन्धः प्रतीयते ।

इह तु यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपालः इति
कीटशो गुणसम्बन्धः प्रतीयते ? तस्मिदिकरः इति, सर्वो
द्वामनः कार्यसिद्धिं करोति, अन्योऽपि यः तस्य कार्य-
सिद्धिं करोति, स तस्मिन् उच्चरिते हृदयमागच्छति, यदा
राजा पञ्चिगणकः इति, पञ्चिगणको राज्ञः कार्यं साध-
यति, स राजशब्दे उच्चरिते प्रतीयते, एवमिहापि यजमा-
नकार्यं प्रस्तरैककपालौ साधयतः, तो यजमाने प्रतीते
प्रतीयेते, तस्मात्तो यजमानशब्देन प्रत्यायेते । कथम् ?
सुतो स्वातां वर्हिष उपरिसादने सर्वहोमे च इति । तस्मा-
देवं जातीयका अर्थवादा न विधयः इति । (११४।१२८०) ।

अथापि यादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तु व्यर्थताविकाशम् ।

जातिः ॥ २४ ॥

आमेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजव्यः, वैश्यो वैश्वदेवः

इत्येवमादयः चूयन्ते । तत्र किं गुणविधयः, अर्थवादाः ? इति सन्देहः । गुणविधयः इति छूमः, एवमपूर्वमर्थं विघास्यन्ति, इतरथा अर्थवादाः सन्तोऽनर्थका स्फुः । न विधिः, विध्यन्तरस्य भावात्, तस्मात् संवादः, तस्य संकीर्त्तनं विधिसुन्त्यर्थम् । परमामेयादिषु आमेयादिशब्दाः केन प्रकारेण ? गुणवादेन । को गुणवादः ? अग्निसम्बन्धः । कथम् । एकजातीयकल्पात् । किमेकजातीयकल्पम् ? प्रजापतिरकामयत, प्रजाः सृजेयम् इति, स मुख्यस्तस्मिन्हृतं निरमिमीत, तमन्निदेवता अन्वस्त्रज्यत, गायत्रीच्छन्दः, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अजः पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्याः, मुख्तो हि अस्त्रज्यत । उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तं इन्द्रो देवताऽन्वस्त्रज्यत, चिष्टपञ्चन्दः, हहत् साम, राजन्यो मनुष्याणाम् अविः पशूनाम् । तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्यादि अहूत्यन्त । जरुभ्यां भृत्यतः सप्तदशं निरमिमीत, तं विष्णु देवा देवता अन्वस्त्रज्यत, अगती च्छन्दः, वैरूपं साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गावः पशूनाम् एवमुक्ते सति एकस्मिन्बेवंजातीयके विज्ञाते अन्योऽपि तज्जातीयको चृदयमागच्छति । तस्मादर्थवादशब्दाः । (१४। १३ अ०) ।

अथ यूपादिशब्दानां यजमानस्त्वर्थताधिकरणम् ।

सारूप्यात् ॥ २५ ॥

यजमानो यूपः, आदित्यो यूपः इत्यादि चूयते । तत्

गुणविधिः, अर्थवादः ? इति सन्देहः । अर्थवस्त्रात् गुण-
विधिः । अशक्तत्वात् यूपकार्यसाधने यजमानस्य, यजमान-
कार्यसाधने वा यूपस्य, विध्वन्तरभावात् न विधिः, विधि-
सुत्यर्थं संवादः । गुणवादात् सामानाधिकरणम् । को
गुणः ? सारूप्यम् । किं सारूप्यम् ? उद्भृता, तेजस्तिता
च । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादाः । (११४। १४अ०) ।

— — —
अथापश्चादिशब्दानां गवादिप्रश्नसार्थाधिकरणम् ।

प्रशंसा ॥ २६ ॥

अपश्वो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पश्वो गो अश्वाः, अयज्ञो
वा एष योऽसामा, असत्रं वा एतत् यदच्छन्दोमम् इति
श्रूयते । तत्र विध्यर्थवादसन्देहे अर्थवस्त्राहिधयः इति
प्राप्ते, अभिधीयते, यदि विधयो भवेयुः । गोअश्वा एव
पश्वः स्युः, सामवानेव यज्ञः, छन्दोमवदेव सत्रम् । अन्येषां
पशूनां, यज्ञानां, सत्राणां चात्यतिरनर्थिका स्यात् । विध्य-
न्तरच्च नावकल्पेत । अतः सुत्यर्थं संवादः, गोऽश्वान् प्रशं-
सितुमन्येषां पशूनां निन्दा, सामवतः प्रशंसितुमसाम्बां
निन्दा, छन्दोमवन्ति प्रशंसितुमच्छन्दोमकानि निन्द्यन्ते ।
यथा, यत् अष्टृतम्, अभोजनं तत् । यत्स्तिनम् अवासस्त्
इति । (१। ४। १५अ०) ।

— — —
अथ वाहुर्थं न दृष्टिव्यपर्दशाधिकरणम् । (भूमाधिकरणम्) ।

भूमा ॥ २७ ॥

स्वष्टीरुपदधाति इति श्रवते । तत्र गुणविधिः, अर्थ-

वादः ? इति सन्देहे अपूर्वत्वात् विधिः, इति प्राप्ते उच्चते,
यदि विधिः, स्फुटिमन्त्रका उपदधातीष्टकाः इत्यर्थः तत्र न
इष्टकानां विशेषः कश्चिदाश्रीयते, एवंरूपाः स्फुटिमन्त्रकाः,
नैवरंरूपाः इति । तत्र सर्वासां स्फुटिलिङ्गा मन्त्राः प्राप्तुयुः ।
अन्येषामसंयुक्तानां मन्त्राणामानर्थक्षमं स्यात् । तस्मात् अनु-
वादः, मन्त्रसमाक्षानात् प्राप्तानामुपधाने मन्त्राणाम् ।
स्फुटीनां संकीर्तनं सर्जनार्थवादार्थम् । अपि च विधित्वे
लक्षणा एकया स्वेते इत्यत्र या अस्फुटयस्ता लक्षयेत् । ननु
अनुवादेऽपि लक्षणा । नानुवादपञ्चे लक्षणायां दोषः ।
कथन्तु अस्फुटिषु स्फुटिषु च स्फुटिशब्दः इति । भूत्वा, बहव-
स्तत्र स्फुटिलिङ्गा मन्त्राः, अल्पश्चो विलिङ्गाः इति । (१४
१६ अ०) ।

अथ प्राणभृतादिशस्तानां सुन्यधर्माधिकरणम् ।

लिङ्गसमवायात् ॥२८॥

प्राणभृत उपदधाति, आज्ञानीहपदधाति इति, वि-
धित्वे प्राणभृतमन्त्रकासूपधीयमानासु विलिङ्गानां मन्त्रा-
णामानर्थक्षम् । तस्मात् अनुवादः । लिङ्गसमवायात् पर-
शब्दः परत्र वर्तते । यथा, क्षत्रिणो गच्छन्ति इति, एकेन
क्षत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते । न च अयं प्राणभृतशब्दः स्फुटिश-
ब्दय जहन्त्वार्थं मन्त्रगणं लक्षयेत्, यज्ञर्ण च स्फुटप्राण-
भृतशब्दो समवेतौ, तावपि परिगृह्णीते । यथा, क्षत्रिशब्देन
स्वार्थलक्षणार्थेन सोऽपि क्षत्री गच्छते इति । (१४।१०अ०)

अब वाक्यविषय सन्दिग्धार्थनिरपेक्षाधिकरणम् ।

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २६ ॥

अत्ताः शक्तरा उपदधाति, तेजो वै हृतम् इति श्रूयते ।
तत्र सन्देहः, किं हृततैलवसानामन्यतमेन द्रव्येणाच्च-
नीयाः शक्तराः, उत हृतनैव ? इति । कथं सन्देहः ?
अच्छनसामान्ये न वाक्यस्योपक्रमः, हृतेन विशेषेण निग-
मनं, यथोपक्रमं निगमयितव्यम् एकस्मिन् वाक्ये । तत्र
यदा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थं विवक्ष्यते, यदा नि-
गमने विशेषः सामान्यलक्षणार्थः ? तदारभनिगमनयोः
किं समच्छसम् ? इति संशयः । एवं सन्दिग्धेषु उपक्रमे
सामान्यवचने विरोधाभावात् न विशेषः परिकल्पयः,
निगमने तु उपजातः सामान्यप्रत्ययः इति विरोधात्
लक्षणार्थं हृतवचनम् । यथा स्फृष्टिष्वस्फृष्टिषु च स्फृष्टिशब्दः,
एवं हृतमहृतं च हृतम् इत्युच्यते ।

सन्दिग्धेषु एवं प्राप्ते व्रूपः, सामान्यवचनेन विशेषा-
पेक्षिणा उपक्रमो वाक्यस्य, विशेषे निगमनवशेन । कुतः ?
न हि, सामान्यं विहितम् । येन विरोधो निगमनस्य ।
कथमविहितम् ? सन्दिग्धेषु विधानशब्दाभावात्, न हि
विधानशब्दोऽस्ति । अत्ताः शक्तरा उपदधाति इति वर्त्त-
मानकालनिर्देशात् । नापि सामान्यस्य साक्षात् सुतिः,
प्रत्यक्षमनु हृतस्य स्तवनम् । श्रुत्या हृतस्य सुतिः, लक्षणया
सामान्यस्य, त्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी । तस्मात् हृत-
विधानम् । एवं वासः परिधक्ते, एतद्वै सर्वदेवत्यं वासः,

यत् चौमम् इति । तथा इमां सद्दोहायेत्, इमां हि औदु-
खर्तौं विश्वाभूतान्युपजीवति इति । (१।४।१८ग्र०) ।

अब सामर्थ्यानुसारेण अवश्यिताना व्यवस्थाचिकरणम् ।

अर्थादा कल्पनैकादेशत्वात् ॥ ३० ॥

स्तु वेणाऽवद्यति, स्तु धितिनाऽवद्यति, इस्तेनाऽवद्यति
इति च्यूयते । तत्र सन्दे हः, किं स्तु वेणावदात्य च सर्वस्य
(द्रवस्य संहतस्य मांसस्य च) तथा स्तु धितिना, इस्तेन च
उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था (द्रवाणां स्तु वेण, मांसानां स्तु-
धितिना, संहतानां इस्तेन) ? इति । अविशेषाभिधाना-
दव्यवस्था इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थादा कल्पना, सामर्थ्यात् कल्पना
इति, स्तु वेणाऽवद्येत्, यथा शक्तुयात् । तथा यस्य शक्तुयात्
तस्य च इति । आत्मातश्चानामर्थं त्रुवतां शक्तिः संह-
कारिणी, एवं चेत् यथाशक्तिं व्यवस्था भवितुमर्हति । तथा
अच्छलिना सक्तुन्प्रदाव्ये जुहोति इति, द्विहस्तसंयोगोऽ-
च्छलिः, स व्याकोशोऽर्थात् कर्त्तव्यः, तथा हि शक्यते होमो
निर्वर्त्यितुम्, तत् यथा, कटे भुड्क्ते इत्यर्थात् कल्पते, कटे
समाप्तीनः कांखपात्रगमोदनं निधाय भुड्क्ते इति ।
(१।४।१८ग्र०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं प्रथमाध्यायः ।

हितीय अध्याये १ पादः ।

पश्चापूर्वस्याख्यातपदप्रतिपादाधिकरणम् ।

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेष
द्युर्यो विधीयते ॥ १ ॥

प्रद्यमेऽध्याये प्रमाणकल्पं हृतम्, तत्र विध्यर्थवाहम्-
व्याख्यातयस्ततो निर्णीताः, गुणविधिर्नामधेयच्च परीक्षितं
सन्दिग्धानामर्थानां वाक्यमेषादर्थाध्यवसानमुक्तम् । तत्र
प्रस्तर्तव्यम् । अनन्तरं प्रधानाग्रधानानि परीक्षित्वा, भि-
क्षान्यभिक्षानि च इति, एष एवाऽर्थे वर्णनौयो नामः,
एष एव चाध्यायसम्बन्धः । तदिह षड्विधः कर्मभेदो च-
क्षते, शब्दान्तरम्, अभ्यासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नाम-
धेयम् इति वस्त्रमाचमगुसङ्गीर्थते । प्रदर्शितमुच्चमानं हृष्टं
चाहयिष्यते इति श्रोतुष्व बुद्धिः समाधीयते, तदेतदाना-
कर्मकल्पम् इत्याध्यायमाचक्षते, एतत्तात्पर्येण अतोऽन्यदुपो-
हातप्रसक्तानुप्रसक्तं च इति ।

तत्र प्रथमं तावद्विद्विषयते, प्रथमेऽध्याये इदमुक्तम्,
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति, चोदना च क्रियाया अभि-
धायकं वाक्यम्, वाक्ये च पदानामर्थाः, तत्र किं पदेन
पदेन धर्मं उच्यते, उत सर्वैरेक एव ? इति । किं तावत्प्रा-
सम् ? प्रति पदं धर्मं इति ।

एवं प्राप्ते उच्यते, यदा एकस्मादपूर्वं, तदाऽन्यत् तदर्थं
भविष्यति, एवमल्पीयसी अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवि-
ष्यति । तत्त्वादेकमपूर्वम् ।

यदा एकं, तदा सन्देहः किं, भावशब्देभ्यः, उत द्रव्य-
गुणशब्देभ्यः ? इति । (कः पुनर्भावः ? के ते पुनर्भावशब्दाः ?
इति । यजतिदातिजुहोति इत्येवमादयः । ननु याग-
दानहोमशब्दाः एते, न भावशब्दाः । नैतदेवं यागादि-
शब्दास्य एते भावशब्दास्य, यज्ञाद्यर्थातोऽवगम्यते, भाव-
येत् इति च (तदा यतेत, यथा किञ्चित् भवति इति) ।
तेनैते भावशब्दाः, द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणप्रत्ययो न भाव-
नायाः । अतस्ये न भावशब्दाः इति । किं तावत् प्राप्तम् ?
अविशेषेण इति ।

तत उच्यते, भावार्थाः कर्मशब्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रती-
येत, यजेत् इत्येवमादिभ्यः । कुतः ? भावार्थत्वादेव । य
आहुः किमपि भावयेत् इति, ते स्वर्गकामपदसम्बन्धात् स्वर्गं
भावयेत् इति ब्रूयुः । तस्यात्मेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, फलस्थ
क्रिया करणं निष्पत्तिरिति । ते च यागदानहोमसम्बन्धाः
स्वर्गस्वोत्पत्तिं बहून्ति । कुतः ? एष आर्थो विधीयते, यथा,
यागादिना स्वर्गकामः केन भावयेत् स्वर्गम् ? यागादिना
इति । यस्य च शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा,
नाभ्यथा इति, ततोऽपूर्वं गम्यते, अतो यः तस्य वाचकः
शब्दः, ततोऽपूर्वं प्रतीयते इति । तेन भावशब्दा अपूर्वस्य
चोदकाः इति ब्रूमः, न तु कविच्छब्दः साक्षादपूर्वस्य वा-
चकोऽस्ति । भावार्थः किमपि भावयितव्यं, स्वर्गकामस्य
च केनापि भाव्यता इति, तयोर्नेत्राम्बद्धरथवत् संप्रयोगः,
यजेत् इत्येवमादयः साकाशाः, यजेत् किं केन कथम् ?
इति । स्वर्गकामः इत्यनेन प्रयोजनेन निराकाशाः । नैव

द्रव्यगुणशब्दाः । तस्मात् भावार्थाः कर्मशब्दा अपूर्वं चोह-
यन्ति इति । अथ कस्मात् उभयं सूचितम्, भावार्थाः
कर्मशब्दाः इति । उच्चते, भवन्ति वेचित् कर्मशब्दाः न
भावार्थाः, यथा, श्वेनैकचिकादयः । वेचित् भावार्थाः न
कर्मशब्दाः, यथा, भवन्ति भावो भूतिरिति । किं पुनरिहो-
दाहरण्यम् ? श्वेनेनाभिचरन् यजेत्, चित्रया यजेत् पशु-
कामः इति । किं श्वेनेनाभिचरन् उत यजेताभिचरन्
इति ? तथा चित्रया पशुकामः, उत पशुकामो यजेत् ?
इति स्थिते एतस्मिन्दधिकरणे गुणविधिः, नामधेयम् इति
विचारो भविष्यति । तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत् इति, दर्शः कालः, पूर्णमासः इति च, किं ताभ्यां
स्वर्गकामः, उत स्वर्गकामो यजेत् ? इति, दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिति च श्वेनेनेति च चित्रया इति च नैते भाववचनाः ।
न च एषां मर्तिना कस्त्रिमस्त्रियोऽस्ति, विभक्तिकस्त्रात् ।
तस्मात् द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायकाः इति ।

सर्वेषां भावोऽर्थं इति चेत् ॥ २ ॥ (चा०)

एवं चेत् भवान् पश्यति, अ-भावशब्दत्वात् न द्रव्यगु-
णशब्दा अपूर्वस्य विधायकाः इति, सर्वेषां भावोऽर्थः, स्वर्ग-
कामो दर्शपूर्णमासाभ्याम् इत्येतयोः सम्बन्धं यजेत् इति
वस्तुति, श्वेनेन अभिचरन् इत्येतयोऽस्ति तथा चित्रया पशु-
कामः इति । तस्मादेतेऽपि साकाङ्क्षत्वात् भाववचनाः ।
सर्वेषु भाववचनेषु नास्ति विनिगमनार्थी हेतुः, कर्मशब्दा
एवापूर्वस्य विधायकाः, न द्रव्यगुणशब्दाः इति ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलभिस्तानि नामानि,
तस्मात्तेभ्य पराकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥
(आ० नि०) ।

येषां शब्दानामुक्तारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयुच्यमानानां
रूपमुपलभते, यत् सङ्केतपञ्चं कालान्तरन्तिष्ठति, न
क्लियेदोत्पत्तमात्रं विनश्यति इत्यर्थः, तानि नामानि, ते
इत्यगुणशब्दाः, ईदृशो इत्यगुणशब्दानामर्थः । (ते इत्यगुण-
शब्दाः इति बलव्ये तानि नामानि इति सूचितम्, अतो
नामानि इति एषां पर्यायशब्दः । कथं गम्यते ? यत एषां
विभक्तयो नामिक्य उच्चन्ते बतमाद्याः ? उच्चः उच्चो
हृष्टाः, शुक्लः शुक्लो हृष्टाः इत्येवमादयः । तस्मात् सम्बन्ध-
सूचितम् । यत एषां न चक्रिकोऽर्थः, ततः तेभ्यः पराकाङ्क्षा
प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यते इति नैषाम् उत्पत्तिः अर्तव्या,
भूतत्वात् ज्ञे प्रयोगे स्वप्रयोगकाले विद्यमानत्वात् इत्यर्थः ।

येषां तृत्यत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते, तान्या-
स्यातानि । तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेतात्रितत्वात्
प्रयोगस्य ॥ ४ ॥ (आ० नि० २) ।

येषां तु शब्दानामुक्तारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयोगो न
विद्यते (प्रयोगकाले येषामर्थी नोपलभते इत्यर्थः), तान्या-
स्यातानि इति भावशब्दान् पर्यायशब्देनोपदिग्दति । कथं
पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् ? यत एषां विभक्तय आस्ता-

तिक्ष्णः इत्युच्चन्ते । कतमाद्वाः ? पचति पचतः पचन्ति
इत्येवमादयः । तस्मात्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत् । भव्यार्थास्ते
भूतार्थेः समुच्चरिताः । भूतस्य भव्यार्थतायां दृष्टार्थता,
भव्यार्थस्य प्रयोजनवत् उत्पत्तिरर्थवती, सा च भूतेन क्रि-
यते इति दृष्टोऽर्थः । भव्यस्य पुनर्भूतार्थतायां न किञ्चित्
दृश्यते, कल्पयते चादृक्षम् । तस्मात् यागो द्रव्यार्थः ।

किञ्च आश्रितत्वात् प्रयोगस्य एतेषां प्रयोगः पुरुषेणा-
श्रितो भवति, पुरुषसम्बद्धा भावना उच्चते, पुरुषं हि बदति
भावयेत् इति, तेन स्वर्गकामो यजेत् इति पुरुषोऽपि प्रती-
यते, यागोऽपि सम्बन्धोऽपि । स्वर्गकामो द्रव्येण इति
द्रव्ये प्रतीयते पुरुषय, न तु सम्बन्धः । ननु एतदुक्तम् भ-
वति, अर्थिनस्य द्रव्यस्य च शुभन्धं यजेत् इति वस्थति,
द्रव्येण भावयेत् इति । अतो द्रव्येण अर्थस्य भावना ग-
म्यते, आकाङ्क्षा च इति । सत्यं गम्यते, द्रव्येण भावयेत्
इति तु बाक्षेन, यागेन भावयेत् इति तु शुल्या । यदा तु,
यागेन भावयेत् इति यागसम्बन्धो विधीयते, न तदा,
द्रव्येण भावयेत् इति द्रव्यसम्बन्धः । न च द्रव्यसम्बन्धे
विधीयमाने यजेत् इत्यनेन सम्बन्धः । अनूद्यमाने तु सम्भ-
वति, न च, योगपद्येन विध्यनुवादौ सम्भवतः । तस्मात्
श्रुतिवाक्यार्थोर्विरोधः, विरोधे च श्रुतिर्बलीयसी, तेनार्थिना
न द्रव्यसम्बन्धः । तत्र द्रव्यमस्ति स्वर्गकामसम्बन्धे स्वर्गार्थे
भविष्यति इत्यनुपपद्यम्, एष विनिगमनायां हेतुः, येन
भावशब्दा एवापूर्वस्य चोहकाः, न द्रव्यगुणशब्दाः इति,
यदा, यागेन कुर्यात् इति, यागवचनमेव भवति । दर्श-

पूर्णमासाभ्याम् इति लक्षणया, दर्शे च पूर्णमासे च यागो
विहितः इति । (२१।१४०) ।

अथ अपूर्वसाक्षिताधिकरणम् ।

कष्टं पुनरिदमवगम्यते ? अस्ति तदपूर्वम् इति । उच्यते
चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

चोदनेत्वपूर्वं ब्रूमः, अपूर्वं पुनरस्ति, यत आरम्भः शि-
ष्टते, स्वर्गकामो यजेत इति, इतरथा हि विधानम् अन-
बंकं स्यात्, भक्षित्वात् यागम्य, यदि अन्यदनुत्पाद्य यागो
विनश्येत्, फलम् असर्ति निर्मिते न स्यात् । तस्मात् उत्-
पादयतीति । यदि पुनः खेतव्यनसामर्थ्यात्तदेव न विन-
शति इति कल्पयते । नैव शक्यम्, न हि कर्मणोऽप्यत्
रूपमुपलभामहि, यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयति, तत् कर्मेत्यु-
च्यते, न तत् आमनि समवेतम्, सर्वगतत्वादामनः, सर्वच
कार्योपलभ्यः सर्वेच भावे क्षिप्रम्, न तु तदेव देशान्तरा-
दागममस्य, न हि असर्ति आगमने किञ्चिहिरुषं हृश्यते ।
यत्र समवेतमासौत्, तर्हानष्टं द्रध्यम्, तस्य विनाशात्तदपि
विनष्टम् इत्यवगम्यते । आश्रयोऽप्यविनष्टः इति चेत् । न,
भस्मोपलभनात् । सत्यपि भस्मन्यस्ति इति चेत् ? न
विद्यमानोपलभनेऽपि अदर्शनात् । फलक्रिया क्षिप्रम्
इति चेत् । एवं सत्यदर्शने समाधिरूपाव्यः । सौक्रादी-
आमन्यतमङ्गविष्यति इति यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सर्ति
किञ्चिद् भवति इति । तथापूर्वं वा कल्पेत, तदा ?

इति । अविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्प-
नायाम् । अनाश्रितं कर्म्म भविष्यति इति चेत् । तदपि
ताट्यश्मेव । स्वभावान्तरकल्पनेन देशान्तरं न प्रापयिष्यति
इति । ताट्यश्मेव । तस्मात् भङ्गौ यजिः, तस्य भङ्ग-
त्वात् अपूर्वमस्ति इति । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् ? यदि
द्रव्यगुणशब्दाः अप्यपूर्वं चोदयन्ति, द्रव्यगुणापचारे न प्रति-
निखिलपादातत्त्वः, यथा तहि पूर्वः पच्चः । यथा तहि
सिद्धान्तः, द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातत्त्वः
इति । (२। १। २ अ०)

अत्र कर्मणां गुणप्रवानभावविभागाचिकरणम् ।

तानि हैधं गुणप्रवानभूतानि ॥ ६ ॥

यदगतमेतत्, भावशब्दाः कर्मणो वाचकाः इति, वह-
प्रकारात्म भावशब्दाः, यजति, जुहोति, ददाति इति, एव-
म्यकाराः, दान्धि, पिनश्च, विलापयति इत्येवमादयत् ।
तेषु सम्बद्धैः, किं सर्वे प्रधानकर्मणो विधायकाः, उत
केचित् संस्कारकर्मणः ? इति । भावार्थत्वाविशेषात्
सर्वे प्रधानकर्मणो वाचकाः इति प्राप्तम् । ततो ब्रूमः,
तानि हैधं भवितुमहंस्तीति द्विप्रकाराणि, कानिचित्
प्रधानकर्मणो वाचकानि, कानिचित् संस्कारकर्मणः ।
एवमपि सर्वात्मर्थवत्ति, अर्थवत्त्वे सति सर्वेभ्यः न शक्य-
मपूर्वं कल्पयितुम् । अतो न सर्वाणि प्रधानकर्मणो
वाचकानि ।

पव प्रधानभूतत्वम् ।

**यैर्द्रव्यं न चिकीर्षते, तानि प्रधानभूतानि,
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥**

एवं सति अत्योदयसौ अदृष्टकल्पना न्याया, न तु विनिगमनायां हेतुरवगच्छामः, कुतोऽपूर्वम्, कुतो न इति । तदुच्चते, यैर्भावकर्मभिर्न द्रव्यं संस्कृतुं मिथते, उत्पादयितुम् वा, तानि प्रधानभूतानि प्रधानकर्मणो वाचकानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यं हि गुणभूतम्, कर्मनिर्वृत्तेरौचिततमत्वात् ।

पव गुणभूतत्वम् ।

**यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्त्रं प्रतीयेत, तस्य
द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥**

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते, गुणस्त्रं प्रतीयेत कर्म । कुतः? तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । प्रत्यक्षं यजेत इत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्षते, तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । पिनष्टि इत्येवमादिभिर्द्रव्यं संस्कृयते, तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि । एष एव विनिगमनायां हेतुः । प्रयोजनम् पूर्वस्मिन् पञ्चे प्रैयङ्गवेऽपि चरो ब्रौह्य उत्पाद्या अवघातार्थत्वेन । सिद्धान्ते नोत्पाद्याः । (२ । १ । ३ प०)

षष्ठ समाजनादीनामप्रधानताधिकारणम् ।

धर्ममाते तु कर्म स्यादनिर्व्वत्तेः प्रयाज-

वत् ॥ ६ ॥ (पू० १)

स्तु चः संमार्द्दिं, अग्निं संमार्द्दिं, परिधिं संमार्द्दिं,
पुरोडाशं पर्यन्तिकरोति इति श्रूयते । तत्र सन्देहः,
किं पर्यग्निकरणम्, समाज्ञनस्य प्रधानकर्म उत गुण-
कर्म ? इति । किं तावृ प्राप्तम् ? तत उच्यते, कर्म-
मात्रं एवं जातीयकं अपर्याप्तं यत् प्रयोजनस्य दृष्टस्य,
तद्वयमाचम् इति ब्रूमः, तत्र प्रधानकर्मलं स्यात् ।
कस्मात् ? अनिर्व्वत्तेऽपकारस्य, न हि एवंजातीयकं
द्रव्यस्योपकारकम्, द्रव्यं त्वेवं जातीयकं अभिनिर्वर्त्तयद्
गुणभूतम् । तस्य गुणभूतलादिदं प्रधानभूतम् ।

तुल्यश्रुतिलाङ्घा इतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥ (सि०)

वा शब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मः
स्यादेवं जातीयकः, यथा ब्रौहीनवहन्ति, तथा । कुतः ?
तुल्यश्रुतिलाङ्घम्, तुल्या हि हितीया श्रुतिरेषां द्रव्येषु, यथा
ब्रौहीनवहन्ति इति, एवम् अग्निं संमार्द्दिं, पुरोडाशं
पर्यन्तिकरोति इति । किं गुणकर्मणि इव्ये हितीया
दृष्टा इति ? यतो हितीयादर्थनादिहापि सामान्यतो
हृष्टेन गुणकर्मना । नेति ब्रूमः, हितीया विभक्तिः
कर्तुरोप्सिततमि स्मर्यते, सा चेह हितीया विभक्तिः, तत
एव तदौप्सिततमिति गम्यते, तच्चेदौप्सिततमं, कर्म

गुणभूतम् । यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावो न गम्यते, प्रमाणान्तरेण शब्देन गम्यते, तस्माहुणभूतमेवं जातीयकम् इति ।

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०)

इति चेत् यश्यसि, हितीयादर्शनात् प्रधानभूतमच द्रव्यमिति । नैतदेवं, गुणभूतेऽपि हितीया भवति, तथाहि दृश्यते, सङ्कून् जुहोति, मादतं जुहोति, एककपालं जुहोति इति ।

**न, तदर्थत्वात् लोकवत्तस्य च शेषभूत-
त्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)**

न गुणभूतेऽपि हितीया, एवं हि अभियुक्ता उपदि-
शन्ति, कर्मणि हितीया (२ । ३ । २ । पा०), कर्त्तुरीषि-
ततमं कर्म (१ । ४ । ४८ । पा०) इति, न च लोके गुण-
भूते क्वचित् हितीयां यश्यामः । यदपि च तखुलानोदनं
पचेति, ओदनार्थं तखुलान् संस्कुरु इति ईसिता एव त
खुलाः । बखजान् शिखगड़कान् कुर्विति, बखजा एव
तेनाकारेण सम्बद्धा ईप्सिताः इति तत्राभिप्रायः । लौकि-
कश्च प्रयोगः शब्दार्थपरिच्छेदे हेतुर्न वैदिकः । यत्तु लौ-
किके जुहोतीति प्रयोगे हितीया, शब्दते तत्र वक्तुमीय-
सिततमे एव स प्रयोगः इति, तखुलानद्य जुहुधि, तखु-
लानद्य होमेन संबन्ध्य इति लोके भवति हि बहुप्रकारा
विवक्षा । अन्यायथानंकार्थत्वं, तेन प्रधानभावेन सिद्धा
सती हितीया गुणभावेन कल्पयेत । वेदे तु कथं हितीया-

निर्दिष्टे गुणभावः इति । हितीयानिर्देशात् प्राधान्यमेवा-
वगच्छामः, एवमवगते प्राधान्ये बलीयसा हेतुना नास्ति
प्राधान्यम् इत्यवगम्यते । कुतः ? न होमस्य केनचित् प्रका-
रेण सत्कर्यताऽवकल्पते कुतः ? सक्लूनां निष्प्रयोजनत्वात्,
न सक्लूनामन्यत्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा, यदि वा होम-
स्यदृष्टौ होमाऽपि निष्प्रयोजनः, अथारादुपकारको होमः,
ततः प्रयोजनवान्, ज्योतिष्ठोमप्रकरणे पाठात् गम्यते प्रयो-
जनवत्ता, नाप्रयोजनः इति शक्यते वक्तुम्, प्रयोगवचनेन
हि स आकाङ्क्षयते । ननु सक्लूनामपि प्रकरणपाठात् प्रयोज-
नवस्य भविष्यति । को वा छूते न इति, प्रयोजनवस्तैव,
प्रयोजनवस्त्वन्तु होममभिनिर्वत्यताम्, नान्येन प्रकारेण ।
ननु तेऽपि प्रयोगवचनेनाकाङ्क्षयन्ते । तदुच्चते, न द्रव्यं
तेनाकाङ्क्षयते, इति कर्त्तव्यतां हि स आकाङ्क्षति, होमस्य
इतिकर्त्तव्यता, न द्रव्यम् । ननु होमे क्वाते सक्लुभ्योऽहृष्टं
निष्पत्यस्यते । नास्थव प्रमाणम् ननु हितीया विभक्तिः प्र-
माणम् । न हि हितीया विभक्तिर्होमस्य सत्कर्यताम्
ज्ञापयति । न सक्लवः प्रयोजनवस्तः इति भवेत् होमः
सत्कर्यः, होमसम्बद्धाः सक्लवः स्युरिति, भवन्ति होमे क्वाते
सक्लवो होमसम्बद्धाः । न होमस्य सत्कर्यता निष्प्रयोज-
नेषु सक्लुपु घटते, सत्कर्यतावचनन्तु न पुरुषस्योपकारकं
न क्रताः, तदनर्थकमेव स्यात् । यतो न तदचनाच्छक्षम-
मन्यतरग् कल्पयितुम् । स एष हितीयास्तः शक्लूनां होमस्य
च सम्बन्धं करोति, सम्बन्धे च सति द्रव्याशां कर्मसंयोगे
गुणत्वे नाभिसम्बन्धः इति भूतत्वात्, गुणभावे च लृतीया,

तेनोच्चते, द्वितीयायाः स्थाने हितीया इति, तेन तदर्थत्वात्
होमार्थत्वात् सङ्गूनां न प्राधान्यं हितीयासंयोगेऽपि । एवं
सत्यर्थहचनम्, न चार्थवस्त्वे सति आनर्थकम् इत्युच्चते ।
तस्य च पुरोडाशादेयागादिषु शेषभावः, तेन प्रयोजनवल्लः,
तच संस्कारो नानर्थकः । न स उष्ट्रोपकाराय इति चेत् ।
अष्टशार्थी भविष्यति, अष्टोऽपि संस्कारोऽस्ति इति अवग-
म्यते लोके, यथा यामान्तरादागतानां पुरुषाणां पर्यमिक-
रचेनाहृष्ट उपकारः क्रियते इत्युच्चते । लोके च नानुपपत्तिः ।

प्रयोजनं च वरुणप्रचासेषु चूयते, शमीमयः स्त्रौ भ-
वन्ति हिरण्यमयो वा इति, प्रकृतौ नानाहृष्टस्त्रौस्त्रार्ग-
साध्यमपूर्वम् इति, नानाहृष्टस्त्रौ च उत्पादयितव्याः सच्चा-
र्गादेत्त्वेन यथा पूर्वपक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, शमीमय
एव हि हिरण्यमयो वा सच्चार्गव्याः । तथा यत्र वाणवल्लः
परिधयस्तद्वापि पालाशा उत्पादयितव्याः पूर्वपक्षे । सि-
द्धान्ते वाणवल्ल एव सच्चार्गव्याः । अवभृते च पूर्वपक्षे
उत्पादयितव्योऽमिः सच्चार्गाय, सिद्धान्ते चापः सच्चार्ज-
नीयाः । तथा षट्क्रिंशत्संबल्सरेतरसमयाः पुरोडाशाः
सबनीयाः इति चूयते । तत्रापि पिष्टमयः पुरोडाश उत्पा-
दयितव्यः पर्यमिकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते मांस-
मया एव पर्यमिकर्त्तव्याः इति (२।१।४८०) ।

स्त्रोदादिप्राधान्याधिकरणम् ।

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्वेवताभि-
धानत्वात् ॥ १३ ॥ (पृ०)

प्रडगं शंसति, निष्केवलं शंसति, आज्यैनुवते, पृष्ठैसु-
बते इति गुणवचनं स्तवमं शंसनश्च, यथा इन्द्रस्य तु वी-
र्याणि प्रबोचम् इति, यदेतहु गुणवचनं शूयते, किमेतदगुण-
भूतं देवतां प्रति, उत प्रधानम् ? इति । तचोच्यते, सुत-
श्चे संखारकम्भीणी इति । कुतः ? देवताभिधानत्वात्,
गुणवचने निर्बर्थमाने गुणिनो देवता सङ्कीर्त्यते, नान्यथा
तदगुणवचनं भवति, तच प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्यते,
देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्षं उपकारो यागसिद्धिः । तस्मात्
संखारकम्भीणी याज्यावत् यथा याज्यामन्वाह, पुरोऽनुवा-
क्यामन्वाह इति सुतिवचनं देवताप्रकाशनेनार्थवत्, तद-
देतदपि इति ।

**अर्थेन त्वपकृष्टेत देवतानामचोदनार्थस्य गुण-
भूतत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)**

यदि संखारकम्भीणी एव स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापकृष्टेत
देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्, देवतार्थस्य गुणभूतो
मन्व इति तत्प्रधानभावे यच प्रधानं तच नीयेत, तच
क्रमसचिधी उपरुद्धेयाताम् । तस्मादेष दुष्टः पञ्चः इति
पर्युद्दिसितव्यः । कतमः पुनरसौ मन्वः ? अभिला शूरे-
त्यैन्द्रः प्रगाढो माहेन्द्रस्य यहयज्ञेः सचिधावान्नातो यच
इन्द्रस्त्रवापकृष्टेत ।

बशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥ (आ०)

न पर्युद्दिसित्वामः इमं पञ्चं, संखारकम्भीणी एव स्तोत्र-
शस्त्रे, देवताभिधानत्वादेव, यत्सूक्तं, प्रगाढस्त्रोत्कर्षः इति,

तत्र, इन्द्रशब्देन महेन्द्रोऽभिधायिष्यते, स एवैन्द्रो महत्त्वेन गुणेन महेन्द्र इत्युच्चते, प्रत्यक्षं हि इन्द्रशब्दं देवतावचनम्-पलभामहे, महत्त्ववचनं च महच्छब्दं, यथा राजा महाराजः, ब्राह्मणो महाब्राह्मणः इति, वशावत्, यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यामालभेत इत्यावशा-शब्देन चादिते कर्मणि इगशब्देन निगमा भवन्ति, तद्-वक्षगुणे चादिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यति । तेन न भविष्यत्युक्तर्थः इति ।

न, श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

मैतदेवम्, इन्द्रोऽस्य यहस्य देवतेति तद्वितसंयोगेन विज्ञायेत, न चाच्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य तद्वितसंयोग उप-पद्यते, तद्वितसंयोगापेक्षस्य वा महत्त्वमन्वस्तात् समास-कल्पना । न च तद्वितार्थे द्रष्टव्य महत्त्वमन्वस्थः, न च स-मासार्थे हृत्तस्य तद्वितसम्बन्धः । न चाक्षिक्वेव प्रयोगे म-मासार्थे हृत्तिरिष्यते, एतस्मिक्वेव तद्वितार्थे । न चाय-मिन्द्रशब्दोऽविहितवत् स्वार्थे तद्वितार्थेन सम्बन्धेत, वि-हितवच परार्थे महत्त्वेन संबद्धमनुयेत । विस्तृष्टायमन्यो-इर्थी महेन्द्रो भवति, महानिन्द्रो भवतीति महेन्द्रः, अत्य-येन्द्रो हविषो देवता भवतीति सङ्कटुञ्चारणे च नोभयं शक्षेत । तस्मावैन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः, महेन्द्रशब्दात् तद्वित उत्पन्नः, तस्मात्तत्प्रातिपद्धिरमर्थवदिति गम्यते, न त्ववयवसम्बन्धेन । तस्माहेवतान्तरमिन्द्रामहेन्द्रः, तनैन्द्रस्य प्रगायस्योक्तर्थः प्राप्नोति, अतः पर्यदसितव्यः एष पक्षः ।

वदप्युच्यते, इन्द्रस्य छब्रवधोन्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति,
महान् वाऽयमभूत् यो छब्रमवधीत् इति, तथा वेदस्यादि-
मत्तादोषः प्रसन्न्येत अतोऽन्य इन्द्रो महेन्द्रात् ।

व्यपदेशभेदाच्च ॥ १७ ॥ (यु०१)

व्यपदेशभेदस्य भवति, बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविः इति
बहुदुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हविः इति, अतोऽपि देवता-
नारम्, एकदेवतात्वे मन्त्रविकल्पः स्यात् ।

गुणश्वानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०२)

यदा विधिशब्दादवगतमेतद्वति, इन्द्रो देवतेति,
तदाऽस्य गुणान्वास्याने किं प्रयोजनं, महत्त्वं नाम इन्द्रस्य
गुणो भवति इति देवताभिधानम् । कथं तस्यै देवतायै
दीयते ? इति । गुणेऽपि हि विहिते सति तस्यै एव देव-
तायै दीयते, अवहितेऽपि । तस्माद् गुणविधानमनर्थकम् ।
अथोच्येत, योऽस्मिन् यहं इन्द्रः स महान् इति । नेव, यह-
सुम्भवस्याप्रसिद्धत्वात् विशेषणं नात्र कल्पयते, गुणसम्ब-
न्धस्य चाप्रसिद्धत्वात् गुणेन विशेषमनवज्ञृतम् । तस्मा-
दपि देवतान्तरम् ।

तथा याज्यापुरोक्तोः ॥ १९ ॥ (यु०३)

एवं सति याज्यापुरोऽनुवाक्योर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते
ऐन्द्र सानसि रथिम् इत्यैन्द्रयाज्यापुरोऽनुवाक्याद्य, महान्
इन्द्रो य ओजसा इति भेदेन माहेन्द्रं दर्शयति, तदेकत्वे
विकल्पयते । तत्र, पदे वाधः स्यात् ।

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥ (उप०)

यदुक्तम्, प्रजावशाश्वदेन चोदिते कर्मणि क्षागश्वदेन
गिगमा भवन्ति इति, तत् युक्तम्, वशायामर्थसमवायित्वं
वसं प्रत्यक्षमवगच्छामः, क्षागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि
इति यैव वशा यैव क्षागेति । तस्मात् प्रगाथस्योल्कर्षः सं-
स्कारपत्रे, अतः प्रधानकर्मणी इति ।

यच्चेति वाऽर्थवत्तु त् स्यात् ॥ २१ ॥ (आ०)

वाश्वदः पत्रं व्यावत्तेयति, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्र-
शस्त्रे, यच्चैतत्, प्रगाथस्योल्कर्षः इति, उत्कृष्टतां यत्र इन्द्र-
स्वच प्रगाथः, लिङ्गेन हि क्रमसत्रिधी बाधितश्चो एव ।

न त्वास्त्रातेषु ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

अपरेषां मन्त्राणामुत्कृष्टानामन्यतार्थवत्ता नास्ति,
तेषामामर्थकं स्यात्, यथा, याम्याः शंसन्ति, शिषिविष-
वतीं पिण्डेवत्याम् धार्मिमारुते, कुषुभक्तुक्तम्, अचस्त्रं,
मूषिकासूक्तमित्येवमादीनाम् ।

दृश्यते ॥ २३ ॥ (आ०)

तदुच्यते, सर्वेषामर्थवत्ताऽस्ति, मण्डूकसूक्तस्याम्नौ,
अचस्त्रस्य राजस्त्रे, मूषिकासूक्तस्यैकादशिन्यां, सर्वेषां
वाचस्त्रोमे, मर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
वाचस्त्रोमे, पारिष्ठ्रवम् अश्वमेषे शंसति इति, यथा यस्या-
ग्निने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रू-
यात् इति, तस्मादस्त्वर्थवत्ता उत्कृष्टानाम् । अतः संस्कार-
कर्मणी स्तानवशस्त्रे इति ।

**अपि वा श्रुतिसंयोगावकरणे स्तौतिशंसती क्रियो-
त्पत्तिं विद्ध्याताम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)**

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रश्ले स्याताम् । कुनः ? ।
श्रुतिसंयोगात्, सप्तमौश्रुतिसंयोगो हि भवति, कवतीषु
स्तुतेषु, श्रिपिविष्टवतीषु स्तुतेषु इति, यदि स्तुतिः, ततः
कवत्यच्चरेषु आहिता । यदि प्रकाशनं, ततो देवतायां,
तत्र करंणं कवत्यस्तृतीयया अशोष्यं, न सप्तम्या ।

अपि च, श्रुतिसंयोगो भवति, प्रउगं शंसति, निष्के-
वल्यं शंसति इति । अतः श्रुतिरभिनिर्वर्त्तयितव्या तेन
मन्त्रेण, गुणवचनः शब्दः श्रुतिनिवक्त्वाण्णोऽदृष्टमर्थः करि-
यति । तस्मात् प्रधानकर्मणी ।

अपि च श्रुतिसंयोगो भवति षष्ठीविभक्तिसंयोगः,
यथा इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचम् इति । तेन देवताशब्दः
श्रुतिसम्बन्धार्थ इत्युच्यते, देवताभिधानार्थं प्रातिपदिकार्थ-
त्वात् प्रथमा स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तं, तदेवतार्थं
भवितुमर्हति, यथा, इन्द्रो यातो वसितस्य राज्ञति ।
नेत्युच्यते, तदपि वाक्यसंयोगात् सुत्यर्थमेव । ननु वाक्या-
क्रिङ्गः वल्लीयः । सत्यम्, एतदपि लिङ्गम्, यत् श्रुतिवाक्यम्
साकाङ्क्षस्य निराकाङ्क्षोकरणसामर्थ्यम् । तथाप्यभयथा
लिङ्गेऽनुगृह्णमाणे कुतो निर्णयः ? वाक्यशेषादेव न देवता-
भिधानार्थः इति । देवताभिधानार्थं इत्येतस्मिन् पञ्चे
सुत्यर्थं साकाङ्क्षवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् अदृष्टार्थ-
त्वात् श्रुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रश्ले ।

अपि च, स्त्रौतिशंसतौति साक्षात् गुणवचनौ लक्षणया
अभिधानार्थैः स्यातां, तस्मात् क्रियोत्पत्तिं अपूर्वोत्पत्तिं
विद्ध्यातामिति ।

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥ (यु० १)

शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते, हादशस्तोऽग्रस्तोऽग्रिष्ठोऽमः
इतरथा हि हादशत्वं न स्यात् । स्तोचाणां शस्त्राणाच्च
एकमेव शंसनं स्तवनच्च, अथ मेह आश्रीयते, ततो न
हादशत्वेऽवतिष्ठते ।

अनर्थकच्च तद्वचनम् ॥ २६ ॥ (यु० २)

अग्निष्ठुति शूयते, आग्नेया अहा भवन्ति इति, तत्र
पुनरुच्यते, आग्नेयौषु सुवन्ति, आग्नेयौषु शंसन्ति इति,
तत्र विधातव्यमेव यदि संस्कारकर्म्म । तस्मादपि प्रधान-
कर्मणी इति ।

अन्यस्वार्थः प्रतोयते ॥ २७ ॥ (यु० ३)

संबद्धे वै स्तोचशस्त्रे वा इति, यद्यन्यतस्तोऽग्रमन्यच्छस्त्रं,
ततस्तयोः सम्बन्धः । यदि वा अपूर्ववचनेन ततोऽन्यतस्तो
त्रमन्यच्छस्त्रं, इतरथा यदेव स्तोचं तदेव शस्त्रं स्यात् ।

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥ (यु० ४)

प्रधानकर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन,
प्रउग्गं शंसतीति निष्क्रिवल्यं शंसतीति ।

फलनिवृत्तिश्च ॥ २९ ॥ (यु० ५)

फलनिवृत्तिदर्शनं च भवति, सुतस्य सुतमसीत्येव-
मादि, इन्द्रवन्ती मनेमहि भक्षीमहि प्रजामिषं सा मे
सत्यागीयज्ञस्य भूयात् इति स्तोचफलसमनूद्यते, न देवतायाः ।
तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोचशस्त्रे । अन्यत्र सूत्रबद्धं प्रयो-

जनं, दशमेऽध्याये ग्रहाणां देवतान्यत्वे सुतश्चलयोः प्रधा-
नकर्मत्वादधिकारः स्यात् । (२ । १ । ५८०) ।

अथ मन्त्राबिधायकवाधिकरणम् ।

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दग्रात् ॥३०॥(पृ०)

इदं समान्नायते, न ता न गन्ति, न दभाति, तस्करी
नासाम् आ मित्रोव्यविरचा दधर्षेति । देवांश्च वाभिये-
जते, ददाति च ज्योग् इत्ताभिः म च ते गोपतिः मह-
इति । यजते ददातीत्यदाहरणम्, किं यद्दुव्राद्यणे भाव-
गद्वा विधायकम्तइत् मन्त्रेऽपि, उत मन्त्रेऽभिधायकः ।
इति । किं तावत् प्राप्तम्, विधौ मन्त्रे चान्नायमानस्य
भावशब्दस्य एक एवार्थः स्यात्, ऐकशब्दयात्, स एवाय-
मेकः शब्दो ब्राह्मणगतो विधास्यति, मन्त्रगतो न शक्नोति
विधातुमित्यनुपपत्तं, तस्यात् विधायकः ।

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात् मन्त्रेऽभिधानवाचौ

स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षो व्यावर्थ्यते, एवंजातीयको मन्त्रो
अभिधानवचनः स्यात्, प्रयोगसामर्थ्यात्, प्रयोगे क्रियमाणे
अस्य सामर्थ्यं विद्यते, गोदानं गोयागच्च प्रत्याययितुम्, न
विधातुम् । कुतः ? विहितत्वात् गोदानस्य दक्षिणाविधाने,
गोयागस्य त्वनुवन्ध्यायाम् । कर्मान्तरं भविष्यति इति
चेत् । न, षष्ठकदण्ड्यमाने तत्प्रत्ययादेव । सुत्यर्थकल्प-
नायामप्यानर्थकां, परिसमाप्तेन सार्थवादकेन वाक्येन वि-

हितत्वात् यागस्य । तस्मान् मन्त्रगतो भावशब्द एवंजाती
यको विधायकः इति । (२१।६॥०) ।

अथ मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ।

तत्त्वोद्देशु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

मन्त्रगतो भावशब्दो विधायको न इति परीक्षितम् ।
कोऽयं मन्त्रो नाम ? इति उच्यते । (अज्ञाते मन्त्रे तदत्ता
भावशब्दः कथं विचारितः ? इति, इदमर्थतोऽधिकरणम्
पूर्वं द्रष्टव्यम् ।) कथं लक्षणो मन्त्रः ? इति, तत्त्वोद्देशु
मन्त्राख्या, अभिधानस्य चोदक्रिष्वेवंजातीयक्वभियुक्ता नप
दिग्निति, मन्त्रानधीमहे, मन्त्रानभ्यापयामः, मन्त्रा वर्तम्ने
इति । प्रायिकमिदं लक्षणं, अनभिधायका अपि केचित्
मन्त्रा इत्युच्यन्त, यथा वसन्ताय कपिच्छलानालभते इति,
न शक्यं पृष्ठाकोटेन तत्र तत्रोपदेष्टुमिति लक्षणमुक्तम्,
ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्ग्रहः । लक्षणेन
तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः । उदाहरणम्, मेधो
ऽसि इत्येवमादयोऽस्यन्ताः, इषे त्वा इत्येवमादयस्वान्ताः,
आयुर्दा असि इत्याश्रीः, अग्निसूर्णा इतिः मृतिः, सङ्का
एको मम इति, प्रलयितम् अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले दुलेरिव
इति, परिवेदनम् अन्वे अस्त्रिके इति, प्रैषः अग्नीहमीन्
इति, अन्वेषणं कोऽसि कतमोऽसि इति, पृष्ठं पृष्ठामि त्वा
इति, आख्यानम् इयं वेदिः इति, अनुषङ्गः अच्छद्रेण
पवित्रेण इति, प्रयोगः चैस्त्रयं चातुर्स्वर्यज्ञ, सामर्थ्यमभिधा-

नम्, तच्चैतदृतिकारेणोदाहरणोपदेशेनाख्यातम् । एत-
दपि प्रायिकमेव, असिमधा अपि च मन्त्राः भवन्ति, इद्य-
खासि बन्धुष वाजिन् इति, त्वामध्याश्च तत्त्वा यामि इति ।
आशीर्वाद्वाणमपि, सोऽकामयत प्रजाः सृजेय इति, सुति-
रपि वायुवै चेपिष्ठा देवता इति, प्रलापो नचैतदिष्ठो यदि
ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा स्मो वा इति, परिदेवनम् ये
मामधुञ्जल्ल ते मां प्रत्यमुञ्जल्ल इति प्रैषः अमुतः सोममा-
हर इति, अन्वेषणम् इह वा स इह वा इति, प्रश्नः वेद
कर्णवतीं सूर्मिम् इति, प्रतिवचनम् विद्वा वा इति, अनु-
षडः हृदयस्वायेऽधदत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसि इति, प्र-
योगः त्रैस्त्र्यस्त्रातुस्त्र्यस्त्र इति, सामर्थ्यं सुवेष अवद्यति
द्रवेषु इति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं प्रसिद्धत्वात् न
वक्त्रव्यं, लघीयसी प्रतिपत्तिलंकणेन, आक्षेपेष्वपवादेषु प्रा-
मग्नम् लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्त्रव्यं यस्त्र कृत्वा प्रव-
र्त्तते, आक्षेपेषु पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं, अपवादेषु उत्-
सर्गस्य, प्रामग्नमुत्तरविवक्ता, कृत्वाचिन्तायां पूर्वाधिकरणस्य
प्रयोजनम् । अस्ति वेदे मन्त्रगद्वा यस्यायमर्थः परीक्षितः,
अहेषुभियमन्त्रं मे गोपाय यस्त्रयस्त्रीविदा विदुः, चरचः
सामानि यजूःषि इति । (२११७ अ०) ।

अथ ब्राह्मणनिरचनाधिकरणम् ।

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

अथ किं लक्षणम् ब्राह्मणम् ? मन्त्राश्च ब्राह्मणश्च वेदः,

तत्र मन्त्रलक्षणे उल्लेपित्वा तत्र ब्राह्मलग्नक्षणमवच-
नीयं, मन्त्रलक्षणवचनेनैव सिद्धम्, यस्यैतत्क्षणं न भवति,
तद्ब्राह्मम् इति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् । हत्तिकारसु
शिष्टहितार्थं प्रपञ्चितवान् इतिकरणबहुतम्, इत्याहोप-
निबहम्, आस्थायिकास्वरूपं, हेतुः (सर्पेण जुहोति तेन
ज्ञानं क्रियते इति), निर्वचनं, (तत् दधो दधित्वं) निन्दा
(उपवीता वा एतस्याम्नयः), प्रशंसा (वायुवै चेपिष्ठा दे-
वता इति), संशयः (होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यम् इति),
विधिः (यजमानसमिता उद्घवरी भवति), परकृतिः (मा-
षानेव मङ्गं पचति इति), पुराकल्पः (उल्मुकैहेत्म पूर्वे
समाजगमः इति), व्यवधारणकल्पना (यावतोऽव्यान् प्र-
तिगृहीयात् इति । हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो
विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना । उप-
मानं दृश्यते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतदै सर्वविदेषु नि-
यतं विधिलक्षणम् । एतदपि प्रायिकम्, इतिकरणबहुता-
मन्त्रोऽपि कथित्, इति वा इति मे मनः, इत्याहोपनिव-
दय, भगं भक्तीत्याह, आस्थायिकास्वरूपस्त्र उयो ह भुज्यम्
इति, हेतुः इदं वो वामुर्घन्ति हि, निर्वचनं तस्मादापोनु-
स्थना इति, निन्दा मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः इति, प्रशंसा
अग्निर्मूर्त्ति इति, संशयः अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीत्
इति, विधिः पृणीयादिकाधमानाव इति, परकृतिः सहस्र
मयुताददत्, पुराकल्पः यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः इति ।
(१ । २ । ८ अ०) ।

अथ ऋग्वरनामधीयेषु संशयः, मन्त्राः उत न ? इति ।

अनाम्नातेष्वमन्त्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥३४॥

ऋग्वरनामधीयेषु संशयः, मन्त्राः उत न ? इति । अभिधायकत्वामन्त्राः इति प्राप्ते ब्रूमः, अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं न स्याद्भिधायकेष्वपि, नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः, किं तर्हि अभियुक्तप्रयोगः, ये अभियुक्तैर्मन्त्राः इति नोचन्ते, न ते मन्त्राः, न चैवमादायो मन्त्रसमान्नाये सन्ति, तस्मात् अमन्त्राः। प्रयोजनं, मन्त्रे दुष्टे यत् प्रायश्चित्तममन्त्रेषु तद्र । (२।१।८५०) ।

ऋग्वरनामधीयेषु संशयः, मन्त्राः उत न ? इति ।

तेषामृग्यतार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

ऋच इत्यस्ति वेदे, अहेतुभिय मन्त्रं मे गोपाय यम् षयस्त्वयीविदा विदुः ऋचो यजूःषि सामानि इति । कथं लक्षणिका ऋचः ? तेषामृग्यतार्थवशेन पादव्यवस्था, यत्र पादक्षता व्यवस्था स मन्त्र ऋग्नामा, यथा अग्निमीले इति, एवंजातीयकेषु मन्त्रेषु अभियुक्ता उपदिशन्ति, ऋचोऽधीमहे, ऋचोऽध्यापयामः, ऋचो वर्तन्ते इति । यद्यर्थवशेन इत्युच्यते यत्र वृत्तवशेन तत्र न प्राप्नोति, अग्निः पूर्वभिक्षुपिभिः इति, यतो न अर्थवशेन इति वृत्तादिवशब्दावस्थार्थं, किं तर्हि अनुवाद एष प्रदर्शनार्थः । अवश्यञ्जैतदेव विज्ञेयं, वृत्तादिनिहस्यर्थं सति वाक्यं भिद्येत । तस्मात् यत्र पादक्षता व्यवस्था, सा ऋगिति । (२।१।१०५०) ।

सामश्वराधिकरणम् ।

गीतिषु सामान्या ॥ ३६ ॥

अथ सामः किं लक्षणम् ? । विशिष्टा काचिहीतिः
मेत्युच्यते, प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामश्वरमभियुक्ता उप-
हिश्चित्स, सामान्यधीमहि, सामान्यध्यापयामः, सामानि
वर्तम्भे इति, अभियुक्तोपदेशस नः प्रमाणम् । यथा अम-
दधि, मधुरो गुडः इति, गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीति-
श्वरः, गीतिसम्बन्धामन्त्रे सम्बल्ययः इत्यवगम्भयम् ॥ (२।१।
११ अ०) ।

यजुर्लक्षणाधिकरणम् ।

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

अथ यजुषः किं लक्षणम् ? इति । यजुषां लक्षणं न
वक्तव्यम्, ऋग्लक्षणसामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञान्यते वैप-
रीत्येन, वा न गीतिर्न च पादबद्धः, तत् प्रश्निष्ठपठितं यजुः
इति ॥ (२।१। १२ अ०) ।

निगदानां यजुर्म्भाधिकरणम् ।

अथ निगदी नाम किं यजुर्षि उत यजुषोऽन्यः ? इति,
निगदो वा चतुर्थं स्याद्वर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥ (पू०)

निगदाः न यजुर्षि । कुतः ? । धर्मविशेषात्, उच्चैः
ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, उच्चैनिगदेन
शूल्येष धर्मविशेषः, उच्चैनिगदेन इत्यनूद्यते, यदि यजुषो

निगद्वच्च स्यात्, न च तस्योच्चैस्वर्व धर्मो दृश्येत । दृश्यते
तु । तस्माच्चतुर्थं मन्त्रजातं निगदो नाम ।

व्यपदेशाच्च ॥ ३६ ॥ (य०)

व्यपदेशोऽपि भवति, यजूःषि वर्त्तन्ते, न निगदाः ।
निगदा वर्त्तन्ते, न यजूःषि इति । तस्मादपि मन्त्रान्तरम् ।
यजूःषि वा तदूपत्वात् ॥ ४० ॥ (सि०)

यजूःष्ये वा निगदाः । कुतः ? । तदूपत्वात्, तदेवैपां
रूपं यत् यजुषां प्रश्निष्ठपाठः, कर्क्षमामलक्षणविलक्षणता च
वचनाद्वम्बिशेषः ॥ ४१ ॥ (उप०)

वचनात् प्रत्यायनमामर्थात्, अस्ति हि पुरुषान्तरप्र-
त्यायनसामर्थं केषाच्छ्रुत् यजुषाम् ।

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥ (य० ?)

अस्ति च तैः पुरुषान्तरैः प्रत्यायितैः प्रयोजनं, नोपां
शूच्चार्थमाणाः पुरुषान्तरं प्रत्याययेयः । तस्मात् धर्मविशे-
षोऽर्थवान् । यानि च यजूःषि उच्चैरुच्चार्थन्ते र्ते निगदाः ।
कुतः ? । निगद्वपकर्षस्य वक्ता, यथा प्रकर्षेण वक्तं नितरां
रक्तम् इत्युच्यते । गद्विर्गदनार्थः पाठवचनः । एष एव हि
प्रकर्षो यदुच्चैस्वावच्छिकृत्वम् । ननु वाचनिको गुणो यजु-
षामुपांशुत्वम् । नेति बूमः, गुणो नाम स भवति । यः स्त-
कार्यं कुर्वतामुपकारे वर्त्तते, न च परसम्बोधनार्थानां यजु-
षामुपांशुत्वं साहाय्ये वर्त्तते, तदि स्तकम्बिक्रियाविषयात्
करोति, तेन पुरुषान्तरसम्बोधनार्थमुच्चैस्वर्व गुणः । इतरा-

र्थन् वचनं भविष्यति, इतराणि यानि यजूंषि न परस-
म्बोधनार्थानि, तेषु उपांशुल्वं निवेद्यते ।

गुणार्थी व्यपदेशः ॥ ४३ ॥ (उप०)

अथ यदुक्तं व्यपदेशः इति. स चैकत्वेऽपि गुणतो
भवति. यथा इतो ब्राह्मणा भीज्यन्ताम् इतः परिब्राजकाः
इति । एवमुच्चैस्त्वेन गुणेन तान्येव यजूंषि व्यपदिश्यन्ते,
निगदाः इति ।

सर्वेषामिति चेत् ॥ ४४ ॥ (आ०)

यदि य उच्चैर्गद्यते म निगदः. ऋगपि निगदः प्राप्नोति ।

न, ऋग्वापदेशात् ॥ ४५ ॥ (नि०)

न ऋचो निगदाः व्यपदिश्यन्ते, अथाच्या वै निगदा
ऋचैव यजन्ति इति पृथक्त्वनिमित्ता हि व्यपदेशा भवन्ति ।
उच्यते. व्यपदेशो स्त्रिङ्, प्राप्तिरुच्यताम् इति । अपादबहु
गदतिर्वत्तेति. अपादबहु हि गदः इत्युच्यते । (२।१।१३च०) ।

एकवाक्यन्तर्लक्षणाधिकरणम् ।

अर्थेकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेहिभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

अथ प्रस्तुपठितेषु यजःषु कथमवगम्येत इयदेकं यज्
रिति ? यावता पदममूर्हनेच्यते, तावान् पदसमूहः एकं
यजः । कियता चेत्यते ? । यावता क्रियाया उपकारः प्र-
काश्यते, तायत् वक्तव्यत्वात् वाक्यम् इत्युच्यते । तेनाभिधी-
यते, अर्थेत्वादेकं वाक्यम् इति, एतस्माच्चेत् कारणादेक-

वाक्यता भवति । तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यं, यदि च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति । किं तदाहरणम् ? देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इति । ननु पदं पदमत्रैकार्थम् । सत्यं न तु तदिभागे साकाङ्क्षम् । न तद्यैकत्वमुपपद्यते । बहुत्वात्पदार्थनाम्, पदसमुदायस्य च पृथगर्थो नास्ति इत्युक्तम् (१।१।२४ एवं २५ सू.) । भेदः संसर्गी वा वाक्यार्थः इति यदुच्यते, तथाप्येकार्थता न स्यात्, बहुपदे भेदानां संगर्गणां च बहुत्वात् । एकप्रयोजनत्वादुपपद्मम्, यथा तावत् देवस्य त्वा इति निर्वापप्रकाशनं, तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान् पदसमूहः, तत् वाक्यम् । नन्वत्र देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे निर्वपामि इत्येकं वाक्यम् अखिनो बाहुभ्यां निर्वपामि इत्युपङ्गः, एवं बहनि वाक्यानि । यदि निर्वपामि इत्युपङ्गः, ततो बहनि वाक्यानि, न त्वे वमनुपङ्गो भवति । यदि गुणभूतां निर्वपामीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत । न च निर्वापो देवस्य लेत्येवमादीनामर्थनाच्यते, साधनप्राधान्ये हि अट्टार्थता वचनस्य स्यात् । निर्वापे पुनः प्रधाने दृष्टं कार्यं निर्वापप्रकाशनं, तत् सर्वैर्विशेषणैर्विशिष्टमुच्यते । तस्मात् अविरोधः । यथा च पदं पदेन विशेषते यथोक्तः (१।१।२५ सू.) तद्वानामिति । तस्मादेकं वाक्यम् ।

अथ किमर्थमुभयं शूचितम्, अर्थैकत्वात् इति च विभागे साकाङ्क्षत्वात् इति च, उच्यते, भवति किञ्चिदेकार्थं, न तु विभागे साकाङ्क्षं, यथा भगो वां विभजतु, अर्थमा वां विभजतु इति एकार्थः सर्वे विभागमभिदधति । ननु

भगविशिष्टाहिभागादर्थमविशिष्टोऽन्यो विभागः । न
इत्युच्चते, विभागसामान्येनास्य प्रयोजनं, न विशेषेण,
सामान्ये हि दृष्टोऽर्थो भवति, न विशेषे, विभागे तु न
साकाङ्क्षम् । तस्माद्विभिर्दं वाक्यं विभागे विकल्प्यते ।
तथा स्योनं ते सदनं क्षब्दोमि दृतस्य धारया सुखेवं कल्प-
यामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेधः सुम-
नस्यमानः इति विभागे साकाङ्क्षं, हे तु प्रयोजने क्रियते,
सदनकरणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनञ्च । तस्मात् भिर्वे वाक्ये,
पूर्वं सदनकरणे विनियुक्तते, उत्तरं पुरोडाशप्रतिष्ठापने ।
तस्मात् सम्यक् सूचितं, न सूक्ष्मोपालभ्यो भवति । (२।१।
१४ अ०)

वाक्यमंदाधिकरणम् ।

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

ईषे त्वा, ऊर्जे त्वा इति, तथा आयुर्ज्ञेन कल्पनां,
प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इति । अत्र सन्देहः, किमेवमा-
दिषु भिर्वा वाक्यमुतैकमिति ? । एकमिति ब्रूमः, ईषे त्वे-
त्येवमुक्ते न किञ्चित् दृष्टं प्रयोजनं, तथा ऊर्जे त्वे त्यपि च,
वचनसामर्थ्यादृष्टं, तदुभाभ्यामेकं कल्पयितुं व्यायम्, एव-
मस्तीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यति । तस्मादेकं
वाक्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, समेषु वाक्यभेदः स्यात्, समेषु पर-
स्परानाकाङ्क्षेषु वाक्यं भिष्यते, ईषे त्वे त्यनेन एकोऽर्थः

क्रियते, अर्जेत्वेत्यनेनापरः । ननु इदानीमेवोक्तं नाच हष्टोऽर्थः, इति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन नोपलभते, शुभ्या तु गम्यते, ईषे ला इति क्षिनत्ति, अर्जेत्वा इत्यनुमाण्डि इति । तथा आयुर्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इत्यायुःकृसेरन्या प्राणकृसिः । ननु सामान्यमावमिष्टं तत् न विशेषणमेदात् भेदमर्हतीति, यदा अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति निर्वाप एकस्तस्य विशेषाः सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुण्यो इस्ताभ्याम् इति, न तेषां भेदान्विर्वापस्य भेद इष्टते, एवमिहापि कृसिनामैकोऽर्थः, नासावायुरादिभिर्विशेषैर्भिर्दो भविष्यतीति । उच्यते, इह कृसीर्वाचयति इति बद्धाः कृसयः शूयन्ते, ताष वक्तव्याः, तचैकामायुःकृसिम् आयुर्यज्ञेन कल्पताम् इत्येष मन्त्रः शक्तोति बदितुं, प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्ययमपि प्राणकृसिमपराम्, एवन्तु सर्वे कृसिविशेषवचनाः, तच दृष्टं व्रयोजनम् । तस्मादनेकार्थत्वात्तत्रापि वाक्यभेदः इति । ननु सामान्यवचनादेकत्वं यदा विभागे । नैतदेवं, विभागैः दृष्टार्थं सामान्यमिह न । अपि च कृसीर्वाचयतीति विहितम्, आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति चायुःकृसरभिधानम् अभिनिवर्ज्यते प्रत्यक्षं, प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इति च प्राणकृसे तस्मादाक्यभेदः । (२।१।५ अ० ।

— — —

अथ अनुष्ठानिकरणम् ।

अनुष्ठानो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥४८॥

याते अनेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठा, उपं वचो अ-
पावधौस्तेषं वचो अपावधौन् स्वाहा, याते अम्ने रजाशया,
याते अम्ने हराशया इति अव मन्देषः, तनूर्वर्षिष्ठेति किं
सर्वेषु प्रत्ययम्, आहोस्ति लौकिको वाक्यशेषः कर्त्तव्यः ?
इति । किं प्राप्तम् ? याते अम्ने रजाशयेत्येतस्य तनूर्वर्षि-
ष्ठेति न वाक्यशेषः, न ह्यमम्नात्परः प्रयुक्त्यते । एवं प्राप्ते
दूमः, अनुष्ठानो वाक्यसमाप्तिः स्यात्तनूर्वर्षिष्ठेति, यद्यैव
द्युयं याते अनेऽयाशयेत्येतस्यानन्तरम्, एवं याते अम्ने रजा-
शया, याते अम्ने हराशयेत्येतयोरपि । हराशयेत्येतस्य
व्यवहितः, इति चेत् । तत्र, समुदायस्याव्यवधानात्, अव्य-
वहितो रजाशयेति समुदायः समुदायेन च वाक्यशेषस्य
सम्बन्धाभावाक्षमुदायिभ्यां सम्बन्धः, समुदायिसम्बन्धे च न
गम्यते विशेषः । तस्माक्षवेचानुष्ठानः ।

अपि च साकाङ्क्ष्य सत्रिधो परस्तात्पुरस्ताहा परि-
पूरणममर्थः भूयमाणो वाक्यशेषो भवति । कियांसु कालः
सत्रिधिरिति ? उच्यते, यावति शक्तोत्युभावप्यपेच्छितुम् ।
कथासौ ? आनन्तर्यं सम्बन्धिपदव्यवायो वा, तावति हि
शक्तोत्युभावप्यपेच्छितुं, सम्बन्धिपदव्यवाये हि सम्बन्धादेव
पूर्वसंस्कारो नापैति । यत्राप्यपरेण साकाङ्क्षण व्यवायस्त-
त्राप्यमिति सम्बन्धः, द्वयोरपि हि कार्यं वक्तव्यमिति, परः
पूर्वमपेच्छते, अनपेच्छमाणेऽन्यतरः प्रमादपाठः स्यात्, शब्दते
चासावपेच्छितुम्, तस्मात् यद्यैवायमेकस्य सत्रिधावेषमपरस्य

इयोरप्यसम्बद्धैः पदैरव्यवहितत्वात्, इयोरप्याकाङ्क्षतोरेता-
वश वाक्यशेषमन्मन्त्रे कारणं, नानन्तर्यम् अव्यवधाने वि-
च्छेदेऽपि भवति सम्बन्धः । तस्मादनुष्ठः ।

अथेह कथं भवितश्चम् ? यत्र निराकाङ्क्षाणां सत्रिष्ठौ
परिपूरणैसमर्थैः शृङ्गते, यथा चित्यतिस्वा पुनातु, वाक्-
पतिस्वा पुनातु, देवस्य त्वा सविता पुनात्वक्षिद्रेण पर्व-
चेण वसाः सूर्यस्य रश्मिभिः इति, अत्र हि पुनात्वलानि
परिपूर्णानि न किञ्चिदाकाङ्क्षिति । ननु अक्षिद्रेणेतदा-
काङ्क्षिति । सत्यमाकाङ्क्षति, आकाङ्क्षदप्येतदेकमाकाङ्क्षित-
एकेनैव एतत् निराकाङ्क्ष सम्बन्धते इति, एकेन हि निरा-
काङ्क्षीकृतो नेतरावाकाङ्क्षिति, अनर्थकत्वादाकाङ्क्षिति.
एकेन च संबद्धो नानर्थको भवति । तस्मात्रेतरावाका-
क्षति इति, इतगावपि परिपूर्णत्वात् न तस्माकाङ्क्षतः । ननु
एतस्य वाक्यशेषस्य एकमप्याकाङ्क्षतो न गम्यते विशेषः,
केन निराकाङ्क्षीक्रियते, केन वा न ? इति, तेनानवगम्य-
माने विशेषे सर्वैः सह संभन्त्स्यते आह, नेतदेवं, येनास्य
प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे तेन सह संभन्त्स्यते इति ग-
म्यते विशेषः, तस्मात्तेनानन्तरेण सह संभन्त्स्यते इति नास्ति
मर्वत्वानुष्ठः इति । आह, नेतदेवं, पुनातुशब्दस्यापि चित्यतिस्वे त्येव-
मादिभिः, एकशास्त्रै पुनातुशब्दः पुनःपुनरुच्चरितः, तेनाव-
गच्छामः, यत्र पुनातुशब्दः प्रयुक्तः, तत्र तेनैकवाक्यत्वाद-
क्षिद्रेणेत्यमपि प्रयोक्तात्यः, तथा च सति चित् पतिस्वा
इत्येवमादयां विना पुनातुशब्देन, साकाङ्क्षाः, ते च पुना-

तुशब्दमाकांक्षन्ति, स च पुनातुशब्दोऽहिद्रेणत्यनेन विशिष्टः तेन पुनातुशब्देन सानुषङ्गेण नियोगतः सर्वे निराकाङ्क्षीकर्त्तव्याः । तस्माक्षर्वैषु तु ल्यप्रयोगाः इति वाक्यपरिसमाप्तिरुपज्यते । (२।१।६ अ०) ।

— —

बदेताननुषङ्गाधिकरणम् ।

अवयान्नानुषज्ज्येत ॥ ४६ ॥

सं ते वायुर्बतिन गच्छतां, सं यजत्रैरङ्गानि, सं वज्रपतिराशिषा इति । वायुर्बतिन गच्छतामित्येष सं यजत्रैरङ्गानि इति बहुवचनान्तेन अवहितत्वात् सं यज्ञपतिराशिषेत्यत्र नानुषज्यत, एकेन साकाङ्क्षेष व्यवेतो गच्छतामिति शेषः, ततो बहुवचनान्तेन सं यजत्रैरङ्गानीत्येतेन सम्बन्धमनुपेत्य व्यवेतत्वात्परेण न सम्बध्यते, गम्यते हि तदा विशेषः, एकेन व्यवेतः इति, गम्यमानं विशेषे न तत्र भावो वाक्यशेषस्योपपद्यते । तस्माद्बहुवचनान्तन्य परस्य च तदव्यपेतस्य लौकिको वाक्यगेषः कर्त्तव्यः इति । (२।१।७ अ०)

इति श्रीश्वरस्वामिङ्गतौ मीमांसाभाष्ये हितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः । नपोहातपादोऽयम् ।

— —

हितीयः पादः ।

बङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ।

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबध्यत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमस्त्र शूयते, सामेन यजेत, दाचि

णानि जुहोति, हिरण्यमाचेयाय ददाति इति । यज्ञति ददाति जुहोतयस्ते किं संहत्य काथ्यं कुर्वन्ति, उत वियुत्य ? इति संशयः, साधकाः संहत्यापि साधयन्तो दृश्यन्ते, वियुत्यापि । संहत्य तावत्, चयो ग्रावाण एकामुखां धारयन्तो हैश्यन्ते, नागदन्तकास्तु वियुत्यापि, एकैकस्मिन् हि शक्यते शिक्षमवलम्बयितुम् । अतो यज्ञति ददाति जुहोतयः संहत्य साधयेयुर्वियुत्य वा ? इति जायते संशयः ।

किं तावत्प्राप्तं, संहत्य इति । कुतः ? अदृष्टार्थाना मुपकारकत्पनाऽल्पीयसौ न्याया इति । कथम् ?

अदृष्टो योऽनुतो वाध्यः, म नास्तीत्यवगम्यते ।

तस्मिन्ब्रसति दृश्येत् चुतो वा न विरुद्धते ॥

विरुद्धमानं कल्पयः स्याज्ञायते तेन सोऽर्थवान् ।

विशेषश्च गम्यते, ततो नैकोऽपि कल्पयते ॥

गम्यते च विशेषः, वहुभ्य एकमपूर्वम् इति । तस्मात् समुदायश्चिकीर्षितः, ततो ज्ञादृष्टे कल्प्यमाने, अवयवानां समुदायं प्रति अर्थवत्त्वादेकमपूर्वे समुदायात् कल्पितम् भविष्यति । न च, अशब्दः समुदायः, अवयवशब्दैरेव समुदायस्याक्त्वात् । तस्मात् समुदायश्चिकीर्षितः । अथ वा, यज्ञेतेत्येतस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं व्रवीति, उत्तरो भावेत्, तथा ददाति इति पूर्वो भागो ददात्यर्थम्, उत्तरसंभव (भावयेत् इति) अनुवदति, एवं जुहोति इति पूर्वो भागो जुहोत्यर्थम्, उत्तरसंभवानुवदति । तेनैकस्यां भावनायां चयो यजत्यादय उपाया विधीयन्ते शुत्या । तस्मादेतेर्यागदानहीमैर्विशिष्टाऽपूर्वस्य भावना प्रतीयते, अत

उच्चते, संहत्वैकमपूर्वं साधयति इति । यहा यजतिश्वदेम
भिहितम् दानं दानहोमश्वदेनानूष्टुते गुणसम्बन्धार्थम्,
तथादेकमपूर्वमिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते द्रूमः, प्रतिश्वदं अपूर्वमेदः इति, शब्दान्तरै
कर्त्तमेदः क्षतागुबन्धत्वात्, यजेत्यनेन केवलस्य यागस्य
कर्त्तव्यतोच्चते, न तु जुहोतिश्वदभिहितम् ददातिश्वदा
भिहितस्य वा, शब्दान्तरत्वात् । प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि
समुदायस्य सत्तासम्बन्धो गम्यते, शुत्या अवयवस्य, यजेत
इति सत्रिभितयोरपि वाक्येन दानहोमयोः शुत्या याग-
स्यैव सत्तासम्बन्धो गम्यते न दानहोमयोः । श्रुतिष्य वाक्या
इत्यादृ समुदायः शास्त्रः, कल्पग्रन्थानां हि
प्रयोगवचनेन एकवाक्यताम् नीत्वा कल्पेण्ट, शब्दान्तरत्वं
यजतेर्देदातिः । तत्र यद्यपि परो भागो भावनावचनः सर्वेषु
समानः, तथाप्येकैकस्य पूर्वोऽवश्योऽन्यः, अन्यस्य तेन समु-
दायः शब्दान्तरम् अन्यस्यात् समुदायात्, तथार्थान्तरं अक्षम्
इत्यात् इति (दानेन साधयेत् इति) केवलमेव दानं करणं
भावनायाः प्रतीयते, न यागहोमो सहायो अपेक्षते । तदा
क्षुहोति इति होमसाधनां भावनामाह, न दानयागाव-
पेक्षते । तथैतःवच्छब्देनावगतं, दानेन केवलेन सिध्यति
इति जुहोतीत्यपि होमेन केवलेन सिध्यतोति, न तु दानेन
केवलेन सिध्यतीति विज्ञानं निवर्जते । ददातिर्हि स्तेन
कारकयामेष क्षतागुबन्धो न यागं होमं वा अनुबन्धमपं-
चते । तथाद्विकानि वाक्यानि, प्रतिश्वदमपूर्वमेदः इति ।
न च दानस्य यजतिजुहोतिर्वाऽनुवादो यागहोमयोरविव-

चाप्रसङ्गात् । न च दानमितरबोरुवादः, परस्तत्वार्थत्वात्
ददातेः, इतरयोऽस्य यागार्थत्वात् प्रयोजनं पूर्वपक्षे समुदा-
यादपूर्वं, सिद्धान्ते तु यागस्य फलवस्त्वादिकबोगुणभावः ।
(२। ३। १ अ०) ।

समिदाद्यपूर्वम् दाधिकरणम् ।

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥२॥

समिधो यजति, तनूनपातं यजति इत्येवमादिः पञ्च-
क्षत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः किमेकमपूर्वचोदयति, किं प्रत्य-
भ्यासमपूर्वमिदः ? इति । शब्दान्तरे कर्मभेद उक्तः, इह स
एव शब्दः पुनःपुनरुक्तार्थते । तस्मादेकमेव अत्रापूर्वम् । नन्
अपूर्वान्तरमविद्धदनर्थको भवति । सत्यमेवाप्रयोजनां
भवति, बहुक्षत्वोऽपि चाचार्यमाणो नान्यार्थी भवति, यत्-
प्रथमे उक्तारणे गम्यते, शततमेऽपि तदेव गम्यते । तस्मात्
पञ्चक्षत्वोऽभ्यस्तो यजति शब्द एकमपूर्वं चोदयति । न चा-
भ्यासोऽनर्थको भविष्यति, तनूनपादादौदीर्घता विधास्यति,
तस्मादेकमपूर्वम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, एकस्यैवं पुनःश्रुतिः स्यात्, कर्मभेदं
कुर्यादित्यर्थः । तावत्येव विधौयमानेऽसति कस्मिंश्चिह्न-
शेषे पुनःश्रुतिरन्यथिका भवेत् । ननूलं न शक्तीत्यर्थान्तरम्
विधातुम् इति । उच्यते, समिधो यजति इत्यपि प्रथमोऽ-
नुवाद एव, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति यागः प्राप्त एव ।
तत्र देवता न शक्ता विधातुम्, श्रुतिप्राप्ता हि तत्र देवता,
इयं वाक्यात् प्रकरणादा, तयोर्विकल्पो न न्यायः, स एष

देवतायागसम्बन्धो विधीयमानः अक्रियमाणे यागे न शक्तः कर्तुंभित्यनर्थकः स्यात् । क्रियमाणे तु शक्तते । तस्मादभ्यसितव्यो यागः, प्रत्यभ्यासस्थाहृष्टभेद, इति, न च यत् समिलसम्बन्धेन क्रियते, तत् ननूनपालसम्बन्धेन, भित्त्वात् तयोः, अतो न विकल्पः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सक्षात् प्रयोगः इति, सिद्धान्ते पुनःपुनःप्रयोगः इति । (२।२।२८०)

अथ आघारादादेयादीनमहाविभावधिकरणम् ।

प्रकरणन्तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥३॥ (सि०)

एवं हि समामनत्ति, यदाम्बेदोऽशाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्यास्थाच्छ्रुतो भवति, तावबूतामग्नौपोमावा-
स्यस्यैव तौ उपांशु पौर्णमास्यां यजत्रिति, ताभ्यामेतमग्नो
पोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छ्रुत्, एन्द्रं दध्यमा-
वास्यायाम् ऐन्द्रं पर्योऽमावास्यायाम् इति । तथा आघार
मावारयति, आच्यभागौ यजति म्विश्वकृते समवद्यति,
पद्मौसंयाजान् यजति । समिष्टयजुज्जीर्णाति । तथा य एवं
विहान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विहानमावास्यां यजते
इति । तत्र सन्देहः, सर्वाख्येताति समप्रधानानि, उत्र
आग्नेयादीनि पर्योन्तानि प्रधानानि, आघारादीनि आ-
रादुपकारकाखङ्गानि ? । तथा, य एवं विहानित्वेवं सं-
युक्तौ प्रकृतानां कर्मणामनुवदितारौ, अथ वा य एवं वि-
हान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विहानमावास्यां यजते इत्य-
पूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ, तत्र इतरे गुणविधयः ? इति ।

किं प्राप्तम्, शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च समप्रधानानि इति
 प्राप्ते ब्रूमः, प्रकरणन्तु पौर्णमास्यां, प्रकृतानामाम्बेयादी-
 नामनुवदितारौ पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ । कुतः? रूपा-
 वचनात् य एवं विहान् पौर्णमामीसंज्ञकं यागं यजते इति
 न सर्वे यांगा उच्यन्ते, यः पौर्णमामीसंज्ञकः स विधीयते,
 मत्तैतदेवमवगच्छामः, कीटगमेवंसंज्ञकस्य यागस्य रूपम्
 इति, ते न किञ्चित् प्रतिपश्येमङ्ग । अतो ब्रूमः, यद्यपूर्वस्य
 विधातारौ अनर्थकौ इति । अथ तु प्रकृतानामनुवदितारौ,
 ततः सर्विहिताः पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्ता यागाः इति
 गम्यते रूपम्, तत्रार्थवत्ता वचनम्य । कथं पुनरेकवचनात्तो
 बहूनां वाचको भविष्यति? इति यदि उच्यते । समुदाय-
 शब्दतयाऽयकस्मिष्यन्ते, रूपवत्ता हि पूर्वप्रकृता यागाः, तेषां
 च प्रचयगिष्ठः समुदायाऽप्यस्य तदपेक्षाऽयमरूपशब्दः,
 तस्मादेकवचनात्तता न दोषः, भवति हि बहूनामेकवच-
 नात्तः शब्दः समुदायापेक्षः, यथा, यूर्ध्वं वनं कुलं परिषत्
 इति । यदा आग्नेयादीनां समुदायवचनावेतौ, तदा दर्श-
 पौर्णमामशब्देन एते एव अभिधीयन्ते । तत एषां फल-
 सम्बन्धः, फलवस्त्रविवेत् आवारादोनि आरादुपकारकायि
 इति ।

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात्

॥ ४ ॥ (यु०१)

यदि च सर्वाणि समप्रधानानि अभविष्यन्, न विज्ञतौ
 प्रयाजा दृश्यन्ताम् । दृश्यन्ते तु, प्रयाजे प्रयाजे क्षणात्

नुहोति इति, असत्याम्नेयगुणत्वे प्रयाजस्य तत्त्वोपपत्तिः ।
अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ।

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥ (पू०)

नेतदस्ति, पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ समुदायशब्दौ
इति, किन्तु अपूर्वेयोः कर्मणोर्बिधातारौ, तथा न सत्त्वश-
ब्दो भविष्यति । ननु रूपं नाम्नि । वाक्यान्तरेण रूप-
मवगमिथामः । पौर्णमास्यमाम्नेयोऽष्टाकपालो भवति
इति वदेतत् पौर्णमासीनाम कर्म, तस्य एतद्वूपम्, अन्ति-
देवता, पुरोडाशो द्रव्यमिति । अत आम्नेयादिभिर्गुणो
विधीयते इति ।

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि त-

दर्थत्वात्स्य तत्त्वोपदिश्यत ॥ ६ ॥ (उ०)

कर्मचोदना वा आम्नेयादयः स्यः । कुतः ? गुणानां
युगपच्छासनात्, एकेनैव वाक्येनाचार्नको गुणो विधातु-
मिष्यते भवता, न स गच्छान्तरेण चोदिते कर्मणि अनेकां
गुणः परभ्यरमम्बव्ये च अभवति शक्यते विधातुम् । कथम् ? ।
यदि तावत् पौर्णमास्याम् अष्टाकपालो भवति इति स-
म्बन्धो विवक्षितः, न तदाऽयमर्थोऽष्टाकपालः मत्तया
अभिमम्बव्यते इति, कस्तर्हि अष्टाकपालः पौर्णमास्या
अभिमम्बव्यते इति ? तत्र तदा भवतिवर्तते, तदानीमा-
म्नेयः इत्यमस्यान्तिकादप्युपनिषतितो भवति मम्बव्या-
भावात् नानेन सम्बन्धमईति, अष्टाकपाल अम्नेयो भवति

इति । अथाम्बेदः पौर्णमास्यां भवति इति विवक्षते । तदाम्बेयपुरोडाशयोरसम्बन्ध एव स्यात् । अथ पौर्णमास्या-मष्टाकपालस्याम्बेयता विधीयते । वक्तव्यं, केन तस्यामष्टा-कपालो विहितः ? इति । अथ तस्याम्बेयस्याष्टाकपा-न्ता तथापि एष दोषः । अथ पौर्णमासीति उभाभ्यां सम्बन्धेत । परस्यरेण द्रव्यदेवतयोरसम्बन्ध एव स्यात् । अथ द्रव्यदेवते परस्यरेण विशिष्टे सत्यौ पौर्णिमास्या सम्बन्धेया-ताम् इत्युच्यते । आम्बेयोऽष्टाकपालो यः, स पौर्णमास्यां भवति इति, तस्य अप्रसिद्धत्वादेतदप्यशक्तम् । अथ केनचिद-म्बेय सङ्गत्यितः पौर्णमास्यां विधीयते । तथापि देवताया अविधानादूषाभाव एव । अथाम्बिदेवता भविष्यति, इति क्षिति ब्रूयात् । स वक्तव्यः, मिथुनानन्दसम्बन्धः इति, न हि आम्बेयशब्दोऽनुवादो विधिष्व भवति इति । कल्पयि ष्ठामो देवताम् इति चेत् । न, असति विधाने देवताया अभावात् । सम्बन्धिशब्दाऽयं देवता इति स एवाम्बिरष्टा-कपालस्य देवता, नान्यस्य । तत्त्वादवश्यमाम्बेयाष्टाकपाल-सम्बन्धो विधातव्यः, स एष याम् भवति इति, तेन पौर्ण-मासीयागस्यापरो यागः सम्बन्धः विधीयते, न द्रव्यं दे-वता वा । न च यागस्य यागान्तरं रूपं भवति । अतो रूपावचनात् पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ नापूर्वयोः कर्मणा-विधातारौ । यत्तु उक्तम् पौर्णमास्यमावास्यागब्दौ लक्षणया प्रक्षतान् यागाननुवदितुं शक्तुतो नाञ्जस्येन इति । नैव दोषः, यदा आञ्जस्येन ग्रन्थार्थो नावकस्ते, तदा लक्षण-याऽपि कल्पामानः साधुर्भवति, यथा, अम्बो तिष्ठति, अ-

वटे तिष्ठति, अग्निसमीपे अवटसमीपे तिष्ठति इति भवति
संब्यवहारः । लक्षणापि हि लौकिक्येव इति ।

व्यपदेशस्थ तद्वत् ॥ ७ ॥ (यु० १)

उग्राणि ह वा एतानि हर्षीषि अमावास्यायां सच्चि-
वन्ते, आग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे इति समुच्चयं दर्शयति,
आग्नेयादीनां गुणत्वं विकल्पः स्यात् । तत्राग्नेयं प्रथमम्,
ऐन्द्रे उत्तरे हे इति व्यपदेशो नाषकस्येत, विकल्पे सभार
पौर्वापर्यानुपपत्तिः इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ (यु० २)

स्त्रिङ्गः च दृश्यते, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहृतयोऽह्यन्ते,
चयोदशामावास्यायाम् इति । (२।२।३४०) ।

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् ।

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥ (पू०)

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वस्त्री पुरोहात्री उपांशु-
याजमन्तरा यजति इति, विष्णुरुद्धपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय,
प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमायुपांशु यष्ट-
व्यावजामित्वाय इति । तत्र सन्देहः, उपांशुयाजमन्तरा
वज्रति इति किं विष्णुदिगुणकानां प्रकृतानां यागानां
समुदायस्य वाचकः, अथ वा अपूर्वस्य यागस्य ? इति ।
तत्र उच्यते, पौर्णमासीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः ? ।
नामस्त्वन्यात्, नामसम्बद्धो हि विशिष्टो यागः चूयते,
उपांशुयाजसंचकः, न च द्रव्यदेवते रूपं, प्रकृताशोपांशु-
शुष्कायागा विद्यन्ते । तस्मात् समुदायमन्दः इति ।

ननु उपांशुगुणकं यागान्तरम् उपांशुत्वेन रूपेण रूपवत् विधीयते । न एवंजातीयकः शब्द उपांशुविशिष्टं यागं शक्तोति वक्तुम्, उपांशुयागः इति हि तस्य वक्ता, चक्रोः कुचिष्ठतोः, (७।३।५२ सू० पा०) इति कुत्वेन भवितव्यम्, अव्युत्पत्तं पुनरूपांशुयाजशब्दः । तस्माच्च रूपवत् यागान्तरम् । अथापि नामसंयुक्तं यजति सामान्यमेव, [तथाप्यनुपदिष्टदेवताद्वयरूपं न यागान्तरं प्रतिपदेमहि । नन्वेव सति प्रकृतानामप्यवाचकः प्राप्नोति । मा भूदुपांशुयाजशब्दः, यजतिशब्दो भविष्यति, तथा सति उपांशुयाजशब्दे-]प्यनुवादत्वादनास्त्रस्येऽपि न दोषः ।

चोदना वाऽप्रकृततत्वात् ॥ १० ॥ (सि०)

कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात्, उपांशुयाजं यजति इति ।
 कुतः ? प्रकृतानां यागानामभावात्, न चेत्प्रकृता विद्यन्ते,
 कस्य समुदायं वस्ति ? ननु इहानीमेवोक्तं विष्णुदि-
 गुणकाः प्रकृता यागा विद्यन्ते इति । न विद्यन्ते, न हि,
 ते विधयो विष्णुरूपांशु यष्टव्यः इत्येवमादयः । अर्थवादा
 हि ते । कथम् ? । अस्मिन् वाक्ये विध्यत्तरस्य भावात्, उ-
 पांशुयाजमन्तरा यजति इति एतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते ।
 यदि इमेऽपि विधीयेरन्, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अपि च,
 यागस्य विष्णुदीनास्त्र सम्बन्धोऽच गम्यते वाक्ये, न च या-
 गस्य विधानम् । ननु च, उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यचापि
 अन्तरासम्बन्धोऽवगम्यते । वाढ़ं, स तु विधीयते उपांशु-
 त्वादिसम्बन्धः । एकं हि इदं वाक्यं अनेकां विधातुमर्हति ।

कथम् ? । जामि वा एतत् यज्ञस्य क्रियते इत्येवमुपक्रममे-
तदाक्षयम् अजामित्वाय इत्येवमन्तम्, तस्य मध्ये समान्नातं
विष्णुदिवाकरं तेन सम्बधमानं न वाक्यान्तरं भवितुम-
ईति । तस्मात् विष्णुरुपांशु यष्टव्यः इत्येवमादयो न वि-
धयः, किं तर्हि अर्थवादाः । कः पुनरर्थवादः ? । आम्बे-
याम्बीषीमीयोर्निरन्तरं क्रियमाणयोर्जामितादीप उक्तः,
तं भिषजितुं, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति विहितम् ।
कथं तेन भिषजियते ? । तस्मिन् क्रियमाणे ज्ञायत एव,
यद्या विष्णुर्यष्टव्यः प्रजापतिरम्बीषीमौ चेति, ततस्य व्यव-
धानादजामिताऽवगम्यते एव, तेनाजामितार्थवादं वस्त्रामि
इति विष्णुदिसम्बन्धोऽनुद्यते, न त्वन्तरालसम्बन्धस्यान्यत्-
प्रयोजनमस्ति अतो विधानात् । कथं विष्णुदयो यष्टव्याः
इत्येतदवगम्यते ? । यष्टव्यान् अयष्टव्यान् वा विष्णुदीन्
पांशुयाजाभिष्टवाय सङ्कीर्तयति इति गम्यते ।

तत्र केचित्तावदाहः, प्राप्ता एव इति । कुतः ? । शा-
खान्तरे विधानात् इति । यद्यप्यप्राप्तिः, तथा प्राप्तपांशुल्वासा-
मान्यात् प्रजापतिर्देवता विष्णुस्तेत्यनुवादायेव, उपांशुध-
र्माणो हि विष्णुप्रजापती, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राप्तपञ्च
यज्ञे क्रियते, तत् उपांश्ये व क्रियते इत्येवमादिसङ्कीर्तनात्
मन्त्रसमान्नानाश्च विष्णुम् अप्राप्तमपि प्राप्तमिव वदेत् । अ-
म्लिषीमयोर्नु विधायकमुद्राक्रियते, एतावद्वूयातामम्बी-
षीमौ वान्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति, तस्मात्
यागान्तरम् ।

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥ (आ०नि०)

यत् उच्यते, न ज्ञायते, कतमोऽसौ उपांशुयाजसंज्ञको
यागः ? इति, यस्यायं गुण उपबद्धः, उपांशु पौर्णमास्यां
यजन् इति । तस्मात् न दोषः ।

प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥ (यु०)

प्रधानकर्मप्राये वचनं, प्रधानकर्मतामुपोहलयति,
यथा, अयाप्राये लिखितं दृष्टा भवेद्यमयः इति मतिः ।
तस्मात् न समुदायशब्दः इति (२१२४अ०) ।

— — —
आवागायपूर्वताधिकरणम् ।

आघारामिहोत्रमरुपत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०)

आघारमाघारयति इति श्रूयते, तथा इमान्यपराणि,
ऋग्माघारयति, सन्ततमाघारयति, कठुग्माघारयति इत्ये-
वमादि । इदच्च अग्निहोत्रं जुहोति, तथा, दध्ना जुहोति,
पथसा जहोति इत्येवमादि । तत्र सन्देहः, किम् उर्ध्मा-
घारयति, दध्ना जुहोति इत्येवमादिभिराघाराः होमाद्य
विहिताः, तेषाम् आघारमाघारयति, अग्निहोत्रं जुहोति
इत्येतौ समुदायानुवादौ, उत्तेतावेवापूर्वयोराघारहोमयो-
र्विधातारौ ? इति किं तावत् प्राप्तम् ? म अपूर्वयोर्विधी
इति । कृतः ? । अरुपत्वात्, न हि, एतयोः पूर्वेभ्यां होमा-
घारेभ्यां विशिष्टं रूपमास्त । यतः कर्मान्तरम् अध्यवसेयम् ।
अतः प्रकृतत्वात् प्रकृतानुवादौ ।

संज्ञोपवस्थात् ॥ १४ ॥ (पू० यु० १)

संज्ञोपवस्थस्य भवति, अग्निहोत्रं नाम होमं जुहोति

इति, आवारणसंज्ञकं कर्म करोति इति, संज्ञाविशिष्टावाचार-होमौ विधीयेते । न च विज्ञायते, कोऽसावाचारो नाम कर्म-विशेषः, कच्चान्निहोत्रसंज्ञकः ? इति । न गु विज्ञायते आ-चारणमाघारः, हवनं होमः । यद्यावारणसामान्यम् होम-सामान्यस्त्र विधीयेते, विज्ञातपूर्वैँ तज्ज्ञावारहोमौ, तेनागु-वादौ । अथाव्युत्पदा उभयोरपि संज्ञा, तथापि न आचा-राग्निहोत्रसामान्यम् उच्चेत, विशेषाश्रयत्वात् संज्ञायाः । न च स विशेषो गम्यते । इत्यपूर्वावाचारहोमविधी न अ-बकल्पयेते । अपि च कथं क्रिया साधनशब्देन उच्चेत ? ईस्तितमं हि यत् साधनं, तत् हितोयान्तेन उच्चेत, क्रिया तिङ्गन्तेन । अनुवादपत्रे क्रियाणां समुदायोऽर्थान्तरम्, तत् ईस्तितमं साधनं भविष्यति ।

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥ (पू० यु०२)

न च, प्रकृतमपि द्रव्यदेवतमाचारे विद्यते । येन रूप-वान् स्वात् । तस्मादेतावपि समुदायशब्दौ इति ।
चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, तत्सन्निधि-

र्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥ (नि०)

न चैतदस्ति, समुदायशब्दौ इति, कर्मान्तरचोदने स्या-ताम् । कुतः ? । शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, आचारयति, जुहोति इति, होमाचारो प्रयोक्तव्याविति शब्दार्थः, तेन कर्मान्तरे विधीयेते इत्यवगच्छामः । आचाराग्निहोत्रशब्दौ च हवानाचारणसामान्यवाचिनौ प्रज्ञातौ, अतो नाविज्ञा-तार्थैँ । तेन रूपवन्तो सन्तो विधीयेते ।

यदुक्तम्, जह्नमाघारयति, दधा जुहोति इत्येवमादि-
भिर्विहितत्वादनुवादौ इति । नैतदेवम्, न श्वेते होमा-
घारो विधातुं शक्तवन्ति । जह्नमाघारयति, दधा जुहोति
इति च न एतदुक्तं भवति, आघारः कर्त्तव्यः, होमः कर्त्तव्यः
इति, किं तर्हि, जह्नताघारसम्बन्धः कर्त्तव्यः, दधिहोम-
सम्बन्धः कर्त्तव्यः इति । तस्मात् अप्राप्तत्वादानुवादौ । ननु
सम्बन्धे विविते अर्थाद्वामाघारो भविष्यतः । नैतदेवम्,
अत्रिन् हि सति विधानेन सम्बन्धः । तस्माद्वार्यादापद्येते
होमाघारो, अताऽपूर्वैः विधीयेते इति ब्रूमः ।

ननु आघारयति, जह्नोति इति होमाघारगतो व्या-
पारः श्रूयते, न दध्यह्नतादिसम्बन्धः । सत्यं न श्रूयते ।
तत्प्रिदिग्नेणार्थेन व्यापारश्ववणमवकल्पिष्यते । ननु पदार्थ-
ल्लरगतं व्यापारं श्रुतिने शक्तोति वदितुम् । सत्यमेवमेतत्,
स्वपदार्थगतं वक्ष्यति, तन्तु स्वपदार्थं गुणशब्दो विशेष्यति,
स एव विशिष्टः प्रत्येकते, इति भवेदेतत्, विशिष्यात् स्वप-
दार्थं गुणशब्दः, न त्वे प गुणतो व्यापारः प्रतीयेत । तत्र किं
भविष्यति ? । अत्राप्रियमार्णऽपि गुणे शब्दार्थाऽवक्लृसो
भविष्यति । गुणवचनसमिधिः इदानीं किमर्थः ? । अनर्थ-
कम् । कथं पुनरनर्थका नाम वेदो भवितुमहेति ? सति
अर्थे नानर्थकः, असति त्वर्थे किमन्यत् उच्येत । एवं तर्हि
वाक्याङ्गविष्यति, शुल्यर्थे सति न वाक्यार्थोऽवकल्पयते । सत्य-
मेवमेतत्, अविषक्तिं त्ववकल्पिष्यते । कथम् अविषक्ता ?
गुणवचनस्याप्रमादपाठात्, स्वपदार्थस्य च शब्दान्तरेण
विहितत्वात् । तस्मात् सिद्धं, गुणार्थेन दधा जुहोति इत्ये-

वमादीनां पुनःश्रुतिः । जुहोतेक्षारणं च अनुवादो गुण-
सम्बन्धार्थः । यदि जुहोति इत्यनुवादः, केनेदानीं गुणो वि-
धीयते । दधिशब्देनेति मावोचत । ननु इदानीमेव वाक्यात्
गुणव्यापारो गम्यते इत्युक्तम् । सत्यमेवमेतत्, अविधीयमा-
नसु कुतो गम्यते ? इति । प्रमाणमस्य नावगम्येत । असति
प्रमाणे व्यामोहः स्यात् । एवं तर्हि विधायकौ जुहोत्याघार
यतिशब्दैः । कस्य तर्ह्यनुवादः ? धात्वर्थस्य इति ब्रूमः ।

यदि विधायकौ, पूर्वमेव विहिते स्वार्थं, किमर्थं पुन
रुक्षार्थेते ? वाक्यार्थो यस्तु विधातुमित्यदीषः । तस्मात्
कर्मान्तरचोदने । यदुक्तं, नास्याघारे प्रकृतं द्रव्यदेवत
मिति । किमेवं सति द्रव्यदेवतेन, यदा प्रसिद्धार्थाभिधा
नाविज्ञातमेवास्य रूपम् । अपि च, चतुर्गट्टीतं वा एतद
भूतस्याघारमाघार्येति आज्ञमस्य द्रव्यं, मान्त्रवर्णिको देव
ताविधिः, इन्द्र ऊर्जाभ्यर्थो दिति स्युग्मतु महतो यज्ञो यज्ञ
पते इन्द्रवान् स्वाहेत्याघारमाघारयति इति, एवमसाविन्द
वान् यद्यस्य इन्द्रो देवता, तत् यदि देवताभिधानमतदा
घारस्य, तसोऽनेनाघारः कुतो भवति । तस्मात् कर्मान्तरं,
न समुदायशब्दौ इति सिद्धम् । (२१२१५.अ०)

पश्चामापुर्वताभिकरणम् ।

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुमोमयोः, प्रकरणे छानर्थको
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥१७॥ (सि०)
ज्योतिष्ठामे शृणते, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु

मालभते इति, तच्चेदमामनति, हृदयस्यायेऽवद्यत्वं जिह्वायाः, अथ वक्षमः इति । यथा सोमेन यजेत इति, तच्चापि, एन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाति, इत्येवमादि । तत्र संशयः, किमवद्यतिगृह्णाति चोदितानां कम्भणामेवालभतियजती समुदायस्यानुवदितारौ, अथ अपूर्वयोः कम्भणाविधातारौ ? इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? समुदायस्य इति । कुतः ? ये इस्म आलभतियजतिभ्यां कम्भणी विधीयेयातामिति चिन्त्येत्, पूर्वमेव तं अवद्यति गृह्णातिभ्यामवगमिते । न चावगमिताऽर्थो विधीयते । हृदयादीन् पशुशब्देनानुवदति, सोमशब्देन च रसम् । तस्मात् सोमेन यजेत इत्यनुवादो यजतिः यजेत स्वर्गकामः इति फलसम्बन्धार्थः । पशुमालभेत इति चालभतिः अग्नीषोमसम्बन्धार्थः । अपि च, दग्धैतानभ्युः प्रातःसवर्त ग्रहान् गृह्णाति इति समुच्चयो दृश्यते । तथा आश्विनो दश्मो गृह्णते, तृतीयो ल्लयते इति च क्रमः । यदि च अपूर्वो यागो विधीयेत्, तत्र एन्द्रवायवादिभिर्देवता विधीयेरन्, ता एकार्थाः सन्त्यो विकल्पेरन् । यथा, खादिरे ब्राति, पालाशे ब्राति रोहितके ब्राति इति । तत्र क्रमसम्बन्धदर्थनेनोपस्थेयाताम्, अथ पुनरस्मिन् समुदायवचने, यजतो सम्यगेतद्वक्लृप्तं भवति । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वयोः कम्भणाविधानचोटने पशुसोमयोः । कुत, ? सोमशब्दः चीरिख्यां लतायां प्रसिद्धो न रसे, आङ्गतिवचनो हि सोमशब्दो न व्यक्तिवचनः । तथा ‘

शृङ्खिणि पुच्छवति लोभशे चतुष्पदि द्रव्यविशेषे पशुशब्दमा
क्तिवचनमुपचरन्ति, न च, एवमाकृतिकद्रश्याः प्रकृता
यागा विद्यन्ते । येषामिमौ समुदायस्यानुवदितारौ भवे-
याताम् । ननु पशुविकारो हृदयादिः पशुशब्देनाग्नीषोमम-
स्वस्यार्थमनृद्यते । नैतदेवम् पशुरग्नीषोमीयो भवति इत्ये-
तावत् उच्यते, नायं प्रकृतो हृदयादिः पशुरिति । तत्र
यदि, लौकिकस्य पश्यार्थहृणं ततो मुख्यः पशुशब्दः यदि
हृदयादेः, ततो जघन्या विकारसम्बन्धेन । तथा, सोमश-
ब्दाऽपि विकारसम्बन्धेनानुवादः स्यात् । तस्मात् अपूर्वे
कम्भणो विधीयेयाताम् न अनुवादो । अथ इन्द्रवायवादिपु
प्रकृतेषु यार्गेषु लता विधीयेत इति । उच्यते, न, सा शक्त्या
वाक्येन ऐन्द्रवायवी ज्ञातुम्, शुद्धा हि रसे ऐन्द्रवायवः ।
तस्मात् द्रव्यसंयोगवचनः प्रकृतेषु यार्गेष्वपि सत्‌सु विधातु
मनुवदितुम् वा न शक्त्यवदनर्थकः स्यात् । तस्मात् अपूर्वे-
कम्भणी विधीयेयातां, न प्रकृतानामनुवादो इति ।

अचोटकाश्च मंस्काराः ॥ १८ ॥ (पृ० नि०)

एवं तावत्, प्रकृतेषु सत्‌स्वपि नानुवादो इत्युक्तम्, अष्ट
इटानीं, प्रकृता एव यागा न सन्ति इत्युच्यते । कुतः ०
अचोटकाः संस्काराः, न च, ऐन्द्रवायवादिभिर्यागा विधी
यन्ते, तेन यहणमुपकल्पनमाक्रम् दृष्टार्थम्, उपकल्पयमानं
तु देवता मङ्गीत्तेनमट्टाय । अतः, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति
इति इन्द्रवायुभ्यां सङ्कल्पयति इत्येतावदुक्तं भवति, तत्र
यागमन्तरणं सङ्कल्पयतीत्येतत्र युक्ते इति यागः कल्पयेत,

स एवाक्षातो यागः, यस्मिन् सति सङ्घल्पोऽवकल्पेण्ट ।
तस्माच्च, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति इत्येवमादिभिर्यागा विधीये-
रन्, प्रकृतानां यागानामभावाच समुदायशब्दो यजतिः,
तथा लभतिशब्दः इति ।

**तद्देहात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि
स्याद्देहो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १६ ॥ (उप०)**

पश्चौ हृत्ता कथा दश्मे पुनरुद्धविष्ठति, मोम इदानीं
वर्तते । कथं क्रममसुचयौ ? इति । इन्द्रवारवादा देवता
नैवं शूयन्ते, इन्द्रवायुभ्यां यागो निर्वर्त्तयितव्यः, मित्राव-
रुणाभ्यां यागो निर्वर्त्तयितव्यः इति, यद्येवमश्रीष्टत्त, यागं
प्रति देवता अकल्पिष्यत्त, केवलया हि देवतया तदा यागो
निर्वर्त्तते इति विहितमभविष्ठत् । अथ पुनरिमाः अट्टाध्यं
गृह्णाति संस्कारं प्रति देवता विधीयन्ते, तत्र इन्द्रवायुसङ्घ-
ल्पादन्यो मित्रावरुणसङ्घल्पः तेन गृह्णातौ तत्कृतादट्टा-
दट्टान्तरमत्यादयति, एवमपरेष्वपि यहणेषु तस्मात् सम-
श्यः । यहणेन्तु नियतपरिमाणेषु द्वाचेषु प्रादेशमावेषु
नियतपरिमाणेषु दक्कलशेषु संस्कृतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य
कृतस्त्रम्य सोमस्य नावकल्पते । यद्यपि च अवकल्पेत
तथापि नित्यविहितानां देवतानां विकल्पपञ्चे ताव-
त्ययोगवचनो मा बाधि इति अवयवयहणमेव न्यायम्,
कृतस्त्रयहणे हि तदेव इन्द्रवायुभ्यां सङ्घल्पितं, तदेव मित्रा-
वरुणाभ्याम् इति नावकल्पेत । तस्मात् कल्पनभेदात्
पृथगवस्थितः सीमो नानादेवतत्वादेव नैक्येन शक्यः

कर्तुम् । न चासति देवतायागे देवताभ्यः शब्दते सङ्कल्पयितुम् । तस्मादवश्यम् यथा सङ्कल्पिता देवता यष्टव्याः, तासु चेज्यमानासु ज्योतिष्ठोमेन यजेत इति श्रुतो यागो निर्वृत्त एव भवति, न देवतान्तरमाकांचति, क्षत्त्वेन च दश्मुष्टिना सोमेन यागः श्रुतः, सोऽसति अभ्यासे नावकल्पते इति अर्थात् स गुणो भविष्यति इति अभ्यसितश्चो यागः, न हि अनभ्यस्तः सर्वाभिर्देवताभिः सर्वेण च मोमेन सम्पद्वी भविष्यति । तस्मिंश्चाभ्यस्यमाने क्रमममुच्चयो युक्तावेद भवतः, तस्मात्योर्दर्शनं युज्यते एव इति ।

संस्कारस्तु न भिद्यते, परार्थत्वात् द्रव्यस्य गुण-

भृतत्वात् ॥ २० ॥ (आ०नि)

यदप्युच्यते, (१६३।१७) यथा खादिरे बधाति, पालाश्च बधाति इति खादिरादयः संस्कारे विकल्पन्ते, तदहेवता विकल्पयिष्यन्ते इति, तच्च नैवं यत्तु, तत्र संस्कारमभिनिर्वर्तयितुम् खादिरादयः शृणन्ते । यदि च इन्द्रवारवाद्या अपि यहनेवता यागमभिनिर्वर्तयितुम् शूयेरन्, ततोऽचापि विकल्पः स्यात्, न त्वेता यागे श्रुताः । तस्मात् समुच्चीयेरन् । (२।२।६४०) ।

महाकृतकग्मनं दाधिकरणम् ।

पृथक्तु निवेशात् संख्याया कर्मभेद स्यात् ॥२१॥

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत दूति, तत्र प्राजापत्याः पश्वः, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूना-

सम्भवे, सप्तदशी वै प्रजापतिः, प्रजापतेरामैर श्यामास्तु परा
एकरूपा भवन्ति, एवमेव हि प्रजापतिः समृद्धै । तच
सम्बिद्धते, किं सप्तदशैतानि कर्माणि, अथ सप्तदशपशुगुण-
कमेकं कर्म ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? एकं कर्म इति ।
कुतः ? प्रजापतये सप्तदश पश्चवः सङ्कल्पयन्ते किमेकं याग-
मभिनिवर्त्तयितुम् उत बहून् ? इति संशये एकमिति न्या-
यम्, यो हि बहून् यागान् कल्पयति, कल्पयत्यसावेकं,
तचैकस्मिन्ब्रेव परिक्लृप्ते सप्तदशानामेव पशुनां परिकल्पन-
मुपपद्मं भवति, केन च हितीयादीन् यागान अवकल्पयेम ।
एवं सति अख्योदयसी अटष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवति ।
तस्मादेको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्वर्त्य ते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः संख्याया कर्मभेदो भवेत्, पृथक्के पशुनां
भति सप्तदशसंख्या निविशेत, तच पशुनां पृथक्के बहुपु-
र्यागच्चवकल्पते, नैकस्मिन् । कथम् ? एकादशभिरवदानै-
रसौ यागो निवर्त्तयितव्यः इत्येवं चोदकः प्रतिदिशति,
तानि चैकस्मादेव पर्याप्तायन्ते, तच हितीयादेरालभ्या-
नावदानसम्यादनाय भवितुमर्हति, एकमालभ्यमानमन्वा-
क्षभ्ये रक्षणार्थायापरे, तथा सत्यतदर्थत्वात् ते प्राजापत्या
भवेयुः, तच प्राजापत्यान् इति श्वेषमुपरुद्धेत । तेनैक-
स्मिन् पश्यौ पृथक्के निवेशिनी सप्तदशसंख्या नावकल्पयेत,
बहुपुर्यागेषु बहुभिरेवावदानगणैः प्रयोजनं, तेन सप्त-
दशभ्यो यागेभ्यः सप्तदश पशुनुपाददीरक्षत्वं संख्या सामच्छस्यं
भविष्यति, तस्मात् सप्तदश यागाः ।

नन्वैकस्मिन्ब्रपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यस्ते वच-

नात् । न एतदेवं, पशुषु हिंसासंख्या शूयते, नावदान-
गणेषु । अवदानानि हवींषि यागसाधनानि, न पश्चा-
क्षतिः, सा हि अवदानप्रकृतिद्रव्यं विशिष्टत्वी प्रकृतौ प्रधा-
नस्थोपकृतवतीति विकृतावप्यवदानप्रकृतिद्रव्यं विशिष्टत्वी
प्रधानस्थोपकरिष्यति, तच च पश्चोः सप्तदशसंख्या विका-
रिका, नावदानगणस्य, तस्मादेकस्मै अवदानगणाय एकः
पशुरात्मव्यः प्राप्नोति, तच सप्तदशसंख्या नोपपद्यते, एव-
मेवावकल्पिष्यते । यदि शृङ्गाभिप्रायाः वर्णाभिप्राया रूपा-
भिप्राया वा अभविष्यन् सप्तदशपश्यवः खेतः क्षणो रोहितः
इत्येवमादयः, तेषामन्यतमो गृह्णते इति, अथवा तूपराः
शृङ्गिण एकशृङ्गाः इत्येवमादयः, तेषामन्यतमः इति ते हि
श्चामास्तूपरा एकरूपाः शूयत्वे, तदेषु बहुषु यागेषु उपपद्यते,
नैकस्मिन् । तस्मात् सप्तदश यागाः इति । प्रयोजनमेक-
स्मिन्द्वये दुष्टे क्षत्स्तः पशुगण आवर्त्तते एकमालभ्यमानम-
न्वासमेवन् पूर्वपदे अदृष्टार्थम् । सिहान्ते एक एव पशुराव-
र्त्तते न हि कर्मभेदे पशुः पश्चन्तरमाकाङ्क्षति इति । (२।
२। ७३०) ।

— — —

मंडाङ्गतकर्मेदाधिकरणम् ।

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

अथैष ज्योतिरघैष विश्वज्योतिरघैष सर्वज्योतिः इति ।
अत्र सन्दे इः किमेभिन्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्ठोमं सहीक्ष्य-
तच सहस्रदिव्यादिगुण्यो विधीयते, अथ वा, वस्त्रमात्-
विशेषाणि कर्मान्तरास्तु पदिष्यते ? इति । किं प्राप्तम्

प्रकरणागुणहात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति । नगु वाक्य-
सामर्थ्यात् ज्योतिरादीनामेति गुणां विधायिष्यन्ते । नैत
दोषः, ज्योतिष्टोमस्यैवैतानि वाचकानि, ज्योतिः इति
ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक्षुपादीयते, विश्वज्योतिः इति विष्ट-
दादीश्वस्य ज्योतींषि वाक्यशेषसहीर्तितानि, तानि सर्वा-
स्यस्य, तेनासो विश्वज्योतिः सर्वज्योतिष्टोमः इति
एवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते द्रूमः, संज्ञा हि तिस्रो भेदिकाः, तेषां ज्यो-
तिराद्याः, प्रत्यक्षिवाक्ये इताः शूयन्ते, तासामिमाः पुनः
न्मुतयः । तस्मादैव ज्योतिः इति अपूर्वस्य कर्मणो वि-
धायकं वाक्यम्, अनुवादे हि सति अप्रहृतिविशेषकरमन-
दंकं स्वात् । प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत्, तच
पदे वाधः, न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितारः,
समुदायान्तराणि इतानि, न चावयवेन समानेन समुदा-
यान्तरं तद्वर्तमेव भवति, यथा शालाशब्दो गृहवचनः,
तद्र न शालाशब्दसामान्याशालाशब्दादयोऽपि गृहवचना
भवन्ति । यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीक्षुपादी-
यते इति । प्रकरणसामर्थ्यादि तच ज्योतिष्टोमशब्देन
परोद्वेष्टवाक्यता भवेत्, सा प्रत्यक्षं ज्योतिःशब्देन सहि-
कवाक्यतां वाधेत, न चैतत्तद्वायां, वाक्यं हि प्रकरणाद-
लीयः । एव पुनरयं योतनार्थलाहा ज्योतिषलाहा कर्मा-
न्तरै वक्ष्यन्ति, एव चिष्टदादीनि ज्योतींषि तेषां साक्ष-
वचनो विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः इति चेत् । न इति द्रूमः,

न हि चिह्नादिषु ज्योतिःशब्दः प्रसिद्धः, एवं ब्रुवन् प्रसिद्धिं
बाधेत । यत्तु वाक्यशेषात् ज्योतिःशब्दः चिह्नादिवचनः
इति, तस्मिन्ब्रेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्तः इति गम्यते प्रमाणा-
न्तरेण, न शब्देन, यत्र तु तप्रमाणान्तरं नास्ति, न तत्र
वर्त्तितुमर्हति, यथा सिंहो देवदत्तः इति सिंहशब्दो देव
दत्तवचनः प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेत इति यत्र,
तत्र तु तप्रमाणान्तरं नास्ति । तस्माच्च विज्ञज्योतिः सर्वं
ज्योतिः इति च ज्योतिष्ठोमस्य वदितारी, न चेत् ज्योतिः
ष्टोम उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि । (२२।८ अ०) ।

देवताभेदकृतकमंभेदाधिकरणम् ।

गुणशापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

चातुर्मांस्येषु वैखदेवे समामनन्ति, तसे पयसि दध्या-
नयति सा वैखदेव्यामित्ता वाजिभ्यो वाजिनम् इति । तत्र
सम्बिद्धते, किमामित्तागुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिः,
उत तत्त्वात् वाजिनगुणकं कर्मान्तरम् ? । किं प्राप्तम् ?
गुणविधिः इति । कुतः ? । वाजेनाक्षेनामित्तया वाजिनो
विश्वेदेवाम्नाननूद्य वाजिनं विधीयते, तेनोभय वैखदेवम्,
आमित्ता वाजिनं च । तस्मिन्ब्रेव च कर्मणि वाजिनगुण-
विधिः । यथा अमिहोक्तं जुहोति इत्युक्ते दध्ना जुहोति
पयसा जुहोति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रुवनः, गुणशापूर्वतेन देवताभिधानेन सम-
ध्यमानः कर्मान्तरं विदध्यात्, समे हि तदेते वाक्ये भवतः,
उभे अपि अपूर्वयोर्यागयोः विधातृष्णी । कथं पुनरपूर्वदेव-

ताभिधानम् ? यदा इदानीमेव उक्तं, विश्वेषां देवानामनु-
वादी वाजिनम्, इति । तदृच्यते, इह विश्वेषां देवानां
देवतात्वं क्वचित् श्रुत्या, क्वचित् वाक्येन । तद्वितनिर्देशे
श्रुत्या, चतुर्थीनिर्देशे वाक्येन । यत्र श्रुत्या देवतात्वं,
तत्रामित्रया सहैकशाक्यत्वम् । यत्र चतुर्थी, तत्र वाजि-
नेन । तत्रैषामेकत्र श्रुत्या देवतात्वं, वाक्येन इत्यविशेष-
सम्बन्धः । एकत्रोभयमपि वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति
शुतिवाक्ययोर्विरीप्तः, विरोधे च शुतिर्बलीयसी इत्यामि-
क्षावाक्ये देवतात्वं विश्वेषां देवानां, न वाजिनशाक्ये इत्य
ध्वसीयते, नेनावगम्यते, अप्रकृतेन देवतापटेनाम्य सम्बन्धः
इति । तस्मात् कर्मान्तरमिति । (२२८अ०) ।

अथ यदुपवर्णनम्, यथा अग्नहोत्रं जहोति इत्युक्ते
दघ्ना जुहोति इत्येवमादयो गुणविधयः इति । तत्राच्यते,

(पूर्वाधिकरणाशाङ्कानिरामी द्रव्यविशेषानुकृतकर्मस्माधिकरणं वा)
अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २४ ॥

युक्तं यत् तत्र गुणविधानं, न तत्राप्रकृतेन केनचिद्द-
गुणेन सम्बन्धः, प्रकृतेन त्वमिति यागेन । तस्माद्दुपवर्णन-
मेतत् ।

अथ वा अधिकरणान्तरं, दघ्ना जुहोति इत्येवमादीनि
कर्मान्तराणि, विकल्पपरिजिहीषयाऽवकल्प्यन्ते । तदेव तु
कर्म जुहोति इतिश्चादवगम्यते, न कर्मान्तरम् । तस्मात्
तत्रैव गुणविधिः, वचनादिकल्पस्थ इति सिद्धम् । (२२९०)
अ० ।)

दध्यादिद्युषसपत्वाधिकरणम् ।

फलश्रुतेस्तु कर्म स्थात्, फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥

२५ ॥ (पृ०)

अभिहोचं प्रक्षाल्य समामनन्ति, इत्तेजित्यकामस्य जुहु-
यात् इत्येवमादि । तत्र संशयः, किमन्विहृन्त्वोमाद्वोमा-
न्तरं दध्यादिहोमः, उत दध्यादेगुरुस्तात् फलम् ? इति । किं
प्राप्तम् ? होमान्तरम् इति कुतः ? । फलश्रुतेः, फलमिह
श्रूयते, तच्च कर्मणो न्यायम् ।

किं दृष्टं, हि कर्मणः फलम् ? दध्यादितो ब्रीह्मादि ।
न इति ब्रूमः, न श्वेतत् दृष्टेवानेन सिध्यति, यदि दर्शनं
हेतुः फलश्रान्ते, क्षमादो पदार्थे तदर्थन, न होमे । अथ
क्षमो दृष्टमन्तवापि भवति । द्रव्यादपि प्रमत्त्वते । अथ
क्षमिसदृशात् भवति इत्युच्चते, क्षमिसदृशो होमः क्रिया-
त्वात्, न द्रव्यं, असदृशं हि तत् इति । होमोऽप्यसदृशः,
मन्त्रेवतादिसाधनत्वाद्वोमस्य, लाङ्गलादिसाधनत्वाच्च
क्षमेः । त्वागात्मकत्वाद्वोमस्य, पाटनात्मकत्वाच्च क्षमेः ।
अथ किञ्चित् सादृशं गृह्णते । द्रव्यस्यापि सदनित्यमिलेव
मादि किञ्चित् सादृश्यमस्ति । अथ द्रव्यादन्यत् सदृशतर-
मस्ति इति क्रत्वा न द्रव्यं सदृशम् इत्युच्चते । होमादप्यन्यत्
क्षमेः सदृशतरमस्ति दृष्टार्थम् इति क्रत्वा होमोऽप्यसदृशः
स्वात् । न चैतक्षिहँ, यत् क्षमित् दृश्यते, तदन्यक्षिन् सदृश-
माचे अदृशमपि भवितुमहंति इति, यद्वा यस्य कारणभूतं
दृष्टं सिद्धे, तच्चेकाख्येऽपि कारणभूतमित्यवगम्यते, भवति

तत्त्वं साधकं, यज्ञायते कारणमूतम् इति, न तत्
सद्गमपि साधकम् । तस्मात् सद्गमपि साधकमसाधकं
वेति परीक्षितव्यम् इति । अथ यत्कर्म तत् फलवत् दृष्टं,
होमाऽपि कर्म, तेऽपि फलवता भवितव्यम् इति । उपरते
कर्माणि द्रव्याणां तत्संयोगानाच्च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टम् इति
द्रव्यमपि फलवत् स्तात् । अपि च क्षेर्नाट्यमिति तत्सा-
द्गमाद्वाहाद्विनाशृणु भवेत्, क्षेपिमाद्वशाद्वा व्रीहिरेव
भवेत्, न इच्छियम् । तस्मान्नैवं जातीयकेवेतत् भवति दृष्टा-
दृष्टमिदिः इति । कथं तर्हि होमावग्रायं फलम् ? इति ।
उच्यते, शब्देनावगम्यते तत्फलं, यतः फलम् इति शब्द
आह, ततो व्यायां, होमाच्च फलमिति चुत्या शब्देन ग-
म्यते, दध्नः फलम् इति वाक्येन, श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी ।
तस्मात् होमात् फलम् इति व्यायां, दध्नः फलमिति चा-
न्यायम् ।

अपि च दधि उभयमसमर्थं, कर्तुम् फलं, साधयितुम्
होमच्च । ननु कम्बलनिर्णेयजनवत् एतद्विषयति, निर्णेयजनं
हि उभयं करीति, कम्बलशुद्धिं पादयोश्च निर्मलताम् । न
ब्रूमः, एकस्याभयं प्रयोजनमभिनिष्ठाद्वितुं सामर्थं
नास्ति इति, किं तर्हि फले गुणभूतं दधि होमे च इत्येकं
वाक्यं वदितुमसमर्थमिति । यदि फलं दध्ना कुर्यादिति
ब्रूयात्, न दध्ना होमम् इति, अथ दध्ना होमं साधयेत्
इति ब्रूयात्, न फलमिति । उभयवचने भिद्येत वाक्यग्,
अभिव्यक्तमुपलभ्यते । तस्मात् न गुणात् फलमिति अस्मि-
होमवहोमाद्विहोमः कर्मान्तरम् इति ।

अतुल्यत्वात् तु वाक्ययोग्येण तस्य प्रतीयेत
॥ २६ ॥ (सि०) ॥

तुश्चात्यचो विपरिवर्तते, न कर्मान्तरं, किन्तु गुणात्
फलम् इति । कथम् ? अतुल्ये ह्येते वाक्ये, अग्निहोत्रं ज्
हुयात् स्वर्गकामः इत्यत्र कर्मसमभिव्याहृतं फलं स्वर्गं
कामो होमेन कुर्यात् इति, दध्नेऽन्द्रियकामस्य जहयात्
इति गुणसमभिव्याहृतम् । न हि अत्र होम इन्द्रियाव
कर्तव्यः इति प्रतीयते, किं तर्हि दध्ना होम इन्द्रियका-
मस्य इति, होमस्य दधिसम्बन्ध इन्द्रियाय, न होमस्या-
त्पत्तिः, य इन्द्रियकामः स्यात्, स दध्ना होमं कुर्यात् इति ।
कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य वक्ता ? इति जुहयात् इति
ब्रूमः ।

ननु श्रुत्या होमसम्बद्धमेष पुरुषप्रयत्नं वदति, वाक्येन
दधिसम्बन्धम्, न च, वाक्यं श्रुतिमपवाधितुमहति । न
च, युगपदुभयसम्बन्धो न विवर्धते, वाक्यं हि तथा भिद्येत
इति । अचोच्यते, ये भवदीयं पञ्चमाश्रयेन, तं श्रुतिमप-
वाधिरत्नराम्, अप्नादीये तु पुनः पञ्चे लुहुयादितिवात्वर्थं
ज्ञेवलोऽपवाधितो भवति, युगदीये तु छत्रं एव दध्ना
इति शब्दः । तं चाप्रमाद्यन्तः समामनन्ति इति गम्यते
नवैतत्त्वमन्तर्गीतम्, इत्युक्तं, तुच्चं हि साम्यदायिकम् इति ।
तस्माद्य कर्मसमभिव्याहृतं फलं गुणसमभिव्याहृते तु च
कर्षित् प्रमादपाठः, अवश्यं हि, लुहुयात् इति दध्नेऽन्द्रिय-
कामयोः सम्बन्धविधानार्थं वक्तव्यं भवति । ननु उच्यनाने-

अपि न केवलः करोत्यर्थोऽवगम्यते, केवले न वचःप्रयोजनं, स च होमसम्बहः, तस्मात् असम्भवसम् इति । न इति ब्रूमः, होमसम्बहोऽप्यसौ करोत्यर्थं एव, केवलं तु अस्य होमसम्बहे विशेषः, न तु करोत्यर्थतां बाधते, इन्द्रिय-कामस्य होमसम्बहं प्रथमं इधिसम्बहं कुर्यात् इति । अत्येवं सति स एव दोषः, होमसमभिव्याहृतं फलम्, इति । उच्यते, जुहुयादितिशब्दस्यैतत्सामर्थ्यं, यत् होम-विशिष्टं प्रबलमाह, न तु अव होमः साधनत्वेन विधीयते, साधनत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते, अत एव च हृत्तिकारेणीकं, होममाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति इति, यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म्मं करोति इति । तस्मात् दध्मः फलं, य इन्द्रिय-कामः, स दध्मा कुर्यात् इन्द्रियमिति । कथम्? इति । अनवाऽन्निहोवेतिकर्त्तव्यतया इति । कुत एतत्? फल-साधनस्य दध्मः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षात्, अस्यादेतिकर्त्तव्य-तायाः अविधानात्, चोदनालिङ्गस्य च जुहीत्यर्थस्य दर्शनात् । यस्मादेव चायं जुहोत्यर्थोऽनुवादः तस्मात् अविधायकः । न च, अन्यहोमस्य विधायकं नास्ति इति, तस्माच्च कर्मान्तरं, तस्मात् दध्मः फलमिति । अथ वा दधिशब्दस्य विवक्षितार्थत्वात् दधिहोमसम्बन्धोऽवं वाक्येन विधीयते, तेन दध्मो होमेन सम्बन्धमानात् फलं भविष्यति इति ॥ (२। २। ११ अ०) ॥

वारवन्तीयादीना कर्मान्तरताधिकरणम् ।

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

चिह्न इग्निष्टु इग्निष्टो मस्तस्व वायव्यासु एकविंशमग्नि-
ष्टो मस्ताम छल्वा ब्रह्मवर्षसकामो यजेत् इति, एतस्यैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टो मस्ताम छल्वा पशुकामो छेतन
यजेत् इति । अथायमर्थः सांश्चिकः, किं तस्यैवाग्नि-
ष्टो ग्निष्टो मस्य गुणात् वारवन्तीयात् पश्यतः फलं, एतन
यजेत् इति अनुवादः, अथ किम् एतन् यजेत् इति कर्मा
न्तरम् ? इति । किं प्राप्तम् ? न कर्मान्तरं गुणात् फलम्
इति । कुतः ? एतेन यजेत् इति विदितस्यैव इच्छनं, ना
विदितस्य, अतो न विध्यन्तरं, पशुकाम एवं यजेत् इत्यु
च्छते, न यजेत् इति, कथं छल्वा ? वारवन्तीयं छल्वेति ।
अपि च, एतस्यैव इति विस्थृतम् अकर्मान्तरवचनम् ।
तस्मादुण्यात् फलम् इति एवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, समेष्वैव जातीयकेषु भिन्नवाक्येषु कर्म-
बुक्तं फलं भवेत्, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयं छल्वेति, न
छेतस्य रेवत्यः सन्ति, यासु अस्य वारवन्तीयं भवेत्, तच्च
रेवत्यो भवन्ति, तासु च वारवन्तीयं विधीयेत् इति
वाक्यशिद्येत । अथाच्येत, अस्य पूर्वा रेवतीष्टपादाय तासु
च वारवन्तीयं छल्वा, एतेन यजेत् इति अनुवदति इति ।
तदा अग्निष्टो मस्तामेति नावकस्येत । अथाग्निष्टो म-
स्तामकार्यं भवति इत्युच्छते । एतस्यैवेतद्विवक्षितं
स्यात् । उभयग्निन् विवक्ष्यमाणं भिन्नेत् वाक्यम्, तस्मात्
कर्मान्तरम् ।

पथ कर्मात्मक वर्णनाकामेदः ? रेवतीषु करचु वारवन्तीयं साम कल्पा पशुकामो यजेत् इति अपूर्वा यागः सुवैर्विशेषणैर्विशिष्टो विधीयते, तेनैवार्थत्वं विभागे च साकाङ्गत्वमिति एकवाक्यात्ममुपपथते । ननु अर्थमेदो याग-सेवं इपूर्वः कर्त्तव्यः, रेवतीषु वारवन्तीयं अपूर्वमिति । न इति ब्रूमः, निर्वृत्वारवन्तीयरेवतीगुणको यागो विधीयते, न वारवन्तीयनिर्वृत्तिः, अर्थात् रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वत्स्यति, शक्षते च तत् निर्वर्त्तयितुम् । उच्यते, रेवतीनां वारवन्तीयस्य च सम्बन्धो न विहितः स्यात्, तच्च च रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि भवेयुः । वारवन्तीयं चान्यास्यपि करचु । नैष दोषः, कल्पेत्यभिनिर्वृत्तः सम्बन्धो यागायोच्यते, तेन सम्बन्धो गम्यते, इव व्येतावर्द्धो कल्पेत्येष शशः शक्ताति वदितुम्, अभिनिर्वृत्तिं पूर्वकालताच्च, यथा शोणमानय इति रक्षगुणसम्बन्धोऽस्मः शब्देनैवान्यतां विधीयते इति, न वाक्यमेदो भवति, एवमाचापि इष्टव्यम् ।

नन्देवमपि बहुतोऽर्थाः, रेवत्वः, वारवन्तीय, तत्सम्बन्धः, यागः, पशुकामस्य इति । नैष दोषः, बहुवः शृणुन्ते, एकोऽच विधीयते, यागो विशिष्टः । ननु रेवत्वोऽस्मि विधीवन्ते, वारवन्तीयमपि, वदि न विधीयेरन्, नैष तदिशिष्टो यागः प्रतीयेत, न च विधाय विशेषणं, अस्ते विशिष्टो विधातुम्, तस्मात् बहुषु विधीयमानेषु जैकार्यम् । अचोच्यते, अर्थः इति प्रयोजनमभिधीयते, यावन्ति पदानि एकं प्रयोजनमभिनिर्वर्त्तयन्ति, तावन्ति एकं वाक्यं, न च,

पच वद्धनि प्रयोजनानि, न हि, अवानेकस्याभिप्रेत स्यानेकं पदं विधायकमस्ति, रेवतीष्विति नैतत्केषलं ऐव-
तीनां विधायकम्, रेवतीषु वारवन्तीयमिति । अचापि
पदहये वारवन्तीयशब्दो द्वितीयातः, नास्यात् सम्बन्धो-
ऽभिप्रेतो गम्यते, प्रातिपदिकार्थस्याभ्यतिरेकात्, क्षत्वे-
त्यपि करातिनं सम्बन्धमाचे पर्यवमितः परप्रयोजनसम्बन्ध-
माह । एवं विशिष्टस्तु यजतिर्भव परार्थः, तदेकमेषां पदा-
र्थानां प्रयोजनं, तस्यादेकवाक्यत्वम् । गुणे पुनः फले प्रक-
ल्पामानं अग्निष्ठोमसामः कार्ये वारवन्तीयं, एतस्य च
यद्ग्निष्ठोमसाम इति वाक्यमेदः स्यात् ।

अथात्, रेवत्वाद्विमवेविशेषेष विशिष्टो याग एत-
स्याभिनिष्ठुतो विज्ञेयेत । तथापि पशुकामसम्बन्धात्
भिद्येत वाक्यम् । अथैवमुच्येत, रेवतीषु कृतेन वारवन्ती-
येन पशुकामो यजेत इति । नैव शक्यम्, कठगतरप्रगाणा-
दिशेषहानादे गुण्यं स्यात् । ननु इदानीमिवोक्तं, शक्यते हि
रेवतीषु वारवन्तीयं कर्त्तुम् इति । सति वचने शक्यम्,
असति वचने न वारवन्तीयशब्देन गृह्णन्ते । वचनं तर्हि
भविष्यति, पशुकामो रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्त्तयेत,
ततो यजेत इति यत्रतिरनुवादः । यदि वचनं रेवतीषु
वारवन्तीयमस्य, सिद्धं कर्मान्तरं, नामिष्ठतो गुण
विधिः । ननु ततो यजेत इति यागानुवादात् यागेना-
स्याङ्गप्रयोजनसम्बन्धो भविष्यति । नैव शक्यम्, यागं
प्रत्यक्षभावे विभीयमाने पशुकामं प्रत्यमस्य; उभय-
सम्बन्धे वाक्यभिद्येत । अथ यागसम्बन्धोऽनुवादः, भक्तरणेन

चाहुतर । नेदमुपपत्रं, प्रकरणाति वाचं बसवत्तरं तथात् कर्मान्तरं, यागगुणकं वा रेवतीषु वारवन्तीयं, तद्गुणको वा याकः, तब यागपशुकामयोः सम्बन्धस्य विधाची यज्ञतेष्टपरितमौ विभक्तिमुपत्तभामहे लिङ्गः, न तु रेवती-वारवन्तीयसम्बन्धस्य विधायकं साक्षात्किञ्चित् उपलभ्यते । तथात् सर्वविशेषणविशिष्टो यागः, पशुकामस्य विधीवते इति सिद्धम् ।

अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने, तत् रेवतीषु वारवन्तीयं क्यथं अभिष्ठोमसाम भवति ? इति । उच्चते, वचनात् अभिष्ठोमसामः कायेऽभविष्यति इति, किमिव हि वचनं न कुर्यात्, नाद्धि वचनस्यातिभारः । अथ यदुक्तमेतस्यैव इति, अनन्तरापेच्छं वचनमिति तत्राप्यविरोधादेतद्यमंकस्य इति लक्षणाशब्दो भविष्यति । तथात् न गुणात्फलं, कर्मान्तरमेवन्धर्मकमिति, सिद्धम् समेवेव जातीयवेषु कर्मयुक्तं फलम् इति ॥ (२ । २ । १२ अ०) ॥

सौभरनिधनयोः कामेवाधिकरणम् ।

सौभरं पुरुषश्रुतं निधनं कामसंयोगः ॥२८॥ (पृ०)

यो हृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो चः स्वर्गकामः, स सौभरेषु सुवीत सर्वे वै कामाः सौभरे इति समान्नाय ततः समामनन्ति, हीषिति हृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्वाद्यकामाय, च इति स्वर्गकामाय इति । तब विचार्यते, किं सौभरम्, हृष्टे निर्मित्तं, हीषित्वेतद्परं

हष्टेनिमित्तम्, अथ सौभरमेव हष्टेनिमित्तं ? यदा तत्
हष्टेनिमित्तं, तदा हीविति सौभरस्य निधनं कर्त्तव्यम्
इति (एवं अर्गित्वायकामस्य, ज इति लग्नकामस्य च
तुल्यो विचारः) । क्वां निधनादपरं फलं ? क्वां वा निधन-
व्यवस्थार्थं अवश्यम् ? इति, यद्येवमभिसम्बन्धः क्रियते,
हीविति हृष्टिकामाय कुर्यात् इति, ततो निधनादपरं
फलं, अद्येवमभिसम्बन्धः, हीविति निधनं कुर्यात् इति,
तदा निधनव्यवस्थार्थं अवश्यम्, तदा हृष्टिकामाय इति
सौभरविशेषं क्रियते, न हीवा सम्बन्धः ।

किं तावत्प्राप्तम् ? सौभरे निधने अपरः कामो विधी-
यते इति । कुलः ? पुरुषशुतिः, पुरुषप्रयत्नस्याच अवश्यं
भवति, कुर्यात् इति, तत् हृष्टिकामस्य हीवत्वं सम्बन्धे,
कर्त्तव्ये वक्तव्यं भवति, न तु सौभरनिधनसम्बन्धे, तच
हि ताङ्गं सौभरं कुर्यात् इति ग्रयोजवचनसामर्थ्यादेव
सिद्धम् । तस्मात् कुर्यात् इति पुरुषप्रयत्नवचनादवस्थामः,
यतरस्मिन् पञ्चे पुरुषप्रयत्नवचनमर्थवत् ततरोऽयं पञ्चः इति,
तच अस्मिन् पञ्चे अर्थवत्, निधनादपरं फलमिति । तस्मात्
सौभरे एवः कामः मेदेन निधनादपि हितीवः कामः
इति ।

अथ वा हृष्टिकामाय इति पुरुषशुतिः, हृष्टिं वा:
कामयते, स पुरुषो हृष्टिकामशब्देन उच्यते, तदस्मिन् पञ्चे
शुतिविनियोग्नी इतरस्मिन् पञ्चे पुनः हृष्टिकामशब्देन
पुरुषवचनं सता सौभरं उच्यते, तदा लक्षणाश्रद्धः सात्,
शुतिवचनाविषये च श्रुतिर्व्याख्या, न लक्षणा तस्मात्

पश्चामो निधने हितीयः कामः इति । एवं च फलभूयस्त्वं भविष्यति, तस्मात् निधने अपरः कामः ।

सर्वस्य उक्तकामत्वात् तस्मिन् कामशुतिः स्यात्,
निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥ (सि०)

वाश्वदः पञ्चं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, यदुक्तम्, निधने अपरः कामः इति, नैव सम्बन्धः क्रियते, हष्टिकामाय हीषिति कुर्यादिति । कथं तर्हि ? हीषिति निधनं सौभरस्य इति । कथं ? हीषो हष्टिकामसम्बन्धे क्रियमाणे, निधनं कुर्यात् इति सम्बन्धो न क्षतः स्यात्, तत्र हीषिति निधनम् इति नावकस्येत, तचोभयसम्बन्धे वाक्यभेदः, तत्र निधनशब्दः प्रमादसमाक्षातः इति गम्येत, नचैव जातीयकः प्रमादसमाक्षातः इत्युक्तम्, तस्मात् न हीषो हष्टिकामेन सम्बन्धः, तेन न निधनादपरं फलम् ।

अथ हीषो निधनसम्बन्धे कथम् अवाक्यभेदः ? इति । उच्यते, हष्टिकामाय सौभरम् अस्त्वेव, सौभरस्य निधनं सौभरप्राप्तिः अस्त्वेव, तत्र हीषिति कुर्यात् इत्येष एवार्थो विधीयते । तस्मात् अवाक्यभेदः इति, अतो निधनव्यवस्थेति गम्यते । एवमेव ऊर्गिति, ऊ इति च वदितव्यम्, सर्वस्य सौभरस्य ऊर्ग्हष्टिसर्गकामत्वात् शक्यते कामवचनैः सौभरं लक्षयितुम् । किमर्थं लक्ष्यते ? इति । निधनार्था पुनःश्रुतिः निधनव्यवस्थां करिष्यति इत्यर्थः ॥ (२।२।१३अ०) इति श्रीभट्टशब्दरस्तामिनः क्षतौ मौमांसाभाष्ये हितीयाध्यायस्य हितीयः पादः ।

हितोयाधायस्य द्रतोयः पादः ।

अथ यहापतायाः ज्योतिष्ठोमाहताविकरणम् ।

गुणसु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत् संयोग-
स्थापिष्ठभूत्वात् ॥ १ ॥ (पृ०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, ज्योतिष्ठोमेन संगंकामो यज्ञेत
इति, तं प्रकृत्य शूद्धते, यदि रथन्तरसामा सोमः स्वात्,
ऐन्द्रवायवायान् यहान् गृहीयात्, वदि हहत्वामा शुक्रा-
यान्, वर्तु वज्रामा, आशयवायान् इति । तच
उद्दिष्टते, किं यहायताविशेषो ज्योतिष्ठोमस्य विधीयते,
तते कर्मान्तरस्य रथन्तरसामो हहत्वाय ? इति ।
यदि रथन्तरसामयहेन हहत्वामयहेन च ज्योति-
ष्ठोमोऽभिधीयते, ततस्य यहायताविशेषः, अथ नाभि-
धीयते, ततः कर्मान्तरस्य इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणात्, ज्योतिष्ठोमस्य । इति
प्राप्ते उच्यते, गुणसु क्रतुसंयोगात् इति, तुगष्टः पञ्चं व्याव-
क्तेयति, नैतदस्ति, ज्योतिष्ठोमस्य इति । कुतः ? क्रतु-
संयोगात् । कथं तर्हि ? कर्मान्तरस्येति । ननु ज्योति-
ष्ठोमक्रतुसंवेष एवं ज्ञातोयको वादः, रथन्तरसामा हहत्
मामा इति । नैति बृ॒मः, यदि न क्षत्स्वक्रतुसंयोगो भवेत्,
ज्योतिष्ठोमस्य वादः, क्षत्स्वक्रतुसंयोगसु एषः । कथं
क्षत्स्वक्रतुसंयोगो भवति ? कथं वा न क्षत्स्वक्रतुसंयोगः ?
इति । यदि रथन्तरसत्ता वा, हहत्वसत्ता वा निमित्तं

यहाथताविशेषम्, ततो न छात्स्वक्रतुसंयोगः, रथन्तरं
हुहदा यदि सामासि, ततः ऐश्वर्यवाचता शुक्रायता च
इति, ततो ज्योतिष्ठीमस्य गुणविधिः । अब रथन्तरसाम-
सत्ता हुहदामसत्ता वा न निमित्तं, ततः छात्स्वक्रतुसं-
योगः । यदि रथन्तरसामा इति क्वाऽर्थः? अयमर्थः, यदि
रथन्तरसाम अस्य विशेषणं क्रतोरिति । कुतः एतत्?
समाप्तपदसामर्थ्यात्, समर्थनां हि पदानां समाप्ता
भवति, सामर्थ्यस्य भवति विशेषणविशेषभावे, असाधारणं
च भवति विशेषणम्, तदायमर्थी, यदि रथन्तरमेव माम,
हुहदेव वा नाच्यत् इति । ज्योतिष्ठीमस्य च वंजनि
सामानि गायत्रादीनि । लक्षात् च ज्योतिष्ठीमस्य
वाचकावेतो अस्ताकिति । तेज वस्त्रपि यज्ञरथात् ज्योति-
ष्ठीमस्य गुणविधिः इति गम्भीरे, तथापि तत् वाचित्वा
वाक्येन रथन्तरसामो हुहत्सान्नस्य भवितुमहंति ।

ननु यदा ज्योतिष्ठीमो न रथन्तरसामा, एवमव्योऽपि
त रथन्तरसामा कस्यदस्ति । उच्चते, कर्मान्तरं रथन्तर-
सामकं कल्पयिष्यति एतदाक्षम्, यदि रथन्तरसामा सोमः
स्यात् इति । ननु नास्त्यच विधायकः शब्दः । उच्चते,
अस्ति य एषः स्यात् इति । आह नैष विधातुम् शक्नोति,
यदि शब्दसम्बन्धात् विद्यमानस्य निमित्तार्थेनैवंजातीयकः
शब्दो भवति, न विधानार्थेन इति । अव बृमः, यदेतत्
संयदिकं वाक्यम्, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् इति,
अचावान्तरवाक्यम् चस्ति रथन्तरसामा सोमः स्यात् इति-
यदवान्तरवाक्यम् तस्याम्योऽर्थः, अन्यस्य संयदिकस्य, स-

यदिको न शक्तीति विधातुम्, यत अवान्तरवाक्यम्, तदि-
धास्यति । न च, रथन्तरसाम्बो हृहत्साम्बो वा भावो
निमित्तत्वेन श्रूयमाणोऽप्यर्थवान् भवति । तस्मात् अविव-
चितो यदिसम्बन्धः, तस्मिंश्चाविवक्षिते पदहयमिदं रथ-
न्तरसामा सोमः स्यादिति शक्तीति रथन्तरसामानं क्रतुं
विधातुम्, यदीत्यनर्थकम् ।

अथ वा यदि रोचितेत्यध्याहारः । अथ वा यथैतद्वति,
पयसा षाट्किं भुज्जीत, यदि शालिं भुज्जीत, तच्च दध्यप-
सिष्वेत् इति, एवंजातौयकेन वाक्येन शालिभोजनं विहितं
भवति, एवमवापि विहितं द्रष्टव्यम्, यदि रथन्तरसामा
सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवायान् यहान् गृह्णीयात् इति ।
कथं पुनः शालिभोजनम् तेन वाक्येन विहितं भवति ?
इति । उच्यते, व्यत्यामेन सम्बन्धः कल्पयत, यदि दध्यप-
सेचनमिष्टेत, शालिं भुज्जीत इति ।

ननु न खत्तिष्क्षतेः परां क्षिण्डविभक्तिमपश्चभास्ते,
सिष्वतेहि तां परां समाभन्नलि इति । सिष्वतेः खलु मा-
परा समुच्चरन्तौ कमिरर्थं गमयति, कामप्रवेदने हि तां
मन्यामहं इति, एवमिहापि यद्यैन्द्रवायवायान् यहान्
गृह्णीयादिति यहीतुमिष्टेत् इत्यर्थः, ततो रथन्तरसामानं
क्रतुं कुर्यात् इति । नन्वेवं सति इच्छामात्रं भवेत्, न
यहायताविशेषविधानम् । उच्यते, यदा अस्मिन् लौकिके
वाक्ये, यदि दध्युपसेचनमिष्टेत्, शालिं भुज्जीत इति
दध्युपसेचनसङ्गीत्तनात् दध्युपमित्तं शालिं भुज्जीत इति
तेनैकवाक्यत्वात् गम्यते, एवमवापि यहायताविशेषसङ्गी-

त्तेनात् तेनैकवाक्यत्वात् यहायताविशिष्टो रथन्तरसामा
गम्यते । अथ वा अव हेतुहेतुमतोर्लिङ्गः, रथन्तरसामा
सोम एन्द्रवायदायाचां यहाणां हेतुः कर्त्तव्यः इति ।
तस्मात् कृत्स्नक्रतुसंयोगात् गुणः कर्मान्तरं प्रयोजयेत्,
एवं कृत्स्नक्रतुसंयोगोऽर्थवान् भविष्यति ।

अपि च पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यम्, परेण नैमित्ति-
कृतः । कथं ? मति हि निमित्ते नैमित्तिकं भवितुमहेति,
न असति, यच्च भविष्यत् तत् न सत्, भविष्यत्त्वं रथन्तर-
साम, तत् कथं पूर्वकालस्य यहायताविशेषस्य निमित्तं
भविष्यति ? इति । अपि च निःसन्दिख्यः जगत्सामा
कर्मान्तरं, तस्मामान्यादितरदपि कर्मान्तरम् इति गम्यते ।
तस्मात् न ज्योतिष्ठोमस्य गुणविधानम् इति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्यतैकत्वं गुण-
वाक्यत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

तुश्चात् पचोऽन्यथा भवति, नेतदस्ति, यदुक्तं, क्रत्व-
न्तरम् इति । कथं तर्हि ? । ज्योतिष्ठोमस्यैव यहायता-
विशेषः इति । कृतः ? । प्रकरणसामर्थ्यात् । ननु एत-
दुक्तं, वाक्यसामर्थ्यात् क्रत्वन्तरस्य रथन्तरसामो वृहत्साक्ष-
ब्देति । परिहृतमेतत् ज्योतिष्ठोम एव रथन्तरसामा वृहत्-
सामा च इति । पुनर्दूषितमनेकसामत्वात् ज्योतिष्ठोमस्य,
विशेषणं रथन्तरेण वृहता वा न प्रकल्पते इति । तदुच्यते,
प्रकल्पते विशेषणं, वृहद्रथन्तरवीर्यकात्प्रकृत्यत्वात्, भवति म
द्योगः, यत्र रथन्तरं नास्ति । भवति च स प्रबोगः, दि-

यमानरथन्तरसामकः, तदेतत् रथन्तरं सत्यैवासाधारण-
त्वात् विशेषकम् । तस्मात् ज्योतिष्ठोम् एव रथन्तरसामा-
हस्तामा च इति ।

अथ यदुक्तं, पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यम्, उत्तरेण नै-
मित्तिकेनेति । नैतत्, नियोगतो भवति हि भविष्यदपि
निमित्तं, यथा वर्षिष्यति इति क्षणिग्रहकर्मागुणानम्, अपि
च तत् दृष्टम्, इदम्ब वाचनिकं निमित्तं तत् यथावचनं
भवितुमर्हति । स्यात् इति चेयं क्षिणः चिष्पयि कालेषु भ-
वति । तस्मात् भविष्यदपि निमित्तम् । यत्तु अगल्या-
मेति कर्मान्तरम्, तस्मामान्यात् रथन्तरसामापि कर्मान्त-
रम् इति । अगल्याम च सम्भवात् कर्मान्तरम् सम्भवति,
रथन्तरसान्तो हस्ताम्ब ज्योतिष्ठोमस्याभिधानं, तस्मात्
न कर्मान्तरमिति ॥ (२।३।१ अ०) ॥

अथ अवैष्टि : क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ।

अवैष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

अस्ति राजसूयः, राजा राजसूयेन स्वराज्यकामो
यजेत इति । तं प्रकृत्यामनस्ति अवैष्टि नामेष्टिम्, आ-
मेयोऽष्टाकपात्रो हिरण्यं दक्षिणा इत्येवमादि । तां प्र-
कृत्य दिष्टीयते, यदि ब्राह्मणो यजेत वाह्यस्त्वं मध्ये नि-
धायाहुतिमाहुतिं इत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐक्षदं,
यदि वैश्यो वैश्यदेवम् इति । तत्र सम्बिद्यते, किं ब्राह्मणा-
दीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणम्, उत ब्राह्मणादीना-
मयं यागो विष्टीयते ? इति । कथं निमित्तार्थता भवेत् ?

कथं वा यागविधानम् ? इति । यदि राजशब्दो ब्राह्मण-
द्विष्टपि केनचित् प्रकारेण ततो निमित्तार्थता । अथ
क्षमिय एव, ततः प्रापकाणि एवंजातीयकानि श्रवणानि ।

किं तावत्तात्त्वम् ? निमित्तार्थता इति, ततः एवं
तावदुपर्वर्ण्णते, योगिको राजशब्दः इति, राज्ञः यस्य कर्म,
स राजा । किं पुनाराजकर्म ? । अनपदपुरपरिक्षणे,
ततस्त्रीहरणे राज्यशब्दमार्थावत्तमिवासिनः प्रयुज्जन्ते ।
राज्ञः कर्म राज्यम् इति चाभियुक्ता उपदिशन्ति । तेन
मन्यामहे, यस्यैतत् कर्म स राजा इति, यदा ये उद्देषं
नाम क्षित् पुरुषं नावेदिषुः, तस्य तु पुरुषैद्देविः इत्येवं
विदुः, अक्लयुक्ते यः तस्य पिता, स उद्देषः इति कल्याण-
तुम्, उद्देषपुरुषस्यैवं समभिव्याहारो भवति इति । एवं
राज्ययोगात् राजशब्दः इति विज्ञायते ।

नमु अनपदपुरपरिक्षणहस्तिमनुपजीवत्यपि क्षमिये
राजशब्दमार्थाः प्रयुज्जन्ते प्रयोक्तारः । न ब्रूमः, न प्रयुज्जन्ते
इति, किं तर्हि कर्मविशेषनिमित्तत्वात् राजशब्दस्य, तदो-
गादपि राजशब्दो भवति इत्येतदुपपादयामः । प्रयुज्जन्ते
च तद्युक्ते राजशब्दम् अक्षमियेऽपि, तदस्मिन् उपपदे प्रक-
रणवश्चात्, यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च राजसूयस्यैव गुण-
विधानं भविष्यति, न ब्राह्मणस्य वैश्यस्य च कर्मान्तरं वि-
धायिष्यति इति ।

अथ वा सार्वत्रोक्तिकस्य प्रयोगस्य सार्वत्रोक्तिकेन
प्रयोगेण विहस्य मानस्य अप्रामाण्यं स्यात्, अभ्युपगच्छन्ति
हि ते जनपदिनः, सार्वभौमं प्रयोगम् । अपिचाविप्रगीता

लोकिका आर्थि विप्रगीतेभ्यः प्रत्ययिततरा भवन्ति, तथा आर्थ्यावर्त्तनिवासिनां शब्दार्थोपायेष्वभियुक्तानामभिव्याह-
रतां कर्माणि चागुतिष्ठताम् अन्यवनपदवासिभ्यो च्छे-
च्छेभ्यः समीचीनतर आचारो भवति । तस्मात् यौगिको
राजशब्दः, निमित्तार्थानि शब्दानि, राजसूयस्य गुण-
विधिर्वं कर्मान्तरम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः अवेष्टौ तु चलु क्रतुपधानं ब्राह्मणादि-
शब्दां, ब्राह्मणादीनामवेष्टियां विधातुम्, न निमित्ता-
र्थम् । कुतः? । अप्राप्तत्वात् ब्राह्मणवैश्ययोः । कथम्-
प्राप्तिः? चत्रियस्व राजसूयविधानात्, राजा राजसूयेन
यज्ञेत इति । ननूक्तम्, यौगिको राजशब्दः इति । एतदप्य-
युक्तम्, यतः ज्ञातिवचनः इति । ननूभयाभिधाने यदि-
शब्दसम्बन्धात्, प्रकरणात् न कर्मान्तरविधानं न्यायम्
इत्युक्तम् । अत उच्चते, नोभयाभिधानमवकल्पते । कुतः? ।
यदि तावत् ज्ञातिशब्दो राजा इति, ततः तत्कर्मत्वात्
जनपदपरिपालने राज्यशब्दो भविष्यति, तेनार्थावर्त्तनि-
वासिनां प्रयोगो न विरोत्यन्ते । अथ यदि राज्यशब्दः परि-
पालने निल्वसम्बहू भविष्यति, ततः तस्य कर्त्तेति राज-
शब्दः चत्रियज्ञातो तत्रिमित्तो भविष्यति, तत्र आस्त्राणां
प्रयोगो न विरोत्यते । तस्मात् न प्रयोगदर्घनादुभावपि
राजराज्यशब्दो ज्ञातिपरिपालनाभ्यां निल्वसम्बहावित्यभ्य-
पगत्व्यम् । को न खलु निर्णयः? । राजज्ञातीयस्य
कर्म इत्यतः परिपालनं राज्यशब्दं उच्चते, एवं हि आर-
नोऽभियुक्ताः तस्य कर्म इति व्यञ्जप्रत्ययं दिवधति, न तु

तस्य कर्त्तेवि प्रत्ययस्तोपं वा, प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिं वा समामनन्ति । तस्मात् राज्ञः कर्म्म राज्यं, न राज्यस्य कर्त्ता राजा ।

अनु यो यो जनपदपरिषद्याणं करोति, तन्तु शोको राजशब्दे न अभिवदति । उच्यते, योगात् लोकः प्रयुक्ती, परिपालने राज्यशब्दः प्रसिद्धः इति, स त् परिपालने राज्यशब्दो राजयोगात् इत्यन्नाभिहक्तः, तस्मात् राजशब्दः प्रसिद्धे मूले, तद्योगात् राज्यशब्दः तद्योगादपि ब्राह्मणवैश्ययोः राजशब्दः प्रयुक्त्यते । न त्वे वं स्मरन्ति, राज्ययोगात् राजा इति ।

यस्तूतम्, अनुमानात् राज्यस्य कर्त्ता यः स राजा, यथा औदमेष्ठः पिता उदमेष्ठः इति । उच्यते, अनुमानात् प्रयोगो बलवान्, राज्यस्य कर्त्तारं राजा इत्यनुमिमीमहे, चत्रिये तु प्रत्यक्षं प्रयुक्तानान् उपलभामहे । तथा योग मत्यनुमिमीमहे, राज्यस्य कर्त्ता राजा इति । राज्ञः कर्म्म राज्यमिति तु स्मरन्ति । अनुमिमानाय स्मृतिम् अनुमिमते स्म, स्मरन्तसु प्रत्यक्षमुपलभन्ते, तेन तत्र स्मृतिर्बलीयसी इति । आह, यो यो राज्यं करोति, तत्र राजशब्दं प्रयुक्तते, न यत् राज्ञः कर्म्म तद्राज्यमिति, तेन मन्यामहे, राज्ययोगो राजशब्दप्रहृत्तौ निमित्तं, न तु राजयोगं राज्यशब्दप्रहृत्तौ निमित्तमवगच्छामः इति, कथं तद्विषये ? स्मरणात्, प्रयोगात् स्मृतिर्बलीयसी, प्रयोगादि स्मृतिरनुमौयेत ।

अपि च राज्यदोगस्य निमित्तता व्यभिचरति, अनश्व-
परिपालनमकुर्वत्वपि राजेत्यान्ध्रा वहन्ति इत्युक्तम् । अनु-
राजयोगात् राज्यम् इत्येतदपि व्यभिचरति, न किं राज्ञः
स्यन्दितं निमिषितच्च सर्वे राज्यम् इत्युक्तते । यदि वयं
प्रयोगात्रिमित्तभावं ब्रूयाम, तत एवमुपासन्ने महि ।
अन्त्या तु वयं निमित्तभावं ब्रूमः, तेन यत् यत् राजनाती-
यस्य कर्म आत्या विशेषते, तत् राज्यमित्यभ्युपगच्छामः ।
यत्कृतम्, आन्ध्रा अपि राज्यदोगात् राजानमभ्युपगच्छति
इति, परिहतमेतत्, प्रयोगो दुर्बलः क्षम्यते इति । यदुक्तम्,
आर्थावर्तनिवासिनः, प्रमाणमितरेभ्य आचारेत्वः इति ।
तु स्यः शब्दप्रयोग आचारेषु इत्युक्तम् । तत्त्वात् जातिनि-
मित्तो राजश्वः, एवचेत् यज्ञसंदोगात् व्यभिचरत् राज-
सूयेन, यागद्विवित्तेष्ठि इति । (२११२) ॥

— — —

आधानव्य विधेयत्वाधिकरणम् ।

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

इदं समामनस्ति, वसन्ते ब्राह्मणो अमीनादधीत,
यीष्मे राज्यन्यः, ग्रहिवैश्यः इति । तत्र सम्बिलते, किं
ब्राह्मणादिश्वरणं निमित्तार्थं, ब्राह्मणादय आदधाना
वसन्तादिष्वादधीरन् इति, उत ब्राह्मणादीनामाधानं वि-
धीयते ? इति कथं निमित्तार्थता स्यात् ? कथं आधानवि-
धानम् ? इति । यदि ब्राह्मणो वसन्ते इतिपद्धयं परस्पर
सम्बहुं, ततो निमित्तार्थं श्रवणम् । अथ ब्राह्मण आदधीत
इति, आधानविधानं ब्राह्मणस्य । एवं राजन्यादिष्वपि ।

किं तावत्प्राप्तम् ? निमित्तार्थं त्रवणम् इति । कुतः ? निमित्तसरूपा एते अद्वाः । किं निमित्तसारूप्यम् ? । ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः समुच्चारणम्, तत्त्वादिदितं वेद्यते इति । ननु ब्राह्मणादीनां आदधतिनाप्यस्ति समुच्चारणम् । वाढमस्ति समुच्चारणम्, नत्वमीषाम्, आधानसम्बन्धो न विदितः । केन प्राप्तो विदितः ? इति । कामशुतिभिः । काः कामशुतयः ? । अस्मिहोचं जुहुयात् स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत् इत्येवमादयः । वाङ्माभिः श्रुतिभिराधानं प्राप्तम् ? इति । उच्चते, सामर्थ्यात् यथा अस्मिहोवभिनिर्वर्त्यते, तथा कुर्यात् । यथा दर्शपूर्णमासादभिनिर्वर्त्यते, तथा कुर्यात् । न च, नार्हपत्याहवनीयान्वाहार्थ्यपञ्चनादिभ्यो विना, एतानि कर्माणि सिद्ध्यन्ति, समाप्तन्ति हि, ज्ञात्वा आहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभोष्टः प्रीतो भवति इत्येवमादि । तेन सामर्थ्यादेतदुलः भवति, आहवनीयादि कर्तव्यम् इति, तत्त्वाधानेन विना न सिद्ध्यति इत्याधानमपि कर्तव्यम् इत्यवगम्यते । तत् केन कर्तव्यम् ? । यस्य कामशुतयः । तात्त्वादिष्ठेण ब्राह्मणादीनाम् । तत्त्वात् अमीषामाधानसम्बन्धो विदितः इति । अपि च, उभाभ्यां ब्राह्मणादीनां सम्बन्धे विधीयमाने वाक्यभिद्यते । न हि, तदानीमेकीर्द्धः विधीयते । अतो निमित्तार्थाः श्रुतयः इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, आधाने सर्वशेषत्वात् प्रापकास्त्राधानस्तैतानि शब्दयानि । कुतः ? । सर्वकर्मणां शेषभूतम् आधानम् इति न श्रुतिभिरादीनामन्वान्तमिनोच्चते,

किं तर्हि, अग्नीमां सर्वशेषत्वात् तच्छेषत्वात् आधानस्य । किमतः? । यद्येवम्, अग्नयः कामशुतिमिः प्राप्नुवन्ति, न आधानम् इति ननु अग्नीनामभ्युपाय आधानम् इति । उच्यते, नैतेषामर्जने आधानमेवैकोऽभ्युपायः, किं तर्हि यद्यान्येषां द्रव्याणाम् उत्पादने ऋथशाद्यथाभ्युपायाः, एवमन्मोनामपि इति न नियोगतः उत्पादनमेव, तेन पक्षे आधानं प्राप्नोति, पक्षे न । यतरस्मिन् पक्षे अप्राप्तिः ततरः पक्ष उत्पत्तिं प्रयोजयिष्यति ब्राह्मणादीनामाधानस्य, ब्राह्मण आवार्यमादधीत इति यदा एतद्वनं, तदा आवार्यमेवाहिता आहवनौयादयो मवन्ति, नाम्यथा । एवच्च सति, न कुचिमेष याचितेव वा कर्माण्यस्मिन्होचादीन्यनुष्टातव्यानीति गम्यते । तेन अकुचिम एव वेवस्त्रोऽस्मिस्ते षां साधकः इति निष्पौयते । कथच्च आवार्यता आधानस्य गम्यते? इति । कर्वभिप्राये हि क्रियाफले आदधीत इत्येतदाकर्तेपदं सम्भवति । असत्यस्मिन् वचने कामशुतिपरिष्ठेन नाधानस्यावार्यता भवेत् ।

अपि च सतीषु एतास्त्राधानशुतिषु न कामशुतयः ग्रन्थुवन्ति अपराम् आधानशुतिं कल्पयितुम्, यथा प्राप्तस्य आधानस्य पुनःशुतयः एता भवेयुः, असतीषु एतासु आधानशुतिम् अपरिगृह्णतः कामशुतयोऽशक्वान् अस्मि होचादीन् वदन्ति इति परिगृह्णौयुराधानशुतिम् । सतीषु एतासु येषामाधानम् उक्तम्, तान् अधिक्षत्योत्तरकालाः कामशुतयो भवन्ति इति गम्यते ।

अत्र आह, अस्ति केवलस्य आधानस्य विधायिका
श्रुतिः, एवं सप्तमं भाष्यमवर्त्ति सहते, य एवं विद्वा-
ननिमाधत्ते, इति, तया प्राप्तस्य निमित्सार्थानि ब्राह्म-
णादीनां शब्दानि भविष्यन्ति । उच्यते, सम्भारविधानार्था
पुनः श्रुतिरेषा । न इति ब्रूमः, भिन्नं हि इदं वाक्यम्
सम्भारविधानवाक्यात्, अन्यो हि अर्थं आधत्ते इति, अन्यः
अप उपस्थृतति इति, एकार्थविधाने हि एकं वाक्यम्
भवति, भिन्नो चेमावर्थैँ, तस्मात् अत्र वाक्यमेदः इति ।

उच्यते, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यस्यां श्रुतौ सत्यां
पुनः श्रुतिः केवलस्याधानस्य अविधायिका, अपामुपसर्वानं
तु विधीयते, तदेकस्मिन्द्वये विधीयमाने नानेकार्थं भवति ।
ननु आधानस्यैतद्विधानम्, गुणार्था सा पुनःश्रुतिः । न
इति ब्रूमः, सा ब्राह्मणादिसम्बद्धा प्रथमा श्रुतिः, इयं
केवला पुनःश्रुतिः । कुतः? सा हि शब्देन विदधाति,
तत्र लिङ्गसुच्चरन्तीं पश्यामः, इयं प्रशस्तमाधानम् इत्याह ।
ततः प्रशस्ततामाधानस्यानुमन्यामहे । एवं च, वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इत्येषा विधायिका श्रुतिः इति
ब्रूमहे, नैतरत्प्रशंसावचनमस्तपक्षं बाधते, अक्षते हि
अन्येन विहितं अन्येन प्रशस्तम् इति वदितुम् । यदि
त्वेतत् विधायकम् इत्युचेष्ट, ततोऽस्तपक्षं विद्वेश्ट ।
कथम्? अज्ञातस्य ज्ञापनं विधानमेतत्, यदि प्रशंसा-
वचनेन अपूर्वं विज्ञाप्येत, तदा लिङ्गां नापूर्वं ज्ञापितं
भवेत्, तत्रापूर्वज्ञापनवचनः शब्दः उपर्येत । न तु
लिङ्गां विहिते प्रशंसावचनमसुपर्याप्तते, विहितेऽपि हि

वाक्यात्मरेष प्रशंसावचनमवकल्पते । अपि च यत् लिङ्गा
विधानं, तत् चुत्वा, वाक्येन तु प्रशंसा गच्छते, चुतिव
वाक्याद्वक्षीवसी ।

ननु इहमपि वाक्यम्, ब्राह्मणोऽनीनादधीत इति ।
उच्छते, स्वपदार्थम् अच चुतिः विदधात्वाधानं ब्राह्मणादि-
सम्बन्धेन परपदार्थं प्रशंसति, व एवं सप्तमं भाद्रव्यम्
अवर्त्ति सहते इति । ननु अनेकगुणविधानं त्वया वाक्ये-
नाध्वरसितं भवति । नैष होषः, अगुणविधिपरे हि
वाक्ये भवत्यनेकगुणविधानम्, इत्युल्लः, तदगुणासु विधी-
येरन् अविभागात् विधार्थे न चेदन्वेन शिष्टाः
इति । तथात् ब्राह्मणादिसंयुक्ता विधायिका चुतिः,
शूद्रमपि केवलस्याधानस्य मुनःचुतिः सभारविधानसुप-
क्रमितुम् इति चिह्नम् ।

यत् उक्तम् अनेकगुणविधाने वाक्यमित्येत
इति, यदीमौ गुणविधानविशिष्टौ विधीयेयातां, भवेत्
वाक्यमेदः, हात्यान्तु विशेषस्याभ्यां विशिष्टमेकमाधानं
विधायिष्यते, तेन न भविष्यति वाक्यमेदः । तथात्
ब्राह्मणादीनामाधानस्य प्रापकानि त्रवणानि इति
सिहम् । (२।३।३ अ०४)

अय दाचावसादीनाम् गुणाधिकरणम् ।

अयनेषु चीदनान्तरं संज्ञोपदभ्यात् ॥ ५ ॥

(पू० १ ॥)

दर्शपूर्वमात्रौ प्रकल्पामनन्ति, दाचावसायज्ञेन यज्ञेत

प्रजाकामः, साकंप्रस्तायीयेन यजेत् पशुकामः, संक्रमयन्नेन
यजेतावायकामः इति । तत् सम्हेषः, किं दर्शपूर्व-
मासयोरेव गुणात् फलम्, उत् कर्मान्तरम् एवज्ञातीयक-
मिति । किं प्राप्तं ? कर्मान्तरम् इति । कुतः ? संब्रोध-
वस्तात्, यद्यपि प्रकरणात् यजतिश्चात् स एव पूर्व-
प्रज्ञातो यागः इति गम्यते, तथापि नासावेदंसञ्जकः इति
यागान्तरं विधेयं गम्यते ।

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥ (पृ० २ ॥)

न च, अथ गुण उपबन्धने कदित्, यहिधानार्था
चोदना भवेत्, यदि च न यागान्तरम्, आनन्दकामेव ।
अपि च, यदि गुण उपबन्धेत्, ततो यागगुणमन्वयो
गम्यते इति तदगुडानं विधीयेत् इति अनुबन्धमाने
यागमात्रं गम्यते इति तदगुडानं विहितं गम्यते ॥

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥ (पृ० ३ ॥)

इतच्च कर्मान्तरम् । कथम् ? फले समाप्तं वाक्यं प्राप्ता-
कामो यजेत् इति, प्रजाकामस्य याग उपायो विधीयते ।
विधीयते चेत्, कर्मान्तरम् ।

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥ (सि० ॥)

दर्शपूर्णमासयोरेवाधिकार एवज्ञातीयकः स्वात्
दाचायण्यज्ञादिः, एवम् करणमगुम्भीतं भवति ।

लिङ्गदर्थनाच्च ॥ ९ ॥ (सि० ३० ॥)

लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति, चिंशतं वर्षाचि दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजेत्, यदि दाचायण्याजौ स्वात्, अथो

अपि पश्चद्येव उर्ध्वाख्य उचेत, अथ हि एव सा सम्भवते,
हे हि पौर्णमासो उचेत हे अमावस्ये, अथ हि एव
खलु सा सम्यत् भवति इति । यदि दाचायण्यज्ञो
दर्शपूर्णमासावेद, एवं तदिं विश्वकर्मदा प्रयोजनं,
ततः तस्य किंश्चलम्पदनुपर्हो युच्यत, तस्मात् अपि न
कर्मान्तरम् ।

गुणात्मंज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥ (आ० नि० ॥)

यदुक्तं संज्ञोपबन्धात् कर्मान्तरम् इति, यदि दाचा-
यण्यज्ञो न केनचिदपि प्रकारेण दर्शपूर्णमासवचनः
शक्तते कल्पयितुम्, ततः उच्येत कर्मान्तरम् इति ।
शक्तोति तु आहत्तिगुणसम्बन्धादितुं, अयम् इत्या-
हृत्तिः उच्यते, दक्षस्य इमे दाचाः, नेषामयनं दाचायणम् ।
कः पुनर्देवः । उक्ताही । तथा माकं प्रस्थाप्येऽपि, मह-
प्रस्थानं गुणसम्बन्धः, एवं चर्वत्त । शक्तते चित् दर्शपूर्ण-
मासयोर्गुणसम्बन्धो वदितुम्, किमिति स एव यागः प्रती-
यमानोऽन्यः इत्युच्यते । किमिति दा प्रकरणं बाध्यते ।

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥ (आ० नि० २ ॥)

यदुक्तम् फले वाक्यं समाप्तम् प्रजाकामादेव्यागान्-
ष्टानं विधीयते इति । नैवम् अविशिष्टा फले समाप्तिः
यानि अन्यानि मुक्तसंश्वानि गुणे फलस्य विधायकार्मि-
वाक्यानि गुणस्य फलदचनानि पर्यवसितानि यथा दधा
इन्द्रियकामस्य जुहुयात् इत्तेवमादीनि, तैरेतदविशिष्टम्
अचापि हि गुणात् उक्तम् उच्यते । कथं नैतदेवं सम्भवते.

प्रजाकामस्त यज्ञमतुतिष्ठेत् इति । कथं तर्हि प्रजा-
कामस्त आहत्तियज्ञमतुतिष्ठेत् इति । आहत्तियज्ञः इति
यज्ञाहत्तिसम्बन्धोऽनुष्ठातव्यो निर्हित्यते, न यज्ञः । तस्मात्
प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोगुणात् फलम् उच्यते, न यागालं रं
विधीयते इति । हवं साकंप्रस्थाप्ये संक्रमयन्न च द्रष्टव्यम्
इति ॥ (२ । ३ । ४ प० ॥)

अथ द्रव्यदेवतायुक्तानाम् यागालं रताधिकरत्वम् ।

संस्कारस्थाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

(प्र० पू० ॥)

यनारभ्याधीयते किञ्चित् वायव्यं खेतमालमेत
भूतिकामः सौवं चक्षं निर्वपेत् ब्रह्मवर्जसकामः ।
दर्शपूर्णमासयोरप्यामनन्ति, रैषामालमेत, चतुरो मुष्टौ-
चिर्वपति इति । तत्र अयमर्थः सांशयिकः किं दर्श-
पूर्णमासिके आलच्छे आलच्छो गुणविधिर्दर्शपूर्णमासिके च
निर्वपे निर्वापो गुणविधिहत न प्रकृतिमपेष्टते इतरखेत-
वरखेति ? यदा न प्रकृतिमपेष्टते, तद्धापि किं यावदुक्ते
उत यज्ञिमतौ एते कर्मण्यौ इति ।

किं तावत् प्राप्तं ? प्रकृतयोरासामनिर्वापयोगुण-
विधी इति । कुतः ? अकर्मशब्दत्वात् न अन कर्मणो
विधायकः यज्ञोऽस्ति । न शु आलमेत निर्वपेत् इति च ।
नैती विधातारो अविदितस्थार्थस्य वक्ता विधायको
भवति, न चेतयोरविदितोऽर्थः, आसामः कर्त्तव्यः,
निर्वापः कर्त्तव्यः इति । तस्मात् चतुर्वितारो । किमर्वम्

अनुबद्धः ? । आत्मभैं खेतं विधातुं, निर्वापि च चक्रम् ।
तस्मात् न आत्मान्तरं निर्वापान्तरं च । प्राकृतयोरैव
गुणविधी इति ॥

यावदुक्तं वा, कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

(हि० प० ॥)

न चैतदस्ति, प्राकृतयोर्गुणविधी इति, किं तर्हि
आत्मान्तरं विधीयते इति निर्वापान्तरस्त, यदि आत्म-
निर्वापौ विधीयते, ततो न प्राकृतौ तौ विहितौ ।
यदि न विधीयते ततः प्राकृतौ स्वच्छेते, यावात्म-
निर्वापौ कर्तव्यो इति ततः तौ स्वच्छवित्वा खेतो
विधातव्यो भवति चक्रम्, तौ च भूतिकामस्य व्रज-
वर्षसकामस्य च इति हावप्यथा विधीयो स्यातां तत्र
वाक्यश्चिद्येत । अथ वा योऽसौ विधायकः गृह्णः स
स्वच्छवित्वापयुक्तः इति विधायकाभावादेकोऽप्यर्था न
शक्यते विधातुम् । अब स एव 'स्वच्छविष्टति' तेनैव च
विधायिष्टते गुणः इति । न मिथो विधानस्वच्छणमन्व-
स्योऽवकल्पते । अब धात्वर्द्दिनुवाहः, प्रत्ययो विधातु-
मिष्टते इत्युच्यते, य आत्मः स एतद्दुष्टः कर्तव्यः इति ।
तथापि न प्राकृतौ स्वच्छेत् लौकिकोऽपि हि आत्मो-
ऽस्ति, प्रत्ययाद्येऽनूद्यमाने प्राकृतोऽनूद्येत इति स र्हि
कर्तव्यो निर्ज्ञातो न लौकिकः अतो न प्राकृतागुवादो
घटते इति यावदुक्तं आत्ममात्रं निर्वापमात्रं च
अपूर्वं कर्तव्यं, कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् श्रुतिमूलं हि

कर्म इत्युक्तं, चोहनालक्षणोऽर्थो धर्मः (३) इति । तत्रात् कर्मान्तरै ।

यजतिस्तु द्रव्यफलभीकृसंयोगादेतेषां कर्म- सम्बन्धात् ॥ १४ ॥ (सिं ॥)

यदुक्तं, न प्राकृतयोर्गुणविधी इति एतत् गृह्णौमः । यत्तु उक्तम्, पालश्चमाचं विधीयते निर्वापमाचं इति एतदपशानोमहे, यज्ञिमती एते कर्मण्यो इति । कृतः ? द्रव्यफलभीकृसंयोगात् द्रव्यदेवतासंयोगात् द्रव्यदेवता-संयोगः अत्र विधीयते भूतिकामस्य व्रह्मवर्चसकामस्य च । कथं ? । न हि इदमेव उच्यते श्वेतम् प्रालभेत इति, यदि श्वेताष्टदेव उच्येत् ततः श्वेतालश्चसम्बन्धः अवगम्यते इह हि श्वेतं वायव्यमालभेतेत्युच्यते तेन श्वेतवायव्यसम्बन्धो विधीयते, यथा पटं वयेति पटवयन-सम्बन्धो विधेयोऽवगम्यते, पटं दीर्घं वयेति पटस्य दीर्घता विधीयते, दीर्घयस्त्वप्रयोगात् एवमिहापि सौर्यवायव्य-शब्दप्रयोगात् द्रव्यदेवताभिसम्बन्धो विधेयः इति गम्यते इतरथा देवताशब्दः प्रमादसमानातः इति गम्येत ।

ननु अत्रापि श्वेतं वायव्यं कुर्यात् तं चालभेत इत्यर्थद्यविधानात् मिद्येतैव वाक्यम् । ॥१॥ इति ब्रूमः न श्वालभेतेत्यस्यायमतिभारो, यत् द्रव्यदेवतासम्बन्धेन पुरुषप्रयत्नं ब्रूयात्, तं चालभेतेत्यर्थविगिष्टं, चुल्वैव हि पुरुषप्रयत्नो विगिष्टो गम्यते वस्त्रेन च द्रव्यदेवताश्चयः इति न अत इत्यां वाक्याभ्यां प्रदीजनं, यथा रक्तमम्ब-

बोक्षेति वहा गुणविधिपरं भवति वाक्यम् तहा इत्याभ्यां
वाक्याभ्यां प्रयोजनं, गुणहयविधाने । अहु शोषमानवे-
त्युच्चेत्, तब गुणविधिपरेऽपि वाक्ये पर्यवसिते एव गुण-
हयविधानं, चृत्यैव विशिष्टगुणद्रव्यस्य प्रतीतत्वात्, न
भवत्येकस्य वाक्यस्य अतिभारः एवमिहापौति । सम्बन्ध
बहुभिः पदैर्विशिष्ट एक एवोच्चते इत्येकार्थत्वं, विभव्य-
मानानि च अन्य पदानि साकाङ्गाच्च इत्युपपत्तमेकवा-
क्यत्वं, न च, यागमन्तरेण देवतायै द्रव्यं सङ्कल्पितध्यम्,
इत्येव सम्बन्धोऽवकल्पते । तस्मात् यजिमतौ एते कर्मणौ
इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ १५ ॥ (सि० हे०)

लिङ्गं स्वत्वयेत्मर्यं दर्शयति, सौमारोद्रं चहं नि-
वंपेदिति प्रकृत्य, परिचिते याजयेत् इति परिच्छयविधिः,
एतस्य वाक्ये यजतिशब्देन सङ्कीर्तनमवकल्पते, यदि
यजिमतौ एते कर्मणौ । अथ प्रकृतौ गुणविधानं यावदुक्तं
वा, यजतिशब्देनानुवादो न अवकल्पते । तस्मात् अव-
भज्ञामो यजिमतौ इति । (२।३।५ स०)

— —

वह वसाक्षात्ताहीना संसारतापिकरण ।

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

किम् इह उदाहरणम् ? न तावत् स्वेच्छैव यरि-
गृहीत, यदा अवैष्टी यज्ञसंशोगात् क्रतुप्रधानम् उच्चते
(२।३।२ स०) इति । नायि च साध्यं प्रतिज्ञातं,
यदा, अयनेषु चोद्यात्तरं (२।३।५ स०) वेष्टतं

विश्वे संश्वे प्रायदर्शनं हेतुः ॥ इति निर्दिश्यते, आलभाचं
हेतुः ? इति न विजानीमः । प्रकृतं यजिमदेतत्त्वाच्च
इति, तदेषि न सम्बध्यमानमिव पश्यामः, तदेतदगमकं
सूचमेव तावदनर्थकम् । अथ का अत्र प्रतिज्ञा ? कस्य
सम्बद्धे ? इति वक्तव्यम् । हृत्तिकारवचनात्, प्रतिज्ञां संशयं
च अवगच्छामः । अच भगवानाचार्य इदमुदाहृत्य वक्त-
मालमेत, वक्तव्यिकान्ता हि पश्यतः ॥ इति, इमं संशयमुप-
न्यस्यतिस्म, किं यजिमदभिधान एष आलभतिः, उता-
लभाचवचनः ॥ इति ? उपपद्यते चैतत् उदाहरणम्,
संशयस्थ । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीतेस्म, यजिमदभिधानः
इति ॥ इदन्तु प्रत्युदाहरणस्त्रिं पूर्वस्य अधिकरणस्य, न
अच पूर्वपक्षेष अतौव प्रयोजनं, तथापि पुरुषाणामुच्चावच-
बुहिविशेषानालोच्च भवति मन्दानां सामान्यतोष्टेनाप्या-
शङ्का, मापि निवर्त्तनीया, न हि, मन्दविषेष हस्तिकेनापि
दृष्टो चियेत न जातुचित् कदापि, तत्र चिकित्सा नादरेण
कर्त्तव्या भवेत् । अतस्तां निवर्त्तयितुम् पूर्वपक्षमुपन्यस्य-
तिस्म, आलभतिरस्माभिः प्राणिसंयुक्तो यजिमदभिधानो
दृष्टः, अयमपि आलभतिः प्राणिसंयुक्तः एव, तेनायमपि
यजिमदचन एव इति भवति कस्यचित् आशङ्का । अथ
वा यजिमदभिधानो दृष्टः आलभतिः प्राणिसंयुक्तः, तस्य
अयमनुवादो वक्तव्यिधानार्थः, तथा च फलम् न कल्पयि-
तव्यं भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते द्वूमः, अस्मिन् संश्वे आलभाचं संखारः ।
कुतः ? प्रायदर्शनात्, यत्र अन्यान्यपि संखारकर्त्ताणि

प्रायभूतानि इत्युच्चते, तचेतहपि चूयते । प्रायादपि
चार्यनिषयो भवति, यथा, अयगपाये लिखितोऽप्यगः इति
गम्यते । ननु लिङ्गं प्रायदर्शनं, चक्रम् अनेन सिद्धिः ?
इति । उच्चते, यथा प्रायदर्शनेन सिद्धति, तथा वर्चवि-
तचक्रम् । कल्प प्रायदर्शनं हेतुः ? न्यायतः प्रासौ सत्त्वाम् ।
कः पुनर्व्याप्तिः ? देवतासम्बन्धाभावात् न यागवचनो-
दृष्टार्थंत्वाच्च, वक्त्र आलभ्यमानो गां प्रस्तावयित्वतीति ।
तस्मादेवं न्यायप्राप्ते प्रायदर्शनं द्योतकं भवति । तस्मात्
आलभ्यमाच्च संस्कारः ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १३ ॥

अर्थवादश्च भवति, वक्त्रनिकान्ता हि पश्चवः इति,
यस्मात् वक्त्रप्रियाः पश्चवः, तस्मात् वक्त्र आलभ्यतः इति,
यदि गां प्रस्तावयित्वम् आलभ्यते, तच एतद्वचनम् अव-
काश्यते, अथ संचपयित्वम्, तत्र एवंजातोयकं वक्त्रं नोप-
यते । तस्मादपि आलभ्यमाच्च संस्कारः इति सिद्धम् ।
(२ । १ । ५ अ० ॥)

— —

मैत्रारचरोराधानार्थताधिकरणम् ।

संयुक्तस्त्वर्यशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

अस्ति अस्तिः, तच मैत्रारचरहर्मवति, इत्युक्ता, यदेन-
स्त्वर्यशब्दधाति इति ममामनन्ति । तच सन्दिद्धते, किं
चक्र्यागार्थो यां छत्वा अवशिष्ट उपधातव्यः, उत उप-
धानार्थं एव ? इति । यागार्थः इति द्रूमः, चरोहिं प्रसिद्धं
कार्यं यामो नोपधानम् । उच्चते, यद्यपि यागार्थता

वरोः प्रसिद्धा, तथापि देवतावचनसम्बन्धाभावात् यजति-
शब्दासम्बन्धाच न यागार्थंता इति गम्यते । तदुच्चते,
तस्यैव वाक्यश्चेष्व श्रूयते, हहस्यतेर्वा एतद्ब्रह्म यज्ञोवाराः
इति, तेन देवतावचनेन सञ्चिहितेनैकवाक्यता भविष्यति
इति हहस्यतिदेवताक उपधातव्य इति । तस्मात् यागार्थ-
ब्रह्म इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते भूमः, संयुक्तस्वर्थंशब्देन कार्यशब्देन उप-
दधातीति तदर्थः एव स्यात् उपधानार्थः उपदधातिना
वाक्यं प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वम्, परोच्च देवतावचनेनानुभेदम्,
चक्षुपदधाति इति हि प्रत्यक्षं वाक्यम् । वार्ष्ण्यत्वमुप-
दधाति इत्यानुमानिकाम् । तस्मात् छत्रस्त्रशक्तपदधातव्यः,
तत्त्वं किञ्चित् इच्यावां विनियुक्तेत, तदन्यच चुतम्
अन्यत्र छत्रं भवेत् । यस्तु बाह्यस्त्रया नौवाराः इति, अर्थ-
वादः सः इति । यत्तूलां, प्रसिद्धा चरोर्यागार्थता इति,
प्रसिद्धिर्वाक्येन वाख्यते । तस्मात् उपधानार्थः इति सिद्धम् ।

(२ । ३ । ७ अ० ॥)

त्वाङ्पादीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकलाविकरणम् ।

पादोवते तु पूर्वत्वाद्वच्छेदः ॥ १६ ॥

त्वाङ्पादीवतं विधायेदमुच्चते, यत्पर्यग्निकलतं पादी-
वतम् उत्सृजन्ति इति । तत्र सन्देशः किं त्वाङ्प-
र्यग्निकलतस्यैष उत्सगो विधीयते, उत तस्मात् यागा-
त्तरम् ? इति । यदि पर्यग्निकलतम् उत्सृजन्ति इति

पदहयं परस्यरेण सम्बद्धः, ततः त्वाष्टु स्वोक्षर्गः, अथ पाद्मी-
वतश्च उत्सृजतिना सम्बहयेत्, ततो यागान्तरम् ।

किं तावत् प्राप्तम् ? यागान्तरम् इति ।
कुतः ? पूर्वः त्वाष्टुः पाद्मीवतश्च, उभयविशेषयविशिष्टः
कथं पाद्मीवतश्चेन अनूद्येत् । अपि च त्वाष्टु स्वोक्षर्गे
विधीयमाने पर्यन्तिक्षतम् इति विशेषणं न अवकल्प्येत् ।
अतो ब्रूमः, पर्यन्तिक्षतस्य पाद्मीवतता विधीयते स एव
यागः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न कर्मान्तरं, पूर्वस्य एव उत्सृजति
श्चेन अवच्छेदो विधीयते । किमेवं भविष्यति ? यजिमत्ता
तावत् कल्पयितव्या न भविष्यति, उत्सृजतिश्च शुत्या
उत्क्षर्गं विदधत् वाक्येन न बाधितो भविष्यति, कर्मान्तर-
पक्षे वाक्येन पाद्मीवततायां विधीयमानायामर्थात् प्राप्त
उत्क्षर्गो धातुना अनूद्येत् । अपि च पर्यन्तिक्षतस्य पाद्मी-
वतता पूर्वस्य विद्वितैव, सा विधातुम् न शक्यते । तस्मात्
पूर्वस्य कर्मणोऽवच्छेदः । यत्तूक्तं, त्वाष्टु स्य उत्सर्गे विधीय-
माने पर्यन्तिक्षतम् इति विशेषणं तावत् नावकल्प्येत् इति,
नैष होषः, अतन्त्रमेवाच पाद्मीवतश्चेदो नासौ विशेष्यते,
अत एव त्वाष्टुः पाद्मीवत उभयविशेषयविशिष्टः केवलेन
पाद्मीवतश्चेन लक्षण्याऽनूद्येत् इति न होषः । तस्मात्
अवच्छेदः इति सिद्धम् । (२ । ३ । ८ प्र०)

यहाभ्यादीना यहनामताविकरणम् ।

अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्यचिदपि प्रकरणे श्रूयते, एष वै हविषा हवि-
र्जनते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति, तथा परा-
वा एतस्यायुः प्राण इति योऽंशुं गृह्णाति इति । तत्
सन्देहः, किं यागान्तरमेतद्यहणकम्, उत ज्योतिष्ठोम-
यागे यहविधिः ? इति ।

किं प्राप्तम् ? यागान्तरम् इति । कुतः ? अपूर्वनाम-
धेयसंयोगात्, न प्रकृतावेतन्नामधेयको यागोऽस्ति, न
यहः कस्ति योऽभ्यस्येत तस्मात् यागान्तरम् । ननु द्रव्य-
देवतं न श्रूयते । माभूत् द्रव्यदेवतं, साच्चादेव यजतिशब्दो
विद्यते । तस्मात् कर्मान्तरम् अदाभ्यसञ्जकम्, अंशुसञ्जकं
च यागं करोति इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये शूग-
माणे ब्रूमः, ज्योतिष्ठोमे एव यहाभ्यासविशेषविधानम्
इति । कुतः ? । एतत् तावत् यहस्य नामधेयं न यागस्य,
यहणेन साच्चात् सञ्ज्ञस्यात्, व्यवहितत्वात् यागस्य । अंशुः
इति च मुक्तसंशयमेव यहनामधेयं, न च यहमेदे यागमेदो
भवति, न च, द्रव्यदेवतं श्रूयते । यतो गृह्णातिर्यजि-
महस्तनो भवेत्, यदप्युक्तं, साच्चात् अत यजतिशब्दो
विधायकः इति, नैव शक्तं कर्मान्तरं विधातुम्, विहित-
यागदेवनो हि सः, विशेषाभावात् । तस्मात् यजतिना
ज्योतिष्ठोम एव उच्यते, अंशदाभ्यशब्दाभ्यामपि अपदो
यहाभ्यासो विधीयते इति सिद्धम् । (२ । ३ । ८ च०) ॥

परिषयनस्य संकारताधिकरणम् ।

अग्निसु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥ (पू० ॥)

अस्य अन्नः, य एवं विहानग्निचिन्तुते इति, एवं विधाय शूद्यते, अथातोऽग्निमग्निष्ठोमेनैवानुयजति, तमुक्त्वेन, तमतिराचेण, तं षोडशिना इत्येवमादि । तत्र सन्देहः, किमयमग्निशब्दो यागवचनो ज्योति-ष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं चिन्तते इत्याख्यातेन विधीयते, न तद्व्यवचनो ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ? यागवचनः इति । कुनः ? । लिङ्ग-दर्शनात्, लिङ्गं हि दृश्यते, अग्नेः स्तोत्रमन्तेः शस्त्रम् इति तथा, षडुपसदोऽग्नेः चित्यस्य भवन्ति इति यस्य स्तोत्रं शस्त्रमुपसदश्च तस्याग्निशब्दो वाचकः इति गम्यते, यागस्य एतत् सर्वे, तस्मात् यागवचनः इति । ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिरुच्यताम् इति । अत्र उच्यते, अथातोऽग्निष्ठोमेनैवानुयजति इति यागमभिनिवर्त्तयति इत्युच्यते, तम् अग्निमिति विशिनष्टि । तस्मात् अग्नि-संचकः इति गम्यते । अनुशब्दोऽप्युपसर्गो यजतेर्विशेषक एवमुपपद्यते, यद्यग्निर्यागः तस्मात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥

द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥२२॥

(सि० ॥)

द्रव्यं वा अग्निशब्देन उच्येत । कतमत् द्रव्यम् ? ।

यदेतत् ज्ञानः, अत्र हि एष प्रसिद्धः । चिनुते इत्येवा
हि चादना चयनार्था न यजत्यर्थं ग्रन्थोति वदितुम्,
चयनेनैनं संस्कुरते चितो स्यापयति इति । अनुशब्द
पश्चादर्थी भविष्यति, चयने निर्वत्ते पश्चादग्निष्ठोमेन यागेन
यजतीति ।

तत्संयोगात् क्रतुस्तदात्म्यः स्यात्तेन धर्मविधा- नानि ॥ २३ ॥

यत् लिङ्गदर्शनम् उक्तम्, यागवचनाऽग्निशब्दः इति
तत् तंत्रिव लिङ्गसंयुक्तेषु वचनेषु, न मवेच, तेषु चित्याग्नि-
संयोगात्, यागे लक्षणशब्दः, तेन क्रतुवचनानि तदर्थ-
विधानानौत्तर्वाषः (२ । ३ । १० अ०)

भासांगिहीवादीनां कल्वनरताधिकरणम् ।

प्रकरणान्तरं प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

कुण्डपादिनामयने शूर्यते, मासम् अग्निहोत्रं जु-
होति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते इत्येवमादि । तत्र
मन्तिह्नते, किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोष्व दर्शपूर्ण-
मासयामासां विधीयने कालः, अथ किं नियताग्नि-
होत्रात् नियताभ्याष्व दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्
इति ।

किं तावत् प्राप्तं ? नियतेषु कालविधिः इति ।
कृतः ? कालविधिसरूप एष शब्दो मासम् इति । कथम्

कालविधिसङ्कपता ? यत् अग्निहोत्रं जुहोति इति विदितं, मासमित्यविदितम् । एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थात्तरङ्गस्तो भविष्यतः, तस्मात् कालविधिः । ननु कुण्डपार्यनामयनप्रकरणं वाच्येतैवम् । कामं वाच्यतां, वाक्यं हि बलवन्तरम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रकरणान्तरे श्रयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे, तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रश्च दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः । न, इत्युच्यते ! कथम् ? । उपसद्विद्यरितत्वेति॑ ह्युक्ता इडमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रश्च दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः । अथ उच्येत, उपसदोऽपि विधीयन्ते इति तथा गुणविधानार्थोऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भियेत । अस्मिन् पञ्चे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दो न कर्म्म विशेष्यति, तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात् कर्म्मात्तरम् इति सिद्धम् ॥२।३।११ अ० ॥)

आप्येयादिकामं द्युविकरणम् ।

फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ २५ ॥

अनारभ्य किञ्चिच्छूयने आग्नेयमष्टाकपालं निर्विपेत् रुक्षामः, अग्नीषोमैयमिकादग्नकपालं निर्विपेद्ब्रह्मवश्चैस्कामः, ऐन्द्राग्नमिकादग्नकपालं निर्विपेत्प्रजाकामः इति ।

अत्र सन्दिग्धते, किं प्राकृतस्वाम्बेयादिषु फलं विधीयते,
उत प्राकृतभ्यः कर्मान्तराण्येतानि ? ।

किं प्राप्तं ? प्राकृतेषु फलविधिः इति । कुतः ? ।
विद्विता आग्नेयादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते तस्मात् तेषामनुवादः
फलमन्वयार्थः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, फलं च भेटकं अकर्मसन्निधौ शूद्र-
माणम् । कथम् ? । अनुवादे सति न शक्येत फलं विधातुम्,
विधायकस्य अभावात्, न हि, अविधोयमानो हि उपायो
रुचो भवति इति गम्यते । अपि च रुक्मासे अत्र विधीय-
माने कामस्य अनित्यत्वात्, आग्नेयादीनां नित्यत्वात्मन्यो
न अवकल्पेत । एवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मान्तराण्य ॥

(२।३।१२ अ०॥)

अवैष्टे रत्नादाफलकलाधिकरणम् ।

सन्निधौ त्वविभागात् फलार्थेन पुनःश्रुतिः

॥ २६ ॥

अस्तर्येष्टिः, आग्नेयाऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति
इत्येवमार्दिः, तां प्रकल्प्याच्यते, एतद्वाऽन्नादकामं याजयेत्
इति । तत्र सन्देहः, किं कर्मान्तरमवेष्टिः, उतावेष्टिरेवेति ?
किं प्राप्तं, कर्मान्तरम् इति, उक्तेन न्यायेन । एवं प्राप्ते
ब्रूमः, सन्निधौ फलार्थेन पुनःश्रुतिः अवेष्टिरेव, न कर्मा-
न्तरम् इति । कुतः ? । अविभागात्, एतयेष्वैष शब्दो न

शक्तोति अवेष्या विभक्तं यागमस्य वक्तुम्, सद्विहितस्य
प्रतिनिर्देशक एष शब्दः । तस्मात् अवेष्टे रैवाकाश्च कामस्य
विधीयते इति । किं प्रयोजनम् ? । यदि अवेष्टः, आग्ने-
यादीनि हवीषि; अथ कर्मन्तरम्, अन्यहृविष्को यागः
इति ॥ (२ । ३ । १३ अ० ॥)

— — —
आग्ने यद्विकल्पे लुत्यर्थं ताधिकरणम् ।

आग्नेयसूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥
(पृ० १० ॥)

दर्शपूर्णमासार्याः आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यार्यां
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति इति विधाय पुनरुच्चर्तं,
आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यार्यां भवति इति । तद
सन्देहः, किम् अमावास्यार्यां हिरान्मयेन यष्टव्य, उत
सकृत् ? इति । किं प्राप्तम् ? आग्नेयसूक्तहेतुत्वादभ्यासेन
प्रतीयत, एकस्यैवं पुनःश्रुतिः अविशिष्यात् अनर्थकं हि
स्यात् इति ।

अविभागात् कर्मणा द्विनक्तेन विधीयते ॥ २८ ॥

(सि० १ ॥)

नैतदर्स्त, पुनरभ्यस्तिव्यः आग्नेयः इति । कुतः ? ।
न, अभ्यासस्य वाचकः शब्दोऽर्स्त इति । नन् आग्नेयः
पुनरुच्चरितः परं कर्म विधास्यति । न इति ब्रूमः, शब्दः
पुनरुच्चरितो न पुनरव्यः कर्त्तव्यः इति शक्तोति वदितुम्,

योऽस्म प्रथमम् उच्चरितस्यार्थः शतक्षत्वोऽप्युच्चरितस्य स
एवार्थो भविष्यति, नान्यः । ननु विहितमेव पुनरविशिष्टं
विदधत् अनर्थका भवति । भवतु कामम् अनर्थकत्वं न
त्वन्यं शक्तोति वदितुम्, भवेत् तपपत्रम् अनर्थकत्वं, न
त्वर्थान्तरवचनता तस्मात् न दिरभ्यस्येत इति ।

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥ (सि० २ ॥)

अथ वा, न अनर्थका पुनःश्रुतिः अर्थवादार्था भवि-
ष्यति, इत्युच्यते । किमर्थवादेन प्रयोजनं ? यदा पूर्वेणैव
वाक्येन सार्थवादकेन विहितः आनेयः कमन्यमर्थं
विधातुम् श्रुतिः प्रयुक्ष्येत ? श्रुतिमात्रं यत् न कस्यचिह्न-
धानार्थं तत् अनर्थकम्, इत्युक्तम्, आन्यायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थकम् अतदर्थानाम् इति, श्रुतशाश्रुतश-
तावानेव सोऽर्थः, यथा श्रुता च अश्रुता च देवता अङ्ग-
भावं साधयति, एवमेतत् इति । तदुच्यते अन्यार्था वा
पुनःश्रुतिः, न आनेयं विधातुम्, ऐन्द्राग्नविधानार्था,
आनेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येव, न केवलेना-
ग्निना स साधुभवति इर्ति इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः,
तस्मात् ऐन्द्राग्नः कर्त्तव्यः इति ॥ (२ । ३ । १४ अ० ॥)

इति आचार्य शवरस्त्रामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
हितीयस्य अध्यायस्य द्वतीयः पादः ॥* *॥

हितौयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ यावज्जीविकाप्रिहीदाधिकरणम् ।

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥
॥१॥ (पृ० ॥)

बङ्गृचब्राह्मणे शूदरं, यावज्जीवर्मनहोत्रं जुहोति
इति, यावज्जीवं दर्गपूर्णमासाभ्यां यजेत् इति । अथ
सन्देहः, किं कर्मधर्मोऽभ्यासो यावज्जीविकता, उत कर्तृ-
धर्मो नियमः चोद्यते यावज्जीविकता ? इति । कथं कर्म-
धर्मोऽभ्यासः कथं वा कर्तृधर्मो नियमः ? इति । यदि
जुहोतिः अनुवादः, यावज्जीवम् इति विधिः ततः कर्म-
धर्मोऽभ्यासः, यदि विपरीतं, ततः कर्तृधर्मो नियमः इति ।
किं तावत् प्राप्तम्, कर्मधर्मोऽभ्यासः । कुतः ? प्रकरणात्,
यदि इयं वचनव्यक्तिः, जुहोतियज्ञतिशब्दौ अनुवादौ,
यावज्जीवम् इति च विधिः, ततः प्रकरणमनुग्रह्यते, तस्मात्
अभ्यासः । एवं क्षत्रा सत्रसंस्तावो युक्तो भविष्यति, जरामर्य-
वा एतत् सत्रं यद्गिनहोत्रं, दर्गपूर्णमासौ च इति दीर्घं
कालसामान्यात् । तस्मात् अभ्यासः ।

कर्तुर्बां श्रुतिसंयोगात् ॥२॥ (सि० ॥)

अथ ब्रूमो, यावज्जीविकोऽभ्यासो न स्यात्, कर्तृ-
धर्मो नियमशोधते इति । कुतः ? । श्रुतिसंयोगात् । एवं

शुतिपरिच्छब्दोऽथैः भविष्यति, इतरथा लक्षणा स्यात् ।
 कथं ? । यावज्जीवनं, तावता कालेन कुर्यात् इति, तदे-
 तत् प्रदीषपरिसमाप्तमनभ्यस्य, न शक्यते याव-
 ज्ञीवनकालेन कर्तुम्, पौर्णमास्यमावास्यापरिसमाप्तै-
 च दर्शपूर्णमासौ । यदि उच्चित जीवनकालस्यैकदेशे-
 ऽपि क्वातं रेत कालेन क्वातं भवति इति । नैतदेवम्
 'अर्थप्राप्त' हि तत् न विधातव्यम् शब्देन, जीवनपरि-
 मितः कालो यः, तेन परिसमापयितव्यम् इति अर्था-
 'दभ्यासः', स हि कर्तव्यतया श्रुयते, न चामौ जुहोति-
 यजतिभ्यामुच्यते, लक्षणाया तु गम्यते । यावज्जीवं ज्ञुयात्,
 यावज्ञीवमभ्यस्येदिति, शुतिश्च प्रकरणाद् बलीयसौ । यदि
 इयं वचनव्यक्तिरप्य वाक्यम्य, यावज्ञीवम् इत्यनुवादो
 जुहोति यजति इति च विधानम्, इत्येवं यजतिजुहोति-
 शब्दौ स्वार्थविवृ भविष्यतः, यावज्ञीवशब्दोऽपि जीवनवचन
 एव, नाभ्यामलक्षणो भविष्यति इति जीवने निमित्ते कर्म्म
 विधौयते, जीवं श्वेत् होतव्यम् इति, जीवनं निमित्तम्, न
 कालः, नियतनिमित्तत्वात् नियतं कर्म्म रेत उच्यते, कर्तु-
 धर्मो नियमस्वोदयते इति ।

लिङ्गदर्शनात्, कर्म्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत
 तदानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥ (है० १)

लिङ्गस्त्र भवति अपि ह वा एष स्वर्गास्त्रोकाच्छब्दते
 यो दर्शपूर्णमासयाजौ पौर्णमासौममावास्यां वा अति-

कर्म, तथा अपवर्गस्य दर्शनमवकृमभवति, तच्चात् कर्तृ-
भर्मो नियमसोद्यते इति सिद्धं भवति ॥ (२।४।१ अ०)

यथ सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्मसंताधिकरणम् ।

नाम—रूप—धर्मविशेष—पुनरुक्ति—निन्दा—
उक्ति—समाप्ति—वचन—प्रायश्चित्तान्यार्थदर्श-
नात् शाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥ (प०)

इह शाखान्तराण्युदाहरणं, काठकं कालापकं पैष्यला-
टकम् इत्येवमादौनि । तच सन्देहः, किमेवसां शाखायां
यत् कर्म अग्निहोत्रादि शूयते, तच्छाखान्तरे पुनः शूय-
माणश्चिद्येत तच्चात्, उत न भिद्येत? भिद्येत इति
पश्यामः । कुतः? नामभेदात्, एकं काठकं नाम,
अन्यत् कालापकं नाम, एवं नामभेदाद्वेदः । ननु अत्य-
नामैतत् । सत्यम्, कर्मणामपि इति ब्रूमः, कर्मभिरप्येव-
मादौनां सामानाधिकरणम् एकविभक्तिवच्च इति ।

रूपभेदाच्च, एकस्यां शाखायाम् अग्नीषोमीयमेकादश-
पालम् आमनन्ति, एकस्यां हाटशकपालम्, एवं भिन्नं
रूपं, कथमिव न कर्मान्तरं भविष्यति ।

धर्मविशेषाच्च, कारोबीवाक्षरान्यधीयाना स्तैत्तिरीया
भूमौ भेजनमाचरन्ति, अपरे शास्त्रिनो नाचरन्ति, तदा
अग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुशानाहरन्ति, अपरे
न, अग्निमधीयानाः केचित् अद्वच्छ घासम् आहरन्ति,
अपरे न, परेऽन्यं घर्ममाचरन्ति, अश्वघासादेरेकेषामुप-

कारम् पाकाहृति अखमेधादिः, एतेषां न आकाहृति,
स एवैकः कथं न आकाहृत कथं वा अन्यत् आकाहृतु-
महृति, अतो गम्यते अन्यत् इति ।

पुनरुद्धिप्रसङ्गाच्च, यदि सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्म,
एकस्यां शास्त्रायां विहितस्य कर्मणः शास्त्रान्तरे वर्णनं
पुनरुक्तम् अनर्थकं स्यात् । न तु भेदपञ्चे एष दोषोऽस्मि-
तम्भात् अपि कर्मभेदः ।

निष्ठावचनाच्च, प्रातःप्रातरनृतन्ते बहन्ति पुरोद्धवा-
जुहृति ये अग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यम् अदिवा कीर्त्यन्तः
स्त्रीर्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम् इति केचित् शास्त्रिनो-
ऽग्नुदितहोमं निष्ठन्ति, अपरे पुनरुदितहोमं निष्ठन्ति,
यथाऽतिथये प्रदृतायावमाहरेयुक्ताहक् तत् यदि उद्दिते
जुहृति इति सर्वशास्त्राप्रत्यये विवहम्, न तु कर्मभेदे,
तम्भात् अपि भेदः इति ।

अशत्तेषु, न शक्तुयः खल्पयि सर्वशास्त्राप्रत्ययमुपसंहर्त्तुम्
तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयते इति प्रतिज्ञातं भवेत्, शक्तन्तु
कर्मभेदे, अतः कर्मभेदः इति ।

समाप्तिवचनाच्च, असमाप्तेऽपि समाप्तिर्वचनं भवति,
केचिदाहृः, अचास्माकमन्त्रिः परिसमाप्तेऽति, अपरैऽस्मा-
परिसमाप्तिं व्यपदिशन्ति, तदेककर्मलेनोपपद्यते, न हि
तत्र च परिसमाप्तेत, अन्यत् न । भेदे तु युक्तं, तम्भात्
भेदः इति ।

प्रायशित्तविधानाच्च, केचित् अग्नुदितहोमव्यतिक्रमे
प्रायशित्तमामनन्ति, केचित् उदितहोमव्यतिक्रमे हृषे च

प्रायचित्तं, तत्र धर्मेकत्वे उभयवा हुहि: सध्यवति, कर्मभेदे
तु बद्धुहिते होमकर्म, तदुहिते छडम्, इतरदध्युहिते,
तस्मात् अपि भेदः ।

अन्यार्थदर्शनाच, इहं चूयते, यदि पुरा द्विद्वीचाचाः
स्तुः यदि वैषां गृहपतिः गृहपतिर्वानुमित्ताः इति, त
एतमेव हुहकामानं क्रतुमुपेयुष्येत श्लेषां रथन्तरम्, अथ
यदि अद्विदीचाचाः इति इष्टवतामनिष्टपूर्वाचां च
हादयाहे दर्शनमुपपद्यते यदि कर्मभेदः, एककर्मत्वे
नावकत्यते । कथम् ? ताण्डले चूयते, एष वाव प्रबर्मो
यज्ञो यज्ञानां, यज्ञोतिष्ठोमो, य एतेनामिहाऽचान्वेन
वज्जेत गर्हयत्यमेव तज्जायेत प्रवासीयते इति, तत् सर्वद
स्त्रात्, तद्वाद्वीचाचां हादयाहे दर्शनं नोपपद्यते, तस्मात्
अपि कर्मभेदः ।

अत्तापरं किङ्कुदर्शनम्, यत्यचमित्तां पिण्डुयात् कनी-
यांसं यज्ञक्रतुमुपेयात् कनीयसौं प्रज्ञां कनीयमः पश्चून्
कनीयोऽचायां पापीयान् स्त्रात्, अथ यदि वेदिसमित्तामि-
नोति इति पञ्चसत्त्वाने प्रतिष्ठिते वेदिसत्त्वानस्य दर्शनं
भवति, ततु कर्मभेदे उपपद्यते, पाञ्चित्तस्य वेदिसत्त्वानस्य
दर्शनं एककर्मत्वे नोपपद्यते । कथम् ? एवे हि समा-
मतिति, रथाचमाचाणि यूपान्तरालानि भवति इति,
तत् सर्वद स्त्रात्, तत्र च नो पञ्चसत्त्वानं नो वेदि-
सत्त्वानं स्त्रात्, वेदिसत्त्वानदर्शनं नोपपद्यते, तस्मात् अपि
कर्मभेदः ।

अपरस्त्र किङ्कुदर्शनम्, वेदाच्चित् ज्योतिष्ठोमे चूयते,

हे संसुतानां विराजमतिरिच्छेते इति, परैषां तिष्ठः
संसुतानां विराजमतिरिच्छन्ते इति एककर्म्मत्वे विरोधः,
मानाकर्म्मत्वे कस्मिंश्चित् ज्योतिष्ठोमे हे, कस्मिंश्चित्
तिष्ठः, तस्मात् कर्म्मभेदः इति ।

अपि च मारस्ते शूद्रने, ये पुरोडाशिनस्ते उपविश्वस्ति
ये साक्षायिनस्ते ब्रह्मान् शारण्यस्ति । साक्षायिन इष्टप्रथम-
यज्ञाः, पुरोडाशिनो विपरीताः, उभयेषां सारस्ते-
दर्शनम् अवकल्पने कर्म्मभेदे, एककर्म्मत्वे सर्वेषां ज्योति-
ष्ठोमपूर्वत्वं स्यात्, तत्र दर्शनं नोपपद्यते ।

अपि च शूद्रने, उपहव्यो निकृताः, अग्निष्ठोमो यज्ञः
रथन्तरसामा, अज्ञवः श्यावो द्वचिषा, परैषां शूद्रते,
उपहव्योऽनिकृताः, उत्थो यज्ञो हुइस्तामा, अज्ञः श्वेतो
दक्षस्तस्तां दर्शना इति, कर्म्मकर्त्वे रथन्तरवचनं
हुइस्तमं चानर्थकम्, शास्त्राहयप्रत्ययत्वात् हुइस्तामा
रथन्तरसामा वा स्यात्, स चायं प्रकृतित एवंलक्षणकाः
प्राप्तः, मानाकर्म्मत्वे तु अन्यो हुइस्तामाऽन्यो रथन्तर-
सामा इति युक्तं भवति, तस्मात् शास्त्रान्तरे कर्म्मभेदो
भवितुमर्हति ।

एकं वा संशागरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ८ ॥

(सि० ॥)

नचेतहस्ति, यदुक्तं शास्त्रान्तरेतु कर्म्मभेदः इति,
सर्वशास्त्राप्रत्ययं सर्वज्ञात्मणप्रत्ययस्त्रैकं कर्म्म, अर्द्धसंबोग-
स्याविशेषात्, तदेव प्रयोजनमुहिश्च तदेव विधीयमानं

प्रत्यभिजानीमः । रूपमय्यश्च तदेव इव्यक्तेवतम्, पुरुष-
प्रयत्नश्च तादृश एव चोद्यते, नामधेयं चार्वशिष्टम्, तेज
तदेव कर्म्म सर्वशास्त्रादिषु इति प्रत्ययः ।

न नामा स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

(पू. नि. १) ॥

• यदुक्तं नामभेदः इति, परिहृतं तत् यत्यनामतः
इत्यः अथ यदुक्तं, कर्म्मणोऽपि नापमामानाधिकारश्च-
दर्शनात् इति । नैष दोषः, यत्यसंयोगात् कर्म्म काठ-
कादि, न कर्म्मसंयोगात् यत्यः काठकः । कर्म्म गम्यते ? ।
यत् कर्म काठकादिसंयुक्तम्, तत् काठकादिगच्छेनोच्चते ।
किमतीऽपि ? । यत् यत्यसंयोगात् काठकं कालापकं
कर्मोच्चते, एकत्वेऽपि काठकयत्यसंयोगात् काठकं, काला-
पकयत्यसंयोगात् तु कालापकं भविष्यति ।

• सर्वेषाङ्गैककर्म्म स्यात् ॥ ११ ॥ (य० १) ॥

यदि शब्दभेदाङ्गेदां भवेत्, शब्देक्षात् तर्हि कर्म्मकं
भवेत् । तत्र काठकशब्दाभिधानादैक्यं भवेत् अग्निहोत्रस्य
दर्शपूर्णमासयोः च्यातिष्ठोमस्य च, तत्त्वात्, नचैत-
देवम् । तत्त्वादपि अभिदः ।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥ (य० २) ॥

इदानौन्तरचैतदभिधानं भवेत्, चस्य न पूर्वमासीत्,
यतः प्रभृति कठस्य प्रकृष्टं वचनम्, ततः प्रभृति प्रकृत्तम्,
पूर्वं नासीद्देहः, इदानीं भेदः इति विवरम् ।

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥ (पू० निं०) ॥

एककर्मत्वेऽपि रूपभेदो भवति वचनात्, न च,
वाचनिके रूपभेदे, असत्यामपि भेदबुद्धो कर्मणो भेदो-
ज्ञवस्त्रीयत ।

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥ (पू० निं०) ॥

अथ यो धर्मविशेष उक्तः विद्यायहयार्थः सः, न
कर्मण उपकारकः । कथं गम्यते ? । चुत्तादैनामभावात्,
विद्यासंयोगात् न कर्मप्रयुक्तः इति ।

आमेयवत्युनर्वचनम् ॥ १५ ॥ (आश०) ॥

अथ यदुक्तम्, यथा अमावास्यायामाम्नेयस्य पुनरुक्त-
दोषात् मध्यमः पञ्चो निरस्तः, एवमयमपि तस्मादेव
दोषात् कर्मेकत्वपञ्चो निरसितव्यः, इति, एतत्परिहर्त्तव्यम्।
(इत्याभाषात्मं सूत्रम्) ॥

अहिर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

(आ० निं०) ॥

नैव खल्वेतत् हिर्वचनम्, स एवायमर्थः पुनः आवि-
तोनिहोचादिर्बहुज्ञात्वो बहुभिलु पुरुषैः, नचेकोऽद्वौ
बहुभिलच्यमानः पुनरुक्तो भवति । यदि भवेत्, एकस्त्रियेव
वेदे बहुभिलच्यमाने भवेत्, तस्मात् न बहुकर्मसमवायो-
द्यम्, एकमेवेदं कर्म इति ।

अर्थास्त्रियेव ॥ १७ ॥ (यु०१) ॥

अद्वौस्त्रियेव शास्यायष्ट उपपदो भवति, शासा-

इव होमः शाखाः, तत् यथा हृषस्य शाखाः, एवमि-
हापि हृषस्यानौयस्य वेदस्य शाखाः । किं शाखाभा-
रप्यम् ? । यथा नानावस्थानम्, नचैकैकस्यां क्षत्रज्ञं पुण्यं
फलं सञ्चिहितम्, एवमिहापि, नैकैकस्यां क्षत्रज्ञं गुण-
कार्यं सञ्चिहितम्, इत्यर्थासञ्चितेः शाखाथब्दोपपत्तिः ।
तच्चादप्येकं कर्म इति ।

न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १८ ॥ (य०२) ॥

न च, यत् काठकेऽनिहोत्तम्, तत् काठमेवैकं पुरुषं
प्रति विधीयते । ० तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव, पुरुष-
विशेषवचनाभावात्, यज्ञान्विहोत्तस्य किञ्चित् अङ्गं विधी-
यते, सर्वावस्थस्य तत् अनिहोत्तस्य, यज्ञ काठ-
कस्यान्विहोत्तम्, तच्च तैत्तिरीयकस्य इति, विशेष-
वचनाभावात्, तच्चात् सर्वशाखाभिरेकं समाप्तं कर्मी-
चते इति ।

समाप्तिवच्च सप्रेक्षत ॥ १९ ॥ (य०३) ॥

अथ अन्नाकम् अग्निः परिसमाप्यते इति उत्प्रेक्षितारो
भवति, अन्वारोहेषु मैत्रायणीयानाम् अग्निः परिसमा-
प्यते, अन्नाकं तेषु न परिसमाप्यते इति, यदि अन्यदेव
मैत्रायणीयानां, अन्यत्र तेषाम्, कथं ते ब्रूयुरेष्वन्नाकं
न परिसमाप्यते इति, एकत्वमुपपत्तं, तेषामपि हि ते
स्मिति ।

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवच-
नानि ॥ २० ॥ (पू० नि०) ॥

न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुम् प्रयुच्यते । किं तर्हि
निन्दितादितरत्प्रश्नमितुम्, तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो
गम्यते । किन्तु इतरस्य विधिः, तत्र एकस्मिन् घण्डिहोचि
द्वौ कालो विहितो विकल्प्यते, यतो न कथिहिरोधः ।

तथा असमर्थानां एकस्मिन्बपि वेदे विहितक्षत्समझ-
जातम् उपसंहर्तुम् अशक्तिः, समर्थानान्तु सर्वशाखाभ्यो-
द्यागमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुम् शक्तिः अस्ति इति
तेनेककर्मत्वेऽपि न विहवम् इति ।

तथा एकस्मिन्बपि कर्मणि किञ्चित् वस्तु समाप्तम्,
इति क्लता समाप्तिश्चः प्रयुच्यत, यथा आश्वर्ये समाप्ते
ज्योतिष्ठोमस्य, समाप्तां ज्योतिष्ठामः इति भवति ।

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥ (आश०) ॥

यदुप्लम्, उदितहोमस्यादपि प्रायश्चित्तान्ता नाहृष्टता
गम्यते, अगुदितहोमस्यादि, तदेकत्वे विहव्यते, अवि-
ष्टं नानात्वे इति, सत् परिष्कर्त्तव्यम् । (प्राभाषान्तं
स्त्रम्) ।

प्रक्रमादा नियोगेन ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

बाश्चदः पक्षं व्यावस्थयति । नैष दीषः, उदिते
होमीतिप्रकान्ते अन्यथा क्रियमाणे भवति दीषः, तत्र
प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति क्षम्यैकत्वेऽपि न होषः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्रात् यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥

२३ ॥ (पू० नि०) ॥

पूर्ववति समाप्तिवचनं भवति, यत्प्रारब्धं तत् परि-
समाप्तते, तथाच्चाकं परिसमाप्तोऽग्निरिति योऽच्चाभि-
र्ज्ञायते, परिसमाप्तते प्रारब्ध इत्यभिप्राप्तः ।

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वाद्वहि तत्र कर्मचोदना
तस्मात् हादशाहस्राहारव्यपदेशः स्यात् ॥

२४ ॥ (पू० नि०) ॥

यदुक्तम्, यदि पुरा दिदीक्षाणा इति, हादशाहे इष्ट-
प्रब्रह्मयज्ञानामनिष्टप्रश्नमयज्ञानां च दर्शनं कर्मभेदे उप-
पद्यते, न सर्वशाखाप्रत्ययेककर्मणि इति । नैष दोषः,
यदि दिदीक्षाणा हादशाहेन, यदि दीक्षाणा हादशाहे-
मेत्येवं तत्, न हि सामवेदे स्यातिष्ठामस्य विधानम् ।
किमतोऽपि ? । यत्र विहितमत्रानुद्यते, तेन कर्मभेदेऽपि
सर्वज्योतिष्ठामानामेष धर्मः प्राप्तस्य नाम । अतो नामा-
कर्मपचेऽप्यवश्यं हादशाहस्राहारव्यपदेशः कल्पनीय-
स्याददोषः ।

द्रव्ये चाचोदितत्वात् विधीनामयवस्था स्यात्

निर्देशादव्यवतिष्ठेत तस्मात् नित्यानुवादः

स्यात् ॥ २५ ॥ (पू० नि०)

इत्येवं च अग्नौ अचोदितत्वात् एकादशित्वाः सत्त्वान-
परिमालं प्रति नैषा अवस्था स्यात्, नैषाम्बादेकादशिनो

चोद्यते, कुतः पञ्चसम्मानं वेदिसम्मानं वा स्यात् ? इव-
मध्ये तत् परार्थं कौत्त्रीन्, पञ्चेकादशिनौविधानार्थम्, यदि
पञ्चसम्मिता स्वादयं दीपः स्यात्, वेदिसम्माने न दोषो
भवेत्, कृ एतत्सङ्कटमध्यवमानमर्हति ? एकस्मिन् यूपे
एकादशं पश्चवो नियोक्तव्याः इति, वाचस्तोमादिषु तु
यूपैकादशिन्यामस्य नित्यानुवादलात् रथाक्षमात्राख्ये व
यूपान्तरालानि भविष्यन्ति, नित्यानुवादलाक्षामत्यपि पञ्च-
सम्माने वेदिस माने वा एकादशिनौविधानार्थं वचनमुप-
यद्यते एवेति न दोषः ॥

विहितप्रतिषेधात्पञ्चतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

(प० नि०)

अतिराचे गृह्णाति षोडशिनमिति विहितः षोडशी,
मातिराचे गृह्णाति षोडशिनमिति प्रतिषिद्धः, तेन पञ्चे
इयोः स्तोत्रोययोरतिरेकः, पञ्चे तिसृष्टाम्, तस्माद-
दोषः । कथं पुनरयं हयोम्तिसृष्टां वा अतिरेकः ?
चिह्नत् बहिष्यवमानम्, तस्तावत् भवकम् । पञ्च-
दशान्याज्यानि, तानि तावत् चत्वारि, तेन सा षष्ठिः ।
पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः, तया पञ्चदशसंख्या सङ्क,
पूर्वया च नवसंख्या चतुरशौतिः । सप्तदशानि पृष्ठानि
चत्वारि, सप्तदश आभेवः पवमानः, पञ्चसप्तदशकानि
तानि इति पञ्चाशौतिः । पूर्वया चतुरशौत्या सहैकोन-
सप्ततिशतम् । एकविंश्यं यज्ञायज्ञियम्, तयैकविंशत्या सङ्क
तस्य नवतिशतं स्तोचियाः इति ब्राह्मणवादः । अग्नि-

ष्टोममाचमभिप्रेत्व उच्चने, भा विराट् सम्मूर्णा विरमट् इति
हयशास्याः, तथ एकविंशका उक्षपर्यायाः, सा
चिष्ठिः। एकविंशः षोडशौ, तया एकविंशत्या भद्र
चतुरश्चौतिः। पञ्चदशका रात्रिपर्यायास्याः, तत्रैकैक-
पर्यायः चतुःस्तोषः, तत् अग्नौतिथर्तं सम्मूर्णा विराट्।
विहृदयस्तरं पञ्चमाम, तत्र तत्त्वतुरश्चौतिरेकं नवक्-
मागच्छति, तथा तिन्नः संसुतानां विराजमतिरिच्छन्ते,
यदा षोडशौ न उच्चने, तदा एकविंशत्या विना हे
संसुतानां विराजमतिरिच्छन्ते, एवमेककर्मन्त्वेऽपि लिङ्ग-
मुपपद्यने ॥

सारस्वते विग्रतिषेवात् यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

(प, नि०)

यदुक्तं, पुरोडायिनां मात्रायिनां च सारस्वते दर्शनं
भवति इति, ज्योतिष्टामपूर्वकत्वात् सर्वकर्मणाम्, विग्रति-
षिहमेतदिति, तेन यदा सावायिनः इति कल्प्यने ॥

उपहर्येऽप्रतिप्रसङ्गः ॥ २८ ॥ (आश०)

यद्य यदुक्तं, उपहर्ये हुक्षद्वस्तरविधानं प्रकृतिप्राप-
नेत्र, एककर्मन्त्वे प्रतिप्रसवतयापि असम्भवाहित्यौयमान-
मनष्टकं स्यात् इति, तत् परिहर्तव्यम्। आभाषान्तम्
स्त्रम् ।

गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ (आ० नि०)

यदा रथन्तरमामा, तदा अष्टः ष्टेतो दक्षिणा, ददा
हुक्षामा तदा हुक्षसाट इति ।

प्रत्ययस्त्रापि दर्शयति ॥ ३० ॥ (यु०)

यदा न सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति, कर्ममेकस्थां
शास्त्रायां समाक्षायतेऽन्यस्थां गुणो विधीयते ? यदा
मैचायणीयानां उमिदादयः प्रयाजा न समाक्षायन्ते,
प्रथम गुणाः शूलन्ते, कर्तवो वै प्रयाजाः समानीय
होतव्याः इति । तथा येषां शाखिनां कुटुंबसौति प्रस्ता-
दानमन्त्रो नाम्नातः, तेषामपि हि दृश्यते, कुकुटोऽसौत्य-
स्थानमुपादत्ते, कुटुंबसौति वैति । तस्मादेकं कर्म इति
प्रतीमः ॥

**अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्तुमेकस्थां
व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥ (आ०)**

यो द्वयशास्त्रावस्थितान् विधीनुपसंहरति, स खशास्त्रा-
हितं क्रममुपरुण्डौति, तेन शास्त्रान्तरेषु कर्मभेद इति ।
**विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्ये तत्संयोगाद्विधीनां
सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि०)**

उच्चते, नैष शास्त्रान्तरविहितानामैककर्म्ये सति विरो-
धिना संयोगः । न हि क्रमो वाक्येन विरुद्धते, दुर्बलो
हि क्रमः, बलवद्वाक्यम्, वाक्येन च शास्त्रान्तरौयाया-
सुप्रसंहारः । तस्मात् सर्वशास्त्राप्रत्ययं सर्वं भाष्टाणप्रत्यय-
सैकं कर्म चोदयत इति सिद्धं भवति ।

इति भद्रश्वरस्त्रामिनः कृतो मौर्मासाभाष्ये इतीयाज्ञायस्थ
चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वतीये अध्याये प्रश्नमः पादः ।

— + —

प्रतिशाखिकरणम् ।

अथातः श्रेष्ठलक्षणम् ॥ १ ॥

नामाकर्मलक्षणं हुत्तम्, अनन्तरं श्रेष्ठलक्षणं वर्त्तयि-
आम, कः श्रेष्ठः? केन हेतुना श्रेष्ठः? कथम् विनि-
युक्त्यते । इति, श्रुत्यादौनि च विनियोगी कारणानि इति
वक्ष्यते, तंषां च वक्ष्यद्वक्ष्यता, एतत्सात्पर्येणात्यदप्युपोः-
दृढातादिना । (३।१।१ अ०)

— — —

अथ श्रेष्ठलक्षणारणसहितश्रेष्ठलक्षणाविवरणम् ।

श्रेष्ठः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

इह सूचे श्रेष्ठस्य लक्षणम्, येन च हेतुना श्रेष्ठः इत्यु-
त्ते, तदुभयमास्त्वायते । यः परस्योपकारे वर्त्तते, स
श्रेष्ठः इत्युत्ते, तत् यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति,
श्रेष्ठभूता वयमिह इति । ननु योऽपि प्रधानभूतः मो-
ऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः
शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते । सत्यं वर्त्तते, यहु
अत्यन्तं परार्थः, तं वयं श्रेष्ठः इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः
कर्मार्थं एव स्वामिनोऽनडूंख क्रीयते, वक्ष्यति इत्येव । ननु
गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुरुभावमायात् । न
इति ब्रूमः, आमन एवासौ संविदधानो गुरुभावं

गच्छति, नात्तरौयकत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनहुही
वा, यस्त्वत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः ।

षष्ठ तत्र किं ब्रूत्तम् ? । यैसु द्रव्यं विकीर्णते गुणः
तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्त्तिता, दृष्टप्रयो-
जनानामास्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षण-
मुच्यते ॥ (३ । १ । २ अ०) ॥

— —

शंखलक्षणाधिकरणम् ।

द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः ॥ ३ ॥

वादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः
इति मेने, न यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रियार्थं, यदि
प्रयोजनवत्तौ क्रिया, व्यक्तं सा द्रव्येष निर्वर्त्तिवितव्या,
तस्या निर्वर्त्तिद्रव्याद्वते न भवति इति तत्रिहंसये द्रव्य-
मेषितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम् । गुणः
शक्तोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च
तन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात्
सोऽपि द्रव्यादारेण क्रियादा उपकरोति इति क्रियार्थं
एव । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो
भवति योग्यः कस्यचिन् अर्थस्य, तेनापि क्रियायां कर्त्त-
व्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः । तस्मात् द्रव्यगुण-
संस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः ।

न तु यागफलपुरुषाः । यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरु-
षस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिं क्रिच्छ्रित् उपरमस्ति

कर्तव्यम् । स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनवर्तयितुम् कियते । फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु छते स्वयमिव तत् भवति । तस्मिन् कते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते, नास्ति अस्ति यागेन क्रियते फलमिति । तस्मात् यागो न शेषभूतः, कस्यचित् अर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नास्तमः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीक्षामाचेष स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न शूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः । न चेत् फलयागो गुणभावेन चोद्यते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति ? प्रत्यक्षस्वाभ्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः । तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारव्येष शेषभावं वादरिमेने इति ।

कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात् ॥४॥

जैमिनिस्तु स्वत्वाचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्त्रतेष्म, न वादरिरिवावधारणामनुमेने, स हि इदर्श, न यागः कर्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तस्माधनोपायत्वेन इति । एवं शुतोऽर्थः परिणष्टहीतो भविष्यति, अर्थवांशोपदेशः । एनमेवार्थं षष्ठोऽध्याये सूचैरेव साधयिष्यति, इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्यापाद्यतिष्ठा । तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसंस्कारः शेषभूताः याजोऽपि शेषभूतः फलम्भवति इति ।

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत्
इत्येवं कामयते, तस्य यागः । न यः स्वर्गः, स आत्मानं
लभेत् इति । कुतः ? । आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्त्वंभि-
प्राये एतत् भवति, कियाफलमनुभवेत् कर्त्त्वं पुरुषः ?
इति याणः प्रयुच्यते । तस्मात् फलं पुरुषार्थं यात्
शूद्रते, नात्मनिर्व्यर्थम् । तस्मात् शेषभूतम् इति ।

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽप्योदम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः शूद्रते ।
तस्मात् अनवधारणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं वाद-
रिमेने इति ।

अब इदानीम् अचश्वान् हृत्तिकारः परिनिश्चिकाय,
द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यज्ञिम्पति शेषभावः, आपि-
क्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यम्पति प्रधानभावः, फलम्-
प्रति गुणभावः, फलस्य यागम्पति प्राधान्यम्, पुरुषम्-
प्रति गुणता, पुरुषस्य फलम्पति प्रधानता, औदम्बरी-
सम्मानादि प्रति गुणत्वम् । तस्मात् सम्मता अवधारणा,
द्रव्यगुणसंस्कारा यागम्पति नियोगतो गुणभूता एव
इति ॥ (३ । १ । ३ अ०) ॥

— — —

निवेपणादीनामथांतरं व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ।

तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥ (नि०) ॥

स्तो दर्शपूर्णमास्तो, दर्शपूर्णमासाभ्याम् स्वर्गकामो

यजेत् इति । तत्र शूद्रन्ते धर्माः, निर्वपशम्, प्रोक्षणम्,
अवहननम् इत्येवमादयः औषधधर्माः । तथा, उत्पवन
विलापन ग्रहणासादनादय आच्यधर्माः । तथा शाखा-
हरणम्, गवां प्रस्थापनम्, गवां प्रस्थावनम् इत्येवमादयोः
इपि सान्ताय्यस्य । तेषु सन्देहः, किं सर्वे, औषधे आच्ये
साक्षात् च कर्तव्याः, उत ये यत्र क्रियमाणा अर्थवन्तः,
ते तत्र कर्तव्याः ? इति

ननु संयुक्ता एवं शूद्रन्ते, यथा, ब्रोह्मिनवहन्ति,
तगड़सान् पिनष्टि इति । बाढ़ं संयुक्ताः, अवधाता-
दयस्तु पदार्था विधौयन्ते शुद्धा, बाक्येनैषां ब्रोद्धादि-
संयोगः, अतःऽस्मित संग्रहः । किं तावत् प्राप्तम् ?
तेषाम् अर्थेन सम्बन्धः, अर्थेन प्रयोजनेन, ये यत्र क्रिय-
माणाः प्रयोजनवन्तः, ते तत्र कर्तव्याः । प्रथमादय
आच्यसान्ताय्याः अनुपकारकाः इति न तत्र कर-
णीयाः । एवम् उत्पवनादय औषधसाक्षाय्याः, शाखा-
हरणादय आच्यौषधयोः । ननु शूद्रन्ते सर्वे सर्वत्र ।
एतदेव न जानीमः, शूद्रन्ते न शूद्रन्ते इति, तद्विचार-
यितव्यम् । यद्यपि शूद्रेरन्, तथाप्यनुपकारकत्वात् नैव
कर्तव्या भवेयुः ।

**विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्मयोगतोऽविशेषात् प्रक-
रणाविशेषात् ॥ ८ ॥ (पृ०) ॥**

उच्यते, योऽर्थात् प्राप्तः स्यात्, म यत्र प्रयोजनं तद्वेव
क्रियेत । अच्छेन तु सर्वेऽनौ पदार्था विहिताः, तेन न,

यत्र वेष्टनं प्रयोजनं प्रत्यक्षं हृशते, तत्रैव कर्तव्याः ।
क्त तर्हि ? । यत्र यत्र विहिताः तेचामी सर्वत्र विहिताः
गम्यते । कुतः ? । संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशे-
षात्, सर्वेषां तावदीच्यैषधसाक्रायानामपूर्वेण साध्य-
साधनसंयोगोऽविशिष्टः, यत्र क्रियमाणा अपूर्वस्य कुता
भवन्ति इति विज्ञायते । तथा प्रकरणमविशिष्टम्,
यस्मिन् विहिताः सर्वेषां विहिता भवन्ति इति गम्यते,
अतः सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः, यत् चमी न सर्वत्रोपकुर्वन्ति
इति, विधानसामर्थ्यात् सर्वत्रोपकारकाः इति गम्यते ।
सचायमहृष्ट उपकारो भविष्यति ।

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

नैतत्, सर्वे सर्वत्र करणीयाः इति, ये यत्र नोप-
कुर्वन्ति, न ते तत्र क्रियामईन्ति इच्युक्तमेव । ननु
विधानसामर्थ्यात् सर्वे नर्वत्रोपकरिष्यन्ति । न इति
ब्रूमः ।

**फलन्तु सहचेष्टया शब्दार्थीऽभावादिप्रयोगे
स्यात् ॥ १० ॥ (य०) ॥**

नास्ति विधानम्, येन सर्वे शब्दत्रोकुर्वन्ति । न च
प्रत्यक्षादिभिः उपकारमवगच्छामः । अर्थापत्तिरपि
नियोगतः तत्रैव भवेत्, यत्रैव शब्देन चोदना भवति,
नान्यथा । यदि च प्रथनादौनामाच्यसाक्राययोः अनुप-
कुर्वताम् अपि तत्प्रकरणे समाजायोऽनुपपत्तो भवेत्,
ततोऽर्थादहृष्ट उपकारः बल्येत, ते त्वयश्च समाजानीया

औषधार्थम्, फलं हि सहचेष्टयाऽवहमनादिकया अव-
गम्यते तुष्विमोचनादि, प्रयोजनं च तेज, न तस्माद्दते
पुरोडाशः सिद्धति, सति च अस्मिन् अर्थवान् प्रकरणे
समाक्षायः, अर्थवति च तस्मिन् न अहृष्टकल्पनायां
प्रमाणमस्ति इत्यतो न शक्तम् कल्पयितुम् । यदि च
तच्च तण्डुलादिनिष्ठादनं दृष्टं न अभविष्यत्, ततो
विषयोर्गे तण्डुलादीनामभवात् उपकारस्य शब्दार्थ-
मावम् दृष्टोपकारानपेक्षं कर्त्तव्यम् इत्याक्षसाक्षाययोः
अपि क्रियमाणानामहृष्टमभविष्यत् । तस्मात् न प्रथना-
दयः सर्वत्र । एवम् उत्पवनादय शास्त्राहरणादयय ।
तस्मात् न, सर्वे सर्वत्र कर्त्तव्याः, प्रथनादयो माज्य-
साक्षाययोः, औषधे एव ते, उत्पवनादय आज्यस्य,
न औषधसाक्षाययोः, शास्त्राहरणादयय साक्षायन्न,
नाज्यौषधयोः इति सिद्धम् ॥ (३।१।४ प०) ॥

कादोना संकोशानुसारेण व्यवस्थितवाभिकरणम् ।

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात् दर्थमेव चोद्यत ॥११॥

स्त्री दर्शपूर्णमासौ, तच्च समामनन्ति, स्याद्य कपालानि
च अस्मिन्हीचहवशी च शूर्पं च क्षणाजिनं च शम्या च
उलूखुक्ष्म सुसक्षम्ह दृष्ट्वोपका च एतानि वै दद्य यज्ञा-
युधानि इति । तत्र सन्दिष्टते, किं यो य इह शक्तते
हिभः कर्त्तुम्, तत्रै तत्रै पदार्थयैतानि समाक्षातानि,
हत यत् येन संयुक्तम्, तत्रै एव ? इति । किं तावत्

प्राप्तम् ? यत् येन शक्यम् इति । कुतः ? । एवं विधयो
भविष्यन्ति तथार्थेन्तः, इतरथा ते अनुवादा निष्पृशी-
खनाः, प्रकरणाविशेषस्य सर्वपदार्थान् प्रति, यज्ञायुधानि
इति ग्र यज्ञसंघीयो अविशिष्टः । तस्मात् सर्वे सर्वं च
इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,— द्रव्यच्च उत्पत्तिमयोगात् तदर्थमेव
चीयेत, यो येन पदार्थेन सहोत्पत्तिवाक्येन संयुक्तः स
पदार्थः तेनैव कर्त्तव्यः, यथा स्फीरनाङ्गन्ति इत्युडननार्थता
स्फारस्य वाक्येन, तत् उडननं न स्फारादन्येन कर्त्तव्यम् ।
यदा चैवम्, तदा प्राप्त एव स्फारः, तस्यायमनुवादो भवितु-
महेति एतानि वै दश यज्ञायुधानि इति । एवमेकाक्षर
अनुवादः, तेन तेन वचनेन प्राप्तम्य । यथा, कपालेषु
श्रपयति, चर्णिन्होत्रहवस्था इवीषि निर्वपति, शृणुष्ण विवि-
नक्ति, छणाजिनम् अधस्तात् उल्लङ्घनस्यादस्तुप्याति, शम्यां
दृष्ट्युपदधाति, उल्लङ्घनमुमलाभ्याम् अवहन्ति, हृषदुपत्ता-
भ्याम् पिनष्टि इति । प्रकरणात् सर्वाणि सर्वं प्राप्तुयुः,
वचनात् यथावचनम्, यज्ञायुधग्रह्याऽपि सामान्येन प्रयोजनं
विद्यत् तत् वार्ष्येतैव, परोक्तं हि सामान्यवचनेन विशेष-
विधानं भवति, प्रत्यक्षन्तु विशेषवचनेन विशेषविधानम् ।
तस्मात् यत् येन उत्पत्त्या संयुक्तम्, तत् तत्त्वे विमियुक्त्यते
इसि सिद्धम् ॥ (३।१।५ अ०)

आदिगुणामसहीयंताविकरणम् । (आदिगुणाधः) ।

**अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैकाकर्म्याद्वयमः
स्यात् ॥ १२ ॥**

ज्योतिष्ठोमे क्रयं प्रकल्प वृयते, अरुणया पिङ्गाच्छैक-
हायन्या सोमं क्रीष्णाति इति । तत्र सन्ति हः, किम्
अरुणिमा छतस्त्रकरणे निविशेत, उत क्रय एवैक-
हायन्याम् ? इति । कथं पुनः अरुणया क्रीष्णाति इत्ये
विस्मष्टे क्रयस्त्रव्यसे गम्यमाने संशयः ? इति । उच्यते,
इह हि गुणम् अरुणिमानममृत्तम् सन्तं क्रियायाः करणम्
इति शब्दं उपदिश्यति, यत् करणाभिभागिन्या लृतीया-
विभक्त्या संयज्ञं निर्दिश्यति, अरुणया इति, न च, अमूर्त्ते-
इवः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति । अतोऽस्त्रव्यस्त्र-
क्रीष्णातिना अरुणगुणस्यात्मच्छामः, न च, अशक्तनौयमर्थं
प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधायति इत्येवं प्रकल्पना कदाचित्
उपपद्येतापि । केनचत् प्रकारेण स्त्रव्यः इति वचन
प्रामाण्यप्रकाराचेष्टे बुद्धिर्भवति, तत् यदि परम्, विद्या-
रयन्तः क्रियास्त्रव्यसाधारण्यमवगमिण्यामः, एकवाक्यतया
क्रय एव अरुणिमानं विद्यविद्यामः, अथ त्वप्रमाणद्विर-
च्छिमाणो न कथञ्चन स्त्रव्यं उपपत्त्यते, ततो वाक्यभेद-
मध्युपगम्य प्रकरणत्वं विनमध्यवसायामः । तस्मात् अवश्यं
विचारश्चौयमेतत् इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? कृत्स्वे प्रकरणे निवेशः । कस्मात् ?
संबोगतोऽविशेषात्, प्रकरणाविशेषाच । ननु प्रकरणात्

वाक्यं व स्त्रीयो भवति इत्येकवाक्यत्वात् अरुणिमा क्रयेण
मन्थं त्यते इति । नैतदेवम् अवगम्यते, न हि वचनश्चति-
नाप्यनारभ्योऽर्थः शक्या विद्धातुम्, यो हि ब्रूयात्, उदक्षेन
दग्धव्यम्, अस्तिना क्रौडियितव्यम् इति, किं स वचनप्रयो-
जनसामञ्जस्य मनुष्योत ? न चामूर्जोऽर्थः क्रियायाः साधनम्
उपपद्यते । तस्मात् अरुणया क्रौणाति इति सम्बन्धा-
भावादेकवाक्यता न भवति इति ।

ननु नैवायं गुणवचनः, किं तर्हि द्रव्यवचनः । कृतः ?
स्त्रौलिङ्गसम्बन्धात् । द्रव्यविशेषा ह्येते स्त्रौ पुमान् नपंशकम्
इति, स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं यज्ञते, तस्मात् स्त्रौप्रत्ययो
भवति इति, स्त्रौप्रत्ययस्य अरुणया इत्यपलभामर्ह । तस्मात्
द्रव्यवचनः, अरुणशब्दः इति । तदेतदपेशलम्, तदेव हि
द्रव्यमरुणिका परिच्छिद्यमानम् अरुणशब्दाभिधानौयतां
स्त्रभते, तदेवान्यगुणकं नारणशब्दः शक्लोत्यभिवदितुम्,
अरुणिमानमेष शब्दो न व्यभिचरति, व्यभिचरति पुन-
द्रव्यम्, अव्यभिचारि च कारणं क्वारणवताम् इष्टम् । अतो-
ऽस्य गुणः स्वार्थः इति गम्यते, तदस्य प्रत्यक्षतो गुणवचनता
गम्यते, स्त्रौप्रत्ययदर्शनात् नूनम् अरुणा प्रातिपदिकं
द्रव्यवचनम् इत्यनुमानम्, प्रत्यक्षस्य अनुमानाङ्गीयः,
तस्माद् गुणवचनः । कथं तर्हि स्त्रौप्रत्ययसम्बन्धः ? भवति
हि गुणवचनस्य अपि स्त्रौलिङ्गता, यथा च अरुणा बुद्धिः,
एवम् अरुणा इति । गुणवचनस्येत् क्रोशातिना न सम्ब-
धते । तस्मात् याक्षमेदं क्षत्वा प्रकरणे सर्वस्मिन्नेष
सांबद्धेशः इति ।

अथ यदि क्रोणातिना न सम्बहुते, तस्मिन् एव वाक्ये
एकहायनौशब्देन सम्भव्यते, न भविष्यति वाक्यभेदः
इति । तच्च, केवलं हि गुणम् परवाणशब्दोऽभिदधाति, न
द्रव्यगुणो । केवलं च द्रव्यभेदहायनौशब्दो, न गुणमहितम्
इति तयोः सम्बन्धस्य वाचिकां षष्ठीमन्तरेण कथं सम्बन्धो
गम्यते ? आह, अन्तरेणापि षष्ठीम्, एकविभक्तिनिर्देशात्
मामानाधिकरण्यम् अवगमिष्यामः, यथा नौलमुत्पत्तम्
इति । तदुपपत्तं, रूपात् अकणगद्य गुणवचनता, कल्प
नौयन्तु एकविभक्तिमन्योगात् एकहायनौशब्दमविधानात्
तदेकवाक्यतामभ्युपगम्य एकहायनौशब्दमामानाधिकर-
ण्यम् । न च, क्रियात् वाक्यं वल्लोयः । तस्यात् अस्टेतत् ।

तच्च उच्यते, यदा केवलगुणवचनतायां शब्दः प्रवर्त्त-
मानो नान्येन सम्बन्धं लभते, तदाऽनुपदेशकत्वात् आन-
धीक्षं माभूत् इति द्रव्यपरतामापद्यते, तस्यामवस्थायामेक-
विभक्तियुक्तैनैकहायनौशब्देन सञ्चिहितैनैकवाक्यतामापद्य-
मानः समानाधिकरणो भवति, तथा च कृत्वा, नौल-
मुत्पत्तम् इत्युपपद्यते, स चायम् परवाणशब्दः तस्यायमव-
स्थायां वर्तते, न हि अस्य स्वार्थमभिदधत इतोऽविच्छ-
वस्य प्रकरणेऽप्यथृवस्ता । कुतः ? येनैव हेतुना सम्बन्धते
क्रोणातिना न, नामूत्तीर्थीः क्रियायाः साधनं भवति
इति । न च, क्रियासाधनैर्द्रव्यैः, न हि, केवलगुणवृचनः
शक्तिः तद्रव्यमभिधातुम् इति स एव हेतुः प्रकरणसम्बन्धा-
भावोऽपि, तच्चापि सम्बन्धमानः क्रियाभिर्वा सम्बन्धेत,
तस्याधनैर्द्रव्यैः, तस्याभयमप्यनुपपत्तम् । अतः अनर्थ-

कल्पदिजिहोर्वया सज्जिहतेनैकहायनौशब्देनारुणाशब्दः
सम्बद्धते, नास्ति वाक्यभेदः ।

नैतदेवं, न श्लायमरुणाशब्द एकहायनौविशेषणं भवितु-
मर्हति । किं कारणम् ? करणविभक्तया दृतौर्या समु-
चरितांश्यं, तेनैतेन दृतौर्याच्युतिसामर्थ्यात् क्रियाविशेषणेन
भवितव्यम्, कारकाणां हि क्रियया सम्बन्धो न द्रव्येण
इति । स एष च्युतिसामर्थ्यात् क्रियाविशेषणम्, एक-
हायनौविशेषणम् । च्युतिष्व वाक्यादवलीयसौ, तस्मा-
त्तास्यैकहायनौसम्बन्धः इति ।

ननु च गुणस्य क्रियासम्बन्धाभावात् अर्ववच्छिता
कारकशक्तिः इति एकहायनौसम्बन्धोऽयमध्यवस्थितः । एव-
मपि नोपपद्यते, यदि कारकाभिधानम् अविवच्छितम् इति
गुणशब्देनेतेन द्रव्यम् अभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदि-
कार्थस्याव्यतिरेकः इति प्रथमाविभक्तिः प्राप्नोति । न हि
दृतौर्यान्तस्तमभिसम्बन्धं शक्तिं वक्तुम्, न आव्याधानुप-
र्यातः इत्यन्योऽस्यानुपपद्यमानोऽर्थः अस्यते कल्पयितुम्,
यथा, अन्यो तिष्ठति माणवकः इत्युक्ते ज्वलनेऽनुपपद्यमानो
न अस्ते गवि वा कल्पयते, अग्निसमौपदवचन एवाध्यवस्थो-
र्यते । तदृष्टिहाप्यप्रथमान्तः अस्ति न कथच्छिदप्यव्यति-
रक्ते प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हति इति । तस्मात् काम-
मनर्थकोऽवगम्यतां नास्यैकहायनौसम्बन्धोऽध्यवसातव्यः ।

आह, न ब्रूमो, न कारकम् अरुणाशब्देनाभिधीयते
इति, व्यक्तम् अरुणगुणविशिष्टमेतेन कारकमभिधीयते ।
कहाचित्तु क्रिच्छित् विधिस्तं भवति, कहाचिद् उप-

सर्जनौभूतोऽथै विधिक्षितः, प्रधानौभूतोऽनुवादः । तथा, दण्डौ इति उपसर्जनौभूतदण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दः अवगम्यते, कदाचित् निर्गते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थम् उच्चार्थते, दण्डो प्रैषानन्वाह इति । यथा, सोहितोष्णौषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इति । एवमिहापि यद्यनुपसर्जनभूतोऽरुणो गुणः, प्रधानभूतं कारकम् । सथापनूदिते कारकेऽरुणगुणविधानार्थं वचनं युज्यते । तस्मात् एकहायनौसम्बन्धे उपदाते, नास्ति वाक्यभिदः इति ।

नैतत्पारम्, अत्र हि एकहायनौक्रीषात्मीरनवदुद्धमस्वस्यं षोधयितुमयमेकहायनौशब्दं उच्चरितः, स एष कथमिव अरुणाशब्देन सम्बहयते, तदेतदभिहितमपि पुनः पुनः पर्यनुयुज्यते । कथं पुनरेकहायनौशब्दस्य क्रीषातिना, अरुणगुणेन च समाने समभिव्याहारे क्रीषातिना सम्बन्धोऽभ्युपगमनौयः, न पुनः आरुणेन ? इति । शब्दप्रामाण्यात्, भवति हि क्रियासम्बन्धस्य वाचिका विभक्तिरेकहायनौशब्दमनु निविष्टा, न तु गुणसम्बन्धस्य वाचिका । का पुनः क्रियासम्बन्धस्य वाचिका, का वा गुणसम्बन्धस्य ? इति । कारकस्त्वया क्रियासम्बन्धे विवक्षिते भवति हितीयादिः, अविवक्षिते पुनः कारके, सम्बन्धमात्रविवक्षायां बहौ । न च अत्र षष्ठौ पश्चामः, पश्चामस्तु छतु तृतीयाम्, अतः क्रीषातिना सम्बन्धमभ्युपगच्छाम एकहायनौशब्दस्य, नारुणाशब्देन इति ।

कथं तर्हि भवति अत्र सम्बन्धो, नौलमुत्पत्तम् इति । उच्यते, भवति, न तु शुतिलक्षणः, किं तु वाक्यस्त्वयः,

उत्पत्तशब्दविधाने तदपेक्षी नौकशब्दस्त्रैनैकवाक्यता-
मभ्युपगच्छन् न अजहत्वार्थहृत्तिः उत्पत्तविशेषाभिधान-
पर उच्चार्थमाणः सम्बन्धमभ्युपैति ।

नन्दिहापि वाक्यलक्षणः तद्देव अस्तित्वा समं सम्बन्ध
एकहायन्या युक्तते । न इति ब्रूमः, श्रुतिर्हि वाक्याद्बलौ-
यस्ती, श्रुतिवास्याः क्रियासम्बन्धमाह, न गुणसम्बन्धम् ।
यदि पुनः श्रुतिमामर्थात्, क्रियासम्बन्धोऽभ्युपगम्येत,
एकवाक्यत्वात् पपि गुणसम्बन्धः । नेवं शक्यं, यो द्वन्द्वेन
सह सम्बन्धमुच्चार्थते, न तत्समीपगतोऽप्यन्यः तेन सह
सम्बन्धमर्हति, बथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति
भार्याविशेषणार्थम् उच्चार्थमाणो राजशब्दो न पुरुषेण
सम्बन्धते, तदिदिह क्रियाविशेषणार्थम् उच्चार्थमाण एक-
हायनौशब्दो नारणाशब्देन सम्बन्धमर्हति ।

आह, सत्यमेवमेतत्, असत्यामाकाङ्क्षायामानक्तर्य-
मकारणम्, मर्वत् तु बाधिते पदार्थे वाक्यार्थं उपपद्यते,
नान्यथा, सामान्यहृत्तिः हि पदं, विशेषहृत्तिः वाक्यं, सामा-
न्येनाभिप्रहृत्तानां पदार्थानां यद्विशेषेऽवस्थानां, स वाक्यार्थः,
तदेतत् उक्तम्, (१ । १ । २५ सू०) तद्वृत्तानां क्रियार्थेन
समाक्षायोऽर्थस्य तत्रिमित्तत्वात् इति, तत्र प्रत्यक्षादिभिः
पदार्थौ, वाक्यार्थः पुनरानुमानिकः, तदेतत् अवगम्यतां,
केवलस्वार्थहृत्तिः पदमनुपदेशकम् इति पदान्तरेण सञ्चि-
हृतेनैकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यथा इति, तदिह यद्यप्येक-
हायनौशब्दः क्रौणातिना सम्बन्धमानः कृतार्थो न पदा-

तरीण सम्बन्धमाकाङ्क्षति, अवशाशब्दः तु पदान्तरेण सम्बन्धम् अलभमानः अनर्थकः इत्येकाहायनौशब्देनैकवाक्य-तामभ्युपैति । ननु उत्तमं, क्रियासम्बन्धाद्यो, नावशा-सम्बन्धार्थः इति ।

आह, अवशाशब्देण आनर्थकवपरिहाराद्योभयसम्बन्धार्थः इति वदामः, अन्यार्थमपि कृतमन्यार्थमपि शक्तोति कर्तुम्, तत् यथा, शास्त्र्यर्थं कुश्याः प्रशीयन्ते, ताभ्युप एनीयं पौयते उपस्थृत्यते च । एवमिहापि क्रयमस्मन्यार्थमन्त-हायनौशब्द उच्चार्थमाणोऽक्षाशब्देन सह सम्भव्यते, न किञ्चिद्दुष्टति । तस्मात् न वाक्यमैदः इति । नेतदग्निः, शब्दाद्यग्नमहायाशब्दः अनर्थको माभृत्, इत्येकाहायन्ता सम्ब-धित, तथापि सर्वज्ञिन् प्रकरणे निवेद्युमर्हति, न चेन सोमं क्रीयाति इत्येष शब्दः शक्तोति विशेष्टुम्, न हि अयं विशेषणत्वेन उच्चार्थते, किं तर्हि अपूर्वोऽयं विधीयते ।

ननु अपूर्वोऽपि विधीयमान एकाहायनौशब्दत् इतरीण सम्भव्यते । कथम् ? प्रयोजनाय हि उच्चार्थमाणः शब्दो येनार्थः, तस्मै तावत्प्रयोजनाय अवकल्पयते, सञ्चिहितव-
दुडो भवति तेन बुडो सञ्चिहितेन शब्दते साकाङ्क्षः शब्दः सम्बन्धितुम् इति । नेतटेव, यो हि असम्बन्धमानः अनर्थको भवति, म सम्बहाते, नाम्यः । कुतः एतत् ? सम्बन्धमाने हि सामान्यं विशेषेऽवस्थाप्येत, तच वाक्येन चुतिः पौडिता स्यात् न चावम् असम्बन्धमानः क्रीया-
तिना अनर्थको भवति, प्रकरणगताभिरेकहायनीभिः अभिसम्भव्यते ।

अत्रु एतदुक्तम्, प्रकरणेऽप्यस्य सम्बन्धोऽनुपपदः इति ।
भानुपपदः, एकस्मिन् वाक्येऽन्योऽर्थः विधीयमानो नाव्येन
सम्बन्धते, वचनव्यक्तिभेदात्, अत्या हि वचनव्यक्तिर्विधीय-
मानस्य, प्रत्या गुणेन सम्बद्धमानस्य । अज्ञातवत् ज्ञाप्यते
विधीयमानोऽर्थो, ज्ञातवत् अनश्चते गुणसम्बन्धार्थम्, न च
सक्षदुक्तार्थमाणो ज्ञातवत् अज्ञातवच्च भवितुमर्हति, एक-
हायनौशब्दः क्ये विधीयमानोऽज्ञातवत् स्यात्, अकृता-
शब्देन सम्बन्धमानस्य ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो
भवति प्रकरणे तु वाच्यान्तरे: क्रियादव्यान्तराणि
च प्राप्तानि, तैः इदं वाक्यान्तरविभिन्नतं सम्बन्धते, तत्र
अन्यस्मिन् विधीयते, अन्यस्मिन् वाक्येऽन्यते इत्युपपदं
भवति । तस्मात् संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषात्
सर्वस्मिन् प्रकरणे द्रव्ये च निवेशः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यादियमः
स्मात् इति, यत्र अर्थैकत्वं अयते द्रव्यगुणयोः, तत्र द्रव्यगु-
णावैकस्मिन् पदार्थे नियम्येताम् । कुतः? ऐककर्म्यात्
एककार्थत्वात्, एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः भूयते कथ-
सम्बन्धः । कथमेतत् अवगम्यते? एकनाक्तत्वात् । कथ-
मेकवाक्यत्वम्? अकृताया पिङ्गाक्या एकहायत्वा इति
अपर्यवसितोऽर्थः साकाहृत्वाऽभवात्प्रतिपत्तोः, सोमं
क्रीष्णतौति तु पर्यवस्थति, तर्यारेवं नैकसुक्षमात् । यद्युक-
कार्यता किमिति विकल्पो न भवति? नैतदेशम् एका-
र्द्दासु विकल्पेरत् इति विकल्पधर्माणो प्राप्तुतः इत्युक्तोऽयं
पर्यवस्थयोगः । . कथम्? पर्यन्तुयांगो नाम स भवति, यः

खपञ्चं साधयति, विपञ्चस्य च प्रतीपमाचरति, न च वि-
कल्पोऽस्मत्पञ्चस्य प्रतीपमाचरति, क्रयेणारुणिमासम्बन्धः
इत्येष नः पञ्चः । न च विकल्पो नानाकार्यत्वात् ।

नगु इदानौमेव सज्जम्, एकं कार्यम् इति, तत्त्वापि
विकल्पम्, एवं हि पूर्वमभिहितम्, असूर्जलात् गुणो न
क्रियया सम्बन्धते इति, इदानौ विपरोत्तमभिधीयते,
उभावपि द्रव्यगुणो एकार्थैः क्रयमभिनिर्वच्यतः इति ।
न च त्वयति, नेतदिरुडम्, न च विकल्पः, एकं कार्यम्, सामर्थ्य-
भेदम्, साक्षात् हि द्रव्यं क्रियां प्रशुरकर्त्तव्यति, गुणसु
विशिष्टानां साधनम् । यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभि-
निर्वच्यति, साधनस्य अमौ विशेषकः इति । नेतदेवं,
गुणस्य क्रियामभिनिर्वच्यत एतदेव सामर्थ्यम्, यत् साधनं
विशिष्यत्वात् । आकाङ्क्षात् च क्रियामाधमविशेषाणां, चिङ्ग-
भूतो हि गुणः साधनं कर्त्तयति, असति चिङ्गे न लक्ष्येत,
कतमत्साधनं क्रियायाः ? इति, ततः क्रियां नाध्यवस्थेम
कर्त्तुम् इति भवति क्रियासाधनं गुणः । न चैवं सति
विकल्पो भवति, यथा अधिकरणस्य कर्त्तादीनात्म अधि-
करणं हि कर्त्तादीनि धारयति, तात्पर्यार्थमाणानि न
शक्तवन्ति क्रियामभिनिर्वच्यतितुम्, तथा कर्त्ता करणा-
दीनि समाधत्ते, तात्पर्यसमाहितात्मि न शक्तवन्ति स्वं स्वम-
र्थमभिनिर्वच्यतितुम् । यक्षिण्मु साधनापकारे कार्यैतम्भवेव
उपकारेऽन्यकाधनं विधीयते, तत्र विकल्पो, यथा व्रोहि-
भिर्यजेत, यवैर्यजेत इति, उभयेऽपि तगड़लनिर्वच्यर्थाः ।

यवं तर्हि तदेवं सञ्ज्ञातं भवति, एकाङ्क्षायनौविधाम्,

तदिशेषणस्तु अरुणी गुणः, तच म एव दोषो वाक्यभेदः प्रसन्न्येत् इति । न ब्रूमः, अरुणाशब्दं एकहायनौशब्देन सम्बन्धते इति, किं तद्हि क्रीणातिनैव सम्बन्धते, एवं हि शूयते, अरुणगणेन क्रयमभिनिर्वर्तयेत् इति, यथा च तेम निर्वर्त्तते, तथा यतितव्यशब्दति, न चाविश्चिंषन् साधनं, गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयतोऽयर्थात् साधनविश्चिंषतां प्रतिपद्यते, यथा स्थानां पञ्चेत् इति क्रियासाधनत्वेन निर्हिष्टेऽर्थात् सम्भवने धारणे च स्थालीं व्यापारयति तदिदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् नास्ति वाक्यभेदप्रसङ्गः इति ।

नम्नेवम् चपि वाक्यमिद्येत । कथम् ? । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा इति, यथा देवदत्त यज्ञदत्त विशुभित्रा भोज्यन्ताम् इति प्रत्येकं भुजिः समाप्तते, यथा च यस्य पिता पितामहः सोमं न पिवेत् इति । एवमिहाप्यरुणया क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणाति इति । नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकं, एवमपि क्रये एव अरुणिमा निवेद्यति, न सर्वस्मिन् प्रकरणे इति । सत्यमेष दोषो न भवति, किं तु अनरुणयापि एकहायन्या क्रयः प्राप्नोति, अरुणया चानेकहायन्या, तच यदुक्तं द्रव्यगुणयोर्नियमः इति, सा प्रतिज्ञा हीयते । न तद्हि ब्रूमः वाक्यभेदः इति । कथं क्रयस्य हि द्रव्यारुणिमानौ उपदिश्येते, न क्रयः तयोः । न च, प्रधानं प्रतिगुणं भिद्यते, प्रतिप्रधानं हि गुणो भिद्यते इति, अस्ति चायं दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः इति, यथा गर्गाः शतं दण्डगान्ताम् इति, तथा

अभिषुत्य हृत्वा भक्षयति इति : तस्मात् उभयविशेषण-
विशिष्टः क्रयो विधीयते ।

कथं पुनः तस्मिंश्च इतरस्मिंश्च दृष्टान्ते सति एकान्तेन
अवधार्थ्यते, समुदाय एव वाक्यपरिसमाप्तिर्गम्यते इति । अब ब्रूमः इह द्रव्याकृणिमानावृभावपि क्रियास-
म्बडावुपलभ्येते परस्परेणासम्बद्धौ, क्रयोऽपि द्रव्याकृणि-
माभ्यां विशिष्टु उपलभ्यते नान्यतरेण, तत्र यदि द्रव्यप-
रम् अरुणिमपरं च भवति वचनम् इदं, ततः प्रत्यवयवम्
असंशयं क्रयसम्बन्धः । अथ क्रयविधिस्तयाऽभिधीयते, ततो
यथैवायम् एकहायनीविशिष्टः एवम् अरुणिमविशिष्टः इति
नियमतः उभयसम्बन्धोऽभ्युपगमनीयः । न च, अच द्रव्या-
कृणिमानौ इप्सितौ, इप्सितलु क्रयः, तेन हि ज्योतिष्ठोम-
द्रव्यं सामः परिप्राप्यते, द्रव्याकृणिमानौ क्रयार्थौ सम्भा-
वीप्सितौ स्यातां, नान्यथा । तस्मात् क्रयो विधीयते, स च
नान्यतरविशिष्टः प्रतौर्यते इति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः
इह निश्चीयते । यदा चैव, तदा न, एकहायनीम् मुक्ता
अन्यत् द्रव्यं क्रयसाधनमस्ति, न चारणात् अन्यः साधनस्य
विशेषको गुणः इति, निमयः सिद्धो भवति ।

अत वदामः, यदि क्रयस्य साधने गुणोऽभिसम्बन्धमु-
पैति, तदा वाक्ये भिन्नेऽपि क्रयसाधनत्वात् अरुणिमा
अस्मिन् द्रव्ये न निवेद्यते, किमर्थम् एकवाक्यता प्रयत्नेन
साधते ? इति । तदेतत् अभिधीयते, भिन्ने हि वाक्ये
एकहायनीसाधनकः क्रयोऽप्यबुद्धो भवति, अरणासाधन-
मपि क्रयान्तरम्, न तस्मिन्नैवैकहायनीसाधने क्रये । अह-

षिमा विहितो भवति, तत्र यत् क्रयात्तरम् अक्षणगुण-
विशिष्टम्, तत्रार्थात् प्राप्तम् अत्यदपि साधनं भवति,
तदपि विशिष्टन् अक्षणो गुणः तेन सम्बधीत । एक
वाक्यत्वे तु तत् परिष्ठृतं भवति । तस्मात् साधु अभि-
धीयते, अर्थैकत्वे द्रव्यगुणारैककर्म्यात् नियमः स्यात्
इति ॥

— —

षष्ठ सर्वेषां यहादीनां समागमाद्यधिकरणम् । (यृष्णिकलशायः)

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥ (पृ०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, य एवं विद्वान् सोमिन यजते इति ।
तत्र शूयते, दशापविक्षेण यहं संमार्द्दीति, तथा अस्ति होचे
शूयते, अस्तेस्तुषान्यपचिनोति इति, तथा दर्शपूर्णमासयोः
शूयते, पुरोडाशं पर्यन्तिकरोति इति । तत्र मन्त्रेहः,
किमेकस्य यहस्य, एकस्य अम्नेः, एकस्य पुरोडाशस्य च
समाज्जनादि कर्त्तव्यम्, उत्त सर्वेषां यहाणां सर्वेषाम्
अम्नोनां सर्वेषां पुरोडाशानाम् ? इति । किं प्राप्तम् ?
एको यहः, एकोऽम्निः, एकः पुरोडाशः इह यहौतव्यः ।
कुतः ? श्रुति संयोगात्, एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः,
एकाङ्गि द्रव्यमेषु शूयते, शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यत् शब्द
आह, तदस्माकं प्रमाणम्, यथा पञ्चालमेत इत्युक्ते एक
एव पश्चः पुमांसालभ्यते, एवम् अचाप्येको यहः सम्मा-
र्ज्जनीयः, एकस्य अम्नेस्तुषान्यपचियानि, एकः पुरोडाशः
पर्यन्तिकर्त्तव्यः इति ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥१४॥
 (सि०)

नैतदस्ति, अहादिष्केकत्वयुक्तेष्यमी पदार्थाः कर्त्तव्याः ।
 इति सर्वे यहाः स मार्गव्याः, मर्वेभ्योऽर्चिनभ्यस्तुषान्वपचे-
 यानि, पुरीडाशमाचञ्च पर्याप्तिकर्त्तव्यम् इति । कुतः ?
 अहज्यात्या द्रव्यं लक्षणित्वा मन्मार्गादि विधीयते, अवि-
 ग्निष्ठश्च लक्षणं सर्वद्रव्येषु, तत्र न गम्यते विधेषः, को अहः
 सम्मार्गव्याः, को न इति, सामान्यावगमादिशेषानवग-
 माच सर्वप्रत्ययः । तथा अग्निपुरोडाशानामपि । न तु
 एक वचनं श्रूयते, तद्विशेष्यति । नैतदस्ति, एकत्वं हि
 श्रूयमाणं अहादिष्केकत्वं ब्रूयात्, न हितौयादीन् प्रति-
 षेषित्, एकत्वस्यामी वाचको न हितौयादेः प्रतिषेधकः,
 तेन अप्रतिषिद्धे हितौयादो सामान्यवचनेन प्राप्तम् सम्मा-
 र्जनादि किमिति न क्रियेत ।

तत्र एतत् स्यात्, एकवचनम् इह श्रूयमाणं प्राप्ते एव
 एकमिन् द्रव्ये, हितौयादिषु च, किमन्यत् कुर्यात् अन्यतः
 परिसंख्यायाः, न चेदेकवचनं सरिसञ्चक्षीत हितौयादीन्,
 अनर्थकमेव स्यात्, अक्रोति च हितौयादीन् निवर्त्यितुम्,
 यथा, अश्वाभिधानौमादत्ते इति गईभाभिधानं परिसञ्चष्टे
 एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् इति ।

नैतदेव, तत्र मन्महाभिधान्यात् यः सम्बन्धः, तद-
 भिधानपरं वचनम्, इमामग्न्यम् इत्यश्वाभिधानौम् इति,
 न अनेन मन्मेष, आदत्ते इति लिङ्गैनैवादाने प्राप्तत्वात्

मन्त्रस्य परिसंख्या युक्ता । इह पुनर्यदेकवचनं द्रव्ये
शूल्यते, तत् शृयमाणमप्यविधीयमानत्वेन न निवर्त्तकं
भवितुमर्हति, यथा, कश्चित् ओढनं निर्दिश्य ब्रूयात्,
य एनं भक्षयेत् कश्चित् श्वा मार्जारी वा, स निवारयि-
तश्च इति, तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते, न,
श्वमार्जारमन्त्यः, ततः काकोऽप्यागच्छन् निवार्यते,
शूयमाणेऽपि शुनि मार्जारे वा श्वमार्जारमन्त्यस्य निमि-
त्तत्वेनाविधीयमानत्वात् । एवम् इहाप्येकत्वमन्त्यस्य
अविधीयमानत्वात् शूयमाणेऽप्येकत्वे ग्रहमाचं समृद्ध्येत
इति ।

न च, अत्र द्रव्यैकत्वमन्त्यविधायकः कश्चिच्छब्दो-
ऽस्ति । ननु सम्मार्गिं इति । न ही तत् द्रव्यैकत्वमन्त्यस्य
विधायकम् । कस्य तर्हि ? द्रव्यसंमार्गसम्बन्धस्य विधा-
यकम्, एवं शुल्य स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा
वाक्येन परपदार्थो विधीयेत । शुल्यसम्भवे च वाक्यं
क्रमते, न सम्भवत्यां शुतौ । अतोऽविधीयमानं विशेषण-
त्वेन, एकत्वं न हितौयादौन् प्रतिषेदुमर्हति । एवं सति
न, हितौयादौ सम्मार्गादिः क्रियमाणम् अचोदितं भवति
प्रतिषेदं वा, यद्यैव हि तदेकस्य शुतम् अवगम्यते, तथा
हितौयादेरपि ।

अयं चापरो दापः, न तदेकत्वं द्रव्यस्य सम्मार्गादौ
विषये नियम्येत, न हि, सम्मार्गादिः, यस्मिन् द्रव्ये एकत्वं
नियम्येत, तस्य विशेषणत्वेन भवति, विधीयते हि अच-
सम्मार्गादिः, न प्राप्तो लक्षणत्वेन द्रव्यस्यान्वायते, न हि,

योगपद्मेन विधातुम् भवते, सच्च एते च उचारयितुम् । प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्तोऽति सच्चयितुम्, न चाविहित एव-
स्मातौयकः शब्दावगच्छः प्रसिद्धसम्बन्धो भवति, विधीष्यते
च सम्मार्गादिः, तस्माद् विशेषज्ञः, न चेत् विशेषज्ञः, न
द्रव्ये एकत्वं निष्पत्ते इति शब्दम् आश्रयितुम् ।

अथ एकत्वं सम्मार्गे उच्यते । तत्रापि हयी गतिः
स्यात्, एकत्वं प्रभानम्, सम्मार्गे वा, तच्च उभयमध्यनुप-
पत्तम्, न तात्त्वेकत्वम् सम्मार्गः शक्यते कर्तुम् । न च,
इद्ये क्रियमाणः एकत्वस्योपकरोति केनचित् प्रकारेच ।
न च, एकत्वमाप्ततेन किञ्चित् प्रयोजनम् अस्ति,
न हि, तत् गणभतं अतम् । अब एकत्वं सम्मार्गं
प्रति गणभूतम् इति । तदपि न । कथम् ? अमूर्त्त-
त्वात्, न हि तत् सम्मार्गं निष्पादयति । यद्यप्यन्वत्
अमूर्त्तं क्रियां निष्पादयति माधवं विशिंषत्, तथाप्येतत्
न भवितुमहीन्ति, न हि, अत्र यदः सम्मार्गार्थः, सम्मार्गे-
इच अहाय चाशते, म हि प्रयोजनान्, कल्पप्रयोजनः
सम्मार्गः । वर्द्ध यदः सम्मार्गस्योऽकृश्यात्, तदुपकारिण
उपकरोति इति सम्मार्गस्य उपकारकमेकत्वं भवेत्, न त्वे-
तदेवम् । तस्मादेकत्वसम्मार्गयोः असम्बन्धः ।

ननु प्रधानभूतमपि यहादि सम्मार्गं निष्पादयत्वेव,
अतः तथाधनं तच्च विशिंषत तदुपकारयति, यथा इत्याद्ये
दधनि पर्यमि च प्रणीता धन्मीः पार्क उपकुर्वन्ति । परि-
धानार्थे च परिधीयुधधन्मी बन्धते । तस्मात् अवम्
असमाधिः इति । अत्र उच्यते, न ब्रूमः, अतदर्थे साधके

न व्यज्ञुवस्तुपकर्तुम् इति, किं तहि॑ ? यदा प्रधानभूतं
यहादि सच्चात्मेन उच्यते, न तदा एकत्वस्य यहा-
दिना सम्बन्धः, न सम्भार्गदिना इति । कथम् ?
यावत् इह सच्चात्मेन किञ्चिदुच्यते, संवादः तत्र भवति
न तु तद्विधीयते विज्ञानाय । किमर्थं तहि॑ उच्चार्यते ?
प्रत्यक्षस्य किञ्चित् विधागिष्यते इति, तटेतत् यहादि
सच्चयित्वा तस्य सम्भार्गदि विधीयते । तत यदेकत्व-
सम्बन्धोऽपरो यहद्रव्ये सम्भार्गदौ वा पदार्थे विधीयेत,
इयोः सम्बन्धयोर्धानात् भिष्येत वाक्यम् । यद्योच्येत,
यहादि सच्चयित्वा तस्य एकत्वसम्बन्धो विधीयते, न
सम्भार्गदि सम्बन्धः इति, तथा च सम्भार्गदौनाम् चध्ययनं
प्रमादः, इत्यभ्यपगतं स्यात्, नचेतटेवम् । तस्मात्
लभाभ्यामेकवचनस्यासम्बन्धः इति । एवमेतटेकत्वं यहस्य
न किञ्चित् उपकारं करोति, न सम्भार्गस्य, एवमेव सद-
नूद्यते । तस्मात् नेतत् किञ्चित् अपि कर्तुम् विवक्ष्यते
इति सर्वेषां यहादौना सम्भार्गदि कर्त्तव्यम् इति ।
कुतः ? संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषात् ।

यदि अविवक्षितमेकत्वं, कथं तर्हेकवचनसुचार्यते ?
नगु नहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम् । उच्यते न
बहुमेतद्विचारयामः, एकवचनसुचार्यतव्यम्, न उच्चार-
यितव्यम् इति उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपक्षव्यम् ? एक-
स्थिन् एव सम्भार्गदि, उत सर्वेषु ? इति, तत्र सर्वेषिति
स्यापितम् । अपि च, न विभक्तेवंचनमेव एकं प्रशोङ्गं
किं तहि॑ ? कारक सम्बन्धोऽपि, अविवक्षिते एकत्वे कार-

कसम्बन्धार्थमस्य उच्चारणम् भविष्यति । तत्त्वात् नान-
बंकम् ।

अपि च, अहः प्रातिपादिकार्थः एकत्वं विभक्तव्यः ।
किमतः ? यद्येवम् । एतत् अतो भवति, प्रातिपदिकार्थ-
गतं हि विभक्तिः स्वमध्ये शुल्यैष वदति । अथेवं सति किं
न, सम्मार्गेण सम्भवं त्यते ? इति । तेन हि सम्बन्धमानं
दाख्येन सम्बन्धेत, न च, शुल्या, अन्येन सम्बन्धमानं वाक्ये-
नाच्छिद्य अन्येन सम्बन्धमहंति । असम्बन्धमानसु एक-
त्वेन सम्मार्गी, यदि नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चित्
विषयं भवति, न चैकत्वविशिष्टः सम्मार्गादिः, यहादिमा-
त्यस्य च विधौवते इति किमिति । हितौवस्य लृतौयस्य च
न क्रियेत इति ।

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथा श्रुतिं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

(आ० नि०) ॥

अथ यदुक्तं, यथा, पशुमालभेत इति एक एव पशुः
पुंपशुशास्त्रभ्यते, एवमिदमपि इति, अस्त्वच वैपरौत्यम्
इह यद्वार्थः सम्मार्गः तत्र पुनर्योगार्थः पशुः । किमेवं सति
भवति ? यो यागार्थं परिच्छिनन्ति, स यागस्योपकरणाति,
अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तुम् इति, न तु श्रहेष
केनचिहिशिष्टेन सम्मार्गः कर्तव्यः यत् यहः विशिष्यत्
सम्मार्गस्योपकुर्यात्, पशोऽस्य एतदेकत्वं यागं प्रत्युपदिश्यते ।
ननूलं, प्रातिपदिकार्थगतं स्वमध्ये विभक्तिः शुल्यैषाभिवदति
इति, यागे एतत् वाक्येन विधास्यति, तत्र वाक्यात् श्रुति-

र्वक्षीयसौ इत्युक्तम् । चतुं, यत्र चौतोऽभिसम्बन्धो विव-
क्षते, अविवक्षमाणे च वाक्यावगतः सन् अपर्युदसितस्थो
भवति, तस्मात् एकः पुंपशुशाश्वभ्यते इति, गैकलं न
सम्भार्गस्योपकरोति इति न यहं शक्नोति विशेषम् ।
तस्मात् अविवक्षितम् इति ॥ (३ । १ । ७ अ०) ॥

अथ चमसादौ सन्मार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ।

संस्कारादा गुणानामव्यवस्था स्थात् ॥ १६ ॥
(पृ०) ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, तत्र श्रूयते, दशापविचेष्य यहं
सन्मार्ग्यै इति । तत्र एषोऽर्थोऽधिगतः, सर्वे यहाः सम-
मार्जितव्याः इति । इदमिदानीं सन्दिष्टते, किं ? चमसा
अपि सन्मार्ग्याः उत न ? इति ।

किं तावत्प्राप्तम् ? चमसाद्यपि सर्वे सन्मार्ग्यम्
इति । कुतः ? संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च
इति, यद्यैव हि यहाणामपूर्वसम्बन्धः, एवं चमसानामपि,
यद्यैव च यहाः अस्मिन् प्रकरणे, एवं चमसा अपि ।
तस्मात् सर्वच सन्मार्गः ।

ननु यहाः श्रूयन्ते, ते चमसानां निवर्त्तका भविष्यति ।
उच्यते, प्रदर्शनार्थं यहयहयं भविष्यति, यहाहि सीम-
पादम्, यस्मिन् गृह्णमाणः सोमो व्यवसिष्येत, इत्येवम्
आश्वस्यते, तत्त्वं सन्मार्जितव्यम् ; यदा भोजनकालो
वर्तते, खानानि सन्मृच्यन्तान्, इत्युक्ते, यानि यानि

भोजने उपयोगमहेति, तानि तानि सर्वाणि सम्भृ-
च्चते, स्वास्थ्यहर्षं स्वास्थ्यार्थम् इति गम्यते । एवमिहार्था प्र-
द्रष्टव्यम् इति ।

उच्चते, खोकेऽवैस्वर्यः संव्यवहारः, येन बिनार्थः
सम्भृष्टेन, उत्तोऽनुक्तो वा स स सम्भृण्येतैव । इह हु-
वेदे शब्दस्वर्यः, शब्दस्य यहस्य सम्भाग्माह, तत्र किमर्थं
श्रुतो सञ्चाचत्यां यहश्चो ज्ञात्यया कल्पयते । उच्चते,
सम्भार्थं इति सम्भागे पुरुषप्रयत्नं विधातुमेष शब्दः
शक्तोति अवशिष्टैव, यहसम्बन्धे तु वाक्येन श्रुतिश्च,
वाक्याहस्त्रीयसी । तत्त्वात् ज्ञात्यया यहश्चो वार्ष्यर्तं,
न, यथाश्रुतः इति, तेन, यो यः सम्भार्जनसंखाराहः
स स सम्भार्जितव्यः, न वहेष्वेव अवतिष्ठेत एवज्ञातौयका-
गुणः इति ।

व्यवस्था वा अर्थस्य श्रुतिसंयोगात्, तस्य शब्द-
प्रमाणत्वात् ॥१८॥ (सि०) ॥

अवतिष्ठेत वा यहेष्वे व सम्भागो, न, चमदेष्वपि
प्रसन्न्येत इति । कुतः ? । अर्थस्य श्रुतिसंयोगात्, शूद्र-
मासो हि यहो न उत्स्थित्यः, उत्स्थित्यमाने श्रुतिरेव
वाच्यते यहम् इति, प्रमाणगीतं तत्त्वमित्यवगम्यते,
न च एतत्त्वायम् । तत्त्वात् यहश्चेन यहं ज्ञायित्वा
तस्य सम्भागसम्बन्धो विश्रीयते । न चाविदधत् स-
म्भागं, शक्तोति तत्त्वमन्तं विधातुम्, अतो विदधात्येव
प्रमाणं शब्दः सम्भागम् । न च श्रुतिर्वाधिष्ठते । कुतः ?

सन्माण्ठि॑ इति समृद्धिगतं पुरुषप्रयत्नं चुल्या शक्तोति
विधातुम्, न तत्र क्षिदिशेषः, उत्पादमाने वा समृ-
द्धजी, परेण वा सम्बद्धमाने इति । तेन न यहसन्धेऽपि
चुतिर्बाधिता भवति, अतो यहेष्वेव सन्मार्गो व्यव-
सातुमर्हति इति ।

ननु अपूर्वमन्योगाविशेषात् प्रकरणाविशेषात् चमसे-
ञ्चपि प्रसन्नते, न यहेष्वेवास्य विधानम् इत्युक्तम् । अत्र
उच्यते, प्रकरणवद्धिः एकवाक्यतां क्लत्वा शक्तोति तत्र
विधातुम्, न, अक्लत्वा एकवाक्यताम् । सा च प्रकरणात्
अनुमौयते, इयं पूनर्गहशब्देन सह प्रत्यक्षा, तस्मात्
न प्रकरणे विधानम्, यहैकत्वसम्बन्धे पूनरुत्पृज्य स्वार्थम्,
न शक्तोति विधातुम् । तस्मात् वैषम्यमस्य, यहैकत्व-
विधानेन । यदुक्तम्, यथा स्थालानि सम्मृद्ध्यम्ताम्
इति लक्षणा, तद्विद्वापि इति, परिहृतमेतत् लोके
कर्मार्थं लक्षणम् शब्दलक्षणं पूनर्वदे इति ॥ (३।१।८८०) ॥

सप्तदशार्द्वितायाः पशुधर्मताधिकरणम् ।

चानर्थक्यात्तद्वेषु ॥१८॥

वाजपेये शूयते, सप्तदशार्द्विर्जपेयस्य यूपो भवति
इति । तत्र मन्दैः, किं सप्तदशार्द्विता वाजपेयस्य
जर्द्वपाचे निविशते, उत यशोयूपे निविशते ? इति । किं
तावत् प्राप्तम् ? जर्द्वपाचे इति । कुतः ? वाजपेयस्य
यूपाभावात्, यत् वाजपेयस्य अस्ति पाचं यूपसद्यस्य
तत्र भवितुमर्हति, अस्ति च षाङ्गुशिपात्रम्, तत्र छाप्तिरेः

त्वात् जर्दत्वाच्च यूपशब्दम्, तत्र निवेशे सति वाजपेय-
शब्द आच्छस्येन भवति, इतरथा वाजपेयाङ्के पशुयागे
लक्षणया वाजपेयशब्दो हृतः इति गम्यते । नगु त्वत्-
पक्षेऽपि यूपशब्दो लक्षणयोर्धात्रे । उच्यते, सर्वथा वयं
लक्षणाशब्दात् मुच्यामङ्के । मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणम्
अनुगृह्णते, तस्मात् जर्दपात्रे निवेशः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, आनर्थक्यात् तदङ्केषु वाजपेयशब्दः
तावत् सोमयागविशेषवचनः, तस्य साक्षात् यूपेन न
प्रयोजनम्, अस्ति तु तस्याङ्कं पशुयागः, तस्य तु
पशुम्बन्धुन् यूपेन कार्यम् । साक्षात् वाजपेययूपस्य यदि
सप्तशारदिता विधीयते, तस्याभावात् अनर्थकमेव
वचनं प्राप्नोति, तत् अनर्थकं माभूत् इति योऽस्य पशुयागे
यूपः, तत्र निवेशमहंति । जर्दपात्रे च यूपशब्दो लक्ष-
णया स्यात् । न इति ब्रूमः, वाजपेये एव वाजपेयशब्दो
भविष्यति, शब्दति च स पशुयूपं विशेषु, सोऽस्याङ्कस्योप-
कारकः, यथा यस्योपकारिण उपकरोति, भवति स तस्य
सम्बद्धो मुख्येनैव सम्बन्धेन, न च, एकान्तरितः इति-
क्तत्वाऽसम्बद्धो भवति, यथा देवदत्तस्य नपा इति, पुनर्ण
च असाधन्तरितः, अथवा देवदत्तस्य मुख्येनैव सम्बन्धेन
सम्बद्धः । तस्मात् एष एव पक्षे आश्रयणीयः, न हि
एतमिन्पक्षे कश्चिदपि लक्षणाशब्दो भवति इति ॥
(१।१।८ अ०) ॥

अभिक्रमणादीर्णं प्रयाजमाचाङ्गताधिकरणम् ।

**कर्तृगुणे तु कर्मसमवायात् वाक्यभेदः स्यात् ॥
१६॥ (पू०) ॥**

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये श्रूयते, अभिक्रामं जुहो-
त्वभिजित्या इति । तत्र सन्देहः, किमभिक्रमणं प्रया-
जेष्व निविशते उत्तमत्वे प्रकरणे ? इति । किं
तावत्प्राप्तम् ? कर्तृगुणेऽभिक्रमणे ब्रूमः, वाक्यभेदः स्यात्
इति, कर्मणा कर्मणोऽसमवायात् । अभिक्रमणं कर्म
अमूर्तम्, न तत्कर्मं हवनं साधयितुं शक्नोति, तस्मात् न
तेनैकवाक्यतां याति । अतः सर्वस्मिन् प्रकरणे निविशते,
संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च इति ।

ननु अनेन एव हेतुना अन्यस्मिन्बपि न निवेश्यते ।
उच्यते, अन्यत्र पुरुषैः सम्भवस्यते । ननु प्रयाजेष्वपि पुरुषैः
सम्बध्येत । नैतदेवम्, जुहोति इति हवने एष शब्दः
पुरुषप्रयत्नं विद्धातुम् शक्नोति, न पुरुषाभिक्रमणसम्ब-
न्धम् । ननु अन्यत्रपि पुरुषाभिक्रमणसम्बन्धस्य विधानम् ।
नैष दोषः, अन्यत्र प्रकरणान्नानादङ्गभावे निर्ज्ञाते प्रयोग-
वचनोऽस्य कर्त्तव्यतां वल्लति । तस्मात् सर्वस्मिन् प्रकरणे-
ऽभिक्रमणस्य निवेशः इति ।

साकाङ्गत्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥

२०॥ (सि०) ॥

नैतदस्ति, यदुक्तमभिक्रमणं प्रकरणे निविशते इति ;
प्रयाजेष्व भवितुमर्हति । कुतः ? तैः सहास्येकवाक्यतां

यतः साकाङ्गमेतत् पूर्वेण पदेनासमाप्तम् वाक्यम् अभिक्रामं
जुहोति इत्यत्र पर्यवस्थति, प्रकरणात् वाक्यं बलवत् इति
प्रयाजेष्वि वाभिक्रमणं निविशते। ननु अभिक्रमणमभूत्तत्वात्
होमनिर्हात्तावस्थमर्थम्। इत्युक्तम्। उच्चते साक्षात् अस-
मर्थम्, कर्त्ता सम्बद्धमानं शक्त्यति निर्वर्त्तयितुम्। कथं?
अभिक्रमणेन समाप्तीदेति आहवनीयं कर्त्ता, दद्यमध्यु-
पायमूतं होमस्य, दूरादाऽभिप्रसार्य हस्तम्, जुहुयात्,
समाप्तीदेति अन्वाभिक्रमणेन। तत्त्वात् अभिक्रमणमुप-
करोति होमस्य, इत्यवगम्यते। अतः प्रयाजेष्वि व निवेशः
इति ॥ (३ । १ । १० अ०) ॥

— —

उपदी तस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम्।

सन्दिग्धे तु व्यवायाहाक्यभेदः स्यात् ॥२१॥

दर्शपूर्णमामयोः सप्तनाश्टमयोव्रीङ्गणादुवाक्योः सा-
मिधेन्य उक्ताः, नवमे निविदः, दशमे काम्याः सामिधेनी-
कल्पाः, इदं कामस्येतावतौरनुब्रूयात्, इदं कामस्येतावतौ:
इति, एकादशे च यज्ञोपवीतमान्वातम्, उपव्ययते देव-
कल्पमेव तत् कुरुते इति। तत्र मन्दि उः, किं सामिधे-
नीरेवानुब्रुवाण उपव्ययेत, उत प्रकरणे मर्वनिव पदार्थ-
ननुतिष्ठता उपव्यातव्यम्? इति। कुतः संययः? उपवौतं
सामिधेनीनां प्रकरणे समान्वातम्, अथ निवृत्ते वा तासां
प्रकरणे? इति न ज्ञायते।

ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणम् इदम्, परप्रकरणे
सामिधेन्यः श्रूयन्ते। सत्यं परप्रकरणे श्रूयन्ते, तथापि

तासामवान्तरप्रकारणम् प्रपरम्, भवति हि, सामिधेनीरनु-
भूयात् इति विशेषाकाङ्क्षा वचनम्, येन तत्त्वविधावभि-
धौयमानं सत्यं इति ज्ञायते । कथं पुनर्निहृतं तासां
प्रकरणम् इत्याशङ्कते ? निवित्यदानि तासां प्रकरणं
व्यवदधति इति । यद्येवम्, कथम्, अनुबर्त्तते प्रकरणम्
इत्याशङ्का ? परस्तात्रिविदाम्, सामिधेनीगुणा एव काम्या
विधौयमानाः शूयन्ति, यदनन्तरं यज्ञोपवीतमान्नातम्,
तेनानिहृतं सामिधेनीनां प्रकरणम् इति भवति मतिः ।
अतः परप्रकरणे निविदः समुपनिपतिता न व्यवदधति ।
यथा द्वादशीपसक्ताऽहीनधर्मो ज्योतिष्ठोमप्रकरणे इति ।
तेन भवति सन्देहः ।

अस्मिन् सन्दर्भे किं तावत्त्रासम् ? सामिधेनीप्रकरणम्
अनिहृतम्, तत्र उपवीतं समान्नातम् इति । कुतः ?
काम्यानां सामिधेनीकल्पानामानन्तर्यवचनात्, हृदयमनु-
विपरिवर्त्तमानासु सामिधेनीषु उपवीतमामनन्ति, कतुं च
वासांविन्यासमानं गुणां भवति उपवीतं नाम, किं हृद्वंता
तत् कर्त्तव्यम् ? इति भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा, तत्र दुष्टो
सत्रिहितेनाविप्रकृष्टेन सामिधेनीवाक्येन एकवाक्यतासुप-
गम्य सामिधेनीषु उपवीतं उपव्ययते इत्येष शब्दो विद्धाति
इति गम्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न, अस्मिन् सन्देहे यस्त्वयोक्तः, च
निर्णयः । अस्मिन् सन्देहे वाक्यमैदः इति निर्णयः इति ।
कुतः ? अवायात्, इह समाप्तस्य सानुबन्धस्य सामिधेनी-
याक्यस्य, अस्य च उपव्ययते इति वचनस्य, निविदां विधा-

यकेन सामिधेनौभिः असम्बुद्धेन यत्वेन व्यवधानं भवति,
यस्त्वं च पर्यवसितेऽपि वचने तत्सम्बहमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते,
न तत्र अननुबुद्धं प्रकरणम्, आगच्छति हि तत्सम्बहाभि-
धाने इदयम् । यत्र तु पर्यवसिते वचने तदसम्बहमेवार्था-
न्तरं प्रक्रमन्ते, न तत्र बुद्धौ पूर्वः पदार्थः सञ्चितौयते ।
न च, बुद्धावसन्निहितैकवाक्यता भवति । हाभ्यां हि
बुद्धाभ्यां पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः सञ्चित्यते, नान्यतरैष,
सञ्चितौ सामाज्ञानस्यैतदेव प्रयोजनं, कथम् उभाभ्यां
पदार्थाभ्यां विशिष्टां बुद्धिसुत्पादयेयुः ? इति । अनन्तराव-
बुद्धेन सह वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम्, असम्बहपदोचारणे च
नानन्तरावबुद्धो भवति । तस्मात् व्यवहितेन सह नैक-
वाक्यता भवतीति ।

अथान्येन प्रकारैष ध्यानादिना पूर्वपदार्थम् अवगम्य,
वाक्यार्थं सञ्चितयेत् । अवैदिकः स पुरुषबुद्धिपूर्वको
वाक्यार्थो भवेत्, यथा, अन्यस्मादनुवाकादाख्यातपदं
गृहीत्वा, अन्यस्माच्च नामपदं यो वाक्यार्थः सञ्चित्यते,
तादृशं तत् भवेत्, यत्र यत्वेन ध्यानादिना पूर्वपदार्थम्
अवगम्य, वाक्यार्थं सञ्चितयेत् । तस्मात् नासम्बहार्थव्यव-
धाना एकवाक्यता भवति इति नियौयते । तस्मात् न
सामिधेनौभिः एकवाक्यतोपवौतस्य इति । ननु सामिधेनौ-
कल्पानाम्, अनन्तरबुद्धानां सञ्चितावपवौतमाज्ञायते, तेन
सामिधेनौभिः सञ्चित्यते इति । न इति द्रूमः, अतिबृहत्मेव
हि सामिधेनौनां प्रकरणं निवित्पदैर्व्यवधानात् । दाक्षेण हि-
सामिधेनौकल्पाः काम्याः सम्बन्धसुपगच्छति, न प्रकरणम्

अनुवर्त्तते, न च, पुनःकल्पवचनेन सामिधेयः प्रकृता भवन्ति । न हि, तच तासां वचनं, कर्त्तव्याः इति, किं तर्हि, संख्याभिः सम्बन्धयितव्याः इति, तदपि वाक्येन, न प्रकरणेन । तच अप्रकृतासु सामिधेनौषु यस्य एकवाक्यता गुणस्य सामिधेनौभिर्नीतिः, न तस्य ताभिः तस्मात् प्रकरणे तदनुष्ठेयं तत् यज्ञोपवीतिना इति सिद्धम् ॥(३।१।११च०) ॥

—
दारथ्यैकङ्क्षतादिपाचाणां क्लत्ययागगुणताधिकरणम् । (मिथोऽसम्बन्धव्याख्यः)
गुणानाम्बु परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्यात् ॥२२॥

अग्न्याधिये वारण वैकङ्क्षतपाचाणि अहोमार्थानि होमार्थानि च शूयन्ते, तस्मात् वारणो वै यज्ञावचरः स्यात्, न त्वेतेन जुहुयात्, वैकङ्क्षतो यज्ञावचरः स्यात् जुहुयादेतेन इति । न च वारणवैकङ्क्षतानां पाचाणामग्न्याधियेन सम्बन्धः । कुतः ? यज्ञावचरवचनात्, यज्ञस्य एतानि पाचाणि, वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा भवन्ति । तच एष सन्देहः, किं पवमानेष्टिषु निविशन्ते, उत दर्शपूर्वमासादिषु सर्वयागेषु ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पवमानहविष्यति । कुतः ? उक्तमेतत् (पूर्व च०) प्रधानेऽसम्भवन् पदार्थः तद्दणे कल्पयते इति, अग्न्याधियप्रकरणे च समानानात्यवमानहविष्यां तदगुणता । तस्मात् पवमानहविष्यु इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, गुणानां समत्वात्, पवमानहविष्याम्, अग्न्याधियस्य च न परस्यरेण सम्बन्धः । यथा आधानमन्नेगुरुषः संख्यारार्थः, एवं पवमान हवींष्यपि अन्नेरैव गुणभूतानि ।

कल्प व परस्परेण सम्बन्धः ? इति । यदुक्तं, प्रधानस्य
प्रकारसे समाक्षायन्ते इति, यद्यपि समामूयन्ते, तथापि
प्रकारणं वाचित्वा वाचेन अभिभवन्ति । किम् इह
वाचम् ? यदा हवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभौषः प्रौतो
भवति इति ।

ननु आहवनीयोऽच यागस्याधिकरणत्वेन गुणभूतः
श्रूयने : मल्यम्, अधिकरणमाहवनीयः, तथापि त्वाहव-
नीयार्थं एव यागः, प्रयोजनवस्त्वात् आहवनीयस्य, निष्प्र-
थोजनत्वात् पवमानहविषाम् । कथम् एषां निष्प्रयो-
जनता ? फलाश्रवणात् । कल्पं फलम् इति चेत् । सत्यं
कल्पयम्, यज्ञसंस्कारसु तत् फलम्, नस्वर्गः, स्वर्गे कल्पयामाने
हिरण्यस्त्रं कञ्जीत, होमाच्च स्वर्गी भवति, तस्य च आहव-
नीयेन अपरोऽहृष्टः संस्कारः इति । तस्मात् पम्यर्थता
पवमानहविषां, नैषामाधानेन सम्बन्धः । तस्मात् नाधाने
श्रूयमाणं, पवमानहविषां भवितुमर्हति । किं तर्हि
सर्वयार्गेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिष्वाधानस्य प्रधानभूतेषु नि-
वेशः ? इति ॥ (३१।१२.४०) ॥

वाचक्षः यनशाक्यानामाज्यमागाङ्गाताधिकरणम् । (वाचश्चीन्यायः)

मिथ्यानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णेनामयोः शूर्यत, व्राञ्छन्नौ पौर्णमास्याम् अनुचेते,
हृष्टव्यती अनावस्यागाम् इति । तत्र सन्देहः, किमतु-
वाचार्हस्य प्रधाने निवेशः, उताज्यभागयोः ? इति ।
किं तावत्यासम् ? प्रधाने इति । कुतः ? पौर्णमासीसम-

भिष्माहारात्, अमावस्यासमभिष्माहारात् । प्रधानं पौर्ण-
मासी च अमावस्या च नाश्यभागी । तस्मात् साक्षाहा-
क्यात् प्रधानस्य इति प्राप्तम् ।

तच्च ब्रूमः, मिथुः सह हाभ्यामनुवाक्याभ्यां न प्रधानस्य
कार्यमस्ति, यद्व तु हे अनुवाक्ये, तच्च तयोर्वाच्चप्रत्यता
हृधन्वत्ता च विधीयते, प्रधाने च एका अनुवाक्या, तच्च
हित्वं वाच्चप्रत्यतां हृधन्वत्तां च विदधत् वाक्याभिद्येत् ।
आश्यभागयोर्लु हे प्राप्ते आग्नेयौ सौमी च, तद्व वाच्चप्रत्यतां
हृधन्वत्तां केवलां शक्षति विधातुम् । ननु प्रधानगामित्वे-
इपि हयोः प्रधानयोः हे अनुवाक्ये आग्नेयस्य अग्नीषोमी-
यस्य च इति, उच्चरत, एकावाच्चप्रत्यो आग्नेयौ, एका
सौमी, तथा हृधन्वत्यो, तद्व या आग्नेयौ, सा विधीय-
माना सम्बद्धेत न सौमी । अमावस्यायां तावत् नाश्येव,
पौर्णमास्यामप्यन्तोषोमीये एव क्रियमाणे क्रियेत्, तद्वा-
प्येकदेवत्यो न शक्तुयात् देवताहित्वे कार्यं कर्तुम् । अष्ट
समे अग्नीषोमीये प्राप्ते इति । न, एकस्य यागस्य हाभ्या-
मनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम् । उपादेवत्वेन हे अनुवाक्या
क्षोद्यते, तच्च एकत्वं विवक्षितम्, तेन तद्वापि न हे ।
तस्मात् आश्यभागयोर्निर्विशः इति ॥ (३।१।१३ अ०) ॥

सुष्टौकरण्यादीनां कृत्यमाकरणिकाहताधिकरणम् ।

आनन्दव्यमचोदना ॥ २४ ॥ (सि०)

ब्लौतिष्ठीमि श्रूयते, सुष्टौकरोति वाचं यच्छति दीचित-
मावेदवत्ति इति, तथा हस्ती अवनेनिके उक्तपराजिं-

स्तृणाति इति । तच सन्देहः, किं मुष्टीकरणं वाय्यमश्च
आवेदनार्थम्, उत स्त्रप्रकरणे निवेशः ? इति तथा,
हस्तावनेजनं किम् उलपराजिंस्तरितुम्, उत प्रकरणे
सर्वपदार्थान् कर्तुम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? हस्ता-
वनेजनं हस्तसंस्करार्थं, वाय्यमः पुरुषसंस्कारार्थः, आम-
न्त्रबमाण एकायो भवति, पदार्थानुतिष्ठति, तेन केवां
केषां पदार्थानाम् इमे संस्कारो इत्याकाङ्क्षा अस्ति, सत्या-
माकाङ्क्षायामानन्तर्येन निराकाङ्क्षीकरणम् । तस्मात् आन-
न्तर्यात् आवेदनार्थी वाय्यमो मुष्टीकरणश्च, हस्तावनेजनं
चोऽपराजिंस्तरितुम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सर्वैः प्रकरणाधीतैः सम्बन्धः इति ।
कुतः ? वाक्यभेदाद् । कथं वाक्यभेदः ? अर्थाद्यस्या-
भिधानात्, न हि दीर्घतम् आवेदयितुम् इत्यस्मिन् अर्थे
आवेदयति इति, न च स्तरितुम् इत्यस्मिन् अर्थे
स्तृणाति इति । स्तरणमपि विधीयते अवनेजनं च ।
मुष्टीकरणं वाय्यमश्च विधीयते, आवेदनश्च । न च, एषां
परस्परेण कथित् सम्बन्धोऽस्ति, न च, पदार्थाकाङ्क्षायाम्
सत्यामानन्तर्यमेकवाक्यत्वे कारणं भवति, तस्मात् प्रकरण-
धन्मा एवज्ञातौयकाः ॥

वाक्यानाश्च समाप्त्वात् ॥ २५ ॥ (य०)

खेन खेन पदसमूहेण परिपूर्णमेकं वाक्यम्, तथा
अपरं, तथा सर्वाणि यान्युदाङ्कतानि । तस्मात् विष्णष्ट-
मर्त्तद्वयं, विभागे च निराकाङ्क्षता, तेन वाक्यभेदः । अतः

संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च ज्ञातम् ए प्रकरणे
निवेशः इति ॥ (३।१।१४ अ०) ॥

चतुर्धार्करणाद्येयमात्राङ्गताधिकरणम् ।

**श्रेष्ठस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषा-
मसम्बन्धात् ॥ २६ ॥ (पू०)**

दर्शपूर्णमासयाः समान्नायते, आनेयं चतुर्धा करोति,
इति । तत्र सन्देहः, किमानेयेऽग्नीषोमीये च ऐन्द्रान्ने
च सर्वत्र चतुर्धार्करणम् ? किं वा आनेये एव ? इति ।
किं प्राप्तम् ? शेषतुर्धार्करणम्, आनेयम् इति देवता-
गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते, अग्नीषोमीयेऽपि स्यात्
ऐन्द्रान्नेऽपि । कुतः ? तौ अपि आनेयौ, अस्यानि-
देवता, अन्या च भवति, असाधान्नेयः । तत् यथा, या
डित्यस्य डित्यस्य च माता, सा डित्यस्य भवति, एव-
मिहापि । यदि आनेयस्य अग्नीषोमीयस्य च पुरोड़ा-
शस्य मिथः सम्बन्धो न भवेत्, तत आनेय एव चतुर्धा-
करणं व्यवतिष्ठेत, भवति तु सम्बन्धः, तस्मात् अव्यवस्था,
यथा आनेयस्य मस्तकं विभज्य प्राग्नित्रम् अवद्यति इति
सर्वेभ्यः प्राग्नित्रावदानम्, एवं चतुर्धार्करणमपि ।

**व्यवस्था वा अर्थसंयोगात् लिङ्गस्थार्थेन सम्बन्धात्
लक्षणार्थी गुणश्रुतिः ॥२७॥ (सि०) ॥**

व्यवस्थः पक्षं व्यावर्त्तयति, व्यवतिष्ठेत वा चतुर्धा-

करणम् आग्नेये एव, न साधारणं भवितुमर्हति । कुतः ? अर्थसंयोगात्, अग्निना देवतया अर्थेनैकदैवत्यस्य संयोगः, न हिदैवत्यस्य अग्नौषोमौयस्य ऐन्द्राग्नस्य च इति । कुतः ? यस्य हि अग्नौषोमौ देवता, उभयविशेषणविशिष्टः सहस्रः क्रियते, तस्याग्निः साममपेक्षमाणो देवता, न निरपेक्षः, यस्य च अग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न तस्मात् तद्वित उत्पद्यते, समर्थानां हि स उच्चर्त, सापेक्षं च असमर्थम् । तस्मात् न तद्वितान्तेन निरपेक्षाग्निदैवत्येन हिदैवत्यस्य अभिधानम् । अतो यच्च निरपेक्षाऽग्निदैवता, तत्र एव चतुर्धाकरणम् इति, देवतालिङ्गस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्वितार्थस्य, नासति सामर्थ्ये ।

अथ यदुक्तम्, यथा प्राग्निचावदानं सर्वेभ्यः क्रियते, एवं चतुर्धाकरणमपि इति, युक्तं प्राग्निचावदानेन तत्र एव सम्बन्धः क्रियते, आग्नेयस्य प्राग्निचावदानेति इति । कथं तद्विद्वाक्यं प्राग्निचावदानेति इति, हितौयमाग्नेयस्य मस्तकं विभज्य ? इति । एकं ज्ञेतद्वाक्यं प्राग्निचावदानेति इति, हितौयमाग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति, तत्र आग्नेयस्य मस्तकात् अवश्यति इति गम्यते, अन्यस्य मस्तकात्, अन्यस्माहेति अनियमः । यदि तु तत्र केवलाग्निदैवत्यो न अभविष्यत्, तदा आनन्दक्षयपरिहाराय हिदैवत्योऽप्यग्निहिष्यत ।

यत्तु, डित्यस्य माता इति, युक्तं तत्राव्यासस्त्रिमातृत्वम्, ततो जातो डित्यः, एतावता सम्बन्धेन, माता इत्युच्चर्त, न यच्च किञ्चित् अपेक्षते । स च तत्त्वांस्तु

सम्बन्धोऽस्ति इति डित्यस्य माता इति युक्तं वचनम् ॥
(३।१।१५ अ०) ॥

इति श्रीभद्रशब्दरस्तामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
हत्तौयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ हत्तौये अध्याये हितौयः पादः ।

. अथ उपत्यकाशकमन्वाणां सुख्ये विनियोगाधिकरणम् । (वहित्यायः) ॥

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्समा-
दुत्यतिसम्बन्धोर्धेन नित्यसंयोगात् ॥१॥

इह मन्त्रा उदाहरणम्, वर्हिदेवमदनं दामि इयेव-
माद्यः । किं मन्त्रे एवाभिधेये मन्वाणां विनियोगः,
उत गौणेऽपि ? इति । कः पुनर्मन्त्र्यः को वा गौणः ?
इति । उच्चन्, यः शब्दादेवावगम्यते, स प्रथमोर्धेर्द्ये
मुख्यः, मुखमिव भवति इति मुख्य इयुच्यते, यसु खलु
प्रतीतादर्थात् केनचित् सम्बन्धेन गम्यते, स पश्चात्-
भावाज्ञवनमिव भवति इति जघन्यः, गुणसम्बन्धाच्च
गौणः इति ।

यद्येवं सर्वं एव मुख्यः, सर्वो हि शब्दात् गम्यते,
यथैव हि अग्निज्ञवेन्ति इत्यत्के ज्वलने सम्पत्ययः, एव-
भेदामिर्माणवकः इति शब्द एव उच्चारिते माणवके
सम्पत्ययः । अथ उच्येत यस्मिन् निरुपपदात् शब्दात्

सम्भव्यः स मुख्यः, यस्मिन् सोपपदात् स गौणः इति ।
 नैतत् युक्तम्, यस्य हि शब्दस्य रूपं कस्यचित् अर्थस्य
 निमित्तम्, सोपपदस्यापि तटेव रूपम्, निहपपदस्यापि ।
 न च शक्यम् निमित्ते सति नैमित्तिकेन न भवितुम् ।
 किमतः? यदेवम्, इदं न शक्यते वदितुम्, उपपदाद्वते
 न सोऽर्थो भवति, उपपदे तु मञ्जाते सोऽर्थः सञ्जनिष्ठते
 इति । न चासौ समदायार्थः शक्यते विज्ञातुम्, अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां हि विभागोऽवगम्यते । अथ वाक्यार्थोऽयम्,
 इत्युच्चेत । नैवं शक्यम्, न हि अनन्वितः पदार्थो भवति
 वाक्यार्थः । तटेवं हश्यताम्, अग्निशब्द एव अयं ज्वलन-
 वचनः अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधाता इति ।
 तस्मात् न गौणो मुख्यः इति कथिहिशेषः । अर्थाच्चते,
 यः सुष्टु, प्रसिद्धः स मुख्यः, यी मनागिव, स गौणः
 इति । इदमपि नोपपद्यते, प्रसिद्धिर्नाम प्रज्ञानम्,
 न च प्रज्ञाने कथिहिशेषोऽस्मि । अर्थाच्चेत, यस्य
 बहुशः प्रयोगोऽस्मि स सुख्यः, अत्यगः प्रयुक्त्यमानो
 गौणः इति । नेतटेवम्, अत्यग्नोऽपि प्रयुक्त्यमानो ना-
 सति सामर्थ्ये प्रत्याययेत्, अतः सोऽपि शब्दात्यतीयते इति
 मुख्य एव ।

अत्र उच्चर्ते, अस्मिति अत्र विशेषः, माणवको न अग्निशब्दात्
 प्रतीयते । कथमवगम्यते? उक्तम् (१.३।२६सू.) अन्यायस्वानि-
 कार्यत्वम् इति । कथं न विपर्ययः? उच्चर्ते, अनाद्वयैव
 माणवकप्रत्ययं ज्वलनम् अग्निशब्दात् प्रतियन्ता हश्यन्ते,
 न त्वनाद्वयं ज्वलनं, माणवकम् अग्निशब्दात् प्रतियन्ति ।

कुतः एतत् ? श्री योऽन्विसदृशो विवरते, तत्र तत्रान्विष्टो नियतः इति । अत एव विगतसाहृश्यादपयन्तु हृश्यते । अंतोऽन्विसाहृश्यमस्य प्रहृतो निमित्तं न च अस्तने चूप्रतीने तत्साहृश्यं प्रतीयते । तत्सात् उच्चलनस्य अन्विष्टो निमित्तं न माणवकस्य । तत्सात् उच्चलने मुख्यो न माणवके । एवमेव लृणप्रत्ययस्य वर्हिःश्वेषो निमित्तं न लृणसहृश्यप्रत्ययस्य । तदेवं हेते सति मुख्यपरता श्वस्य, उत गौष्ठपरतापि ? इति युक्तो विचारः ।

किं तावग्रासम् ? मुख्ये गौणे च विनियोगः । कुतः ? उभयस्थ शक्तत्वात् उभयमपि वर्हिःश्वेन शक्तते प्रत्याययितुम्, लृणं च लृणसहृश्यं च, लृणं साचात्, लृणसहृश्यं लृणप्रत्ययेन । यश नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन वर्हिःश्वेन शक्तते प्रत्याययितुम्, तत् सर्वे प्रत्याययितव्यं विनिगमनायां हेत्वभावात् ।

अपि च एवं आश्रीयमाणे पूषाद्य नुमन्त्रणादौनि दर्शपूर्णमासाभ्यां नोत्कृष्टत्वे तत्र एव गौणेन अभिधानेन प्रकृतां देवतामभिवदिष्वन्ति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मुख्ये एव विनियोज्ज्ञव्यो मन्त्रः न गौणे इति । कुतः ? उभयाशक्तत्वात्, प्रकरणे हि समाचारानात् प्रधानेन एकवाक्यतामुपैति, तच्चैतदापतति यत् शक्तुयात् अनेन मन्त्रेण साधयितुम्, तत्रा साधयेत् इति । स चासावर्णाभिधानसंयोगात् शक्तोत्कृष्टमर्तुम्, न गौष्ठमर्त्यं शक्तोत्कृष्टमिधातुम्, तत्सात् न गौणे विनियोगः ।

न तु मुख्यप्रत्ययात्, शक्षते गौणः प्रत्याययितम् । सत्यमेतत्, मुख्यप्रत्यायनेन एवास्य प्रयोजनवक्ता निर्वक्ता इति न गौणं प्रति विनियोगे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । मुख्ये विनियोगेन त्वानर्थकं परिह्रियते, परिह्रते चानर्थके न गौणाभिधानमापतति, न हि, अनभिधाय मुख्यम्, गौणमभिवदति शब्दः । अतः प्रमाणाभावात् न गौणे विनियुज्येत ।

अपि च गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्यात् बहवोऽभ्युपायाः प्राप्तुवन्ति, सामर्थ्यं च शब्देकदेशः इत्युक्तम् (१४ः३० सू.) अर्थादा कल्पनैकदेशत्वात् इति तत्र मन्त्रे नियोगतो गौणं प्रति विनियुज्यमाने उपायान्तरं, विना प्रमाणेन बाध्येत । मन्त्रान्तरानं प्रमाणम् इति चेत् ? न तस्य उपायान्तर-निहृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । न तु मुख्ये इपि विनियुज्यमानस्य एष एव दोषः । न इत्युच्यते, यदि मुख्ये इपि न विनियुज्येत, नैव प्रधानस्योपकुर्यात् तत्र चास्यात्पर्यात्तिः अनर्थिका एव स्यात् । तस्मात् अस्ति गौणे मुख्ये च विशेषः । अपि च यो गौणे मन्त्रं विनियुक्ते, स वक्तव्यः, किमर्थं मुख्यं प्रत्याययसि ? इति, स चेत् ब्रूयात्, नाव्यथा गौणप्रत्ययोऽस्ति इति, प्रतिब्रूयादेनम्, अन्येऽपि गौण-प्रत्ययस्याभ्युपायाः सन्ति इति । अथ स एवम् अभियुक्तः प्रतिब्रूयात्, मुख्यप्रत्ययोऽपि पाच्चिकोऽभ्युपायः इति ब्रूयादेनम्, न तद्हि नियोगतो गौणे विनियोजनौयः, यदा गौणप्रत्ययम् मुख्यमुपादन्ते, सदैतदापतिसं भवति, मुख्य एव विनियोगः इति । अर्थेन च प्रतीतेन प्रयो-

अनम्, न प्रत्यायकेन मन्त्रेण, अतोऽव्येनाप्युपायेन गौणः
प्रत्याययितव्यः, न स एव मन्त्र आदर्शव्यः । अथापि
मन्त्रेण प्रत्यायकेन प्रयोजनं स्यात्, तथापि सुख-
प्रत्यायनेनैव निर्वृत्तं प्रयोजनम् इति न तरां गौणे
विनियुक्तेत । तस्मात् सुखगौणयोर्मुखे कार्यसम्बल्यः
इति सिद्धम् ।

संस्कारकत्वादचोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

(आ० नि०) ॥

अथ यदुक्तम्, पूषाद्यनुमन्त्रणादीनाम् उल्कर्षो न
भविष्यति इति, युक्तः तेषाम् उल्कर्षः, संस्कारको हि मन्त्रः,
सोऽसति संस्कार्यैऽनर्थकः इति यत्र अर्थवान् तत्र नाययि-
त्यते, न च कश्चित् दोषो भविष्यति ॥ (३ । २ । १ अ०) ॥

इद्रमकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् । (गार्हपत्यचायः) ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥३॥

अग्नो शूयते, निवेशनः सङ्घमनो वसूनाम् इत्यैन्द्रगा-
गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । तत्र सन्देहः, किम् इन्द्रस्योप-
स्थानं कर्त्तव्यम्, उत गार्हपत्यस्य ? इति । कुतः पुनर्गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते इत्येवं विस्पष्टे वचने संशयः ? इति । उच्यते,
यद्वा वाक्येनोपस्थानं तत् सुतिवचनेन संस्करणं न
समीपस्थानमात्रं, न च ऐन्द्रेण मन्त्रेण अग्नेः अभिधानं
शक्तते कर्त्तुम् । अतो गार्हपत्यम् उपतिष्ठते इति न
गार्हपत्यार्थमुपस्थानमेतत् इति जायेत शङ्खा, गार्हपत्ये

उपस्थितायां भवेत् इति, ताहयत अस्ति नास्ति, ब्रह्मी-
वाचः सम्बन्धो वा । तस्मात् विचारः, कथम् उपपत्तं
भवति ? इति ।

किं तावस्त्रासम् ? सामर्थ्यात् इन्द्रोपस्त्रार्थं, अग्रवत्त्वाच
गार्हपत्योपस्त्रानस्त्रा । कथं द्वितीया विभक्तिः इति चेद् ।
अविवक्तिरेषु तार्थो वा सम्बन्धमाच प्रधाना । वहा उप-
स्थानविशेषं सम्बन्धात् गार्हपत्यशब्दः । तस्मात् गार्हपत्य-
विशिष्टमुपस्त्रानम् इन्द्रार्थं कर्तव्यम् इति । गार्हपत्यव
देशेन विशिष्टात् मुख्यमेव कार्ये मन्त्राचारम् ।

एवं प्राप्ते त्रूपः, वचनास्त्रयवार्थम् ऐन्द्री स्वात्,
नैतद्विद्व इन्द्रार्थम् उपस्त्रानम् इति, अयवार्थम् ऐन्द्री
स्वात् । कुतः ? वचनसामर्थ्यात्, वचनमिदं भवति,
ऐन्द्रा गार्हपत्यम् उपतिष्ठते इति, गार्हपत्ये द्वितीया
विभक्तिः प्रधान्यम् आह, किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति
वचनस्यातिभारः तस्मात् गार्हपत्यवार्थम् उपस्त्रानम् ॥

**गुणादार्थभिधानं स्मात् सम्बन्धस्याशास्त्रहेतु-
त्वात् ॥४॥ (आ० नि०) ॥**

चकाह नवेतदुल्लं, न ऐन्द्रेष मन्त्रे वा गार्हपत्योपस्त्रामं
भविष्यति इति । उच्चते, वचनात् भविष्यति । आह,
न वचनश्चेतनायि शब्दमेतत्, इन्द्रशब्देन अभिं प्रत्याय-
येत् इति त्रूपन् विषयेत, यज्ञा अभिना सिद्धयेत् इति,
उद्देशे दीपवेदिति, न हि याज्ञाहेतुकः शब्दार्थयोः सम्बन्धो
भवति, निलोऽस्त्रौ खोकतोऽवगम्यते इत्युल्लम् (११५८०)

ओत्पत्तिकसु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः इति । ननु शब्दलक्षणो-
इपि भवति शब्दार्थयोः सम्बन्धः, कुचिमः यथा देवदत्तो
यज्ञदत्तः इति । भवति कश्चित्, यत्र सम्बन्धस्य विधायकं
वाक्यं भवति, न त्वे तदाक्यं शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य विधायकं,
गार्हपत्यस्य इन्द्रशब्दे नामेति, कथं तद्हि प्रसिद्धसम्बन्धेन
इन्द्रशब्देन गार्हपत्यम् उपतिष्ठते इति, न च शक्यते पर-
शब्देन परो वदितुम्, किमत्र वचनं करिष्यति ?

अत्र उच्यते, गुणादाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्याशास्त्र-
.हेतुत्वात् इति, यद्यपि न इदं वाक्यं शब्दार्थसम्बन्धस्य
विधाने हेतुभूतं, तथाप्यनेन इन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुम्, गा-
र्हपत्याभिधानम् । कुतः ? गुणसंयोगात् गोणमिदम् अभि-
धानं भविष्यति, भवति हि गुणादाप्यभिधानं यथा सिंहो
देवदत्तः अर्णिमर्णियवकः इति । एवमिहाप्यनिन्दे गार्ह-
पत्ये इन्द्रशब्दे भविष्यति, चम्पसु चाप्य इन्द्रसाट्याण्, यथैव
इन्द्रो यज्ञसाधनम्, एवं गार्हपत्याऽपि इति । अथवा इन्द्रते-
ष्णिर्यकमीण इन्द्रो भवति, भवति च गार्हपत्यस्यापि
स्वस्मिन् कार्यं ईश्वरत्वम् । तस्मात् इन्द्रशब्देन यः प्रत्याप्य-
तेऽर्थः स प्रतीतिः साट्यात् गार्हपत्यं प्रत्याययिष्यति,
ऐश्वर्यात् वा प्रत्याययिष्यति इति न दोषः (३ । २ ।
२ अ०) ॥

— — —

आहानप्राकाशकसम्बादाणां आहाने विनियोगाधिकरणम् ।

तथाहानमपौति चेत् ॥५॥ (पू०) ॥

सो दर्शपूर्णमासो, तत्र इदं समाच्छायते, हविष्कृदेहि

इति चिरवप्त्रन् आङ्गयति इति । तच सन्देहः, किमेव
मन्त्रोऽवहन्ति प्रत्युपदिश्यते, उत हन्तिः अस्मा कालं सञ्च-
यति ? इति । कथं हन्ति प्रत्युपदिश्यते ? कथं वा कालं
सञ्चयेत् ? यद्येवं सम्बन्धः क्रियेत, इवाच्कुटेहीत्यवप्त्र-
चिति, ततो हन्ति प्रत्युपदिश्यते, अथावप्त्रन् आङ्गयति
इति, ततोऽस्य कालं सञ्चयति इति । किं तावत्प्राप्तम् ?
तथा आङ्गानमपि, यद्या ऐन्द्री गार्हपत्यं प्रत्युपदिश्यते,
एवमेव मन्त्रो हन्ति प्रत्युपदिश्यते । एवं श्रुतिः अनुगृ-
हीता भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, हन्तिकालस्य
मन्त्रस्य च सम्बन्धो भवेत्, न हन्तिर्मन्त्रस्य । एवं च सत्या-
ङ्गयति इत्यवमनुवादः, आङ्गानं कर्त्तति, यो हि एहि
इति ब्रूते स आङ्गवति, तच केनचित् गुणेन मन्त्रो
हन्ति प्रब्लाययिष्यति, तस्मात् नाङ्गाने विनियोगात्म्यः ॥

न कालविविशोदितत्वात् ॥६॥ (सि०) ॥

नैतदस्ति, हन्ति प्रत्युपदिश्यते इति । किं तद्दि ?
काललक्षणा स्यात् । कुतः ? विराङ्गयति इति चित्व-
मन्त्र विधीयते, यद्यम्भिन्नेव वाक्ये मन्त्रो विधीयेत, अनेक-
गुणविधानात् वाक्यभिद्येत । तस्मात् नैवमभिसम्बन्ध
एवमवप्त्रन् इति, कथं तद्दि, अवप्त्रन् आङ्गयति इति ।
ननु अस्मिन्नापि पच्चे मन्त्रो विधीयते कालस्य, तत्र स एव
दोषो भवेत् । न इति ब्रूमः, अवहननकाल एवार्थेन इवि-
च्छुदाङ्गातत्त्वा, तत्रायमेव सम्बन्धोऽनुश्वते, केवला तु
त्रिराङ्गनिर्विधीयते । यत्तु कालसञ्चणार्थः यज्ञः इति । नैव

रापः, जौकिकी हि लक्षणा, मन्त्रोऽपि च रूपादेवाह्नाने
प्राप्तः सोऽप्यनूद्यते एव, चोदितस्य वाक्यान्तरेणावघातः
शक्तीति कालं लक्षयितुम् । तस्मात् आह्नाने विनियो-
क्तव्यः इति ॥

गुणाभावात् ॥७॥ (आ० नि०) ॥

(इदं पदोच्चरं सूत्रम्) । अथ कस्मात् न गुणादवहन्ति
ब्रूते ? हविष्करीति हि अवहन्तिः, तस्मात् हविष्कृतः ।
किमेवं भविष्यति ? रूपादेवावहन्तौ मन्त्रे प्राप्ते केवलं
चिराह्नन्तिमेव वस्यति न भविष्यति वाक्यमेदः इति ।
अत्र उच्यते, गुणाभावात् गौणमभिधानमवहन्तौ न सम्भ-
वति इति, न द्वासौ आह्नतोऽस्मि इत्यवगच्छति, तत्र अह-
ष्टार्थम् आह्नानं स्यात् । यजमानस्य पद्मां हविष्कृति
हष्टार्थम् आह्नानम् । तस्मात् न हन्तिमन्त्रः इति ॥

लिङ्गाच्च ॥८॥ (यु० १) ॥

लिङ्गं च भवति, वाग्वै हविष्कृदाचमेव एतत् आह्नयति
इति, न च वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति परस्ति तु यजमानस्य
पद्मग, सा हि स्त्री, वागिति च स्त्रीलिङ्गः शब्दः, अवहन्ति-
सु न स्त्री न पुमान् न नपुंसकम् इति । ननु अवहन्तेर-
पि स्त्रीलिङ्गः अद्वाऽस्ति, क्रिया इति । अत्र ब्रूमः न नि-
योगतोऽवहन्ते : स्त्रीलिङ्गः शब्दः, पुंलिङ्गोऽपि तस्यास्ति,
अवघातः इति, नपुंसकलिङ्गोऽपि, कर्म इति । अपि च,
पद्मगः सरूपेण सादृश्यम्, अवहन्ते : पररूपेण शब्देन ।
ब्रह्मात् पद्मगं हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥

विधिकोपश्चोपदेशे स्यात् ॥६॥ (यु० २) ॥

अवहन्तिमन्त्रे सति अस्मिन् मन्त्रे विध्यत्तरकोपः
स्यात् । अपहतं रच इत्यवहन्ति अपहता यातुधाना
इत्यवहन्ति इति । तत्र पक्षे अभावात् नित्यं वत् श्रुतिः उप-
रुधेत, तमात् अवग्रन् इति काललक्षणार्थः इति
(३।२।३ अ० ।)

अस्मिद्विहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तदैव विनियोगाभिकरणम् ।

तथोत्तानविसर्जने ॥१०॥

ज्योतिष्टमे शूयते, उत्तिष्ठन् अन्वाह, अग्नीदग्नीन्वि-
हर इति, तथा, व्रतं क्षणुर्ति वाचं विस्त्रजति इति । तब
सन्देहः किमुत्थानं वाग्विसर्जनं च प्रतिमन्त्रयोरुपदेशः,
उत कालार्थः संयोगः ? इति । अत्र पूर्वाधिकरणन्यायोऽ-
तिदिग्धर्त, यः तत्र पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः । यः तत्र
सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीन् इत्येवमुत्तिष्ठन्
अन्वाह इति, व्रतं क्षणुत इत्येवं वाचं विस्त्रजति इति पूर्वः
पक्षः । लक्षणाभावात्, उत्तिष्ठन् अन्वाह इति सिद्धान्ते
सम्बन्धः । व्रतं क्षणुत इत्युच्यमाने वाचं विस्त्रजति इति
वाक्येन पूर्वः पक्षः, निङ्गेन सिद्धान्तः ।

यद्यपि च शक्यते, उत्थानक्रियाऽग्नीदग्नीन् विहरेति
वक्तुम्, उत्थानेन अस्तिरिधर्त, वक्षिष्ठ विक्षिष्ठते इति ।
व्रतं क्षणुत इति च वाग्भिधानम् । तथाप्यदृष्टार्थं वचनं
भवति इति न मन्त्रयोः उत्थानविसर्जनार्थता कल्प्यते ।
क्षेत्रमानायां च मन्त्रान्तरं विहितं बाध्येत, याः पश्चान-

नृपभी वाचः इति । अयि च उत्तानवाचिसगौं प्रतिमक्षी
विक्षीयमानावहृष्टार्थौं स्वाताम्, प्रेषणे तु हृष्टार्थौं । तद्
स्वर्णयैव अव न्याया ॥ (३२१४ अ०) ॥

— — —

सूक्तवाक्स्य प्रस्तरप्रहरणाहतविधिकरणम् । (प्रस्तरप्रहरणव्यायः) ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥११॥
(पू०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः चूयते, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति
इति । तच सन्देहः, किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणम्
प्रत्युपहित्यते, उत, इयं कासस्त्वचा ? इति । तदुच्चते,
कासस्त्वचा इति । कुतः ? सूक्तवाकस्य देवतासहौ-
र्जनार्थत्वात्, प्रस्तरप्रहरणं च प्रत्ययत्तेः, प्रस्तरस्य च
स्तुभारणार्थत्वात् ।

उपदेशो वा याज्याशब्दोहि नाकस्मात् ॥१२॥
(सि०) ॥

उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणम् प्रति मन्त्रस्य स्वात्,
एवं चुतिविहितोऽर्थौ भवति, सूक्तवाकेन इति करण-
विभक्तिसंबोगात्, इतरथा स्वर्णस्य स्वात्, सूक्तवाकेन
स्वर्णेन प्रस्तरं प्रहरेत् इति । एवं च छत्रा याज्या-
शब्दः उपपत्तो भवति, सूक्तवाक एव स्वर्णा, प्रस्तर
आहृतिः इति ।

स देवतार्थस्तत्योगात् ॥१३॥ (पू० नि०) ॥

बदुक्तम्, देवतासङ्कीर्तने सूक्ष्मवाकः समर्था, च
प्रस्तुरप्रहरणे इति । उच्चते, न, देवतावचनं प्रहरणे
न सम्बध्यते, प्रहरणं हि यजिः, मात्रवर्णिको देवता-
विधिः, एवमभिसम्बन्धः । अग्निरिदं हविरजुषतावौषधत
इत्येवं देवताम् अनुक्रम्य, आशास्त्रेयं यजमानः इत्युक्ता,
इदमिदम् आशास्त्रे इति च यदनेन हविषा आशास्त्रे
तदस्य स्यात् इति प्रस्तुरं हविरिदीश्यति, अग्न्यादीन्
देवताविशेषान्, तेन प्रहरतिर्थजतिः । एवं सूक्ष्मवाकेन
प्रस्तुरः प्रहर्तुम् शक्तते, यदि प्रहरतिर्थजतिः, अग्न्यादि-
देवतावचन् । तस्यात् सूक्ष्मवाकस्य हरतिसंयोगेऽपि देव-
तार्थता घटते एव । यदि अग्निरिदं हविरजुषतावौ-
षधत इत्येवमाद्येव श्रूयेत, न, आशास्त्रेयं यजमानः
इत्येवमादीनि अपराणि, ततोऽग्न्यादय एवेष्टानामतरिताः
इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतसु चलु आशा-
स्त्रेयं यजमानः इत्येवमादीन्यपराणि श्रूयन्ते, तेन इह
पर्यवमानम्, अग्न्यादयः पुरोहाशादिभिः इष्टाः, अपरं तु
यजमान आशास्त्रे तदनेन प्रस्तुरेण प्राप्नुयात् इति ।

ननु सत्स्वप्नेत्वा देवतासंकोर्तने एव पर्यवस्त्रेत्,
पुरोहाशादिभिः इष्टा अग्न्यादयः, तत एव यजमान
आयुरादीन्यपि आशासानः प्राप्नुयात् इति । उच्चते,
उभयथा सम्बन्धे सति प्रहरणे विनियोजयः, लिङ्गं च न
वाधितं भविष्यति, वाक्यं चागुपहौषते इति ।

ज्ञव वा अन्तिर्हिं इविरक्षुषत इति प्रस्तरः एव इवि-
र्हिंश्चते । एवम् इदम् इति सत्रिहितवचनमुपपद्म-
भविष्यति इति ।

**प्रतिपतिरिति चेत्, स्त्रिष्ठक्रुद्धुभयसंखारः
स्यात् ॥१४॥ (आ० नि०) ॥**

अथ स्त्रीभारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रति-
पत्तिः इत्युच्यते । तच प्रतिवचनम्, स्त्रिष्ठक्रुद्धेतत्
स्यात् इति, यथा, इच्छार्थात् पुरोडाशात्, वचनमामास्यात्
स्त्रिष्ठक्रुद्धते इत्युच्यते, यागस्य म भवति, प्रतिपादयते च पुरो-
डाशः एवं प्रतिपादयेत एव हि प्रस्तरः यागस्य निर्बल्लंते
इति न दोषः । प्रतिपादयमानोऽपि हि त्यज्यते, प्रव्यक्षतः
प्रतिपादयते, वचनादिजां माध्यति इत्येवं गम्यते ।
तस्यात् सूक्ष्मवाङ्कः प्रहरतिमन्दः इति ॥(१२१५ अ०) ॥

— —

सूक्ष्मवाकानामथानुमारेण विनियोगाधिकरणम् । (सूक्ष्मवाक्यायः) ।

**कुत्स्त्रोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥
(पृ०) ॥**

इर्पूर्णमासयोः, सूक्ष्मवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति
श्चयते । तच सन्देहः, किं पौर्णमास्यां कुत्स्तः सूक्ष्मवाकः
प्रयोक्तव्यः, कुत्स्तोऽमावास्यायाम् उत यथामासर्थं निष्प्रकृच्छ-
यथायथं प्रयोगः ? इति । तदुच्यते, उभयत्र सर्ववचनम्
इति । कुतः ? कुत्स्तां हि मन्दः सूक्ष्मवाकः इत्युच्यते,

स पदेनापि लिना, सूक्ष्मवाको न स्वात्, तत्र सूक्ष्म-
वाकेन न प्रहृतं भवेत्। तस्मात् उभयच कृत्स्नः सूक्ष्म-
वाको वदितव्यः।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥१६॥ (सि०) ॥

ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दाः, ते पौर्णमासां
प्रयोज्जव्याः, न अमावास्यायां, ये अमावास्यादेवता-
वाचिनः, ते अमावास्यायां, न पौर्णमास्याम्। शेषभूत-
यर्थं संस्कुर्वन्तो मन्त्रा उपकुर्वन्ति, नान्यथा इत्युक्तम्
(३।२।२ स०) तस्मात् ये यत्रोपकुर्वन्ति, ते तत्र
प्रयोज्जव्याः इति न कृत्स्नः पौर्णमास्याम्, न कृत्स्नामा-
वास्यायामिति।

वचनादिति चेत् ॥ १७ ॥ (आ०) ॥

अह यदुक्तम्, वचनमिहं भविष्यति, सूक्ष्मावेन प्रहरति
इति, तत्र पदेनापि जनेन न सूक्ष्मवाकेन प्रहृतं भवेत्, कृत्-
स्नस्ति सूक्ष्मवाकस्योपदेशः इति। तदुच्चते,

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥१८॥
(आ० नि०) ॥

द्वये पौर्णमास्य मावास्ये प्रति एष कृत्स्नशब्दः उभयोः
प्रकरणात् उभयोरसौ कृत्स्न उच्चते, अवयवेऽवयवं इति।

नैतदेवम्; न हि सापेक्षाशाम् इतिकर्त्तव्यतया सम्बन्धः;
न हि, इतिकर्त्तव्यता एतद्विशिष्टा शूयते, इतिकर्त्तव्यता-
विशिष्टास्वेते गम्यन्ते। कृतः? न हि, इतिकर्त्तव्यतां

प्रति कर्मणि विधौयन्ते, फलम् प्रति तेषां विधिः, इति कर्त्तव्यता तु कर्मणां विधौयते, तच सविधानात्तिशेषात्, कस्य किं विधौयते, कस्य न ? इति न गम्यते विशेषः, साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशात् इति कर्त्तव्यतायाः सविधानाच्च, बचनाच्चास्य, प्रकरणलिङ्गस्याविशेषात्, एकैकस्य क्षत्रं प्रकरणं निराकाङ्क्ष्य, न सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मात् एकैकं प्रति क्षत्रः सूक्ष्मवाक उपदिश्यते, स विभागेऽपि प्रधानानाम्, क्षत्रं एव प्रयोक्तव्यः इति यानि यत्र अनर्थकानि पदानि, तान्यपि तच प्रयोक्तव्यानि अटष्टाय भविष्यन्ति, सूक्ष्मवाकेन प्रहरति इति बचनात्, नास्ति बचनस्यातिभारः, गुणेन वा केनचित् अभिधानं तासां देवतानां निर्वक्तेयिष्यन्ति इति ।

अत उच्चते, नैतदेवम्, उक्तम्, मुख्यमेव क्षार्यं मन्त्राचाम्, न गोणम् इति, संस्कारार्थत्वात् वा उल्कर्षी न्यायः, न गोणमभिधानम् इति । कस्तद्विं क्षत्रसंयोगम्य समाधिः उच्चते ? इति । एष समाधिः, न हेतदेवं वाक्यम्, यः क्षत्रः सूक्ष्मवाकः, बह्न्येतानि वाक्यानि, विषां प्रधानदेवताभिधायौनि पदानि मध्ये, साधारणानि तत्र पदानि पुरस्तात् उच्चार्यन्ते, तथा परस्तात् । यदा अविरिदं हविरजुषतावौष्ठित महोच्चायोक्ताम्नीषो-माविदं हविरजुषेतामवौष्ठिताम् इत्येवमादीनि । तेषां पुरस्तात्तत्त्वम्, यथा इदन्यावापृथिवौ इति परस्तादपि यथा, अस्याद्वेत् इति, तान्येतानि सर्वाणि सूक्ष्मवचनेन

सूक्तवाकशब्दं लभते । न च, तेषां समुदायः कस्त्रिदर्शं वहति । तस्मात् न समुदायः सूक्तवाकः, न च, साक्षा-
त्काधनम्, सूक्तवाकसामान्यस्य एकत्वात्, सूक्तवाकी
वर्तते इत्येकवचनं भवति । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति
इति तु येन केनचित् सूक्तवाकेन प्रह्रियमाणे यथाच्छ्रुतं
कृतं भवति, तस्मात् न समुदायः सूक्तवाकः । यत्तु,
अमावास्यादेवतावाचौनि पदानि, न पौर्णमास्यां प्रयु-
ज्यन्ति, न तच सूक्तवाकशब्दो बाध्यते, प्रकरणं तच
सिङ्गेन बाधितं भवति, तच व्याथमेव । तस्मात् पौर्ण-
मास्याममावास्यायां च विभज्य सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः इति
(३ । २ । ६ अ०) ॥

— — —

काम्ययाज्ञानुवाक्याकाराखणां काम्यमावाहनाधिकरणम् ।

लिङ्गव्रामसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाख्यानम् ॥

१६ ॥

इह काम्ययाज्ञानुवाक्याकाराखणम् उदाहरणम्, इन्द्राम्बी
रोचनादिवः, प्रवर्षणिभ्यः, इन्द्राम्बीनवतिं पुरः स्थाहृष्टम्
इत्येवमाद्या चतुः । अपरा अपि काम्या इष्टयः, ऐन्द्राम्ब-
मिकाद्यकपालं निर्वपेत्, यस्य सजाता वियायुः, ऐन्द्राम्ब-
मिकाद्यकपालं निर्वपेत् भावृत्यवान्, अग्नये वैखानराय
द्वादशकपालं निर्वपेत् रुक्मामः, अग्नये वैखानराय द्वादश-
कपालं निर्वपेत् सप्तत्र्यमभिद्रोचन् इत्येवमाद्याः । तदेता
याज्ञानुवाक्याः प्रति सन्देहः, किं यावत् किञ्चित्

ऐन्द्रान्मं कर्म, तत्र सर्वदानेन ऐन्द्रानेन याज्यानुवाक्या-
बुग्लेन भवितव्यम्, उत्तेतस्यामेव ऐन्द्रान्माम् इष्टौ काम्या-
याम् ? इति । एवं वैष्णामरीययोर्याज्यानुवाक्ययोः, एवं
सर्वदा ।

किं तावन्मासम् ? यावत्किञ्चित् ऐन्द्रान्मं वैष्णा-
मरीयमन्मौषीमौयं जातवेदसं च सर्वचेता याज्यानुवाक्या
भवेयुः । कुतः ? लिङ्गात् । ननु क्रमसमाख्याने विशेषके
भविष्यतः । सत्यम्, तथापि क्रमं समाख्यां च शक्तोति
लिङ्गं वाधितुम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, लिङ्गक्रमसमाख्यानात् तास्वेव
काम्यासु एता याज्यानुवाक्याः इति गम्यते, य एव हि
लिङ्गक्रमः एषां कर्मणाम्, स एवासां याज्यानुवाक्यानाम्,
तेन तासामेव ताः शेषभूताः इति ।

ननु लिङ्गं बलवत्तरम् इत्युक्तम् । सत्यमेतत्, इह तु
समाख्या बलौयसौ, न हेताः समाख्यानाद्वते एषां
काम्यानां कर्मणां प्राप्तुवन्ति, न भिन्नदेशानां कर्मणाम् ।
कुतः ? समाख्यामन्तरैष आसां कर्त्तव्यां याज्यानुवाक्या-
त्वमेव न विज्ञायते, कुतः भिन्नदेशानां कर्मणां याज्यानु-
वाक्या भविष्यन्ति ? इति, या च एषां समाख्या, सा
काम्यानामेव याज्यानुवाक्यात्वमाचष्टे न सर्वेषाम् । यदि
समाख्या नाद्विष्यते, याज्यानुवाक्यात्वमेव एषां न भवति,
यदि आद्विष्यते, तदा काम्यानामेव, एवं हि तत् समा-
ख्या यते, काम्याज्यानुवाक्याकारणम् इति ।

अथ किमर्थम् उभयमुपदिश्यते, लिङ्गक्रमात् इति,

समाख्यानात् इति च । अस्ति तच पादिक्षतौयं ब्रात-
पतौयं च कर्त्त, सामिधेनौकार्यमन्यस्ति, याज्ञानुवाक्या-
कार्यमपि । यदि लिङ्गक्रमात् इत्येतावदेवोच्चेत, सामि-
धेनौकार्येऽपि लिङ्गेन तासां विनियोगः स्यात् । अब
किमर्थं लिङ्गक्रमौ व्यर्पदिश्येते ? सर्वा याज्ञानु-
वाक्याकार्ये एव विनियुज्येत्, सामिधेनौषु विनियोगो
न स्यात् । अथ पुनः समाख्यानात् लिङ्गक्रमात् निर्वृत्ते
याज्ञानुवाक्याकार्ये, सामिधेनौषु विनियोगः सिद्धो
भवति, यथा अग्निवारुण्या इष्टेः क्रमेऽतौते सौमा-
रोद्भौषणामनागते, मनोकर्त्तव्यस्ताः सामिधेनौषु धाया
इत्युच्चल्ते, तथा, पृथुयाजास्त् सम्बाधे इति हे
धाये कल्पेते । तस्मात् उभयः अपदेष्टव्यम् इति ॥
(१ । २ । ७५०) ॥

स्त्रीधीयस्याने प्राङ्गतानां मन्वाणो विनियोगाधिकरणम् ।

**अधिकारे च मन्त्र विधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥
२०॥ (पृ०) ॥**

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते, आग्नेया अग्नोधूमुपतिष्ठते, ऐन्द्रगा-
मदः वैष्णव्या हविर्धानम् इति । तच सन्देहः, किं
प्रकृताभिरेवंलिङ्गवतौभिरुपस्थातव्यम्, उत दाशतयौभ्यः
यदंलिङ्गा आगमयितव्याः ? इति ।

किं तावल्लासम् ? प्रकरणे च मन्त्रो लिङ्गेन विधीय-
मानो दाशतयौभ्य एवागमयितव्यः, आग्नेयो इत्येव-

मादिभिहि शक्ता दाशतयोऽभिवदितुम् । यस्त्वं
प्रकृतः, स कार्यान्तरे विनियुक्तो, न इहाप्युपदेशमर्हति ।
उपदिश्चापदेशो हि न व्याख्यः एवच्छातौयकस्य । क्वच-
चातौयकस्य ? यः कर्म्मिंश्चिह्नेषेणापदिष्टः, नासौ
सामान्येन लिङ्गेन अन्यत्रापदेशमर्हति । कथम् ?
यदि तत् लिङ्गं तस्य लक्षणत्वेन, ततः स विशिष्टो
स्थित येनानेन एवलिङ्गेन एतत् करोति इति, ततो
नोपदिष्टो भवति । अथ उपदिश्यते, एवलिङ्गेन करोति
इति, ततो न लक्ष्यते, तेन उपदिश्यते एवच्छातौयकस्य
एवच्छातौयकः पुनरुपदेशो न व्याख्यः, तस्मात् दाशतर
लिङ्गवस्तो मन्मा यहीतव्याः ।

नगु प्रकरणसामर्थ्यतः प्रकृता यहीतुम् नाव्याः । ३
इत्युच्चते, लिङ्गं हि प्रकरणादबलौयः । आह, विरोधे
सति लिङ्गेन प्रकरणं बाधेत, न च एतयोर्बिरोधः, न
बयं प्रकरणमनुजिष्ठत्वातः प्रकृतं लिङ्गवस्तम् उपाददाना
लिङ्गम् उपबाधेमहि । यदि तु प्रकृतं विलिङ्गम् उपददे-
महि, ततो बाधेमहि लिङ्गम् । उभयं मन्मादर्थिव्यामः
प्रकरणं लिङ्गच्चः नैतदेवम्, लिङ्गेन प्रत्ययो भवति,
दाशतयेनापि कर्त्तव्यम् इति, दाशतयोऽपि हि चान्वेयौ-
शब्देन शब्दते वदितुम्, स प्रत्ययो लिङ्गजनितो यत्
मिथ्येति कल्पयते, तत्प्रकरणानुरोधात् । स चेत् प्रकरणम्
प्रगुह्यते, मिथ्या इति कल्पयते, अथ नागुह्यते सम्बद्ध-
इति, तस्मात् विरोधः । विरोधे च प्रकरणदीर्घस्यम् ।

उच्चते, तलिङ्गवस्ताऽनेन उपस्थानेन अगुपहीतव्या,

न हाश्चतयी मन्त्रव्यक्तिः, सा च प्रकृते मन्त्रे उपदीयमाने
निरवशेषा उपात्ता भवति, हाश्चतयां पुनर्मन्त्रव्यक्तौ उपदीयमातायां प्रकरणात् या मन्त्रव्यक्तिः प्राप्नोति, एवा
वाधिता भवति, असति विराखे। न च, इह लिङ्गप्रकर-
णयोर्विराधः, प्रकरणात् व्यक्तिः प्रतीयते, लिङ्गात् सामान्यं,
अन्या च व्यक्तिः, अन्यत् सामान्यम्। तस्मात् प्रकृतो
लिङ्गवान् उपादेयः इति। उच्चते, सत्यमेवभितत् प्रकृते
उपदीयमाने प्रकरणं न वाधितं भवति, लिङ्गमप्यगु-
णहीतम्, लिङ्गजनितसु प्रत्ययः कस्ति मिथ्या इति कस्तिरे
भवति। ननु व्यक्तिरपदार्थः, कथं व्यक्तावग्राहीयमा-
तायां प्रत्ययो वाध्येत्? उच्चते, एतदेव न विजानीमः
किञ्चिदत्ता पञ्चाङ्गं न देति, किन्तु तद्वितनिदेशोऽयं, तत्
देवताया मन्त्रो लक्ष्यने, मन्त्रव्यक्तिहिं साधनम्, न सामान्यं
वाम किञ्चिदपरम्, देवतैव अच सामान्यम्, यथा साधनं
साक्षयितव्यम्। न च गम्यते विशेषः, अयमसौ मन्त्रो
वायमसौ इति, अनवगम्यमाने विशेषे सर्वे तरङ्गाङ्गा अही-
तव्याः इति हाश्चतयामपि मन्त्रव्यक्तौ भवति प्रत्ययः, च
प्रकरणानुरोधेन वाध्येत्। इत्यन्यायम्। एवं मति न
हाश्चतया एव उपादातयाः भवन्ति, प्रकृतमप्यणांदीर्घम्।
नन्ते तदुक्तम्, कार्यान्तरे प्रकृतस्य उपदेशो नामान्यर्थान्तरे
उपदेश्यते इति। उच्चते, न नियोगतः स एव अर्थान्तरे
वर्तते, स चान्यव सामान्येन लिङ्गेन, नैवं सति किञ्चित्
दुष्टति। नन्ते तत् दुष्टति, न उभयमनुगृहीतं भवति
किञ्चिं प्रकरणस्त्र। सत्यं, न अनुगृहीतं भवति, किञ्च-

अनुग्राहमेव प्रकरणं लिङ्गपत्त्वविवदात् । अपि च च
लिङ्गं प्रकरणम् वा अनुग्रहीतव्यम् इति, तत्परिच्छब्दे
प्रवृत्तिर्भवति, यद्वगम्यते, एतत् फलवत् इति, तत्र प्रव-
र्तते । किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति, न लिङ्गम्
अनुग्रहीतं क्षचित्, इत्यपरस्तिं स्तत्परिच्छब्दे न प्रवृत्ति-
र्भवितुमर्हति । तस्मात् दाशतव्या ब्रह्मीतव्याः इति
मम्यते ।

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥
(सिं) ॥

तदाख्यो ज्योतिष्ठोमसमाख्यातः एव यहीतव्यः । क्वतः ?
प्रकरणोपपत्तिभ्याम्, प्रक्षतो हि असौ, प्रक्षतप्रत्यक्षम्
व्याप्तयः । कथं ? न ज्योतिष्ठोमं प्रतिमन्त्रस्य आपार-
विधानम् उपपद्यते, प्राप्तत्वादेव, आपारविशेषविधानम्
उपपद्यते, अप्राप्तत्वात् आपारविशेषस्य, अनपेक्ष च
प्रकरणं दाशतये विधीयमाने वाक्यभिद्येत । उपस्थानस्त्र-
हस्थात्, तच्चैव लिङ्गेन इति ।

अनर्थकस्त्रोपदेशः स्थादसम्बन्धात् फलवता न द्वृप-
स्थानं फलवत् ॥ २२ ॥ (यु० १)

अनु च प्रकरणात् ज्योतिष्ठोमस्य उपकारकं स्थात् ।
वदि उपस्थानज्योतिष्ठोमसम्बन्धो विवक्ष्येत, तदा उपस्थानं
ज्योतिष्ठोमे उपदिश्येत, प्रकरणात् तेनैकवाक्यताम् इत्यात् ।
वहा तु खलूपस्थानस्य मन्त्रसम्बन्धो विवक्ष्यते सर्वोप-
स्थानेषु, तदा मन्त्रः प्राप्नोति, प्रकरणं बाधित्वा, न

प्रक्षरणं विशेषं भवितुमर्हति, उभय सम्बन्धे वाक्यमेहः ।
भूत्यचे न पुनरयं होषः, येन आनेयेन ऐन्द्रेष वा
ज्योतिष्ठोमि व्यापारः क्रियते, तेन उपस्थानव्यापारविशेषः
तदा ज्योतिष्ठोमिको विधीयते अन्यत् सर्वमनुष्यते इति न
होषो भवति । अथवा अग्नीध्र-हविर्धानसदः सम्बन्धमात्रं
विधीयते, उपतिष्ठते इत्ययमतुवाहः, अनेन मन्त्रेण अग्नी-
ध्रमुपतिष्ठते इति समाप्तौदति इत्यर्थः । तस्मात् प्रक्षता
मन्त्रा एवज्ञातौयका उपहातव्याः इति ।

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥ (य० २)

वदप्युक्तमुपदिष्टा हि ते प्रक्षता कार्यान्तरे इति ।
तदुच्यते, उक्तोत्तरमेतत् । अपि च न केनचित् नोप-
दिष्टाः, सर्वे वाचस्तोमि आश्चिने शस्यमाने सूर्योऽग्नुष्यति,
तेन न प्रक्षते कश्चिद्विशेषः । तस्मात् प्रक्षतस्य एव यहस्म् ।
(३ । २ । ८ अ०)

भ चमन्वाणा यथालिङ्गं यहस्यादौ विनियोगाधिकरणम् ।

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थत्ताऽनुवाकस्य ॥२४॥

(पू०) ॥

भक्षमन्त्रः भूयते, भचे हि मा विश दीर्घायुत्वाय ग्रन्त-
तुत्वाय रायसोषाय वर्चसे सुप्रजास्वाय । एहि वसो
पुरोवसो प्रियो मे हृदयोऽस्यश्चिनोस्वा वाङ्माणं सञ्चासम् ।
तृचक्षसन्वता देव सोम सुखता अवस्थिष्यम् । हिन्दमे गात्रा
हरिद्वीगव्यामि मावितौदृष्टः, शिवो मे सपर्वीन् उपतिष्ठत्वा

मा मेऽवाङ्मनाभिमतिगाः मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानी वाच्-
कुषाणा सोमस्य दृप्त्यत् वसुमहणस्य दद्रमहणस्य
आदित्य महणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः सवनस्य
मात्यन्दिनस्य सवनस्य द्रतीयसवनस्य गायच्छन्दस्-
स्त्रिष्ठुप्कृष्टसो जगच्छन्दसोऽग्निहृतश्चूपौतस्य नराशंस-
पौतस्य पिण्डपौतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षणाति
इत्येवमादिः । तत्र सन्देहः, किं क्षत्रज्ञ एषोऽनुवाको
भक्षणे विनियोजनौयः, उत कविदस्य अवयवोऽन्यचापि ?
इति ।

किं प्राप्तम् ? बिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता अनु-
वाकस्य, सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनौयः । क्षुतः ?
भक्षयामि इत्येष शब्दो व्यक्तं भक्षणे विनियोजनौयः,
भक्षणमेष शक्तोति वदितुम्, नान्यत् किञ्चित् । अव्यानि
चास्य पदानि भक्षणविशेषणवचनान्येव, यत्र यत्र भक्ष-
यामि इति तत्र तत्र प्रयुक्ष्यन्ते ।

ननु एहि वसो इत्येवमादि सधासम् इत्येवमन्तं
अहरणार्थम्, स्वेन पदसमूहेन परस्पराकाञ्जिणा एकार्थम्,
विभिन्नं भक्षणवाक्यात् । लृच्चसम् इत्येवमादि अव-
स्थेषम् इत्येवमन्तं मवेच्चणवचनम् । हिन्वमे गाचाहरिंवः
इत्येवमादि च मा मेऽवाङ्मनाभिमतिगाः इत्येवमन्तं
सम्यग्जरणार्थम् । तत् बहुत्वादर्थानाम्, बहुनि वाक्यानि,
कथमेतत् शक्यं वदितुम् सर्वमिदमेकं वाक्यं भक्षणे विनि-
शुक्ष्यते इति ।

उच्यते, सर्वाख्यतानि भक्षणविशेषणानि इत्युलम् ।

आह एवमपि भिद्येत् वाक्यं विशेषणविशेषाणां युग-
पदचनासभवात् । उच्यते, न विशेषणानि विवक्षामो,
विशेषणैर्ग्रहणावेच्छादिभिर्विश्वष्ट एकाऽर्थो विवक्षते ।
नैवं सम्यक् भवति, विशेषणवचनानामविवर्जितस्वार्थ-
वचनता, भक्षणविशेषव्यपरता च इति, लक्षण्या हु-
गम्यते । शुर्तिलक्षणाविषये च शुर्तिन्वाया, न लक्षणा,
तस्मात् न एकं वाक्यम् इति ।

अब्बाच्यते, यद्यप्यमौ ग्रहणादयो बहुवैर्या गम्यन्ते,
न तु सर्वे इंस्पिताः इति, भक्षणमेव एकं प्रत्याययितम्,
तद्वा शुर्तम्, विशेषणान्यशुतानि, न तैः प्रतौतैः प्रयोजनम्,
प्रयोजनं च यावतः पदसमूहस्य एकम्, तावदेकं वाक्यम् ।
तस्मात् विशिष्टभक्षणार्थमेतत् एकं वाक्यम्, इति भक्षणे
विनियोक्तव्यम् । समाख्यानं च भवति, भक्षानुवाकः इति,
क्षत्रिय अनुवाको नावयवः ।

ननु च समाख्या लौकिकः शब्दः कथं वै दिक्मङ्गल-
नियंत्यति इति । यद्यपि लौकिकः, तद्याप्यनार्दिः
तस्यानुवाकेन सम्बन्धः । किमतां यद्येवम् ? एतदतो
भवति, भक्षणसमभिव्याहृतमनुवाकं छ्रूते, समभिव्याहारस्य
सति सम्बन्धे भवति, यथा पाचको लावकः इति समभिव्या-
हारात् सम्बन्धमनुमास्यामहे । आह नानु मानगम्य एव-
स्त्रातीयकेष्वङ्गभावो, विधानादेवावगम्यते, नान्यथा, न च
समाख्या विधाची । अत्र उच्यते, समाख्या सम्बन्धिनौ
बुद्धौ सत्रिधिमुपनेष्ठति, प्रयोगवचनो विधास्यति इति ।
तस्मात् क्षत्रियानुवाको भक्षणे विनियोक्तव्यः इति ।

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकषोर्ध्वस्य चोदित- त्वात् ॥२५॥ (सि०) ॥

नैतदेवम्, कृत्स्नानुवाको भक्षणे विनियुज्यते इति,
रूपात् यहणशाक्यं यहणे विनियुज्येत एहि इत्येवमादि
सध्यामम् इत्येवमन्तम् । नृचक्षसम् इत्येवमादि च अव-
स्थेषम् इत्येवमन्तं दर्शने । कुतः? मुख्यार्थमेवं तद्
वाक्यं भवति, इतरथा लक्षणार्थता स्यात्, मुख्यार्थता च
माया न लक्षणार्थता ।

उच्यते, विशेषणामभिधाने, न किञ्चित् अस्ति
प्रयोजनम् इत्यक्तम् । अचोच्यते, नैव एतानि विशेषणानि,
पृथगीव एतानि यहणादौनि स्वैःस्वैर्वाक्यैरुच्यन्ते इति ।
कृतः? अस्ति हि तैः प्रतीतैः प्रयोजनम्, चोदितानि
हि तानि, कानिचित् पृथग्वाक्यैः, कानिचिदर्थप्राप्तानि,
ताम्यवश्यं प्रकाश्यितव्यानि, तानि प्रकाश्यिष्यन्ति एतानि
वाक्यानि । रूपं च एषां तत्प्रकाशनमार्थम्, अतो
नानार्थत्वात् न एकं वाक्यम् उच्यते । ननु भक्षणवाक्य-
शेषीभवितुमप्येषां रूपम् इति । उच्यते, बाढमस्ति रूपम्;
न तु तदिशेषणाव्येतानि यत्प्रश्नते । कस्य हेतोरदृष्टा-
र्थानि तथा भवन्ति? उक्तैरत्नकैर्वा विशेषणे स्वावानेव
सोऽर्थः, इतरथा यहणादौनि प्रकाश्यिष्यन्ति, तथा दृष्टा-
र्थानि भविष्यन्ति । तस्मात् रूपोपदेशाभ्याम् अपकषों
भवेत् केषाञ्चित् अत्र इति ॥ (३।२।६ अ०) ॥

भक्त्यन्देशामि भूतिरित्यादिः भक्त्यामीत्यत्थ एकश्वत्तार्चिकारणम् ।

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्तः स्यात् तयोरि- कार्यसंयोगात् ॥२६॥

भक्त्यानुवाके श्रूयते, मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाऽर्जु-
षाणा सोमस्य हृप्यतु । वसुमहणस्य रोमदेवते मति-
विदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निहत इत्त्रौतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्त्यामि इति । तत्र मन्द्रेहः,
किम मन्द्रादिः लृप्यतु इत्येवमन्त एको मन्तः, वसुमहणा-
दिरपरः उत मन्द्रादिर्भक्त्याम्यन्त एक एव मन्तः ? इति
किं तात्यासम् ? ही मन्त्रो, ही होतानथौ अन्या
हृसिंरन्ध्रं भक्त्याम्, ततोऽर्थमेदात् वाक्यमेदः । तदत्तम्,
तस्य रूपोपदेशाभ्याम् अपकर्षीर्यस्य चोदितत्वात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, गुणाभिधानात् मन्द्रादिरेकमन्तः
स्यात् इति, हृसिर्भक्त्याविशेषणत्वेन अभिधौयते इति,
भक्त्यामि वाक् तप्यति इति ।

ननु लृप्यत् इत्येवंऽन्यः गच्छः अन्यश्च तप्यति इति,
एषा भविष्यन्ती क्रियायाम् उपपदभूतायां भवति इति,
तत्र हयोः क्रिययोरस्ति सम्बन्धो भक्त्यामि वाक् तप्यति
इति, इह पुनर्भक्त्यामि लृप्यतु इति नास्ति कश्चित्
सम्बन्धः । उच्यते, न ह्यं विधौ लृप्यत् इति विज्ञायते ।
क्वं तर्हि ? प्रार्थनाशां वा प्राप्तकाले वा, यदि भक्त्यामि
वाक् तप्यति इति एव मभिसम्बन्धः क्रियते, यदि वा
भक्त्यामि वाचस्तस्मां प्राप्तः कालः इति, तेन विशेषणवि-

शेषभावात् एकार्थतायाम् एकवाक्यत्वे मन्त्रैस्यमुपपद्यते ।
गुरु निराकाङ्क्षे एते वाक्ये भड़ा रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते ।
अच उच्चते, यद्यप्येते वाक्ये भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे हावर्धाव-
भिवदेयाताम् तथापि भक्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं न
तर्पणस्य, इति कृत्वा एकार्थमेव भवेत्, किमङ्गु पुनर्गुण-
भावे गम्यमाने एवाच । तस्मात् गुणाभिधानात् मन्त्रा-
दिरैकमन्त्रः स्यात् इति ॥ (३।२।१० अ०) ॥

इन्द्रपौतस्य त्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वनैन्द्राणाम-
मन्त्रत्वम् ॥२७॥ (पू०) ॥

एष एव मन्त्र उदाहरणम्, इह च प्रदानानि ऐन्द्राणि
अनैन्द्राणि च विद्यन्ते, तथां भक्षणात्यपि मन्ति । तत्र
मन्त्रेऽहः, किम् ऐन्द्रेषु अनैन्द्रेषु च मन्त्रः, उत ऐन्द्रेष्वेव
मन्त्रः, अनैन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्षणम् ? इति । किं
तावत्प्राप्तम् ? अनैन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्षणम् इति ।
कुतः ? समानविधानात्येतानि प्रदानानि, तेषु इन्द्रपौतस्य
इति मन्त्रोऽनिन्द्रपौतं न शक्नोति वदितुम्, न च
समानप्रकारणे ऊहः सञ्चरति, असति वचने अन्यार्था-
मभिधानात् । तस्मात् अमन्त्रकं भक्षणम् एवज्ञातौय-
केषु इति ॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥२८॥
(सि०) ॥

यथ वा यथादेवतम् ऊहेन लक्षयितव्यम् । कथात् ?
भुवचममा हि प्रकृतिभूताः । के पुनर्भुवचममाः ? ये
शुक्रामन्तिप्रचारै सर्वमसुखोयाः ऐन्द्राः ते भवन्ति, तेषां
प्रकृतिभूतं प्रदानम्, विकृतिभूतान्यन्यानि । कथम्
अवगम्यते ? तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । कथम् ? अनु-
ष्टुप्कृत्वः इति षोडशिनि अतिरात्रे भक्तमन्वं नमति
इति । किमद्व दर्शनम् ? नमति इति विपरिणामं
दर्शयति ।

ननु वचनमेतत् च्यात् । न इत्युच्यते, नैतत् नमति
इति शूयते, कथं तर्हेवं नमति इति, अनुष्टुप्कृत्वः
इति भक्तमन्वं नमति इति, स एष ऊहो विकारेषु
उपपद्यते, तस्मात् एते विकाराः अतोऽनैन्द्रेष्वपि चोटक-
प्रासी मन्त्र ऊहितव्यो भवति । उच्यते, विकारा एते
इति लिङ्गमपदिष्टम्, च्यायोऽभिधीयसाम इति । उच्यते,
ऐन्द्रः सोमो ऊहते मौयते च, तेन ऐन्द्रेषु मोमीऽनैन्द्रेषु
सोम एव नाम्ति इति सर्वे मोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव, 'अधर्मका
इतरे साकाङ्क्षाः । कथं पुनर्जायते, ऐन्द्रः सोमो ऊहते
मौयते च इति ? मन्त्रवर्णात्, इन्द्राय त्वा बसुमतः
इत्येवमादिर्मन्त्र ऐन्द्रं सोमं वदितुम् शक्तोति इति नाम्यम् ।
तस्मात् ऐन्द्रः सोमः, तेन ऐन्द्रेषु सोमधर्माः, अन्यानि
तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि, अतो धर्मान् अहीव्यन्ति इति

न्यायः । तत्प्रात् यथादेवतमूहितश्चो मन्दः इति । एवं
स्थितं तावदपर्यवसितम्, तत एवं सति चिन्तान्तरं
वर्त्तिष्ठते ॥ (३।२।११ अ०) ॥

— — —

अध्युग्रीतसीमभच्छे इन्द्रस्याम्युपख्याधिकरणम् ।

पुनरभ्युद्ग्रोतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥

२६॥ (पृ० १) ॥

सन्ति पुनरभ्युद्ग्रीताः सोमाः, शक्रामन्त्यप्रचारे एव सव-
नमुखौयाः, तेषां होतुर्बषट् कारेऽनुबषट् कारे च चतुर्भिर्मं-
भतःकारिणां चमसैर्हृत्वा होत्रकाणां चमसैः सकृत् सकृत्
बषट् कारे एव हृत्वा पुनः सर्वेषेवे व पावेषु सांमोऽभ्य-
द्ग्रीताः, एवं हि तच अध्यर्थ्युः समीष्यति, मध्यतःकारिणां
चमसाध्यर्थवी बषट्कृतेऽनुबषट् कृते जुहृत् होत्रकाणां
चमसाध्यर्थवः सकृत् हृत्वा शुक्रस्याभ्युद्ग्रीयोपावर्त्तध्वम्
इति । तच होत्रका नानादेवता यजन्ति, मैत्रावरुणो
मित्रावरुणौ मित्रं वयं हवामहे इति, व्राञ्छाच्छाच्छंसी
इन्द्रं इन्द्र त्वा वृभभं वयम् इति, पोता मरुतः मरुतो यस्म
हि त्वये इति, नेष्टा त्वष्टारं पद्मोश, अग्ने पद्मोः इहावह
इति, आग्नौध्रोऽग्निम् उक्तां नायवशां नाय इति । तत्र
तैवमसैः पूर्वस्मिन् बषट् कारे इन्द्र इष्टः पुनरभ्युद्ग्रीय
भित्रावरुणाद्या देवता इष्टाः, शेषः तच इन्द्रस्य मित्रा-
वरुणाद्वैतां च । तच सन्देहः, किं प्रस्थितदेवतायाश

इन्द्रस्य मित्रावरुणादौतां चोपलक्षणम्, उत इन्द्रो नोप-
क्षयितव्यः ? इति ।

किं तावत्त्रासम् ? पुनरभ्युदौतेषु सर्वेषाम् उप-
लक्षणम् । कस्मात् ? हिशेषत्वात्, चमसे चमसे तत्र हयोः
शेषः, प्रकृतौ यस्यै हुतं, तच्छेषः तत्पीतः इत्युक्तम्, इहापि
तद्वदेव वदितव्यम् । तस्मात् चमसे चमसे हयोरुपलक्षणम् ।
अपनयादा पूर्वस्य अनुपलक्षणम् ॥३०॥ (पृ० २) ॥

अपनौतं प्रस्थितदेवतायाः शेषं मन्त्रामहे । कुतः ?
मित्रावरुणादिभ्यः तत्पाचस्यम् अभ्याशाव्यते । कथमेतत् ?
उच्यते, मित्रावरुणादयो हि इच्यन्ते, तत् यथा आचार्य-
शेषं देवदत्तो भुज्ञानो यदि शेषं पूर्णकाय प्रयच्छन्ति,
पूर्णको देवदत्तमुपलक्षयति, देवदत्तशेषं भुज्ञे इति नाचार्य-
शेषम् । तस्मात् प्रस्थितदेवता इन्द्र उपलक्षयितव्यः इति ।

ग्रहणादापनयः स्यात् ॥३१॥ (सि०) ॥

नचेतदस्ति, इन्द्रो नोपलक्षणीयः इति, तस्यापि ह्यमौ
शेषः प्रत्यक्षमवगम्यते । ननु अपनौतः। इति । उच्यते, नासा-
वपनीयते । मकुदुतान् चमसानभिद्रोणकलशात् यद्गतिः,
सुशेषश्चमसी लक्षणमन्यस्योदौयमानस्य, ततश्चमसस्यो होतुम्
उच्चेतव्यः प्रेषितो वा । यस्तु यस्यमाणा देवताः प्रति आशा-
वितः इति । उच्यते, आशाव्यते तत्र देवताभ्यो नत्विदं
वा तद्वेति, तेन यस्तुतुम् गृहीतं तत् आशावितम् इति
गम्यते । न च, आशावश्चवेलायां देवताभिसम्बन्धः, यत्
यत् देवताभिसम्बद्धम्, तत् आशाव्यते, तस्मात् प्रस्थित इन्द्र-

शेषः, लक्षणे च । अतः सर्वेषामुपलक्षणम् इति । छत्वा-
चित्तैषा, न अत्र प्रयोजनं वक्ष्यम्, पूर्वाधिकरणस्य एव
एतत् प्रयोजनमवधार्यते । (१ । २ । १२ अ०) ॥

पादीवतभूषणे इन्द्रादीनामुपलक्षणाधिकरणम् ।

पादीवते तु पूर्ववत् ॥३२॥ (सि०) ॥

अस्ति पादीवतो यहः, यदुपांशुपात्रेणाययणात् पादी-
वतं गृह्णाति इति, द्विट्टेत्यानां शेषा आग्रयणस्याल्यामुप-
नीताः, ततः पादीवतो गृह्णते । अथ हुते पादीवते,
तच्छेषि भक्ष्यमाणे भवति सन्देहः, किम् इन्द्रवारवादय उप-
लक्षण्यितव्याः । नवा ? इति । किं तावत्प्राप्तम् ? उप-
लक्षण्यितव्याः तेषामपि इसौ शेषो यथा प्रस्थितदेवतायाः
इति ।

यहणाद्वापनीतं स्थात् ॥३३॥ (सि०) ॥

अपनीयते हि स शेष इह, न यथा पूर्ववत्, तत्र हि
पात्रलक्षणत्वेन सङ्कीर्त्यते न सोमो आश्रित्वेन, इह त्वाग्र-
यणात् गृह्णाति इति स्थासौख्यः सोमो निर्दिश्यते होतुम्,
यक्ष्यमाणदेवतां प्रति । ननु स्थाल्यामाययणो नाययणस्य,
तत्र यस्यात् आग्रयणात् गृह्णते, स पादीवतः, यस्तु
सम्यातावासौ पादीवतः इति । उच्यते, आग्रयणोऽपादानं,
तस्मात् योऽपैति आग्रयणो नाययणो वा, स सर्वः पादी-
वतः, आग्रयणात् एष सर्वोऽपेतः ।

ननु अनायणादप्यपेतः । नैष दोषः, आयणात्ता-
वहपेतः तेनासौ पूर्वदेवताभिः पौलः इति च शक्यते वृत्तम् ।
यो हि इत्तदार्थस्य सांभस्यावयवः श्रेष्ठः स इन्द्रपौतः
इति प्रकृतौ उच्यते, इहापि तदेव पूर्वदेवतार्थादा-
वयवो वदितव्यः । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थः, तस्यैवाय-
मवयवः । न इति वृत्तमः, न हि इतस्यावयवो दृश्यते ।
ननु प्रकृतावपि इतस्यावयवो न दृश्यते । उच्यते, इता-
इतस्य समुदायस्य तत्र अवयव उपलब्ध्यते तदेवतस्य ।
ननु इहापि समुदाय एवामीत् तदेवत्यः, तस्यैवायमवयवः ।
न इत्युच्यते, आमौदयं समुदायः तदेवत्यः इदानीं तस्य
अवयवोऽत्यदेवत्यो जातः, तेन समुदायः तदेवत्यत्वादपेतः ।
आह पूर्वदेवतापौतस्यामावयव आमौत्तेन भूतपूर्वगत्या
भविष्यति । उच्यते प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्याभिधानं क्षतम्,
इहापि तदेव न कर्तव्यमिति । अपि च इन्द्रदेवत्यस्तत्र
इन्द्रपौतः इत्यङ्गम्, अनपनौता च तस्य इन्द्रदेवत्यता, अस्य
पुनः पूर्वदेवतासम्बभ्योऽपगतः । तस्मात् न अत्र पूर्वदेवता
उपलब्ध्यायाः इति ॥ (३ । २ । १३ अ०) ॥

पाद्मीवतश्वमन्ते वरुनपलवणोवतविकरणम् ।

त्वष्टारन्त्यप्लक्षयेत्यानात् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

अस्ति पाद्मीवतः सामः, तत्र मन्त्रः, अम्नाह पद्मीवन्
सम्बूद्धेवेन त्वष्टा सामं पिव इति । तत्र सन्देहः, किं
त्वष्टा उपलब्धयितव्यो न वा ? इति किं प्राप्तम् ? उपलब्ध-

यितव्यः । कुतः ? । पानात्, पानं शूयते, सजूदेवेन
त्वष्टा सोमं पिव इति । तेनायम् अग्नये पद्मीवते सह
त्वष्टा दीयते इति गम्यते । यस्मै च येन सह दीयते,
उभाभ्यां तहोयते, एवं तत्सहदानं भवति, यथा देवदत्ताय
यज्ञदत्तेन सह शतं दीयताम् इत्युक्ते, तच्चोभाभ्यामपि
होयते । तस्मात् त्वाद्ग्राम्यसौ सोमः इति त्वष्टा उपलक्ष्य-
यितव्यः । असावपि इन्द्र इव पिवति इति ।

अतुल्यत्वात् नैव स्यात् ॥३५॥ (सि० ॥

नैतदेवम्, शब्दप्रमाणका वयम्, यत् शब्द आह, तद-
स्थाकं प्रमाणम्, शब्दसाम्नेः पद्मीवतः पानमाह त्वष्टुः सह-
भावमाच, न हि अनुष्ठोयमाने सहभावः सिद्धति इति
त्वष्टरि पानमनुमीयते । ननु त्वष्टे पानस्तोदितम् । सत्त्वं,
चादितं मन्त्रवर्णन, न चोदनया । चोदना हि पाद्मीवत्तं
श्वस्त्राति इति लोके तु कार्यं दृष्टा चोदितम् अनुष्ठोयतं
एव, चोकातश्च एतत्परिच्छन्नं, नैदत्त्वातौयकेन वाक्येन,
त्वष्टुः सोमः कृतो भवति इति । (१ । २ । १४ अ०) ॥

पाद्मीवतशेषभवे विश्वामनुपलक्षणाधिकरणम् ।

विंशत्ति परार्थत्वात् ॥३६॥

तस्मिन् एव पाद्मीवते मन्त्रः, ऐभिरव्यवहर्यन्ते भरथं यज्ञवर्णक्
नानारथं वा विभवो ह्यज्ञवः । पद्मीवतस्त्रिंश्चतं चौडा-
देवामनुष्ठधमावह माद्यस्त्र इति । तत्र सुरेहः, किं
व्यस्त्रिंशतो देवानामुपलक्षणं कर्त्तव्यम्, उत न ? इति ।

किं प्राप्तम् ? चयस्त्रिंशतं देवानुपलब्धयेत् । कथं ? । हीयते हि सोमः चयस्त्रिंशते देवेभ्यः । एवं हि, [अग्नि-
मन्त्रीहधीच्छति, आयाहि अग्नेऽर्वाचीनं, चयस्त्रिंशता-
देवैः सह समानं रथमधिष्ठाय नानारथैर्वा विभवति हि
ते अश्वाः । तदिदमनुष्वधमावह चयस्त्रिंशतं पद्मौवतः
देवान् आगमय तर्यय च इति । अत्र हि अग्निमन्त्री-
हधिच्छति व्रयस्त्रिंशतो देवानां लक्षये इति गम्यते, यत्
प्रधानस्त्र अष्ट मन्त्रः, तत्परः सोमः, तस्मात् उच्चते, व्रय-
स्त्रिंशत्तदेवा उपलब्धयितव्याः इति ।

ननु चोदनायां पद्मौवान् केवलोऽग्निदेवतात्वे न श्रूयते ।
सत्यं, चोदनायां पद्मौवान् देवतात्वे न श्रूयते, न तु देवता-
त्वरं निषिध्यते । किमतो वद्येवम् ? एतदतो भवति,
मान्त्रदण्डिकाः चयस्त्रिंशत्तदेवा अविकृष्टाचोदनायां प्रतीयन्ते
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न चयस्त्रिंशत् देवा उपलब्धयितव्याः
इति, न अत्र मन्त्रे अग्निः आह्वाता परिवेष्टा वा तर्प-
यिता वा अध्येष्टते । न अत्र चयस्त्रिंशत्तदेविष्टेषु प्रयो-
जनं निवृत्यते । कः तर्हि यष्टव्यः ? पद्मौवान् । कुतः
एतत् ? स हि चोद्यते, पात्रौवतं गृह्णाति इति । ननु
मान्त्रदण्डिकानां चयस्त्रिंशतो देवानामत्र सहौर्त्तनम् ।
उच्चते, परार्थत्वेन ताः सहौर्त्तन्ते । कथम् ? न हि
अप्रत्तम् अग्नेः, तद्वति, न च परकीयस्य दानम् अव-
कल्पते । तस्मात्, त्वमभूत्यः चयस्त्रिंशत्तदेवास्यो देहो-
त्वसमस्त्रसं वचनम्, अमये त्वंन दानम् उत्तं भवति ।

कथम् । ईशानो हि विलभयति इत्य्, तदिह विलभयति सहीर्तयन् त्वमस्य ईशानः इति प्रत्यापयति ।

ननु मादयत्वं इत्यच्यते, न विलभय इति । उच्चते, न हि माद्यन्ति देवताः, तस्मात् मदकरणसहीर्तनम् अदृष्टाय स्यात् दृष्टाय तु त्यागसहीर्तनं लक्षयता, लक्षणा हि अदृष्टकल्पनागता ज्ञायसी, प्रमाणात् हि सा भवति । ननु त्यागेऽपि लक्ष्यमाणेऽग्निः कर्त्ता अधौर्यते । तदुच्यते, अग्नेः अप्यधेषणाऽदृष्टायैव, तस्मात् अग्नेः ऐश्वर्यकरणमेतत् वाक्यं लक्षयति इति त्याग्यम् । अपि च पात्रीवते सोम-
च्चाद्यते, पात्रीवतं गृह्णाति इति ।

ननु उक्तम्, मात्ववर्षिकं न प्रतिषेधति चोदना इति । उच्चते, तदपि मात्ववर्षिकं नास्ति इत्युक्तम् । अपि च । सामर्थ्यात् प्रतिषेधति इति गम्यते, न हि सापेचः पद्मी-
वच्छब्दव्यः, तदितार्थेन संलक्षते, तस्मात् केवलः पद्मी-
वान् देवता इति । एतच्चोदनावशेन मन्त्रो वर्णनौयः । तस्मात् यद्यैवास्माभिर्बर्णितो मन्त्रः, तद्यैव भवितुमर्हति इति पद्मीवांश अग्निः अग्ने पद्मीवन् इति सामानाधिकार-
स्थेन निर्दिश्यते । तस्मात् अग्निः उपलक्षयितव्यो न चय-
स्त्रिंशत् देवताः इति ॥ (१२।१५ अ०) ॥

— — —

भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षयादिकरणम् ।

वषट्कारस्य काट्वत् ॥३७॥

अस्ति अनुवषट्कारदेवता, सोमस्याग्ने दौहोत्यनु-

वषट् करोति इति । तच मन्देहः, किमनुवषट् कार-
देवता उपलक्ष्यितव्या, न वा ? इति । किं प्राप्तम् ?
उपलक्ष्यितव्या इति, न तच पारार्थं किञ्चित् पूर्ववत्
उपलक्ष्यते । तस्मात् उपलक्ष्यितव्या इति । एवं प्राप्ते
भूमः, अनुवषट् कारदेवता नोपलक्ष्यितव्या, कल्पवत्,
यथा कर्ता नोपलक्ष्यते, होष्टपौतस्याध्यं पौतस्य इति,
एवमेवानुवषट् कारदेवतापि, न हि सा प्रकृतौ उपलक्ष्यिता,
यज्ञ नाम प्रकृतौ क्रतम्, तदिह करण्योयम् । तस्मात्
नोपलक्ष्यितव्या इति ॥ (३२।१६ अ०) ॥

— — —

अनेन्द्राशाममवक्षमद्याधिकरत्वम् । (हत्त्राचिकाष्ठपम्) ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥३८॥

स्थितादुत्तरम् उच्यते, नैतदस्ति, यदुक्तमूर्हन मन्त्रवत्
भक्षणं कर्त्तव्यम् इति, अमन्त्रकं भक्षणं कर्त्तव्यम् । कस्मात् ?
उच्यते, समानविधानत्वात्, नास्ति अत्र प्रकृतिविकृति-
भावः । कथम् ? प्रकरणस्य तुत्यत्वात्, यज्ञिङ्गमुक्तम्,
छन्दःप्रतिषेधः स इत्युच्यते, लृतौयसदनत्वात् जगतौ-
च्छन्दसः इति प्राप्ते अनष्टुप्छन्दसः इति षोडशिनि
भक्षमवक्षमन्तिः नमति इति समानविधानेऽप्यवकल्पते । यत्तूक्तम्,
ऐन्द्रः सोमी गृह्णते मौगते च इति, नैते ऐन्द्रा
अनेन्द्राश्च भिक्षा यागाः, एकस्यैव एतेऽप्यासविशेषाः;
न चाभ्यासविशेषाणां धर्माः गुणत्वात्, सर्वे एते यागधर्माः ।
तेन क्षत्र्या यागस्य चोद्यन्ते सामधर्माः, सोमस्येति । यज्ञ,

इन्द्रो गृह्णते मौयते च इति, इन्द्रस्य मन्त्राज्ञानात् मन्त्रेष
यज्ञाणं प्रकाश्यतव्यतः, इतरासां देवतानाम् ज्ञाना-
दिना इति । तस्मात् अनेन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्षणम् इति॥
(३।२।१७ अ०) ॥

ऐन्द्राप्रभक्षणामन्त्रकताविकरणम् ।

ऐन्द्रामे तु लिङ्गभावात् स्यात् ॥३६॥ (प०) ॥

एवं स्थितं चिन्त्यते, अस्ति तत्र ऐन्द्रामः सोमः,
ऐन्द्रामे गृह्णाति इति । तत्र मन्त्रेषः, किं मन्त्रवत्
भक्षणम्, अमन्त्रकं वा ? इति । किं प्राप्तम् ? ऐन्द्रामे
तु मन्त्रः स्यात्, यस्य हि इन्द्रामो देवता तस्य इन्द्रः,
शक्तते हि स इन्द्रपौतः इति व्यपदेश्यम्, यस्य हि
चवयवान्तरम् इन्द्रेण पौतम्, स इन्द्रपौतः, तस्य इन्द्रा-
ग्निभ्यां पिबङ्गां पौतमवयवान्तरम् इन्द्रेण । तस्मात्
मन्त्रवत् भक्षणम् इति ॥

एकस्मिन् वा देवतान्तरादिभागवत् ॥ ४० ॥

(सि०) ॥

न अस्य चवयवान्तरम् इन्द्रेण पौयते, न च अव-
यवान्तरेण इन्द्रपौतेन तत्पौतं भवति, तेन पौतः इति
लक्षणाशब्दोऽयम् इन्द्रम् उहिश्च यः सङ्कल्पितः इन्द्रो
यस्य देवता इति, यथैव च माक्षाङ्कस्य तदितार्थेन
असम्भवः, एवं समाप्तोऽपि इन्द्रपौतस्य इति साका-
ङ्कस्य नावकत्वते, तदुक्तम्, व्यवस्था वार्द्धसंयोगात्
(३।१।२७ स०) इति ।

साह, ननु तेजेवाभिकरणेतद्वत् किमर्थं पुनर्चिक्षते ?
 इति । उच्यते, यत् तत्र विचारितं सिद्धेव तत् । कथं
 पुनर्चिक्षार्थते ? नैव साकाङ्गास्य देवतासम्बन्धः इति । नैव
 इह देवतासम्बन्धः इति पूर्वः पञ्चः, पानमाचसुम्बन्धोऽच
 इति, पानमाचसम्बन्धेन यत्र दाभ्यां पौयते, तत्रैकेन
 देवतासम्बन्धः इत्युत्तरः पञ्चः, तस्मात् न पुनरक्षम् इति
 (१२१८ अ०) ॥

बायवच्छन्दसः—इत्यादिमवावादेकच्छन्दस्के विनियोगाभिकरणम् ।

छन्दश्च देवतावत् ॥४१॥ (पू०) ॥

अस्मिन् भन्ते गायत्रच्छन्दसः इत्युच्यते, तत्र सन्देहः,
 किमेकच्छन्दसि सोमे मन्त्रः, उत नानाच्छन्दस्यपि ?
 इति । उच्यते, छन्दश्च देवतावत्, यथा अन्यसहितम्भ्रे न
 मन्त्रः, एवमनेकच्छन्दस्के सोमे न स्यात् मन्त्रः इति ।
 अथापि हि गायत्रच्छन्दसः इति सविशेषणस्य समाप्तो
 भावकल्पने ॥

सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः ॥४२॥ (सि०) ॥

सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कृतः ? अभावादेकच्छन्दसः,
 नैव कश्चित् एकच्छन्दाः सोमोऽस्ति, तेन यथाभूतोऽयम्,
 तथाभूतस्य छन्दो विशेषणम्, तस्मात् अनेकच्छन्दस्के
 सोमे मन्त्रः स्यात् इति ॥ (१२११८ अ०) ॥

एकादशाधिकारत्रीकरण उपसंहारः ।

सर्वेषां वैकमन्त्रमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि ॥४३॥

यदुक्तम्, अनैन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्त्येषम् इति, तत् न,
सर्वेषां समन्त्रकं भक्त्येषम् इति, यथाममाज्ञातव्य मन्त्रः
स्थात् । न इन्द्रपौतः इति सोम स्त्र्यते, किं तर्हि?
सवनम्, प्रातःसवनशब्देन सामानाधिकरण्यात् । न तु
सोमेऽपि षष्ठी । सत्यम् अस्ति षष्ठी, न तु तेन सामाना-
धिकरण्यम् । नासाविन्द्रेष सोमः पौतः, नायि इन्द्राय
दत्तः, एव एव पौतो दत्तो वा, स गत एव; न चातौतः
समुदायो व्यपदिश्यते, प्रत्यक्षवचनो हि अयं शब्दः ।
सवने तु न दोषः, इन्द्रपौतं भवति सवनम्, यद्व इन्द्रेष
पौतम् । तस्मात् अनैन्द्रोऽपौन्द्रपौतसवनेऽन्तर्भवति इति
इक्षते मन्त्रेण वदितुम् । शक्यते चित् समानविधाने
कथमिव मन्त्रो न भविष्यति । भक्त्या छ्वपौतः पीतः
इत्युच्यते । एवमेव ऐतिशाब्दन आचार्यो मन्त्रतेष्म् ।
अस्माकमन्त्रेतदेव मतम् । आचार्ययहश्चम्, तस्मात् आगतम्
इति तस्य सङ्कीर्त्यर्थम् ॥

इति श्रीश्वरस्त्रामिनः छत्रो भौमांसाभाष्ये छत्रीय-
साध्यायस्य हितौयःपादः ॥

दृतोये अध्याये दृतोयः पादः ॥

अवीच्छादीनां वेदधर्मसाधिकरणम् ।

श्रुतेजाताधिकारः स्यात् ॥' ॥ (प०) ॥

ज्योतिष्ठामि श्रूयते, उच्चैर्ज्ञं चा क्रियते उच्चैः साक्षा
उपांशु यजुषा इति । तत्र मन्देहः, किम् ऋगादिजाति-
मधिकार्य एते ग्रन्थाः प्रकृत्याः, उत वेदमधिकार्य ? इति ।
किं तावत् प्राप्तम् ? जाताधिकारः स्यात् । कुतः ?
श्रुतेः, एषां ग्रन्थानां श्रवणादेव जातिं प्रतिपद्यामहे,
तेन उपांशुल्वं जात्याधिकृतया सम्बन्धते, वेदानामधि-
कारकः ग्रन्थो नास्ति इति । अपि च ऋखेदव्यति-
क्षाम्तानासूचां बजुर्वेदे उच्चैः प्रबोगो भविष्यति, इत
रथा तस्या एव ऋच उभौ धर्मौ वै कल्पिकौ स्याताम्,
तत्र पञ्चे बाधः स्यात् । प्रकरणस्तु एवमनुष्टुप्तैतम्
भवति, इतरथा वेदसंयोगे मन्त्रेभ्यन् अपि क्रतौ उपांशुल्वं
स्यात् । तस्यात् जाताधिकारा एते ग्रन्थाः इति ॥

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥२॥ (सि०) ॥

वेदं वा अधिकार्ये दमुच्यते । कुतः ? प्रायदर्शनात् ।
किमिदं प्रायदर्शनात् इति ? वेदप्राये वा क्ये वेदोपक्रमे
निगम्यमाना इमे ग्रन्थाः श्रूयन्ते, प्रजापतिर्वा इदमेक-
आसीत् स तपोऽतप्यत, तस्यात् तपस्ते पानात् त्रयो देवा
असूच्यत्वं अविर्वायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यत तेभस्ते
पानेभ्यः चयो वेदा असूच्यत्वं अनेकैवेदो वायोर्यजुर्वेदः
आदित्यात् सामवेदः इत्येवमुपक्रम्य निगमने इदं

श्रूते, उच्चैर्ज्ञाना क्रियते उच्चैः साम्बा उपांशु यजुषा
इति । एतस्मात् कारणादेभिः प्रकृतैरुपांश्चादि कर्त्तव्यम्
न जात्वा ऋगादिभिः इत्युच्यते । कुतः एतद्वग्न्यते ?
वाक्षोपसंहारे श्रुतत्वात्, यज्ञादित एते वेदा जाताः
तस्मात् एतैरुपांश्चादि कर्त्तव्यम् इति, ऋगादिभिरपि
वेदवचनेरौपसंहारेण भवितव्यम् । इतरथा वाक्षमेव
नावकल्पेत, तथानर्थका एव भवेयुः, तस्मात् वेदाधिकाराः
इति ।

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥ (यु० १)

लिङ्गमप्यस्मिन् अर्थं भवति, यथा ऋगादयः शब्दाः
शक्तु वक्ति वेदमभिवदितुम् इति, ऋभिः प्रातर्दिवि देव
ईशते । यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अङ्गः । सामवेदेनास्ति
मध्ये महोयते । वेदैरशून्यैस्त्रिभिरेति सूर्यः, इति, हो
वेदौ सङ्गीर्थं, ऋक्शब्दं च चिषु पाणेषु, चतुर्थं पाणे
उपसंहरति, वहवचनेन, वेदैरशून्यैस्त्रिभिरेति सूर्यः इति
ऋक्शब्दं वेदवचनं दर्शयति । तस्मात् अपि पश्यामः ।
वेदाधिकारा एते शब्दाः इति ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ (यु० २)

धर्मोपदेशस्तु भवति साम्बः, उच्चैः साम्बा इति, स
वेदाधिकारपञ्चे युज्यते । जाताधिकारै तु ऋच उच्चैस्त्वेन
साम्ब उच्चैस्त्वं सिद्धम्, नास्य सामद्रव्येण सह सम्बन्धो
वेदितव्यः, तस्मात् अपि वेदाधिकाराः इति ॥

वयौविद्यास्या च तदिदि ॥ ५ ॥

वयौ वस्य विद्या च वयौविद्याः, यः त्रौन् वेदानधीतं,

त एवं प्रस्तावते । यदीति वैष शब्द ऋक्सामवशः तु प्रसिद्धः, यदि ऋक्सामवज्ञंचि इति वयो वेदा उच्चन्ते, एवं तदिहि वयोविद्यास्या युच्यते, भवति च । तस्मात् वेदाधिकारा एते ॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥६॥ (आ०)

यथ यदुक्तम्, ऋग्वेदमतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेदेष्युचै-स्त्वं भविष्यति इति, तच मत्पूर्वे यथाश्रुतः प्रयोगी भविष्यतीति यदुक्तम्, तत्परिहर्त्तस्यमिति । (आवाषानं सूक्तम्)

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥७॥ (आ० नि०)

नैष होषः, सर्वस्मिन् ऋग्वेदे उचैस्त्वं सर्वस्मिंश्च यजुर्वेदे उपांशुल्वं, तच यदि ऋग्वेदस्यतिक्रान्ताया ऋचो वजुर्वेदे उपांशुल्वं भवति इति नैतहृष्टति । वेदधर्मः सन् ऋक्सधर्मः इति वेदस्य च न धर्माद्येन सम्बन्धः ।

वेदसंयोगात् प्रकरणेन वाध्येत् ॥८॥ (आ० नि०)

यदुक्तम्, प्रकरणमेवमनुष्टुप्तीतं भवति इति वेदसंयोगात् वाक्येन प्रकरणे वाध्यमाने न होषो भविष्यति । (३।३।१ आ०) ॥

आधाने गानस्तोपांशुताधिकरणम् ।

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थस्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥९

अस्ति आधानं, य एवं विद्वान्मिमांसते इति । तत् याजुर्वेदिकम्, तत्र सामवाममामन्ति, य एवं विद्वान् वारवत्तीषं गायति, उ एवं विद्वान् वज्ञायज्ञीयं

गायति, य एवं विदान् वामवेत्यम गायति इति । तत्र सन्देहः, किमाधाने सामगानमुच्चैः, उत उपांशु ? इति ।

उच्चैः इति प्राप्तम् । कुतः ? सामवेत्येतत् क्रियते यत् वारवल्लीयादिभिः, तस्मात् उच्चैरेतानि सामानि गीयानि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, गुणानुरोधेन वा मख्यं व्यतिक्रमेत्, मुख्यानुरोधेन वा गुणम इति गुणो व्यतिक्रमितच्चो न्यायः मुख्यश्चानुग्रहीतव्यः इति । कुतः ? मुख्यार्थत्वात् गुणस्य, गुणानुष्ठानेन मख्यः सगुणः कथं न्यात ? इति गुणे प्रवर्त्तने, गुणप्रवृत्त्या चेत् मुख्यस्य गुणहानिर्भवति, गुणप्रवृत्तौ फलमेव नावासं भवति । अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामि इति गुणे प्रवर्त्तमानो गुणस्य गुणं विनिपात्यति, नात्य स्वार्थी होयते, नामो गुणं सगुणं कर्तुम् प्रवर्त्तते, गुणश्च सामगानं, प्रधानमाधानम्, आधानस्य याजुर्वेदिकत्वात्, उपांशुता गुणः, स गुणधर्ममुच्चैस्त्वं सामवेदिकं बाधते । तस्मात् उपांशु सामानि गीयानि इति । (३ । ३ । २ अ०) ॥

ज्योतिष्ट्रीमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ।

भूयस्त्वेन उभयश्चुति ॥ १० ॥

यजुर्वेदे ज्यातिष्टोमं समामनन्ति, ज्योतिष्टोमेन स्वर्मिकामो यजेत इति, तथा सामवेत्यप्यस्य एवमेव समाज्ञानम् । सक्षम ज्ञातायां बुद्धौ हितीयं गुणार्थं शब्दं भवति । तत्र सन्देहः, किं याजुर्वेदिकमाज्ञानं क्रियार्थम् ।

सामवेदिकं गुच्छार्थं उत विपरीतम् ? इति यतरहात्मा न
क्रियार्थं तद्वाचा भविष्यति । किन्तावत् प्राप्तम् ? सा-
वेदिकं क्रियार्थं याजुर्वेदिकं विव्यनिश्चयोः विशेषात्मवगमा-
इति ।

एतम् पापे ब्रूमः भगवन्नैन गुणानां पर्वाक्षरेत्, यद्य
भूयांसो गुणः समाक्षातः तत्र क्रियार्था चाच्चा इति
गम्यत, यत्र हि कर्त्तव्यग्राहादना, तत्र दूर्लकर्त्तव्यता
आकाङ्क्षाने, यत्र आकाङ्क्षता इतिकर्त्तव्यता, तत्र इति-
कर्त्तव्यतावचनं व्याख्यातं वै च भूयांसो गुणः, सा इति-
कर्त्तव्यता, तदितिकर्त्तव्यतालिङ्गेन कर्त्तव्यताचोदनापशु-
मिमीमने, यथा बहुषं प्रप्रतिमेषु लघुविद्धेषु वस्य खेतं
कुचं वाच्यजनस्त्वा, एव राजेत्यवगम्यते, अनाश्च तेऽपि
राजनिषेदं । एवं कर्त्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयसवेन
ज्ञोतिशासन्य याजुर्वेदिकस्य चादना अनुमीयते । तस्मात्
ज्ञोतिशासनांशुप्रयोगः, यज्ञवेदेन हि ज्ञानिशोमः
क्रियते, यतेन चाच्यते । यद्या दत्तं न शक्यते कतु म् इति ।
(३ : ३ : ३०) ॥

प्रकरणस्य विवरणात् विकरणम् ।

असंयुक्तं पक्षरात्मादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ १ ॥

रात्मानि विनियोगकारणानि शुर्तिनेत्रं वाक्यम्
इति । यतः ऐन्द्रागाहेष्यम् इति दितौया विभक्तिः,
खिङ्गं सम्बूद्धं वचनमातर्थं वर्ष्णिदेवमद्वत् दामि इति,
वाक्यम् अक्षया क्रीणाति इति । अथ किमतावन्धेषु

विनियोगकारणानि ? ह्य इत्युच्चते, किमपरं कारणम् ?
इति प्रश्ने नैवोपक्रमः, भवति च प्रश्ने नैवोपक्रमो, यथा का-
नामेयं नदी ? को नामायं पर्वतः ? किमिदं फलम् ?
इति ।

तदुच्चते, असंयुक्तम् प्रकरणात्, इतिकर्त्तयतार्थित्वात्,
यत् असंयुक्तं श्रुया लिङ्गेन वाक्येन वा तत् प्रज्ञ-
रणात्, इतिकर्त्तयतार्थित्वात् । यद्हितिकर्त्तयता-
काङ्गिणः समिधो पूरणसमयेमुपनिषतात् यत्
वचनम्, तत् तेन प्रकृतेन सहेकवाक्यतां वाति ।
तस्मात् प्रकृते विनियुक्तते, किमिहोदाहरणं ? किञ्च
प्रयोजनम् ? इति दर्शपूर्णमासी प्रकृत्य श्रूयते, समिधो
वज्रति, तनूपणातं यजति, इडो यजति वर्द्धयजति;
स्वाहाकारं यजति तानि तच्चैव प्रकरणसामर्थ्यात् विनि-
युक्तम्ते, न अन्विहोचे ज्योतिष्ठोमि वा ॥ (३ । ३ । ४ अ०)

क्रमस्य विनियोगकरणाधिकरणम् ।

क्रमस्य देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

अथ किमेतावस्थे व विनियोगकारणानि ? न इत्यु-
च्चते । किञ्च ? क्रमस्य देशसामान्यात्, क्रमवतामानु-
पूर्वोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धन्त्यमामनन्ति,
तस्य तं प्रति घाकाङ्गा अनुमीयते, सत्यामाकाङ्गायामेक-
वाक्यभावः, तस्मात्ततो विनियोगः इति । किमिहोदा-
हरणं, किञ्च प्रयोजनम् ? घानुपूर्ववतां यागानामनुमन्त्र-
विचारातेषु उपाङ्गयावस्था क्रमे दक्षिणामासीति समा-

सातः तस्य आकाङ्क्षामुत्पाद्य तेन एकवाक्यतां यात्वा
तत्र एव विनियोगमर्हति इति, तथा च ऐन्द्राम्बं कर्म
विद्यात् तत्त्वात्स्य अस्ति भाग्यव्यवतः, तस्य याज्ञातुवाक्या-
मुमलमप्याक्षायते ऐन्द्राम्बं, इन्द्राम्बी राचनादिवः प्रव-
र्षिष्यभ्यः इत्येकम्, अपरं इन्द्राम्बी नवतिं पुरःश्वर्यहृत्तम्
इति । तत्र लिङ्गाहिनियोगे मिथुे विशेषविनियोगो
भवति, पूर्वे युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राम्बस्य, उत्तरसुत्तरस्येति
एतत् उदाहरणं प्रयोजनम् इति । (३ । ३ । ५ अ०)

समाख्यायोः विनियोगकारणादिकरणम् ।

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि ? इति ।
न इत्युच्यते । किञ्च ? समाख्या चैवं स्तात् । कथं विनि-
योगकारणम् ? इति । समाख्या सति सम्बन्धे भवति,
यथा पाचकः लज्जकः इति, तत्र पाचकशब्दसुपलभ्य
पचतिना अस्य सम्बन्धः इति गम्यते, एवं वेदेऽपीति ।
अकृतकार्यमस्वन्धं समाचक्षाणं शब्दसुपलभ्य भवति
सम्बन्धे तस्मिन् सम्बन्धयः । किमिहोदाहरणं प्रयोजनं
च ? शाख्यर्थवम् इति समाख्यातानि कर्माणि शाख्येणा
कर्तव्यानि, होत्रम् इति च होत्रा । एतत् उदाहरणम्
प्रयोजनम् इति । (३ । ३ । ६ अ०) ॥

युत्पादीनां पूर्वपूर्वस्त्रीयस्ताधिकरणम् ।

श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां सम-
वाच्ये पारदीर्बल्यमर्थविप्रकार्षात् ॥ १४ ॥
श्रुतिलिङ्गं वाक्यं प्रकरणं
उत्तानि विनियोगकारणानि, श्रुतिलिङ्गं वाक्यं प्रकरणं

स्वानं समाख्यानम् इति, तेषां समवाये किं बल्लीयः ? इति चिक्षते, एकार्थहृत्तिलाहाचो युगपत् असम्बन्धात् इयोर्हीयोः सम्भारणा । तच श्रुतिलिङ्गयोः किं श्रुति-बल्लीयसी आहोस्त्रिलिङ्गम् ? इति । किं ? पुनः अचो-दाहरणम् । ऐन्द्रगा नार्हपत्यमुपतिष्ठते इति, अच चिक्षते, किम् ? इन्द्रस्य गार्हपत्यस्य वा उपस्थानं कर्त्तव्यम् इत्यनियमः, उत नार्हपत्यस्यैव ? इति । यद्वि सुख्यसे एते कारणे ततो विकल्पः, अथ श्रुतिबल्लीयसी, गार्हपत्य एवोपस्थेयः ।

का पुनः अत्र श्रुतिः ? किं लिङ्गम् ? श्रुतिर्गार्हपत्य-शब्दश्वरणम्, लिङ्गं पुनः, कदा च नस्त्रौरसि नेन्द्रसशसि दाशुषे इति इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यम् । अथ किं वाक्यं नाम ? संहत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यम् । यद्येवमिदमपि वाक्यम्, ऐन्द्रगा गार्हपत्यमुषः तिष्ठते इति, इदमपि, कदा च नस्त्रौरसीति, उभयचापि पंहत्य अर्थमभिदधति पदानि, तेन वाक्यस्य चैषा संप्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गयोः, यदि वा श्रुतिलिङ्ग-वाक्यानि विवेक्तव्यानि, इदं श्रुतिवाक्ययोः अन्तरम्, इदं लिङ्गवाक्ययोः इति ।

तदभिधीयते, यत् तावच्छब्दस्यार्थमभिधातुम् सा-मर्थ्यम्, तस्मिन्नम्, यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य शब्दमात्रा-देवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते, श्रवणं श्रुतिः । एकार्थम् अनेकं पदं वाक्यम् इत्युक्तमेव । तदेतत् सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तज्ञं हृश्यते, इह तावत् कदाच नस्त्रौरसि

इत्यनेव भग्निर् इन्द्र उपस्थातव्यः इति, नैतत् कस्यचिद्
शब्दस्य ऋषादेवावगमयते, नापि शब्दान्तरम् समीपे
कथारितस्य सामर्थ्यम् चक्षिति, वेनैतत् अवगम्येत् । एतस्यां
खलु चक्षि इन्द्रशब्दो विद्यते, यो विशिष्टां देवतामव-
गमयितुम् शक्तोति, तस्या च अवगमितवा प्रयोजनमस्ति
इति, तेन इन्द्रोपस्थाने इन्द्रशब्दः प्रशुच्यते, तदेकवाक्यात्मा-
शावशिष्टानि पदानि, न तु एवमस्यास्ति कस्यचिच्छशब्दस्य
सामर्थ्यात् गार्हपत्यश्च उपस्थानं भवति । ऋषादेव तु
गार्हपत्यशब्दस्य, वयमन्तिं प्रतीमो न लिङ्गात् । यदि तु
लिङ्गम् वसौयः, इन्द्र उपस्थातव्यः, यदि गार्हपत्यशब्दस्यम्,
ततो गार्हपत्यः ।

एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विवर्धमाने इह सम्बधावे न
श्रुतिलिङ्गे, इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यात्
इन्द्रोपस्थानम्, यदि लिङ्गं वसौयः । अथ तु वाक्यम्,
गार्हपत्य उपस्थेयः । वाक्यं ह्येतत् ऐन्द्रगा गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते इति । नैतदेवम्, वयाप्येतत् वाक्यं श्रुतिरप्यवास्ति,
या त्वच श्रुतिः, सा लिङ्गेन विवर्धते, न यत् वाक्यम् ।
कथम्? वसौयसि चपि हि लिङ्गे, ऐन्द्रांपतिष्ठते
इत्येतत् गार्हपत्यशब्देन सहेकवाक्यतामुपैत्यैव, यदि हि
नोपेवात्, ततो लिङ्गेन विवर्धते, यस्तु गार्हपत्य-
ऋषादेवार्थः प्रतीयते, स लिङ्गे वसौयसि परित्यक्तो
भवति, नासादुपस्थानेन उम्बधते, तस्य हि इन्द्रं गार्ह-
पत्यशब्दोऽभिवदेत् अविसमीपं वा । अथ तु श्रुतिः
प्रमाणं भवति, ततो लिङ्गेन अवगतम् इन्द्रोपस्थानं

कार्येत् । तस्मात् चुतिलिङ्गयोरैवेष विरोधो न लिङ्ग-
वाक्ययोः इति । चब वा नाशैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्रा-
धान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वा उपग्रानस्य । कुतस्तद्द्विष्ट ?
इन्द्रशब्दवृत्त्यात् मन्त्रम्, इन्द्रप्राधान्यम्, हितीया-
विभक्तिश्वस्यात् गार्हपत्यप्राधान्यम्, तस्मात् चुतिलि-
ङ्गयोर्विरोधः ।

किं तावत्प्राप्तम् ? तु स्ववस्ते एते कारणे इति । कथम् ?
इदमपि कारणम्, इदमपि, चुतिरपि लिङ्गमपि । न हि
विज्ञानस्य विज्ञानस्य च कश्चिहित्येष उपलभ्यते रूपं प्रति,
अस्य भङ्गरूप्य इव रूपम्, अस्य इदस्य इव इति । न तु
लिङ्गस्य भङ्गरूप्य इव रूपम्, सविचिकित्सो हि भवति
लिङ्गात् प्रत्ययः, निर्विचिकित्सः चुतेः । नैतत् युक्तम्,
यतो लिङ्गात् सविचिकित्सः प्रत्ययः, तस्य च चुतेष्व नैव
सम्प्रवारणास्ति । यतस्तु खलु लिङ्गात् निर्विचिकित्सः
प्रत्ययः स चुता विकल्पितुमर्हति । न तु नैव कदाचि-
लिङ्गात् निर्विचिकित्सः प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम्, एवं हि
सति नैव लिङ्गम् नाम किञ्चित् प्रमाणम् अभविष्यत् ।
कामं माभूत प्रमाणम्, भवति तु संशयो लिङ्गपरिज्ञानेषु
अर्थेषु । यदि वा विअष्टमैवाप्रामाण्यं न संशयः । कथम् ?
समर्थमेतत् इममर्थमभिनिर्वत्तयितुम् इति लिङ्गादेतावत्
अवगम्यते । न च, यत् यस्य निर्वत्तमायालम्, तद-
सत्येव वचने तत्रिवर्त्तयितुमर्हति, तस्मात् न लिङ्गम्
विनियोजकम् इति ।

अचाभिधौयते, प्रकरणवतोऽर्थस्य सविधाने यमर्थ-

मामनन्ति, स तस्य साधनभूतः इत्येव गम्यते, कदं स्तु उपकरिष्यति ? इति सन्दिश्चमाने भवति सामर्थ्यात् परिनिष्ठयः, यचायं समर्थः, तत्र शब्दो विनिश्चित्तम् इति, तस्मात् भवति लिङ्गम् प्रमाणम् इति । न च, लिङ्गप्रामाण्ये विनिगमनार्थां हेतुः चम्पति । तस्मात् तु स्तुवले एते कारणे, कदा च नम्नरौरसि इति लिङ्गात् इन्द्र उपस्थातव्यः, श्रुतेर्गाहैपत्वः इति । अविरोधात् स्तुत्वं पौममेवार्थे प्रतिपद्यामहे । बलौशानपि हेतुविनाशमानम् अवलौयांसंबाधितुमर्हति नाविकहम्, न च कश्चन विरोधो, यत् इन्द्रम् उपतिष्ठेतानेन मन्त्रेण, गार्हपत्वमपि ।

नन्वयमेव विरोधः, सक्तत् उपस्थानं चोदितम्, असक्तत् अभिनिवर्त्यते इति । उपस्थियमेदात् प्रतिप्रधानमावर्त्तन्ते गुणाः इतिन्याय एवैष न विरोधः । अयं तर्हि विरोधः, गार्हपत्ये उपस्थीयमाने अग्निवचन इन्द्रशब्दो गुणं क्रियायोगं वाऽपेक्षमाणो भवितुमर्हति, इन्द्रे तूपस्थातव्ये निरपेक्ष इन्द्रवचन एव, गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सम्बन्धयः इति । न इति ब्रूमः, विरोधे मुख्ये न गौणः बाध्येत, न च कश्चित् विरोधः, युगपदभिधाने हि विक्षीयाताम्, इह च अन्यस्मिन् प्रयोगे अग्निवचनोऽन्यस्मिन् इन्द्रवचनः । अतः तु स्तुवले एते कारणे इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलौशसौ । कुतः ? अर्थविप्रकर्षात् । किंमिदमर्थविप्रकर्षात् इति ? अर्थम्

विप्रकर्षोऽर्थविप्रकर्षः । कः पुनरर्थः शुल्कयः ? गार्हपत्य-
मुपतिष्ठते इति सन्निष्ठः शुल्कयः इन्द्र उपस्थेयः इति
विप्रकर्षः । कथम् ? कदा च नस्तीरसि इत्यनेन
मन्त्रेण इन्द्र उपस्थातव्यः इति न शूयते । सत्यपि
इन्द्राभिधानसामर्थ्ये वचनाभावात् अनुपस्थानीय इन्द्रः
इत्येव गम्यते ।

ननु इदम् चक्रं, प्रकरणान्नानादङ्गम् इत्यवगम्यते,
मामर्थात् विनियोगः इति । नैतदस्ति, उक्तमेव एतत्,
(१२१५ सू०) धर्मस्य शब्दमूलत्वात् अशब्दमनपेक्षं स्यात्
इति, यदेतत्पूरणं लिङ्गम् च उभयमप्येतदशब्दम् । न
चातिक्रान्तप्रत्यक्षविषये एवंलक्षणके अर्थे शब्दमन्तरेण
परिच्छेदोऽवकल्पते । अतो मन्यामहे, विप्रकर्षं शुल्कर्थात्
लिङ्गम् इति । यद्येवं श्रुतिर्यच विरोधिनौ न विद्यते,
तत्रापि न लिङ्गादर्थपरिच्छेदः, तवैतदेव नास्ति लिङ्गम्
प्रसागम् इति । कुतः एवैतेन श्रुतिर्विरोत्स्थते इति,
तत्र श्रुतिलिङ्गर्थार्बलौवस्त्रं प्रति सम्बधारणैव नोपपद्यत
इति बूमः ।

अच उच्चते, इतिकर्त्तव्यताधिनः प्रकरणवतोऽर्थस्य
सन्निधावुपनिपतितो मन्त्र आन्नानसामर्थ्यात् इतिकर्त्त-
व्यताकाङ्क्षस्य वाक्यशेषतामभ्युपेत्य एतेन मन्त्रेण यजेत
इति । किमुक्तं भवति ? यागेन अभोषिते साध्यमाने-
ऽनेन मन्त्रेणोपकुर्यात् इति, न चान्तरेण इन्द्राभिधानम्
अयं मन्त्र उपकर्त्तुम् शक्नोति, तेनैतदुक्तं भवति अनेन
इन्द्रोऽभिधातव्यः इति । अतः श्रुतिमूल एवायमर्थः ।

यदि चुतिमूलो, न चुत्तमारेष वादितुम् शब्दः । तदेतत्
लिङ्गं यदि वा नैव प्रमाणम्, यदि वा चुत्वा विकल्पितु-
मईति इति । नायप्रमाणं भविष्यति, नापि विकल्पितते
इति ब्रूमः । कथम् ? चुतिसामर्थोऽवर्मर्द इत्युपादितम्,
तच्चात् न अप्रमाणम् । यतसु खस्तानुमानिकीभेदवाच्चतां
लिङ्गसामर्थं च अपेक्ष चौतोऽवर्मर्दः, यत्, इन्द्रस्त उप-
स्थानमनेन मन्त्रेष इत्यवगम्यते, प्रत्यक्षा तु चुतिर्गार्हपत्यम्
उपतिष्ठते इति, य एषोऽवर्द्विप्रकर्षः । प्रब्रह्मं तावत् लिङ्ग-
आनम्, ततः सामर्थ्यात् शब्देन अथमर्दोऽभिहितो भवति,
तदेतत् चुतिविरोधे न अवकल्पते, विजाटं हि अवगत-
मेतत्, अनेन मन्त्रेष गार्हपत्य उपलेदः इति, तद
विज्ञातमतदेवमयसुपकरणोति मन्त्रः इत्येतत्त्वं निर्जाते
क्षतसामर्थ्योर्वाक्प्रकरणयोनेतदेवं कल्पयितुम् शब्दम्,
इन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितम् इति । तच्चात् अर्द्विप्रकर्षात्
चुत्वा लिङ्गं वाच्यते इति ।

विकल्पस्त चान्यायत्वात्, अन्यायस्त विकल्पः, तत्र हि
अभावः पक्षे नित्यवच्छ, ऐश्वर्या गार्हपत्यम् उपतिष्ठते इति
श्रूयमार्थे यदभावः पक्षे परिकल्पते, तदच्चुतं भवति, चुतं
च हीयते, यावांश चुतसामर्थ्योऽस्मै दीप्तः, तावान् अच्चुत-
परिकल्पनावाम्, उभयत्र हि प्रसिद्धिर्वाच्यते । तच्चात्
अन्यायत्वात् विकल्पस्त चुतिलिङ्गयोः चुतिर्वक्षीबसौ
इत्यवगच्छामः ।

अथ बदुक्षम्, सति विरोधे चायो वाधः, न च
चाचास्ति विरोधः इति, उब्दमस्ति विरोधः, नदृतसाम-

अर्थोदीक्षाप्रकरणयोः इन्द्रोपस्तानवाचिनां श्रुतिर्वति,
ज्ञातसामर्थ्योल्लु नावकल्पते, न च वाक्यप्रकरणाभ्यां
युगपत् ज्ञातसामर्थ्याभ्याम् अक्षतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं
भवितुम्, तच्चात् विरोधः, विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गावलो-
बसी इति ।

लिङ्गवाक्योर्विरोधे किमुदाहरणम् ? स्मोनन्ते सदनं
क्षणोमि हृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि । तस्मिन्
सौदाहृते प्रतितिष्ठ ब्रौहीनां मेध सुमनस्यमानः इति ।
अथ सन्देहः, किं ज्ञात्यो मन्त्र उपस्थरणे पुरोडाशासादने
च प्रश्नोक्तव्यः, उत कल्पयाम्यन्त उपस्थरणे, तस्मिन् सौदेत्ये-
वमादिः पुरोडाशासादने ? इति । यदि वाक्यं बलौयः,
ततः ज्ञात्य उभयच । कथम् ? सुषेवं कल्पयामि इत्येतद-
पेत्य, तस्मिन् सौदेत्ये वमादिः पूर्वेण एकवाक्यतामुपैति,
यत् कल्पयामि, तस्मिन् सौद इति । अथ लिङ्गं बलौयः,
ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे । कथम् ? स्मोनन्ते सदनं
क्षणोमि इति, सदनकरणमभिवदितुमयमलम् इति ।
तस्मिन् सौदेत्ये यमपि पुरोडाशं सादयितुम् इति, सादने
विनियुक्तते ।

किं तावत्प्राप्तम् ? तुल्यबले एते कारणे इनि, यथा
लिङ्गं प्रति श्रुतेर्बलौयस्वमुक्तम्, न तथा वाक्यं प्रति
लिङ्गम् उच्यते । अथ वा वाक्यमेव लिङ्गाहसीयः कुतः ?
तदि श्रुत्यापि वाच्यते, न च बलौयः कारणं शक्यते वाच्य-
तुम् । तेन अस्य भक्तुरतामध्यवस्थामः, यस्तेवेन वाच्यते,
शक्योऽसाधन्तेनापि वाच्यितुम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलौयः इति ।
कुतः ? अर्थविप्रकर्षात् । कोऽचार्यविप्रकर्षः ? प्रकरणवतः
सञ्चिधावान्नानात् दर्शपूर्णमासाङ्गमयं मन्त्रः इत्यवगम्भीर्ते,
तस्मिन् सौदेति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात् सादने
विनियुक्त्यमाने कृतसामर्थ्यं मन्त्रान्नानम् इति, नास्ति
प्रमाणं येनोपस्तरणेऽपि विनियुक्त्येत । तथा स्योनन्ते
सदनं कृषीनि इत्येषाऽपि प्रकरणान्नानसामर्थ्यादेव
दर्शपूर्णमासाङ्गतामापनः सामर्थ्यादेवोपस्तरणे विनि-
योगात् कृतप्रयोजनो न पुरोडाशासादने विनियोगमर्हति,
न हि अस्मिन् वियुक्त्यमानस्य किञ्चित् अपि प्रयोजन-
मस्ति । एवमुपस्तरणे तस्मिन् सौदेत्यस्म नास्ति
सामर्थ्यम् । पुरोडाशासादनेऽपि स्योनन्ते इत्यस्य ।
पूर्वेष एकवाक्यतामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यम्, पूर्वस्य परिण
एकवाक्यत्वात् सादने, न तु स्वरूपेण उभयोः, तदेषाऽर्थ-
विप्रकर्षः ।

यत्तु स्योनन्ते इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभिधान-
सामर्थ्यम्, तत् सुख्यम् । तस्मिन् सौदेत्यस्य पुनः पूर्वेण
सह एकवाक्यतामुपगतस्य भवति जघन्यम् । तदन् पूर्वस्य
मन्त्रस्य अभिधानसामर्थ्यात् उपस्तरणे विनियोग उक्तो
भवति इति, सञ्चिक्षिष्टो लिङ्गस्य शुल्कर्थः, उत्तरस्य तु
उपजनितेऽभिधानसामर्थ्ये ततः शुल्कर्थः इति लिङ्गान्तरितां
विप्रकृष्टो भवति । एतम् उत्तरस्य सादने सञ्चिक्षिष्टः
पूर्वस्य च लिङ्गान्तरितः । तस्मात् अर्थविप्रकर्षात् लिङ्ग-
वाक्ययोर्लिङ्गं बलवत्तरम्, ततः स्योनम् इत्येष शब्दो

यद्यपि उत्तरेण आकाङ्क्षितः इति सादनेऽपि प्रथोगमहीति,
तथापि भित्वा वाक्यम् उपस्थरणे एव विनियोक्तश्चः,
तस्मिन् सौदेत्येष च सादने ।

ननु स्योनन्ते इत्यस्य शब्दस्य यथैव उपस्थरणाभिधान-
सामर्थ्यम्, एवम् उत्तरेण एकवाक्यतामुपगन्तुम् सामर्थ्यम्,
सामर्थ्ये च लिङ्गम् इत्युच्यते । तस्मात् भिद्य माने वाक्ये
लिङ्गमेव बाधितं भवति इति । सत्यमेवम्, एतदपि लिङ्गम्,
लिङ्गमपि खल्वेतदेवं लक्षणकं विप्रकृष्टार्थमेव भवति,
लिङ्गात् एकवाक्यता, तस्मात् अभिधानसामर्थ्यम्, ततः
शुत्यर्थः इति विप्रकृष्टार्थता, विप्रकृष्टार्थता च बाधने
हेतुभूता । तस्मात् न उत्तरेणैकवाक्यतां याज्ञति इति ।
एवं तस्मिन् सौदेत्युत्तरं न पूर्वेषापि ।

अपि च उत्तरेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किञ्चित् अपि
दृष्टमस्ति कार्यम्, उपस्थरणप्रत्यायनन्तु दृष्टम् । कुतः ?
श्रुतत्वात् उपस्थरणस्य सादनस्य च । एवम् उत्तरस्य
सादनप्रत्यायनम्, न तु पूर्वेणैकवाक्यतायाम्, न च, एतौ
पूर्वोत्तराभ्याम् एकवाक्यतामन्तरेण पृथक् यथायथं कार्ये
न कुरुतः । तस्मात् पूर्वः पूर्वं च विनियोजनौयः, उत्तरः
उत्तरच इति ।

अथ बदुत्ताम्, श्रुत्यापि तद्वाधितम् इति वाक्येन अपि
तद्वाधितव्यम् इति । नैतदेवम्, न हि बाधितस्यान्येन अपि
बाधनमेव न्यायम्, बाधितं हि अनुगृहीतव्यमर्थवस्त्वाय,
श्रुतिं प्रति विप्रकृष्टार्थम्, वाक्यं प्रति सत्त्विकृष्टार्थम्, तस्मात्
लिङ्गं वल्लौयः इति ।

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विद्वेषे कथम् ? इति । किं पुनः प्रकरणं नाम ? कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एष विधादिर्विधत्तापेषाः । वाक्यनूलमेव । तयोर्विद्वेषे किमुदाहरणम् ? सूक्ष्माक्निगदः । तत्र हि पौर्णमासी-देवता अमावास्यादेवताद्याक्षाताः, ताः परस्परेण एक-वाक्यतां नाभ्युपयन्ति, तत्र लिङ्गसामर्थ्यात् पौर्णमासी-प्रयोगात् इन्द्रानिशब्द उत्कृष्टघ्योऽमावास्यायां प्रयोक्तव्यः । अथ इदानीं सन्दिष्टते, योऽस्य शेषः अवौहसेतां महोच्चायो क्राताम् इति स किं यावत्कृत्यः सूक्ष्माके समाजातः, तावत्कृत्यः उभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्यः, प्रकरणं बलवत्तरम् इति, उत यत्र इन्द्रानिशब्द उत्कृष्ट नौतः, तत्र एव प्रयोक्तव्यः, वाक्यं बलवत्तरम् इति । एवं सर्वेषु संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् ? तु त्यवले एते कारणे इति । कुतः ? इतरचापि आकाङ्क्षा, इतरचापि, तु त्यायाम् आकाङ्क्षायां नास्ति विनिगमनायां हेतुः, नस्यात् तु त्यवले इति । अथ वा वाक्यं दुर्बलम्, वाधितं हि तज्जिज्ञेन ।

इत्येवं प्राप्ते द्वूमः, प्रकरणात् वाक्यं बहौयः । कथम् ? अर्थविश्रकर्षात् । कोऽचार्यविप्रकर्षः ? वाक्ये एकैकां पदं विभक्ष्यमानं साकाङ्क्षं भवति, क्षत्रज्ञं परिपूर्णं भवति, तत्र प्रत्यक्ष एकवाक्यभावः, प्रकरणे त्वप्रत्यक्षः । कथम् ? इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष्य समौपै उपनिषतिं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमवगम्यते, नैकवाक्यभूतम् इत्यनु-

मौष्टि । एकवाक्यतया चाभिधानसामर्थ्यं सवकल्पय
चभिहितोऽयमेवं भवति इति परिकल्पना । एवोऽचार्य-
विप्रकर्षः यत् वाक्यस्य समासदा श्रुतिः, प्रकरणस्य विप्र-
कल्पा । तस्मात् सूक्ष्मवाकेन प्रसारं प्रहरति इति पौर्ण-
मासौदेवतावाचिनाममावास्यादेवतावाचिनां च निष्कृच
प्रयोगे तस्मैवाचामपि निष्कृच प्रयोगः, तेन यद्यपि प्रक-
रणसामर्थ्यात् पौर्णमासौदेवतापदशेषाणां अमावास्यादेव-
तावाचिभिः सह एकवाक्यता अनुमौयते, प्रत्यक्षा तु अमा-
वास्यादेवतापदैः सह, न च प्रत्यक्षविरोधे अनुमानं
सम्भवति । अर्बद्विति च प्रकरणे सञ्चाते न निराकाङ्क्षाम्
आकाङ्क्षा अक्षोपपादयितुम् ।

अब यदुक्तम्, लिङ्गेनापि हि तडाध्यते, अतः प्रकरणे-
नापि वार्त्तिक्यम् इति, न, यद्व्येनापि वाध्यते, तत्
भङ्गुरमन्वचापि इत्यवगम्तव्यम् । अब भङ्गुरम्, प्रमाणमेव
नाभविष्यत् । किञ्चित् तु प्रति कस्य चित् प्रभावः, वाक्यस्य
प्रकरणं प्राति वाधकशक्तिर्न तु लिङ्गं प्रति, लिङ्गं प्रति
विप्रकल्पार्थमेतत् प्रकरणं प्रति सविष्ठार्थम्, तंन वाक्येन
प्रकरणं वाध्यते इति ।

अब प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम् ?
राजसूयप्रकरणेऽभिषेषनौयक्तमे शोनःशीफास्यानादि आ-
क्षातम्, यदि प्रकरणं बलवत्, सर्वेषां तदङ्गम्, यदि क्रमः,
अभिषेषनौयस्यैव । किं तावत्प्राप्तम् ? तुल्यबले एते
कारणे इति । क्वतः ? न तावत् विशेषमुपक्रमहेतु, येनाव-
गच्छाम इदं बलौयः इति । तस्मात् तुल्यबले एते कारणे

इति । अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितम्, तस्मात् बाध्ये त
क्रमेणापि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रैकरणं क्रमात् बलौयः? कुतः अर्थ-
विप्रकर्षात् । कोऽवार्यविप्रकर्षः? प्रकरणवतः साकाङ्गत्वात्
तत्त्वद्विधानान्वातेन परिपूर्णेनाप्यवकल्पेत एकवाक्यत्वम्,
न तु क्रमवतः क्रमे आन्वातेन, अनेकस्यान्वायमानस्य
सद्विधिविशेषान्वानमाचं हि क्रमः, तच सद्विधिविशेषान्वा-
नसामर्थात् क्रमवतः सद्विधावामूतस्यानुपलभ्यमानमेव
आकाङ्गावस्थमस्ति इत्यवगम्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवतः
प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च योगपद्येन एक-
वाक्यता सम्भवत्यामूतस्य इति विरोधः । तच प्रकरणे
प्रत्यक्षं साकाङ्गत्वम्, क्रमः आनुमानिकं बाधितुमहेति,
साकाङ्गत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसा-
मर्थम्, सामर्थात् चुत्यर्थः इति सदिक्षिष्टः प्रकरणस्य
चुत्यर्थी, विप्रकाष्टः क्रमस्य । तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं
बलवत्तरम् इति ।

अथ यदुक्तम्, वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्ये-
नापि तत् बाधितव्यम् इति, नैतत्, बाधितस्यानुभवो
न्यायो, न बाधितं बाधितव्यम् इति ।

अथ क्रमसमाख्ययोर्बिरोधे किमुदाहरणम्? किं
बलवत्तरम्? इति । पौरोङ्गाशिकम् इतिसमाख्याते काञ्जे
सादायक्रमे चुत्यध्यं दैव्याय क्रमये इति चुत्यनार्थी
मन्त्रः समान्वातः । तच सन्दिग्धते, किं समाख्यानस्य
बलौयत्वात् पुरोङ्गाशयपादाणां चुत्यने विनियोजनव्यः, उत-

क्रमस्य बलौयस्त्वात् साक्षात्यपाचार्याम् ? इति । किं
तावत्प्राप्तम् ? तुत्यबले एते करणे स्थताम् । कुतः ?
अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलौयसौ, वाधितो हि
क्रमः प्रकरणेनापि इति ।

एवं प्राप्ते द्रूमः, क्रमो बलौयान् । कुतः ? अर्थविप्र-
कर्षात् । कः पुनरचार्यविप्रकर्षः ? निर्जीते प्रकरणेन केनापि
सहैकवाक्यत्वे यत् सम्भावात्त्वायते, तत्र आकाङ्क्षां परि-
कल्पयते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकश्च शब्दः समाख्या,
न च, लोक एवं विधेषु अर्थेषु प्रमाणम् । तत्प्राप्तं क्रमो
बलौयान् इति ।

यद्येवं भवत्येवंलक्षणकेषु क्रमेण विनियोगः, न तु
अर्थविप्रकर्षात् क्रमो बलौयान् । कथम् ? हयोऽहिं
प्रमाणयोर्बलौयस्त्वं प्रति सम्भारणम्, नचेवं सति समाख्या
प्रमाणम्, लौकिकत्वात् शब्दस्य, पुरुषस्य प्रमाणता भवति
इति । नैष दोषः न अवाङ्गभावः पुरुषप्रमाणात् गम्यते,
पौरोडाशिकशब्दः एतस्य काण्डस्य, इत्येतद्व एतस्यप्रमा-
णकम्, भवति च अस्मिन् अर्थे पुरुषःप्रमाणम्, यदा
साक्षात्यक्रमे आम्नानं पुरुषप्रमाणकम्, यदा प्रकरणमेक-
वाक्यत्वम्, वेदशब्दस्यायम् इति । न हि एतेऽनिनिदिय-
विषया अर्था उपपद्यन्ते, एषभियुक्तानां प्रामाण्यम्, ये
त्वनिनिदियविषयास्तेष्वभियुक्ता न प्रमाणम् । तत्प्राप्तं
समाख्या कारणम्, कारणत्वे च सति बलौयस्त्वं परो-
क्षम् इति ।

उच्चते अर्थविप्रकर्षः तर्हि वक्तव्यः समाख्यायाः ।
 अयमर्थविप्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे समाख्यानात्
 साक्षात्यसम्बन्धो, नोपदिश्यते समाख्यायाम्, शब्द-
 मुख्यार्थमाणम् उपलभ्य अर्थापक्ष्या नूनमस्ति इति कल्पयते ।
 तस्मात् पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात् क्रमेण समाख्या बाध्यते
 इति ।

अथ यत्तत्र तत्रोच्यते, इदमनेन बाध्यते, इदमनेन
 इति तत्र यत् बाध्यते, तत् किं बाधकविषयं प्राप्तम् उत
 अप्राप्तम् ? इति । किं चातः ? यद्यप्राप्तम्, किं बाध्यते ?
 अथ प्राप्तम्, कथं शब्देत बाधितुम् ? प्राप्तं बाधक-
 विषयं पूर्वविज्ञानम् इति द्वूमः । कथम् ? सामान्यस्य
 कारणस्य विज्ञानत्वात् । अथ कथं निवर्त्तते ? मिथ्या-
 ज्ञानम् इति प्रत्ययान्तरं भवति । किन्तु खल्वमिथ्या-
 ज्ञानस्य स्वरूपम् ? यस्य बाधकः प्रत्ययो विमृश्यमाणस्य
 अपि नोपपद्यते, न तत् मिथ्या । तदेतेषां श्रुति-लिङ्ग-
 बाध्य-प्रकरण-स्थान समाख्यानां पूर्वं पूर्वं यत्कारणं तत्परं
 परं प्रति बलौर्यो भवति, न एतस्य उत्पन्नस्य "विमृश्य-
 माणस्य बाधक" विज्ञानान्तरमस्ति । तस्मात् तेषां
 समवाये (विरोधे) परदीर्बल्य मर्थविप्रकर्षात् इति ॥
 (३।३।७ अ०) ॥

दादशीपसक्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ।

अहीनो वा प्रकरणाङ्गोऽग्नः ॥१५॥ (पृ०) ॥

ज्योतिष्ठीमं प्रकृत्य समामनन्ति, तिस्रं एव साङ्गस्योप-

सदो हादशाहीनस्य इति । तत्र सन्देहः किं हादशो-
पसन्ता ज्योतिष्ठोमि उत अहीने ? इति । किं तावत्-
प्राप्तम् ? ज्योतिष्ठोमि इति । कुतः ? प्रकरणात्, एवं
प्रकरणमनुगृहीतं भवति । ननु वाक्येन बाध्यते । न
बाध्यते, अहीनशब्देन ज्योतिष्ठोमं वक्ष्यामः । कुतः । न
हीयते इत्यहीनः, दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा फलेन वा न
हीयते, तन ज्योतिष्ठोमोऽहीनः । वाशब्देन संशयो
निवर्त्तते ।

असंयोगात् मुख्यस्य तस्मादपकृष्टेत ॥१६॥

(सि०) ॥

अपकृष्टेत हादशोपसन्ता । कुतः ? असंयोगात् ज्योति-
ष्ठोमेन । कथम् असंयोगः ? अहीनेन एकवाक्यत्वस्य
प्रत्यक्षत्वात् । ननु ज्योतिष्ठोमः एव गौणोऽहीनः । न,
इत्युच्यते, न हि मुख्यसम्बन्धे गौणयज्ञणमर्हति । ननु
नज्ञसमासो भविष्यति । न इति ब्रूमः, तथा सति आद्य-
दात्तोऽहीनशब्दोऽभविष्यत्, मध्योदात्तस्वयम् । तस्मात्
प्रकरणं बाधित्वा अहीनस्य धर्मः ।

अपि च व्यपदेशो भवति, तिस्रं एव साङ्गस्योपसदो
हादशाहीनस्य इति, यद्यन्यः साङ्गोऽन्यसाहीनः, तत एवं
व्यपदेशोऽवकल्पते, विद्यते च व्यपदेशवचनम्, तस्मात्
अहीनस्य इति ॥ (३।३।८ अ०) ॥

कुलायादौ प्रतिपदीरुत्कर्षाधिकरणम् ।

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्स्य ॥१७॥ (सि०) ॥

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते, युवं हि स्यः स्वःपतौ इति इयो-
र्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् । एते अस्त्रमिन्द्रवः इति
बहुभ्यो यजमानेभ्यः इति । तत्र सन्देहः, ज्योतिष्ठोमे एव
निविश्येते प्रतिपदौ, उत हियज्ञं काञ्छिलुलायादिं बहुयज्ञस्य
हिराचादिमुत्क्रष्टव्ये इति । किं प्राप्तम् ? द्वित्वबहुत्वयुक्ते
(ज्योतिष्ठोमेन असंयोगात्) उत्क्रष्टेयातां प्रतिपदौ, न हि
ज्योतिष्ठोमस्य हौ यजमानौ श्रूयेते, यथा कुलायस्य, एतेन
राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् इति ॥

यच्चेणार्थकृतस्येति चेत् ॥१८॥ (पू०) ॥

इति चेत् पश्यसि, प्रतिपदाबुत्क्रष्टव्ये इति नैत-
देवम्, प्रकरणं हि बाध्येत । बाध्यताम् असंयोगात् हाभ्यां
यजमानाभ्यां बहुभिस्त्र यजमानैः ज्योतिष्ठोमस्य इति
चेत् । असत्यपि वचनेऽर्थात् हौ यजमानौ भविष्यतः,
य एको न शक्षति, सप्तहायः स उपक्रंस्यते, अवश्ययष्टव्ये
सति यथा शक्यते, तथा यष्टव्यम् इति बाधित्वापि
काञ्छित् प्राप्तिं यजमानः सहायमुपादास्यते, एवं
प्रकरणे प्रतिपदौ भविष्यतः, तस्मात् नोत्क्रष्टव्ये इति ।

न प्रकृतिरेकसंयोगात् ॥१९॥ (पू० नि०) ॥

प्रकृतिहि॑ ज्योतिष्ठोमः, प्रत्यक्षाः तत्र धर्मा ग्राम्याताः,
न कुतश्चिद्देहेन प्राप्यन्ते । किमतः ? यद्येवम्,

प्रत्यक्षशुता न शक्या बाधितुम् । विज्ञातौ तु चोदक-
प्राप्ताः सन्त आनुमानिका बाध्येरन् इति, विवक्षितं
हि ज्योतिष्ठोमि कर्त्तुरेकल्पं प्रत्यक्षशुतं न सामर्थ्ये न
बाध्येत् । यत्रापि हि अवश्यकर्त्तव्यता शूद्यते, तत्राप्येक
एव यज्ञमानः शूद्यते, वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत्
इति । तस्मात् ज्योतिष्ठामात् उत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदौ
इति ।

अथ कस्मात् पद्मभिप्रायमेतत् न भवति ? एकस्यां
पद्मां यजमानं च, युवं हि स्यः इति, इयोर्बहुषु वा
पद्मीषु एते अस्त्रयमिन्दवः इति, यथा चौमि वसानावर्मिन्-
माद्वैयाताम् इति चौमवसानपरं वचनम्, एवमिहापि
प्रतिपद्मधानपरम् । उच्यते, असम्भवात् तत्र मुख्यस्य,
लक्षणाशब्दः पुंसो वाचकः स्त्रियाम्, इह तु द्वियज्ञे
बहुयज्ञे च सम्भवति न लक्षणाशब्दो भवितुमर्हति
बहुयज्ञो यजमानेभ्यः इति । यदप्येतत् द्विवचनं इयो-
र्यजमानयाः इति, अत्रापि यः, एकश्चेषः पुमान् स्त्रि-
येति असावपि लक्षणाशब्द एव । अपि च, उपास्मै
नायता नर इति प्रतिपदौ निरवकाशत्वमेव स्यात्,
तस्मात् उत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदौ इति सिद्धम् ॥ (३ ।
३ । ८ अ०) ॥

जाघना अनुत्कर्षाधिकरणम् ।

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥२०॥ (पू०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, जाघन्या पद्मौः संग्राजयन्ति
इति । तत्र संशयः, किमेतदिधानं दर्शपूर्णमासयोः, उत
पश्चौ ? इति । कथं दर्शपूर्णमासयोः ? कथं च पश्चौ ?
इति । यदि जाघन्यां पद्मौसंयाजा विधौयन्ते ततः उत्कर्षः,
अथ पद्मौसंयाजेषु जाघनौ विधौयते ततो दर्शपूर्णमासयो-
रेव । किं प्राप्तम् ? उत्कर्षः । कुतः एतत् उत्कार्यते ?
जाघन्यां पद्मौसंयाजा विधौयन्ते इति । कथम् ? गच्छात्
पद्मौसंयाजानां विधानम्, वाक्येन जाघन्याः, गच्छ बल-
वान् न वाक्यम् ।

ननु पद्मौसंयाजा विहिता एव । सत्यं विहिताः,
जाघन्याम् इदानीं पुनर्विधौयन्ते, सा तत्सम्बद्धा कर्त्तव्ये-
त्युच्यते । एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पद्मौसंयाजा विनापि
जाघन्या न विगुणाः, जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते ।
तस्मात् यद्र जाघनौ प्रयोजनवती तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः,
पश्चौ च सा, न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशय जाघनी
प्रतिपाद्यमाना न पश्चं प्रयोक्ष्यते, तस्मात् अस्य विधानस्य
उत्कर्षः इति ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् ॥२१॥ (सि०) ॥

जाघनी वा पद्मौसंयाजानां गुणत्वेन विधौयते ।
कुतः ? अपूर्वत्वात्, अप्राप्ता जाघनी पद्मौसंयाजानां
गुणत्वेन । तत्र स्त्रशब्देन पद्मौसंयाजा विहिता जाघनौ-

सम्बन्धः तेषाम् अविहितः, यत्र च सम्बन्धो विधीयते,
तत्र अन्यतरस्य अन्यत्र विधानम्, सम्बन्धो नान्तरौयकः ।
यहा सम्बन्धस्य विधानं नान्तरौयको सम्बन्धिनौ, यत्रोभौ
लक्षणत्वेन, तत्र स्वरूपेन सम्बन्धो विधीयते, यत्र तत्त्व-
तरो लक्षणत्वेन, तत्र एकं लक्षणित्वा अन्यतरो विधीयते,
लक्षणत्वेन च अत्र पद्मौसंयाजाः । कथम् अवगम्यते ?
पद्मौसम्बन्धात् न सर्वा यागः, कश्चिदेव तु लक्ष्यते यस्य
पद्माः साधनत्वेन ।

अथ कस्मात् न जाघनौ लक्षणित्वा पद्मौसंयाजा
विधीयन्ते ? न अस्य अपूर्वस्य यागस्य पद्मः शक्यन्ते
विधातुम्, जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायाँ दार्गे सपद्मौके
विधीयमाने वाक्यमिद्येत । अस्ति तत्र विहितः सप-
द्मौको यार्गो यः पद्मौभिर्लक्ष्यते । तस्मात् यागं लक्ष-
णित्वा जाघनौ विधीयते । यत्तु, वाक्येन जाघनौ-
विधानं श्रुत्या यागस्य इति, तदिह यागविधानं न
सम्भवति इत्युक्तम्, वाक्यमेदप्रसङ्गात्, तस्मात् जाघनौ-
विधानम् । एवच्छेत् दर्शपूर्णमासयोर्विना जाघन्या विगुणः
पद्मौसंयाजयागः स्यात्, तस्मात् अनुलक्ष्यः इति ।

एकदेश इति चेत् ॥२२॥ (आभा०)

अथ यदुक्तम्, एकदेशो जाघनौ न पशुं प्रयोक्ष्यते,
तस्मात् उल्कर्षः इति, तत् परिहर्त्तव्यम् ।

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥२३॥ (आ० नि०)

न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्जाग्नौ शास्त्रेण उच्यते ।
एवं पश्चोनिष्ठव्याजाग्नौ पश्चौसंयाजा यष्टव्याः इति ।
अविशिष्टा जाग्नौ विधीयते, सा सभवति दर्शपूर्ण-
मासयोः क्रीत्याप्यानौयमाना, तस्मात् अनुत्कर्षः इति ।
(३३।१० अ०) ॥

सन्तर्दनस्य संखानिवेशाधिकरणम् ।

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयगवद्नर्थलोपात् स्यात् ॥
२४॥ (प० प०) ॥

ज्योतिष्ठोमि अभिष्वगफक्तकं प्रकृत्य शूयते, दीर्घसोमे
सन्तृद्यात् धृत्या इति । तच सन्देहः, किं सन्तर्दनं
ज्योतिष्ठोमि एव, आहोस्त्रिहीर्षकालेषु सोमेषु ? इति ।
उच्यते, नैतत् लुप्तार्थं प्रकृतौ, तस्मात् नोत्कृष्टेत इति ।
आह नन्वसन्तर्दनमपि शूयते, असन्तृष्टे भवत इति ।
उच्यते, क्रयगवत् विकल्पिष्यते, यथा हिरण्येन क्री-
ष्णाति गवा क्रीष्णति इत्येवमादीनां विकल्पः, एवमत्रापि
विकल्पो भविष्यति, सन्तर्दनम् असन्तर्दनं वा भविष्यति
इति ।

उत्कृष्टी वा, ग्रहगादिशेषस्य ॥२५॥ (प० सि०) ॥

उत्कृष्टते वा सन्तर्दनम्, उद्गते हि विशेषो, दीर्घ
सोमे सन्तृद्यात् इति । ज्योतिष्ठोममपेक्ष्य सत्त्वाणि कालतो
दीर्घाणि भवन्ति ।

कर्तृतो वा विशेषस्य तद्विमित्तत्वात् ॥२६॥
(आ०) ॥

नोत्कृष्टेत वा सन्तर्दनं ज्योतिष्ठोमात् । एवं प्रकरणम् अनुगृहीतं भवति, दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृतो भविष्यति, दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोमः इति ।

क्रतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥२७॥

(आ० नि०) ॥

नचैतदस्ति, ज्योतिष्ठोमे सत्रिवेशः इति, दीर्घकाले सोमे क्रियेत, क्रतुत एव दीर्घत्वं न कर्तृतः । क्रुतः ? अर्थवादानुपपत्तेः, इत्या इत्यर्थवादो भवति, धारणायेत्यर्थः, दीर्घकाल सोमे पुनःपुनयावभिरभिहन्यमनेसोमाभिषवणफलक्योर्दरणशङ्खायाम् इत्या इत्यर्थवाद उपपद्यते, तस्मात् उत्कर्षः इति ।

संस्यास्य कर्तृवद्वारणार्थाविशेषात् ॥२८॥ (पू०) ॥

इदं पढोत्तरं सूत्रम् । कानि पदानि ? अथ किमर्थम् संस्यासु न निवेशः ? तथा सति प्रकरणम् अनुगृहीतम् भविष्यति, दीर्घसोमशब्दस्य । दीर्घकालो हि अग्निष्ठोमपेच्छीकृथादिषु संस्यासु सोमः इति । उच्यते, न संस्यासु दीर्घकालत्वेऽपि सोमेत्यर्थवाद उपपद्यते, तावानेब हि तत्र सोमो दशमुष्टौर्मिमौते इति वचनात् । तत्र धारणे न विशेषः कश्चित्, तस्मात् उत्कर्ष एव ।

उक्थ्यादिषु वार्थस्य विद्यमानस्यात् ॥२९॥(सि०)॥

नचैतदस्ति, उत्कर्षः इति, प्रकरणागुणहादशुत्कर्षः, दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालत्वात् उपपद्यते, तत्राप्यधिको-

अग्निष्ठोमात् सोमः, प्रदानानि हि विवर्जन्ते, तान्यविहृते
प्रदेये न शक्यानि विवर्जयितुम्, पूर्णे च यहे ग्रहशब्दो
भवति, तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहौतुम्।
तस्मात् दारणाशङ्कायां धारणमाशंसितव्यं भवति, तच
धृत्या इत्युपपद्यते इति ।

अविशेषात् सुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥३०॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, संख्यास्तपि अर्थवादोऽवकल्पते प्रदेय-
विहृत्या इति, नैतदेवम्, व्यष्टैव हि सुतिर्भवेत् कुतः?
सोमाविशेषात्, यावानेव अग्निष्ठोमे सोमः, तावानेवोक्-
थादिषु अपि संख्यासु, उक्थादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो
ग्रहौतव्यः। नन्वर्थात् प्रदेयं विवर्त्यति इति । दशमुष्टिः स
कष्टं शक्येत विवर्जयितुम्? चिपर्वेति च पर्वसङ्कानियमात्
न शक्तो बहुपर्वा ग्रहौतुम्, तस्मात् धारणाविशेषादर्थ-
वादानुपपत्तिः संख्यासु स्यात्, तस्मात् उत्कर्षः ।

स्यादनित्यत्वात् ॥३१॥ (आ० नि०)

नैतदस्ति, उत्कर्षः इति, संख्यासु स्यात्, प्रकरणानु-
ग्रहात्। अर्थात् प्रदेयविहृत्या दारणशङ्कायाम् अर्थवादः
उपपद्यते, केन प्रकारेण प्रदेयं विवर्जिष्यते इति, विप्रकृष्ट-
पर्वा सोमो ग्रहौष्यते। अपि च लृतीये सवनेऽशुरेकोऽभि-
षूयते, तस्य प्रमाणं च नाम्नातम्, तमनेकपर्वाणं खूल-
पर्वाणं च ग्रहौष्यति, तेन प्रदेयविहृत्यभेदिष्यति, अतो-
ऽर्थवादोऽवकल्पिष्यते, तस्मात् संख्यासु निवेशः इति सिद्धम्।
(३।३।११ आ०)

प्रवर्द्धं निषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताविकरणम् ।

सञ्चायुक्तं क्रतोः प्रकरणात् स्यात् ॥३२॥ (पू०)॥

ज्योतिष्ठोने प्रवर्ग्यं प्रकृत्य समाज्ञायते, न प्रथमयज्ञे प्रवृच्छात् इतीये वृत्तीये वा प्रवृच्छात् इति । तत्र सन्देहः, किं ज्योतिष्ठोमे सर्वेष्वे व प्रयोगेषु न प्रवर्जितव्यम्, उत प्रथमे प्रयोगे प्रतिषेधः ? इति । किं तात् प्राप्तम् ? ज्योतिष्ठोमे प्रतिषेधः । कुतः ? यज्ञसंयोगात्, प्रथमशब्देन यज्ञोऽभिधौयते ज्योतिष्ठोमः, तस्य हि प्रथमसंयोगः, एवं समाज्ञायते, एष वाव प्रथमो यज्ञानां यत् ज्योतिष्ठोमो य एतेनानिष्टा अथान्येन यज्ञेत इति । यज्ञानां प्रथमः इति क्लत्वा प्रथमशब्देन ज्योतिष्ठोमोऽभिधौयते, एवं च प्रकरणमनुगृह्णते, यदि क्रतोरेष वादः । तस्मात् संख्यायुक्तः प्रतिषेधो ज्योतिष्ठोमस्य प्रवर्ग्यं प्रतिषेधेत् इति ।

नैमित्तिकं वा कर्णसंयोगालिङ्गस्य तद्विमित्त-

त्वात् ॥३३॥ (सि०) ॥

न चैतदस्ति, यज्ञस्य एष वादः इति, चतुर्ष्वपि विदेश
न, प्रथमयज्ञ इत्येवंसंज्ञकः कश्चित् यज्ञोऽस्ति, भवति तु प्रथमो यज्ञस्य प्रयोगः, कर्णसंयोगात्, पूर्वस्य इतीयादौनपेक्ष्य प्रथमशब्दो भवति, स प्रयोगस्य उपपद्यते, न क्रतोः । प्रयोगः श्रवणात् गम्यते, क्रतुः प्रयोगसम्बद्धत्वात्, श्रुतिश्च बलौयसौ न लक्षणा । तस्मात् प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्जितव्यम् इति ।

अथ यदुक्तं, ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात् तद्-
चनः इति, सत्त्वया सामानाधिकरण्यम् इति तत् परि-
हृतम् । यत्तु प्रथमयज्ञः इति यज्ञशब्देन सामानाधिक-
रण्यम्, तदपि यज्ञशब्दस्य यागवचनत्वात् अस्मित्प्रत्यक्ष्य
अवाधकम् । (३।३।१२ अ०)

— —

पौष्णप्रेषणं विज्ञतौ प्रतीयेताचोदनात् प्रकृतौ ॥

३४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः समामनन्ति, तस्यात् पूषा प्रपिष्ठभा-
गोऽदलक्षो हि सः इति । तत्र सन्देहः किं पौष्णम्येषणं
प्रकृतौ, उत विज्ञतौ ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रकृतौ इति ।
कुतः ? । प्रकरणात् । ‘ननु प्रकृतौ पूषणं न कस्यचित्
इषिष्ठो देवतां समामनन्ति इति’ । उच्यते, प्रकृतौ
काञ्जित् देवतां पूषशब्दो वक्ष्यति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यत्र पौष्णं इविरस्ति, तत्र तस्य पेषणं
विधातुम् शक्तं, न च प्रकृतौ पूषास्ति, तस्यात् उत्क्रष्टव्यं
पेषण्यम् इति । यदुक्तम्, काञ्जित् देवतां पूषशब्दो वक्ष्यति
इति ब्रूयात्, यदन्यचापि मुख्यः पूषा न स्यात् । ‘नन्वन्यच
क्रियमाणे प्रकरणम् उपरुद्धिते’ । उपरुद्धितां, वाक्यं हि
अस्योपरोधकम् । अथ वा नेव अत्र सन्देहः एवमेव
प्राप्तम् उच्यते, पौष्णं पेषणं विज्ञतौ न प्रकृताविति नास्ति
पुष्णः प्रकृतौ चोदना इति । ‘किमर्थं प्राप्तम् उच्यते ?’ ।
उत्तरत्र कथा वर्त्त्यते । (३।३।१३ अ०)

पौष्टिपेषण्डं चरावेव निवेशाधिकरणम् ।

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ (पू०)

पौष्टिं पेषणं प्रकृतौ शूयमाणं विकृतौ इत्युक्तम् । तच सन्देहः, किं चरौ पश्चौ पुरोड़ाशे च, उत चरावेव ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? तत् सर्वच स्थाचरौ पश्चौ पुरोड़ाशे च । कुतः ? अविशेषात्, न कस्मिहित्रीष आश्रीयते, तस्मात् सर्वच इति ।

चरौ वा, अर्थीकृं पुरोड़ाशेर्यविप्रतिषेधात्यशौ

न स्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

चरौ पौष्टिं पेषणं विनियुज्येत, पुरोड़ाशे तावत् पेषणम् अर्थादेव प्राप्नोति, नैवान्यथा पुरोड़ाशो भवति, तदर्थं तावत् न वचनम् । पश्चौ च न स्यात्, हृदयादिषु पितॄमाणेषु तेषाम् आकारविनाशः स्यात् । तच कोहाषः ? । हृदयस्यागेऽवद्यति इति न हृदयादवदायिष्यते, तथान्यदप्यवदानं न यथाश्रुतादवदास्यते ।

न गु अक्षते पिष्टेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽवदातुम् । न इति ब्रूमः, आकारा हृदयादयो, न मांसानि, उक्तमेतत् आकृतिः शब्दार्थः (१ । ३ । ३३ स०) इति । यद्यपि पुनः तदाकृतिकः क्रियते, तथाप्यस्मीक्षादनप्रदेशं प्रति सुक्ष्मेयः, तस्मात् चरौ पौष्टिं पेषणं भविष्यति इत्येवमर्थं वचनम् ।

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यति भवान्, अर्थविप्रतिषेधात् न पश्यर्थम्
इति । न कु चरावत्यर्थविप्रतिषेधो, विशदसिद्धे ओदने
चक्रशब्दम् उपचरन्ति, पिण्डमाणो हि पिष्टकं यवागू र्वा
स्यात् खलि र्वा ।

न पक्षिनामत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०)

अचाच्छते, सत्यं विशदसिद्धे ओदने चक्रशब्दः प्रयुच्यते,
विशदसिद्धः चक्रदीर्घते इति, न त्वस्य विशदसिद्धिर्निर्मि-
त्तम् । यदि विशदसिद्धिर्निर्मित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे
प्रयुच्यते । तचापि हि प्रयुच्यते, पिष्टकचक्रः साधते इति,
अतोऽन्यदेतयोः सामान्यम्, तच्चिर्मित्तम्, तदेतत् उच्यते,
न पक्षिनामत्वात् इति, न चरो विप्रतिषेधः । कथम् ? ।
पक्षिनामत्वात्, पक्षिनामैतत्, चक्रः इति । अनवस्थावि-
तान्तरश्चपाकेन अभिनिर्वर्त्य स्य भवति चक्रशब्दो वाचकः,
तेन पिष्टे ओदने विशदीदने च प्रयोक्तारो भवति, चक्रः
इति । प्रयोक्तमिव प्रयोजनम्, पूर्वपक्षे पश्यावपि पेषणम्,
सिद्धान्ते चरावेव ॥ (३ । ३ । १४ आ०) ॥

पौष्टिपण्ड्ये कदिवत्ये निवेशाधिकरणम् ।

एकस्मिन्ने कसंयोगात् ॥ ३९ ॥ (सि०)

पौष्टि' पेषणं विकृतौ भवति चरावेव इत्युक्तम् । अथ
इदानीं सन्दिश्यते, किमेकदेवत्ये पौष्टे एतद्वति, उत
हिदेवत्येऽपि ? इति । किं हिदेवत्य उदाहरणम् ? ।
राजसूये उत्तरे चिसंयुक्ते सौमापौष्टे एकादशकपाले
ऐन्द्रापौष्टाशहः श्यावो दक्षिणा इति, तत्र ऐन्द्रापौष्ट उदा-

हरणम् । किं प्राप्तम् ? एकदेवत्यस्य एव पेषणम् इति ।
केवलसंयोगात् यथा चतुर्धारकरणे ।

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ४० ॥ (है०)

हिंदेवत्ये विप्रतिषिद्धित धर्माः, पूर्णाः पेषणम्, न
इतरस्य, तत्र यदि पूर्णो भागः पिष्टेत, अपिष्ट इतरस्य
स्थात्, तत्र विषमः पाको भवेत्, पाकनिमित्तस्य चरणव्यः
स विप्रतिषिद्धित । अष्ट अविरोधं मन्यमाना अपरस्यापि
भागं पिंशुः । भागसंमोहः स्थात् । तत्र को दोषः ? ।
अन्यस्य भागोऽन्यस्यै अवदीयेत । तथाऽयथाच्चुतं क्रियेत,
तच्चात् अप्येकदेवत्ये पेषणम् इति ।

अपि वा सहितीये स्थादेवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

(पू०) ॥

देवातानिमित्तमेतत् पेषणं शूयते, पूर्णा प्रपिष्टभागः
कर्त्तव्यः इति, स च हिंदेवत्येऽपि भागे पिष्टमाणे प्रपिष्ट-
भागः छतो भवति, न यथा चतुर्धारकरणे, तत्र हि तद्वितीये
निरपेक्षस्य भवति, न सहितीयस्य, ऐन्द्रपौतः इति समा-
सोऽपि निरपेक्षस्य, न सहितीयस्य, इह तु प्रपिष्टशब्दस्य
भागशब्देन सहान्यपदार्थो बहुव्रीहिः समाप्तः, एषोऽपि
समर्थयोरेव, न तत्र हिंदेवत्ये कस्त्रिदेवज्ञातीयको दोषः ।
तच्चात् एकदेवत्ये हिंदेवत्येऽपि वा चरावस्य भागः
पेषण्य एव ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥ (है०)

लिङ्गमप्येवं भवति, तस्मान् पूर्वा प्रपिष्ठभागोऽहम्बन्धो
हि इति, देवतानिमित्तं पेषणम् इति सुतिर्दर्शयति । तथा
सौमापौष्णं चक्रम् निर्वपेक्षेमपिष्टं पशुकामः इति नेम-
पिष्टतां दर्शयति । तथा अर्हं पिष्टमर्हमपिष्टं भवति
हिदेवत्यत्वात् इति देवतानिमित्तमेव पेषणं दर्शयति ।
वचनात्मवपेषणं तं प्रति शास्त्रवच्चादर्थाभावात्
हित्यरावपेषणं भवति ॥४३॥ (पूर्व आ० नि०)

इदं पदोक्तरं सूचम्, नेमपिष्टं भवति इति कस्मात्
एतत् न वचनम् ? इति, उच्यते, यदि वचनमेतत् भवेत्
सौमापौष्णमात्रमनूद्य सर्वत्र पेषणं विद्ध्याच्चरौ पश्चौ
पुरोङ्गाश्च च, तत्र सौमापौष्णस्य चक्रसम्बन्धे नेमपिष्ट-
सम्बन्धे च उभयस्मिन् विधीयमाने वाक्यभिद्येत । तस्मात्
यो यः सौमापौष्णः तत्र तत्र नेमपिष्टता, तं प्रति सौमा-
पौष्णमात्रं प्रति शास्त्रवच्चं अर्हपेषणस्य, पुरोङ्गाश्चर्थात्
सर्वपेषणे प्राप्ते अर्थाभावाच्च पश्चौ चरौ वा अपेषणे प्राप्ते
वचनम् इदं भवेत् । तत्र चक्रशब्दो न विवक्षितस्वार्थः
स्यात्, प्रदर्शनार्थः कल्पेण, पेषणानुवादपक्षे पुनर्नैष
विरीधो भवति, तस्मात् भवत्येव लिङ्गम् । न तु चक्र-
नाशभयात् पश्चोरपेषणम् । न इति ब्रूमः, अर्हपेषणे न
अङ्गनाशः अपिष्टादवदास्यते, पेषणस्च अट्टार्थम् ।

एकस्मिन् वार्थधर्मत्वादैन्द्रानवदुभयोर्न स्यादचो-
दितत्वात् ॥ ४४ ॥ (पूर्व नि०)

एकदेवत्ये वा पौष्णं पेषणं भवितुमर्हति, न ऐन्द्रा-

पौष्णे । कुरुतः नैष देवताधर्मो भिक्षौयते, पूर्णो भागः
पिष्ट उपयोक्ता भवति । कस्य तर्हि? । अथेत्यधर्मः ।
कः पुनर्वर्यः? यागः । कल्पमवगच्छते ॥ न देवताधर्मः
इति । उच्यते, न हितस्य भागोऽस्मि ।

ननु यत् देवतायै दीयते, तत् तस्या भागो भवति ।
उच्यते एतत् हि देवताम् उहिष्ट त्वच्चते, न च त्याग-
माचेण देवतास्त्वत् भवति, परिग्रहेन हि स्वस्त्रामि-
सम्बन्ध आपद्यते, न च परिग्रहेन देवतयेति किञ्च न
प्रमाणमस्तु । ब्रह्म यं भजते, स तस्य भागः, न च हर्वि-
देवता भजते, तस्मात् नास्ति पूर्णो भागः ।

अथापि कथचित् भवेत् भागः, तथापि न देवताया
धर्मः पेषणं भवितुमर्हति, निष्पुयोजनो हि तथा स्यात्
अयागधर्मत्वात् । कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समानातो
यागधर्मो भविष्यति? इति । उच्यते, वाक्यसंयोगात् ।
ननु च देवतया एष संयोगः शूयते न यागेन इति ।
उच्यते, भागाभावात् अनर्थकत्वाच न देवतासंयोगः
इत्युक्तम् ।

तथापि तु यथा यागसम्बन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् ।
तदुच्यते, अयमत्र पूर्णो भागः यः पूषणमुहिष्ट त्वच्चते,
यस्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता, न चेन्द्रापौष्णे भवति पूषा
देवता, न स चक्रः पूर्णः स्वत्वेन सम्बन्धते, तस्मात्
एन्द्रापौष्णे न कश्चिदस्ति पूर्णशक्तया सम्बन्धः, कैवले तु
पूर्णश्च देवताभूते तस्मै सदृख्यितो भागो भवति । कथम्?
यमुहिष्ट सदृख्यां भवति स तस्य भागः इति प्रसिद्धिरेषा,

तेन बद्यपि पूषा खेनोक्तारणेन इन्द्रापूज्ञो उपकारक-
मुक्तारणं कुर्वन् उपकारको भवेत्, तथापि न तस्य हि-
देवत्यो भागः इत्युच्चते, असहस्रनात् । केवले पूषण्य
देवतायां चरोः पेषणं क्रियते, न ऐन्द्रापौज्ञे तु हिदेवत्येषु
इति ।

हितुमावमदन्तात्मम् ॥ ४५ ॥ (चा० नि०)

यदुक्तम्, अहम्तको हि इति देवताधर्मं दर्शयति इति ।
अर्थशाह एव इतरक्षिन् अपि पञ्चे उपपद्यते ।

बचनं परम् ॥ ४६ ॥ (चा० नि०)

अथ अपरं यत्कारणम् उक्तम्, नेमपिष्टम् इति हिदेवत्ये
पेषणं दर्शयति, अर्द्धपिष्टं भवत्यात्मपिष्टं हिदेवत्यत्वायेति
देवताधर्मं दर्शयति इति । अचोच्चते, एवं सति बचन-
मिदमप्राप्ते भवतीति । नवनेकार्द्धविधानमेकं वाक्यं
प्राप्तोति । उच्चते, सति पचान्तरे अनेकार्द्धविधिः पचा-
न्तरात्ययेन परिक्रियते, असति पुनः पचान्तरे उच्चारणा-
मर्त्त्वाप्रसङ्गपरिविहीर्षयादेनेकार्द्धं वाक्यमभ्युपगमत्वं
भवति । तस्मात् न हिदेवत्ये पेषणम् इति सिद्धम् ।
(१ । ३ । १५ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्त्रामिनः क्षतो मीमांसाभाष्ये द्वतीय-
स्त्राध्याबस्त्र द्वतीयः पादः समाप्तः ।

द्वतीये अध्याये चतुर्थपादः ।

— + —

निवीतसाधारणादताधिकरणम् ।

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्त्वधानत्वात्
॥ १ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोरात्मातम्, निवीतं मनुष्याणां प्राचीना-
 व्रीतं पितृपापवीतं देवानामुपव्ययते देवसङ्गमेव तत्
 कुरुते इति । निवीतं मनुष्याणाम् इत्यत्र सन्देहः, किमयं
 विधिरुतार्थवादः? इति । यदा विधिः, तदा किमयं
 पुरुषधर्मः उत कर्मधर्मः? । चथ यत्करणे मनुष्याणां
 तत्र विधिः, उत मनुष्यप्रधाने कर्मचि निविशते? इति ।

किं प्राप्तम्? विधिर्मनुष्यधर्मेष्व इति, यदि विधिरेव-
 मपूर्वमर्थं विद्धधर्मान् भवति, इतरथा अर्थवादमात्रम्
 अनर्थकम् । विधिरेत पुरुषधर्मो निवीत मनुष्याणां इति
 पुरुषप्रधानो निर्देशः । कथमवगम्यते? । न अत्र मनुष्या
 विधीयन्ते, मनुष्याणाम् निवीतं विधीयते, न चाविहितम्
 अङ्गं भवति, यदि मनुष्या अपि विधीयेरन् वाक्याभिष्ठिते ।
 तत्त्वात् निवीतं मनुष्याणाम् उपकारकम् ।

मनु प्रकारणात् दर्शपूर्णमासयोः उपकारकम् । प्रकार-
 णात् हि वाक्यं बलवत्तरम् । अपि च गुणभूतेषु मनुष्येषु
 कारकसम्बन्धस्य विवर्जितत्वात् द्वतीया भवेत्, पष्ठी त्वेषा
 सम्बन्धलक्षणा, तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यघट्टं नैव

कर्तव्यम् स्यात्, मनुष्यैरेव सत् क्रियमाणं क्रियेत, मनुष्य-
प्रधानपक्षे तु कर्तव्यम् ॥

अपदेशो वा, अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२॥ (आ०)

अपदेशः इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स एष न
विधिः अनुवाद एषः । कुतः? अर्थस्य विद्यमानत्वात् ।
प्राप्त एवार्थो, यत् निवौतं मनुष्याणाम्, निवौतं हि
मनुष्याः प्रायशः स्वार्थं कुर्वन्ति, तस्मात् अनुवादः ।

विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात् ॥३॥ (आ० नि०) ॥

विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान्, इतरथा बाद-
माचम् अनर्थकम्, पूर्ववान्, अनुवादो भवति, अथं त्वपूर्वो,
यत् नियमेन निव्यातव्यम् इति ।

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥४॥ (२य पू०) ॥

यदुक्तं विधिः इति, एतत् गृह्णते, यत्तु मनुष्यधर्मः
इति, तत् नानुमतम् । क्रतुधर्मोऽयं प्रकरणात्, प्रकल्प-
एव हि कर्मप्रायेषु धर्मेषु उच्यमानेष्वेतदभिधीयते, तस्मात्
कर्मधर्मः ।

वाक्यशेषत्वात् ॥५॥ (२य पू०) ॥

निवौतं मनुष्याणाम् इत्यस्य वाक्यशेषः समाख्या,
आख्यवम् इति, यदि दर्शपूर्णमासयोः शेषः ततोऽध्ययुषा
कर्तव्यम्, तत्र समाख्याऽनुगृहीष्यते ।

तत्त्वकरणे, यत्तत्संयुक्तमविग्रहितेषात् ॥६॥

(३य पू०) ॥

इत्यते, प्रकरणात् समाख्यातात् धर्मकर्मो विज्ञायते,

वाक्यात् मनुष्यधर्मः तस्मात् उक्तव्यमईति । न इति ब्रूमः,
प्रकरणे एवाभिनिविश्वमानस्य मनुष्यप्रधानताऽवकल्पिष्यते ।
कथं ? । यत् दर्शपूर्णमासद्योर्मनुष्यप्रधानं, तत्र निवेद्यते-
ऽन्वाहार्यकर्मणि, प्रकरणं च एव मनुष्यहीष्यते, वाक्यम् ।
तत्प्रधाने वा तुल्यवत्वसङ्घानादितरस्य तदर्थ-

त्वात् ॥ ७ ॥ (४८ पृ०) ॥

न एतदस्ति, प्रकरणे निवेशः इति, मनुष्यप्रधाने
कर्मणि निवीतं स्यात् आतिथे । कुतः ? तुल्यवत्वम-
हंगनात्, तुल्यानि च एतानि प्रसङ्गायन्ते । यत्तावत्,
उपवीतं देवतानामुपव्ययते इति, तप्रकृतयोर्दर्शपूर्णमा-
मयोः उपवीतं विद्धाति । यत् प्राचीनावौतं पितृणाम्
इति, तत् पिण्डप्रधाने कर्मणि प्राचीनावौतं विद्धाति :
दद्यथेतत्, निवीतं मनुष्याणाम् इति, तदप्यातिथे निर-
पेक्षं विद्धाति । कथं गम्यते ? मनुष्यप्रधाने विद्धाति
इति । मनुष्याणाम् इति षष्ठ्यक्तेन सम्बन्धात् । मनुष्या-
णामेव प्राप्नोति, न मनुष्यप्रधाने । उच्यते, मनुष्याणाम्
कल्पयनाने फलं कल्पनीयं, मनुष्यप्रधाने पुनः षष्ठौ भवि-
थति, सम्बन्धश्च एवमवकल्पिष्यते, फलं च एवं न कल्प-
नीयम्, तदुक्तं (२१।४३ सू०) समेषु वाक्यभेदः स्यात्
इति ।

न तु मनुष्यप्रधानेन स्तैकवाक्यतां प्राप्तम्, पुनः प्रकृ-
ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यतां यास्यति । न हि

हौ सम्बन्धो एकमिन् वाक्ये विद्धीयेते, भिष्येत हि तथा वाक्यम् । इतरस्य मनुष्यप्रहणस्य निवौतसम्बन्धार्थत्वात्, तेनैव सहैकवाक्यता भविष्यति प्रत्यक्षेण शब्देन, तदेक-वाक्यतया च अर्थवस्त्वे सति न प्रकृतेन एकवाक्यता अव-कल्पते । तस्मात् प्रकरणं वाधित्वा आतिथे निवेश्यते इति ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

नैतदस्ति, विधिः स च मनुष्यप्रधाने कर्मणि इति । मनुष्याणाम् इति मनुष्यसम्बन्धोऽच शूयते, न मनुष्यप्रधा-नेन कर्मणा सम्बन्धः, मनुष्यप्राधान्ये च सति फलं कर्म-नौयम् । आतिथकर्मणा लनिर्दिष्टेन अप्रकृतेन अनु-मेयेन सम्बन्धेत । तत्र को दोषः ? । प्रकरणात् उत्कृ-ष्टेत सम्भवन् तत्र । कथं सम्भवः ? इति चेत् । अर्थवाद-एषः स प्रकृतं सुवन् प्रकरणे सम्भविष्यति, विधिः सन् उत्कृष्टेत । तस्मात् न विधिर्मनुष्यप्रधाने कर्मणि इति ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

इतय न विधिः । कुतः ? । विधिना एकवाक्यत्वात्, उपब्यग्यते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्येष विधिः, अनेनास्य सहैकवाक्यता भवति, यदि इतरोऽपि विधिः स्यात् वाक्यभिष्येत, न हि विधेषैकवाक्यता भवति, वचन-व्यक्तिभेदात् । तत्र एकवाक्यतारूपं बाध्येत । किमे-कवाक्यतारूपम् ? । निवौतं मनुष्याणाम् इति प्राप्तानु-वादः । प्राप्तस्य किमर्थेन पुनर्वैचनम् ? उपवौतसुत्यर्थेन ।

कथमुपवीतसुतिः ? । निवीतम् अयोध्यं देवकम्बिणि दर्श-
पूर्णमाससंज्ञके, मनुष्याणां हि तत् । तथा प्राचीनावीतं
पितृष्टाम्, न देवकम्बिणि । उपवीतं तु तच योद्धं, तस्मात्
उपव्यात्यम् इति । यथा, यादृशोऽस्य विश्वः, तादृशो
मटानां, यादृशो देवदत्तस्य तादृशो ब्राह्मणानाम् इति,
देवदत्तवेशप्रशंसार्थम् इतरवेशसङ्कौर्त्तनम्, एवम्, इहाप्युप-
व्यानसुत्यर्थेन निवीतसङ्कौर्त्तनम् । नास्यत्र विधायकः
शब्दो, निवीतं मनुष्याणां कर्त्तव्यम् इति । आतिथप्रयोग-
वचनं, तस्य कर्त्तव्यताविधायकम् इति चेत् । नैतदेवं,
सुत्यर्थेनार्थवच्चे सति न शक्यं कल्पयितुम्, परोऽचं हि तत्
आनर्धक्षपरिजिह्वीर्षया कल्पयित, परिहृते त्वानर्थक्षे इह
पुनर्न किञ्चित् कल्पनौष्ठ, तस्मात् अर्थवादः एवं च
वाक्येन अविहृतं प्रकरणम् अर्थवत् भवति । (३।४।१३०)॥

— —

दिग्बिभागस्यानुवादताधिकरणम् ।

दिग्बिभागश्च तद्वत्स्वव्यस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिषीमं प्रकृत्य श्रूयते, प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां
पितरः प्रतीचीं मनुष्या उद्दीचीमसुराः इति । (अपरेषाम्,

अब षट् सूक्ष्मिभाष्यकारेण न व्याख्यातानि तानि एतानि, “उपवीतं लिङ्ग-
दश्मात् स्वर्वधर्मः स्यात् । १ । न वा प्रकरणात्य दर्शनम् । २ । विधिर्षा
स्मादपूर्वत्वात् । ३ । उद्दक्षवापूर्वत्वात् । ४ । सती वा लिङ्गदर्शनम् । ५ ।
विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् । ६ ।” इति । एतेषां सूक्ष्मां व्याख्या वार्त्तिके
इष्टव्या ।

उद्दीप्तौ इद्वाः इति ।) तच सम्बेदः किं विधिसत्तार्थ-
वादः ? विधिः सन् किं मनुष्यधर्मः, उत कर्मधर्मः ?
अथ वा प्रकरणे मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवेशः ? किं वा
आतिथ्ये ? इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? दिग्बिभागश्च तद्वास्त्रव्यवस्था अर्थ-
हेतुलंत्, य एष दिग्बिभागः, स निवीतवत् विचार्यः,
यो निवीते पूर्वपक्षः, स इह पूर्वपक्षो, यो मध्यमः, स
मध्यमः, यः सिहान्तः, स सिहान्तः । अर्थवत्त्वात् विधि-
मनुष्यसम्बन्धात् मनुष्यधर्मः इति पूर्वपक्षः । प्रत्यक्षुखा
उदक्षुखा वा पृष्ठत आदित्यं प्राण्य पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति
मनुष्याः इत्यनुवादः । विधिरेव प्रकरणानुग्रहाश्च ज्योति-
ष्टोमधर्मः वाक्यप्रकरणानुग्रहाश्च ज्योतिष्टोमे मनुष्यप्रधाने
दक्षिणाभ्यापारे निवेशः इति अपरः पक्षः । भिन्न-
त्वात् वाक्यानाम् आतिथ्ये निवेशः इति अपरं भत्तम् ।
अर्थवादोऽयं प्रकरणानुग्रहाय, प्राचीनवंशं करोति इत्यनेन
विधिना एकवाक्यत्वस्थ प्रत्यक्षसिहत्वात् इति सिहान्तः ।
(३।४।२ अ०) ।

— — —

पर्वषि दितादीनामनुवादताविकरणम् ।

पर्वषि दित-पूर्ण-पृष्ठ-विद्यभस्त्र तद्वत् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोराक्षात्, यत् पर्वषि दितं तत् देवा-
नाम् । यदक्षारा, तत् मनुष्याणां, यत् समूलं, तत् पितृ-

णाम्, इति । तथा, यो विदग्धः, स नैकर्त्तः । योशृतः, स रौद्रः । यः शृतः, स सदेवत्यः । तस्मात् अविदहता अपयितव्यं मन्त्रेवत्वाय इति । ज्योतिष्ठमि श्रूयते, यत् पूर्णे, तत् मनुष्याणाम् उपरि, अधी देवानामधः पितृणाम् इति । तथा, छृतं देवानां ममु पितृणां निःपक्षं मनुष्याणाम् इति । तत्र मनुष्यसम्बद्धेषु, रौद्रे च सन्देहः, किं मनु-
ष्याणां धर्मा विधयः, उत कर्मधर्मा अनुवादाः ? अथ
यत् प्रकरणं मनुष्यप्रधानं, रौद्रं च तत्र निविश्वरन्, उत
आतिथ्ये, उत अर्थवादः ? इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? एतान्यपि तहत्, यो निवौते पूर्वः
पक्षः स एतेषां पूर्वः पक्षः, यो मध्यमः स मध्यमः, यः
मिहान्तः स एव सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वात् मनुष्यसम्बन्धात्
विधयो मनुष्यधर्मात् इति पूर्वः पक्षः, उपरि मूले च
अनियमात् लाघवम्, अशृतं रोगदत्त्वात् रौद्रं, पूर्णेऽपि
श्वस्त्रत्वात् लाघवम्, एवं, छृतं शिरसि निहितं मनुष्याणां
सुखकरमेव, अर्थप्राप्तत्वात् अनुवादः इति उत्तरः पक्षः ।
विधिः, कर्मधर्मप्रायात् समाख्यानात् कर्मधर्मः इति
पक्षः । अन्वाहायै दक्षिणासु च इति वाक्यप्रकरणानुय-
हात्पक्षः । आतिथ्ये इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अर्थवादः
इति, प्रकरणात् विधिना एकवाक्यत्वात् इति, पर्वप्रति-
लुनाति उपरि विलात् गृह्णाति नवनीतेनाभ्यङ्क्रो अवि-
दहता अपयितव्यम् इत्येभिः सहेषामिकवाक्यभावः । तस्मात्
एते न विधयोऽर्थवादाः इति । (३।४।३ अ०) ।

— — —

अहतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मेताविकरणम् ।

अकर्मं क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्थात् ॥

१२ ॥ (प०) ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्ञायने, नानुतं वदेत् इति । तत्त्वं
मन्देहः किमयं प्रतिषेधं दार्शपौर्णमासिकस्य पदार्थस्य
प्रकरणे एव निवेशः, अथ प्रायेण प्राप्तस्य कर्मणः पुरुषं
प्रति प्रतिषेधः पुरुषधर्मं इयम् ? इति । किं प्राप्तं ? पुरुष-
धर्मः स्थात्, पुरुषस्याशम् उपदिश्यते न दर्शपूर्णमासयोः ।
कुतः ? । पुरुषप्रयत्नस्य अवज्ञात्, वदेत् इति वदनमनु-
तिष्ठेत् इति चुत्वा गम्यते, तस्य पुरुषमन्देहः चुत्वैव कर्म-
मन्देहः प्रकरणात् । चुर्तस्य प्रकरणात् बलौयनौ, इतरथा
वदनं भवति इत्येतावल्येऽवदनम् अनुर्तष्ठेत् इत्यविव-
क्षितस्वार्थः परार्थो विभ्यर्थो भवेत्, पुरुषस्योपदेशे पुन-
विवक्षितस्वार्थं एव शब्दः, तस्मात् पुरुषस्य उपदेशः, यस्य
च उपदेशः तस्यायं प्रतिषेधः । स चायमर्थं उपनयन-
काल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः, तेन संयोगेन अयं नित्या-
नुवादः ।

नन्वेषा चुर्तः तद्वाः चुर्तमूलम् । नैषा तस्या मूलं
भवितुमर्हति, यदि इयं तत्मूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमा-
सयोः इति स्मर्यते, उपनयकाले एव च अस्य उपदेशारो
भवति । अपि च पुरुषधर्मः इत्युपदिश्यन्ति, तस्मात् नैषा
चुर्तिरतः चुर्तरिति ।

षिधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

विधिर्बायं दर्शपूर्णमासयोर्नानुतं वदेत् इति, न अनु-
वादः । कुतः ? संयोगान्तरात्, नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य
सम्बन्धः स्मर्यन्ते, पटार्थं प्रतिषेधेन इह संयोगः पुरुषस्य,
कथम् अन्यत् शूलमाणम् प्रत्यस्यानुवादो भवत्यति, तस्मात्
विधिः प्रतिषेधस्य अयम् । आह गृह्णामः एतत्, विधिः
इति । पुरुषवच्चम्यः इति तु गृह्णामः पुरुषप्रश्नस्य चुत-
त्वात् । अत्र ब्रूतः सर्वेन्द्रु आख्यातेषु क्रियानुष्ठानं शूलते
न कारकं क्रिच्छित् । कथमेतत् गम्यते ? । प्रत्ययात्, यतः
क्रियामनुष्ठेयां प्रतीमः ।

ननु कर्त्तारमपि प्रतियन्ति । सत्यं प्रतियन्ति, न तु
गम्यदात् । कुतः तर्हि ? अर्थात्, यथा क्रिया अनुष्ठातव्या
विधीयते, तदा अर्थात् कारकव्यापारो गम्यते, यथार्थात्
गम्यते, न स श्रौतः, यथा न श्रातो न स वाक्यात् गम्यते,
कथमसां प्रकरणं बाधिष्यते ।

आह, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः इत्याचार्यो-
पदेशात् कर्त्ता शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यते, कर्त्तरि शपु,
कर्मणि यक् इति प्रत्ययार्थं कर्त्तारं कर्म च समामनन्ति
आचार्याः, तस्मात् शब्दार्थः कर्त्ता कर्म च इति ।

उच्यते, न आचार्यवचनात् सूक्ष्मारवचनात् वा
गम्यार्थो भवति, प्रत्ययादसां गम्यन्ते । अनुष्ठेया च क्रिया
प्रतीता भूतौ कारकाणि प्रत्याशयति इत्यवगतमेतत् ।
अपि च, नैव कर्त्ता प्रत्ययार्थः कर्म वंति आचार्या आहुः ।
ननु कर्त्तरि कर्मणि च लक्षादः । शूलते । नासौ कर्त्तरि
कर्मणि वा शूलते किं तु एकस्मिन्, एकवचनं, हयोर्हि-

वचनं, बहुष, बहुवचनम्, इति तत्र अपरं वचनं, तत्र
एवमभिसम्बन्धः क्रियते, एकस्मिन् कर्त्तरि हयोः कर्त्तर्वं
इमु कर्त्तृषु इति । एवं कर्मणेकत्वादिसम्बन्धः । तत्र
नैवं भवति, कर्त्तरि भवति एकस्मिंश्च इति, कथं तर्हि ?
कर्त्तरि एकस्मिन् एकवचनं, कर्तुः एकत्वे इत्यर्थः । एवं
हित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एवं वग्ण्य माने लौकिकत्वा
यानुगतः सूक्ष्मार्थी वर्णितो भवति, सूक्ष्माक्षराणि च न्याया-
नुगतानि भवति, आगमोऽपि चायमेव । यदा एकत्वा-
दयो विभक्त्यर्थाः तदा कर्मादयो विशेषणत्वे इति ।

नगु एतदप्यस्ति यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदा
एकत्वादयो विशेषणत्वे न इति । उच्चने, अर्थेपासा हि
कर्मादयस्ते न भवति शब्दस्य अभिधेयभूताः, न तु एक-
त्वादयोऽर्थात् पाप्नुवन्ति, तेन ते शब्दार्थभूताः, तस्मात्
यद्यपि विशेषणम् एकत्वादयः तथापि विशेषणमेव अभि-
धीयते, यथा हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरति इति
हिरण्यमालित्वं विशेषणत्वे न, तथापि तदेव विधीयते,
तस्मात् कर्तुः एकत्वं शब्दार्था न कर्ता ।

नगु कर्तुः एकत्वात् एकवचनं, कर्त्तृद्वित्वात् द्विवचनं,
कर्तुबहुत्वात् बहुवचनं, तेन नूनं कर्ता शब्दर्थः इति
गम्यते । उच्चते, नैतदनुमानात् शब्दं, कर्ता अनुष्ठेय-
क्रियावगमादेव अवगम्यते इति पञ्चतम् । तत्त्वात् केन-
चित् न बाध्यते । एकवचननिर्देशे कर्त्तृकृत्वं गम्यते,
द्विवचननिर्देशे कर्त्तृद्वित्वं, बहुवचननिर्देशे कर्तुबहुत्वं,
तदपि प्रत्यक्षं, कतरद्वागुमानं वाधितुमर्हति इति, यथा

प्राकृतिवचने शब्दे द्विवचने द्रश्यमेऽवगम्यते, एकवचने द्रव्यैकत्वम्, एवम् इहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् न श्रौतः, न चेत् श्रौतः, न प्रकरणं बाधिष्यते ।

यत् पुरुषप्रयत्नाऽनर्थको भवति कर्मधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्तव्यतावचनात् इति । तदुच्यते, अङ्गं सत् प्रकरणेन गृह्णेत, न चाविहितम् अङ्गं भवति, तस्मात् अङ्गत्वाय विभातव्यम्, अस्मिन् अपि पक्षे । अतो मन्यामहे, प्राकरणिकस्य अयं निषेधः इति । तस्मात् तत् अङ्गं, यदनृतं तत् न वाच्यम् इति, तेन यत् सङ्कल्पितं, तदङ्गं तदेव कर्तव्यं, व्रौहिमयं सङ्कल्पय न यवमयः प्रदेयः ।

आह यदा उभयोः अपि पश्योर्नानृतं वदितव्यं, तदा को विचारेणार्थः ? इति ! उच्यते, पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषधर्मः, तत्र भवेत् आत्मे प्रायश्चित्तम्, सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः, तत्र भवेत् याजुवैदिकं प्रायश्चित्तम् । (३४।४ अ०)

जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निषेधाधिकरणम् ।

अहौनवप्युषस्तद्यत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

ज्यातिष्ठाम श्रूयते, अङ्गिरसो वा इत उत्तमा सुवर्गस्त्रीकमायत्तेऽसु दौचातपसी प्रावेश्यस्त्रीर्थे ज्ञाति तौर्थमेव हि सजातानां भवति इति । दर्शपूर्णमासयोराज्ञायते, तस्मात् जञ्जभ्यमानोऽनुवृथात् । मयि दद्यक्रत् इति, प्राणापानाविवाक्यते इति । तत्र सन्देहः, किमयं धर्मः प्रकरणे निषिद्धते, उत पुरुषव्य तपदिश्यते ? इति । किं तावत्पासन् ? अहौनवत् पुरुषः, तदर्थत्वात्, एष विधिः

यकरणात् उत्कृष्टेत् । कुतः ? पुरुषचुतेः, ब्रूवात् इति
पुरुषप्रथमस्य विवक्षितत्वात् ।

ननु प्रकरणं बाध्यते । उच्चते, बाध्यतां प्रकरणं, वाक्यं
त्वस्य बाधकं, जच्छभ्यमानसंयोगात्, प्रकरणात् दर्शपूर्णं
मासयोः उद्दिश्यते इति गम्यते, वाक्यात् जच्छभ्यमानस्य,
वाक्यज्ञं प्रकरणात् बलोयः । तस्मात् उत्कृष्टेत् इति ।
फलमध्यामनन्ति, प्राणापानावेवात्मस्त्वे इति, स च
संयोगो बाध्यते । तस्मात् पुरुषधर्मः प्रकरणात् उत्कृ-
ष्टेत् अहीनवत्, यथा अहीनसंयोगात् हादशोपस्थाना
प्रकरणात् उत्कृष्टेते, एवं जच्छभ्यमानसंयोगात् मयि दक्ष
क्रतूं इति वचनम् ।

प्रकरणविशेषादा तद्युक्तस्य संकारो द्रव्यवत् ॥

१५ ॥ (सि०) ॥

न वा उत्कृष्टव्यम् । कुतः ? प्रकरणविशेषात्, प्रक-
रणयुक्तः एव जच्छभ्यमानो वचनेन संस्कृयते, यथा यवा-
दिद्रव्यं प्रोक्ष्यादिना । ननु न धक्कोर्ति प्रकरणं जच्छभ्य-
मानशब्दम् एकटेश्वरस्यापयितुम्, वाक्यं हि प्रकरणात्
वक्ष्यत्वरमिति । उच्चते, न ब्रूमः, जच्छभ्यमानशब्दः प्रक-
रणेन अप्राकरणिकात् पुरुषात् निवर्त्यते इति । किं तु
फलं तत्र कन्त्यनीयम् । ननु प्रत्यक्षं ब्रूयते फलं, प्राणा-
पानावेवात्मस्त्वे इति । न इति ब्रूमः, न अत्र विधायकं
शब्दम् नपलभास्तु, य एषः, प्राणापानावेवात्मस्त्वे इति,
वक्त्त्वमानापदेश एष, न विधायकः । स्तावकसु भवति

मन्त्रवचनस्य, तस्मात् दर्शपूर्णमासाभ्याम् अन्यत्र एतत् न फलवत् । प्रतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः संस्कार-कर्म इति गम्यते ।

आह पुरुषसंस्कारकम् इति गम्यते, दर्शपूर्णमासावेद कुर्वतः इत्येतत् न । कथं ? । योऽपि हि अन्यत्र दर्शपूर्ण-मासाभ्यां, जड्जभ्यते, सोऽपि जड्जभ्यमानशब्देन उच्चते एव । न च, प्रकरणेन व्यावर्थ्यते, इत्येतत् उक्तम्, तस्मात् उत्कृश्यते । अब उच्चते, नैव व्यावर्थ्यते, मंस्तुतेन तु तेन नाम्नि प्रयोजनम् । नगु प्रकरणे पुरुषसंस्कारेणापि नाम्नि प्रयोजनम् । उच्चते, संस्कृतपुरुषो दर्शपूर्णमासा-वनुडाश्यति । आह उक्तोऽपि सति संस्कृतोऽन्यत् अनु-हाश्यति । उच्चते, नान्यस्त्र संस्कारो गुणो भवति, अप्र-कृतत्वात् । आह प्रकृतस्यापि न गुणः, वाक्येन पुरुष-धर्मः इत्यवगमात् । उच्चते, नानर्थक्षात् न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मात् अस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्याम् एकवाक्यता, न अन्येन फलवतापि कर्मणा, प्रकरणा-भावात्, तस्मात् नात्कर्षः ।

यत्तु प्रकरणे निवेशः एतस्मिन्पदे ब्रूयात् इत्यनुष्ठान-वचनम् अविवक्षितस्वार्थम् इति, एवं सति अत्यनुवादो भविष्यति, न पुरुषसम्बन्धविधानस्य प्रयोजनम् अस्ति इति ।

व्यपदेशादपक्षयेत् ॥ १६ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुपवर्णितं, द्वादशोपसत्ता यथा उत्कृश्यते, तथे-

हमपि उत्कृष्टव्यम् इति । उच्चते, तदि वाक्येन अहीनाना
व्यपदिष्यते, फलवस्तुस्य अहीनाः, न च, तच्च ज्योति-
ष्टोमेऽहीनशब्दः, गौणत्वात्, व्यपदेशाच्च, तिस्रं एव साङ्क-
स्थोपसदां हादृशं अहीनस्य इति । तसी युक्तम्, हादृशोप-
सत्ता यत्, प्रकरणात् उत्कृष्टते, न तु इह पुरुषसम्बन्धो
सिद्ध्युगोजनत्वात्, अन्यस्यच्च प्रयोजनवतः प्रकरणेऽभावात् ॥
(३।४।५.च०) ॥

— —

चवगीरवादीनां पुमर्यताधिकरणम् ।

शंथौ च सर्वपरिदानात् ॥ ३७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः शूयते, देवा वै शंखुम् वार्हस्यात्ममुद्भवन्
इव्यं नो वह इति प्रकाश्य, वचनमिदं भवति, किं ने
प्रजायाः ? इति तेऽमुद्भवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन
यातयात् यो निहनत् तं सहस्रेण यातयात् यो लोहितं
करवत् यावतः प्रस्त्रन्यं पांशून् संघट्यात् तावतः संवत्-
त्वरान् पिण्डलोकं न प्रजानीयात् इति । तस्मात् न
ब्राह्मणायावगुरेत् न हन्त्यात् न लोहितं कुर्यात् इति ।

तच्च मन्देहः, किं दर्शपूर्णमासयोरवगांरणप्रतिषेधः,
उत पुरुषस्य उपर्यद्यते ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रकरणात्
दर्शपूर्णमासयोरवगांरणादिप्रतिषेधः, न दर्शपूर्णमासयो-
र्बाह्यात्मस्य अवगांरितव्यम् वधीं वा कःयो लोहितं वा
प्रस्त्रम्भनीयम् । अन्य उपाय आस्थातव्य भानतये, तेनात्मा-
हार्येणानमन्ति इति प्रकरणात् प्राप्तंति । एवं प्राप्ते
वृत्तः, शंथौ च प्रकरणात् उत्कृष्टः । कस्मात् ? सर्वपरि-

दानात्, सर्वावस्थस्य ब्राह्मणस्यायं प्रतिषेध उत्तः, न दर्श-
पूर्णमासगतेनैव नावगोरणादि कर्त्तव्यम् इति । ननु
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासधर्मोऽयम् । मत्यं प्रकरणात्, एवं
वाक्येन शुचिगुरमाचार्य धर्मः, वाक्यज्ञ प्रकरणात् वल्लीयः ।

ननु जड्जभ्यमानस्य इव प्रकरणे निवेशो भवेत् । न
इत्युच्यते, तत्र फलं कल्पनौयं, इह कृत्स्नम्, अस्ति हि अब
विधायकविभक्तिः, अतेन यातयात्, सहस्रैष यातयात्,
स्वर्गं लोकं प्रजानौयात् इति, तस्मा उत्कर्ष एवज्ञातौ
यकस्य इति ॥ (३ । ४ । ६ अ०) ॥

— — —

मलवदासः संवादनिषेधम् पुरुषधर्मताभिकरणम् ।

प्रागपरोधात् मलवदाससः ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, मलवदाससा न संवदेत्,
नास्या अबमद्यात् इति । तत्र सन्त्वेषः, किं मलवदाससा
सह दर्शपूर्णमासाहस्य संवादस्य प्रतिषेधः, उत पुरुषस्य
सर्वत्र प्रतिषेधः ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रकरणात् दर्श-
पूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः ।

एवं प्राप्ते बृत्तमः, मलवदाससा सह संवाद उत्क्रम्येत
प्रकरणात् । कस्मात् ? प्रागपरोधात्, एवं श्रूयते, यस्य
वृत्तेऽहनि पद्मौ अनालभुका स्यात् तामपहृथ्य यजेत
इति । पद्मशरणं सह संवादोऽध्यवर्द्दिदर्शपूर्णमासयोः अस्ति,
पद्मि पद्मि एष ते लोकः इति, प्रसन्नमानः प्रतिषिद्धेत्,
स चाप्राप्त एव प्रागपरोधात् अपनौयतां यागमनुतिष्ठतम्,

कथं संवादः प्रसन्न्येत् ? यतः प्रतिषेधमहेत् । तस्मात्
उत्कृष्टे त मलवदाममा सह संवादः ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १६ ॥ (है०) ॥

अन्नप्रतिषेधय भवति, नास्या अन्नमद्यादभ्यस्त्रनं वै
प्लिया । अन्नम् इत्यागमनप्रतिषेधः एष विधीयते, सच
प्रकरणे न प्रसक्तः इति, प्रत्यर्थात् उत्कृष्टः पुरुषधर्मं एष
निषेधयते ॥ (३ । ४ । ७) ॥

— — —

सुर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणम् ।

अप्रकरणे तु तद्वर्मस्तो विशेषात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

अनारभ्य श्रूयते, तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य
भावात्म्यो भवति इति । सुवाममा भवितव्यं रूपमेव
विभर्ति इति । तत्र किं प्रकरणधर्मः उत पुरुषधर्मः ?
इति संशयः । अत्र उच्यते, अप्रकरणे तु तद्वर्मः, ततो
विशेषात्, पुरुषधर्मः एव तौयक स्यात् । कुतः ? ततः
प्रकरणाधीतः त् विशेषोऽस्य, नायं प्रकरणाधीतः, यदि
अप्रकरणे मात्रातः, अर्दप्रकरणधर्मः स्यात्, अप्रकरणे
समाक्षानं न कर्त्तव्यं विशेषं कुर्यात् । तस्मात् एवज्ञाती-
यकः पुरुषधर्मः इति ।

अद्रश्यत्वात् शेषः स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

तु शब्दः पञ्चव्याख्यतो । न पुरुषधर्मो भवेत्, अन्नि-
होचादीनां शेषः स्यात् । कस्मात् ? अद्रश्यत्वात्, नाच
द्रश्यदेवतं श्रूयते, तस्मैवणाद भार्यं यश्व्यम् इति परि-
क्ष्येत । असति तु द्रश्यदेवतासम्बन्धे विभर्त्तिरयं धारणा-

वचनः संस्कारवाचौ, संस्कारश्च शेषभूतस्य अवकल्पते
नान्यथा, तस्मात् कर्मणाम् अग्निहोत्रादौनाम् शेषः । एवं,
सुवाससा भवितव्यम् इति ।

वैदसंयोगात् ॥ २२ ॥ (पू० य० १) ॥

आध्यर्थम् इति वैदसंयोगः शेषभूतस्य युच्यते, शेष-
शेषभूतो हि अध्यर्थुषा क्रियते, न पुरुषधर्मः, दर्शपूर्ण-
मासादौनां हि कर्मणां साङ्गानामङ्गानामध्यर्थः कर्ता ।
तस्मादपि कर्मधर्मा एवज्ञातौयकाः इति ।

द्रव्यसंयोगात् ॥ २३ ॥ (पू० य० २) ॥

द्रव्यपरस्य अत्र भवति निर्देशः, सुवर्णम् भार्यम् इति
हितौयार्थसंयोगात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्मशेषदत्ते प्रयोगव-
चान्, अनर्थकः पुरुषधर्मे ।

**स्यादास्य संयोगवत् फलेन सम्बन्धस्तस्मात् कर्मेति
श्यायनः ॥ २४ ॥ (पू० नि०) ॥**

स्यात् वा फलेन एवच्छातौयकानाम् सम्बन्धः पुरुषधर्मः
इत्यर्थः, सुवर्णस्य वाससां वा धर्मो भवन् निष्प्रयोजनः
स्यात् ।

ननु संस्कृतेन सुवर्णेन वाससा च कर्म सेत्यति । नैत-
देव, सुवर्णस्य अङ्गं न कर्मणः उपकुर्यात् । शुल्यादौना-
मभावात् न कर्माङ्गम् । तस्मात्, दुर्वर्णोऽस्य भावृष्टो
भवति इत्येवमार्दिना एवज्ञातौयकानाम् फलेन सम्बन्धः ।

ननु वर्तमानापदेशोऽयम् । सत्यमेवमेतत्, आनर्थक-
परिहाराय फलाचादनया सम्बन्ध एवितव्यो भवति ।

प्रत्यक्षाच एवितत्त्वादेकवाक्यगतस्य विपरितामो लक्ष्ये-
तान् । कुनः ? प्रत्यक्षा तेजैक्षवाक्यता, परोक्षा प्रत्येन,
विपरितामस्य वर्तमानकालेस्य अविदक्षा, सम्बन्धस्य च
तात्पर्याध्यवमानम् । तत्त्वात् एवच्छातीयकः प्रधानकर्मी-
पटेशः स्थात्, यथा प्रजापतिवतानां फलेन सम्बन्धः,
एतावता हेनसाऽवयुक्तो भवति इति । एवम् पत्रापि
द्रष्टव्यम् । तत्त्वात् एवच्छातीयकः पुरुषधर्मः इति ॥ (३४८)

— — —

जयादीना वैदिकवर्णाहताधिकरणम् ।

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥

(पू०) ॥

इह कर्मसंयुक्ता होमा जयादय उदाहरणम् । येन
कर्मणा ईर्ष्यत् तत्र जयान् जुहुयात्, राष्ट्रभूतो जुहाति
इति, अभ्यातानान् जुहोति इति । तत्रैते किं सर्वकर्म-
णाम् क्षयादीनाम् शेषभूताः, उत वैदिकानाम् अभ्य-
होवादीनाम् ? इति । शेषत्वं तु निर्ज्ञातकर्मसम्बन्धात्,
फलात्रवणाच्च । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वकर्मणाम् शेषाः,
विशेषानभिधानात् इति ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नावनीयसंयोगात् ॥ २६ ॥

(सिं०) ॥

त चेतदस्ति, सर्वकर्मणाम् कर्षणादीनामप्यङ्गभूताः
इति, होमा एते, अतो व्यवतिष्ठेरन्, पाहवनीयसंयोगां
भवति होमेषु, यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्ताभीष्टः

प्रौतो भवति इति, तेन यस्माहवनौयः, तस्य एते अङ्गम् ।
न च, क्षमादौनि पाहवनौये वर्तमते, न च, एषां गार्ह-
वत्वोऽस्ति, यतः प्रश्नौते पाहवनौयः स्वात् । तस्मात् न
कर्षणादौनाम् जयादयः ।

शेषस्य समाख्यानात् ॥ २७ ॥ (है०) ॥

इत्थ पश्यामो वैदिकानां शेषभूताः इति । कुतः ?
समाख्यानात्, आधर्यवम् इति हि समाख्याते वेदे जया-
दयः समाज्ञाताः सन्तोऽध्ययुषा करिष्यन्ते । कर्षणादिषु
अध्ययीः अभावात् अनध्ययुषापि क्रियमाणाः समाख्यां
बाधेरन्, तस्मात् वैदिकानाम् शेषभूताः इति । (३।४।८५०)

वैदिकाश्वप्रतियहे इटिकर्तव्यताधिकरणम् ।

**दोषात्तिष्ठिलौकिके स्याक्षास्त्रादि वैदिके न दोषः
स्वात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥**

एस्वप्रतियहेष्टः, वहयो वा एतं घट्हाति, योऽस्त्वं
प्रतिघट्हाति, वावतोऽस्त्रान् प्रतिघट्हौयात्, तावतो वाह-
णान् चतुर्क्षपालान् निर्वपेत् इति । तच सन्देहः, किं
लौकिकेऽस्वप्रतियहे इष्टः, अथ वैदिके ? इति । कः
पुनर्लौकिकोऽस्वप्रतियहः ? को वा वैदिकः ? इति । लौकिके
भिजमाणो वा अभिजमाणो वा यज्ञानं लभते, तच
लौकिकाश्वप्रतियहः । वैदिकोऽपि, पौष्ट्रीकोऽस्वसहस्रं
दक्षिणा ज्योतिष्टोमे गौवाद्यस्य इति ।

तत्र उच्चते, वैदिकत्वसामान्यात् वैदिके इति प्राप्ते,

उच्चते, दोषात्स्विष्टिर्लोकिके स्थात्, दोषो हि चूयते, वहसो वा एतं गृह्णाति योऽस्म प्रतिगृह्णाति इति, स चायम् अनुवादो यज्ञ दोषः, तत्र इति स च सौकिकेऽस्म प्रतियहे गृह्णात् अन्यस्मात् वा पापकर्मणः ज्ञातो भवति इत्युपपश्यते, दोषसंयोगात् सौकिके इति गम्यते । आह न दोषसङ्खीर्तनं प्रायचित्तविषयविशेषणं, किन्तु प्रायचित्त-सुख्येन । उच्चते, दोषनिर्वातार्थे सत्येवं स्थात्, वहस-प्रमोक्षनम् इदं कर्म, तत् सौकिके भवितुमर्हति, सौके वहस्यहस्यस्य विद्यमानस्थात्, वैदिके त्वस्मप्रतियहे तत् न स्थात्, शास्त्रादि वचनेन तस्य कर्तव्यता अवगम्यते यदि च ततः पापं स्थात्, न तस्य कर्तव्यता अवगम्येत, अकर्तव्यम् हि पापफलम् ।

ननु वैदिकेऽपि प्रतियहे अप्रतिग्राहात् प्रतिगृह्णतः पापमस्ति । उच्चते, भवेदेवं, यदि प्रतिगृहस्य कर्तुरिष्टि-र्भवेत्, सा तु खलु यथा हेतुकर्तुः, तथोच्चराधिकरणे वस्त्रामः । तस्मात् न वेदचोदितेऽस्मप्रतियहे इष्टिः, इत्येतावत् इह अधिकरणे सिहम् ।

अर्थवादो वा अनुपपातात् तस्माद्यन्ते प्रतीयेत

॥ २६ ॥ (सि०)

न च एतदस्ति, यदुक्तम्, यः शुद्धादन्यस्मात् वा पाप-क्षतो सौकिकेऽस्म प्रतिगृह्णीयात् स एतामिष्टि निर्वपेत् । स हि वहस्यहोतः इत्युच्यते, अलोदरेष यो गृहीतो, यस्म उदरं अस्तुष्यता अयति । अलोदरम् इत्येव सौके

तत् प्रसिद्धम्, न च, तस्य अस्तप्रतिप्रथो लौकिको निदा-
नम् इति प्रतिज्ञायते, न च, प्रनेन विधीयते । तस्मात् न
अस्तप्रतिप्रथात् अस्तोदरोपपातः ।

अथ पायं वहशग्रन्थेन उच्चते, हुखीते इत्येषोऽभिप्रायः
इति । तदा प्रसिद्धोत्तमायां क्लेशमाच्च, हुखत् वहशग्रन्थेन
उच्चते, तच याऽपि प्रतिप्रथे वहशग्रहौतः स्वात्, रक्षण-
पोषणविचिकित्सादिना क्लेशेन नैव पक्षो अवतिष्ठेत, लौ-
किकोऽस्तप्रतिप्रथे इति, प्रसिद्धिवाधेत । तस्मात् अर्द्धवाद-
एषः, यावत् वहशग्रहौतस्य वहशोऽस्तने श्रीयः, तावत्
एतेन इति उपमानेन एषा सुतिः, योऽस्य प्रतिप्रथः, तत्
वहशग्रहणमिव, या इष्टिः, सा तदुपोषनौव, यदा वहश-
ग्रहौतेन उपोषनम् अवश्यकर्तव्यम्, ताहग्रैतत् इति,
तस्मात् यज्ञे प्रतीयेत । लौकिके हि फलं कल्पनौषम्,
वैदिके यज्ञिन् अस्तप्रतिप्रथः, तस्माहभूता भविष्यति, तच
प्रयोगवचनेन सह एकवाक्यता सम्बन्धात् अवकल्पयमाना,
परोक्षादाः फलवचनेन सह एकवाक्यताया लघौयसी इति
युक्तम् इष्टिः वैदिके दाने इति । (३।४।१० अ०) ।

दातुर्बाह्योद्याधिकरणम् ।

अस्तोदितं च कर्मभेदात् ॥३०॥ (प०)

यावतोऽस्तान् प्रतिग्रहीयात्, तावसो वाहशान् चतु-
र्कपातान् निर्वपेत् इति । तच एतत् समधिगतं, वैदिके
अस्तप्रतिप्रथे इष्टिः इति । अथ इदानीं सन्दिग्धते, किं

प्रतियहकर्ता कर्तव्या, यस्मै दीयते । उत हेतुकर्ता, यो इदाति ? इति । किं प्राप्तम् ? अचोदितं च कर्मभेदात्, न दानस्य कर्तुः इष्टिसोद्यते, प्रतियहकर्तुः तमवगच्छामः यावतोऽखान् प्रतिष्ठायात् तावत्सतुष्कपालान् वारुणान् निर्वपेत् इति, तस्मात् प्रतियहीत्रा कृत्विजा कर्तव्या इति ।

सा लिङ्गादात्मिंजे स्यात् ॥३१॥ (सि०)

नैषा प्रतियहकर्तुः, किं तर्हि हेतुकर्तुः स्यात् । कुन्तः ? लिङ्गात् । किं लिङ्गम् ? पूर्वपदानाम् उत्तरैः पदेयथार्थम् अभिसम्बन्धः, इदं श्रूयते, प्रजापतिर्वरुणायाः श्वमनवत् इति, प्रजापतिः अश्वस्य दाता कौत्तिंतः, वरुणः प्रतियहीता, स स्मां देवतामार्चित् इति, सः इति सापेक्षं पूर्वप्रकृतं वाक्यशेषमपेक्षते, सः इति प्रजापतिं प्रतिनिर्दिशति इति तेन सह एकवाक्यतां याति । सामानाधिकरण्याच्च प्रजापतेरेव प्रतिनिर्देशोऽवकल्पते, न सु वरुणस्य वैयधिकरण्यात् । स पर्यदीर्घत इच्छोऽपि प्रजापतिमेव प्रतिनिर्दिशति पूर्वप्रकृतं, तेन च सह एकवाक्यतां याति । म एवैतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् इति प्रजापतिरेव इति, निरवपत् प्रजापतिरेव इति, ततो वै स वरुणपाशात् अमुच्यत प्रजापतिः । वरुण एतं गृह्णाति इति हेत्वपदेशोऽयम्, यस्मात् एव प्रजापतिर्वरुणाय अश्वं दस्वा परिदीर्घः, तस्मात् योऽश्वं प्रतिष्ठाति प्रयच्छति सं वरुणं गृह्णाति, स परिदीर्घते इति । यतसु वारुणे

प्रतिमुक्तः, तस्मात् अनेनापि अश्वं प्रयच्छता वाहणी
निर्वस्थः, इत्यग्नस्य दातुर्वाक्षणौ इष्टिः प्रथस्यते, कर्तव्या
अनेनास्यातेन । तस्मात् अश्वं दत्त्वा वाहणीम् इष्टिं
निर्वपेत् इति ।

आह ननु यः अश्वं प्रतिगृह्णाति स निर्वपेत् इत्यु-
च्चते । एवं सत्यन्यथोपक्रान्ते वाक्ये अन्यथोपसंहृते उप-
क्रमोऽप्यनर्थकः स्यात्, उपसंहारोऽपि । तस्मात् उपक्रमे
वा शश्वार्थं उपसंहारवशेन कल्पनीयः, उपसंहारे वा उप-
क्रमवशेन । तच प्रजापतिर्वर्णणायाश्वमनयत् इति, वह-
णात् अश्वम् प्रत्यगृह्णात् इति उपसंहारानुरोधेन कल्पेत्,
वहा उपक्रमवशेन उपसंहारं, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, इति,
योऽश्वं प्रतिश्चाहयति इति । तच मुख्यं वा पूर्वं चोदनात्
लोकवत् इति प्रथममनुग्रहीतव्यं निरोधाभावात् ।
पश्चात्तनं तु विरोधात् लक्षणया कल्पनीयम् ।

अपि च, प्रजापतिर्वर्णणाय अश्वमनयत इति वह-
णात् अश्वं प्रत्यगृह्णात् इति बहुसमज्ज्ञसं कल्पयितव्यम् ।
प्रतिगृह्णाति इत्येष शब्दः, प्रतिश्चाहयति इत्येतम् अर्थम्
शक्तोति यथा कथाचित् शक्त्या वक्तुम्, योऽहि तत् आ-
चरति, येन च क्रिया प्रणाद्यापि सिद्धति, स तस्याः
क्रियादाः कर्त्ता इति शक्यते वदितुम्, यथा षड्भिर्हलैः
कर्षतीति संविधानं कुर्वन् विलेखनमकुर्वन्नप्युच्यते, तत्स-
मर्थम् आचरति इति । एवम् इहापि स प्रतिश्चसमर्थम्
आचरति यो ददाति । तस्मात् ददत् प्रतिगृह्णाति इति
शक्यते वदितुम् । तस्मात् अध्यवधार्य इदमवक्तुतम्, ददत्

प्रतिगृह्णाति इत्युच्यते, तस्य च वारुणी इष्टः इति । (१।४।११ अ०) ।

वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचर्विधानाधिकरणम् ।

पान-व्यापच्च तदत् ॥ ३२ ॥ (पृ०)

इदं समामनल्लि, सौमेन्द्र चहं निर्वपेत् श्यामाकं सोमवामिनः इति । तत्र सन्देहः, लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सौमेन्द्रशः, उत वैदिकस्य ? इति । किं लौकिकं सोमपानम् ? किं च वैदिकम् ? । उच्यते, वैदिकं सोमपानं ज्योतिष्ठोमे तद्विकृतिषु च, लौकिकं सोमपानं यत् सप्तरात्रेषु दशरात्रेषु धातुसाम्यार्थमासेव्यमाने सोमे । किं तावत् प्राप्तम् ? पानव्यापच्च तदत्, लौकिके वमने इष्टिर्भवितुमर्हति, न वैदिके, तदत् इति पूर्वैः पद्मः प्रतिनिर्दिष्टः, यथा तच दोषसंयोगेन श्वणात्, लौकिकं इत्वा प्रतियहे इत्युक्तम्, एवम् इहापि दोषसंयोगेन श्वणं भवति, इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं पिबति इति लौके धातुसाम्यार्थमासेविते वमनेन विनष्टे धातुसाम्यव्यापदा इन्द्रियेण व्यृहिरुपपद्यते, शास्त्राद्वै वैदिके न दोषः स्यात्, तच, श्रेष्ठः पातव्यः इति शश्वासोदितं निर्वृत्ते नास्ति दोषः । यद्यपि तम्यते, तथापि पानक्रिया तच निर्वर्त्तिता, क्षतो वचनार्थः इतिं न दोषः स्यात् । तथात् लौकिकस्य सोमपानस्य व्यापदि सौमेन्द्रः स्यात् ।

दोषात् वैदिके स्यादर्थाद्वि लौकिके न दोषः
स्यात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

वैदिकस्य पानस्य व्यापदि भवितुमहीति, न लौकि-
कस्य । कस्मात् ? । दोषात्, दोषसम्बन्धोऽच श्रूयते, इन्द्रि-
येण वा एष वीर्येण हप्त्यते इति । लौकिके पुनर्धातुसा-
म्यादर्थं क्रियमाणे न किञ्चित् दृश्यति, वमनाय एव हि
तं पिबन्ति लोके । पथापि अयमर्थवादः, तथापि फल-
कल्पनापरोहाराय वैदिके एव इति कल्पना न्याया । (३।
४।१२ अ०) ।

— — —

सौमेन्द्रचरीयं जमानपानव्यापदिष्यताधिकरणम् ।

तद्वर्त्वाविशेषात् ॥ ३४ ॥ (पू०)

तदेतत् सोमपानव्यापदि सौमेन्द्रं कर्म, सर्वं च वमने
स्यात् आत्मिजे यजमाने च । कुतः ? । अविशेषात्, न
विशेषः कश्चित् आत्मीयते, अस्य वमने स्यात्, न अस्य
इति, तस्मात् सर्वं च भवेत् ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुतः ? तदर्थत्वात्, तदर्थं
कर्म यजमानार्थं, यत्र सोमो वम्यते, यत् त्वत्र सौमेन्द्रं
कर्म । तदपि तदर्थमेव । इदं हि सोमवामिन उपकाराय
शृ॒यते, तत् सोमवामिनः, यत् यजमानस्य उपकर्तुम्
शक्नोति नात्मिजः, न हि तत् ऋत्विगर्थं कर्म, यत्र सोमो
वम्यते । अथ उच्येत् सोमवामिनोऽभ्यर्थोऽहोत्वा आत्मीया
ऋत्विजः, तदीयेषु अविषु निर्बन्धयिष्यन्ति इति । तथा
स्ति यदि वा व्यृहसोमस्य कर्मणो न अह्नः, न सोमवा-

मिनोऽध्यर्थोः होतुर्वा, तत्र अत्यन्तगुणभूता अध्यर्थादयः
खेच्छत्विग्मिः कारयन्ति न फलं प्राप्नुवन्ति, तदर्थं च
क्रियमाणं न यजमानस्य उपकारे वर्त्तते इति न ऋत्विजो
वमने क्रियेत ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ ३६ ॥ (है०)

लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिनः इति ।
कथम् ? । सोमपीथेन वा एष व्यृध्यते यः सोमं वमति
इति यजमानः, सोमसंस्कारे विनष्टे विगुणमस्य कर्म्म इति
व्यृध्येत, न कथच्चित् ऋत्विजो व्यृद्धिः । ऋत्विजो यस्य
सोमं वमन्ति इति वमनेन सम्बन्धः स्यात्, न यः सोमं
वमति इति । तस्मात् अपि पश्यामो यजमानस्य वमने
सौमेन्द्रम् इति । (३४।१३ अ०) ।

आर्याष्टाकपात्रचरीड़वदानमात्रस्य हीतव्यता धक्करणम् ।

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (पृ०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र समाप्नायते, यत् आम्नेयो-
एष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति
इति । तत्र सन्देहः, किं कृत्स्नं हविः, अम्नेये प्रदात-
व्यम्, उत शेषयितव्यं किञ्चित्, किञ्चित् दातव्यम् ? इति ।
किं प्राप्तम् ? कृत्स्नं हविः प्रदीयेत । कुतः ? तदर्थत्वात्,
पुरोडाश आम्नेयः कर्त्तव्यः इति वचनम् । तस्मात् सर्वं
प्रदातव्यम् इति ।

निरवदानात्, शेषः स्यात् ॥ ३८ ॥ (सि०)

निष्कृष्टावदानं निरवदानम् । तद्वि श्रूयते, हर्ष-
विषोऽवद्यति इति । अपरमपि वचनं, हरवदानं जुहोति
इति, तेन हरवदानमाचं होतव्यम्, अन्यत्परिशेषणीयम् ।

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ३६ ॥ (आ०)

न चैतदस्ति, हरवदानमाचं होतव्यम् इति, यत्
जुहोति, तत् द्विरवखण्डनेन संस्कर्तव्यम् इति, होतव्ये
द्विरवखण्डनमाचं विधीयते, न अद्विरवखण्डतस्य होमः
प्रतिषिद्धते, क्षत्र्सं च होतव्यमिति तदेवं न्याशं,
नान्यथा ।

कृतत्वात् कर्मणः सकृत्यात् द्रव्यस्य गुणभूत- त्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि०) ।

उच्यते, यदा द्विरवखण्डविशिष्टं होमे श्रुतं, तदा
सकृदवदानं यावत् श्रुतं तत्सर्वं कृतं, तदा न अपरं
द्रव्यमस्ति इति पुनर्यागो न आवत्तितव्यः । कथम् ? ।
तद्वि द्रव्यं यागनिर्वल्यर्थं, न द्रव्यं यागेन सम्बन्धित-
व्यम् इति, यदि हि यागेन हविः सम्बन्धितव्यं स्यात्, ततो
यागेन हरवदाने सम्बन्धिते अपरमपि सम्बन्धनीयमस्ति
इति, तत्सम्बन्धार्थं पुनर्यागः आवत्तेत । न तु यागो द्रव्य
सम्बन्धार्थः, किं तर्हि, द्रव्यं यागे गुणभूतं, यागः कथं नि-
र्वल्यमुपेयात् ? इति द्रव्यमुपादीयते । तेन निर्वल्ते यागे
सिञ्चे च पुरुषार्थं न नियोगेन गुणानुरोधेन प्रधानाहत्ति-
युक्ता इति ।

कर्वं न द्रश्यं प्रधानं, येन आडत्तिर्वं भवेत् ? । यतो
यागात् फलम्, भूतभव्यसमुचारणे भूतं भव्यायोपदिष्टते
इति । न च, यागेन द्रव्यस्य उपकारो निर्वर्त्तते प्रत्यक्षः
किञ्चित्, तस्मात् हयवदानं दुला शेषयितव्यम् इति । यत्
उक्तं, आम्लेयं हविः इति वैष्णवात्, सर्वं होतव्यम् इति
गम्यते इति, तत्र आनुमानिको होमसम्बन्धः, इह तु
प्रत्यक्षो हिरवदाने । अपि च भक्तस्य सम्बन्धेऽपि तद्वि-
त्तस्य उपपत्तिः, ततो यद्हीतव्यम् इति । सामान्यं खलु
आम्लेयः इति, हयवदानं जुहोति इति विशेषः । तस्मात्
शेषयितव्यं किञ्चित् इति ।

शेषदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (है०)

शेषात् इडामवद्यति शेषात् स्तिष्ठतातं यजति इत्यग-
वादात् अस्ति शेषः इति पश्यामः ॥ (३।४।१४ अ०) ।

— + —

सर्वशेषैः स्तिष्ठददुष्टानाधिकरणम् ।

**अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् शेषस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ ४२ ॥ (पू०)**

स्तो दर्शपूर्णमासो, तत्र शेषकार्याल्पि ऐहप्राग्निषसौ-
विष्टव्वदाहीनि तत्र सन्देहः, किं हविषो हविषः कर्त्त-
व्यानि, उतैकस्मात् हविषः ? इति । किं प्राप्तम् ? अप्रयो-
जकत्वात् एकस्मात् क्रियेरन्, अप्रयोजकानि शेषकार्याल्पि
हविषाम्, यदि शेषकार्यैः प्रयुक्तानि, भवेत्युः सर्वाल्पि
प्रयुक्तानि इति सर्वेभ्यः क्रियेरन् अन्याद्वानि त्वेतानि, च

अवश्यं शेषकार्येषु विनियोगव्यानि, सर्विधानात् यतः
कुतस्त्रिदगुष्ठातश्चानि, शेषो हि साधनममीषाम् इति ।

संस्कृतत्वाच ॥ ४३ ॥ (है०)

सक्षेषु एवज्ञातीयकेन शेषकार्येण संखृतं प्रधानम्
इति छत्वा न अपरस्त्रादपि कर्तव्यम् इति ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, संस्कारस्य तदर्थ- त्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०)

सर्वेभ्यो वा इविर्भ्यः शेषकार्याणि कर्तव्यानि ।
कुतः ? । कारणाविशेषात्, यत् एकस्य इविषः शेषकार्य-
क्रियार्था कारणं, तत् सर्वेषां, स हि शेषः प्रतिपादयि-
तव्यः, यस्य एव न प्रतिपादयते, तस्य तेन संस्कारेण वर्जनं
स्यात्, तस्मात् सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति ।

लिङ्गदर्शनाच ॥ ४५ ॥ (है०)

लिङ्गं च दृश्यते, देवा वै स्त्रिष्टुतमब्रुवन् इव्यं नो
वह इति, सोऽब्रवीत् वरं हृष्टे भागोऽस्त्विति, हृषीचेति
तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीत् उत्तरार्द्धादेव मन्त्रं सक्षत् सक्षदवद्यात्
इति वीस्त्रादर्शनम् । तस्मात् सर्वेभ्यः शेषकार्याणि इति ।
(३।४।१५ अ०) ।

प्राप्तमि शेषात् स्त्रिष्टुतदायगुष्ठानाधिकरणम् ।

एकस्माच्चेत् यथाकार्यविशेषात् ॥ ४६ ॥ (पू०)

अथ छत्वाचिन्ता । यदा एकस्मात् भवेयुः, किं तदा

यतः कुतश्चित्, उत प्रथमात् ? इति । किं प्राप्तम् ? यतः कुतश्चित् इति । कुतः ? । न कश्चिद्विशेष आश्रीयते इति, तस्मात् अनियमः इति ।

मुख्यादा पूर्वकालत्वात् ॥ ४७ ॥ (सि०)

मुख्यादा कर्तव्यानि । कुतः ? पूर्वकालत्वात्, ततः कर्तव्ये बु नास्ति निमित्तविधातः, असति निमित्तविधाते निमित्तिकम् कर्तव्यम् इति, ततः कृतेषु द्वितीयादीनां निमित्तविधातः इत्यक्रिया । तस्मात् मुख्यादेव क्रियेत् इति । (३।४।१६ अ०) ।

— — —

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् ।

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ४८ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदं मध्यर्थोः, इदम् अग्नीधः इति । तत्र सन्देहः, किमयम् कृत्विजां विभागः परिक्रयाय, उत भक्षणाय ? इति । किं प्राप्तम् ? परिक्रयार्थो विभागः । कुतः ? । भक्षाश्रवणात्, न श्रूयते, भक्षयितव्यम् इति, य एव श्रुतस्योक्तर्गे होषः, स एव अश्रुतपरिकल्पनायाम् । कर्मकरेभ्य दौयते, तस्मात् परिक्रये एषः ।

तत्पंस्तवाच्च ॥ ४९ ॥ (ह०)

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्द्दर्शिणा इति दर्शिणासंस्कवाच परिक्रयार्थं मन्यामहे ।

भक्तार्थी वा द्रव्ये समत्वात् ॥५०॥ (सि०)

भक्तार्थ एव विभागः । कुतः । दानस्य अभावात् ।
कथम् अभावः । प्रभवता हि शक्यं दातुम्, न अप्रभवता ।
कथं न प्रभुत्वम् । सङ्कल्पितं हि यजमानेन, देवतायै एतत्
इति, न च, देवतायै सङ्कल्पितेन शिष्टाः स्वेन एव व्यव-
हरन्ति । तस्मात् शिष्टाचारम् अगुवर्त्तमानेन अशक्यं
प्रभवितुम्, तस्मात् न परिक्रयः ।

अब यत् उक्तं, न च यते, भक्तयितव्यम् इति, यावां च
अत्युत्स्य उक्तगें होषः, तावान् अश्रुतपरिकल्पनायाम् इति ।
उच्यते, इदं ब्रह्मणः इत्येवमादिभिर्ब्रह्मादीनां, भागैरभि-
सम्बन्धः, तत्र भागा ब्रह्मादीनाम् उपकुर्युर्ब्रह्मादयो वा
भागानाम् । ब्रह्मादिभिर्भागानाम् उपकुर्वद्विनं किञ्चित्
हृष्टमस्ति, भागैर्लु ब्रह्मादीनाम् उपकारकैः शक्यते केनचित्
प्रकारेण दृष्ट उपकारः कर्तुम्, भक्ष्यमाणैः । तस्मात्
भक्तयाय विभागः इति । कः पुनः उपकारः इति चेत् ।
द्वासानां कर्मयेष परिसमापने सामर्थ्यं भवति इति ।

व्यादेशाद्वानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

अब यत् दक्षिणासंस्तवः इति व्यादेशसामान्यात् तत्,
अपरिक्रयार्थेऽपि भविष्यति इति । (३१४।१७ अ०)

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाषे द्वतीयस्या-
ध्यायस्य चतुर्वदः पादः ।

— — —

हत्तैये अध्याये पञ्चमः पादः ।

अथ भ्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ।

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥१॥ (पू०)

स्तो दश्येषुर्णमासौ, तत्र शूयते, उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते
समवद्यति इति, तथा इडामुपहृयति इति, तथा अन्यानि
शेषकार्याणि । तत्र सन्दे हः, किं आज्यात् उपांशुयाजद्रव्यात्
स्विष्टकृदिङ्गमवदातव्यम्, उत न इति । किं प्राप्तम् ? अव-
दातव्यम् इति । कुतः । सर्वसंयोगात्, माधारणप्रकरण-
समान्वानात् सर्वेषां शेषकार्याणि । अपि च सर्वसंयोगो
भवति, तद्यत् सर्वेष्यो हविर्भ्यः समवद्यति इति । तस्मात्
आज्यादपि शेषकार्याणि क्रियन्ते ।

कारणाच्च ॥२॥ (ह०)

कारणं शूयते, देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो
वह इति, सोऽब्रवीदरं त्रृणै भागो मेऽस्विति, त्रृणीष्वित्य-
ब्रुवन्, सोऽब्रवौत् उत्तरार्द्धात् एव महां सकृत् सकृदवद्यात्
इति, तुल्यं कारणम् अन्येषाम् आज्यस्य चार्थवादे सङ्की-
र्त्यते । तस्मादप्याज्यात् अवदातव्यम् इति ।

एकमिनून् समवत्तशब्दात् ॥३॥ (ह०)

आदित्ये चरौ प्रायणीये शूयते, अग्नये स्विष्टकृते सम-
वद्यति इति, आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवद्यति इति,
मिश्रस्य अन्येन हविषा समवद्यति इति, यदि च आज्या-
दपि स्विष्टकृतेऽवदीयेत, ततस्मादकेन प्रापणीये आज्याव-

दाने क्रियमाणे समवद्यति इत्युपयदते । इतरथा चरोरै-
कमात् अवद्यति इत्यभिष्ठत् ।

आज्ञे च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥४॥ (इ०३)

घौवे च आज्ञे स्विष्टकृदर्थवादो भवति, अवदाय अव-
दाय भ्रुवां प्रत्यभिघारयति, स्विष्टकृतेऽवदाय न भ्रुवां
प्रत्यभिघारयति, न हि ततः परामाहृतिं यच्चन् भवति
इति, प्रत्यभिघारणस्य एतत् प्रयोजनं दर्शयति, ततः परा-
माहृतिं होष्यति इति । सौविष्टकृते हृते ततः पराहृति
नास्ति इति न प्रत्यभिघार्येत । स्विष्टकृदर्थे भ्रुवायां भवति
प्रत्यभिघारणम् इति दर्शयति ।

अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानात् अशेषता ॥५॥

(सि०)

नैवं, घौवाज्ञात् स्विष्टकृदिङ्गम् अवदातव्यम् इति ।
कमात् । अशेषत्वात् । कुतो न अस्य शेषः । सर्वादानात् ।
साधारण्यान्न भ्रुवायां स्यात् ॥६॥ (आ० नि०१)

ननु उपांशुयाजार्थं गृहीते यत् भ्रुवायां शिष्टं, तत् शेष-
भूतम् । नैतत्, साधारणं हि तत्, उपांशुयाजाय, अन्ये-
भ्यष्ठ प्रयोजनेभ्यः । यावत् आज्ञेन यष्टव्यं, तत् तत्
आज्ञं प्रयोजयति । यस्य यस्याज्ञं, तस्य तस्यैवं यहीतव्यं
संस्कृतव्यच्छ इति, तस्मात् साधारणं घौवम् आज्ञम् ।
दर्शयति च, सर्वस्मै वा एतत् यज्ञाय गृह्णते यत् भ्रुवायाम्
आज्ञम् इति । किमतो यदेवम् इति । यत् साधारणम्

उपांशुयाजाय अवतं भ्रुवायामात्यं, तेन अन्यानि प्रयोजनानि कार्याणि, न तु तत् प्रतिपाद्यं, यद्हि क्षतप्रयोजनम् आकीर्षकरम् अवतिष्ठते, तत्, प्रतिपादयितव्यम् इति, क्षचिच्च, वत्युतिपादयितव्यम्, तत् एवं प्रतिपादयितव्यम् इति, यस्तु प्रयोजनवत् उपात्तं तत् न प्रतिपादयितव्यम्। तस्मात् न भ्रुवायां उपांशुयाजस्य सौविष्टक्षतश्च क्षित्येषः प्रतिपादनीयः यथा यत्र एकस्यामुख्यायां बहुनामोदनः शृतो भवति, तत्र एकस्मिन् भुक्तवति, न, तस्य गिष्टः भूत्येभ्यः प्रतिपादनीयमुख्यायामस्ति इति गम्यते, प्रयोजनवद्हि तत्। एवम् उपांशुयाजात्येऽपि द्रव्यम् इति।

आह जुह्वां तद्हि आत्यस्य शेषो भविष्यति, चमसवत्, यथा चमसेषु यहेषु च सोमस्य चोदनया इति। तत्र प्रत्याह,

अवतत्वाच जुह्वां, तस्य च होमसंयोगात् ॥७॥

(आ० नि० २)

भ्रुवायां तावत् नास्ति शेषः उपांशुयाजस्य साधारणत्वात् इत्युक्तम्। अथ कस्मात् न, जुह्वां यच्छिष्टः, तेन शेषकार्यं यथा होमार्थं चमसे शेषः इति। उच्यते, यत् जुह्वामवत्तं तत् सर्वं होमेन सम्बद्धं, तस्मात् न जुह्वां शेषः

चमसवदिति चेत् ॥८॥ (आभा०)

इति पुनर्द्दुलं, तत्परिहर्त्यव्यम्।

न चोदनाविरोधाहुविः प्रकल्पनत्वाच्च ॥ ६ ॥
(आ० नि० ३)

नैतदेष्म् । कुतः । चोदनाविरोधात्, सोमस्य अम्ले-
ब्रीहीत्यनुवषट्करोति इति तत्र चोदना । अपि च, तत्र
ऐन्द्रवायं गृह्णाति इत्येवमादीनि यहणानि न सोम-
संयुक्तानि, हविःप्रकल्पनान्येव, इह पुनर्हीमसंयोगः, चतु-
र्ग्रीहीतं जुहोति इति ।

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥ (आ० नि०

अथ यदुक्तम्, तत् यज्ञर्वेभ्यो हविभ्यः समवद्यति
इति । उच्यते, उत्पन्नं शेषमधिकात्य एतत् उच्यते, न अवि-
शेषणं, तस्मात् ये इह शेषास्तेभ्यः सर्वेभ्यः इति, यथा सर्वः
ओदनो भुक्तः, सर्वे ब्राह्मणा भुक्तवस्तः इति प्रकृतापेच्चः
सर्वशब्दः, एवम् अचापि इति ।

जातिविशेषात् परम् ॥ ११ ॥ (आ० नि० ४)

अथ यदुक्तम्, प्रापणीये केवले चरौ समवत्तशब्दो न
अवकल्पते, यदि न तत्र चोदकेन आच्यादपि स्थिष्ठकद-
वदानम् इति । उच्यते, असत्यपि आच्यात् शेषकार्ये
समवत्तशब्दो जातिविशेषापेच्च उपपद्यते, ओदनजाति-
मान्यजातिं च अपेक्ष्य । अनुवादो हि सः, यथा सभवं
च अनुवादः कल्प्येत ।

अन्त्यमरेकार्ये ॥ १२ ॥ (आ० नि० ५) ॥

अथ यदुक्तम् स्थिष्ठकदर्थं, भ्रवायामभिवारणं दर्श-

यति इति न तत् सिद्धादिष्ठं, व्रीषभावात् इत्युक्तम् ।
तस्मात् अवं तस्मार्थः, न हि तत्र आहुतिं यज्ञन् भवति
इति न रेक्षते, ध्रुवातो यदि आहुतिः अपरा होतव्या
भवेत् न च प्रत्यभिघायेत् । ध्रुवातः किं लिङ् रिच्येत्, न
रेक्षते अपरस्ता आहुतेः अभावात्, किं प्रत्यभिघारवेन
इति ॥ (३।५।१४०) ॥

—०—

साकं प्रस्ताव्ये शिष्टकर्त्त्वानुभावाधिकरणम् ।

साकं प्रस्ताव्ये सिष्टकर्त्त्वानुभावाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इर्णपूर्वमासवोः चूयते, साकं प्रस्ताव्यीवेन यजेत् इति ।
तत्र चन्द्रेहः, किं सिष्टकर्त्त्वानुभावाधिकरणम् । नास्ति ? इति ।
अस्ति इति चूयः । कुतः ? । इर्णपूर्वमासविकारो
हि साकं प्रस्ताव्योयम् इति । एवं प्राप्ते चूयः, नास्ति
इति । कुतः ? । अशेषत्वात्, सर्वादानां अशेषता ।
कथम् ? । एवं तत्र चूयते, आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्ने-
येव पुरोडाशेन अम्लीधि स्तुतो प्रदाय सह कुचीभिरभि-
क्रामन् आह इति । तस्मात् न ततः शेषकार्यम् इति ॥
(३।५।२४०) ॥

— —

सौवामन्यां शिष्टकर्त्त्वानुभावाधिकरणम् ।

सौवामन्यां शिष्टकर्त्त्वानुभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अस्ति सौवामन्यी, तत्र यहाः चूयन्ते, आश्विनसार-
स्ततैव्याः तत्र चोदजेन सिष्टकर्त्त्वानुभावाधिकरणम् । अथ इदानीं
चन्द्रेहः, किं निवर्तते, उत न ? इति । किं प्राप्तम्

होदकानुप्रहाव कर्तव्यम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,
सौचामण्डां च यहेव न कर्तव्यम् इति चश्चेन अति-
हिश्चते । कुतः ? । अशेषत्वात् सर्वादानात् अशेषता ।
तदापि हि यहेव एहोत्म् प्रतिष्ठन्ते, यत् पवीष्टहाव
सुरार्थाव गृह्णन्ते इति, यहस्त् खल्पयि तत् द्रव्यम्
अभिगृहीतमभ्यनुकम्भ अभ्यावावित देवतां प्रति । यथा,
गृहीतान् यहानुत्विज आददते, आद्विनमध्वर्यः, सारस्त्
ब्रह्मा ऐन्द्रं प्रतिप्रसाता इति, एमार्घम् अशेषादानं भवति,
होमसंयोगशैषां शूयते, उत्तरेऽन्मौ पवीष्टहान् जुहुति
दक्षिणेऽन्मौ सुरार्थान् जुहुति इति ।

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥ (यु०)

एतमेव व्यायं, शेषवचनमुपोद्दत्तयति । उच्छिन्छि,
न सर्वं जुहोति इति, सर्वहोम प्राप्ते, प्रतिषेधोऽवकल्पते ।
वाचनिकत्वाच्च स्तिष्ठत्वदिहं न भवति, तस्य अन्यत्रोप-
योगवचनात्, ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषवस्य पातारम्
इति, अपरस्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोगः, शताढ़-
शायां विचारयन्ति इति । (३ । ५ । ३ अ०) ।

सर्वपृष्ठे छौ लिटिङ्गदिलादीना सकृदनुह नाविकरणम् ।

द्रव्यैकत्वे कर्म्मभेदात्पतिकर्म्म क्रियेरन् ॥ १६ ॥
(पृ०)

अस्मि सर्वपृष्ठे छौः इन्द्राय राघवत्तराय, इन्द्राय वार्ष-
ताय, इन्द्राय वैरुपाय, इन्द्राय वैराजाय इन्द्राय शाकराय

इति । तच पुरोड़ाशी बङ्गनां कर्मणां साधारणः । तच सन्देहः, किं प्रति कर्म स्थिष्टकृदिङं कर्तव्यं, सकृदेव वा? इति । किं प्राप्तम् चोदनागुणात् प्रति कर्म, कर्तव्यम्, एकमिन् परि द्रव्ये बहुत्वात् कर्मणाम् ।

**अविभागात् शेषस्य, सर्वान् प्रति अविशिष्ट-
त्वात् ॥ १७ ॥ (सि०)**

सकृदेव कर्तव्यम् इति ब्रूमः अविभागात् शेषस्य, न अच विभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोड़ाशस्य, उत्तरार्द्धात् स्थिष्टकृदवदातव्यम्, एकशासौ उत्तरार्द्धः, ततोऽवदीयमानं न गम्यते विशेषः, कस्य अवलम्, कस्य न इति, एवम् इडायायपि । तस्मात् सकृदेव अवदातव्यम् इति । (३।५। ४ अ०) ।

ऐन्द्रवायवये हि शेषभक्षणाधिकरणम् ।

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्तः स्यात् ॥ ८ ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । तच ऐन्द्रवायवे यहे सन्देहः, किं सकृदेव भक्षणम्, उत द्विः? इति सोमसंस्कारार्थत्वात् सकृदेव इति प्राप्ते ब्रूमः, ऐन्द्रवायवे द्विभेद्यितव्यम् इति । कुतः? । वचनात्, वचनमिदं भवति, द्विऐन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विग्नीतस्य वषट्करीति इति, नास्ति वचनस्यातिभारः । (३।५।५ अ०)

सोमेऽवचनाङ्गको न विद्यते ॥ १६ ॥ (पू०)

स्थीतिष्ठोमे, समामन्ति सोमान् । तेषु सन्देहः,
किं तेषां शेषो भक्षयितव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम्,
सोमे भक्षो न विद्यते । कस्मात् ? । अवचनात्, न शक्तम्
असति वचने पञ्चवसातुम् भक्षणम् । तस्मात् सोमशेषो
न भक्षयितव्यः इति ।

खाद् वा अन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ (सिं०)

भवेत् वा भक्षः, अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति,
सर्वतः परिहारमाश्चिनं भक्षयति, भक्षिताप्यायितांश्चम-
सान् दक्षिणस्यानसोऽवलम्बे सादयन्ति इति । न असति
भक्षणे एवज्ञातीयका भक्षविशेषा सञ्चवन्ति ।

वचनानि तु अपूर्वत्वात्समात् यथोपदेशं स्युः
॥ २१ ॥ (आ० नि०)

ननु दद्यन्मिदं, प्राप्तिर्वक्तव्या । उच्चते, वचनानि
तर्हि भविष्यन्ति, सर्वतः परिहारमाश्चिनं भक्षयति ।
तस्मात् सर्वा दिग्ः शृणोति इति विशिष्टं भक्षणं विधी-
यते । अपूर्वत्वात् भक्षानुवादो न अवकल्पते । अपि च,
एवम् अपूर्वम् अर्थे विद्यतः अर्थवस्ता भविष्यति । तस्मात्
यच एव विशिष्टं भक्षणं त्रूयते, तद्व एव भवति, न
अतिप्रसन्नते (३।५।६ आ०) ।

चमसिनाम् शेषभवाधिकरणम्।

चमसेषु समाख्यानात् संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२२

ज्योतिष्ठोमि एव श्रूयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः
प्रोद्धातृणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम् इति । तत्र
सन्देहः, किं चमसिनाम् अस्ति भक्षः, न ? इति । किं
प्राप्तम् ? न इति ब्रूमः, नातिप्रसञ्ज्यते इति उक्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, चमसेषु अस्ति भक्षः इति । कुतः ? ।
समाख्यानात्, होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमसः उद्धातुश्चमसः
इति समाख्यया निर्दिश्यते, होता यद्व चमति चमि-
ष्यति अचमीदा स होतुश्चमसः । यद्यव होता न चमेत्
न होतुश्चमसो भवेत्, तस्मात् चमति इति ।

आह, का अस्य लिङ्गस्य प्राप्तिः ? इति सामर्थ्यम्
इति ब्रूमः, होतुः चमसेन प्रैतव्यम्, यदि च अच होता
न चमेत्, न शक्यः भवेत् होतुश्चमसेन प्रैतुम् । न च,
अचान्यत् होता श्रीदनादि चमिष्यति, सोमचमसः इति
हि तं समाचक्षते । अपि च, न तद्दोतुद्र्दृश्यं यजमानस्य
तत् द्रव्यम्, होतुः तत्र चमनं कर्त्तव्यम् । सोमे च भक्ष-
माणे तेन होमोद्वक्ष्यते, पवित्रं हि सोमो, न तस्मिन्
भक्षिते पाचं व्यापद्यते, तत्र चमसेन शक्यते होतुम् । वचन-
प्रामाण्यात् उच्छिष्टेन होष्यति इति चेत् । नैतदेवम्, अ-
सति अवकाशे वचनं बाधकं भवति, अस्ति च अवकाशः
सोमभक्षणं, तस्मात् चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोमः इति ।

अथ तत्त्वादौनि आश्रीयेरन् । तथा सम्बन्धापक्ष-
वात् अतच्चमसतैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् । तस्मात् च

अब्राह्मणस्य सोमं प्रतिषेधति, स यदि राजन्यं वैश्यं वा
याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत् न्ययोधस्तिभीराहुत्वा
ताः संपिण्ड दधनि उम्भूज तमस्मै भक्तं प्रयच्छेत्, न सो-
मम् इति भक्षानिहृत्तिं दर्शयति । सा एषा भक्षाशङ्का
एवं सत्युपपद्यते, यदि चमसिनोऽस्ति भक्तः, तस्मात् अस्ति
इति मन्यामहे । (३।५।७।) ।

— —

उद्गातुणां सह सुब्राह्मण्येन भक्षाधिकरणम् ।

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥२३॥ (१८ पृ०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, ज्योतिष्ठोमेन स्त्रियोगकामो यजेत
इति । तत्र अस्ति, प्रैतु हीतुष्ममसः प्रब्रह्मणः प्रोद्धातृणाम्
इति । तत्र अस्ति समाख्यानात् भक्तः इत्युत्तमः । तत्र
मन्दे हः, किमेकः एव एनं चमभम् उद्गाता भक्षयेत्, उत
मर्वे भक्षयेयुः ? अथ सुब्रह्मण्यवर्जिताः कृन्दोगा भक्षयेयुः
अश्च वा सह सुब्रह्मण्येन ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ?
एको भक्षयेत् उद्गातैव । कुतः ? । श्रुतिसंयोगात्, उद्गा-
तैकः श्रुत्या संयुज्यते, चमसेन प्रोद्धातृणाम् इति ।

ननु बहुवचनं श्रूयते, तेन बहवा भक्षयेयुः । उच्यते
श्रूयते बहुवचनं, तत् उद्गातृप्रातिपदिकगतं, तत् विवक्षितं
सत् उद्गातृबहुत्वं ब्रूयात्, एकशोहाता, तत् बहुत्वं श्रूय-
माणम्, अपि न श्रूयात् उद्गातृभेदं कर्तुम् । तस्मात्
अविवक्षितं बहुवचनम्, अनुमानं हि एतत्, बहुनां चमसः
इति । कथं ? । यत् बहुषु प्रातिपदिकं वर्तते, ततो बहु-

वचनं भवति, वहुवचनं तु ततो हम्यते, प्रोद्धातृष्णाम् इति ।
तस्मात् नूनं, वहनां चमसः इति अनुमानं, प्रत्यक्षं तु एक
उद्धाता, न द्वितीयः, न छतीयः । अनुमानाच्च प्रत्यक्षं
कारणं वल्लवत् भवेत् । तस्मात् एकस्य चमसः, सचो-
हातुः इति ।

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥ (२य पू०)

सर्वे वा भवयेयुः एकस्मिन् उद्धातरि भवयति वहु-
वचनं प्रमादाधीतम् इति गम्यते, न हि तत् अनूद्यते, न
विधौयते इति । ननु सर्वेषांपि भवयत्कु उद्धाटशब्दः प्र-
मादोऽगम्यते । उच्चते, लक्षणार्थोऽपि तावत् सभविष्यति,
उद्धाटप्रभृतयः इति ।

स्तोत्रकारिणां वा तत्संयोगाद्बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥

(३य पू०)

उच्चते नैतदस्ति, वहनां चमसः इति । कुतः ? ।
उद्धाटशब्दस्य चमसेन सम्बन्धः प्रत्यक्षेण वाक्येन, वहुवचनस्य
पुनः उद्धाटशब्देन शुल्या सम्बन्धः, अन्येन ऋत्विजा तु
वहुवचनस्य नैव कश्चित् अस्ति सम्बन्धः । तस्मात् वहनां
चमसः इत्यनुपपत्तम् इति । अच उच्चते, अक्लोत्ययमुहा-
टशब्दो वहुत्वं वदितुम्, क्रियायोगेन, उद्धायन्ति इत्युद्धा-
तारः । के ते ? । प्रस्तोता उद्धाता प्रतिहर्ता इति,
तदेतेन वहुवचननिहेत्येन आनुमानिकक्रियायोगनिमित्त
उद्धाटशब्दो विवक्षित इत्यवगमिष्यामः । वहुवचनं हि

एवमवकृतं भविष्यति, उद्गातृशब्दस्थ । तस्मात् स्तोत्र-
कारिणां च सप्तः इति ।

सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणादेकदेशे स्यात्
॥ २६ ॥ (सि०)

सर्वे छन्दोगाः सह सुवद्वाख्या भज्येयुः । किमिति ? ।
गानसंयोगात् इति नायं पञ्चः उपपद्यते । कथं ? । एक-
स्तत्र उद्गानेन सम्बन्धः, इतरो गानेन, अन्यद्वि गानम्,
अन्यदुद्गानं, गीतिमात्रं गानं लौकिकं वैदिकम् । हितीयं
साम्बः पर्ब, उत्पूर्वस्य गायते: अभिधेयं प्रसिद्धम् । तत्र एक
एवोद्गात्रं करोति इति एक एवोद्गाता, न बहवः ।
तस्मात् उद्गानसंयोगात् बहवो भविष्यन्ति इत्येतदपि
नोपपद्यते । कथं ? तर्हि, वेदसंयोगात्, औद्गात्रं नाम
प्रवचनं, तथा, औद्गात्राणि कर्माणि, औद्गात्रस्य कर्ता वा
अधीता वा उद्गातित्युच्यते । कथं ? । उद्गातुः कर्म,
औद्गात्रम्, इति प्रसिद्धम् एवच्छेत् व्यक्तम् औद्गात्रस्य कर्ता,
उद्गातेति गम्यते । यस्य उद्गाता प्रसिद्धः, तद्विशिष्टं कर्म
अनाख्यातमपि औद्गात्रम् इति बदति । शब्दस्थ, यस्य
औद्गात्रं प्रसिद्धं, स तस्य कर्ता रमुद्गाता इति बदति, अना-
ख्यातमपि, यथा यस्योदमेघः प्रसिद्धः, स तस्य अनाख्या-
तमप्य पत्यमौदमेघः इति बृते, यस्य औदमेघः, स तस्य
पितरमनाख्यातमप्युदमेघं प्रतिपद्यते । एवम् औद्गात्र-
सम्बन्धात् उपपद्यते उद्गातृशब्दः, प्रस्तोतापि उद्गातापि

प्रतिहर्त्तापि, सुब्रह्मण्योऽपि । एवं वहुवचनम् उद्गातृशब्दस्थ
उभयम् अप्युपपत्रं भविष्यति, न च अन्यः कथित् होषः ।

तस्मात् श्रीग्राविण सम्बहास्त्वार उद्गातृशससं भक्त-
येयः इति । यत्र कारणमस्ति, तचापसुब्रह्मण्या उद्गातारः,
यथा, उद्गातृशब्दः, विनिषेधोऽग्रातारः साम्ना सुवते इति
स्तोवकारिषु, यथा इदमपि वचनम्, उद्गातारो नापव्या-
हरेयुक्तमायामेषोक्तमा इति अपसुब्रह्मण्यानामेव ॥ (३.५।
८ अ०) ।

— — —

यावस्तुतोऽपि सोमभक्षणाधिकरणम् ।

यावस्तुतो भक्तो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥२७॥

(प०)

ज्योतिष्ठोमे यावस्तुत्वामहोऽवपुरुपः । तत्र सन्देहः,
किं स सोमं भक्तयेत्, न ? इति उच्यते, यावस्तुत् न भक्त-
येत् कुतः ? । यतोऽस्य भक्तं नामनन्ति । हरियोजने
चमसि नामाधिकारः इति मन्यमान एवं ह स्याह, ना-
स्याम्नायत भक्तः इति ।

हारियोजने वा सर्वमंयोगात् ॥२८॥ (सि०)

हारियोजनस्य वा यावस्तुतं भक्तादितारं मन्यामहे,
एवं हि आमनन्ति, यथा चमसमन्यांश्चमसिनो भक्तयन्ति ।
अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते इति । यदा
हारियोजनस्य सर्वे लिप्सन्ते, तदा यावस्तुदपि इति ।

चमसिनां वा सन्निधानात् ॥२६॥ (आ०)

वाश्वदः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति ग्रावस्तुतो हारियोजने भक्षः इति चमसिनां तत्र अधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् । चमसिनाम् एष विभागः, चमसिनः अन्यां चमसान् यथा, चमसं भक्षयन्ति इत्यनुद्य, चमसिन एव वदति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते इति । एकं हीदं वाक्यम्, अथैतस्य इत्येष्वश्वदप्रयोगात्, अनन्तरहृत्तमपेक्षते, अथ सर्वे एव इत्येष्वश्वदः, सामर्थ्यात् सर्वान् पूर्वप्रकल्पानपेक्षते, अतो मन्यामहे, यथा चससमन्यांचमसां-चमसिनां भक्षयन्ति इत्यनेन पूर्वेण, अथैतस्य हारियोजनस्य इत्येतस्य एकवाक्यता भवति इति । तेन चमसिनां सन्निहितानाम् एष विभागो, यथा चमसमन्यत्र, हारियोजने तु सर्वे एव इति ।

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्था चमसि श्रुतिः ॥३०॥

(आ० नि०)

तुश्वदः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, चमसिन एव हारियोजने लिप्सन्ते इति, सर्वे तु विधीयन्ते हारियोजने, सर्वे भक्षयन्ति इति, न पुनः, चमसिनः इति सम्बन्धः शक्यते विधातुम्, हौ हि सम्बन्धौ अस्मिन् वाक्ये अपूर्वैः न शक्यते विधातुम् । तस्मात् अन्या वचनव्यतिः ।

का पुनरसौ ? । यथा चमसमन्यांचमसांचमसिनो भक्षयन्ति इत्यनुवादः, चमसिनचमसान् भक्षयन्त्येव, ते भक्षयन्ती यथा चमसमेव, अथैतस्य हारियोजनस्य न

केवलं चमसिनः, सर्वे एव इति । किमेवं भविष्यति ? ।
 सर्वशब्दश्च सर्वान् वदन् न एकदेशे कल्पितो भविष्यति । न
 च, द्वौ सम्बन्धौ अपूर्वौ एकस्मिन् वाक्ये भविष्यतः । तस्मात्
 एष पक्षो ज्यायान् इति तदर्था हि एषा चमसिञ्चुतिः,
 हारियोजनस्य प्रशंसार्था चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजनम्
 प्रशंसितुम् । कथम् ? । महाभागो हि हारियोजनः,
 यस्मात् तत्र सर्वे लिप्सन्ते, अन्यान् चमसान् एकैकः, न ते
 महाभागाः, न्यूना हारियोजनात् इति । (३।५।१८ अ०) ।

वषट्करणस्य भक्तनिमित्तताधिकरणम् ।

वषट्काराच्च भक्तयेत् ॥ ३१ ॥

अथ किं समाख्यैवैका भक्तकारणम् ? न इति ब्रूमः,
 वषट्काराच्च भक्तयेत्, वषट्कारश्च भक्तणे निमित्तम् ।
 कथम् ? । वचनात्, एवं हि श्रूयते, वषट्कर्तुः प्रथमभक्तः
 इति, भक्तणस्य अप्राप्तत्वात्, न प्राथम्यविधानार्थं एष ग्रन्थः,
 प्राथम्यविशिष्टं भक्तणमेव विदधाति इति । (३।५।१० अ०) ।

होमाभिषवयोरपि भक्तनिमित्तताधिकरणम् ।

होमाभिषवाभ्यास्त्वा ॥ ३२ ॥

अपरमपि कारणं होमाभिषवौ । कथम् ? । इविर्धाने
 ग्रावभिरभिषुल्याहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि
 भक्तान् भक्तयन्ति इति, न तावत्, एष क्रमो विधौयते,

होमे निहंते ततो भक्षणस्य अप्राप्तत्वात् । हयोश क्रमयो-
विधानात्, अभिषुल्य हत्वेति वाक्याभिद्येत । अर्थेन च
प्राप्तत्वात् अस्य क्रमस्य । न ह्यकृते प्रयोजने कश्चित् प्रति-
पादनमर्हति । न च, भक्षणाङ्गभावेन होमाभिषवदी चो-
द्यते । अभिषवस्य होमार्थत्वात्, होमस्य च फलार्थत्वात् ।
तस्मात् होमाभिषवयोः कर्तृणां भक्षणं विधीयते, येऽभिषु-
खन्ति जुह्लति च, ते भक्षयन्ति इति । (३५। ११ अ०) ।

— — —

वषट्कर्त्तादीनां चमसे सीमभक्ताधिकरणम् ।

प्रत्यक्षोपदेशाङ्गमसानामव्यक्तः शेषे ॥३३॥(पू०)

इदं श्रूयते, प्रैतु होतुष्मसः प्र ब्रह्मणः प्रोदगातृणाम्
इति । तत्र सन्देहः, चमसेषु होमाभिषवयोः कर्त्तारो
वषट्कर्त्तारस किं भक्षयेयुः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
न भक्षयेयुः प्रत्यक्षोपदेशाङ्गमसानां चमसिनः प्रति । प्रैतु
होतुष्मसः इलेवमादिभिर्विशेषवचनैः, होमाभिषवका-
रिणां सामान्यवाक्येन, यः सोमो भक्षणेन संस्कृतव्यः, स
चमसेषु चमसिभिः इति, अथ इदानीमन्यत् निमित्तं क्व
भविष्यति ? । अव्यक्तः सामन्यनिमित्तः क्व ? । शेषे भवि-
ष्यति, यत्र न चमसिनः ।

**स्यात् वा कारणभावात् अनिर्देशश्चमसानाम्
कर्त्तुर्स्तुदचनत्वात् ॥३४॥ (सि०)**

स्यात् वा चमसेषु वषट्कर्त्तादीनां भक्षः, प्राप्यते हि

तेषां तत्र कारणम्, न च प्रतिषिध्यते । ननु चमसिनाम् प्रत्यक्षोपदेशान्वितत्तेऽन् । उच्यते, अनिदेशमसानाम् कर्तुस्तदचन्त्रात्, प्रैतु होतुष्मसः इत्येवमादयः शब्दाः न शब्दुवन्ति वषट्कर्त्तादीन् प्रतिषेदुम्, उपदेष्टारो हि ते, न प्रतिषेदारः, तत्प्रात् वषट्कर्त्तादयोऽपि चमसेषु भक्षयेयुः ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥३५॥ (य०)

चमसे चान्यां चमसिनो दर्शयति, चमसां चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति । तान् स वषट्कर्त्ते हरति इति । एको हि ख्यात्मसो वषट्कर्त्ते क्षियते, तेन बहुहरणदर्शनं न अव- कल्पते, यदि वषट्कर्त्तादयो न चमसेषु भक्षयेयुः । तत्प्रात् भक्षयन्ति इति । (३।५।१२ अ०) ।

अथ यत्रैकमिन् पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कः तत्र क्रमः ? इति । उच्यते,

होतुः प्रथमभक्षाधिकरणम् ।

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥३६॥(पू०)

तस्य हि क्रमो भक्षयितुम्, यस्य हस्ते सोमः ।

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥३७॥ (सि०)

होता वा पूर्वो भक्षयेत्, मन्त्रवर्णात्, मन्त्रवर्णो हि तथा, होतुश्चित् पूर्वे इविरद्य माशत इति, तथा होतेव नः प्रथमः पाहि इति ।

वचनाच्च ॥ ३८॥ (हे० १)

वचनमिदं भवति, वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः इति ।

वचनमेव इहम्, न मन्त्रव्यम्, अनेकगुणविधानात् अविवक्षितं प्राथम्यम् इति । अप्राप्तत्वात् प्राथम्यस्य, नायम् अनुवादः, विधिरेव । समाचेन च विद्धतो नानेकगुणविधानं दुष्करम् ।

कारणानुपूर्वाच्च ॥ ३६ ॥ (हे० २)

प्रथमं हि वषट्करणं निमित्तं होतुः, ततो होमः अध्यर्थोर्निमित्तं, निमित्तानुपूर्वाच्च निमित्तिकानुपूर्वक्रमानुरोधः । (३।४।१३ अ०) ।

— —

भचन्नानुशापूर्वकलाधिकरणम् ।

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

अथ य एकपाचे सोमोऽनेकेन भक्ष्यते, किं तत्र अनुज्ञाप्य अनुज्ञाप्य वा भक्षयितव्यम्, उत अनुज्ञाप्य एव ? इति । लाघवादनियमे प्राप्ते उच्यते, अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यम् इति । कस्मात् ? । वचनात्, इदं वचनं भवति, तस्मात् सोमो नानुपहतेन पेयः इति, उपहानं च अनुज्ञापनम् । प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥ (३।५।१४ अ०) ।

— —

वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणम् ।

अथानुज्ञातेन भक्षयितव्यम् इति स्थिते, किं लौकिकेन वचनेन अनुज्ञापयितव्यम्, उत वैदिकेन ? इति । अनियमात् लौकिकेन इति प्राप्ते उच्यते,

तदुपहृत उपहृयस्वेत्यनेन अनुज्ञापयेलिङ्गात् ॥४१॥

अनुज्ञापनलिङ्गोऽयम् मन्त्रः, लिङ्गात् अनुज्ञापने समाज्ञातः, सामर्थ्यात् विनियुक्तते, तत्र क्तेऽर्थे लौकिको निष्पत्तते । (३।५।१५ अ०) ।

— —

वैदिकवाक्यं न प्रतिवचनाधिकरणम् ।

तत्रार्थात्पृतिवचनम् ॥४२॥

एतद्वगतम्, तदुपहृत उपहृयस्वेत्यनेन अनुज्ञापयेत् इति । अथ प्रतिवचने सन्देहः, किं लौकिकं प्रतिवचनम् उत, एतदेव ? इति । किं प्राप्तम्, एतत् वैदिकं, प्रश्ने विनियुक्तम् । लौकिकम् अन्यत् प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र एतमेव प्रतिवचनम् इति ।

ननु प्रश्नलिङ्गमेतत् उपहृयस्व इति । उच्यते, यदस्य पूर्वम् उपहृतः इति प्रतिवचनस्य समर्थम्, तत् प्रतिवचनकार्ये भविष्यति । आह विपरीतमेतत् समान्नानं, पूर्वे हि प्रश्नेन भवितव्यम् ततः प्रतिवचनेन । उच्यते, अर्थात्, पूर्वं, प्रतिवचनकार्ये भविष्यति, अर्थो हि क्रमाइत्यान् इति । (३।५।१६।अ०) ।

— —

एकपादाणामनुज्ञापनाधिकरणम् ।

तदेकपादाणां समवायात् ॥४३॥

इदं सन्दिग्धते, किं यः क्षित् अनुज्ञापयितव्यः उत

समानपात्रः इति । अविशेषाभिधानात् यः कश्चित्, इति
इति प्राप्ते उच्यते, तत् खल्वनुज्ञापनमेकपात्राणां स्यात् ।
कुतः ? । अनुज्ञापनम् इहाङ्गम्, अनुज्ञापनस्य च एतद्रूपम्,
यत्र अन्येन कर्त्तव्यम् अन्यश्चिकीर्षेत्, सोऽनुमन्यस्त्र इति
ब्रूते, सहभीजनादि वा आचरितुकामश्चित्तम् अन्यस्यानु-
कुलयति । तदेतत् नानापात्रेषु नैव सम्भवति, न हि
तत्र अन्येन कर्त्तव्यम्, अन्यो वा चिकीर्षति इति, सहभीज-
नादौ वापदार्थं सम्मानयति । एकपात्रे तु सोभी साधा-
रणे संस्कर्तव्ये न्यायेन समो विभागो प्राप्नोति, तत्र अवि-
भज्य पीयमाने कदाचित् अन्येन पातव्यम् अन्यः पिवेत्,
तत्र अनुज्ञापनं सम्भवति, त्वया अर्जुं पातव्यं, मया अर्जुं
कदाचित् अहमभ्यधिकं न्यूनं वा पिवेयं, तदनुज्ञातुम-
र्हसि इति, एकपात्रे वा पानं त्वया सहाचरन् अहं तव
चित्तप्रसादनं व्याहन्याम् इति सम्भवत्वनुज्ञापना । तस्मात्
एकपात्रेष्वेव एतत् स्यात् इति । (३ । ५ । १७ अ०) ।

— — —

स्वयंयष्टुभवास्तिताधिकरणम् ।

याज्यापनयेनापनीतो भक्तः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, तत्र ऋतुयागेषु श्रूयते, यजमानस्य
याज्या सोऽभिप्रिष्यति होतरेतत् यजेति स्वयं वा निषद्य
यजति इति । यदा स्वयं यजति, तदा सन्देहः, किमम्य
भक्तोऽस्ति, नास्ति ? इति तदुच्यते, याज्यायाम् अपनीय-
मानायां नापनीयेत भक्तणम्, होतुरेव तु भक्तणं स्यात्

न यजमानस्य इति । कुतः ? । अन्या हि याज्या अन्यत्
भक्षणं, न च, अन्यस्मिन् अपनौयमानेऽन्यत् अपनौयते ।
यथा तस्यामेव याज्यायाम् अपनौयमानायां प्रवरो नाप-
नौयते, तदेतदपि इति ।

ननु याज्याया अधि वषट्करोति इति, यत्र याज्या-
तत्र वषट्कारः, यत्र वषट्कारः, तत्र भक्षणमपि इति ।
न इत्युच्यते, न तावत् याज्यायाम् अवयवभूतौ वषट्कारः,
येन याज्याऽप्रह्लेनासौ न गृह्णत । यत्तु, तस्या अधि
वषट्करोति इति, अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता
वषट्करिष्यति, याज्यापनयो हि वचनात्, न वषट्कारा-
पनयः, यावद्वचनम्, वाचनिकं भवत्येव, वचनं हि
तद्विषयमेव ।

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥४५॥ (सि०)

यष्टुर्वा भक्षः स्यात् । कुतः ? । कारणागमात्,
भक्षस्य कारणं वषट्कारः, स च याज्यायाम् आगच्छन्तग्राम्
आगच्छति, एवं हि श्रूयते, याज्याया अधि वषट्करोति
इति ।

नन्वेतदुक्तं, यजमानेनापि प्रयुज्यमानायां होता अधि
वषट्करोति इति । नैष समाधिः, अनवानता यष्टव्यम्
वषट्कारेण यागः क्रियते, न याज्यामाचेण । तस्यात्
आ वषट्कारात् न अवानितव्यं यजमानेन, अन्यस्मैत्
वषट् कुर्यात्, अवान्यात् याजमानः । न च यजेत ।
यष्टव्ये चासौ चोद्यते, न याज्यामाचवचने, स्वयं निषद्य
यजति इति साङ्गस्य निषद्यथागे विधानात् ।

प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपायः ॥४६॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, यथा प्रवरो नापनौयते, एवं भक्षोऽपि
इति । उच्यते, अशक्यत्वात् प्रवरो न अपनौयते, अतिक्रान्तो
हि सं कथम् अपनौयेत होतुः ? भष्टे चावसरे, अगुष्ठौय-
मानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च, विगुणः कथश्चित्
अर्थं साधयेत् । न अत्र चोदकेन प्राप्नोति । अर्थोच्येत, यत्
शक्यं तच्चोदकेन प्रापितं, यत् न शक्यं, तत् प्रापितम्
इति । प्रकृतिरियम्, अपूर्वस्य अत्र विधानं, यादृशम् इक्तं,
तादृशं यदि शक्यते कर्त्तव्यम्, यदि न शक्यते, यत्र एव
शक्यते, तत्र एव कार्यम् । न यत्र विगुणम् इति । तस्मात्
प्रवरस्यानपायो युक्तो न भक्षस्य इति । (३।५।१८ अ०)

फलचमस्य इज्याविकारताधिकरणम् ।

**फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयो-
गात् ॥ ४७॥ (प०)**

ज्योतिष्ठोमि श्रूयते, स यदि राजन्यं वा दैश्यं वा
याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत् न्यायाधस्तिभौः
आहृत्य ताः सम्यित्र दधनि उम्भूज्यत मस्यै भक्षं प्रय-
च्छेद सोमम् इति । तत्र सन्देहः, किं फलचमसो भक्ष-
विकारः, उत इज्याविकारः ? इति, (किं फलचमसं भक्ष-
येत् इत्यर्थः, उत फलचमसेन यजेत् ? इति) । किं प्राप्तम् ?
फलचमसं नैमित्तिको भक्षविकारः, भक्षणेन हि श्रुतेन

एकवाक्यता भवति इति, तमस्मै भक्तं प्रयच्छेत् इति, न,
तेन यजेत् इतिशब्दोऽस्ति तस्मात् भक्तविकारः ।

इज्ञाविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥४८॥
(सि०)

इज्ञाविकारो वा फलचमसः फलचमसेन यजेतेत्यर्थः
कथम् ? । यदेतत् भक्तणं एतत् सोमसंस्कारार्थं, फलचम-
सस्यापि यदि भक्तणं फलचमससंस्कारार्थं, फलचमसस्या
न्यत्र अनुपयोगादनर्थकम् । अथ भक्तणं प्रधानं । तथा
न सोमम् इत्यनुवादो नावकल्पते । यदि त्विज्ञाविकारो
भवेत्, ततः फलचमससंस्कारोऽवकल्पते । तस्मात् इज्ञा-
विकारः ।

आह, कथं यजिसम्बन्धेऽस्ति इज्ञाविकारो भवि-
त्यति ? इति । उच्चते, अस्ति यजिसम्बन्धः । कथम् ?
इति । यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् न्ययोधस्तिभौः
सम्प्रिष्ठ तम् अस्मै भक्तं प्रयच्छेत्, याजयितुम् इति गम्यते ।
भक्तसम्बन्धे हि न पूर्वम् उत्तरेण सम्बन्धते, यदि सोमं
भक्तेन संस्कर्तुमिच्छेत् न्ययोधस्तिभौः संस्कुर्यात् इति ।
तस्मात् न भक्तणसम्बन्धः, यागो हि प्रकातोऽस्ति, तेन मह
संभन्धते, न दोषो भविष्यति ।

ननु तमस्मै भक्तं प्रयच्छेत् इति वचनात् भक्तसाधनम्
इति गम्यते, न यागसाधनम् इति, भक्तशब्दानन्तर्यात् ।
उच्चते, श्रूयमाणे सम्बन्धे अनर्थकम् इति कला प्रकातस-
म्बन्धः इत्युच्यते । कथं तु भक्तसम्बन्धः ? इति । यदि

यागद्रव्यं भक्षयितव्यं, तत् चोदकेन भवति, तस्मात् भक्षसम्बन्धं सुभवते, भक्षसम्बन्धेन च यागसम्बन्ध एव लक्ष्यते, यदि तेनेत्यते, ततः स भक्षो भवति, तस्मात् भक्ष-वचनात् सुतरां तेन इच्यते इति गम्यते, सैषा व्यवधारण-कल्पना, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, तमस्मै भक्षं कुर्यात् इत्यर्थः, यथा स भक्षो भवति, तथा कुर्यात् इति, यदि च तेन इच्यते, ततोऽयं भक्षो भवति । तस्मात् तेन यष्टिव्यम् इति ।

हीमात् ॥ ४६ ॥ (ह०१)

हीमविशेषवचनं भवति, यदान्यांशमसान् जुह्वति अथैतस्य दर्भतदणकेनोपहत्या जुहोति इति । इच्याविकारे सति दर्भतदणकेन इति जुहोतो गुणवचनम् अवकल्पते । तस्मादपि इच्याविकारः ।

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥ (ह०२)

यदान्यांशमसान् उद्यन्ति, अथैनं चमसं उद्यन्ति इति । इजगाविकारे सति उद्यनदर्शनं युच्यते, न भक्ष-विकारे । तस्मात् अपि इच्याविकारः ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ ५१ ॥ (ह० ३)

इतच पश्यामः, इच्याविकारः इति । कुतः ? । लिङ्ग-दर्शनात् । किं लिङ्गं भवति ? । सोमप्रतिषेधानुवादः:

तमस्यै भक्षं प्रयच्छेत्, न सोमम् इति । इच्छाविकारे सति
सोमो न भक्षते । तस्मात् पश्यामः, इच्छाविकारः इति ।
(३ । ५ । १८ अ०) ।

ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणम् ।

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥ (पृ०)

अस्ति राजस्यै दशपेयः, तत्र श्रूयते, शतं ब्राह्मणाः
सोमान् भक्षयन्ति, दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पन्ति इति ।
अत्र राजन्यचमसे सन्देहः, किं, तं राजन्या अनुप्रसर्पेयुः,
उत ब्राह्मणाः ? इति । किं प्राप्तम् ? राजन्याः इति ।
कथम् ? । दशदशैकैकं चमसम् अनुप्रसर्पेयुः इति अनुप्रस-
र्पतां सह्या विधीयते । एकस्यां राजन्यजातौ दशसह्या
विधीयते, राजन्यजातिः सैव, तेन तं दश राजन्या अनु-
प्रसर्पेयुः एवं शतं ब्राह्मणा राजन्याश्च, तेषु शतशब्दोऽनु-
वादः । अनुवादसरूपश्च, शतं भक्षयन्ति इति । तस्मात्
राजन्या राजन्यचमसम् अनुप्रसर्पेयुः इति । केविदाहः,
ब्राह्मणराजन्यानामेकस्मिंश्चमसे भक्षणं विरुद्धते इति । न
स दोषः, न हि सोमेन उच्छिष्टा भवन्ति इति श्रूयते ।

ब्राह्मणा वा तु स्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ (सि०)

ब्राह्मणा वा राजन्यचमसम् अनुप्रसर्पेयुः । कथम् ? ।
शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति इति विधिः शुत्या ब्राह्मण-
गतामेव सह्यामाह । तस्मात् शतं ब्राह्मणाः, तेषां भक्षणा-
र्थम् अनुप्रसर्पतामेकैकस्मिंश्चमसे दशदशोपदिश्यन्ते ।

तस्मात् ब्राह्मणशतस्य दश ब्राह्मणा राजन्यचमसम् अनु-
प्रसर्पेयुः इति ।

इति शब्दस्थामिक्षतौ मौमांसाभाष्टे द्वृतीयस्थाध्यायस्य
पञ्चमः पादः समाप्तः ।

द्वृतीये अध्याये पठः पादः ।

अथ सुवादिषु खादिरतादिविधेः प्रकृतिगानिताधिकरणम् ।

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ (पृ०)

अनारभ्य किञ्चित् उच्यते, यस्य खादिरः सुवो भवति
स कृत्सनामेव रसेनावद्यति सरसा अस्य आहृतयो
भवन्ति । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं लोकं
शृणोति इत्येवमादि । तत्र सन्देहः, किं, खादिरता स्तुवे,
पालाशता जुह्वां, प्रकृतौ निविशते, उत प्रकृतौ विज्ञतौ
च ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वार्थम् अप्रकरणात्, प्रकृतिदि-
क्षत्वार्थम् एवज्ञातीयकम् । कुतः ? अप्रकरणात्, न कस्य-
चित् प्रकरणे श्रूयन्ते, तानि वाक्येन सर्वत्र भवेयुः इति ।

प्रकृतौ वाऽद्विरुद्धत्वात् ॥ २ ॥ (सि०)

प्रकृतौ वा निविश्वरन् अनारभ्याधौतानि पाचाणि ।
कुतः ? । अद्विरुद्धत्वात्, एवम् अद्विरुद्धं भविष्यति इति ।
द्विरुद्धतायां को दोषः ? । असम्भवः इति ब्रूमः, यदि
प्रकृतौ विज्ञतौ च भवति, अस्ति तत् प्रकृतौ, प्रकृतौ चे-

हस्ति, चोदकेन एव विकृतिं प्राप्नोति, ततो न अनारभ्य विधिमाकाङ्क्षति । तस्मात् अनाकाङ्क्षितत्वात् अनारभ्य विधिर्भी तत्र विदधाति, तेन ब्रूमः, प्रकृत्यर्थं एव इति ।

तद्वर्जन्तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥ (पुनः पू०)

अप्रकरणात् प्रकृतिविकृत्यर्थम् एव इत्युच्यते । यत्तु, चोदकेन प्राप्नोति इति अनारभ्य विधिना प्राप्ते न चोदकम् आकाङ्क्षति तस्मात् अनारभ्य विधिवर्जं चोदकः प्रापयिष्यति, अनारभ्य विधिवाक्येन प्रत्यक्षेण चुवे खादिरता, चोदकवाक्येन अग्रानुमानिकेन विकृतौ, अग्रानुमानिकाच्च प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्य विधिः ।

दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०)

यदि अनारभ्य विधिचोदकात् बलीयान्, अनारभ्य विधिना प्राप्ते न चोदकम् आकाङ्क्षति, निराकाङ्क्षे वैकृते कर्मणि चोदको न एव प्राप्नोति, तत्र प्रयाजादौनां दर्शनं नोपपद्यते, दृश्यन्ते च प्रयाजादयः क्लिच्छत्, प्रयाजे प्रयाजे क्षण्णलं जङ्घोति इति । अथ चोदको बलीयान् ततः एतद्-दर्शनम् उपपद्यते । तस्मात् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ।

न चोदनैकार्यात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०)

न प्रकृत्यर्थः, सर्वार्थः इति ब्रूमः, अप्रकरणे समाप्तानात् । यदुक्तम्, अनारभ्य विधिना निराकाङ्क्ष्य न चोदकः इति, तत् नोपपद्यते, न हि अनारभ्य विधिचोदनां निराकाङ्क्षीकरोति, प्राप्ते हि चोदके न चुवे खादिरता अना-

इत्थ विधिना शक्या विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्य
विधिरपि नास्ति, न च अनारभ्य विधिः स्तु वं प्रापयति,
तस्य च खादिरताम् । कुतः ? । चोदनैकार्थीत, एकार्थी
हि चोदना, यस्य खादिरः स्तु वो भवति इति । न च,
अत्र स्तु वः खादिरता चाभयं विधीयते, स्तु वस्य सतः
खादिरताम् एष शब्दं आह, स च चोदकेन प्राप्तः, तस्मात्
अस्ति चोदकः, स हि अनारभ्य विधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात्
तं वर्जयित्वा अन्यं प्रापयति । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थः
अनारभ्य विधिः ।

उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥ (पुनः आ०)

इति चेत् पश्यसि, उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्त्वा,
प्रकृतावङ्गानि सङ्घेत्येण विस्तारेण चोच्यन्ते, पञ्च प्रयाजान्
यजति इति सङ्घेत्येण । समिधो यजति इत्येवमादिना
विस्तरेण । इहापि यस्य खादिरः स्तु वो भवति इत्येवमा-
दिर्विस्तारः, यस्यैवरूपः स्तु वः इति सङ्घेपः । एवंरूपः
प्रकृतौ विधिर्दृष्टः, अयमप्येवरूपः, तस्मात् प्राकृतः इति
सामान्यतो दृष्टानुमानम् । तस्मात् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः
इति ।

न, तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं न हि, एवच्छातीयकं सामान्यतो दृष्टं साधकं
भवति, केवलम् अत्र प्राकृतविधिसारूपं, न तु प्रकृतावे-
तत् भवति इति प्रमाणमस्ति । अपि च विकृतावपि संचे-
पविस्ताराभ्याम्, अङ्गानि विधीयन्ते, तिस्रं आहृतौर्जुहोति

इति संक्षेपः, आमनमस्यामनस्य देवाः इति विस्तारः ।
अतो वैकृतैरप्यनारभ्य विधयसुख्याः, तस्मात् पथमहेतुः
प्रकृतिनिवेशस्य ।

चोदनार्थकात्म्भार्गत् मुखविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः॥

८ ॥ (पू० नि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न सर्वार्थोऽनारभ्यविधिः,
प्रकृत्यर्थः सः इति ब्रूमः । कुतः ? । चोदनार्थकात्म्भार्गत्,
क्षत्म्भ चोदकः प्रापयति, न अनारभ्य विधिना वैकृतम्
अपूर्वं निराकाङ्क्षं, पाचाणां हि तत् वाक्येन, न यागा-
नाम् । यागाद्योदनालिङ्गसंयोगात् प्रकृतिमपेक्षन्ते, तथा
सहैकवाक्यतां यान्ति । प्राकृताद्य तान् शक्तुवन्ति निरा-
काङ्क्षीकर्त्तम्, न अनारभ्य विधयः । तस्मात् अवश्यं चो-
दक उत्पादयितव्यः, स चेत् उत्पादयते, नार्थोऽनारभ्य वि-
धिना । न चासौ प्रकरणादोनामभावात् प्रवर्त्तमानोऽपि
वैकृतेन यागेन सम्बद्धेत, तस्मात् वैकृतेन कर्मणा न अ-
नारभ्यविधिः सम्बद्धते, तस्य वैकृतस्य मुख्यस्य, अनारभ्य-
विधिर्वाक्यशेषः, प्रकृतौ वा इति प्रतिषेधे चोदकसामर्थ्यात्
प्राकृते वाक्यशेषे प्राप्ते अनारभ्य विधिर्न भविष्यति ।
तस्मात् अनारभ्य विधिः प्रकृत्यर्थः । (३ । ६ । १ अ०) ।

मामीधिनीनां सप्तदशमह्याया विळतिगामिताधिकरणम्

प्रकरणविशिष्टात् विकृतौ विरोधि स्यात् ॥६॥

अनारभ्य, किञ्चित् सामिधेनीनां परिमाणमाज्ञातं,

सप्तदश सामिधेनौरनुब्रूयात् इति । तत्र सन्देहः, किमेतत् प्रकृतौ, उत विकृतौ ? इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन प्रकृतौ इति प्राप्तम्, प्रकृतौ च पाच्छदश्यमात्रात्, तेन विकल्पः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विकृतौ एवच्छातीयको विधिः स्यात् । कस्मात् ? प्रकृतैः पाच्छदश्येन निराकाङ्क्षित्वात् । ननु विकल्पो भविष्यति इत्युक्तम् । प्रकरणविशेषात् पाच्छदश्येन न विकल्पः, विषमश्यासनात्, विकृतौ तु पातुमानिकं पाच्छदश्यं बाधित्वा, अनारथ्य विधिवाच्चेन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवेद्यते । अहिकृतं च एतत् प्रयोगवचनम् उपसंहरिष्यते । तस्मात् एवच्छातीयकं विकृत्यर्थम् । (३ । ६ । २ अ०) ।

— — —

गोदोहनादीनां प्रकृतिगमिताधिकरणम् ।

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरात्रातं, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् इति, तथा, अन्नौषीमीये पश्चौ शूयते यूपं प्रकृत्य, वैखो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्यः इति । एवच्छातीयकेषु सन्देहः, किं प्रकृतौ निवेशः, विकृतौ वा ? इति । किं प्राप्तम् ? विकृतौ इति, प्रकृतिरन्येन पात्रेण यूपेन च निराकाङ्क्षा । एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रकृतौ नैमित्तिकं निविश्यते, निमित्तसं-

योगेन विधानात्, खादिरपाकाश्रौहितका अविशेषेण
उत्ताः च मसस्य, गोदोहनं वैख्यस्य विशेषविहितौ, विशेष-
विधिना च अविशेषविधिर्बाध्यते । प्रकरणं सामान्यं,
निमित्तसंयोगो विशेषः, सामान्येन यत् प्राप्नोति, तत्
परोक्तं लक्षण्या । यत्तु विशेषेण, तत् प्रत्यक्षं 'शुत्या,
शुतिष्य लक्षणाया ब्रलौयसौ, प्रत्यक्षं च परोक्तात् । तस्मात्
प्रज्ञतौ एव स्यात् । (३ । ६ । ३ अ०) ।

धारानस्य पवमानेष्वनङ्गताधिकरणम् ।

इष्टर्थमन्याधियं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ (पृ०)

सन्ति पवमानेष्यः, अग्नये पवमानायाष्टाकपालं नि-
र्वपेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति । तासां प्रकरणे,
समान्वात्, ब्राह्मणो वसन्ते अग्निमादधीत इति । तत्र
सन्देहः, किम् अग्न्याधियं पवमानेष्वर्थम्, उत न ? इति ।
किं प्राप्तम् ? इष्टर्थम् इति । कुतः ? प्रकरणात्, तासां
प्रकरणे शूयते, अतः तदर्थम् ।

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ (सि०)

पवमानेष्यो हि अग्न्यर्थाः, यदि अग्निः इष्टर्थः
स्यात्, ततः तदर्थम् अग्न्याधियम् इष्टीनाम् उपकुर्यात् ।
निष्कलासु इष्टयः, तदर्थम् अग्न्याधियमपि निष्कलं स्यात् ।
कथं पुनः अग्न्यर्थता पवमानेष्टीनाम् ? । निष्पुयोजनत्वा-
देव, प्रयोजनवस्त्वात् च अग्नीनाम् । भावयितव्या अपि

इष्टयः भूतानाम् अम्बीनाम् अर्थेन क्रियेन् । तस्मात्
अम्ब्याधियं न पवमानेष्यर्थम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (य०)

लिङ्गः दर्शयति, यथा अम्ब्यर्था पवमानेष्टयः इति ।
किं लिङ्गम् ? । जीर्ण्यति वा एष आहितः पशुर्यदग्निः
तदेतान्येव अम्ब्याधियस्य इवौषिसंवल्लरे निर्वपेत्, तेन वा
एष न जीयेति, तेनैनं पुनर्नवं करोति तत्र सूक्ष्मम् इति ।
(३ । ६ । ४ अ०) ।

आधानस्य सर्वार्थाधिकरणम् ।

तत्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्य—वादाः ॥ १४ ॥ (प०)

तदेतत् आधानं किं प्रकृत्यर्थम्, उत् सर्वकर्मार्थम् ?
इति सन्देहः । किं प्राप्तम् ? उच्यते, तत् प्रकृत्यर्थम् ।
कथम् ? । यथा अन्ये अनारभ्य वादाः प्रकृत्यर्थाः, तेनैव
हेतुना ।

सर्वार्थं वा आधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०)

सर्वकर्मार्थं वा आधानम् । कोऽर्थः ? । सर्वकर्मार्थं
यत् अग्निद्रव्यं, तदर्थमाधानं न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतौः
प्रकृत्य शूयते । न च, शुद्धादयोऽस्य सन्ति, ये अङ्गभावम्
उपपादयन्ति अन्येषु अनारभ्य वादेषु अन्यतो निर्जातेऽङ्ग-
भावे ततो विचारः, किं प्रकृतैः अङ्गभूतानि विकृतैः ?
इति, तस्मात् तेषु युक्तम् । इह तु अङ्गभावे न कारणमस्ति,

तस्मात् अतिप्रयुक्तमाधानं, न कर्त्तव्युत्तमं, सर्वकर्मार्थाः
अभ्यः इति सर्वार्थम् इत्युच्चते ।

अपि च अस्य स्वतः कालो विधीयते, स न विधातव्यः,
यदा ज्योतिष्ठोमस्य प्रयोगः, तदा इदं कर्त्तव्यम् । तदा च
वसन्तः । एवं यदा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगः, तदा कर्त्त-
व्यम् । तदा पौर्णमासौ अमावास्या वा । अप्रकृत्यर्थन्तु न
प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत, तत्र कालवचनं युक्तम् । तस्मात् न
प्रकृत्यर्थम् ॥ (३ । ६ । ५ अ०) ।

— — —

पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽप्तौ कर्त्तव्यताधिकरणम् ।

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् स्यात् ॥ १६ ॥
(पू०)

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानाय इत्येवमाद्याः ।
तत्र सन्देहः, किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ पवमानेष्टयः
कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? तासां खलु पव-
मानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निं प्रकृतितः स्यात् ।
कुतः ? । चोदकसामर्थ्यात्, प्रयाजवत्, यथा आमु प्रयाजा
भवन्ति चोदकेन, एवं पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोऽपि
भवेतुः ।

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०)

न वा इष्टिसंस्कारः, अग्नौनां पवमानेष्टिषु स्यात् ।
कस्मात् ? । तासां तदर्थत्वात्, ताः पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कार-

राथीः इत्युक्तम् यच्च नाम अङ्गभूतं तज्जोदकेन गृह्णते ।
अविप्रयुक्तस्य पवमानेष्टिसंस्कारो न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः,
तेन न चोदकेन आकृत्यते । अपि च पवमानेष्टयः इष्टि-
संस्कारवर्जितां प्रकृतिमपेक्षन्ते, अविहितत्वात् तस्यामव-
स्थायां पवमानेष्टोनाम् ॥ (३ । ६ । ६ अ०) ॥

— —

उपाकरणादौनामग्रीषीमीयधर्मताधिकरणम् ।

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥
१८ ॥ (१ म पू०) ॥

ज्योतिष्टोमे, पशुः अग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभते इति, तथा सवनीयोऽनुवन्धनस्य ।
सन्ति च पशुधर्माः, उपाकरणम् उपानयनम् पश्या बन्धो
यूपे नियोजनं संज्ञपनं विश्वसनम् इत्येवमादयः ते, किं
सर्वेषाम् अग्नीषोमीयसवनीयानुवन्धनानाम्, उत अग्नीषो-
मीयस्य सवनीयस्य वा, उत अग्नीषोमीयस्यैव ? इति ।
किं प्राप्तम् ? अविशेषात्, सर्वपशुनाम् । कथम् अविशेषः ?
ज्योतिष्टोमप्रकरणे सर्वे पशुवः समानाताः, तत्पुकरणापक-
त्वात् सर्वे पशुधर्माः सम्बद्धन्ते, न चैषां तच कविद्विशेषः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सवनीयस्य एते धर्माः भवेयुः, तुल्यः
सर्वेषां पशुविधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत् ।
भवति तु प्रकरणे विशेषः, सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः
समानाताः, आन्वेयः पशुरम्बिष्टोमे आलभ्यः, आन्वेयो
हि अम्बिष्टोमः ऐन्द्रामः पशुरक्ष्ये आलभ्यः, ऐन्द्रामानि

हि उक्त्यानि । ऐन्द्रो हृषिः षोडशिनि आलभ्यः, ऐन्द्रो
वै हृषिः ऐन्द्रः षोडशी । सारस्ती मेषी अतिराचे
आलभ्या, वाम्बै सरस्ती इति प्रकृत्य पशुधर्मां आमूताः,
तस्मात् सवनीयस्य, प्रकरणात् भवितुमर्हति ।

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १६ ॥ (२४ पृ०)

यदुत्तम्, प्रकरणात् सवनीयार्थाः इति एतत् गृहीमः,
क्रमाच्च अग्नीषोमीयस्य, तस्य हि क्रमे श्रौपवस्थे अहनि
समामूतम्, तस्मात् द्वयोरपि इति ।

प्रवस्त्वेकेषां तत्र प्राक्शुतिगुणार्थाः ॥ २० ॥ (सि०)

एकेषां शास्त्रिनां इहः सवनीयानामाज्ञानम्, तदपेक्ष्य
इयमेषां गुणार्था पुनः चुतिः । कः पुनर्गुणः ? यदर्थेषा
चुतिः । उच्यते, पशून् सहीत्यं, यथा वै मज्जोऽविदितो
जनमवधुत्ते, एवं वा एते अप्रज्ञायमाना जनमवधुन्त्वं
इति एषामविज्ञाने दोषमभिधाय, एभिः, कथं सवनानि
पशुमन्ति ? इतिप्रश्नरूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीयते,
तदर्थेषा चुतिः, वपाप्रचारेण एकत्राक्यत्वात् । किमतः ? ।
यद्येवम्, न, सवनीयानां प्रकरणेन पशुधर्माः, क्रमात्
अग्नीषोमीयार्थाः एव इति । चिं पुनः तत् इह आज्ञा-
नम् ? । आश्विनं यहं गृहीत्वा विवृता यूपं परिवीयाम्नेयं
सवनीयं पशुमपाकरोति इति ।

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०)

नेतदस्ति, क्रमादग्नीषोमीयार्थां एव इति, प्रकरणात्
सवनीयार्थाः, पूर्वद्युरेवाज्ञानं विधानार्थम्, आश्विनवाक्यं

कालगुणविधानार्थम् । कथम् ? । तेन वपाप्रचारेण उक्ता-
ष्टस्य कालः एष विधीयते, प्रातः सवने वपाप्रचारे चोदिते
सति पश्चालभोऽपि तच एव प्राप्नोति, तत्र कालानियमे
प्राप्ते आश्चिनं यहं गृहीत्वा इति कालमात्रं विधीयते ।
चिह्नता यूपं परिवीर्योपाकरोति इत्यनुवादः । इतरथा
हि परिष्करणस्य कालो विधीयेत, उपाकरणस्य च । तब
अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत । तस्मात् सवनीयार्थाः
पशुधर्माः इति ।

नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम्, अम्नीषोमीयार्था एवैते क्रमात् । आश्चिन-
कालं हि आम्नानं विधानार्थम् । गुणार्थे एतस्मिन्
वाक्यभिद्येत, न विधानार्थे, न हि, वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य
कालविधिः सम्भवति । एकदेशो हि वपाद्रव्यं तेन सम्भि-
पातिनो वपासंस्कारात्, उत्कर्षेणोपाकरणम् ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

आह, अर्थेन तर्हि उत्कृष्टस्य कालो विधीयते ।
मुष्टिना पिधाय वपोऽप्तरणमासीत आ वपाहोमात् इति
शून्यते, पूर्वेश्वर्वपोऽप्तरणं मुष्टिना पिधाय न शङ्खयात् एता-
वन्तः कालमासीनेन अवस्थातुम्, अवश्यमाहारविहाराद-
यस्तेन कर्तव्याः इति ।

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, श्रुतिविप्रतिषेधो भवेदेवम्, न च, श्रुतिवि-

प्रतिषेधः, दृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधायिष्यते । ननु आस्ते इत्युपवेशने भवति । न अवश्यम् उपवेशने एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते, तत् यथा, गृह्णाणि परिगृह्ण आस्ते क्षेत्राणि परिगृह्ण आस्ते इति अनुपवेशनेऽपि भवति व्यापारनिहत्तौ । इहापि दृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधाय आवपादोमात् उदासिष्यते । तस्मात् आश्चिनकालमामूर्तं विधानार्थं, न सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः, तस्मात् न सवनीयार्थाः ।

स्थानात् पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥२५॥

(उप०)

नास्ति सवनीयानां प्रकरणम् इत्येवं सति पूर्वैषैव हेतुना स्थानेन पूर्वस्य अग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । संस्कारोऽयं पशुधागप्रयुक्तः, न ज्योतिष्ठामप्रयुक्तः, ज्योतिष्ठोमप्रयुक्तत्वे न विशेषः पशुनां स्यात्, पशुयागा अपि हि धर्मान् प्रयोक्तुम् अपूर्वत्वात् समर्थाः प्रकरणवत्तत्वा । तस्मात् क्रमात् अग्नीषोमीयधर्माः इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥ (ह०)

इतच्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्माः इति । कुतः ? । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गम् अस्तिन् अर्थे भवति, वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोङ्गाशेन माध्यन्दिने सवने इति पशुपुरोङ्गाशं दर्शयति । इतरथा समानविधानेषु सर्वेषु पशुषु अग्नीषोमयोदेवतयोः संस्कारार्थाः सन् पुरो-

हाशः सामर्थ्यात् अग्नीषोमीयस्य भवेत् न सदनीयस्य,
तयोर्द्वैवतयोरभावात्, दर्शयति च । तस्मात् अग्नीषोमी-
यार्थाः इति ।

अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

(इदं पदोत्तरं सूत्रम् ।) आह, नगु छिद्रापिधानार्थः
पशुपुरोडाशः । न इति ब्रूमः, अचोदना गुणार्थेन, तस्य
छिद्रापिधानार्थेन न चोदना, अर्थवादः सः इत्युक्तम् ।
तस्मात् देवतासंस्कारार्थः, तस्मात् अग्नीषोमीयार्थत्वे,
सवनीये पुरोडाशस्य दर्शनम् उपपद्यते, न साधारणे ।
तस्मात् अग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्माः इति ॥ (३ । ६ ।
७ अ०) ॥

शाखाहरणादीनामुभयदीहधर्मताधिकरणम् ।

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥२८॥(पू०)

अस्ति सायं दोहः, तथा अस्ति प्रातर्दीहः । सन्ति तु
दोहधर्माः शाखाहरणं, गवां प्रस्तापनं, प्रस्तावनं, गोदो-
हनम् इत्येवमादयः, ते किं सायं दोहार्थाः, उत उभयार्थाः ।
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? दोहयोः तयोरसंयुक्तं धर्मैः
शृतं भवेत् । कस्मात् ? । सायं दोहस्य हि क्रमे शौपदवस-
थे इहनि शाखाहरणादीन् समामनन्ति, तस्मिन् एवा-
हनि सायं दोहः । तस्मात् कमात् सायं दोहार्थाः दोह-
धर्माः इति ।

प्रकारणाविभागादा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥
२६ ॥ (सि०)

प्रकारणं हि साधारणम्, यथैव दध्मः एवं पयसः, क्रमाच्च प्रकारणं बलवत्तरम्, तस्मात् उभयार्था दोहृधर्माः। अपि च, न सायंदोहस्य पूर्वेयुरामूनम्। क्व तर्हि? । क्षम्भरेण्यः। कथम्?। एवमामनन्तिएन्द्रं दध्मावास्याधमि, ऐन्द्रं पयोऽमावास्याधाम् इति, अमावास्यायां हि उभयैं साङ्केतीयते, स एष सायंदोहोऽर्थात् पूर्वेयुरनुष्टीयते, स्वभाव एष दध्मो, यत् पूर्वेयुरुपक्रान्तम् अपरेद्युरभिनिर्वर्त्तते। तस्मात् सायंदोहस्य क्रमे आमूनाताः इत्येतदेव तावत् नास्ति। अत उभयार्था दोहृधर्माः इति। (३।६।८ अ०)।

— —

सादनादौनां सत्वनवयधर्मताधिकरणम्।

तद्वत्सवनान्तरे यहामूनम् ॥ ३० ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत् इति। तत्र ऐन्द्रवायवाद्या यहाः प्रातः सबने दशामूनाताः, तत्र धर्माः शूयन्ते, उपोसेऽन्ये यहाः साद्यन्ते, अनुपोस्ते ध्रुवाः। दशापविवेण यहं सनाटिं इति। सन्ति अपरे माध्यन्दिने सबने, अपरे द्वृतीयसवने यहाः सिषु माध्यन्दिनोयेषु तार्त्तीयेषु च सबनेषु सन्देहः, किं सर्वेषु अहधर्माः कर्त्तव्याः उत प्रातः सबने ये यहासेषु?

इति । किं प्राप्तम् ? प्रातःसवनयहेषु भवेयुः, तेष्वं कर्मे समाच्चानात् नेतरेषाम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सवनान्तरे प्रातःसवनात्, मार्घ्यं हन्ते द्वतीयसंवते च यहाच्चानं तददेव भवितुमर्हति । सर्वपां हि तुल्यं प्रकरणं, यच्चैते धर्माः समाच्चानाताः वाक्येन यहमाच्च विधीयन्ते, क्रमाच्च वाक्यप्रकरणे बलीयसी । तस्मात् सर्वार्था यहधर्माः इति । (३६।८ अ०) ।

— + —

रशनाचिह्नादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणम् ।

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

चस्ति ज्योतिष्ठोमे पशुः अग्नीष्मोमयः, यो होचितो यदग्नीष्मोमीयं पशुमालभते इति । तच रशना शूश्नते रशनाधर्माय, विष्टु भवति दर्भमयौ भवति प्रपिष्ठानां कर्त्तव्या च इति । तत्र सन्देहः, किमेते धर्माः अग्नीष्मोमीय-रशनायाः सवनीयरशनायाच्च साधारणाः उत अग्नीष्मो-मौयरशनाया एव ? इति । किं प्राप्तम् प्रकरणात् अग्नी-ष्मोमीयरशनायाः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, उभयोः साधारणाः इति । कुतः ? । लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गं भवति, एवमाह, आखिनं यह्वं गृह्णीत्वा चिछता यूपं परिवीयन्नेयं पशुमुपाकरोति इति वसनीयपरिव्याणे रशनां दर्शयति, सा यदि साधारणो, तत एतदर्शनमवकल्पते । यदि अग्नीष्मोमौयायाः, ततो प्राकृतात् सवनीयपरिव्याणान् निवर्त्तेत । सवनीये च परि-

व्याणान्तरमप्राकृतं यत्र त्रिवृत्त्वं दृश्यते । कथम् । स वै आश्चिनं गृहं गृहौत्तोपनिष्कृम्य यूपं परिव्ययति इति । तत्र यदि न साधारणी रथना, वाससा परिव्याणं प्राप्नोति, रथनां तु दर्शयति । तस्मात् साधारणी रथना, तस्माधार-
खाच्च तद्भर्ता अपि साधारणाः । तदेतत्त्वात् रथनासा-
धारण्यम् । कोऽत्र खलु त्यायः ? इति । उच्यते, प्रकरणात्
अन्नोषीमौयस्य, वाक्यात् यूपमाच्छ्य इति । (३ । ६ । १०
अ०) ।

—०—

अंशदाभ्ययीरपि सादनादिधर्मवस्त्वाधिकरणम् ।

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः सन्निधानात् ॥ ३२ ॥
(पृ०)

दूरात् यत् शिष्यते ज्योतिषीमस्य, यथा, श्रीपसदानु-
वाक्याकाण्डे अंशदाभ्यौ । तत्र सन्देहः, किं ज्योतिषीम-
समान्नाता ग्रहधर्माः कर्त्तव्याः उत न ? इति । किं
प्राप्तम् ? न कर्त्तव्याः असन्निधानात् यथा पयसा मैत्रा-
वरुणं श्रीणाति इति वचनात् मैत्रावरुणस्यैव श्रपणं न
सर्वेषाम्, एवम् इदमपि धर्मजातं प्रकरणस्थानामेव, न
सर्वेषाम् इति ।

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छिष्टस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

३३ ॥ (सि०)

संयुक्तं वा धर्मैः, एवज्ञातौयकं स्थात् अप्रकरणस्थमपि ।

कुतः ? । यतः प्रकरणात् वाक्यं बलौयः । ननु अन्यच्च
क्रियमाणा ज्योतिष्ठोमस्य नोपकुर्यात् । उच्यते उपकरिष्टति,
अंशदाभ्ययोः तदर्थत्वात् ज्योतिष्ठोमार्थत्वात् गेषोऽयं यह-
धर्माः, यहनिमित्तो ज्योतिष्ठोमस्योपकारकः यावान् यहो
ज्योतिष्ठोमस्य उपकरोति, तस्य सर्वस्य भवितुमहंति ।
तस्मात् अंशदाभ्ययोरपि यहधर्माः कर्तव्याः इति ।

निर्देशाद्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥ (आ०नि०)

यदुक्तम्, यथा मैत्रावरुणं पद्यमा श्रीणाति इति तत्
युक्तः श्रयणे वचनात् प्रकरणं बाधित्वा व्यवस्थानम् इह
तु विपरीतं, तत्र सर्वेषु यहेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम् ।
इह तु सर्वेषु यहेषु वाक्यं, विशिष्टेषु प्रकरणम् । तस्मात्
अप्रकरणस्यापि धर्माः इति । (३ । ६ । ११ अ०) ।

— — —

चित्रिष्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम् ।

अग्न्यङ्गमप्रकारणे तदत् ॥ ३५ ॥

अनारभ्यानिमुच्यते, चित्रिषीरुपदधाति, वज्रिष्णोरुपद-
धाति, भूतेष्टका उपदधाति इति । सन्ति तु प्रकरणे इष्ट-
काधर्माः, अखण्डामक्षणलाम् इष्टकां कुर्यात् इति, तथा
भस्मना इष्टकाः संयुज्यात् इति । तत्र सन्देहः, किम् अप्र-
करणे समामूरातानाम् इमे धर्माः कर्तव्याः, उत न ?
इति । किं प्राप्तम् ? न कर्तव्याः । कुतः ? । असदिधा-
नात् । इति प्राप्ते, उच्यते, अग्न्यङ्गसेवज्ञातीयकं तददेव

स्यात् यहत् यहाः प्रकरणादि व.क्ष्यं वल्लवत् । असूचो
चेष्टकानामन्यर्थत्वात् । (३ । ६ । १२ ष०) ।

— — —

मानोपादहरणादीनां सोममावध्यर्थताधिकरणम् ।

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥३६॥

ज्योतिष्ठोमे शूयते, स यदि राज्यं वा वैश्यं वा यात्र-
येत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, अयोधस्तिभीराहृत्य ताः
सम्यक्ष दधनि उभूच्य तमच्छै भक्षं प्रयच्छेव सोमम्
इति । ज्योतिष्ठोमे सन्ति सोमधर्मा, मानसुपादहरण-
क्रयोऽभिषदः इत्येवमादयः । तत्र सन्देहः, किं समान-
विधाना इमे धर्माः सोमस्य फलचमसस्य च, उत सोम-
धर्माः, फलचमसस्य तु तद्विकारत्वात् इति, गुणकामानां
प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा प्रयोजनमधिकरणचिन्तायाः ।

किं प्राप्तम् ? समानविधानाः प्रकरणाविभागात् इति
प्राप्ते, उच्यते, नैमित्तिकम् एव ज्ञातीयकम् असमानवि-
धानं स्यात् । कुतः ? । अतुल्यत्वात्, अतुल्यः सोमेन फल-
चमसः, सोमो नित्यवदामूतः, फलचमसो नैमित्तिकः ।
किम् चतः ? । यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदामूताः न
शक्या अनित्यवत् कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्र अना-
रभ्योऽर्थो विधीयेत् । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः स
सोमधर्मान् गृह्णाति, तत्र धर्माः साधारणाः सन्तः

हित्काः इत्युच्चेरन् । तस्मात् अममानविधानाः ॥ (३ । ६ । १३ अ०) ॥

प्रतिनिधिष्ठपि सुख्यघर्षागुष्टादाधिकरणम् ।

प्रतिनिधिष्ठ तद्वत् ॥३७॥ (प०)

अस्मि प्रतिनिधिः, शुरो द्रव्येऽपपरति, यथा ब्रीहिष्ठ-
पचरत्सु नीवाराः । तत्र मन्दे हः, किं नीवाराः समान-
विधानाः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिधिष्ठ
तद्वत्, यथा नैमित्तिकं नित्येन असमानविधानं, एवं
प्रतिनिधिः अतुच्यत्वात् । का अतुच्यता ? । ब्रीहिणां
विहिताः, न नीवाराणाम्, इयम् अतुच्यता, ब्रीहिणां
विहिताः, नीवाराणाम् अर्थापत्तया भवन्ति ।

तद्वत्पूर्योजनैकत्वात् ॥३८॥ (सि०)

नैतदस्ति, अममानविधानः प्रतिनिधिः इति, तद्वत्
स्यात्, यद्वत् श्रुतः, न प्रकृतिविकारभावः । कुतः ? ।
ब्रीहिष्ठं हि ब्रीहिष्ठम्याणां ब्रीहिष्ठ्यक्तौ निमित्तं, न च.
ब्रीहिष्ठस्य, स्यानि नीवारत्वं भवति इति शूयते, तस्मात्
न प्रकृतिविकारभावः । कथम् तर्हि नीवारेषु धर्मां
भवन्ति ? इति । उच्यते, या ब्रीहिष्ठेन परिक्षिद्वा ब्रीहि-
ष्ठ्यक्तयः, नीवारेषु ताः सन्ति, तासानर्थेन ते धर्माः
क्षियन्ते, तासां च व्यक्तीनामन्यामां च ब्रीहिष्ठगतानां तुच्य
एष विधिः । का तुच्यता ? । उभयेऽपि ब्रीहिष्ठत्वक्षिताः
इति । तस्मात् समानविधानाः इति ।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥३६॥ (यु०)

इतस्य न प्रतिनिधिः श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावः ।
कुतः ? । अर्थलक्षणत्वात्, अर्थादि प्रतिनिधिः क्रियते, न
च, अर्थेनैतद्वग्न्तम् शक्यते, लीहित्वस्य खाने नीवारत्वं
भवति इति । तस्मात् न प्रतिनिधिः श्रुतेन सह प्रकृति-
विकारभावो भवति इति ॥ (३ । ६ । १४ अ०)

— —

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु सुख्यधर्मांगुष्ठानाधिकरणम् ।

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥

अथ यः श्रुतः प्रतिनिधिः, तत्र किं सामानविध्यम्
उत न ? इति । यथा, यदि सोमं न विन्देत पूतीकान-
भिषुण्यात् इति । असामानविध्यम् इति ब्रूमः, अश्रुतात्
ज्ञेतद्विपरीतम् । एवं प्राप्ते, उच्यते, नियमार्था गुणश्रुतिः,
अचार्यर्थलक्षण एव प्रतिनिधिः, सोमे अविद्यमाने मोम-
सहशं द्रव्यं प्राप्तम्, तत्र सुसहशे द्रव्ये प्राप्ते ईषत् सहशं
नियम्यते । अन्यस्मिन् प्रतिनिधातश्च अन्यत् प्रतिनिधीयते
श्रुतस्य खाने । न यागद्रव्यत्वेन ॥ (३ । ६ । १५ अ०)

— —

दीक्षीयादिधर्मांगुष्ठानग्रिष्ठीमाङ्गताधिकरणम् ।

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥

४१ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमः, तत्र संख्याः समामूर्ताः अग्नि-

षोमः, उक्थः, षोडशी, अतिरात्रः इति । तत्र दीक्षणो-
यादयो धर्माः । तेषु सन्देहः, किं सर्वसंख्या ज्योतिष्ठोमं
प्रकृत्य दीक्षणौयादयो धर्मा उक्ताः, उत अग्निष्ठोमसंख्या-
मभिप्रेत्य ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वसंख्यासु समानं वि-
धानम् । कुतः ? । प्रकरणाविशेषात् नास्ति प्रकरणे
विशेषः, येन ज्ञायेत अग्निष्ठोमसंख्यं प्रकृत्य इति । तस्मात्
समानविधानाः संख्याः इति ।

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥ (यु०)

तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति, यदि अग्निष्ठोमो
जुहीति, यदि उक्थः परिधिमनक्ति, यदि अतिरात्रः
एतदेव यजुर्जपन् हविर्धानं प्रतिपद्येत इति सर्वावस्थस्य
विशेषवचनात् अवगम्यते । यदपि सामान्यं, तदपि सर्वा-
वस्थस्यैव इति, यदि हि न समानं विधानम्, अग्निष्ठोम-
संख्या एव स्यात् । न इह अग्निष्ठोमं सङ्कीर्तयेत् असङ्की-
र्त्यमानिऽपि धर्मसम्बन्धो भवति इति, सर्वावस्थस्य कीर्त-
णात् मर्वावस्थप्रकरणम् इत्यवगच्छामः ।

अपि च, श्रूयते, आग्नेयमजमग्निष्ठोमे आलभेत,
ऐन्द्राग्नं हितीयम् उक्थे, ऐन्द्रं वृश्णिं हृतीयं षोडशिनि
इति द्वितीयस्य हृतीयस्य च दर्शनं समानविधे घटते ।
उक्थे हि हे निमित्ते स्तः, अग्निष्ठोमस्तोत्रं उक्थस्तो-
त्रम् इति, तत्र हौ नैमित्तिकौ आग्नेय, पशुः, ऐन्द्राग्न-
बेति तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते । एवं षोडशिनि
अतिरात्रे च । प्रकृतिविकारभावे तु प्रत्यक्षशूतैः ऐन्द्राग्ना-

हिमिरतिदेशेन प्राप्त आम्लेयो वाच्येत् । तत्र हितीयादि-
इर्शनं नीपपद्येत् । भवति च तस्मात् सर्वावस्थस्य ज्यो-
तिष्ठीमस्य दीक्षणीयादयो धर्माः इति ।

विकारासु कामसंयोगे नित्यस्य समत्वात् ॥

४३ ॥ (सिं)

नैतदस्ति, समानविधानाः इति । किं तर्हि उक्था-
दयः संख्याविकारभूताः स्यः, अग्निशोमसंख्यमुरीक्षत्य
दीक्षणीयादयो धर्माः समामूताः । कुतः ? । उक्था-
दीनां कामसंयोगेन श्रवणात् पशुकाम उक्थं गृह्णीयात्
षीडशिना वीर्यकामः सुबीतः अतिरावेण प्रजाकामं याज
येत् इति । काम्यो गुणः शूद्रमाणो नित्यमर्थं विक्षत्य
निविश्ने । कथं ? । गुणात् एवज्ञातौयके काम्ये फल-
निर्झृतिः, पशुकाम उक्थं गृह्णीयात् न ज्योतिष्ठीमकाम
उक्थमनुदण्डकामो वा यदा पग्वो भवति, तथा गृह्णीयात्
इत्यर्थः । कथम् ? इति । तत्र श्रवणम् इतिकर्त्तव्यता अपे-
क्षितव्या, सन्विधानात् नित्यस्य इतिकर्त्तव्यतयेति गम्यते ।

कथम् एनर्थेवम् इति कर्त्तव्यता, सा नित्यस्य इत्यव-
धार्थने, न पुनरस्य एव काम्यस्य, साधारणी वा ?
इति । उच्यते, यद्य यत्र गुणे कामो भवति, तत्र तत्र
क्रियायां साध्यानानायां, नान्यथा । सा तत्र इतिकर्त्तव्यता,
या अन्तिकम् उपनिषत्ति, सा साधनस्य वा साध्यस्य
वा ? इति सन्दिष्टमाना साध्यस्य भवितुमर्हति, नासौ
साध्यस्याभवन्ती साधनेन सम्बन्धते, एवं हि स इति-

कर्त्तव्यताविशेषशोद्यते, अनेन साधने साधकसुपुर्वार्ता॑
इति, न च अस्ति स प्रकारः, येन असाधमानायां क्रि-
यायां तेन साधकः छतो भवेत् । तस्मात् साधकस्यापि
इतिकर्त्तव्यताविशेषमभ्युपगच्छता, साधस्यापि इत्येतद-
भ्युपगमनीयम्, साधस्य ज्योतिष्ठोमः, साधिकाः संखाः,
तस्मात् ज्योतिष्ठोमस्य तावत् सा इतिकर्त्तव्यता इति
सिहम् ।

अथ कस्मात् न साधारणी ? । नित्यवदाक्षानात्,
यदैव ज्योतिष्ठोमः, तदैव हीक्षा । यदा तु ज्योतिष्ठोमे
पशुकामः, तदा उक्थसंखाः, सर्वदा ज्योतिष्ठोमे
धर्माः कर्त्तव्याः, एकदा उक्थसंखाः, तच सर्वदा ज्योति-
ष्ठोमस्य धर्माः कर्त्तव्याः, ते च उक्थादिसंखस्य अर्थेन
इति पूर्वमुत्तरेण विवर्णते, यदि सर्वदा न उक्थादीनाम-
र्थेन । अथ उक्थादीनामर्थेन न सर्वदा, उभयं विप्रति-
षिहम् । तस्मात् न साधारणी । नित्यवदामूर्नं च यदि
अनित्यस्य स्यात्, नित्यवदामूर्नं तत् अनित्यं क्रियेत, तच
नित्यवदामूर्नं बाध्येत । तस्मात् नित्यसंखस्य ज्योति-
ष्ठोमस्य, न काम्यस्य उक्थादिसंखस्य इति ।

अपि वा द्विरुतात् प्रकृतेर्भविष्यन्तीति ॥

४४ ॥ (यु०)

ननु अग्निष्ठोमसंखापि काम्या श्रूयते । हे हि तच
आक्षाति, एकं नित्यवत्, एकं काम्यम्, तच इयोर्वाक्ययोः
सामर्थ्यात् नित्य एव सकामो भविष्यति, नित्यताविधातो

नास्ति इति अग्निष्ठोमसंख्या ज्योतिष्ठोमस्य दीक्षणीया-
दयो धर्माः भविष्यति इति ।

वचनात् समुच्चयः ॥ ४५॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, हितीयहृतीयदर्शनं समानविधित्वेऽव-
कल्पते, नान्यथा इति, वचनं तत् भविष्यति, न दर्शनं,
ऐन्द्राग्नः उक्थ्ये हितीयो विधीयते, तष्ट्रैम्बः षोडशिनि
हृतीयः ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥४६॥ (यु०)

इत्थ पश्यामः प्रकृतिविकारभावः इति । कुतः ? ।
प्रतिषेधात् पूर्वलिङ्गानाम्, यदि अग्निष्ठोमी जुहोति,
यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति न जुहोति इति इमाभाव-
दर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचनप्रामाण्यात् सामा-
न्यविधेः ।

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥४७॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, व्यपदेशः इति । एकस्यैवाधिकतस्य यथो-
क्तेन न्यायेन अयमनधिकतेन गुणेन व्यपदेशः, अग्निष्ठोम-
यहणञ्चानुवादः इति ॥ (३ । ६ । १६ अ०)

इति श्रीश्वरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये
ततीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ हृतीये अध्याये सप्तमः पादः ।

बहिरादीनां दर्शनीर्णयासतदङ्गीभयाङ्गताधिकरणम् ।

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥१॥(प०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बहिर्विर्हिर्धर्माद्य, तथा वेदिवेदिधर्माद्य । तच सन्देहः, किं बहिरादयो बहिरादिधर्माद्य प्रधानस्य उत अङ्गप्रधानानाम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणविशेषात् असंयुक्तं प्रधानस्य, प्रधानस्य एवज्ञातीयका धर्माः कस्मात् ? । प्रकरणविशेषात्, प्रधानानां हि प्रकरणं नाङ्गानाम्, प्रकरणेन च एषां सम्बन्धः, तस्मात् प्रधानस्य ।

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥२॥(सि०)

सर्वेषां वा अङ्गप्रधानानाम् इमे धर्माः, न अत्र शेषत्वं प्रकरणात् भवति, उपकारक्षम्यणं हि तत्, यत् यस्य उपकरोति, तत्स्य शेषभूतं, सर्वेषां च अङ्गप्रधानानाम् इमे धर्मा उपकुर्वन्ति । कथम् अवगम्यते ? । वाक्यात्, वेदां हवौषि आसादयति इति हविर्मात्रं वाक्यात् गम्यते, प्रधानहवौषि प्रकरणात्, वाक्यं च प्रकरणात् बलीयः, तस्मात् बहिर्षि हवौषि आसादयति इति ।

आह यदि प्रकरणं वाक्येन बाध्यते, लोकेऽपि बहिर्षाम् इमे धर्मा उक्ता भवन्ति । तच को दोषः ? । सर्वव धर्माः कर्त्तव्याः प्राप्नुवन्ति । उच्यते, प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः उपकारका एव इति गम्यते । तस्मात् लौकिकेषु न कर्त्तव्याः ।

एवं चेत्, अङ्गाभ्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, तत्त्वात् तेष्वपि न प्राप्तुवन्ति । उच्चते, यद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमास शब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोः उपकारकाणि, एषु क्रियमाणा धर्माः दर्शपूर्णमासयोः उपकारिष्यन्ति । तत्त्वात् अङ्गप्रधानेषु कर्त्तव्याः इति ।

आरादपौति चेत् ॥ ३ ॥ (आ०)

पिण्डपिद्यज्ञेऽपि बर्हिः धर्मयुज्येत्, सोऽपि दाते बर्हिषि वर्तते, तस्य चापि बर्हिजास्ति प्रयोजनं तदप्याराच्छुधर्मवत् स्थात् ।

न तत् वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥४॥ (आ०नि०)

न तस्य बर्हिरेतैर्धर्मैर्धर्मवत्, वाक्यं हि एकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह धर्माणां, तेन दर्शपूर्णमासयोः उपकारकाधर्माः यत् दर्शपूर्णमासार्थैः, तत्र प्राप्तुवन्ति, नाभ्यत । तत्त्वात् पिण्डपिद्यज्ञबर्हिषो न भविष्यन्ति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥५॥ (ह०)

लिङ्गं भवति, एवमाह, स वै भूवामेवायेऽभिधारयति, ततो हि प्रथमावाच्यभागौ यस्मान् भवति इति अभिधारयस्य आच्यभागार्थतां दर्शयति ॥ (३ । ७ । १८०)

— —

स्वामिसंखाराणां प्रधानार्थताचिकरणम् ।

फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥६॥

ज्योतिष्ठोमि केशमनुशोर्वपनं पयोद्रवतानि तपसाचातानि, तेषु सन्देहः किम् अङ्गप्रधानार्थानि उत प्रधाना-

र्थानि ? । किं तावत् प्राप्तम् ? अङ्गप्रधानार्थानि इति
पूर्वेण व्यायेन प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स्वामियुक्तमेतत्, तस्मात् प्रधानस्य ।
कस्मात् ? । फलसंयोगात्, पुरुषस्य यागेन अब्दं सम्बन्धः,
यागोऽपूर्वस्य दाता, पुरुषः प्रतियहीता । ननु अपरोऽ-
प्यस्ति सम्बन्धः, यागो निर्वर्त्तयः, पुरुषोऽभिनिर्वर्त्तकः,
इति । फलेन तु सम्बन्धो भविष्यति इत्येवमर्थः पुरुषः श्रूयते
न हि यागं स साधयति, यागः सत्तया संभंश्यते इति ।
किमिति तर्हि निर्वर्त्तयतः फलं भवति ? इति । संस्कारा-
राश्च संस्कुर्वन्ति इत्युच्चन्ते, यत् तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनं,
तत्र सामर्थ्यं जनयन्ति इति, फलं च यहीतुम् पुरुषस्य
प्रयोजनं, न यागमभिनिर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् ये पुरुष-
संस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतियहणसमर्थं कुर्वन्ति, न याग-
निर्वर्त्तिसमर्थम् । आह, यदि यागनिर्वर्त्तौ न सामर्थ्यं
जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति । उच्चरते, यागस्य
स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्त्तन्ते । कथं तस्य स्वार्थः ? ।
यदस्य कर्त्ता फलेन सम्बन्धते । तस्मात् स्वामिसंस्काराः
प्रधानार्थाः इति ॥ (३ । ७ । २४०)

— —

सौमिकविद्यादीनामङ्गप्रधानीभयाङ्गताधिकरणम् ।

चिकीष्या च संयोगात् ॥ ७ ॥ (पू०)

ज्योतिष्ठामे श्रूयते, षट् चिंशत् प्रक्रमा प्राचौ चतुर्विंश्च-
तिरयेण चिंशत् जघनेन इयति शक्यामहे इति । तत्र

सन्देहः, किमेषा वेदिरङ्गप्रधानार्था उत प्रधानार्था ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? चिकीर्षया च संयोगात् प्रधानार्था इति । का चिकीर्षा ? । इयति शक्यामहे इति । यत् चिकीर्षितं तस्य अर्थेनैषा शूयते शक्यामहे अस्यां कर्तुम् इति प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं न अङ्गानि प्राप्तं हि फलवत् न अङ्गानि ।

आह यदि अङ्गानि न चिकीर्षितानि किमर्थे क्रियन्ते ? इति । उच्यते, अचिकीर्षितान्यप्यङ्गानि क्रियन्ते यद्यपि तानि न चिकीर्षन्ते, तथापि तैरचिकीर्षितैरन्य चिकीर्षते । तस्मात् तानि क्रियन्ते इति, यत् चिकीर्षितं तस्य वेदिः । तस्मात् प्रधानार्थेति (स्थितं तावदपयंवसितम् ॥ (३ । ७ । ३८०)

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानीभयाङ्गतार्थाधिकरणम्

तथाभिधानेन ॥८॥ (पृ०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र शूयते, चतुर्होत्रा पौर्णमासौ-
मभिश्चेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम् इति । तत्र सन्देहः,
किम् अङ्गप्रधानार्थम् अभिमर्शनम् उत प्रधानार्थम् ?
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रधानार्थम् इति, प्रधाननाम-
स्थियस्तु एतत् पौर्णमासी अमावास्या इति च । तस्मात्
प्रधानस्याभिमर्शनम् इति ।

तद्युते तु फलश्रुतिस्तम्भात्मर्वचिकीर्षा स्यात् ॥
६ ॥ (पूर्वाधिकरणस्य सि०)

(स्थितादुक्तरम्) । यदुक्तं प्रधानं चिकौर्षितं न अङ्गानि
तस्मात् प्रधानस्य वेदिः इति, तत्र, तद्युक्ते फलशुतिः सा-
ङ्गात् फलं शूयते, तस्मात् साङ्गं चिकौर्षितम् । यद्यप्य-
ङ्गानि न चिकौर्षितानि, तथापि वेदां कर्तव्यानि ।
अन्यथा न साङ्गं वेदां कृतं भवति ।

गुणाभिधानात् सर्वोर्थमभिधानम् ॥१०॥ (सि०)

यदुक्तं, प्रधाननामत्वात् पौर्णमासौशब्दस्य अमावास्या-
शब्दस्य च, प्रधानहविषाम् अभिमर्शनम् इति । नैतदेवम्,
अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कृतः ? । गुणाभिधानात्,
गुणोऽभिमर्शनम् इत्यभिधानं भवति । कृतमत् तदभिधा-
नम् ? । यत् गुणोऽभिमर्शनम् इति ब्रृते । पौर्णमासौममा-
वास्याम् इति च द्वितीयान्तम् पौर्णमास्यर्थम् अभिमर्शनं
कर्तव्यम्, अमावास्यार्थमभिमर्शनं कर्तव्यम् इति, अतो
यत्र यत्र क्रियमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां वोपकरोति,
तत्र तत्र कर्तव्यम् । यत् यत् पौर्णमास्याममावास्यायां
वाभिसम्बन्धते, साक्षात्, प्रणाद्या वा, तत्र तत्र क्रियमाणं
तयोः उपकरोति । तस्मात् प्रधानहविषाम् अङ्गहविषां च
कर्तव्यम् इति । (३ । ७ । ४ अ०) ।

दीक्षादचिष्ठयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ।

दीक्षादचिष्ठान्तु वचनात् प्रधानस्य ॥११॥

ज्योतिष्ठोमे दीक्षाः शूयन्ते, तिस्रो दीक्षाः, इति,
तथा दक्षिणाः शूयन्ते, तस्य द्वादशशतं दक्षिणाः

इति । तत्र सन्देहः, किं दीक्षादक्षिणम् अङ्गप्रधानार्थम्, उत प्रधानानाम् इति । किं प्राप्तम् ? पुरुषाणाम् अङ्गप्रधानार्थत्वात् दीक्षादक्षिणस्य अङ्गप्रधानार्थता इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः ? । वचनात्, वचनं हि भवति, दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणाः सोमस्य इति, न हि वचनस्य अतिभारी नाम क्वचित् । तस्मात् दीक्षा-दक्षिणं वचनात् सोमस्य इति ।

निष्ठत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥ (पू०)

निष्ठत्तिं दीक्षाणां दर्शयति । कथम् ? । अध्वर्यो यत् पशुना अयाक्षीरव कास्य दीक्षा ? इति यत् षट्ठोतारं जुहोति सास्य दीक्षा इति असत्यामपि दीक्षायां वचनं भवति । तस्मात् अङ्गानां दीक्षादक्षिणम् इति । (३ । ७ । ५ अ०) ।

अन्तर्वेदियै पानङ्गताधिकरणम् ।

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमि पशुः अग्नीष्मोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीष्मोमीयं पशुमालभते इति । तत्र यूपं प्रकृत्य शूयते, वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि मिनुयात्तन्निर्देहित्, यत् वर्हिवेद्यनवरह्वः स्यात् अर्द्धनन्तर्वेदि मिनोति अर्द्धं वहिवेदि अवरह्वो भवति, न निर्देहति इति ।

तत्र सन्देहः, किम् अन्तर्वेदि इति यूपाङ्गभावनवेदिः उपदिश्यते, उत अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं वहिवेदि इति देश-

सच्चार्थम् उच्चते ? इति । कथम् यूपाङ्गभावेन कर्त्तं वा
देशसच्चाणा ? इति । यदि यूपार्थस्य वेदाभ्यन्तरस्य च सम्बन्धो
विवक्षितः, एवं वेदिसम्बन्धो यूपः कर्त्तव्यः, ततो यूपाङ्ग-
भावेन । अथ वस्त्रिन् देशे मौयमानस्य अर्हं वेदाभ्यन्तरे-
रहं च वहिः, स देश उपदिश्यते, ततो देशसच्चाणा ।

किं प्राप्तम् ? तथा यूपस्य वेदिः, यथा दीक्षादक्षिणं
प्रधानस्य, तथा यूपस्य वेदिः, तथा यूपो मातव्यः, तथा
मौयमानस्य अर्हं वेदाभ्यन्तरे भवति । एवं वेदिशुतिरप्य-
नुभव्योचते, इतरथा वेदिशब्दो लक्ष्येत् देशं, शुतिसच्चाणा-
विषये शुतिर्व्याया न लक्ष्यता । तस्मात् यूपाङ्गभावेन वेदि-
र्निर्दिश्यते ।

देशमात्रं वाऽशिष्येषैकवाक्यत्वात् ॥१४॥ (सि०)

देशमात्रं वा वेदिशब्देन लक्ष्यते न वेदियूपाङ्गम् ।
कुतः ? । अशिष्येण एकवाक्यत्वात्, अर्हमन्तवैदि मिनो-
त्यर्हं वहिवैदि इत्येतनैकवाक्यता या, सा शासितव्येन,
यदि देशसच्चाणा, अथ यूपाङ्गभावेन वेद्या निर्देशः, ततो
न शासितव्यो वहिवैदिनिर्देशो भवति । वेदां यूपस्य
अङ्गभावेन उपदिश्यमानायाम्, अर्हं वहिवैदि इत्येतदु-
चार्यमाणं न कस्मिंश्चित् उपकारे वर्तते ।

अथ वहिवैदिदेशमपि यूपाङ्गभावेन उपदिशेत् ।
वाक्यशिष्येत । तस्मात् यूपाङ्गभावेन वेद्या निर्देशे वहि-
वैदिशब्दः सर्वादा न शासितव्यः । यदि तु देशसच्चाणा,
ततो विशिष्टे देशे लक्ष्यमाणेऽवश्यवक्तव्यो वहिवैदिशब्दो

भवति, अनुच्छमाने वेद्यभ्यन्तरे यस्मिन् कल्पिष्ठ प्रदेशे यूपः
इति गम्यते । अथ पुनर्बहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे, यतरस्मिन्
देशे मौयमानस्य अर्हम् अन्तर्वेदि अहं बहिर्वेदि, स देशो
लक्ष्यितुमिष्टो भवति, स च बहिर्वेदिशब्देन विना न
शक्यते लक्ष्यितुम् इति, अवश्यं शासितव्यो भवति ।
तस्मात् देशलक्षणा ईति । (३ । ७ । ६ ॥ ४०)

— —

हविर्दानस्य सामिधेयनङ्गताधिकरणम् ।

**सामिधेनीस्तदन्वाहरिति हविर्दानयोर्वचनात्
सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ (पूर्व)**

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, उत यस्तु चक्षिति सामिधेनीस्तद-
न्वाहः इति, हविर्दानयोर्यस्मिन् हविर्दाने सुन्वन्ति, तत्
सामिधेनीभिः सम्बन्धयेत् इत्यर्थः । तत्र सन्देहः, किं
सामिधेनीनाम् अङ्गभावेन हविर्दानं चोद्यते हर्दिन-
विशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः, उत हविर्दानेन अमूषाम-
नूच्छमानानां देशो लक्ष्यते ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ?
सामिधेनीनाम् अङ्गत्वेन हविर्दानं चोद्यते, यस्मिन् हविर्दाने
सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीभिः सम्बन्धयेत् इति, तेन हविर्दान-
सम्बद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः इति वचनात् सामिधेन्य-
ङ्गभावे सति हविर्दानश्रुतिः अनुग्रहीयते, इतरथा देग-
लक्षयेत् ईति । तस्मात् सामिधेन्यङ्गं हविर्दानम् ।

देशमावं वा प्रत्यक्षं द्व्यथकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥ (सिं०)

देशलक्षणार्थं वा एतत् उच्यते, यस्मिन् सुन्वन्ति,

तस्मिन् देशे सामिधेन्योऽनुवत्तत्वाः इति, प्रत्यक्षं हि अर्थं-
कर्म सोमस्य तेन क्रियते, दक्षिणे हविर्दाने सोममासा-
दयति इति, सोमासादनार्थं तावदेतत् उपादेयम्, सामि-
धेन्योऽपि अग्निसमित्यनार्थम् उपादेयाः इति । इह त्वेता-
वत् श्रूयते, यस्य हविर्दानस्य समीपे सुन्वन्ति तत्त्वबद्धाः
सामिधेन्योऽपि अग्निसमित्यनार्थम् उपादेयाः इति, तत्र
न ज्ञायते, किम् सासिधेन्यः सम्बद्धाः हविर्दानस्य उप-
कुर्वन्ति ? किम् हविर्दानं सामिधेनौनाम् ? इति । तदु-
च्छते, सामिधेन्यस्तावद्विर्दानस्य न उपकुर्वन्ति, न हि
तायत् विधौयन्ते, सामिधेन्योऽनुवत्तत्वाः इति । किम्
तर्हि ? हविर्दानविशेषसम्बन्धः तासां विधौयते, न च अ-
विहितम् अङ्गं भवति, नाप्येवं विधौयते, हविर्दानमासा-
मनुस्यमानानाम् उपादातव्यं सम्बन्धयितुम् इति । कथम्
तर्हि ? हविर्दानविशेषसम्बन्धो सामिधेनौनां श्रूयते, हवि-
र्दानसम्बन्धो विधौयते, न च सामिधेनौसम्बन्धो हविर्दा-
नस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूद्येत । केन तर्हि हविर्दानस्य
सम्बन्धः ? । प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनौ-
कर्म प्रत्यक्षं हविर्दानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनौ-
सम्बन्धः, अपरेण वेदिम् इति हांतुर्देशो लक्षितः, स उत्त-
रस्य दक्षिणस्य वा हविर्दानस्य समासनः, तत्र यत् सुन्वन्ति,
तदन्वाहुः इति उपपद्यते वचनम् । तस्मात् देशलक्षणार्थं
हविर्दानशहणम् ।

पञ्चैवमभिसम्बन्धः कस्मात् न भवति ? यस्मिन् हवि-
र्दाने सुन्वन्ति तस्य हविर्दानस्य सामिधेनौसम्बन्धः इति ।

नैवं शक्यम्, एवं हावयौं विधातव्यो भवतः, हविर्धान-
सम्बन्धो हविर्धानविशेषसम्बन्धः, तच् वाक्यभिदेत ।
तस्मात् नैवम् अभिसम्बन्धः इति ।

समाख्यामं च तदत् ॥ १७ ॥ (य०)

समाख्यानं च तददेव भवति, यथा प्रकामित्याश
उपदिष्टः सोमार्थम् हविर्धानम् इति । (३७७ । अ०) ।

— — —

अहानामन्वदारानुष्ठानाविकरणम् ।

**शास्त्रफलं प्रयोत्तरि तज्ज्ञशत्वात् तस्मात् स्वर्यं
प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ (प०)**

इह कर्माणि उदाहरणम्, अनिहोर्णं जुहुयात् स्वर्ग-
कामः, हर्षपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्ठामेन
स्वर्गकामो यजेत इति । तत्र सन्देहः, किम् एतानि क-
र्माणि स्वर्यम् अनुष्ठातव्यानि, उत अचोक्त्वर्गमात्रं स्वर्यं
कुर्यात्, श्रेष्ठमन्यः स्वर्यं वा उत श्रेष्ठमन्यः एव ? इति ।
किं प्राप्तम् ? स्वर्यं प्रयोगे स्यात् । कुतः ? । यतः स्वर्यं प्र-
युक्त्वानस्य फलं भवति । कथम् अवगम्यते ? । तज्ज्ञशत्वात्,
शष्ठोऽस्याद्यस्य स्वर्यं, स्वर्यं प्रयुक्त्वानस्य फलं भवति इति ।
कतमः स शष्ठः ? । स्वर्गकामो यजेत इति, यः स्वर्गं काम-
यते, स एवोच्यते, यागी कर्त्ता भवन् फलं साधयेत् इति.
साङ्गे च कर्त्ता भवन् फलं प्राप्नोति, तस्मात् स्वर्यं प्रयोगे
स्यात् ।

उत्सर्गं तु प्रधानत्वात् श्रेष्ठकारी प्रधानस्य, तस्मात्
अन्यः स्थयं वा स्थात् ॥ १६ ॥ (पू०)

उत्सर्गं प्राधान्यमस्ति । कथम् ? । य उत्सर्गं करोति
तेन सर्वं कृतं भवति । कथम् ? । परिक्रय उत्सर्गः, तेन
आनताः सर्वं कुर्वन्ति । तस्मात् यः परिक्रयं करोति तेन
स्थयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मात् उत्सर्गमाचं स्थयं कुर्यात्
श्रेष्ठमन्यः स्थयं वा ।

अन्यो वा स्थात् परिक्रयान्नानाद्विप्रतिषेधात्य
गात्मनि ॥ २० ॥ (सि०)

श्रेष्ठस्यान्य एव स्थात् कर्ता । कृतः ? । परिक्रयस्या-
न्नानत्वात्, पुरुषान्तिप्रकारेषु बहुषु प्राप्तेषु परिक्रयो नि-
यतः । तस्मात् परिक्रयेणानतैः सर्वे पदार्थाः कर्तव्याः
इति, विप्रतिषिद्धात्मनि परिक्रयः । यदि स्थयं कुर्यात्,
अपरिक्रौतेन कृतं स्थात्, तत्र परिक्रयान्नानर्थवद्म्, अ-
द्वार्थी वा प्रतिज्ञायेत । तस्मात् अन्यैः परिक्रौतैः श्रेष्ठाः
पदार्थाः कर्तव्याः इति । उत्सर्गं तु स्थयं कुर्वता सर्वं स्थयं
कृतं भवति । (३ । ७ । ८ अ०) ।

परिक्रौतानाम्यतिजां सङ्गाविशेषनिश्चमाधिकरणम् ।
तवार्थात्कर्त्तुं परिमाणं स्थादनियमोऽविशेषात् ॥

२१ ॥ (पू०)

तत्र तैः परिक्रीतैः कर्त्तव्ये चु अनिष्टमेन कर्तृपरिमाणं स्थात् । कुतः ? । अविशेषात्, न कर्तृपरिमाणे विशेषः कविदाक्षायते । अर्थेन तत्परिमाणं, याऽङ्गिरसौ इति-कर्त्तव्यता निर्वर्तते, तावतो हुणीत ।

अपि वा अ॒ति॒भेदात् प्रतिन॑स्मधेयं स्युः ॥२२॥
(सि०)

यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि चूयन्ते, तावत्तो वरीतव्याः भिद्यन्ते, तानि च नामधेयश्चवदानि, तान् पुरोऽच्चर्युर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता मन्यिनं लुहोति, नेष्ठा पद्मीमध्युदाहति, उन्नेता चमसान् उच्यति इति, तथा, प्रस्त्रोता प्रस्त्रोति, उद्धाता उद्धायति, प्रतिहस्ता प्रतिहरति, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह, होता प्रातरवुवाकमनुद्भूते, सैचावदक्षः प्रेष्यति, चागुचाह, अच्छायाको यजति, यावस्तुत् यावस्त्रीचीयामन्वाह एताऽङ्गिः कर्माणि प्रयोजनं तेन तेऽवश्यमेतानि यथाच्युतानि कर्तुम् वरीतव्याः, एत-इतिरिक्तोऽन्यः पदार्थैः न विद्यते, योऽपि वाक्येन नोप-दिष्टः, स समाख्या गम्यते । तस्मात् एतावतो हुणीत इति ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥ (शा०)

एवं चेत् प्रतिज्ञायते, एतावतो हुणीतति, तत्र, यो यः तत्कर्मं करिष्यति इति सहस्रते, स स तत्पञ्चवाभिधेयो भवति, एकाऽपि बङ्गन् पदार्थात् कर्तृम् बहुभिर्नामधेयैः उच्येत, तस्मात् अनियगः ।

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥ (चा० नि०)

मैतदेवम्, उत्पत्तो पुरुषाकाम्, सत्याद्यमानेषु पुरुषेषु
नामधेयानि भिद्यन्ते, ब्राह्मणं हृषीते, होतारम् हृषीते,
उद्घातारम् हृषीते, अध्वर्युं हृषीते इत्येवमादि । तस्मात्
कर्मणि तैरेव नामकैः प्रयोजनम्, अवश्यन्ते वरीतव्याः ।
तस्मात् एषां वरणे सङ्कीर्तनं न विधिः । प्रयोजनस्त्र अभा-
वात् न अनुवादः । न वेदे तावन्तो वरीतव्याः इति
ब्रूयात्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्तोति चेदं प्रत्याशयितुम्
सङ्क्षाविशेषम् । तस्मात् यः सङ्क्षाविशेषो एषां प्रतीयने
तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात् षोडश कर्त्तारो वरीतव्याः,
सोमः तावत् कर्त्तव्यस्त्र स्यात्, एवं दश्येष्वर्यमासुयोरपि ।
(३।०।६ च०)

४८८
चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ।

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

सुन्ति ज्योतिष्ठोमि चमसाध्वर्यवः चमसाध्वर्यून् हृषीत
इति । तेषु सन्देहः, किम् एषामन्यतमाः, उतैतेभ्योऽन्ये ?
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? एतावतां सङ्कीर्तनात् एषा-
मेवान्यतमाः । इति प्राप्ते ब्रूमः, चमसाध्वर्यवशापरै भवेषुः
अन्योऽन्ये इति । कुतः ? । तैर्व्यपदेशात्, तैः परिगणितै-
रेषां व्यपदेशो भवति, मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो,
होत्रकाणां चमसाध्वर्यः इति ।

ननु ये एव प्रकातास्ते चमसाध्वर्यवो भवेयुः । न इति
ब्रूमः । कुतः ? । तैर्व्यपदेशात्, मध्यतःकारिणां चमसा-
ध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः, इति, षष्ठी सम्बन्धे सति
भवति । ऋत्विग्भिस्ते अपदिश्यन्ते, ऋत्विजः तेषां
स्वार्मिनो न यजमानः, यजमानपुरुषेभ्यस्त एतेऽन्ये इति नः
प्रतिज्ञातम्, न यजमानेन चमसाध्वर्यवं कर्त्तुम् वरीतव्याः,
ऋत्विग्भिस्ते वरीतव्याः इति । अपि च, एषाम् उत्पत्ति-
वाक्ये एव भेदः, चमसाध्वर्यून् हणीत इति । (३।७।
१० अ०)

— — —

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणम् ।

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

तेष्वेव सन्देहः, किम् अनियमः, एको ही बहवी वा,-
उत बहव एव ? इति । अनियमः इति प्राप्ते उच्चर्त,
बहवः इति । कुतः ? । उत्पत्तौ बहुश्रुतेः, चमसाध्वर्यवः
इत्येषाम् उत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति, तस्मात् बहवः इति ।
(३।७।११ अ०)

— — —

चमसाध्वर्यूणां दशसङ्गानियमाधिकरणम् ।

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्ठामे चमसाध्वर्यवः, ते च बहवः इत्युक्तम् ।
कियत्तो बहवः इति सन्देहे त्रयः, बहुवचनसामर्थ्यात्

इति प्राप्ते ब्रूमः; दशत्वं 'लिङ्गदर्शनात्, ते दश भवेयुः;
तथा हि लिङ्गं ज्योतिष्ठोमविकारे दग्धपेते शूयते, दश.
चमसाध्यर्यवा दशदश एकैकं चमसमनुसर्पन्ति इति, एत-
स्मात् कारणात् दशपेतो भवति इति ब्रुवन् दश चमसा-
ध्यर्यून् दर्शयति, यदि चयो भवेयुः, एतदर्थनं नोपपद्येत ।
तस्मात् चौन् अतीत्य एषा सङ्गा, यदि च दश न भवेयु-
नोपपद्येत एतदर्थनम् । तस्मात् भवन्ति दश, दश चैषां
स्वामिनः । तस्मात् प्रयोजनभावात् दशसङ्गोपादीयते,
तस्यां च उपादौयमानायां अपरापि सङ्गा अनुगृह्णते,
तेनापि दश भवेयुः । (३ : ७ । १२ अ०)

शमितुराश्चकाधिकरणम् ।

शमिता च शश्वभेदात् ॥ २८ ॥ (पू०)

अस्ति शमिता, शमितारं उपनयीत इति । स किं
सङ्गीत्तिनामन्यतमः, उत अन्यस्तेभ्यः ? इति । किं
प्राप्तम् ? तेषां वरणे सङ्गीत्तिनात्, रिषाम् अन्यतमः, इति
प्राप्ते उच्यते, शमिता च शश्वभेदात्, शब्दो भिद्यते, एवंसंज्ञ-
केन इदं कर्म कर्त्तव्यम् इति, तस्मात् एवंसंज्ञक उत्पादयि-
तव्यः । अस्य सङ्गीत्तिनात् सङ्गा विडिगम्यते, तस्मात्
अन्यः शमिता स्यात् । अपि च, क्लीमा चौडौ वैकर्त्तनं च
शमितुः तत् ब्राह्मणाय दशात् यद्यब्राह्मणः स्यात् इति
अब्राह्मणाशङ्का भवति, मा चक्टिविजि नोपपद्यते ।

प्रकरणादोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २६ ॥ (सि०)

सत्यं सङ्काविहृष्टिर्गम्यते, न तु उत्पत्त्यमानेषु, या त्वनु-
त्पत्तिस्ते षु गम्यते, तच्च एकस्य कर्मभेदात् इत्येवमप्यव-
कल्पते । यत्तु उत्तम् अब्राह्मणाशङ्का भवति इति, यजमा-
नाभिप्राया सा, यदि अब्राह्मणो यजमानः स्यात् इति ।
ननु यदि अब्राह्मणः स्यात् इति प्रकृतः शमिता सम्बद्धने ।
उच्चर्ते, शमयति इति शमिता, यौगिक एष शब्दः प्रकृते-
प्यवकल्पते । शामित्रमप्याध्वर्यवे स मात्रानात् अध्वर्युषां
कर्त्तव्यम् । तत्रात् शमनात् अध्वर्युः शमिता, एवं सति
अप्रकृतो यजमानः सम्बद्धते । (३ । ७ । १३ अ०) ।

— —

उपगम्याश्च लिङ्गं इर्णत् ॥ ३० ॥

स्त्रीतिष्ठोने सन्त्वपगा नान, ते शब्दभेदात् सङ्कावि-
हृष्टि प्रत्यायवन्ति इत्यध्वर्यादिभ्योऽन्ये इति प्राप्ते ब्रूमः,
तेषामेव केचित्युः इति । कस्मात् ? । उत्पत्तौ परिगणनात्,
यौगिकत्वाच्च शब्दस्य । लिङ्गभिदं भवति, न अध्वर्युरुपगा-
येत् इति, यद्येभ्योऽन्ये भवेयुन्नाध्वर्युम् प्रतिषेधेत् । अप्राप-
त्वात् । यतस्तु प्रतिषेधति, अताऽवगच्छामः, उत्पत्तौ सङ्कौ-
र्त्तिनामेवान्यतमः इति । (३ । ७ । १४ अ०) ।

— —

सोमविक्रीतः ईशकाधिकरणम् ।

विक्रयौ त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

अस्ति सोमविक्रयौ तत्र सन्देहः, स किम् अध्यर्थादौ-
नाम् अन्यतमः, उतैर्भ्योऽन्यः ? इति । किं प्राप्तम् ? तेषां
मङ्गलीत्त्वात्, तेषाम् अन्यतमः इति प्राप्ते ब्रूमः, विक्रयौ
त्वन्यः स्यात् इति, विक्रयो न चोदयते क्रयस्त्रोद्यते, तत्र
अर्थादिक्रयः, ज्योतिष्ठोमस्य च पदार्थान् कर्तुम् अध्यर्था-
दय उत्पादयन्ते, न तु विक्रयो ज्योतिष्ठोमस्य शूयते ।
तस्मात् न अध्यर्थादीनामन्यतमः इति । (३७।१५ अ०) ।

ऋतिगितिनाम्बोऽसर्वगामिताधिकरणम् ।

कर्मकार्य्यात् सर्वेषां ऋतिवहूमविशेषात् ॥ ३२ ॥

(पृ०)

ये एते पुरुषा ज्योतिष्ठोमस्य शूयन्ते, ते किं सर्वे एते
ऋतिजः, उत केचित् एवास् ? इति । किं प्राप्तम्, सर्वे ।
कुतः ? । कर्मकार्य्यात्, सर्वे यागस्य साधनं कुर्वन्ति,
तस्मात् सर्वे ऋतौ यजन्ति, मेव ऋतौ यजन्ति ते ऋतिजः,
न कश्चिदिशेष आश्रोर्यो, इमे एव ऋतौ यजन्ति इति
ऋतिजः, इते न इति । तस्मात् पर्वेषास् ऋतिक्लम् ।

ननु परिसङ्घाय शूयते, सोऽप्यत्र अध्यरस्य यज्ञक्रतोः
सप्तदश ऋतिजः इति । उच्यते, परिसङ्घायां बहवो
दोषाः सन्तौति, अवशुल्गादोऽयं भविष्यति ।

न वा परिसङ्घानात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

न वा सर्वे । कस्मात् ? । परिसङ्गानात्, एवं हि शू-
यते, सौम्यस्य अधरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः इति,
स एष न विधिः, बहुतराणां प्राप्तवात्, न अनुवादः,
प्रयोजनाभावात्, न चेत् परिसङ्गापि, आनर्थक्यमेव
स्यात् ।

ननु परिसङ्गायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तवाधस्य ।
उच्यते, स्वार्थहानम् अट्टोपः प्राप्तवात् । परार्थकल्पना
च प्रत्ययात् । कथम् ? । बह्नाम् ऋत्विकी ज्ञाते पुनः
सप्तदशत्विंश्चित्तः इत्युच्यते, सप्तदशभिर्ऋत्विक्शब्दस्य सम्बन्धः
पुनः प्रकाशयते, अधिकैश्च न प्रकाशयते । तत्र विज्ञायते
एतत्, ऋत्विक्शब्दस्य पुरुषैः सम्बन्धे पुनः प्रकाशयमाने
सप्तदशभ्योऽभ्यधिका वर्जिताः इति गम्यते । तत्र किं सप-
दशभिः सम्बन्धो विवक्षितः, किम् वा अधिकानाम् वर्ज-
नम् ? इति, सप्तदशसम्बन्धस्य अप्रयोजकत्वात् अधिकानाम्
वर्जनम् विवक्षितम् इति गम्यते ।

आह, ननु प्रतिपित्तमानेष्वप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्रा-
प्तोति, न हि, ते ऋतौ न यज्ञन्ति, न वा ऋतौ यज्ञन्तां न
ऋत्विजः स्युः । उच्यते, सत्यं, न, प्रतिषेधात् ऋत्विक्-
शब्देन न सम्बन्धते, किन्तु प्रतिषेधनामर्थात् हि ऋत्वि-
क्कार्ये न भवन्ति । किं पुनः ऋत्विक्कार्येम् ? । ऋत्विज उप-
वसन्ति इति, ऋत्विजो वृणौते, ऋत्विक्भग्नो दक्षिणां
ददाति इति ।

आह, यत् ऋत्विजां कार्यं, वायं तत् विषाक्षित् ऋ-
त्विक्शब्दकानां न स्यात् ? । उच्यते, एवं तर्हि हिविधीयं

ऋतिक्शब्दः, ऋतुयजननिमित्तः, वरणभरणनिमित्तस्य,
तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणम् अनर्थकम्, तस्मात् वरण-
भरणनिमित्तो ऋह्यते इति ।

पाई, नव्वितरेतराश्रयमेवं भवति, ये ऋत्विजस्ते
वरीतव्याः, ये क्रियन्ते ते ऋत्विजः इति तदितरेतराश्रयम् ।
उच्चते, नहि ऋत्विजो हृणीते इत्ययमर्थः, ऋत्विजः सल्लो
वरीतव्याः इति, कथं तद्हि ? वरणेन ऋत्विजः क्रियन्ते
इति, एवं हितीयानिहैश्च युक्तो भविष्यति, अध्वर्युः हृणीते
इत्येवं लक्षणः । हृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति ।

कथम् आत्मेच्छया अध्वर्युभेदति इति चेत् कश्चित्
ब्रूयात्, भवति इति ब्रूयाम् । कथम् ? । एवं शब्दकेनायां
पदार्थः कर्त्तव्यः इति, नास्त्वेवं शब्दकः, यस्त्र नाम्नि, म
यदि शब्दते कर्तुम्, कर्त्तव्यो भवति । यथा, जुद्वा
जुहोति इति अविद्यमाना जुहः क्रियते, एवमेतदपि
द्रश्यम् । तत्र ग्रर्थादनियमेन ऋत्विज्यन्ते सम्बख्ये कर्त्तव्ये,
करणविशेषेण कर्त्तव्यः इति नियम्यते । तस्मात् न इतरे-
तराश्रयम् । तस्मात् सप्तदशैव ऋत्विजः कर्त्तव्याः इति
परिसङ्गा, सप्तदश ऋत्विजः संस्कारैः कर्त्तव्याः इति ।

पञ्चेण्ठिति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

एवं चेत् मन्यसे, यथोक्तपञ्चेण्ठितदेवम् उच्चेत, अव-
युत्यवादपञ्चेण सप्तदशलिंजः इति, तत्परिहत्तव्यम् ।

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥ (आ०नि०)

नैतदेवं, न अत्र सर्वेषां पुरुषाणां वचनं, यान् अधि-

क्षत्य अवयुत्यवादो भविष्यति । यत्र परा सहगा कीर्त्तते,
तत्र अवयुत्यवादो भवति, यथा दादशकपाले यदष्टाक-
पालो भवति इति, न च इह परा सहगा कीर्त्तते । तस्मात्
न अवयुत्यवादः इति । (३।७।१६ अ०) ।

— — —

दीक्षादचिष्णावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां समदशस्तिकापिकरणम् ।

नियमसु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

समदश ऋत्विजः इति समधिगतम् । कतम् ते
समदश ? इति इदं चित्तते । किं प्राप्तम् ? अज्ञानम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, नियमसु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात्,
दक्षिणासम्बन्धेन नियम्येरन् एवं ज्ञानायते, ऋत्विभ्यो
दक्षिणां ददाति इति, एवम् अभिधाय दक्षिणादानक्रम-
परे वाक्ये ब्रह्मादयः श्रूयन्ते, अमीष्येऽप्ये ददाति इति,
ततो ब्रह्मणे, ततोऽसुष्टौ च अमुष्टौ च इति केचिदेव
विशिष्टाः श्रूयन्ते, एवं ये श्रूयन्ते ते तावत् ऋत्विजः, ततोऽ-
प्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति, दक्षिणाभिर्नियमः इति ।

उत्तृा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

(यु०)

ये ऋत्विजः ते यजमानाः इच्छेवम् अभिधाय ब्रह्मा-
दीनां दीक्षाक्रमपरे च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् ? ।
अधूर्युर्द्युःपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माण्डं दीक्षयति, तत उहा-
तारं, ततो इतारम् । ततः तं प्रतिप्रस्ताता दीक्षयित्वा

अर्द्धिनो हीचयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम्
उद्भातुः, मैचावक्षणं होतुः । ततस्तु नेष्ठा हीचयित्वा
बृतौषिनो हीचयति, आग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारम्
उद्भातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तु मन्त्रेता हीचयित्वा
पादिनो हीचयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यम् उद्भातुः,
पावसुतं होतुः । ततस्तु मन्त्रो ब्राह्मणो हीचयति, ब्रह्म-
चारी वाचार्थप्रेषितः इति । हीक्षा च यजमानसंस्कारः ।
तस्मात् ब्रह्मादय ऋत्विजः सप्तदश इति । (३।७।१७ च०) ।

— — —

ऋत्विजो स्वामिसप्तदशताधिकरणम् ।

स्वामिसप्तदशः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

एतदुक्तं, कृतदश ऋत्विजः इति, ते च ब्रह्मादयः । तस्म
सम्बद्धः, किम् एषां सदस्यः सप्तदशः, उत गृहपतिः ? ।
किं तावत् प्राप्तम् ? सदस्यः इति स हि कर्मकरः, इतरः
स्वामी । यस्य कर्मकरः, स परिक्रेतव्यः, ऋत्विजस्य परि-
क्रौयन्ते, तस्मात् सदस्यः सप्तदश ऋत्विज् इति । अपि च,
तस्य चमसमामनन्ति वरणं च । ऋत्विक् यरौतव्यो न
स्वामी, तस्मात् सदस्यः सप्तदशः ।

इति प्राप्ते उच्यन्ते, स्वामिसप्तदशः कर्मसामान्यात्
स्वामी एषां सप्तदशः स्यात् । कुतः ? । कर्मसामान्यात्,
यज्ञे कर्त्तार ऋत्विजो भवति, यज्ञे च कर्त्ता गृहपतिः,
तस्मात् ऋत्विक्, यज्ञकर्मसामान्यात् । यदुक्तं, तं समाप-
नन्ति तस्य चमसमामनन्ति वरणं च, तस्मात् सदस्यः सप्त-

दथः इति । उच्चते, ब्रह्माणमेव ते समामनन्ति, वरणम्
अपि च मसश्च ब्रह्मण एव, स हि सदसिभवः, तथात् स्वा-
मिसप्तदशाः (३ । ७ । १८ अ०) ।

— —

आधर्यवादिषु आधर्युदीनां कर्दं तानियमाधिकरणम् ।

अपि : प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणम् ।

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयस्त्र स्वकालत्वात् ॥३६॥

(प०)

स्वामिसप्तदशाः ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समधिगताः ।
अत इदानीमयं सन्देहः, किं सर्वं पुरुषकार्यं तैः
कार्यम्, अभिभिय गार्हपत्यादिभिः अभिकार्यम्, उत
काचिह्नवस्था ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? ते सर्वार्थाः,
प्रयुक्तत्वात् अग्नयस्त्र स्वकालत्वात्, ते हृताः सर्वस्मै पुरुष-
कार्यात् स्युः, अग्नयस्त्राग्निकार्याय । कुतः ? । तैः कार्यैः
आकाङ्क्षितत्वात्, प्रति स्वं यज्ञसेषाम् अनुवादः, स्वकाल-
त्वात् अग्नयस्त्र सर्वार्थाः इति, समधिगतमेतत् । (३ । ७ ।
१८ अ०) ।

— —

आधर्यवादिष्वे वाधर्युदीनां कर्दं तानियमाधिकरणस्य सिद्धान्तः ।

तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्, संयोगस्यार्थ-
वत्त्वात् ॥ ४० ॥ (सि०)

तत्संयोगात् विशिष्टपुरुषसंयोगात्, व्यवतिष्ठत, ये येन

पुरुषेण समाख्यायन्ते, ते तेन कर्त्तव्याः, एवं तेषां पुरुष-
संयोगीर्थवान् भविष्यति, आधर्यवस्थर्युणाः, होत्रं
होत्रा, शौहावम् उहात्रा इति । (३ । ७ । २० अ०) ।

— — —

समाख्यायातकर्त्तव्यापि क्रचित् वाधाधिकरणम् ।

तथोपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥

किम् एष एवोत्सर्गः, सर्वं समाख्यातं समाख्यात-
पुरुषेः कर्त्तव्यम् इति । न इति ब्रूमः, तस्य उपदेशाद्विशेष-
समाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः, तस्मात् मैत्रावरणः
प्रेष्यति चानुचाह इति । समाख्या, पोत्रीया नेत्रीया इति ।
एष समाख्यायाच्च अपवादः इति ।

तदन्त लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात् इति
हात्रे प्रातरनुवाके समाख्यया प्राप्तं होतारं दर्शयति,
तथा इदमपरं लिङ्गं भवति, उहीष्ठ उहातृणामृत्युचः प्रणवः
उक्थशंसिनां प्रतिष्ठारो अधर्युणाम् इति, समाख्याक्तं
भेदं दर्शयति, तथा इदमपि लिङ्गं भवति, यो वाध्यर्योः
स्वं विद स्ववानेव भवति, एतत् वाध्यर्योः स्वं यदाशावयति
इति समाख्याक्तं नियमं दर्शयति । (३ । ७ । २० अ०) ।

— — —

समर्चितयोरनुवचनप्रैषथीर्भैवावरणकर्त्तव्याधिकरणम् ।

प्रैषानुवचनं मैत्रावरणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमि पणः अस्तीषोमीयः, यो दौचितो

यद्यनौषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र इदं समामनन्ति, तस्मात् मैत्रावरुणः प्रेष्टि चानु चाह इति । तत्र संशयः, किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यात्, उतं यत्र अनुवचने प्रैषः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वानुवचनेषु, अविशेषात्, न हि किञ्चिद्विशेष आश्रीयते, अस्मिन् अनु- वचने मैत्रावरुणोऽस्मिन् न इति । तस्मात् सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यात् ।

पुरोऽनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसन्निधानात् ॥४४॥
(सि०)

पुरोऽनुवाक्यां वा मैत्रावरुणोऽनुब्रूयात् । कुतः ? यत्र प्रैषथ अनुवाक्या च सहोच्चेते, तत्र मैत्रावरुणः, यत्र केवलानुवाक्या न तत्र मैत्रावरुणः, यत्र वा केवलः प्रैषः, तत्रापि न । यत्रोमे समुच्चौयेते, तत्र स भवेत्, तथा हि, समुच्चितयोः तं समामनन्ति, तस्मात् मैत्रावरुणः प्रेष्टि च अनु चाह इति, चश्वदात् समुच्चितयोः इति गम्यते ।

प्रातरनुवाके च होतदर्शनात् ॥ ४५ ॥ (यु०)

इतश्च पश्यामो न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुणः इति । कुतः ? । यतः प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् ? । यत्र होतुः प्रातरनुवाकम् अनुब्रुवत उपशृणुयात्, तदाध्ययुँ गर्ज्जीयात् इति । तस्मात् न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुणः इति । (३ । ७ । २१ अ०)

चमसहीमेऽध्ययौः कर्त्ताधिकरणम् ।

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥४६॥ (पू०)

सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु सन्देहः, किं चमसाध्वर्यवः
चमसान् जुहयुः उत अध्वर्युः ? इति । चमसाध्वर्यवः इति
ब्रूमः । कस्मात् ? । चमसेषु आध्वर्यवं ते कुर्वन्ति इति
चमसाध्वर्यवः, तस्मात् ते जुहयुः इति ।

अध्वर्युर्वा तश्चायत्वात् ॥ ४७ ॥ (सि०)

अध्वर्युर्वा जुहयात् एष हि न्यायः, यदाध्वर्यवपदार्थम्
अध्वर्युः कुर्यात् आध्वर्यवश्च होमः, तस्मात् अध्वर्युर्जुहयात्।
ननु चमसाध्वर्यवः इति विशेषसमाख्यानां चमसाध्वर्यवो हो
षन्ति इति । न इत्युच्यते, चमसेष्वेतेऽध्वर्युवत् भवन्ति इति
चमसाध्वर्यवः, यदि तैरध्वर्युजुहोति, ततस्तैश्चमसाध्वर्यु-
भिरपि होतव्यम् । यदि चमसाध्वर्यवो जुहति, न अध्वर्युः,
तदा ते न तद्वत् स्युश्चमसाध्वर्यवः । तस्मात् न जुहयुः
इति ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (यु०)

चमसे च अन्यं चमसाध्वर्योर्दर्शयति । कथम् ? ।
चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति, तान् स वषट्कर्णे हरति,
अन्यो हुल्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति इति गम्यते । कथम् ? ।
स वषट्कर्णे हरति, भक्षयितुम् इति गम्यते तस्मात्
हुतस्य चमसाध्वर्यवे प्रदानं, यो जुहोति, स प्रयच्छति ।
तस्मात् अन्यो जुहोति इति । अपि च, यो वाध्वर्योः स्वं
वेद स्तुवानेव भवति, स्तुग्वा अध्वर्योः स्वं वायव्यमस्य स्वं

चमसोऽस्य स्वम् इति, न तावदस्य चमसः स्वं, यजमानस्य हि सः । चमसोऽस्य स्वम् इति ब्रुवन्, अध्वर्योश्मसेन होमं दर्शयति ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४६ ॥ (आ०नि०)

अथ कथम्, चमसाध्वर्यवः इति समाख्यानम् ? । उच्यते, अशक्तौ ते प्रतीयेरन्, यदा व्यापृतत्वात् न शक्नोति अध्वर्युर्होतुम्, तदा समाख्यासामर्थ्यात्ते होष्यन्ति । (३
७। २२ अ०)

स्येनवाजपेययोरनेककर्त्तव्यकाताधिकरणम् ।

**वेदोपदेशात्पूर्ववद्देदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥५०॥
(यु०)**

अस्ति औद्गात्रे समाख्यातः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेयः । तत्र सन्देहः, किं श्येने उद्गात्रभिरेव पदार्थाः कर्त्तव्याः, वाजपेये अध्वर्युभिः । उत उभयत्र नानर्त्तिभिः ? इति । किं प्राप्तम् ? वेदोपदेशात् (समाख्यानात् इत्यर्थः), पूर्ववत्, यथा, आध्वर्यवम् इति समाख्यानात् पदार्थान् अध्वर्युः करोति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः, यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टः, तस्य पदार्थाः तेनैव कर्त्तव्याः । साङ्गः स तत्र उपदिश्यते । तत्पात् श्येने उद्गात्रभिर्वाजपेये च अध्वर्युभिः पदार्थाः कर्त्तव्याः इति ।

तद्वहणादा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात् सहार्हैरव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥ (सि०)

तद्वग्रहणात् (प्राक्तधर्मयहणात्) वा स्वधर्मः (चोदक प्राप्तेः संयुक्तः) स्यात्, चोदकसामर्थ्यात् सहार्हैः कुर्यात् इति श्रूयते, तानि च अङ्गानि ज्योतिष्ठोमि सर्वति अपेक्ष्यन्ते तत्र ज्योतिष्ठोमि नानत्वं जस्तैरस्य सहैकवाक्यता ।

ननु प्रत्यक्षा समाख्या चोदक आनुमानिकः । उच्यते सत्यं, प्रत्यक्षा समाख्या, लौकिकी तु सा, तत्र अनुमाय वैदिकं शब्दं तेन एकवाक्यता स्यात् चोदकेन पुनर्विप्रकृष्टाधौतया प्रत्यक्षया इतिकर्त्तव्यतया सहैकवाक्यता । तस्मात् चोदको बलवत्तरः ।

यत्तूतां, समाख्यानात् इति । तत्र उच्यते, अव्यक्तः शेषे समाख्यातो भविष्यति, यः पदार्थो न चोदकेन प्राप्नेति तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति । यथा, श्वेने कण्ठकैर्वितुदन्ति इति उहातारी वितीक्षणन्ति, वाजपेये चोषपुटर्णवन्ति इति अध्यर्यवोऽपर्यिष्यन्ति । (३।७।२३ अ०)

इति श्रीश्वरस्त्रनिः कृतौ मौमांसाभाष्ये
हतौयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः समाप्तः ।

हतौये अध्याये अष्टमः पादः ।

अथ कथस स्वामिकर्णताधिकरणम् ।

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ ? ॥

अस्ति परिक्रयः ज्योतिष्ठोमि हादशश्चतं, दर्शपूर्खमासयोः अन्वाहार्यम् । तच सन्देहः किम् अध्वर्युषा परिक्रोतव्या कर्त्तव्यजः, उत स्वामिना ? इति । किं प्राप्तम् ? समाख्यानात् अध्वर्युषा, इति प्राप्ते ब्रूमः, स्वामिकर्म परिक्रयः । कस्मात् ? । कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो हि यजमानः, यथ फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम् अ यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति गम्यते । अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी परिक्रीणीतेति ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

किम् एष एवोक्तर्गः । न इत्युच्यते वचनात् इतरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति, तच वचनप्राप्ताण्यात् भवति परिक्रयः, य एतामिष्टकाम् उपदध्यात् स चीन् वरान् दद्यात् इति । (३।८।१ अ०)

वचनादिसंखाराणां यान्नमानवाधिकरणम् ।

संखारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्वयति-

ष्टरन् ॥ ३ ॥ (पृ०)

ज्योतिष्ठोमि शूयते, केशश्चशू षपते, दत्तो धावते,

मष्टानि निष्कृतते, आति इति । तत्र सन्देहः, किम्
एवज्ञातौयका अध्वर्युषा कर्त्तव्याः, उत यजमानेन ?
इति । किं प्राप्तम् ? अध्वर्युषा कर्त्तव्याः, संस्कारा यथावेदं
व्यवतिष्ठैरन् समाख्यानात् पुरुषेण कर्मचत्, यथा, अन्ये
पदार्थाः यस्मिन् वेदे आम्नाताः, तत्समाख्यातेन पुरुषेण
क्रियन्ते, एवम् एते पि इति ।

यजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मचत् ॥ ४ ॥(सि०)

यजमानेन वा कर्त्तव्याः । कुतः ? । पुरुषप्रधानत्वात् ।
कथं पुरुषप्राधान्यम् ? । कर्त्त्वभिप्रायं क्रियाफलं गम्यते,
तस्मात् पुरुषस्य कर्मकरणसामर्थ्यम् उपजनयन्ति । न च,
कश्चित्, (येन कर्मकरणेन सामर्थ्यम् उपजनयते) तदर्थे
पुरुषान् क्रौणाति इति, ईप्सितेऽयः पदार्थेभ्यः क्रौणाति,
येन यस्तसामर्थ्यम् भवति, तत् तेनैव कर्त्तव्यम् कर्म-
चत्, यथा प्रधानकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य
भवन्ति एवमेतदपि इति ।

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥ (हे०)

परस्मै पदव्यपदेशस्य भवति तमभ्यनक्ति, शरंघीकथा-
नक्ति इति च । अन्यो यजमानस्य अञ्जनमभ्यञ्जनं करोति
इति गम्यते ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥ (आ० नि०)

यदुक्तं समाख्यानात् यथावेदम् इति, नैतदेवम्, गुणत्वे
तस्य निर्देशः, तत्र वयं समाख्यां नियामिकामिच्छामो,
यत्र कर्मणः प्राधान्यम्, यदर्थं क्रेतव्याः पुरुषाः प्राप्ताः, तत्र

समाख्यया नियमः, कल्पयो हि सम्बन्धो वपनादिभिः, पुरुषाणाम् अद्वार्थत्वात्, क्लृप्ते आरादुपकारकैः न च क्लृप्ते उपपद्यमाने कल्पयः शक्यः कल्पयितुम् । तस्मात् न पुरुषाप्राधान्ये समाख्या नियामिका स्यात् ।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥ (है०)

चोदना इत्यपूर्वे नूपः, अपूर्वं प्रति संक्षारा विधीयन्ते ते ह्यसम्भवात् द्रव्येषु कल्पयन्ते सन्निक्षण्टद्रव्याभावे च विप्रकृष्टेषु भवेयुः, यदा तु सन्निक्षण्टे द्रव्ये सम्बन्धितः तदा न विप्रकृष्टेषु प्रयोक्तव्याः, क्षतार्थत्वात् । तस्मात् यजमानाः इति ।

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥८॥(आ०नि०)

(इदं पदोन्नरं सूत्रम्) अथ कस्मात् न समानविधाना भवन्ति ? अविशेषविधानादि पुरुषमात्रस्य प्राप्तुं निति । तदुच्यते, मैत्रमानं सर्वे पुरुषाणां विधानम् । कुतः ? अतुल्यत्वात्, अतुल्या एते एतद्विधानं प्रति । का अतुल्यता ? । यत्, यजमानस्य विहिता न कृत्विजाम् । कथम् यजमा-नस्य विहिताः इत्यगम्यते ? । अर्था स्वयं प्रयोगे स्यात् इति ।

ननु अविशेषात् कृत्विजामपि विहिताः । प्रयोजना-भावात् अविहिताः इति पश्यामः । कथम् प्रयोजना-भावः ? । कृत्विभिः क्रियमाणा न यजमानेन क्षता न कारिताः अतद्व्यत्वात् परिक्रयस्य । स्वयं क्षतास्थ नार्थिन उपकुर्वन्ति । तस्मात् अप्रयोजनाः, अत कृत्विजाम् अवि-

हिताः, एतत् अतुख्यतः । तस्मात् न समानविधानाः
इति । (३ । ८ । २ अ०) ।

तपसी याजमानताधिकरणम् ।

तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ६ ॥

तपः श्रूयते, ह्रहं, नाश्वाति, च्रहं नाश्वाति इति ।
तत्र सन्देहः, किम् आत्मिंजं तपः, याजमानम् ? इति ।
किं प्राप्तम् ? समाख्यानात् आत्मिंजम् तपः इति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, याजमानं तपः इति । कुतः । फलसिद्धि-
त्वात्, फलसिद्धर्थं तपः, तपःसिद्धस्य यागफलं सिद्धति ।
कथमेतद्वगम्यते ? । दुःखं हि तपः, दुःखं च अधर्मफलम्,
अधर्मी यागफलस्य प्रतिवन्धको भवति, अश्रीयस्करो हि
मः, तस्मिन् सति न श्रीयो भवितुमर्हति, तस्मात् सोऽप-
नेतव्यः, फलभोगाय धर्मः श्रूयते । यत्तेन दुःखम् उत्पादयितव्यम्,
इदं तत् इति । एवं दृष्टार्थं भवति, न अदृष्टं कल्पयित-
व्यम्, तेन फलोपभोगेन चीणेऽधर्मेऽप्रतिबहु यागः फलं
दास्यति, इति फलसिद्धिस्य यजमानस्य कर्त्तव्या न चक्षित-
जाम् । तस्मात् याजमानं तपः इति ।

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥ (य०)

एतमेवार्थं वाक्यशोषोऽपि द्योतयति, यदा वै पुरुषे न
किञ्चमान्तर्भवति, यदास्य क्षणं चक्षुषो नश्यति, अथ
मेधतमः इति, यदा अनश्वनं, सदा मेधार्हः इति, मेधव-

यज्ञो, यज्ञस त्यागः, त्यागं कर्तुं मर्हः तपसा क्रियते इति
वाक्यशेषो भवति, त्यागी च यजमानः । तस्मात् याजमानं
तपः इति ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥११॥ (विशेषः)

किमेष एवोत्सर्गः ? सर्वे तपो याजमानम् इति । न,
वचनात् इतरेषाम्, यत्र वचनं, तत्र ऋत्विजाम्, यथा
सर्वे ऋत्विज उपवसन्ति इति । (३ । ८ । ३ अ०) ।

— —

आकाङ्क्षानिराशः, लोहितोषीषतादीनां सर्वत्विरभ्यन्ताधिकरणम् ।

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तं, समाख्यानात् आत्मिंजं तपः इति, गुण-
त्वात् न समाख्यया गृह्णते, यत्र पुरुषस्य गुणभावः, तत्र
समाख्या नियामिका ।

एवं वा, श्येने शूयते, लोहितोषीषा लोहितवसना
ऋत्विजः प्रचरन्ति इति, तथा बाजपेये शूयते, हिरण्यमा-
लिन ऋत्विजः प्रचरन्ति इति । तत्र सन्देहः, किं श्येने
उड्डाळभिर्लोहितोषीषता कर्त्तव्या, बाजपेये च अध्वर्युभि-
हिरण्यमालित्वम् । उत उभयमपि सर्वत्विर्जाम् ? इति ।
किं तावत् प्राप्तम् ? समाख्यानात् श्येने उड्डाळभिर्वाजपेये
अध्वर्युभिः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः गुणत्वाच्च वेदेन न व्य-
वस्था स्यात्, गुणो लोहितोषीषता हिरण्यमालित्वं च,
पुरुषः प्रधानं, अतो लोहितमुषीषं हिरण्यमाला च पुरुष-

विशेषणत्वेन श्रूयते, न कर्तव्यतया, तस्मात् पुरुषप्राधान्यम् । किमतः ? । यदीवं, पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् ।

अपि च, गुणत्वश्चवणात् सर्वपुरुषाणामेतदिधानम् इति गम्यते, प्रधानसत्त्वधौ हि गुणः शिष्यमाणः प्रति प्रधानम् उपदिष्टो भवति, तत्र बचनेन प्राप्तम् कथम् समाख्यया विद्यमानतयापि नियन्तुम् शक्येते ? तस्मात् उभयत्र सर्वत्विभिः एवज्ञातौयको धर्मः क्रियेतेति इति । (३ । दा ४ अ०) ।

इष्टिकामनायाः याज्ञमानताचिकरणम् ।

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्ठोमे समामनन्ति, यदि कामयेत वर्षेत्यज्ञेयः इति नीचैः सदो मिनुयात् इति । तत्र सन्देहः, किम् आत्मिजः कामः अथ याज्ञमानः ? इति । किमेवं ? । यदि कामयेत अर्थयुः इति, उत यज्ञमानः ? इति । एवं संशयः । किं प्राप्तम् ? आत्मिजः कामः समाख्यानात्, अर्थी प्रकृतो अर्थयुः स वाक्येन सम्बन्धते, मिनुयात्, इति, तस्मात् आत्मिजः कामः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः तथा कामः स्यात् । यथा तपः, (यज्ञमानः कामः इत्यर्थः) । कुतः ? । अर्थसंयोगात् अर्थेन यागस्य साङ्घस्य, यज्ञमानः फलेन सम्बन्धते इति गम्यते । उपराहविशेषात् ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्युपराहविशेषात् मिनुयात् इत्यर्थयुः परार्थम्

इति गम्यते । अथ यदुक्तं, प्रकृतेनार्थिना सहैकवाक्यत्वात् इति, उच्यते, एवमपि प्रकृतेन वाक्येन सहैकवाक्यता, यज माने कामयमाने मिनुयात् इति ।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥१४॥ (विशेषः)

यत्र भवति व्यपदेशः, तत्र आर्लिङ्जः कामो भवति, यथा, उद्भाता आव्वने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायति इति, यद्याक्मने इति यजमानायेति परिकल्पित, यजमानग्रहणं वाश्वदेशं न समर्थितौ स्याताम् । तस्मात् यजमानव्यपदेशादाक्षानमेव उद्भाता प्रतिनिर्दिशति इति गम्यते । (३०प्राप्ति०)

आयुर्दादिभवायां याजमानताधिकरणम् ।

मन्त्रास्वाकर्मकरणास्तदत् ॥ १५ ॥

इह एवञ्चातीयका मन्त्रा उदाहरणम्, आयुर्दा अन्ने आयुर्मे देहि इति, वर्चोदा अग्ने असि वर्चो मे देहि इति। एष सन्देहः, किम् आर्लिङ्जा उत् याजमानाः? इति । समाख्यानात् आर्लिङ्जाः इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मन्त्रास्त एते तदत् भवेयुः, यथा कामः एवमात्माभिधायिपदं युक्तं भवति । आयुर्मे वर्चो मे इति, आयुर्वर्चः इत्येवमादिभिः कर्मफलमभिधीयते, अन्ने त्वं कर्मफलं मे साधयेति, तदिह कर्मफलम् उक्ताहार्थं सङ्गौ-स्थृते, यजमानस्तेन उक्तस्तेते, यान्यः, यत् ऋत्विजः कर्म-फलं, न तदर्थोऽन्निः, सिद्धं हि तत् । यत् यजमानस्य

तदर्थोऽग्निः, तज्जासिद्धं सत् आशासितव्यं, यत् उक्ताहं
जनयति अवैगुण्याय । ऋत्विगपि सिद्धे यत् उक्तहते, तत्
यजमानस्य एव कर्मफलाय उक्तहते, तत्र आत्माभिधायि-
पदं न शुद्धकल्पते, यजमाने च आत्माभिधायिपदं कल्प-
मानम् अगौणं भवति, तस्मात् याजमानाः ।

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥ (य०)

विप्रयोगे च अग्नीनां प्रवासे उपस्थानमस्ति, इह एव
सन् तत्र सन्तं त्वाग्ने इति । न च, प्रोषितोऽग्निभ्य ऋत्विक्
भवति, कमे कुर्वत एष वाचकः शब्दः । भवति तु यज-
मानोऽग्निभ्यः प्रोषितोऽपि यजमानः, संविधाय स अग्नि-
होत्राय प्रवसति शक्यते च विदेशस्येनापि त्यागः कर्तुम्,
स एव प्रोषितस्य उपस्थानविशेषं ब्रुवन् यजमानस्य उप-
स्थानं दर्शयति, तेनेव एवज्ञातीयका यजमानस्य भवेणुः
इति । (३ । ८ । ६ अ०)

— —

द्याक्तात्माभयप्रथेज्यताधिकरणम् ।

द्याक्तात्मेषूभौ द्याक्तानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र द्याक्ताता मन्त्रा आध्वर्यवे-
काण्डे याजमाने च, आत्म्यं यैश्टैङ्गते पञ्चानां त्वा वातानां
यन्त्राय धर्मार्थ गृह्णामि इत्येवमादयः, तथा सुखूहन-
मन्त्राः, सुचौ व्युहति वाजस्य मा प्रसवेन इति । तत्र

सन्देहः किं ते उभास्याम् अपि कर्तव्या उत अध्वर्युष्यैव ? इति । किं प्राप्तम् ? समाख्यानात् आध्वर्यवाः इति । इति प्राप्ते उच्यते, उभावपि तान् प्रयुज्जीयाताम् इति । कुतः ? । ह्याक्षानस्य अर्थवत्त्वात्, ह्याभ्यां समाख्यानात् द्वावपि कर्त्तारौ गम्येते, तस्मात् हौ ब्रूयाताम् । अध्वर्युः एतेन प्रकाशितमनुष्टास्यामि इति, यजमानो न प्रमदिष्यामि इति । (३ । ८ । ७ अ०)

— — —

अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यताधिकरणम् ।

ज्ञाते च वाचनं न द्विविदान्विहितोऽस्ति ॥१८॥

बाजपेये श्रूयते, क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति उज्जिसतीर्यजमानं वाचयति इति । अत्र सन्देहः, किं ज्ञश्च अज्ञश्च सर्वो वाचयितव्य उत ज्ञ एव ? इति । किं प्राप्तम् ? अविशेषात् ज्ञश्च अज्ञश्च इति ।

इति प्राप्ते ब्रूमः ज्ञ एव इति । कुतः ? । न हि अविद्यान् विहितोऽस्ति, यो हि अविद्यान् न असावधिक्षतः सासर्वभावात् । ननु प्रयोगकाले शिक्षिता प्रयोक्षते, सामर्थ्यात् अधिक्रियेत इति । न इति ब्रूमः, वेदाध्ययनात् उत्तरकाले प्रयोगः श्रूयते न प्रयोगशुतिरुद्धृतं वेदाध्ययनम् । कुतः ? । अनारभ्यकर्मणि वेदे श्रूयते, तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति, सत्येतस्मिन् वचने अविहोक्तुहुयात् इत्येवमादिभिः वेदोऽध्येतव्यः इत्येतदुक्तं भवति

इति न शक्वते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायौ शक्तः इत्यविक्रियते न अविदान् । कियता पुनर्विदितेन विदान् अधिक्रियते ? इति । यावता विदितेन शक्तो भवति, यथोक्तं क्रतुमभिनिर्त्यितुम् । तस्मात् तावत् यो वेद स तेन क्रतुना अधिक्रियते ।

न दु वेदमधीयीत इति बबनात् क्रतुम्भो वेदोऽध्येत्वः
इति भवति, न वेदावयवेनाधिक्रियते इति । उच्यते,
क्रतुनां ज्ञानाध्ये वेदाध्ययनं कार्यं, तत्र अन्यस्मिन् क्रतौ
कर्त्तव्येऽन्यक्रतुज्ञानं न दृष्टाय भवति, तस्मात् क्रत्वन्तरज्ञानम् अधिकारे नादर्त्तव्यम्, क्रत्वन्तरज्ञानाय क्रत्वन्तरग्रन्थः,
सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेन् ? पृथक् पृथगिति क्रतुम्भस्य
वेदस्याध्ययनं श्रूयते, तस्मात् स्वपदार्थज्ञोऽधिक्रियेत इति ।
तेनास्वपदार्थज्ञस्य कर्मेव नास्ति, कथम् असौ वाच्येत ।
तस्मात् साध्वभिधीयते ज्ञ एव वाच्यितव्यः इति । (३ ।
८ । ८ अ०)

हादशद्वानामाध्येवत्वाधिकरणम् ।

याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याजमानं स्युः ॥

१६ ॥ (पू०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र कर्माण्णातानि हादश, वस्त्रं
चोपावस्त्रज्ञति । उखाङ्गाधिश्वयति । अव च हन्ति । दृष्ट-
दुपले च समाहन्ति । अवि च वपते । कपालानि चोपद-

धाति । पुरोङ्गाशं च अधिश्वयति, आज्यं च । स्तम्भयजुश्च
इहति अभि च गृह्णाति । वेदिं परिगृह्णाति । पङ्को च
सवृश्चति । प्रोक्षणीश्वासादयति, आज्यं च । तानि हादश
हन्दानि दर्शपूर्णमासयोः इति । अत्र सन्देहः, किमेतान्य-
धर्यैः कर्माणि, उत यजमानस्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
याजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमानं स्युः, विशेष-
समाख्यानात् याजमानानि इति गम्यने, यथा पीत्रोयं
नेष्ट्रीयम् इति ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥

२० ॥ (सि०)

अध्वर्युर्वा कुर्यात् एतानि, तदर्थो हि अध्वर्युः परि-
क्रीत इति समाख्यानात् अवगम्यते, अध्वर्यवे एव सर्वे इसे
पदार्थाः समान्नाताः याजमाने एषां हन्तोच्यते, हन्ता
च समभ्यासक्रिया । तत्र अध्वर्युः पदार्थान् करिष्यति,
यजमानेनापि समभ्यासीकरणम् इत्येतदशक्यम् । तत्र
अङ्गुणविरोधे च तादर्थात् इति हन्तागुणो बाधितश्चाः
तस्मात् आध्वर्यवा एते पदार्थाः इति ।

यदुक्तं, समाख्यानात् इति, तत् परिहर्त्तव्यम् उच्यते,
न्यायपूर्वं समाख्यानं, समाख्यानात् यजमानेन हन्ता
सम्मादयितव्या, इदं चेदं च सम्मादय इति यजमानो
बृयात् । केषु चित्रे अत्र पदार्थेषु यजमानस्यानुमन्त्रणं,
तत्रिमित्ता समाख्या भविष्यति, अपूर्वं त्वपक्षष्येत । यदुक्तं,
यथा पीत्रीयम् नेष्ट्रीयम् इति, एवम् अत्रापि इति ।

तदुच्चते, युक्तं, तत्र विशेषसमाख्यानात्, इह सु इन्हतः
याजमानीया, पदार्थसु आध्वर्यवा एव । तस्मात् अदोषः॥
(३ । ८ । ८ अ०)

होतुराध्वर्यवकरणामुष्टातृवाधिकरणम् ।

विप्रतिषेधि करणः, समवायविशेषादितरमन्य स्त्रीषां यतो विशेषः स्यात् ॥२१॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमे पशुः अग्निषोमीयः, तस्य यूपस्य
परिव्याणे मन्त्रौ, एकः, अध्वर्योः परिवीरसि इति करणः
अपरो, होतुर्युवा सुवासाः इति क्रियमाणानुवादी ।
तर्गोश्चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयनम् प्राप्तयोर्भवति
मन्त्रेहः, कः पुनरसौ ? तत्र ऋत्विक्समास आम्नातः,
यो होता सोऽध्वर्युः इति किं करणम् आध्वर्यवं होता
कुर्यात् ? किं होत्रं क्रियमाणानुवादिनम् ? इति । किं
प्राप्तम् ? अनियमः इति ।

इति प्राप्ते उच्यन्ते, विप्रतिषेधि करणः स्यात् आध्वर्यवः
परिवीरसि इति न क्रियमाणानुवादी होतुर्युवा सुवासाः
इति । कुतः ? । समवायविशेषात्, होता तत्र समवायोः
होतुश्चोदकेन होत्रेषु प्रत्यक्षश्वरणेन आध्वर्यवेषु, यो होता
सोऽध्वर्युः इति । एवं प्रत्यक्षम् अध्वर्योः कार्यं चोद्यते,
प्रत्यक्षं चानुमानाहलीयः । तस्मात् आध्वर्यवं करणं परि-
वीरसि इति होता कुर्यात् । अथ होत्रं विहङ्गं कः कुर्यात् ?

इतरम् अन्यः, तेषां यतो विशेषः स्यात्, अन्यो हीलपुरुष
एव स्यात्, यस्याव्याप्तताः प्राधान्यविशेषो वा । (३।८।
१० अ०)

— —

प्रयप्रपाथथा, पृथक्तं ताधिकरणम् ।

प्रेषेषु च पराधिकारात् ॥२२॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र प्रैषः समान्नातः, प्रोक्तं रा-
सादथ इधा बहिरुपसादेय स्तुचः सन्मृड़दि पद्मौ सब्जा
आज्ञेनोदिहि इति । तत्र सन्देहः, किं य एव प्रैषे, म
एव प्रैषार्थे, उत अन्यथ प्रैषे, अन्यथ प्रैषार्थे ? इति । किं
प्राप्तम् ? एक एव प्रैषप्रैषार्थयोः इति । कुतः ? । समा-
ख्यानात्, अन्यः इति चाशुतत्वात् ।

ननु आत्मनः प्रैषो विप्रतिषिद्धते । उच्चरेत्, न प्रैषां
भविष्यति, प्राप्तकाले लोटं वक्ष्यामः । आह, प्राप्तकालेऽपि
सति युष्मदादिष्वे वापपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः, न
पुरुषसङ्करो भवति । उच्चरेत्, सल्यां विवक्षायां युष्मदादिषु
मध्यमादयः, यदा तव प्राप्तः कालः इति विवक्ष्यते, तदा
युष्मद्येव मध्यमो न अस्मदिगेषे वा । यदा खलु क्रियाया
प्राप्तः कालः इत्येतावत् विवक्ष्यते, न तव भगवेति, न
तदा युष्मदादौनामनुरोधेन मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति ।
न च, इहं युगपत् विवक्षितुम् शक्यते, पदार्थस्य प्राप्तः
कालः, तव च इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तेन, यदि
वा निर्णाति पदार्थकाले तव कालः इति शक्यते वदितुम्,

यदि वा तवेति निर्जाते पदार्थस्य कालः इति । तत्र इपर्यस्य कालो दितव्यो, न तु युष्मदर्थस्य, तेन हि स्मृतेन प्रयोजनम्, स हि कर्त्तव्यः इति अवगतः, न तु युष्मदर्थः तथा, तस्मात् समाख्यानात् अध्वर्यैरेव प्रैषप्रैषादैँ इति ।

इति प्राप्ते ब्रूमः, प्रैषेष्वन्योऽन्यः तदर्थेषु इति । कुतः? पराधिकारात्, परम्परा इति प्रैषे उपपद्यते, न आत्मनि इति । आह, ननु उक्तं प्राप्तकाले भविष्यति इति । उच्यते, न, सम्भवति प्रैषे, प्राप्तकालता न्याया, तस्या हि युष्मदर्थी गम्यमानो न विषक्षितः इत्युच्यते, सम्भवति च अत्र प्रैषादैः । तस्मात् प्रैषः, पैषव्येन्, अन्यः प्रैषादैः इति सिद्धम् । (३ । ८ । ११ अ०)

प्रैषप्रैषादैः यदाक्ममावर्यवादीधताधिकरणम् ।

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ (पू०)

अथैवं गते, इति सन्दिह्यते, किम् अध्वर्युः अग्नीधं प्रैषेत्, उताग्नीदध्वर्युम्? इति । अनियमोऽविशेषात् इति प्राप्ते ब्रूमः, अध्वर्युः उक्तप्रैषादैकारी स्यात् । कुतः? दर्शनात्, दर्शनं भवति, तिर्यक्ष स्फन्धारयेत् यदत्त्वञ्चन्धारयेत् वज्रो वै स्फो वज्रिण अध्वर्युम् चिखीत इति, यः प्रैषति तस्य हस्तैस्फगः, स्फेन अध्वर्युम् चिखीतेति अन्यम् अध्वर्युम्, प्रैषकात् दर्शयति, तस्मात् अग्नीदध्वर्युम् प्रैषति इति ।

गौणा वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, अग्नीध्रः प्रैषोऽध्वर्यैः प्रैषार्थैः इति, किं खलु
अध्वर्युरेवाग्नीध्रं प्रेष्येत् एवम् अध्वर्युणा प्रैषः प्रैषार्थ-
शोभावपि क्लौ भविष्यतः, तच्च आध्वर्यवम् इति समाख्या-
अनुगृहीयते । तस्मात् अध्वर्युः एव मुख्यं स्यात् । किम्
अस्य मुख्यत्वम्? । यदनेन सर्वं कर्त्तव्यं समाख्यानात्
इति । अथ यदुक्तम्, अध्वर्युः प्रचरिता दृश्यते इति ।
तदुच्यते, सत्यं दृश्यते, न त्वस्य प्रैषार्थकरणे प्रमाणमस्ति
चिल्ल्यमानम् । तस्मात् एतनिष्ठादर्शनम्, यस्य हि दर्श-
नस्य प्रमाणं नास्ति, व्यामोहः सः । तथा शुक्लिकायां
रजतविज्ञानम् । अस्ति तु अग्नीध्रः प्रैषार्थकरणे प्रमाणम् ।
तस्मात् अग्नीध्रः प्रचरिता प्रचरितरि चाध्वर्युशब्दो दृश्यते ।
तस्मात् गौणः, आध्वर्यवे वदे समाख्यान् पदार्थान्
करोति इति क्लौ आध्वर्युरिल्लुच्यते, आग्नीध्रः इति ।
तस्मात् आध्वर्यवः प्रैषः, आग्नीध्रः प्रैषार्थैः इति । (३ ।
८ । ३२ अ०)

— —

करणमन्त्रे पु सानिफलभ्याश्चासितचतुःधिकरणम् । (वर्चीन्यायः ।)

ऋत्विक् फलं करणोद्घर्यवन्नात् ॥ २५ (पू० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनस्ति, ममान्ने वर्चौ विहवेष्वस्तु
इति पूर्वमन्त्रिं गृह्णति इति । तच्च सन्देहः, किम् ऋत्विक्
फलमाश्चासितचतुः, अन्ने वर्चौ विहवेष्वस्तु इति, उत-

यजमानस्य ? इति । किम् प्राप्तम् ? अध्वर्योरेव इति । कुतः ? । एवं श्रुतिराहृता भविष्यति, इतरथा लक्षणा स्यात्, आत्मना यजमानं लक्षयेत् । तस्मात् नैतिकफलमागासितव्यम् इति । कोऽर्थः ? । अनश्च समिधा धार्यमाणेऽर्नौ यागः सम्भविष्यति, तत्र विहवेषु स्यर्द्धास्यानेषु अहं वर्चस्वी भविष्यामि इति अध्वर्योर्बन्धनम्, एवमुत्सही भविष्यति इति ।

खामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ (सि०) ॥

यजमानस्य वा वचनं तदर्थत्वात् कर्मणः, यजमानार्थं हि इदं कर्म साङ्गम्, उपग्रहविशेषात्, साङ्गस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फलनिष्ठत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रवरितुर्पि यशः । किम् अतः ? । यद्येवम्, फलसङ्कीर्तनात् फलकर्त्तव्यता गम्यते, तदेतत् अग्न्यन्वाधानं यजमानस्य फलसङ्कीर्तने क्रियमाणे अनेन मन्त्रेण फलसम्बन्धात् प्रकाशितं क्वतं भवति, न अध्वर्युयशःकीर्तनेन । तस्मात् यजमानफलमागासितव्यम् इति । अथ कस्मात् न यजमान एष मन्त्रो भवति ? इति । उच्यते, अग्न्यन्वाधानं समाख्यया आधर्यवं, तच्चैवं गुणो मन्त्रो करोत्वाध्वर्यवः, स उच्यतेऽनेन मन्त्रेण इति, तस्मात् आधर्यवो मन्त्रः । मम वर्चोऽस्ति-त्यपि यजमानस्य वर्चो ममेति व्यपदिशति लक्षणया, यथा, राजनि जयं वर्त्तमानं सैनिकां अध्वाकम् इति व्यपदिशन्ति, एवम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ (हे) ॥

लिङ्गमप्यमुमर्थं दर्शयति; एवं हि आह, यां वै काञ्चन
ऋत्विज आश्रिष्माशासते, यजमानस्य एव सा इत्याश्रिष्मो
यजमानार्थकतां दर्शयति । तस्मात् अपि ब्रूमः, यजमान-
फलमाशासितव्यम् इति । पञ्चोक्तमेव प्रथोजनम् इति ।
(३ । ८ । १३ अ०)

— —

करणमन्त्रे षु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्वताधिकरणम् ।

कर्मार्थिन्तु फलन्ते षां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥२८॥

इदं समधिगतं, करणेषु मन्त्रे षु स्वामिनः फलमाशा-
सितव्यम् इति । किमेष एवोक्तर्गः ? । न, इत्याह, क्वचित्
ऋत्विजामपि फलमाशासितव्यम् इति, यत्र कर्मार्थं फलं,
यथा, अग्नाविष्णु मावक्रमिष विजिहाथां मा मा सन्ता-
मम् इति, असन्तमोऽधर्वयु कर्म शक्तोति कर्तुम्, कर्मसिद्धि
र्यजमानस्य उपकारिका इति ऋत्विक्फलमाशासितव्यम्
अत्र इति ।

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्रालिंजम्, दक्षिणस्य ह-
विर्द्धनस्याधस्ताच्चत्वार उपरवाः प्रावेशमुखाः प्रादेशान्त-
रात्राः, तत्र हस्तो प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, किम् अत ?
इति, स आह, भद्रम् इति, तत्रौ. सह इत्यध्वर्युः प्रत्या-
हेति व्यपदेशो भवति, अध्वर्योर्यजमानस्य च । तत्रौ
सहेत्युभयोर्वचनम् अध्वर्युर्यजमानयोः । तस्मात् अध्वर्यु-
फलमाशासितव्यमत्र इति । (३ । ८ । १४ अ०)

— —

द्रव्यसंस्कारप्रकारसाङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

दर्शयूर्णमासयोर्बहिर्धर्मा वेदिधर्माद्य, तेषु सन्देहः, किम् अङ्गप्रधानार्थाः, उत प्रधानार्थाः? इति । प्रकरणात् प्रधानार्थाः इति । इति प्राप्ते उच्यते, नैवं, द्रव्यसंस्कारोऽङ्गप्रधानार्थी, यथा व्याख्यातमेवोक्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियते इति । (३ । ८ । १५ अ०)

— —

अपूर्वप्राकृतभर्माणां विकृतावस्थाधिकरणम् ।

निर्देशत् विकृतावपूर्वस्थानधिकारः ॥ ३१ ॥

ज्ञोतिष्ठोमि पशुरम्बीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नी-षामीयं पशुमालभते इति । तत्र शूयते, वहिंषा यूपावट-मवस्तुणाति आज्येन यूपमनक्ति इति । तत्र संशयः, किं तयोराज्यबहिर्षोराज्यबहिर्धर्माः प्राकृताः कर्तव्याः, उत न? इति । किम् प्राप्तम्, कर्तव्याः इति । कुतः? वाक्यं हि वहिर्मात्रस्याज्यमाचस्य च धर्माणां विधायकम्, तत् इहापि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम्, न चैतत् वहिराज्यं निष्प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र धर्माः क्रियेन् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, निर्देशात् विकृतावपूर्वस्य अनधिकारः, निर्देशा एते धर्माः प्रकृतो, यत्र प्रधानस्य उपकुर्वन्ति प्राकृतकार्ययोराज्यबहिषोः । ये च प्रधानस्य उपकारिणो धर्माः, ते इहातिदिश्यन्ते, प्रधानं हि चोह-

कोऽपेक्षते, न धर्मान् प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं न धर्माणाम् ।

अपि च, न, अन्यार्थः इति ज्ञातेन सत्त्विहितेनाभिकवाक्यता भवति अन्यसम्बन्धोपपत्तौ सत्याम्, यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य इति, किमङ्ग पुनर्विप्रकृष्टेन, निर्जीवतं खल्खङ्गत्वं प्रधानापेक्षायां भवति, केवलमिहातिदेशः क्रियते, पदार्थपेक्षयाम् अङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात् । धर्माश्चपेक्ष्यमाणाः साधारणा भवेयुः, तथा ऊहो नावकल्पेत । लिङ्गविशेषदर्शनाच्च व्यवतिष्ठे रन् धर्माः, तत्र दर्शनं नोपपद्येत, वपया प्रातः सबने चरन्ति, पुरोङ्गाशेन माध्यम्बिने सबने इति, तथा न पिता वर्धते, न माता, न नानिः, प्राणो हि सः इति । तस्मात् यद्वारा प्रकृतौ ऊताः, तद्वारा एव विकृतौ, नान्यद्वाराः । न च, यूपावटस्तरणं प्रकृतावस्थि यूपाङ्गनं वा । तस्मात् न तत्र प्राकृता धर्मा भवेयुरपूर्वत्वात् । (३ । ८ । १६ ॥ १०)

— — —

विशृतिपवित्रयोः परिभाजनीयवर्द्धिषा कर्मव्यताधिकरणम् ।

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्यमासयोरामनन्ति, समावप्रच्छन्नाग्नौ दर्भो प्रादेशमाचौ पवित्रे कर्त्तति, तथा अरत्रिमात्रे विधृती कर्त्तति इति । तत्र संशयः, किं वेदिस्तरणार्थात् वर्हिषो

विष्टुती पवित्रे, उत अन्यतः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ?
वेदिस्तरणार्थात् बर्हिषः कार्ये । किं कारणम् ? । तद्वि-
प्रकृतं, धर्माशाविशेषात् सर्वबर्हिषामर्थेन, तस्मात् ततः ।
इति प्राप्ते ब्रूमः, अन्यतः क्रियेत । कुतः ? । विरोधात् ।
कथं विरोधः ? । शूयते हि, त्रिधा तु पञ्चधा तु वा
वेदींस्तुष्णाति इति, तत् वेनाख्लीर्यते, कथं तत् विष्टुति
पवित्रं क्रियेत, न हि, सम्भवति एकं स्तरणाय विष्टुति-
पवित्राय च । तदेतत् उपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे
अप्यसम्भविनी प्रतिज्ञाते स्याताम् । तस्मात् न ततः
क्रियेत इति । यदि न ततः, कुतः, तर्हि ? । अव्यक्त
एवज्ञातीयकः शेषे, अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम बर्हिषः,
ततः कर्त्तव्यम् । (३ । ८ । १७ अ०)

प्राकृतपुरीडाशादीनां निधानाधिकरणम् ।

अपनयस्त्वं कदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्ठोमे शूयते, पुरोडाशशक्लमैद्ववायवस्थ पात्रे
निदधाति, धाना आखिनपात्रे, पयस्यां मैत्रावद्वणपात्रे
इति । तत्र संशयः, किमन्यत एवं क्रियेत, उत प्रकृतेभ्यः ?
इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेनान्यतः इति । तत्र
उच्यते, तत एकदेशस्यापनयः । कुतः ? । विद्यमान-
संयोगात्, विश्वते हि तत्र पुरोडाशो धानाः पयस्या च,
तत्संयोग एव न्यायो नान्यसंयोगः इति, पुरोडाशादी-
नाम् एव संखारो न इन्द्रवायवादीनाम् । कुतः ? ।

पुरोङ्गाशादिषु द्वितीयादर्थनात् । प्रत्यक्षेकदेशापनयेन उपकारी, न इन्द्रवायवादिसम्बन्धेन, एवं प्रकृतानुग्रहो भविष्यति, तस्मात् प्रकृतस्य उपदेशेन तत् क्रियेत, न च, अत्र उपदिष्टोदेश आगङ्गरोऽनेकगुणभावशान्येन शुक्लेन होमोऽन्यथा प्रविष्टायते इति । (६।८।१८ अ०)

— — —

कार्यं टिषु उपांशुवधर्मस्य प्रधानार्थताधिकरणम् ।

विकृतौ सर्वार्थः श्रेष्ठः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥ (पू०)

इदमामनन्ति, घज्ञार्थर्णं वै काम्या इष्टयः, ता उपांशु कर्त्तव्याः इति । अत्र संशयः, किम् अङ्गप्रधानार्थम् उपांशुत्वम् उत प्रधानार्थम्? इति । किं प्राप्तम्? विकृतौ सर्वार्थः श्रेष्ठः स्यात्, अविशेषात् अङ्गानाम् प्रधा- नानां च प्रकृतिवत्, यथा प्रकृतौ वेदिधर्माः आज्यधर्माः अङ्गप्रधानार्थाः, एवम् अत्रापि ।

मुख्यार्थी वा अङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

प्रधानार्थी वा एष विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वा- र्थम् उच्येत, प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन अङ्गप्रधानार्थम् इति, तदेव इदानीं वाक्यं विशेषितं, काम्या इष्टयः इति, काम्याश्च प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधानार्थाः, तस्मात् अङ्गमध्योदितम् । यत् कामेन फलवर्ज्ञाद्यते, तत् एवानया उपांशुत्वे तिकर्त्तव्यतया अनुबध्यते । तस्मात् प्रधानार्थम् उपांशुत्वम् । (३।८।१८ अ०)

— — —

श्वे नारायणां नवनीताज्यताधिकरणम् ।

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥

श्येने श्रूयते, दृतनवनीतमाच्यम् इति । तत्र सन्देहः,
किम् नवनीतं प्रधानस्य, उताङ्गानाम् ? इति । किं
प्राप्तम् ? प्रधानस्य, तस्य हि प्रकरणम् इति वचनप्राप्ता-
ण्याव्वनीतेन प्रधानं निर्बर्त्तयितव्यम् इति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः, असभवे एतमिन् तदङ्गानां श्येनाङ्गानां स्थात् ।
कथम् असभवः ? । सोमद्रव्यकल्पात् प्रधानस्य । ननु
वचनाव्वनीतं भविष्यति । न श्येने नवनीतं भवति
इत्येष वाक्यार्थः । कः तर्हि ? । श्येने नवनीतमाच्य-
भवति इति नवनीताच्यसम्बन्धो विधीयते, श्येनाच्य-
प्राप्तम् । - - , - - , - -
इस्ति श्येनाङ्गानां तु विद्यते । यस्यास्ति, तस्यान्दृ नव-
नीतं विधीयते सन्निधानविशेषात् ।

आधानिःपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥ (आ०)

एवं चेत् इश्यते, श्वेताङ्गानाम् नवनीतम् इति, अहं
धानेऽपि पवमानेष्टिषु स्यात् । ता अपि हि श्वेतस्य
उपकर्वन्ति, तत् संस्कृतेऽग्नौ श्वेतो निर्बन्धते इति ।

नापकरणत्वादद्यस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३८॥

(आ० लि०)

न, श्येनस्यं प्रकरणे पवमानेष्टयोऽग्न्याधानं वा श्रूयते।
किमतः ? । यद्येवम्, आधानस्य च श्येनस्य च न कथि-
दस्ति सम्बन्धः, अग्नीनामाधानम्, अग्नयश्च श्येनस्य,

तस्मात् न पवमानहविः पु नवनीतम् । नैतत्, श्वेनाङ्गत्वे
निमित्तं, यत् आधानम् अम्बीनाम् उपकरोति, यदि
प्रकरणादीनामन्यतमदस्ति, तत् निमित्तं भवेत् । तस्मात्
न श्वेनाम्याधानयोः सम्बन्धोऽस्ति इति । (३।८।२०) ।

सर्वेषामेव श्वेनाङ्गानां नवनीताच्यताधिकरणम् ।

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३६ ॥ (पृ०)

इदमिदानीं सन्दिश्यते, किं सुत्याकालानाम् अङ्गानाम्
नवनीतम् उत सर्वेषाम् ? इति । सुत्याकालानाम् स्यात्,
लिङ्गदर्शनात्, इदं शूयते, सह पशुनालभते इति । तत्र
पुनर्वचनम् अम्बीषोमौयस्य स्थानेऽग्नीषोमौयः प्ररोडाशः
अनुबन्धायाः स्थाने मंत्रावस्थणीयस्य इति, हे स्थाने शून्ये
दर्शयति, देन अवगम्यते श्वेनस्य वचनं सुत्याकालानाम्
अङ्गानाम् विशेषं विदधाति इति ।

सर्वेषां वा अविशेषात् ॥ ४० ॥ (सि०)

सर्वेषामेव च अङ्गानाम् नवनीतं स्यात् । कुतः ? अ-
विशेषात्, असति विशेषे सर्वेषाम् अपि अङ्गानाम् इति ।

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०)

यदुक्तं लिङ्गं, तत्परिहरणीयम् । नास्ति तावत्
प्रमाणं, यत् श्वेनस्य वचनं सुत्याकालानामङ्गानाम् इति ।
किञ्चु दर्शनं, तदप्रमाणमूलत्वात् मिथ्यादर्शनं सृगदृष्णा-
वत् । कथं तु मध्ये पशुनामालक्षणः ? इति । न्यायात् ।

को व्यायः ? । क्रमानुग्रहः । एवं वचनवर्जितः क्रमोऽनु-
ग्रहीतो भवति इति । तस्मात् सर्वेषाम् अङ्गानाम् नव-
नीतम् इति । (३।८।२१ च०) ।

— —

सवनीयानां मांसमयताधिकरणम् ।

मांसन्तु सवनीयानाम् चोदनाविशेषात् ॥४२॥

शाक्यानामयनम् षट्चिंशत्संवत्सरम् । तत्र इदं समा-
मनन्ति, संस्थिते संस्थितेऽहनि छहपतिस्तुर्गयां याति, स
तत्र यामृगान् हन्ति, तेषान्तरसाः पुरोडाशाः सवनीया
भवन्ति इति । तत्र सन्देहः, किं सवनीयानाम् अन्येषाच्च
सम्भवतां पुरोडाशानां स्थाने तरसा उत सवनीयानामेव ?
इति किं प्राप्तम् ? । सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात्,
न शक्यते पुरोडाशानां च मांसमयता विधातुम्, सवनीय-
शब्देन च पुरोडाशान् विशेषयितुम्, भिद्येत हि तथा
वाक्यम् । तस्मात् सर्वपुरोडाशानां मांसमयता इति ।

इति प्राप्ते उच्चते, मांसं तु सवनीयानां स्यात्, तरसाः
सवनीया भवन्ति इति तरससवनीयसम्बन्धो विधीयते,
तरसाः पुरोडाशा भवन्ति इत्ययं त्वनूद्यते । कुतः एतत् ? ।
सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाश-
शब्दसु सवनीयेष्वकल्पते । तस्मात् पुरोडाशशब्दोऽनुवादः
इति । तस्मात् सवनीयानाम् धानादीनाम् स्थाने मांसं
चोदनाविशेषात् इति ।

भक्तिरसन्निधावन्याय्यति चेत् ॥ ४३ ॥ (चा०)

इति चेत् पश्यसि, सवनीयेषु पुरोङ्गाशशब्दोऽनुवादी
भविष्यति इति, धानादिषु पुरोङ्गाशशब्दो न वर्तते, भक्तिश्च
अन्याया मुख्ये सञ्चरति ।

स्यात् प्रकृतिलिङ्गत्वात् वैराजवत् ॥४४॥ (आ०नि०

प्रकृतौ ज्योतिष्ठोमे धानादिषु अथं पुरोङ्गाशशब्दो
भाक्तः, सन्निहिते प्रयुक्तः, इहापि भाक्त एव प्रयोक्ष्यते, अ-
चापि हि सवनीयशब्दे न ते सन्निहिताः । प्रकृतौ लिङ्ग-
समवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विकृतावपि तथैत्र, यथा, क्वचिणो
गच्छन्ति, धजिनो गच्छन्ति इति । यथा उक्थो वैरूप-
सामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा इतिप्रकृतिलिङ्गे न
सामशब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठः इति गम्यते, एवम् इहापि
सवनीयानाम् मांसमयता इति । (३।८।२२ अ०) ।

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये द्वतीयस्या-
धायस्याष्टमश्वरणः । समाप्तश्च लृतौयोऽध्यायः ।

चतुर्थे अध्याये प्रथमः पादः ।

चथ प्रतिज्ञाधिकरणम् ।

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिन्ज्ञासा ॥ १ ॥

हृनीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानैः
शेषविनियोगलक्षणमुक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थैः

जिज्ञास्येति, कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः इति, यापि प्रयो-
जकाप्रयोजकफलविद्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्व-
र्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ? । अङ्ग' क्रत्वर्थः, प्रधानं
पुरुषार्थः । फलविधिः पुरुषार्थः अर्थवादः क्रत्वर्थः । प्र-
योजकः कश्चित् पुरुषार्थोप्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात्
क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा इति सूचितम् । तत्र अथातः
शब्दो प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूचे वर्णितौ । अथेति प्रकृतं
शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अतः इति क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
जिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । क्रतवे यः स क्रत्वर्थः, पुरुषार्थ
यः स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दोऽपि तत्र एव समधिगतः,
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इति । तदेतत् प्रतिज्ञासूचनम्, क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थयोर्जिज्ञासा इति । (४ । १ । १ ८०) ।

— — —

अथ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणम् वर्णकालरडयसहितम् ।

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणा-
उविभक्त्वात् ॥ २ ॥

अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः ? इति
लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघौयसौ प्रतिपत्तिः, हुशाकोटिन
उपदेशे गरीयसौ । तदुच्यते, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन्
कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिभंवति) स पुरुषार्थः पदार्थः ।
कुतः ? । तस्य लिप्सा अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण,
क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अव्यया । अविभक्तो
हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः ।

पुरुषार्थं स्त्रिये तद्विपरीतः क्रत्वर्थः इति क्रत्वर्थस्य स्त्रीयं सिद्धम् । (१ वर्णकम्) ।

एवं वा सूच्चं वर्णते, दर्शनपूर्णमासयोरान्नायते, अनति-
दृश्यं स्त्रीयाति अनतिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः कृतोति
इति, तथा, आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, वल-
जानुम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, गोदोहनेन पशुकामस्य
प्रणयेत् इत्येवमादीनि । तत्र संशयः, किम् एव ज्ञाती-
यकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः? इति । किं प्राप्तम्?
क्रत्वर्थाः इति । कुतः? । प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते
क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च, रदुक्तं, (३।१।३
सू०) द्रव्यगुणसंस्कारेषु वाहरिः इति । तस्मात् क्रत्वर्थाः
इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थं एव
इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वक्तते, तस्मात् एते पुरुषार्थाः इति ।
ननु प्रत्यक्षः उपकारः क्रतोदृश्यते इत्युक्तम् । उच्यते, सत्यं
दृश्यते, न तु क्रतोदृपकाराय एभ्यः सङ्घौर्त्तिंभ्यः, फलेभ्य
एते शूयम्भ्ये, न च, य उपकरोति स शेषः । यस्तु यदर्थः
शूयते स तस्य शेषः, इत्युक्तं (३।१।२।सू०), शेषः
परायन्त्वात् इति । (२ य वर्णकम्) ।

एवं वा, द्रव्याजंनम् उदाहरणम्, इह द्रव्याजंनं तैम्भे-
र्नियमैः शूयते, ब्राह्मणस्य प्रतियहादिना राजन्यस्य जया-
दिना, वैश्यस्य क्षणादिना । तत्र सन्देहः, किं क्रत्वर्थो द्रव्य-
परियहः उत पुरुषार्थाः? इति । किं प्राप्तम्? क्रत्वर्थो
नियमात्, यदेष पुरुषार्थाः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्,

प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते, नियमादनियमाचार्जितं द्रभ्यं पुरुषं प्रीणयति इति, तस्मात् क्रत्वर्थः, कामशुतिभिश्चास्य सहैकवाक्यता हृष्टा, इतरथा, अभुमियेन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यायात् । लिङ्गं चापि भवति, अत्तर्वदे चामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याहिताम्बेः सतोऽनिर्गृह्णान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्येदाम्बेयादीनि निर्वपेत् इत्येवमादि, तद्वा द्रव्योपघाते चोद्यते, यदि द्रव्यपरिघः कर्मार्थः; तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थम् इत्युच्यते, इतरथा असति सम्बन्धे कर्मार्थम् इत्यनुभीयते, फलं च अस्य कल्पयेत् । तस्मात् यजतिशुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्तते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः इति गम्यते । तस्मात् क्रत्वर्थः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुषायां इति । एतांस्मान् कृत पदाश्च प्रीतिः पुरुषस्य भवति, तस्मात् अस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था, यस्य शरीरं प्रियते, व्यक्तं तस्यास्त द्रव्यं शरीरिणश्च यागः शूयते, तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न द्रव्यार्जनं शुतिगृहीतं, विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य यागो निर्वर्तत एव, तस्मात् पुरुषार्थी द्रव्यपरिघः ।

अपि च यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, तस्मान्यच विनियुज्येत तथार्जितम्, तत्र सर्वतत्त्वपरिलोपः स्यात् । अपि च, उपकालानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतद्वोपपद्यते, अपि वा एष सुवर्गास्त्रोकाच्छिद्यते, यो दर्शयूर्णमासयाजी सखमावास्यां वा पौर्णमासीं वा अतिपात-

यत् इति । एवच्च सति, प्रयोगकालाद्विरेतदङ्गं सदनुपकारकं स्यात् । न च आधानवत् भवितुमर्हति, तत्र हि वचनं, वसन्तेऽग्निमादभीत इति न चेतत् अङ्गम् ।

अथ यदुक्तं, नियमवचनम् अनर्थकं, पुरुषार्थं द्रव्यपरिघहे सति इति । उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्त्तते प्रत्यक्षा हि सा त्वया च परोक्षं युक्तिबुद्ध्या व्यपदिश्यते, न च, परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् काममपरमटृट् कल्पेत, न तु दृश्यानम् । तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः, तदर्थं धनस्य अर्जनम्, इत्येवं च स्ति, ब्रीहिणा यागः कर्तव्यः, प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्यर्थमर्जितेन वा न अत्र कश्चित् विशेषः । प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि ब्रीहिः, ब्रीहिरेव, कम्मार्थम् उपार्जितोऽपि ब्रौहिः, ब्रौहिरेव । तस्मात् न प्रयोगचोदनाशुद्धीतं द्रव्यार्जनम् ।

अथ यदुक्तम्, अनुभियेनाप्रकारेन वा शब्देन युम्मत्यक्ते तु नियमस्य एकवाक्यता, अस्मत्यक्ते तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन इति । नैष दीपः, अस्मत्यक्तेऽपि दृष्टेन भुजिना, न फलवचनेन । कथं तर्हि? नियमादटृट् भवति इति गम्यते । यथैव भवद्वैये पक्षे । आह अस्मत्यक्ते फलवत् एकवाक्यभावात् फलवत् उपकारोति इति गम्यते । उच्यते, अस्मत्यक्तेऽपि फलवत् एवैकवाक्यभावः, एतावांग विशेषः, तव चुतं फलं, मम तु दृष्टम् इति ।

अथ यत् लिङ्गम् उक्तं, गृहदाहादिषु कर्म शूयते इति । तत्र उच्यते, यथैव न कत्वश्च द्रव्यार्जनं, तथापि

दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा जामवत्यादौनां विधानम् उपपद्यत एव । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्याजीनं, प्रीत्या हि तद्विभक्तम् इति । (३४ वर्णकम्) ।
(४ । १ । २ अ०)

प्रजापतिब्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ।

तदुर्लग्नं कर्माणि पुरुषार्थाय, शास्त्रस्थानति-
शङ्खत्वान्नच द्रव्यं विकीर्ष्यते तेनार्थेनाभि-
सम्बन्धात् क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

इह प्रजापतिब्रतानि उदाहरणम्, नोद्यन्तमादित्य-
भात्तेत नास्तं यत्तम्, इत्यादीनि । तत्र सन्देहः, किं
क्रत्वर्थानि प्रजापतिब्रतानि उत पुरुषार्थानि ? इति ।
किं प्राप्तम् ? क्रत्वर्थानि इति । कुतः ? । एवं हि फलं
न कल्पयितव्यं भविष्यति इति । ननु शूयते एवैतेषां
फलम्, एतावता हैनसाऽयुक्तो भवति इति । उच्चरे,
नैतत् फलपरं वचनं, वर्त्तमानापदेश एवैष शब्दः इति,
तेन यत्रादित्य इच्छितव्यः प्राप्तः, तदाय विप्रेषिः उद्यतो-
ऽस्तंयतश्च नियमो वा स्यात् कथित् कर्माङ्गभूतः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तदुर्लगे (प्रौत्युल्सर्गेऽपि) कर्माणि
पुरुषार्थाय भवेयुः, एवज्ञातीयकानि । कर्तुरैतानि
उपदिश्यन्ते त कर्मणः । अर्थप्राप्तेन कर्त्ता सम्बन्धो यः,
स विधिस्थितः, न कर्मसम्बन्धोऽविद्यमान एव । शास्त्रं
च अनतिशङ्खं पिण्डमालृतचनादपि प्रमाणतरं, स्वयं हि

तेन प्रत्येति, इन्द्रियस्यानीयं हि तत्, न चैव मादिभि-
द्रेण स्य क्षित् दृष्ट उपकारः साधते। तस्मात् तेन
पुरुषार्थ्येन अभिसंयोगात् कियायाम् एवज्ञातीयकार्या
पुरुषः शूयते।

अपि च, पुरुषप्रथनः पदार्थविविमात्रं लक्ष्यितुम्
उच्चार्येत, स्वयम् अविविक्षितः स्यात्।

अथ यदुक्तं, यत्रादिल्लिङ्गेत्येति प्राप्तं, तत्रोद्यतोऽस्त-
यतश्च प्रतिषेधः इति, सत्यं प्रतिषेधो न्यायः, तथा श्रुतिः
अनुगृह्णेत् इतरथा नियमो लक्ष्येत् इति, किन्तु इह
नियमः शब्देन शूयते, तस्य व्रतम् इति, तेन नियम एष,
नोद्यन् आदित्य इविक्षितव्यः इति। अपि च, एतावता
हैतसा अयुक्तो भवति इति पुरुषसम्बद्धो दोषः कीर्त्यते, न
कर्मसम्बद्धः। तस्मात् पुरुषार्थानि प्रजापतिब्रतानि इति।
गोलक्षणान्यप्येवमेव कर्त्तरीकर्णः कर्त्तव्याः इत्येव-
मादीनि।

अविशेषात्, शास्त्रस्य यथाश्रुतिफलानि स्युः॥

४ ॥ (आ०)

उच्यते यदेवम्, इमान्यपि पुरुषार्थानि स्युः, समिधो
यज्ञति, तनूतपातं यज्ञति, नानुत वदेत् इत्येवमादीनि।
अत्रापि पुरुषप्रथनसङ्कर्त्तनम्, अत्रापि न द्रव्यं चिकीर्षते
इति।

अपि वा कारणायहणे तदर्थमर्थस्यानभि-
सम्बन्धात्॥ ५ ॥ (नि�०)

अपि वा नैतदस्ति, समिदादीन्यपि पुरुषार्थानि
प्राप्नुवन्ति इति कारणायहेऽपि पुरुषार्थानि प्रजापति-
ब्रतानि भवेयुः, न तच शुत्यादिकं किञ्चित् कारणं गृह्णते,
येन कर्मणाम् अङ्गभूतानि इति गम्यते, तस्मात् तानि
पुरुषार्थानि । अर्थस्य कर्मणः न अभिसम्बन्धः प्रजा-
पतिव्रतैः इह तु समिदादीनां प्रकरणं नाम कारणं
गृह्णते, येन कर्मार्थानि इति विज्ञायन्ते । तस्मात् विषम
उपन्यासः, पुरुषप्रयत्नस्वैर्वं सति अनुवादः ।

तथा च लोकभूतेषु ॥ ६ ॥ (य०)

लोकेऽपि, निष्पद्धकार्यादिषु प्रयोजनवत्सु यत् असं-
युक्तं फलेन त्रूयते, तत् तदङ्गं विज्ञायते इति मन्यमाना
उपवासं जपं वा उपदिश्य एव छतिनो मन्यन्ते, न ब्रुवते,
इदमस्य प्रयोजनवतोऽङ्गम् इति, तथा च अपरेऽपि मन्य-
माना न दुर्लक्ष्य मन्यन्ते । तस्मात् समिदादीनि कर्मा-
क्षानि न प्रजापतिव्रतानि इति सिद्धम् । (४ । १ । ३५०)

— —

विज्ञायुधानामनुवादतात्त्विकरणम् ।

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात् प्रदीयेन् ॥
७ ॥ (प०)

स्तो दशेष्यपूर्ण मासौ, तचान्नायते, फलं कपालानि च
अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च छाणाजिनं च शम्या चोलूङ्गलं

च मुसलं च दृष्टिपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि इति।
 तत्र संशयः किम् एतानि द्रव्याणि प्रदातव्यानि उत स्वेन
 स्वेनार्थैन् सम्बन्धनीयानि ? । तदेतत् सिद्धार्थम् इह
 चिन्तनीयम् किम् एष विधिः उत अनुवादः ? इति ।
 विधौ सति प्रदानमनुवादे सति यथार्थसम्बन्धः । किं
 प्राप्तम् ? विधिः इति, तथा हि प्रहृत्तो विशेषः, इतरथा
 वादमाचम् अनर्थकम् । प्रदाने च एवां यज्ञायुधशब्दो-
 ऽनुगृहीतः, यज्ञस्य आयुधानि, यज्ञस्य साधनानि इति
 इतरथा उडमनादीनामायुधानि भवेतुः त्रिवेन, सत्त्वया
 यज्ञस्य, संस्था च एवम् अवकल्पते, यामीनैकेन सम्बन्धात्
 इतरथा नानार्थसम्बन्धात् दग्धेतिसंस्था 'न अवकल्पते ।
 तस्मात् प्रदीपेरन्, अविशेषेष विहितं प्रकरणेन प्रधानम्
 भवितुमर्हति ।

स्वेन त्वर्थैन् सम्बन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्,
 तस्मात् यथाश्रुति स्युः ॥ ८ ॥ (सि०)

न चैतर्देहि विधिः, प्रदेयानि इति, अनुवादः, प्राप्त-
 त्वात्, स्फेनोऽन्ति कपालेतु त्रपयत्वमिहोऽहवन्या
 निर्वपति शूर्पेण विविनक्ति, ऊर्णाजिनमुलूखलस्य अध-
 स्तादवस्तृशाति, शम्यायां दृष्टसुपदधाति, प्रोक्षिता-
 भ्यासुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां दृष्टुप-
 लाभ्यां पिनष्टि इत्येवं स्वेन वाक्येनोऽननादिषु प्राप्तु-
 वन्ति, प्राप्तानां वचनम् अनुवादः । प्रकरणमपि वाक्येन
 वाच्यते, यज्ञायुधशब्दश्च अनुवादपञ्चे व्याख्यः, न विधिपञ्चे,

गोक्षो हि स आयुधशब्दः स्फुरादिषु, संख्यापि पाठाभिप्राया भविष्यति, विश्वस्त्रं च एतत् उहननादिभिः स्फुरादीनि प्रयुक्तानि इति, भवति हि तत्र विधिः, स्फेनोहन्ति इत्येवमादिः, न तु यज्ञायुधानि कर्त्तव्यानीति । तस्मात् उहननादिषु वाक्येन प्राप्तानामत्युवादः इति ।

चोद्यन्ते चार्थकर्मसु ॥ ६ ॥ (यु० १)

चार्थकर्मसु चोद्यन्ते पुरीडाशादीनि, तात्यपि विकल्पेरन्, तद्र पञ्च वाधा न समुच्चयः । भुराङ्गायादागा । ८८-
येद्यादां यज्ञिसम्बन्धात्, स्फुरादीनां च । एवं वा, चोद्यन्ते,
चार्थकर्मसु, चोद्यन्ते, परिधानीये कर्मणि, आहिताभिमन्तिभिर्देहन्ति यज्ञपाचैव इति, यदि प्रदीयेरन्, तद्र न
भवेयुः, तस्मात् अपि न प्रदातव्यानि इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ १० ॥ (यु० २)

लिङ्गदर्शनेन च, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहतयो हयन्ते,
व्योदशामावास्यायाम् इति । तस्मादप्यत्युवादः इति ।
(४ । १ । ४ अ०)

— — —

पञ्चकलादेविविचाधिकरणम् । (पञ्चकलायः) ॥

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो,
यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते इति, तथा, अनडाहौ यु-

नक्ति इति, तथा, अखमेधे, वसन्ताय कपिष्ठलाना-
लभते इति । तच सन्दे हः, किं विवक्षितम्, एकत्र इत्वं
बहुत्रं च, उत अविवक्षितम् ? इति । तच एकत्रमयज्ञा-
इभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः, अर्थस्य गुणभूतत्वात्, न
आलक्ष्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य
तर्हि ? । पश्चोः अनुदुहीः कपिष्ठलानां च, विभक्तिर्हि
शुत्वा प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं ब्रूते, वाक्येन सा
यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्वसीयसी । तस्मात् न
यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति ।

आह, मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पञ्चादीनामङ्गम् विवक्षितं
तथापीति । उच्यते, न, पञ्चादीनामङ्गे न उक्तेन अनुक्तेन
वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपक्वेन प्र-
योजनम्, विपक्वेऽपि हि पञ्चादीऽविगुण एव क्रतु-
भेवति, यज्ञाच्च फलं न पञ्चादेः । तस्मात् पञ्चादेगुणेन
अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति, न
तत् विवक्षितम्, यत् हि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम्
इत्युच्यते ।

एकश्रुतित्वाच्च ॥ १२ ॥ (यु०)

भवति च किञ्चित् वचनं, येन विज्ञायते, न तत् विव-
क्षितम् इति, यदि सोममपहरेयुरेकां गां हक्षिणां हद्यात्
इति, यदि हि विवक्षितं भवेत्, न एकामिति ब्रूयात्,
गामित्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्, तथा, अवी हे धेनू हे
इत्यचापि हे इति वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अवी

इति हित्वम् इति । चीन् ललामान् इत्यचापि व्रीनिति
वचनं लिङ्गम्, ललामानिति बहुवचनम् अविवक्षितम्
इति ।

प्रतीयते इति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यसि, अविवक्षिता संख्या इति, तत् न,
प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा पशु-
मानय इत्युक्ते, एक एवानीयते, पशु इति, हौ । पशुन्
इति बहुव आनीयते, यस्य प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात्
यज्ञस्याङ्गभूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात्
गम्यमानम् कर्त्ते कारणात्, अविवक्षितं भवति ।

नाशश्च तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ १४ ॥ (आ०नि०)

नैतदेवं, सत्यं प्रतीयते, न तु अयं शब्दार्थः व्यामोहा-
देषा प्रतीतिः । कुतः एतत् ? । वाक्यादि यज्ञाङ्गम् इत्यव-
गम्यते, वाक्यं च शुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे
एकत्वादीति । अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा, पूर्वे
धावति इति, स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः
इत्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति शब-
ण्यात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते, न तु
यज्ञे, यथैव हि पूर्वम् इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु
स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे । एवम् इहापि संख्या प्रतीयते
एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधीयते न पश्यते ।

कथं न पश्यौ विधीयते ? इति चेत् । विधायकस्याभा-
वात् । आख्यातशब्दो विधायको भविष्यति इत्येतदपि

नोपयत्ते, द्रव्यदेवतासम्भवस्य स विधायकः सत् पात्-
भते इति न संख्यासंख्येयसम्भवं विधातुमर्हति इति,
भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् अविवक्षिता संख्या
इति ।

**शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तत् दृश्यते तस्य
ज्ञानं यथान्येषाम् ॥ १५ ॥ (सि०)**

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति, नैतत् अस्ति, न यज्ञे संख्या
अब्देन शूयते इति, आख्यातवाच्चे हि अर्थे उपलभ्यते,
स्त्रीके पश्चमानय इत्येकवचमे मति एकत्वपशुविशिष्टमान-
यनं प्रतीयते, पशु आनयेति इत्यविशिष्टं मम्यते, तच हि
एकत्वमपैति, इत्यसुरजायते । यस्य चागमे यत् उपजा-
यते, स तस्य अर्थः इति गम्यते, तस्य ज्ञानं, यथान्येषां
शब्दानाम्, अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, गा-
मानाय इति गवानयनं, तच अश्वोऽपैति गौष्ठोपजायते,
तेन ज्ञायते, अश्वशब्दस्य अश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौः इति ।

यदुक्तं, शुच्या वाक्यार्थी वाध्यते इति, उच्चने, न शुति-
र्भूते, वाक्यार्थी नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां
संख्यामाह, तादृगी संख्या वाक्येन यज्ञे विधीयते, प्राति-
पदिकार्थी हि आख्यातवाच्चेन सम्भव्यते, 'विभक्त्यर्थोऽपि,
तथाहि तद्विशेषणविशिष्ट आज्ञाश्वो गम्यते, तच एकार्थ-
त्वात् एकवाक्यम् अवकल्पते । पश्चौ हि संख्यार्थां विधीय-
मानायामेक आख्यातशब्दो न शक्तुयात् आख्यातार्थं वि-
धातुम्, संख्यासंख्येयसम्भवं च । तस्मात् यज्ञे विवक्षिता
संख्यां इति ।

तदञ्च लिङ्गदर्शनम् ॥ १६ ॥ (यु० १)

किम् ? इति । कर्णा वाम्या अवस्थिता रौद्रा, नभो-
रूपाः पार्जिन्याः, तेषाम् एन्द्राग्नी दश्मः इति, यदि चित्वं
विवक्षितं तदा एन्द्राग्नो दश्मो भवति । तथा क्षणा-
भौमाः, धूम्ना चान्तरिक्षाः, हहस्तो दिव्याः शशला वै-
द्युताः, सिङ्गास्तारकाः इति प्रकृत्य आह, अर्द्धमासानां वा
एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः इति । तस्मात् अपि पश्यामो,
विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उत्तम, एकां गाम् इत्यवि-
वक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते, गोसंख्यासम्बन्धं विधा-
तुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो वि-
हितो गम्येत । तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । अवी
हे धेनू हे चीन् क्षलामान् इति च अनुवादाः । (४ । १ ।
५ अ०) ।

पूर्वाधिकरणांशः लिङ्गस्य विवक्षितताधिकरणम् ।

तथा च लिङ्गम् ॥ १७ ॥ (यु० २)

एवं च क्षला समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षित
भविष्यति, तत्र इदं दर्शनं उपपद्यते, वसुन्ते प्रातरामेयौ
क्षण्यौवामालभते, श्रीजे माध्यन्दिने सिङ्गीमैन्द्रीं शरदि
अपराह्ने खेतां बाह्यस्याम् इति । तत्र शूयते, गर्भिण्यो
भवन्ति इति, गर्भः स्त्रौणां गुणः, तेन स्त्रियो दर्शयति
इति भविष्यति । तथा अस्त्र ऋषभो हस्तिर्वस्तुः पुरुषः

इति ते प्राजापत्याः इति । तत्र शूयते, मुक्तरा भवन्ति
सेन्द्रियत्वाय इति, मुक्तरत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंप्राप्ति
दर्शयति इति ।

अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्यावि-
करणं लिङ्गाधिकरणेऽतिष्ठायते । लिङ्गम् अविवक्षितं,
शुल्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव शूयते
इति, भवति लिङ्गं, स्त्री गौः सोमक्रयणी इति, स्त्रीवच-
नात् सोमक्रयणी इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । ननु
कथं स्त्रौमानय इति न सृगः आनीयते ? । नैवम्, अ-
शब्दन्तु तत्, पूर्वी धावति इति यथा ।

लिङ्गं विवक्षितं वा वाक्यार्थस्य शुल्याऽप्रतिसिद्धलात्,
तथा च लिङ्गं गर्भिषयो भवन्ति इति, तथा च मुक्तरा
भवन्ति इति । यदुक्तं, स्त्री गौः सोमक्रयणी इति, तच
स्त्रीत्यविवक्षितं, तथा प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभन्ते
इति पुरुषग्रहणम् अविवक्षितं, विस्मयो हि न्याय उक्तो
लिङ्गविवक्षायाम् । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति । (४ ।
१ । ६ अ०) ।

— — —

आश्रयिणामद्वार्थार्थताधिकरणम् ।

आश्रयिष्वविगेषण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥ १८ ॥

(लि०)

अवाश्रयिणः पदार्थो उदाहरणम् उत्तमः प्रयाजः

पशुपुरोङ्गाशः स्विष्टक्षत् इत्येति यागा उदाहरणम् । एषु
सन्दे हः, किं यजिमाचं संस्कारो देवतायाः, उत यजिना
अष्टष्टं देवतायां क्रियते ? इति । किं प्राप्तम् ? आश्रयिषु
अविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते इत्याश्रयिषु एवज्ञातौयक्षिषु
अपूर्वस्य भावोऽर्थः प्रत्येतव्योऽविशेषात् अन्यैरास्यातश्वदैः,
यजति ददाति जुहोति इति, उक्तमेतत् भूतं भव्यायोप-
दिश्यते (२ । १ । ४ सू० भा०) इति ।

प० ४८६ ॥ पात्त्वास्त्राम्भ्यन्येन विधी-
यते ॥ १६ ॥ (आ०)

अस्यान्तु चोदनायाम् अनारक्षोऽपूर्वस्य, विभक्तोऽय-
मास्यातश्वदौ, यो दृष्टार्थः, ततो न अपूर्वं, यः खल्व-
दृष्टार्थः, ततोऽपूर्वम् इति, दृष्टार्थस्यायम्, अस्मिन् हि यागे
क्रियमाणे देवता स्मर्यते, स्विष्टक्षत्यपि द्रव्यं प्रतिपादयते, न
च अन्येन शब्देन अत्र अपूर्वं विधीयते । तस्मात् यजिमाचं
संस्कारः इति ।

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावोऽर्थे च गुणभूतताऽ-
श्रयाद्वि गुणीभावः ॥ २० ॥ (सि०)

स्यात् वा अपूर्वमतः, सत्यामपि देवताचिकीर्षायां,
तस्मिन् देवतासंस्कारार्थे गुणभूतता यागस्य, द्रव्यप्रतिपा-
दनेन च, मन्त्रेण तत्र देवता स्मर्यते, तस्मिन् मन्त्रेण दृष्टे-
र्थे क्रियमाणे त्वागोऽपरोऽदृष्टार्थः शूयते, तस्म न किञ्चित्

दृष्टमस्ति, देवताश्चयात् देवतागतं तत् अपूर्वम् इति
गम्यते । (४ । १ । ३ अ०) ।

— — —

प्रतिज्ञाधिकरणम् ।

अर्थं समवैषम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

प्रतिक्रान्तः द्वतीयविषयः, अतः प्रभृति द्रव्याणां
कर्मणां च अर्थं (प्रयोजने) समवैषम्यं वल्लते क्लिन्स ज्ञानं,
क्वचित् वैषम्यम्, आमिक्षावाजिनयोर्वैषम्यं, क्रयपांशुनां
वैषम्यं, दण्डस्थ मैत्रावहणधारणे यजमानधारणे च मा-
म्यम्, एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यं, साम्यं वैषम्यं च इति । (४ ।
१ । ८ अ०) ।

— — —

तत्रे पथसि दध्यानयनस्यामिक्षाप्रयुक्ताधिकरणम् (वाजिनश्चायः) :

एकनिष्ठत्वेऽस्मि त्वं सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥ (पू०)

चातुर्मास्येषु वैखदेवे त्रूयते, तते पथसि दध्यानदति, सा
वैखदेव्यामिक्षा वाचिभ्यो वाजिनम् इति । तत्र सन्देहः,
किं तत्ते पथसि दध्यानयनम् आमिक्षा प्रयोजयति, न
वाजिनम्, उत उभयम् ? इति । किं प्राप्तम् ? उभयम्
इति । कुतः ? । यस्मिन् कृते, यत् निष्ठयते प्रयोजन-
वत्, तत् तस्य प्रयोजकम् इति गम्यते, दध्यानयने च कृते
उभयं निष्ठयते ; आमिक्षापि, तत एव वाजिनम् अपि,

तद्र अन्यतरार्थं क्लियेत्, यदि विनिगमनायां हेतुर्भवेत्,
अगम्यमाने विशेषे उभयार्थमानयनम् इति गम्यते ।
तस्मात् एका असौ उभाभ्यामपि प्रयोजिता निष्पत्तिः
इति ।

संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ॥२३॥

(सि०)

नैतहस्ति, उभयं प्रयोजकम् इति, आमिक्षा प्रयोज्ञो ।
कुतः ? । न अच यद्धिपयोभ्यां निर्बर्त्तते, तद्विः;
यदि तद्विः स्यात् उभयं ताभ्यामेव निष्पत्ते इति गम्यते
विशेषः । किं तर्हि इविः ? इति । पयो दधिसंस्कृष्टः ।
कुतः एतत् ? । सा वैश्वदेवी इत्युच्यते, न ततो यत्
निष्पत्ते इति ।

ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, आमिक्षा इविः, सा च ततो
निष्पत्ते, वाजिनस्त्रि इविः, तदपि निष्पत्ते इति । न,
इत्युच्यते, तदेव हि पयः तमं दधिसंयुक्तम्, आमिक्षा
भवति । तस्मात् स्त्रीलिङ्गम् अदीषः । आह, यदि
पयो दधिसंस्कृष्टः इविः, किं तर्हि उच्यते, आमिक्षा
प्रयोजिका ? इति । उच्यते, आमिक्षायां दधिपयसी
विक्षेते, न वाजिने । कथम् अवगम्यते ? । संसर्गरस-
निष्पत्तेः, तद्र हि दधिपयसोः संस्कृष्टयोः रस उपकृत्यते,
तेन तद्र दधिपयसी इत्यनुमानं भवति, वाजिने तिक्ष-
कटुको रसः ।

आह, तसे पयसि दधनि आनीयनाने उभयं भवति,

दध्ना च पयः संसृच्यते वाजिनाच्च विविष्टते, तच्च संसर्ग-
सिक्कीषितो न विवेकः इति, कुतः एतत् ? । उच्चते,
शब्दः संसर्गी दध्ना, अशास्त्रो वाजिनेन विवेकः पयसः
इति, सर्वनाम च पूर्वोक्तेन शब्देन एकवाक्यतां याति,
इतरस्मिन् पक्षे पयसि दध्यानयनं वाजिनविवेकलक्षणार्थं
स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्णाया । तस्मात् आमि-
कार्यं दध्यानयनम्, आमिकाशब्दस्य अच अनुवादः, आमि-
कैव सा भवति, यच्च तसे पयसि दध्यानीयते । तस्मात्
आमिका प्रयोक्त्री, वाजिनम् अप्रयोजकम् इति ।

मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥ (ह०)

न च, उभयं प्रयोजकं न्यायं, न अत्र वचनमस्ति,
इदं प्रयोजकम् इदं न इति, असति प्रयोजकेऽनर्थकं भवति
इति प्रयोजकं कल्पते । तच्च एकस्मिन् अपि प्रयोजकं
सिद्धेऽर्थवति उपदेशे न अन्यदपि प्रयोजकं भवितुमईति, न
च, न गम्यते विशेषः । कथं गम्यते ? । मुख्यशब्दाभि-
संस्तवात्, मुख्यशब्दः संखोतुम् न्यायः इति, प्राथम्यात्
तस्य तावत् प्रयोजकत्वानां, तस्मिन् सृति प्रयोजके,
परिच्छतत्वात् आनर्थकास्य, न हितीयमपि प्रयोजकं प्रथमा
च आमिका, हितीयं वाजिनम्, तस्मात् आमिका
प्रयोक्त्री ।

अपि च मुख्यशब्देन च, आमिका सूचते, मिथुनं वै
दधि च शृतं च अब्द यत् संसृष्टं मरुमिव मस्तिष्ठ परि च
दह्ये गर्भं एव सः ? इति, गर्भसुता आमिका, मिथुनस्त्र

‘ गभं प्रयोजको, न गभेदकम् । तस्मादपि आमिका
प्रयोजिका इति मन्यामहे । किं भवति प्रयोजनम् ? ।
यदि उभयं प्रयोजकं, वाजिने नष्टे, पुनर्स्तम् पयसि दधि
आनेत्यम्, अथ वाजिनम् अप्रयोजकं नष्टे वाजिने लोपो
दध्यानयनस्य । (४ । १ । ८ अ०)

— — —

गवानयनस्य पदकम्प्रयुक्ताधिकरणम् ।

पदकम्प्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्ठीमि शूयते, अहमया पिङ्गाच्यै कहायन्या सोमं
क्रीष्णाति इति । तच इदमपरं शूयते, षट् पदान्यनुनि-
क्षामति, इति, तथा, सप्तमं पदं गृह्णाति इति । इदम-
परं, यहि इविर्द्वने प्राची प्रवर्तयेयुः तर्हि तेनाच्चमञ्जगात्
इति । तच स्वदेहः, किं सोमक्षयस्यानयनं पदपांस्वर्थम्
उत क्रयप्रयुक्तम् ? इति । किं प्राप्तम् ? नयनात् उभयं
निष्पद्यते, क्रयः पदं च, तस्मात् उभयं प्रयोजकम् । न हि
गम्यते विशेषः इति, तत् उक्तम्, एकनिष्पत्तेः सर्वे स्वमं
श्यात् । (४ । १ । २२ स०) इति ।

एवं प्राप्ते न्नूमः, पदकम्प्रयोजकम् इति । कुतः ?।
तस्मात् नयनं क्रयार्थं, न हि, नयनमन्तरेण विशिष्टे देशे
क्रय उपपद्यते । तस्मात् क्रयेण तावत् नयनं प्रयुक्तम् इति
गम्यते, क्रयप्रयुक्तं चेत् न पदप्रयुक्तम् अपि भवितुमर्हति ।

अपि च, एकहायन्याः पदपांसवो अहीतव्याः इति
नास्ति शब्दः । ननु प्रकृतैकहायनी पदपांसुयहणवाक्येन
सम्भवते । न इति ब्रूमः, एकहायन्या क्रीणाति इति
विशिष्टेन वाक्येन क्रये उपदिष्टा एकहायनी प्रकृतत्वात्
पदपांसुवाक्येन सम्बधते, प्रकरणाच्चवाक्यं वलीयः । अथ
इदानीम्, एकहायनी क्रयणार्थं सङ्खीर्तिता सती सन्निहित-
त्वात् प्रसङ्गम् उपजीवता पदपांसुवाक्येन सम्बधेत,
याऽसौ परार्था एतस्याः पदं आच्चम् इति । तत्त्वात्
क्रयप्रयुक्तं नयनम्, अप्रयोजकं पदम् इति ।

किं पुनः, चिन्तायाः प्रयोजनं ? । यदि उभयम्
एकहायनीनयनस्य प्रयोजकं, यदा एकहायन्याः भूमं
पदं आवणि निधीयते, तदा पुनः एकहायनी नीयेत
सत्तमाय पदाय, यदा पदं न प्रयोजकं, तदा न एक-
हायनी पुनः षट् पदान्यनुनिष्क्रामयितव्या इति । (४ ।
१ । ८ अ०)

कपालानां तु चोपवापाप्रयुक्ताधिकरणम् ।

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तत्त्व-
मित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ २६ ॥

दर्शपूणेमासयोः शूयते, कपालेषु पुरोडाशं अपयति
इति, तथा, पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति इति । तत्र
सन्देहः, किम् उभयं कपालानि प्रयोजयति पुरोडाशपरं

तुष्टोपवापश्च, उत् श्रपणं प्रयोजकं, न तुष्टोपवापः ? इति ।
किं प्राप्तम् ? विनिगमनायां हेतोः अभावात् उभयम् ।

इति प्राप्ते उच्यते, अर्थाभिधानं प्रयोजनसम्बद्धमभिधानं
यस्य, यथा पुरोडाशकपालम् इति, पुरोडाशार्थं कपालं
पुरोडाशकपालम् । कथम् एतद्वगम्यते ? । पुरोडाशः
तावत् तस्मिन् काले नास्ति, येन वर्त्तमानः सम्बन्धः कपा-
लेन स्यात् तनैव हेतुना न भूतः, स एष कपालस्य पुरो-
डाशेन भविष्यता सम्बन्धः, भविष्यता सम्बन्ध तत्रिमि-
त्तस्य भवति । तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं, तेन
तुषा उपवस्थाः इति । एवं च सति चरौ पुरोडाशाभावे
यदा तुषानुपवस्थम् कपालम् उपादीयते, न तत् पुरोडाश-
कपालं स्यात्, न चेत्, न तेन तुषा उपवस्थ्या भवति ।
तस्मात् न तुष्टोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः, प्रयोजकं तु
श्रपणम् इति । (४ । १ । १० अ०)

— —

शक्त्वा॒हितयोः पश्चावप्योऽनृत्वाधिकरणम् ।

पश्चावनालभास्त्रो॒हितशक्त्वा॒तोरकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमि पश्चः अग्नीषोमीयः, तत्र शूयते,
हृदयस्य अग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वायाः इत्येवमादि, तथा, लो-
हितं निरस्यति, शक्तसंप्रविष्यति, स्वविमतो वर्हिरंलक्षा-
पास्यति इति । तत्र सन्देहः, किं हृदयः॒हितभिरवदानैः
इज्या पश्चोः प्रयोक्त्री, उत् शक्तसंप्रव्याधो लोहितनिरसनं

च तदपि प्रयोजकम् ? इति । किं प्राप्तम् ? एकनिष्ठत्वे : सर्वं समं स्यात् । (४ । १ । २२ स०) उभयं प्रयोजकम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पश्चौ शक्त्वा॒हितयोः अप्रयोजकत्वं न हि, तदर्थः पश्चोरालभः, शक्त्वा॑प्रविध्यति खो॒हितमपा-स्यति इति उच्यते, न पश्चोः अन्यस्य वा इति, पशुरमीषो-मीथो वाक्येन, यो दीक्षितो यद्यनीषोमीयं पशुमालभते इति, शक्त्वा॒हिते पश्चोः प्रकरणेन भवेतां, प्रकरणं च वाक्येन वाच्यते । ननु एते शक्त्वा॒हिते प्रतिपाद्यते, तेन यागार्थस्य पश्चोः न अन्यस्य इति निष्यते । एवं चेत्, अप्रयोजके शक्त्वा॒हिते इति । किं भवति प्रयोजनं ? ! साम्ये सति शक्त्वा॒हिताभावेऽन्यः पशुरालभनोयः, शक्त्वा॒हितयोरप्रयोजकत्वे खोपः । (४ । १ । ११ अ०)

पुरोडाशस्य स्थिष्टकदप्रयुक्तताभिकरणम् ।

एकदेशद्रव्यस्थोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ २८ ॥

(सि०)

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, उत्तरार्हात् स्थिष्टकते समव-
द्यति इति । तत्र सन्देहः, किं पुरोडाशस्य आन्वेययागः
प्रयोजकः, स्थिष्टकत् अप्रयोजकः उत उभयम् ? इति ।
किं प्राप्तम् ? एकनिष्ठत्वे : सर्वं समं स्यात् इति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः, एकदेशद्रव्यस्थ एवज्ञातीयकोऽप्रयोजको भवेत् ।

कुतः ? । विद्यमानसंयोगात्, न, एकदेशकर्म अवयविनं प्रयुक्ते, विद्यमानस्य अवयविनः एकदेश उपादातव्यः इति, तत्र अर्थो भवति, न अवयविनम् उपाददीत इति, यथेज्ञुखुगडम् अस्मै प्रयच्छ, मोदकशुक्लम् अस्मै प्रयच्छेति, न इन्हुम् उपाददीत इति गम्यते, सत इच्छीः खण्डम् उपाददीत, सतो मोदकाच्छक्लम् उपाददीत इति । तस्मात् अन्यार्थं द्रव्यं तस्य उत्तरार्द्धात् अवदेयम्, अस्ति चाम्यर्थः पुरोडागः । तस्मात् स्विष्टकृत् अप्रयोजकः इति ।

निर्देशात्तस्यान्वदर्थादिति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, अप्रयोजकः पुरोडाशस्य स्विष्टकृत् इति, नैतदेवम्, अग्निं प्रति निर्देशात् तस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृदर्थम् अन्यः पुरोडाग उत्पादयितव्यः, वस्य उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृदिभ्यते, तस्य अग्नये गङ्गान्तिस्य निष्ठे यजमानः, कथम् अस्मा तदन्वस्यै देवतायै दद्यात् । कथम् अग्निं प्रतिनिर्देशः ? इति । इदं श्रूयते अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्णं लोकमायस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायस्ते पुरोडाशं शूर्मं भूत्वा सर्पं तमपश्चं स्तमब्रुवन् इन्द्राय ध्रियस्त्रृहस्यतये ध्रियस्त्रृ आदित्याय विद्यस्व स नाधियत तमब्रुवन् अग्नये ध्रियस्त्रेति सोऽधियत यदाग्नेदोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति इति । तस्मात् तेन स्विष्टकृतो न सम्भवः, एवं चेत् तस्मात् अन्यत् द्रव्यम् अर्थात् उत्पादयितव्यं, न इति अनुत्पन्नस्य द्रव्यस्य उत्तरार्द्धार्थैः भवति इति ।

न शेषसन्निधानात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०)

नेतदेवं सन्निहितो हि शेषः, यस्मिन् अनुत्पाद्य माने-
र्थो न सिद्धति, सोऽर्थादुत्पाद्यते। सन्निहिते च शेषे
सति सिद्धति उत्तरार्द्धात् यहश्चम्। तस्मात् न अर्थात्
द्रव्यम् उत्पादयितव्यं, यदेव अन्यार्थे द्रव्यं सन्निहितः।
तस्य एव उत्तरार्द्धाहृहितव्यम्, उत्तरार्द्धमात्रं हि स्तिष्ठक्ते
शूल्यते न असुष्टुप्रव्यय इति, न च एतावता व्यवहारो
भवति, सर्वे हि कस्यचित् उत्तरार्द्धः, स एष सन्निहितम-
पेक्षते, सन्निहितं च परार्थं। तस्मात् परार्थात् द्रव्यात्
स्तिष्ठक्तदिन्या। अतशाप्रयोजिका इति। यदुक्तम्, अनीशा
अनेन न शक्यं दातुम् इति, तदुच्यते, वाचनिक एष शेष-
प्रतिपादनार्थं उत्सर्गः; स शक्यः कत्तुम्, दानं हि उत्सर्ग-
पूर्वकः परस्य स्वत्वसम्बन्धः, स न शक्योऽनीशा अनेन।

कर्मकार्यात् ॥ ३१ ॥ (यु० १)

कर्मनिमित्तश्च स्तिष्ठक्तो भागः इति शूल्यते ।
कथं ? । इवा वै मित्तक्तम् अब्रुवन् इव्यं नो
वहेति सोऽब्रवीदरं छृण्णे भागोमेऽस्मिवति छृणीव्य इति
अब्रुवन् सोऽब्रवीत् उत्तरार्द्धादेव मत्त्वं मध्यस्तक्तदिवद्यात् इति
कर्म कुर्वतो भागोऽयम् उत्तरार्द्धादिति स्तुतिर्भवति, यद्या-
ग्नेयस्योन्नरार्द्धादिल्युच्यते, ततोऽस्ति कर्मार्थं भागेन
सादृश्यमिदं, तदाग्नेयं इव्यं यत् किल वहसीति, तत्र
सति सादृश्ये स्तुतिरूपपद्यते, प्रयोजकत्वे चासति सादृश्ये

स्तु तसामच्च स्यं न स्यात् । तस्मात् अप्रयोजकः पुरोडा-
शस्य स्थिष्टकायागः इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥ (गु० २)

लिङ्गमपि भवति तत् यत् सर्वेभ्योऽविभ्यः सम-
वद्यति तस्मात् इदमुदरे विलङ्घणमन्नं समवधीयते
इति, यदि परार्थात् द्रश्यात् सन्निहितादिज्यते, तदा
तत्सन्निधानाविशेषात् सर्वेभ्योऽवदौयते इति उपपद्यते,
प्रयोजकत्वे त्वे कस्मादेवावदीयेत । तस्मात् अपि अप्र-
योजकः ।

तथेदमपरं लिङ्गं शेषात् इडामवद्यति शेषात् स्थिष्ट-
कृतं यजति इति । ननु अयं विधिः स्यात् । न इति
ब्रूमः, न अत्र विधिविभक्तिर्त्तमानापदेशो हि अयम् इति
(४। १। १२ अ०)

— —

अभिघारणं ग्रन्थारणतया च वीरननुहानार्थिकरणम् ।

अभिघारणं विप्रकर्णं इनुवाजवत्यादभेदः स्यात् ॥

३३ ॥ (गु०)

अस्ति वाजयेयो, वाजपेशेन स्वाराज्यकामो यजेत इति
तत्र शूयते, सप्तदश प्राजापत्यः न् पशुनालभते, सप्तदशी वै
प्रजापतिः प्रजापते रामैर इति, प्राजापत्यानाम् क्रतु पशुतां
च समुच्चयो वक्षते, प्राजापत्वेषु चाम्नानात् इति । अस्ति

तु प्रकृतौ, प्रयाजशेषे हवौ अभिवारयति इति । तत्र सन्देहः, किं प्राजापत्यानां वपा अभिवारगितुम् प्रयाजशेषस्य धारणार्थं पावम् अपरम् उत्पादयितव्यं, ततः तेन प्राजापत्यानां वपा अभिवारयितव्याः, उत न शेषो धारयितव्यः, नैव ततः प्राजापत्यानां वपा अभिवारणीयाः इति किं प्राप्तम् ? अभिवारणे प्रयाजशेषधारणार्थं पावम् उत्पादेत्, प्रातः सबने च प्रयाजशेषो विप्रकृष्टकाले माध्यम्बने सबने, ब्रह्मसामकाले प्राजापत्यानामालभः शूयते, तान् पर्यमिकृतान् उत्पृजन्ति, ब्रह्मसाम्भगालभते इति, व्यापृता च जुहुर्भवति । तस्मात् पावान्तरम् उत्पादनौयम् इति, यथा अनुयजेयु पृष्ठदान्वधारणार्थं पावम् उत्पादते, पृष्ठदान्वयेनानुयाजान् यजति इति वचनात्, एवमत्तापि इति ।

न वा प्राजापत्यानां वपा अभिवार्याः । कुतः ? ।

शेषाभावात् । कथं शेषाभावः ? इति चेत् । अपावत्वात् । कथम् अपावता ? । एकदेशत्वात्, प्रयाजार्थस्य हि गृह्णौतस्य आन्वस्य स एकदेशः शेषः । किम् अतः ? । यद्येवं, एकदेशव्यापारः शूयमाणो नावविनमुपादेयत्वेन चोदयति ।

आह, उत्पत्तिं न चोदयेत्, धारणम् उत्पन्नस्य अर्थात् भविष्यति इति । उच्यते, एकदेशत्वात् अभिवारणं द्रव्यमेव न प्रयुडते इत्युच्यते, कृतार्थस्य द्रव्यस्य अयम् एकदेशः

प्रतिपाद्यते, न अभिवारणम् अर्थकर्मं । ननु हविषां, हिती-
यानिदेशात् प्राधान्यं स्यात् । न इति उच्यते अदृष्टो हि
हविषाम् उपकारः कल्पेण आज्यप्राधान्ये पुनर्जुह्वा रिक्त-
त्वं दृष्टं प्रयोजनम्, आज्यभागार्थेन आज्येन असंसर्गा,
जुह्वा रिक्तया प्रयोजनं, नाभिष्टतेन हविषा । तस्मात् प्रा-
जायत्वानाम् अभिवारिताभिर्विपाभिः प्रयोजनमेव नास्ति,
किमर्थं शेषो धार्यते इति ।

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ३५ ॥ (हे०१)

हेतुत्वाच्च अभिवारणस्य, सहालभते इति सुतिर्भवति,
तीर्थे वै प्रातःसवनं यत् प्रातःसवने पश्च आलभ्यन्ते, तीर्थे
एवैतानात्मते, सयोनित्वायाथो यपानाम् अभिष्टत्वाय
इति अर्थात्तरेण वराभिवारणम् अनुगृह्णन् न इहास्ति इति
दर्शयति ।

अभावदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ (हे०२)

अभावं खल्पयभिवारणस्य दर्शयति, सत्या वा एतर्हि
वपा यहि अनभिष्टता, ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यत् ब्रह्मसाम्नात्-
लभते तेन असत्याः, तेन अभिष्टता इति, सत्यशब्दो रुचे
भाष्यते, सत्या वपा इति अनभिष्टतां दर्शयति ।

सति सत्यवचनम् ॥ ३७ ॥ (पू०)

आह नेतदर्थनं, सति एव हि अभिवारणे भवत्वेतत्
सत्यवचनम्, अस्ति हि वपाया अन्यदभिवारणम् उपसू-

ग्रात्याचं हिरण्यशक्लं, वपा हिरण्यशक्लं ततोऽभिघारथति इति । तस्मिन् सति कथं सत्या भवेयुः ? ब्रुते च, तस्मात् नैतत् शब्दम् अवगत्वम् रुक्षास्ता वपा दृश्यन्ते इति, तेन नूनम् अभिघारणं प्रयाजशेषेणास्ति इति, सत्यस्मिन् च अभिघारणे प्रत्यक्षे, रुक्षास्ताः इति दर्शनं व्याप्तोऽहः इति ।

न तस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ (उ०)

एवं चेत् दृश्यते, सत्यभिघारणे सत्याः इति वचनम् अलिङ्गम् इति, न अलिङ्गः तस्य एतद्वचनं यत् स्मेहनं करोति । कतमत् तत् ? । यत् प्रथमं, प्रथमं हि स्मेहनं करोति, न हितीयम् । स्त्रिघस्य तत् भवति, न च स्त्रिघस्य स्मेहनं क्रियते, यथा भवति लोके वादो, यत् अस्माभिः कान्तारास्त्रिगतैर्देवदत्तस्य गृहे स्त्रिघः भुक्तः, तेन वयम् रुक्षाः कृताः इति, सत्यव्ययेषु स्त्रिघेषु एव भोजनेयु, एवं तस्य अरुक्षकरणस्य अभिघारणस्य अभावात् रुक्षाः इति वचनम् उपपद्यते, अस्मिंसु सति नोपपद्यते । तस्मात् अपि प्रयाजशेषेणाभिघारणं प्राजापत्यानां नास्ति इति ।

स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ०नि०)

(इदं पदोत्तरं सूत्रम्) । यदि प्रथमस्य अभावात् सत्याः इति वचनं भवत्यनुपपद्यः, तर्हि अन्यस्य प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । कतमत् तत् ? । यच्छ्रव्यमाणाश्च अपरमुदासितायाः । अच उच्यते, स्यात् तस्य मुख्यत्वात्, यत् प्रथा-

जगेषेणाभिवारणं तस्य एव अभावात् एतदुपपद्यते, सत्यपि
अप्यमाणाया अभिवारणे उदासितायाश्च यत् तावत् अप्य-
माणायाः, तत् अन्नेरचींषि इहन्ति, इत् उदासितायाः
तत् अम्बुदयथा उभावयवाश्च नाशयन्ति, सा एषा रुक्षैव,
इदन्तु प्रयाजशेषेण श्रीतायाः क्रियते, तत् च्छेहयति, तेन
खिधायाः प्रदानकालमभिवारणं यत्, तत् न च्छेहयति,
तत् इदं च्छेहनस्य अभिवारणस्य अभावात् सव्यतावचनम्
उपपद्यते इति उक्तः तस्मात् न प्रयाजशेषो धार्यते इति ।
(४।१।१३ अ०) ।

— — —

समानयनसाक्षात्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ।

समानयनन्तु मुख्यं स्यात् लिङ्गदर्शनात् ॥४०॥

दश्यंपूर्णमासयोः शूयत, अतिहायेषो बर्हिः प्रति स-
मानयति इति । तच सन्देहः किं समानयनमाज्यस्य
धर्माणां च प्रयोजकम्, उत अप्रयोजकम् ? इति । किं
प्राप्तम् ? अप्रयोजकम् इति । कुतः ? । प्रयाजानुयाजादेव
आज्यस्य अयम् एकदेशः समानीयते इति, पूर्वेण त्वायेन
अप्रयोजकता भासा तदुच्यते, मुख्यं समानयनं लिङ्गदर्श-
नात् । किं लिङ्गम् ? । चतुर्थौतान्त्याज्यानि भवन्ति, न
हि अच अतुयाजान् यत्थन् भवति इति आतिथायां
शूयते, यदि प्रयाजार्थं समानयनं, ततः तत्रैकं चतुर्थौति
समानीयते एकम् अप्यतुयाजानां भवति, ततश्च भाति-

थेणां ता सन्तिष्ठते इति अनुयाजाभावे उपभृति समान-
यनार्थम् एकं चतुर्ग्रन्थीतं पाण्डा॑, न तु अनुयाजार्थम् । तच
बङ्गनां चतुर्ग्रन्थीतानां दर्शनम् उपपद्यते, इतरथा हि
अनुयाजाभावे न एवोपभृति चतुर्ग्रन्थीत, तच चतुर्ग्रन्थो-
तानि इति बहुवचनं नोपपद्यते, तस्मात् प्रयोजकं समान-
यनम् इति ।

नगु लिङ्गम् उपदिश्यते, का प्राप्तिः ? । उच्चते इष्टं
तत्र प्रयोजनं प्रयाजौ ही बहुवचने, तत्र जुद्धाम् आच्येन
प्रयोजनं नोपभृति रिक्तायाम् उपभृतो रेचनम् अदृष्टार्थं,
ज्ञानां निधानं दृष्टार्थमेव, तेन प्रयाजहोमार्थम् आच्य-
समानयनमोपभृतमाच्यं प्रयोजयति, तत् अपि हि
प्रयाजार्थम् अनुयाजार्थच्च इति वस्थते ।

वचने हि हेत्वसामर्थ्ये ॥ ४१ ॥ (आ०नि०)

अथ कस्मात् न वचनमेतत्, चतुर्ग्रन्थीतान्याच्यानि
इति । उच्चते, वचने हि हेतुरसमर्थितः स्यात् न हि
अतानुयाजात् यस्यन् भवति इति, यदा समानवचनं क्र-
याजार्थम् इति गम्यते, तदा वचनं, यदा वचनं, तदा न
अनुयाजाभावो हेतुः, असति हेतौ, न हि अत् अनुया-
जान् यस्यन् भवति इति हेतुवक्त्रिगदो नोपपद्यते । तस्मात्
प्रयाजार्थं समानयनं प्रयोजकम् औपभृतस्य आच्यस्य ।
किं भवति प्रयोजनम् ? । प्रयाजार्थं समानयने यावत् प्र-
याजार्थं, तावत् सर्वं समानेयम् अर्द्धम् औपभृतस्य, अप्र-
योजकत्वे न नियोगतोऽर्द्धं यावत् तावत् वा । (४११
१४ आ०) ।

ओपभूतजौहवयोः कर्मचोभयानुभयार्थताविकरणम् ।

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥ (पूर्व)

दर्शपूर्णमासयोः शूयते चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावृपस्ति-
गृह्णाति इति । तत्र सन्देहः, किं जौहवमौपभूतं च उभ-
यसुभयार्थं, प्रयाजेभ्यस्त्रानुयाजेभ्यस्त्र, उत जौहवं प्रयाजेभ्यः,
ओपभूतम् अनुयाजेभ्यः ? अथ वा ओपभूतं प्रयाजेभ्योऽनु-
याजेभ्यस्त्र ? इति । किं प्राप्तम् ? उभयसुभयार्थम् । कुतः ? ।
यद्यदाच्येन क्रियते, तस्मै तस्मै भवितुमर्हत्यविशेषात् ।

तत्र जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥ (सिंह).

नैवम् उभयसुभयार्थम् इति, जौहवं प्रयाजार्थम्,
ओपभूतम् उभयार्थम् । कथम् ? । यत् जुह्वां गृह्णाति,
ऋतुभ्यः तत् गृह्णाति, ऋतवो वै प्रयाजाः इति जौहवव-
चनम् अनुयाजप्रतिषेधार्थं प्रयाजान् सङ्कीर्त्यति ।

आह, ननु नास्यत्रानुयाजप्रतिषेधार्थं वचनं, यदेतत्
प्रयाजेभ्यः तत् गृह्णाति इति, प्रयाजेषु उपदेशकमेतत्,
नास्ति अस्य अनुयाजप्रतिषेधे सामर्थ्यम् इति । उच्यते, न
ब्रूमः, प्रतिषेधकमेतत् इति । किं तु उत्पत्तिवाक्ये आ-
ज्ञानां नैव प्रयोजनाभिसम्बन्धः, अनेन वचनेन प्रयाज-
प्रयोजनता क्रियते जौहवस्त्र, अनुयाजप्रयोजनतःस्त्र वच-
नाभावादेव न गम्यते इति, अनुयाजप्रतिषेधार्थं वच-
नम् इति उच्यते ।

ओपभृतं तथेति चेत् ॥ ४४ ॥ (आ०)

इति चेत् इत्यते, जौहवम् अनुयाजेभ्यः प्रतिषिद्धते, ओपभृतम् उभयार्थम् इति, भवतु जौहवं प्रयाजार्थं, न तु ओपभृतम् उभयार्थं, तदपि तथा स्यात् यथा जौहवम् । कथम् ? । एतदपि अनुयाजार्थमेव शूयते, यत् उपभृति गृह्णाति अनुयाजेभ्यः तत् गृह्णाति इत्यास्य हि अनुयाजाः इति । अनुयाजार्थताऽस्य इति ।

स्यात् जुहुप्रतिषेधाद्वित्यानुवादः ॥ ४५ ॥

(आ० नि०)

नैतदेवम् उभयार्थं हि ओपभृतम् एवं हि शूयते, यत् अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यः तत् गृह्णाति शूत । ननु उक्तम् अनुयाजेभ्यः तत् गृह्णाति इत्यनुयाजार्थताऽस्य इति । उच्चते, जुहुप्रतिषेधात् नित्यानुवादः । उभयस्मिन् (ओपभृते जौहवे च) उभयार्थं प्राप्ते जौहवम् अनुयाजेभ्यः प्रतिषिद्धं, नौपभृतं तत् ओपभृतस्य उभयार्थतार्थं सत्यामनुयाजार्थतावचनं नित्यानुवादो भवितुमर्हति, न शक्लोति प्रयाजार्थतां प्रतिषेद्वुम् प्रत्यक्षशुता हि सा, तस्मात् ओपभृतम् उभयार्थम् । समानयनं च ततो जुह्णां शूयते, तस्मात् अपि प्रयाजार्थता न शक्या वाधितुम् । (४ । १ । १५ आ०) ।

उपश्चति हितुर्ग्नि ताचरणा विकरणम् ।

तदष्टसंख्या श्रवणात् ॥ ४६ ॥ (पू०)

अष्टावुपभूति गृह्णाति इति श्रूयते । तच सन्देहः, किं
तत् औपभूतम् आज्ञम् अष्टसंख्येन ग्रहणेन संस्कृयते,
चतुःसंख्या गुणभूता हयोर्घीणयोः? इति । किं
तावत् प्राप्तम्? अष्टसंख्या गुणभूता, न चतुःसंख्ये हे
इति । कुतः? । श्रवणात् अष्टसंख्या श्रूयते, चतुःसंख्या
अष्टसंख्यया लक्ष्यते, श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्व्याथा,
तस्मात् अष्टसंख्यं ग्रहणमेतत् इति ।

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥ (यु० १)

अनुग्रहवादस्य भवति, चतुर्ग्नि हीतं वा एतदभूतस्य
आघारमाघार्यं चिरितः प्राचीनं प्रयाजान् यजति समा-
नयते चतुर्ग्नि हीतत्वाय इति चतुर्ग्नि हीतानुग्रहः कथं
स्यात्? इति । किं चतुर्ग्नि हीतं भवति समानयनेन? ।
न इति व्रूपः, चतुर्ग्नि हीतं प्रथममेव तत्, आघारेऽप्याघा-
रिते, यत् अवशिष्टं चतुःसंख्यमेव तस्य ग्रहणमासीत् ।
किं तर्हि चतुर्ग्नि हीतत्वाय? इति चतुर्ग्नि हीतस्य अनुग्रहा-
र्थम्, अल्पं हि चतुर्ग्नि हीतं होमायापर्याप्तं, तत्पर्याप्तं
कथं स्यात्? इति । एवं चतुर्ग्नि हीतशब्देन अल्पम् इति
लक्ष्यते, अल्पत्वं च बहुत्वं कस्यचित् अपेक्ष्य भवति, यदि
हि औपभूतम् अष्टसंख्यमेवं चतुर्ग्नि हीतम् अल्पं भवति,
तच चतुर्ग्नि हीतशब्देन अल्पता अक्षयते लक्षयितुम् । तस्मात्
अपि पश्यामः, औपभूते अष्टसंख्या गुणभूता इति ।

द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥

(सि०)

तुश्वदः पञ्च व्यावर्त्तयति, हे एते चतुर्गुणहीते, एवं हेतुः समर्थितो भवति आत्मायायां, चतुर्गुणहीतानि आज्ञानि भवन्ति, न हि अत्र अनुयाजान् यत्क्षयन् भवति इति, असत्स्वयनुयाजेषु एतत् अष्टगुणहीतमेव औपभृतं भवेत्, यदा अष्टसंख्या गुणभृता, न तदा द्वयोः चतुर्गुणहीतयोः सतोः चतुर्गुणहीतान् आज्ञानि इति बहुवचनम् आज्ञेषु उपपद्यते । तस्मात् चतुर्गुणहीते हे इति ।

आह, लिङ्गमेतत् प्रासिरच्छताम् इति । तत् अभिधीयते, अनारभ्य उच्यते, चतुर्गुणहीतं जुहोति इति सर्वहोमेषु, तेन प्रयाजानुयाजेष्वपि न तदष्टगुणहीतेन शक्यते वाधितुम्, नानाविषयत्वात् । अष्टगुणहीतं हि यहणे, चतुर्गुणहीतं हि होमे, अस्ति हि सम्भवो, यत्, अष्टगुणहीतं गृह्णेत, चतुर्गुणहीतं छ्वयेत, तदेतत् इह अष्टत्वं यहणे भवति, कथं हे चतुर्गुणहीते होमे सम्यादयेत् ? तस्मात् हे एते चतुर्गुणहीते, अष्टगुणहीते गृह्णमाणे गृह्णेते हे न अगृहीत्वा अष्टगुणहीतं कस्ति सम्यादयेत । तस्मात् हे एते चतुर्गुणहीते इति ।

अथ यदुक्तम्, अष्टगुणहीतं श्रूयते, नुतिश्च लक्षणाया गरीयसी इति, उच्यते, उक्तम् अस्माभिः अष्टसंख्यायाः प्रयोजनं, कथं हे चतुर्गुणहीते स्याताम् ? इति । अपि च, अष्टावुपभृति गृह्णाति इति उद्भृति समानीते हे चतुर्गुणहीते ।

हीते कथं स्वाताम् ? इति, इतरथाऽसत्यष्टश्चेदे नानापा-
चयोर्ग्रन्थ्येयातां, तस्मात् अष्टश्वद्शब्दम् अदोषः, साञ्चे-
तत्, हे चतुर्ग्रन्थ्येहीते उपभूतिं इति । प्रयोजनं, हयोः चतु-
र्ग्रन्थ्येहीतयोः सतोः समानयनेऽर्थं समानेतत्यं भवति, अष्ट-
श्वद्शहीति सति न नियोगतोऽर्थम् । तथा, यत्र अनुयाजार्थं
न ग्रहणं, तत्राप्यष्टश्चहीतं, यथा पूर्वः पक्षः । यथा च
सिद्धान्तः, तथा चातुर्मास्येषु चतुर्ग्रन्थ्येहीतम् उपभूतिं भवति
इति । (४ । १ । १६ ॥ ४०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्ग्रन्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः । प्रयोजकपादोऽयम् ।

— — —

चतुर्थे अध्याये द्वितीयः पादः ।

स्वरीकृदनादप्रयोजकताधिकरणम् ।

स्वरूप्त्वनेकनिष्ठत्तिः स्वकर्मश्वदत्वात् ॥ २ ॥ (पूर्व)

अस्ति ज्योतिष्ठोमे पशुः अग्नीष्मीयो यो दीनितां
यदग्नीष्मीयं प्राप्तमालभते इति, तत्र इदमान्नातम्,
खादिरे बध्नाति, पालाये बध्नाति, रोहिते बध्नाति इति,
तत्र चिधाविदमपरमान्नायते, स्वरूपा पशुमनक्ति यूपस्य
स्वरूपम् करोति इति ।

अथ इदानीम् इदं सन्दिष्टते, किं भेदेन यूपात् स्वरः
उत्पादयितव्यः, उत यूपं क्रियमाणमनुनिष्ठतः शक्त्वा
ग्रहीतव्यः ? इति । सत्र इदं तावदः परोक्ष्य, किं छेदना-
युत्पत्तेः प्रयोजकः स्वरः, उत अप्रयोजकः ? । प्रयोजकः
चेत्, भेदेन यूपात् निष्ठायेत, न चेत् प्रयोजको, यूपं
निष्ठयमानमनुनिष्ठतः शक्त्वा ग्रहीत्वते इति । स कथं
प्रयोजकः स्यात् ? कथं वा न प्रयोजकः ? इति । यदि
एषा वचनव्यक्तिः, स्वरुपव्यवहारं भाव्यते । कथं ? । जोष-
णादिना इतिकर्त्तव्यताविशेषेण इति, ततः, स्वरूपा
पशुमनक्ति इति, स स्वरूपरित्यवगतो ग्रहीत्वते, ततः प्रयो-
जकः । अथैव विज्ञायते, स्वरूपा पशुमनक्ति इति अनव-
गतः स्वरः, एतावदस्य विज्ञायतेऽन्नं तेन क्रियते इति,
इदमपि, यूपस्य स्वरूपम् करोति इति यूपैकदेशं स्वरूपार्थे-
इच्छने विनियुड्ते इति ततोऽप्रयोजकः !

किं तावत् प्राप्तम् ? स्वरुपत्वनेकनिष्ठत्तिः स्वकर्म-
शब्दत्वात्, स्वरूपने यूपैनेकनिष्ठत्तिः स्यात्, यूपम् अनपेक्ष-
माणस्य स्वरोर्जीषणादिना उत्पत्तिः । कुतः ? । स्वकर्म-
शब्दत्वात्, स्वो हि अस्य कर्मशब्दः स्वरूपताया विधायको
भवति, स्वरूपम् करोति इति, एवं च यूपकाष्ठावयवस्य
स्वरूपत्वं क्रियते इति, यूपस्य स्वरूपम् करोति इति स्वरूपत्वा
यूपशब्दः, स्वदिराद्यवयवस्य इत्यर्थः । कुतः ? । स्वरूपत्व-
भावना हि श्रुत्या गम्यते, स्वरूपम् करोति इति स्वरूपम्
उत्पादयति इति, यूपायवोपादानं वाक्येन, वाक्याच्च
श्रुति वर्णीयसी इति । तस्मादेवं सति न नियोगतो यू-

काष्ठादेव स्वरुः उत्पादयितव्यः, निरपेक्षात् अन्यमात् अपि
हेत्वात् कर्त्तव्यो भेदेन इति ।

जात्यन्तराच्च शङ्खते ॥ २ ॥ (य०)

इतश्च निरपेक्षस्य स्वरीकृत्य त्तिः इति गम्यते । कुतः ? ।
जात्यन्तरात् अपि आशङ्का भवति, हृत्यन्तरात् । कर्थं ? ।
न अन्यस्य स्वरुम् कुर्यात्, यदि अन्यस्य हृत्यस्य स्वरुम्
कुर्यात् अन्येऽस्य लोकमन्वारोहेयुः, यूपस्य स्वरुम् कराति
इति । न हि यूपमनुनिष्ठस्य ग्रहणे जात्यन्तराशङ्का-
उद्बोधते, यूप शक्लो हि स्वरुकार्यं तदानीं विनियुक्ते ।
तमात् अपि भेदेन यूपात् स्वरुः उत्पादयितव्यः इति ।

तदेकदेशो वा स्वरुत्वस्य तत्त्वमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

(सिं)

वाशव्दः पक्षं व्याप्तर्त्ययति । यूपैकदेशो हि यूपमनु-
निष्ठव्यः शक्लो ग्रहीतव्यः इति । कस्मात् ? । एवमान्वा-
यते, यदि अन्यस्य हृत्यस्य स्वरुम् कुर्यात् अन्येऽस्य स्वोक-
मन्वारोहयुः, यूपस्य स्वरुम् कराति इति, न च अत्र अय-
मर्थी विधीयते, स्वरुम् उत्पादयति इति । किं तर्हि ? ।
स्वरुकार्यं कर्तुम् यम् उपादते, तं यूपात् इति । कुतः ? ।
स्वरुत्वस्य तत्त्वमित्तत्वात् स्वरुत्वम् अत्र श्रूयते स्वरीः,
यूपस्य स्वरुम् कराति इति । कस्य आलीयम् ? यूपस्य
इति, आलीयस्य समुदायस्य एकदेशो भवति, तमात्
इदम् उच्यते, अप्राणिनः पष्ठी पञ्चम्यर्थे भवति यथा शाश्वत

देहि, शाकात् देहि इति, तथा क्वचित् द्रतीयार्थे, हृतस्य
यजति, हृतेन यजति । पञ्चम्यर्थे, हृतात् यजति, हृतस्य
यजति इति । हितीयार्थे वा, सोमस्य पिबति, सोम
पिबति, सोमात् पिबति इति ।

न गु उल्लं, यूपांवश्वोऽव वाक्येन विधीयते, चुत्या
खरोः उत्पत्तिः, चुतिस्य वाक्यात् वलीयसी इति । उच्चते,
सत्यम्, एवं यूपस्य इति तु शब्दोऽविवक्षितार्थो भवति,
तद चुतिः अपि बाध्यते, वाक्यमपि । न तु अस्मात्यज्ञे
किञ्चित् अविवक्षितार्थं स्वरूपं करोति इति स्वार्थं एवा-
नुवादी भविष्यति इति, यूपशक्तो विधायिष्यते,, स्वरू-
पशब्दसाम्भार्येन शक्ते उपचरितः इति गम्यते, अवयव-
प्रसिद्धिश्चैतमर्थं गमयिष्यति, भवति हि ब्राह्मणः, अव
क्षमात् स्वरूपाम् ? एतमात् वेषोऽवक्षित्यते, तदस्यैतत्
स्वमिवारुभंडति, तमात् स्वरूपाम् इति ।

शक्तालशुतेष्व ॥ ४ ॥ (य०१)

इतय यूपमनुनिष्ठवस्य यहणम् । क्तः ? । शक्त-
शुतेः, शक्तशुतिर्भवति स्वरोः, यः प्रथमः शक्तः पराप-
तेत्, स स्वरः कार्यः इति, शक्तश्च एकदेशः, एकदेशश्च
अप्रयोजकः, सम्बन्धशब्दत्वात्, तावता च व्यवहारात्
समुदायापेक्षिणः, तद प्रकरणात् अन्यार्थेन खदिरादिना
जीषणादिकर्मविधिष्टेन यानार्थेन प्रकृतेन अस्त एक-
वाक्यता, यूपाय खदिरादि जीषयते, छिनत्ति, तच्छति च,
तच यः शक्तः प्रथमः परापतितस्तं च स्वरूपस्त्वार्थं

करोति इति, स्वरुपद्वये च तत्र अनुवदत्वे व उपचरति ।
तस्मात् नैतदस्ति, पृथग्निष्ठत्तिः स्वरुपः इति, येन अन्य-
स्मात् अपि हृत्यात् इति शङ्खते । तस्मात् जात्यन्तरागद्वा-
वचनं नित्यानुवादो यूपशक्लस्तुत्यर्थः ।

प्रति-यूपं च दर्शनात् ॥ ५ ॥ (२ यु०)

इतच न पृथग्निष्ठत्तिः स्वरुपः । कुतः ? । एकाद-
शिन्यां, प्रति यूपं च दर्शनात् यथा अनुपूर्वं स्वरुपिः
पश्चात् समज्य मध्यमे रथनागुणे स्वे स्वे स्वं स्वं यूपशक्लम्
उपगृहति इति स्वरुपद्वये दर्शयति यदि च स्वरुपः पृथग्नि-
ष्ठत्तिः स्यात् एक एवैकादशिन्यां तत्त्वेण कार्यं साध-
येत् । यूपमनुनिष्ठवस्य तु ग्रहणे प्रक्रतौ स्वयूपशक्लेन
अङ्गनं कृतम् इति एकादशिन्यामपि चोदकः स्वयूपशक्ल-
मेव प्रापयति इति बहुत्वम् उपपत्तं भवति स्वयूपशक्ल-
ग्रहणं च प्राकृतस्य ग्रहणात् अध्यवसीयते यादृशोऽसौ
प्राकृतः तादृशोऽसौ ग्रहीत्वा न विशिष्टः इति । तस्मात्
स्वरुपत्वत्ते न प्रयोजकः इति ।

आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥ (आ०नि०)

अथ यदुक्तम्, उत्पत्तिरस्य शब्देन उच्यते स्वरुपम्
करोति इति, एवं च करोतिशब्दोऽवकल्पिष्यते इति ।
उच्यते, आदाने करोतिशब्दो भविष्यति, स्वरुपम् करोति,
स्वरुपमादत्ते इति, यथा काषाणि करोति, गोमयानि
करोति इति आदाने करोतिशब्दो भवति, एवमिहापि
द्रष्टव्यम्

पर्वादिकरणसंचेपार्थः ।

खरस्त्वनेकनिष्ठत्तिः खकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमि पशुः अस्तीषोमीयः, तत्र श्रूयते,
स्वरुपा पशुमनक्ति इति । अथ एष सन्देहः, किं खरः
उत्पात्तं प्रयोजयति, उत यूपमनुनिष्ठवस्य ग्रहणम् इति ।
किं प्राप्तम् ? खरस्त्वनेकनिष्ठत्तिः स्यात्, प्रयोजयत्युत्पत्तिम्
इति । कुतः ? । स्वोऽस्य कर्मयश्चो भवति, खरम् करोति
इति खरमुत्पादयतीत्यर्थः । एवं चेत्, उत्पत्तिरस्य शब्द-
वती । तस्मात् न एकया निष्ठत्या यूपस्य खरस्य निष्ठाद्यते
इति ।

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥ (यू०)

यदि यूपमनुनिष्ठवस्य ग्रहणं भवेत्, यूपकाष्ठस्य एव
खरः स्यात्, अन्यहत्ताशङ्का नोपपद्येत, भवति च, यदि
अन्यस्य हत्तास्य खरम् कुर्यात्, अन्येऽस्य लोकमन्वारोहिय-
र्यूपस्य खरम् करोति इति, तस्मादपि पश्यामः, प्रयोजकः
खरः इति ।

तदेकदेशो वा खरस्त्वत्स्य तद्विमित्वात् ॥ ३ ॥

(सि०)

यूपमनुनिष्ठवो वा गृह्णेत खरः, तदेकदेशो हि एषः,
षष्ठीनिर्देशात्, यूपस्य खरम् करोति इति, यदि हि क्षेद-
नम् उभयार्थं स्यात्, न खरयूपयोः कस्ति॒ सम्बन्धो भवेत्,
तत्र षष्ठी नोपपद्येत, अस्ति तु षष्ठी । तस्मात् यूपैकदेशः

स्वरः, अवयवो यूपस्य, स्वर्णमैकदेशः कर्त्तव्यः, यथा
पुरोडाशशकलम् इति ।

शकलश्रुतेश्च ॥ ४ ॥ (यु०१)

शकलश्रुतिष्य भवति, यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स
स्वरः कार्यः इति, एकदेशात् अप्रयोजका भवन्ति, न
एकदेशे शूयमाणे अवयवी कर्त्तव्यः इति शब्दो भवति,
विद्यमानस्य अवयविन एकदेशो उत्पन्नते, तस्मात् अपि अ-
प्रयोजकः ।

प्रति-यूपं च दर्शनात् ॥ ५ ॥ (यु०२)

प्रति-यूपं च खलु शदि स्वरवो दृश्यन्ते, एकादशिन्यां,
यथा, अनुपूर्वं स्वरभिः पश्यन् समच्च मध्यमे रथनागुणे स्वे
स्वे स्वं स्वं यूपशकलम् उपगृहति इति, स यदि, स्वरमान्
यूपः कार्यः इत्यर्थः स्वरम् करोति इति, ततो बहुनां
स्वरूपां दर्शनम् उपपद्यते । प्रयोजकत्वे स्वरोः, एक एव
समञ्जनार्थे स्वरः उत्पाद्यते । तस्मात् प्रयोजकः इति ।

आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥ (आ०नि०)

अथ यदुक्तम्, उत्पत्तिः अस्य शब्देनाभिधीयते स्वरं
करोति इति, करोतिशब्दाशकल्पिष्यते इति । उच्यते,
आदाने करोतिशब्दः भविष्यति, स्वयं करोति इति स्वर-
मादत्ते इति, यथा काण्डानि करोति, गोमयानि करोति
इति आदाने करोतिशब्दः भवत्, एवम् इहापि द्रष्टव्यम् ।
(४ । २ । १ अ०) ।

शास्त्राया आहार्यताधिकरणम् ।

शाखायां तत्वधानत्वात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः शूयते, शाखामधिक्षय, प्राचीमाह-
रत्युदीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरति इति । तत्र सन्देहः,
किमयं दिग्बादः, उत शाखावादः ? इति । दिग्बादः
इति प्राप्तम्, तथा शुतिशब्दः, शाखावादे लक्षणा इति ।
तत्त्वात् दिग्बादः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, शाखावादः इति ।
कुतः ? । यदि तावत् अयमर्थः, प्राची दिगाहत्तेव्या इति,
ततः, अशब्दोऽर्थः, अथ प्राचीन्दिशं प्रत्याहरणीयेति, ततः
का आहत्तेव्या ? इति, वाक्ये शाखाशब्दस्य अभावात् अनु-
पपत्रोऽयं सम्बन्धः । अथ प्रकृता शाखा इति, ततः प्राची-
शब्देन तस्या एवाभिसम्बन्धो व्यायः । कुतः ? प्रत्यक्षा हि
प्राचीशब्देन हरतेः एकवाक्यता, प्रकरणात् शाखाशब्देन
भवेत्, उभयथा अथ प्राचीशब्दो लक्षणया प्रकृतां वा
शाखां लक्षयेत्, दिशो वा अनीस्तितत्वात्, विहारदेशमौ-
स्तिमयुक्तम् ।

अपि च, प्राची इति सम्बन्धशब्दोऽयं, सम्बन्धशब्दाय
सर्वे सापेक्षाः, विना पदान्तरेण, न परिपूर्णम् अर्थमभि-
वदन्ति, सामान्यपदार्थसम्बन्धे च संब्यवहारानुपपत्तिः,
सर्वस्य एव देशस्य कुतस्तित् प्राभावात् । तथा शाखाशब्दो-
ऽपि सम्बन्धशब्दः उक्तस्य इत्येतत् अपेक्षते, यदा हक्षस्य
इत्येतत् अपेक्षते, तदा हक्षस्य शाखा प्राची उदीची प्रागु-
दीची वा इति भवति सम्बन्धः, तथा च संब्यवहारोऽव-

करुते । यतु शास्त्रावादे लक्षणा इति, उच्चते, भवति
लक्षणयापि ग्रन्थार्थः तस्मात् शास्त्रावादः इति । (४ । २ ।
२ अ०) ।

— —

हेदनस्य शास्त्राप्रयुक्ताधिकरणम् ।

**शास्त्रायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्याद्-
वैषम्यं तत् ॥ ८ ॥ (सि०)**

दर्शपूर्णमासयोः समाज्ञायते, मूलतः शास्त्रां परिवा-
स्योपवेषं करोति इति । तत्र अथर्वः सांशयिकः, किं
शास्त्राक्षेदनस्य उभयं प्रयोजकं, शास्त्रा उपवेषस्य उत
शास्त्रा प्रयोजिका उपवेषोऽनुनिष्ठादी ? इति । किं
प्राप्तम् ? उभयं क्षेदनात् निष्ठयते, शास्त्रा शास्त्रामूलं च,
उभयं च प्रयोजनवत्, अग्रेण वक्तापाकरणादि करिष्यते,
मूलत उपवेषः, तेन विशेषाभावात् उभयं प्रयोजकम् ।

इति प्राप्ते उच्चते, शास्त्रायां ब्रूमः, तत्प्रधानत्वात्
शास्त्राप्रधानत्वात् उपवेषेण विभागो भवेत् शास्त्रामनु-
निष्ठः गम्भीत । कथं तत्प्राधान्यम् ? । शास्त्रां परिवास्य
इति हितीयानिर्देशात् । न गु उपवेषं करोति इत्यपि
हितीया । उच्चते । न असौ परिवासयते; कर्म । कस्य
तर्हि ? । करोते: ।

आह, कस्मात् एवम् अभिसम्बन्धो न भवति, शास्त्रां
परिवास्य मूलत उपवेषं करोति इति, शास्त्राग्रन्थस्य यज्ञैव

अये तथा मूलेऽपि, तच्च अवदर्थः, क्षेदनेन अग्रमूले विभजेत् । किं प्रयोजनम् ? । विभक्ष्य मूलम्, उपवेषं करिष्यामि इति । उच्चते, नैव, व्यक्तिहितकल्पना हि एवं भवेत्, अव्यवधानेन शाखार्थं परिवासनं, हुते तस्मिन् उपवेषकरणम् ।

ननु प्रकृतत्वात् मूलम् उपवेषश्चेन सम्बद्धते । उच्चते, उभयसम्बन्धे विरोधः, विरोधे च प्रकरणात् वाक्यं वलीयः । अय सच्चिहितेन सम्बद्धते, तदापि शाखाप्रयुक्तेन इत्यापतति, सिद्धमेव, उपवेषो न प्रयोजयति क्षेदनम् इति, एतत् अच दैषम्बद्धम् ।

श्रुत्यंपायाच्च ॥ ६ ॥ (य०)

शाखया वक्षानपाकरोति, शाखया गाः प्रापदति, शाखया होहयति इत्येवमादिषु शाखायहेषु न उपवेषस्य व्यापारः ततः शाखाश्वदोऽपैति, न हि तत् मूलं शाखेत्वाच्चते । किमतः ? । यच्चैव यच्च शाखाश्वदः, तदर्थं क्षेदनं, हितीयानिदेशात् । अथापि मूले शाखाश्वदो भवेत्, एवमपि शाखाश्वदोपदिष्टेषु न मूलम्, अमूलपरिवासितत्वात्, यच्चैव संख्यतया शाखया क्रियते । तदर्थं क्षेदनं, न च उपधानं मूलपरिवासितया क्रियते । तत्कात् न तदर्थं क्षेदनम् । किं भवति प्रयोजनम् ? । योर्ब्रह्मास्यामपि शाखा उत्पाद्या, यथा पूर्वः पञ्चः । यथा सिद्धात्मः, तथा न उत्पादयितव्या इति । (४२१४०) ।

शास्त्राप्रहरणं प्रतिपत्तिकर्त्तव्यम् ।

**हरणे तु ज्ञुहोतिर्यग्सामान्यात् द्रव्याणां चार्य-
शेषत्वात् ॥ १० ॥ (पू०)**

दर्शपूर्णमासयोः आमनन्ति, सह शास्त्रया प्रस्तुरं प्रहरति
इति । तच सन्देहः, किं शास्त्राप्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म, सत
चर्यकर्म ? इति । किं प्राप्तम् ? हरणे तु ज्ञुहोतिः स्यात्
चर्यकर्म इत्यर्थः । इतः १ । योगसामान्यात्, योगोऽस्माः
समानः प्रस्तुरेण, सह शास्त्रया प्रस्तुरं प्रहरति इति, सह-
धोरे यच द्वितीया तत्त्वं गुणभावो, यच द्वितीया तत्त्वं
प्राप्तान्यम् । प्रस्तुरे च विशेषो यजिः, शास्त्रापि तत्त्विन्
एव यजौ प्रस्तुरस्य विशेषणं, समानयोगित्वात् ।

आह नगु तच तच गुणभूता शास्त्रा, तत्त्वाः प्रति-
पत्तिर्यायाः, इतरवाऽनेकगुणभावः प्रस्तुत्येत इति ।
उच्यते द्रव्याणां च चर्यशेषत्वात् उत्पत्त्वा चिकीर्षितस्य
शेषभूतान्येव द्रव्याणि उपदिश्यन्ते, भूतं भव्यायोपदिश्यते
(२ । १ । ४ सू० भा०) इति । तत्त्वात् अनेकगुणत्वैव
द्रव्याणां न्याया इति ।

प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्त्वधानत्वात् ॥ ११ ॥ (सि०)

प्रतिपत्तिर्वा शास्त्राप्रहरणं, शब्दस्य तत्त्वधानत्वात्,
शब्दः यच शास्त्राप्रधानः । कथम् ? । द्वितीयाश्रवणात् ।
नगु चर्यत एव सा द्वितीया, प्रस्तुरे, न शास्त्रायाम् ।
उच्यते, प्रस्तुरे द्वितीयार्थः शास्त्रायामपि । कथम् ? तुत्त्व-
धोगात् सह शास्त्रया, एवं प्रस्तुरः प्रहृतो भवति, यदि

शाखापि प्रक्षिपते । तेन तुख्योगे सहश्रद्दोऽयं यदि
प्रस्तरः प्रहरणे प्रधानं, शाखापि प्रस्तरविशेषणं, तर्हि
तुख्योगः, तस्मात् यः प्रस्तरे हितीयार्थः, स शाखायाम्
अपि, अतः शाखा प्रधानम् । अपि च, तत्र तच शाखा
गुणभूता, तस्यामन्यच उपदिश्यमानायाम् अनेकगुणभावः।
तच को दोषः ? । दृष्टं कार्यं हित्वा अदृष्टं कल्पयत ।
कृतप्रयोजनायाः शाखाया अपनयनेन वेदिविवेचनात्
मुख्यप्रशारे दृष्टं कार्यं, न तु प्रहरणे किञ्चित् सूक्ष्मामपि
दृष्टमस्ति, तस्मात् प्रतिपत्तिर्व्याध्या ।

आह, ननु लृतीयाश्रवणात् परार्थेन शाखोऽवरणेन
भवितुं व्यायम् । उच्यते, भवेत् एतत् व्यायं, यदि नि-
र्ज्ञातकाला शाखा स्यात्, ततः प्रस्तरस्य कालपरिच्छेदाय
कीर्त्यमाना परार्था उच्चार्येत, इह पुनः एतद्विपरी-
तम्, निर्ज्ञातकालः प्रस्तरोऽनिर्ज्ञातकाला शाखा । तस्मात्
सत्यपि लृतीयाश्रवणे प्रस्तर एव शाखायाः कालं परिच्छेद-
त्यति, यथा हितीयानिर्दिष्टः, तथा शाखा द्रष्टव्या, यथा
लृतीयानिर्दिष्टा, तथा प्रस्तरः । सामर्थ्यं हि बलवत्तरम्
इति ।

पर्येऽपीति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०)

आह, ननु गुणभावेऽपि हितीया भवति, यथा सक्तु
मारुतैककपालेषु ।

न, तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात् ॥ १३ ॥
(आ०नि०)

नेतत् सङ्कादिभिः तुल्यं तस्य सङ्कादेः अव्यय अत-
धिकारात्, इह च शाखया अन्यस्य अर्थस्य कृतत्वात्
वक्षापाकरणादेः । आह, नगु पुनरुक्तमेतत् सङ्कादीनां
प्रदर्शनं समाधिष्ठ इति । उच्यते, न पुनरुक्तात् महान्
दोषः, बहुऋत्वोऽपि पथं वेदितश्च भवति, अन्यभयेन
पुनरुक्तं नेच्छन्ति, अर्थायहणात् विभ्यतः पुनःपुनः अभि-
धीयमानं बहु मन्यते एव । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् ? ।
यदि अर्थकर्म, पौर्णमास्यामपि शाखोत्पाद्या, अथ प्रति-
पत्तिनीत्यादियितव्या इति । (४ । २ । ४ अ०) ।

— — —

निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्त्ताधिकरणम् ।

उत्त्वत्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्यवहिभागः स्यात् ॥

१४ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते, अपः प्रणयत्यापो वै श्रद्धा
श्रद्धामेवालभ्य यजते इति, उभयत्र च प्रणीतानां व्यापारः,
प्रणीतामिर्हवौषि संयोगिति इति, तथा, अत्तर्वेदि प्रणीताः
निनयति इति । चत्र सन्देहः, किम् उभयम् आसां
प्रयोजकं संयवनं निनयनं च उत संयवनार्थानां निनयनं
प्रतिपत्तिः ? इति । किं प्राप्तम् ? उत्पत्तिसंयोगो नासां
कंमचित् प्रयोजनेन, उभाभ्याम् उत्पत्तानां संयोगः, तत्त्वात्
न गम्यते विशेषः, अगम्यमाने विशेषे उभयार्थानां विभा-
गोऽयं, कथित् यागः संयवने कथित् निनयने इति,

भाष्यवत्, यथा सर्वस्मै वा एतत् यज्ञाय उच्चाते यत् भुवा-
याम् पाष्ठम् इति ।

संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्रधान-
त्वात् ॥ १५ ॥ (सि०)

संयवनार्थाः प्रशीताः । कुतः ? । हत्तीयानिर्देशात्,
संयवनेऽपां गुणभावो, द्वितीयानिर्देशात् निनयने प्राधा-
न्यम् । चित्तायाः प्रयोजनं, पुरोडाशाभावे प्रशीतानाम्
भावो यथा पयस्वायाम् । (४ । २ । ५ अ०)

— — —

दख्दानसाधकर्त्ताधिकरणम् ।

प्रासनवन्मैवावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥
१६ ॥ (प०)

ज्योतिष्टोमे शूयते, वाम्बै देवेभ्योऽपाक्रामत् यज्ञाया-
तिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविश्वलै वा वाक् वनस्पतिषु
वदति, या दुन्दुभौ या च तूष्णवे या च वौशायां, यत्
दीक्षिताय दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुणे, क्रीते सोमे
मैवावरुणाय दण्डं प्रयच्छति, मैवावरुणाय दण्डं प्रय-
च्छति इत्येतत् उदाहरणम् । तत्र संशयः, किं दीक्षित-
धारणे शेषभूतस्य दण्डस्य मैवावरुणधारणं प्रतिपत्तिः,
अवश्या अर्थकर्त्त्वम् ? इति । किं प्रासम् ? मैवावरुणाय
दण्डदानं प्रतिपत्तिः । कुतः ? । दीक्षितधारणे कृतार्थ-
त्वात्, दण्डेन दीक्षयन्ति इति शेषभूतस्य अन्वय आपारः

प्रतिपत्तिर्व्याया, यथा, चात्वालि छात्त्वादिषाणां प्राप्यति
इति कर्ण्णूयने शेषभूतायाः प्राप्तं प्रतिपत्तिः, एवम्
अस्मापि द्रष्टव्यम् । हितीया च दण्डे विभक्तिः । तस्मात्
प्राप्तान्यम् इति ।

अर्थकर्म वा कर्ण्णसंयोगात् स्मृत् ॥१७॥ (सि०)

अर्थकर्म वा स्मृत् । कुतः ? । कर्ण्णसंयोगात्, कर्ण्ण-
संयोगो भवति, मैत्रावद्याय दण्डम् इति कर्ण्णदण्ड-
संयोगो भवति, तस्मिंश्च दण्डो तुषभूतः, पुरुषः प्रधान-
भूतः, पुरुषं हि स प्रचरितुं समर्थं करोति । कर्त्त ? ।
यथा पूर्वं तमोऽवगाहतेऽपः सर्पति गां च सर्पं च
वाहयति अवस्थनां च भवति, अतः पुरुषप्रापान्वात्
न प्रतिपत्तिः । स्मृत्वा द्रष्टव्यं, यथा स्वजमुहाचे ददाति
इति असत्यप्युपकारे पुरुषस्य प्रयोजनवस्त्वात्, निष्ठुयोजन-
त्वात् स्वजः, भवति पुरुषप्रापान्वयम्, एवम् इहापि द्रष्ट-
व्यम् । तस्मात् न प्रतिपत्तिः इति ।

अथ यदुक्तं, हितीयाश्ववशात् दण्डप्राप्तान्यम् इति ।
उच्चते, तथा युक्तं चानौचितम् (१।४।५ पा० सू०)
इति हितीया द्रष्टव्या । कुतः ? । मैत्रावद्ये चतुर्दी-
निर्देशात्, सम्बद्धाने हि चतुर्दी भवति, सम्बद्धानं च
कर्मणा अभिप्रेयते, तब दण्डादभिप्रेततरो मैत्रावद्यः
इति गम्यते ।

कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥ (यु०)

. दण्डी प्रेषानन्वाह इत्यनूद्यते, तेन प्रचरतो दण्ड-

प्रदर्शयति । तत् अर्थकर्मणि सति उपपद्यते, प्रतिपक्षौ तु दण्डो मैत्रावदणाय दत्तस्तोऽपवृच्येत, क्वतं च कर्तव्यम् इति न तेन प्रयोजनम् इति न धार्येत, तच एतदर्थनं नोपपद्यते, तथा अहिस्त्वां दर्शति इति मैत्रावदणं ब्रूयात् अहिरिव शेषः इति, तथा, मुश्ल्यन्वाह इति, मुश्ल-
शब्दस्तु दण्डे प्रसिद्धः, यथा, क्व तु खलु मुश्लिनो माणवका गङ्गामयतरेयुः इति, तस्मात् अपि अथकर्म ।
(४।२।६ अ०)

— —

पूर्वधिकरणे आशानिरासः ।
तथा प्राप्तनस्तु प्रतिपक्षकर्मताधिकरणम् ।

उत्पन्नौ येन संयुक्तं तदर्थं तत् श्रुतिहेतुत्वात्-
स्वार्थान्तरगमने श्रेष्ठत्वात् प्रतिपक्षिः स्यात् ॥१६॥

यदुक्तं, यथा क्वचाविषाणाप्राप्तनम् इति । तत्र उच्यते,
युक्तं तथा उत्पदमानं यत्, येन प्रयोजनेन सम्बद्धम् उत्प-
द्यते, तत्, तदर्थमेव न्यायं, तस्य अन्यत्र गमने प्रतिपक्षिः
इत्येतत् उपपद्यते, यदि न दृष्टं प्रयोजनं भवति । इह तु
दृष्टं प्रयोजनं मैत्रावदणस्य धारणे, तस्मात् विषममेतत् ।

अथ वा अधिकरणान्तरं, विषाणायाः कण्ठूयनं
प्राप्तनं च उभयमपि प्रयोजकम् इति पूर्वः पक्षः, एकनि-
ष्ठत्वेः सर्वं समं स्यात् (४।१।२२ सू.) इति । उत्तरः
पक्षः, कण्ठूयने द्वतीयानिर्देशात् विषाणाया गुणभावः

प्राप्तं च हितीया निर्देशात् अन्यत्र च कृतार्थत्वात् प्राप्ता-
न्यम् इति । (४ । २ । ७ अ०)

— —

अवभूषणगमनस्य प्रतिपत्तिकरणंताधिकरणम् ।

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥ (सि०)

अस्मि ज्योतिष्ठोमेऽवभूषो, वारुणेनैकक्षपालेन अव-
भूषमभूषवपन्ति इति । तत्र आक्षायते, वहस्तहीर्तं वा
एतत् यज्ञस्य यद्गीषं यद्यथावाणः यद्वौन्दुवरी यद्यभिषवण
फलके, तस्मात् यज्ञिचित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेन अवभूषं
यन्ति इति । तत्र संशयः, किं सोमलिप्तानां द्रव्याणाम्
अवभूषगमनं प्रतिपत्तिः, अथ वा अर्थकर्म ? इति । किं
तावत् प्राप्तम् ? प्रतिपत्तिः इति । कृतः ? । कृतार्थत्वात्,
कृतार्थन्वेतानि द्रव्याणि तत्र तत्र, तेषाम् अवभूषगमनं
प्रतिपत्तिर्व्याप्त्या ।

अर्थकर्म वाभिधानसंयोगात् ॥ २१ ॥ (पू०)

अर्थकर्म वा, अभिधानेन संयोगात्, तेन अवभूषं
यन्ति इति, तेन अवभूषसंज्ञकं निष्पादयन्ति इति, दृतीया
तेन इति, हितीया अवभूषम् इति । तस्मात् सोमलिप्तं
गुणभूतम्, अवभूषः प्रधानभूतः इति ।

प्रतिपत्तिर्वा तत्त्वाहिश्चर्त्यावभूषश्रुतिः ॥

२२ ॥ (उ०)

प्रतिपत्तिर्वा । कृतः ? । तत्त्वार्थत्वात् एव, एष हि

यायः, यत् अव्यं च क्रतार्थमन्यत्र प्रतिपाद्यते तत् इह यदि
सोमलिसं इव्यम् अवभृथे करणं विधीयते, ततोऽर्थकर्म,
अथ सोमलिसेन यानं विधीयते ततः प्रतिपत्तिः, न इ
अचं सोमलिसं विधीयते अवभृथे, तथा सति अवभृष्टसोम-
लिसंसम्भवः अभ्यवयन्ति इत्यनेन आस्यातेन विधीयेत,
तत्र वाक्येन विधानं स्यात्, न तु चूत्या, यानेऽमुना
विधीयमाने चूत्या विधानं, तत्परिष्ठहीतं भवति, चुतिष्ठ
वाक्याहस्तीयसी, तस्मात् प्रतिपत्तिः । अब यत् उल्लम्,
अर्थकर्म अभिधानेन संयोगात् इति । तत्र ग्रूमः, एवं
सति देशार्था अवभृष्टचूतिः, अवभृष्टं यन्ति इति, अवभृथेन
देशं लक्षयति, यज्ञिन् देशेऽवभृष्टः, तं देशं यन्ति इति ।
तस्मात् प्रतिपत्तिः इति । (४।२।८ अ०)

कर्तुं देशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणम् ।

कर्तुं देशकालानामचोदनं प्रयोगे नियमसम-
बायात् ॥ २३ ॥ (पू०)

इहं चूयते, पशुवस्य यज्ञक्रतोः बहृत्विजः, दर्शपूर्ण-
मासयोर्यज्ञक्रतोश्चार चत्विजः, चातुर्मास्यानां क्रतूनां
पशु चत्विजः अन्निहोश्चस्य यज्ञक्रतोः एक चत्विजक्, सौ-
श्चस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश चत्विजः, तथा, समे दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यज्ञेत, प्राचीनप्रवृत्ति वैश्वदेवेन यज्ञेत । पौर्ण-
मासां पौर्णमासां यज्ञेत, अमावास्यायाममावास्या
इति । तत्र सुन्देहः, किं कर्तुं देशकाला विधीयन्ते, उत-

अनूद्यन्ते ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? कर्णदेशकाला-
नाम् अचोहनम् अनुवादः । कुतः ? । प्रयोगे नित्य-
समवायात्, प्रयोगे नित्यसमवेता एते इति, न, कर्ते
कर्णदेशं कालेभ्यः, प्रयोगः सिध्यति, तेन प्रयोगचोहना-
यैव प्राप्तानामनुवादः । ननु विषमादिप्रतिषेधार्थमि-
तहसनं भविष्यति । नेति ब्रूमः, उपदेशकभेदस्तातीयकं
बहनम्, न प्रतिषेधकं, तस्मात् अनुवादः इति ।

नियमार्था वा श्रुतिः ॥ २४ ॥ (सि०)

उच्चते, न चेतदस्यनुवादः इति, अनुवादमात्रम्
अनष्टकं, यदि विधिः, एवम् अपूर्वम् अर्थं प्रकरिष्यति,
तस्मात् विधिः इति । ननु प्रयोगाङ्गत्वात् प्राप्त एव इति।
उच्चते, नियमार्था चुतिः भविष्यति । कोऽयं नियमः ? ।
अनियतस्य नियतता, प्रयोगाङ्गत्वा सर्वे देशाः प्राप्तुवन्ति
न तु समुच्चयेन, यदा समः, न तदा विषमः यदा विषमः
न तदा समः, स एष समः प्राप्तस्य अप्राप्तस्य, यदा न
प्राप्तः, स पर्यो विधिं प्रयोजयति, अतो विषमविकी-
र्षायाम् अपि समो विधीयते । तस्मात् विषमस्य अप्राप्तिः
विधौ सति भवति इति समो विधीयते । एवम् इतरे-
अपि, तस्मात् विधिः इति । (४ । २ । ६ अ०)

— — —

प्रश्नविद्यालय नियमार्थसाधिकरणम् ।

तथा द्रव्येषु गुणाश्रुतिस्त्वत्तिसंयोगात् ॥ २५४

अधिकरणप्रदेशोऽयम् । इदमामनति, वायव्यं ज्ञेत-

मालभेत् भूतिकामः, यथा, सोमारौद्रं वृते चहं निर्वपेत्
शुक्रानां ग्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः, यथा नैऋतं चहम्
निर्वपेत् क्षत्रानां ग्रीहीणाम् इति । तच सन्देहः, किं
खेतादिवणैः विधीयते, उत अनूद्यते ? इति । किं
प्राप्तम् ? अनूद्यते, द्रव्यशुतिग्रीहीतत्वात् । विधिर्वा, पचे
प्राप्तस्य नियमार्थः इति । पचोक्तं प्रयोजनम् उभयोरप्य-
धिकरणयोः । (४।२।१० अ०)

— — —

अवधातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ।

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

अयमप्यधिकरणप्रदेशः । दर्शपूर्वमासयोः अनूद्यते,
ग्रीहीन् अवहन्ति, तत्त्वान् पिनष्टि इति, तत् किम्,
इमौ विधी, उत अनुवादौ ? इति संशयेऽर्थप्राप्तत्वात्,
अनुवादौ इति प्राप्ते नियमार्थत्वात् विधी ? इति ।
(४।२।११ अ०)

— — —

यागस्वरूपनिहपणाधिकरणम् ।

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थ-
त्वात् ॥ २७ ॥

शेषविनियोगः उक्तः, किं तत् प्रधानं ? यस्म एते
शेषाः इति । उक्तते, यजति ददाति जुहोति इत्येषं-
लक्षणम् । अस्म किंलक्षणको यजतिजुहोतिददाति च ?

इति । यजतिशोदना, तावत् द्रव्यदेवताक्रियं, द्रव्य-
देवता च, तस्य द्रव्यस्य क्रिया, यथा तयोः सम्बन्धो भवति ।
समुद्दाये समुदितेष्वेदु यजतिशब्दो भवति, लोके इष्टोऽनेन
पशुपतिः इति, तेन मन्त्रामहे, द्रव्य देवता क्रियस्यार्थस्य
यजतिशब्देन प्रत्यायनं क्रियते इति । लक्षणकर्मणि प्रयो-
जनं न वल्लभ्यम्, ज्ञानमेव अत्र प्रयोजनम् इति । (४ । २ ।
१२ अ०) ।

— — —

हीनसहस्रनिष्ठपणाधिकरणम् ।

तदुक्ते ऋवणाय्युहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥२८॥

अथ किंलक्षणको जुहोतिः ? इति तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे
जुहोतिः आद्यै, आसेचनाधिके, तस्मात् यजतिरेव आसे-
चनाधिको जुहोतिः, इतमनेन इति एवज्ञातीयके वल्लारो
भवन्ति लोके । वेदेऽपि यजतिशोदितं जुहोतिना अनु-
वदति, सङ्ग्रामिणं चतुर्होत्रा याजयेत्, चतुर्गृहीतमात्रं
कल्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत, पूर्वेण पहेणार्हं जुहयादुक्ते-
णार्हम्, इति ।

अथ ददातिः किंलक्षणकः ? इति । आत्मनः सत्त्व-
व्याहृतिः परस्य सत्त्वेन सम्बन्धः । यजति ददाति जुहो-
तिषु सर्वेषु उक्तग्नेः समानः, तत्र यजतिर्देवताम् उहिष्ठो-
क्तग्नमात्रं, जुहोतिः आसेचनाधिकः, ददाति उक्तग्नपूर्वकः

परस्तत्वेन सम्बन्धः, इत्येष एषां विशेषः इति । (२ । ४ । १३ प०) ।

— —

वहिषः आतिथादिसाधारणाधिकरणम् ।

विधेः कर्मपिवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात्

॥ २६ ॥ (पू०)

ज्ञोतिष्ठामि शूयते, यत् आतिथायां वर्हिः, तत् उप-
सदां, तत् अन्नीकोमीयस्य इति । तत्र सन्देहः, किं
परद्रव्यस्य उपदेशः (१), उत निरिष्टिकस्य (२), अथ वा
धर्मविधिप्रदेशः (३), अथ वा द्रव्यसाधारण्यम् ? इति ।
किं प्राप्तम् ? (१) परद्रव्यस्य उपदेशः । कुतः ? । परद्रव्यस्य
उपदेशसहशः शब्दः, यत् आतिथायां, तत् उपसदाम् इति,
यथा, यो देवदत्तस्य गौः, स विशुभित्वस्य कर्तव्यः इति
देवदत्तात् आच्छिद्य विशुभित्वाय दीयते इति, अतः पर-
द्रव्यस्य उपदेशः इति । न च एतदस्ति, तथा सति
आतिथायां तस्य विधानं यत् पूर्वे, तत् अनर्थकं स्यात् ।

(२) एवं तर्हि निरिष्टिकस्य उपदेशः, तेज आतिथायां
यत् विहितम्, आतिथायां यत् उपात्तम् इति, तथा
सत्यर्थत् आतिथायां तत् वचनं, निरिष्टिकेन तु उपसहदः
कर्तव्या भवति, न च, एष यिष्टानामाचारः, न च, सर्वे
चोदकप्राप्ता धर्मा भवेणुः, अतो द्रूमः, (३) विधेः धर्मा-
पत्रगित्वात् अर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात्, तत् वर्हिः परि-

समाप्तायाम् प्रातिष्ठायाम् अपहक्तः, पूर्वे तत् आतिष्ठायाः, उपसल्लासे आतिष्ठासम्बन्धः तस्य नास्ति, भूतपूर्वेष आति-
ष्ठाया कञ्चना स्थिते, सञ्चाणाशब्दश न न्यायः । तस्मात्
आतिष्ठावर्हिष आच्छासाभावात् यद्यर्मकमातिष्ठावर्हिः,
तद्यर्मकम् उपसदाम् अग्नीषोमीयस्य च इति न्यायम् ।

**अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थं सम्भोजविशिष्टानां
प्रयोगैकत्वैतुः स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०)**

अपि वा इति पक्षो व्यावर्तते । उत्पत्तिसंयोग एव
एष अस्य वर्हिषः, यदि हि उत्पत्तिसंयोगादर्थं वर्हिः
विशिष्टं स्यात्, तस्य धर्मा ग्रोपसदे वर्हिषि अतिदिश्येरन्,
न तु तदस्ति केनचित् वाक्येन । एवं प्रकृत्या, वर्हिषो
विशेषा वक्षते, आश्वासः प्रस्तरः, विष्टती चैषव्यौ इति,
तेन, न परविहितं वर्हिः उच्यते, न निरिष्टिकं, न कुत-
चिद्यर्माः प्रतिदिश्यन्ते, किं तर्हि ? साधारणमीषां वर्हिः
उच्यते, यत् आतिष्ठायां विधीयते, तत् एवोपसदाम्,
अग्नीषोमीयस्य च विधीयते इति अविशिष्टानां वर्हिषां
संयोग एकेन सर्वेषां, यत् आदौ वर्हिल्लूयते, तत् सवर्ण
सर्वेषाम् अर्देन, साधारणो वर्हिषः प्रयोगः । एवं चुतिः
शब्दस्य, परिषुद्धीता भविष्यति, इतरतथा धर्मसञ्चार
भवेत्, चुतिलक्षणाविशये च चुतिर्व्याप्त्या न सञ्चाणा ।
तस्मात् चयाणां साधारणं वर्हिः इति, पक्षोत्तमं प्रयोजनम् ।
(४।२।१४ अ०)

इति श्रीश्वरस्मामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थ-
साध्यायस्य हितीषः पादः ।

चतुर्वेदं पञ्चाये द्रवीयः पादः ।

द्रव्यसंख्यारक्षमंडा क्रत्यंताधिकरणम् ।

द्रव्यसंख्यारक्षमंडु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्थात् ॥ १ ॥ (सि०)

यस्म चादिरः स्तुवो भवति, स च्छन्दसामेव इसेनाव-
भति, सरसा चस्य आहुतयो भवन्ति । यस्म पर्वमयी
जुहुर्भवति, न स पापं ज्ञोक्तं वृशोति इति । यस्मास्त्वयी
उषवृत् भवति, ब्रह्मण्डेवास्यात्मवृत्त्वे, यस्म वैकल्पतो ध्रुवा
भवति, प्रत्येवास्य आहुतयस्तिहन्ति, पव्वो प्रैव जायते, यस्म
एवंकथाः स्तुवा भवन्ति, सर्वाण्णीवैनं इपाचि पश्यूनाम्
उपतिष्ठन्ते, सास्य अपरुपम् आमन् जायते इति । तथा
ज्योतिष्ठोमसंख्यारे फलश्रुतिः, बहाङ्ग्ले चकुरेव भाव-
यस्म हुङ्गले, तथा, केशस्मश्रू वपते, दतो धावते, नखानि
निष्ठन्ति ज्ञाति, चृता वा एषा त्वगमेऽथ वाऽस्तैतदामनि
अमसं तदेवोपहते नेध्य एव मेधम् एवमुपैति । कर्मणि
फलं चूयते, अभीष्ट् वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ, चकुषी
वा एतौ यज्ञस्य यदाध्यभागो, यत् प्रयाजागुयाना ईश्यन्ते,
वर्म वा एतत् यज्ञस्य नियते, वर्म अवमानस्य भावयस्य
अभिभूत्यै इति ।

अत्र सन्देहः, किम् इमे फलविधयः, उत अर्थवादाः ?
इति । किं प्राप्तम् ? फलविधयः, प्रहृतिविशेषकरत्वात्
फलविधेः, यथा, चादिरं वीर्यकामज्ञ यूयं द्वार्यात्, पात्रार्थ

प्रिण्डां इच्छा मत्ता, वैस्तव्यमत्ता यक्षामस्य इति, यथेते फल-
विधयः, एवम् इहापि इष्टव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमःः फलार्थ-
वादाः इति । कुनः ? । परार्थत्वात्, कल्पवृत्त्येतानि,
जुह्वः प्रदृग्ने गुणभूता उत्तमदुरधारणे, स्तु वा आन्तरधारणे,
अच्छनवपनादि च यजमाने, आवारादाज्ञभागी प्रयाकाश-
याजाण आन्तेयादिषु । यदि फलेऽपि गुणभावः स्वात्,
अन्यत्रोपदिष्टानाम् अन्यद् पुनर्गुणभाव उपदिष्टः इति
प्रतिज्ञायेत, न चेतत् न्यायं, परार्थता हि गुणभावः,
कल्पवृत्तता चैषां शब्देन, जुह्वा जुह्वोति जुह्वा होममभिनि-
र्वर्तयति इति, एवं सर्वत्र । तत्त्वात् न एते पुरुषार्थाः ।

उत्पत्तेश्वातत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥ (यु०)

अथ उच्चेत, पुरुषमपि प्रति गुणभाव उपदिष्टः यस्य
पर्यमयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति इत्येवमा-
दिभिर्वाक्यैः इति । तत्त्व न । कस्मात् ? । उत्पत्तेरत्प्रधा-
नत्वात् तत्र पात्राश्या जुह्वा अपश्लोकशब्दाणं क्रियते इति
न कश्चित् शब्दः आह, एतावत् श्रूयते, यस्य असौ भवति
न स पापं श्लोकं शृणोति इति, एतावत् अच शब्देन गम्यते
यस्य एवं लक्षणा जुह्वः, तस्य अपश्लोकशब्दाम् इति ।
तच्च, जुह्वा तत् क्रियते, जुहूर्वा तदर्था ? इति, नैतत् शब्दः
आह ।

ननु अनुमानादेतत् गम्यते, भ्रुवं पात्राश्या जुह्वा तत्
क्रियते, यतस्त्वां सत्यां तत् भवति इति । अच उच्चते,
न, एवक्षातीयकं कार्यकारणत्वेऽनुमानं भवति, कार्य-

कारणसम्बन्धो नाम स भवति, यस्मिन् सति यत् भवति,
यस्मिंश्च असति यत् भवति, तत्र एव कार्यकारणसम्बन्धः;
इह तु तद्वावे भावो ज्ञातः, न अभावेऽभावः, यस्य पालाशी
न भवति तस्य च पापश्चोक्तव्यं नास्ति इति, न, एव-
ज्ञातीयकः गच्छोऽस्ति, तेन न, निष्ठोगतोऽवगम्यते, तेन इदं
क्रियते इति, लक्षणमेतत् पुरुषस्य गम्यते, तस्मात् न
अनुमानम् ।

एषि च, यस्यापि जङ्घः पालाशी भवति, तस्यापि
पापश्चोक्तव्यं भवति । कष्टम् अवगम्यते ? । प्रत्यक्षतः ।
ननु एवं सति अस्मिहोवेणापि फलं न साध्येत । न
हुतमाचेष्ट फलं हृश्यते इति । नैव होषः, न हि तत्र
उच्यते, तावतैव फलं भवति इति, इह तु वर्तमानायां
जुहूसूक्तायां वर्त्मानस्य पापश्चोक्तव्यस्य प्रतिषेधः,
तस्मात् न तत्र अनुमानम्, इदं कार्यं, इदं कारणम् इति ।
अस्मिहोवाहिषु तु गच्छेनैव कार्यकारणसम्बन्धं उच्यते,
तस्मात् तत्र तत्कालेऽहश्चमानेऽपि फले, कालान्तरे फलं
भविष्यति इति गम्यते, न तु एवज्ञातीयकेषु, तस्मात् न
एवज्ञातीयकेभ्यः फलमस्ति इति ।

ननु यस्य पालाशी जङ्घभवति, न स पापं शोकं
शूलोति इत्येवम् उल्लो तत एव तत् फलं भवति इति
गम्यते, तस्मात् इह एषि कालान्तरे फलं भविष्यति इति ।
उच्यते, सत्यं गम्यते, प्रमाणं तत्र किम् ? इति विचार-
यामः, न तावत् प्रत्यक्षं न अनुमानं, न इतरत् हृष्टविषयम्
उपमानादि, नो यस्यपि गच्छः इत्येतत् उक्तम्, वाक्यार्थो-

इपि पदार्थोपजनिती भवति, न अन्यथा, तदुक्तं, (११।
२५ सू.) तद्गुणानां क्रियार्थेन समाक्षायः इति । तस्मात्
अ प्रमाणमूलत्वात् मिथ्याविज्ञानमेतम् । लौकिकेषु वाक्येषु
अथेवं गम्यते, तानि हि विज्ञातेऽये प्रयुज्यमानानोनि
अच्चाहार्थपदानि गौखानि विपरिणत व्यष्टितार्थानि च
प्रयुज्यन्ते, तस्मात् तस्माद्यात् वचनागम्येषु अपि अर्थेषु
भवति तस्वरूपो मिथ्याप्रत्ययः, यथा ऋगदेवादिषु ।

अपि च, वर्तमानापदेशोऽय, न च, अयमर्थो वर्त-
मानः, तस्मात् न, खादिरस्तुवादिमङ्गावे तत् फलं भवेत्,
तदेवमापतति, खादिरादौ सति भवति तत् फलं नापि
भवति, असत्यपि भवति वा न वा इति, नैवं विज्ञायत,
कुतः तत् फलम् इति । तस्मात् एवस्त्रातीयकेषु उच्चरितेषु
न ज्ञातित् प्रवृत्तिनं कुतचित् निष्ठिः इत्यानर्थक्षमक्रिया-
र्थत्वात् । अर्थवादे तु सति भवति प्रयोजनं खादिरादेः,
सूत्रादिषु कर्मार्थेषु प्रयोजनवत्सु । यदि एवां क्रतुम् ब्रति
प्रयोजनवत्सा न स्वात्, तत् एतदेव फलं क्याचिच्छब्दहत्या,
भवेत् वा न वा ? इति विचार्येत, सति तु पारायणे नैव
क्याचिच्छब्दप्रवृत्तिरात्रयितुम् गम्यते, कैमर्थे हि सा
क्षयेत् । तस्मात् एवस्त्रातीयका अर्थवादाः, अर्थशादत्वे
च अवर्तमाने वर्तमानशब्दः प्रशंसार्थं उपपक्षागते ।

फलन्तु तत्पूर्धानायाम् ॥ ३ ॥ (चा० नि०) ॥

अथ यदुक्तं, यथा, खादिरं वीर्यकामस्त्र बूष-
कुर्यात् वैलमन्त्रायकामस्त्रं पालायं ब्रह्मवर्चस्त्रकामस्त्र

इति, युक्तं तेषु, विधिविभक्तिः कुर्यात् इति वीर्यखादिर-
संबोधस्य विधाचौ, न च वर्तमानापदेशिनी । तत्त्वात्
तेच पर्वतोधः इति, एवं हि पंदवाक्यार्थन्यायविदः श्वोक-
मामनन्ति ।

कुर्यात्, क्रियेत, कर्त्तव्यं, भवेत्, स्वात् इति पञ्चमम् ।

एतत् स्वात् सर्ववेदेषु मियतं विधिलक्षणम् ॥

इति । विधिविभक्तिं हि विधायिकां लिङ्गम् मन्त्रमानाः
श्वोकमिमं समामनन्ति । अस्मि चात्र विधिविभक्तिः ।
तत्त्वात् अनुपवर्णनमेतत् इति । (४।३।१ अ०) ।

— — —

नैमित्तिकानां वाईङ्गिरादौनामनित्यार्थताधिकरणम् ।

नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्वात् ॥

४ ॥

अस्मि ल्वीतिष्ठोमे नैमित्तिकं, वाईङ्गिरं ब्राह्मणस्य
ब्रह्मसाम् कुर्यात्, पार्थुरज्ञां राजन्यस्य, रायोवाजीयं
वैश्यस्य इति तथा अम्बो नैमित्तिकं, साहस्रं प्रथमं
चिन्मानः चिन्मीति, हिसाहस्रं हितीयं, चिसाहस्रं द्विती-
यम् इति, तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रथयेत्, कांस्येन ब्रह्मवर्ज्ञसकामस्य, मार्त्तिकेन
प्रतिष्ठाकामस्य इत्येतानि नैमित्तिकानि । तेषु सन्देहः,
किम् एतान्ये नैमित्तिकानि नित्याद्वेषे, उत अन्यत् तथा
तद नित्याद्वेषे ? इति ।

किं प्राप्तमेतान्वेष ? इति । कुतः ? । अत्र ब्रह्मसामादिभिरवश्यं भवितव्यं, चोदितानि हि तानि, सच्चिहितानि साधनानि आकाङ्क्षिता, न च, एषां सन्ति विहितानि साधनानि, समीपतये नैमित्तिकानि उपनिषतन्ति, तैः प्रकृतैः सच्चिहितैरेतानि गिराकाङ्क्षीक्रियन्ते इत्येतत् न्यायम् । कथम् ? । नैमित्तिकं हि सच्चिहितं, वाक्यात् अवगम्यते, नान्यत् श्रूयते, यावांच श्रुतस्य उक्तगें दोषः, तावानेव अश्रुतकल्पनावाम् ।

आह, ननु नैमित्तिर्थार्थानि तानि प्रकृतानि । उच्चते, नैष दोषः, अन्यार्थमपि प्रकृतम् अन्येन सम्बन्धते, यथा, शास्त्रव्यं कुल्याः प्रशीघ्रन्ते, ताभ्युप यानीवं पौयंते, उपस्थृत्यते च, एवम् इहापि इष्टव्यम् । अथ वा, अस्त्वेवाच अवान्तरवाक्यं, यथा, गोदोहनेन प्रश्येत् इति, तत् अकामसम्बद्धं गोदोहनेन प्रश्यनं प्रापयति । न च, शक्यं श्रुतमुत्स्थितम् । योऽप्ययं, पशुकामस्य इति शब्दः, स पशुकामसम्बद्धं शक्तुयात् कर्तुम्, न अवान्तरवाक्यस्य अर्थं निवारयितुम्, न च, गम्यमानं, विना कारणेन, अविवक्षितम् इति शक्यं विदितुम् । भवन्ति च द्विष्टानि वाक्यानि, यथा श्लेषो धावति, अस्तम्बुसानां याता इति । तस्मात् नैमित्तिकान्वेष नित्यार्थं भवितुमर्हन्ति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, नैमित्तिके श्रूयमाणे क्रत्यर्थम् अन्यत्यात् इति कुतः ? । विकारत्वात् विशेषे श्रुतत्वात् इत्यर्थः, विशेषे हि तद्व नैमित्तिकं श्रूयते, तत्, असति तस्मिन् विशेषे न भवितुमर्हति । यदुक्तम्, अवश्यकर्त्तव्यानि इति,

नैष दोषः, अवश्यहर्त्यत्वात् करिष्यते । यत्, मान्यदेषां
विहितं साधनम् इति । सामान्यविहितं भविष्यति इति न
दोषः । किन्तु तत् ? । अभीवर्त्ते ब्रह्मसाम, अष्टादशमव्य-
गतोऽन्तिः वारणं प्रणयनपात्रम् । अथ यदुत्तम्, सचिहितैः
प्रकृतैर्नैमित्तिकैर्भ्रात्सामादीनि सञ्चल्यते इति । न इति
ब्रूमः । न हि वार्हङ्गिरादीना प्रकरणम् । अर्थात् प्रकृतैः
स्तोत्रादिभिः सम्बन्धते इति, एतदपि नोपपद्यते, यद्यपि
प्रकृतानि नित्यानि स्तोत्रादीनि, तथापि वाक्येन नि-
मित्तसंयोगे श्रूयन्ते वार्हङ्गिरादीनि, वाक्यं च प्रकरणा-
इलीयः । यदुत्तम्, सचिधानादात्मादृगतोऽयमर्थः इति,
न, एवज्ञातीयको वाक्यार्थः सामान्यं पदार्थं वाखितुम-
हैति । निमित्तसंयोगे हि वार्हङ्गिरादीनामर्थवत्ता ।
तत्त्वात् तत्र तत्त्वान्यत् नैमित्तिकात् इति ।

अथ यदुत्तम्, अवान्तरवाक्येन गोदोहनमपि प्रापितं
न शक्यम् उल्लङ्घम्, कृते कारणात्, अविवक्षितं कल्पय-
तुम्, हितं हि तत् भवति इति । उच्चते, कारणात्
अविवक्षितम् । किं कारणम् ? । न हि, इहं युगपत्
भवति, परिपूर्णेन च अर्द्धभिधानम् अवान्तरवाक्येन च
इति । कथम् ? । प्रणयति इति प्रपूर्वे नयतौ विधिवि-
भतिः स्वप्रदगतमर्थं श्रुत्या विदधाति, प्रणयनादिसम्बन्ध-
मपि गोदोहनादि श्रुत्या, काक्येन च । यत् फलस्य
गोदोहनादेष सम्बन्धः, स हिता श्रुत्यर्थं, केवलेन
वाक्येन । अथ, प्रणयनस्य गोदोहनादिसम्बन्धं, गोदो-
हनादेष फलेन सम्बन्धं वदति इति उच्यते । न, हर्षा-

भिधानात् भिवेत् नितरां वाक्यं, न च एतत्रायम् ।

यत्तु, श्वेतो धावति इत्येवमादि, भवेत् तद् विशेषा-
नवगमात् उभयार्थावगतिः । इह तु गम्यते विशेषः
कमिपदीचारणं, न इह श्रौतोऽर्थः । मन्येत् । यदि
गोदोऽहनादेः क्रियासम्बन्धो विवक्ष्यते, कमिपदं प्रमादो
भवेत्, न च अयं प्रमादः, नैवावान्तरवाक्यार्थे विवक्षिते
कमिपदसम्बन्धोऽवकल्पते । तत्रात् न हिष्ठं वाक्यं,
गोदोऽहनादिकमिसम्बन्धः एव अच अभिधीयते, न नित्य-
कार्ये भवितुमर्हति इति, एवं सर्वतः । (४।३।२ अ०) ।

— — —

दधार्दनित्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणम् ।

(संयोग-पृथक्क्लायाः)

एकस्य तृभयत्वे संयोगपृथक्क्लायम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते, दध्ना जुहोति इति, पुनश्च दध्नेन्द्रि-
यकामस्य जुहयात् इति, तथा अग्नीषोमीये पश्चावान्नायते,
खादिरे बध्नाति इति, पुनश्च खादिरं वीर्यकामस्य यूपं
कुर्यात् इति । तत्र सन्देहः, किम् अत्राप्यन्यत् नित्यार्थम् ।
उत नैमित्तिकमेव ? इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण ल्यायेना-
न्यत् इति एवं प्राप्ते ब्रूमः; एकस्य उयभत्वे नित्यत्वे नैमित्ति-
कत्वे च संयोगपृथक्क्लायम् कारणं, तत् इह संयोगपृथक्क्लायम्
अस्ति, एकः संयोगः दध्ना जुहोति इति, एकः दध्नेन्द्रिय-
कामस्य इति, तथा एकः, खादिरे बध्नाति इति, अपरः,

खादिरं वीर्यकामस्य इति । तस्मात् नित्यार्थे कामाय च
दधि खादिरादि इति ।

शेषः इति चेत् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

इति चेत् पश्यसि, कस्मात् न पूर्वस्य अयमपि शेषो
भवति ? यदेतदुल्लङ्, दध्ना जुहोति, खादिरे बध्नाति इति,
तस्य एव तु दध्नः फलम् इन्द्रियं, तथा खादिरस्य वीर्यं,
तस्य इदं च एकं वाक्यम् इति ।

नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेवं, पृथगीतावर्थौ, यस्य दधिहोमसंयोगः यस्य
दधौन्द्रियसंयोगः, तथा खादिरस्य बध्नातिना संयोगः
वीर्येण च, हावेतावर्थौ, हावपि च विधिस्तितौ अर्थैकत्वा-
चैकं वाक्यं समधिगतम्, इहार्थइयेन भिद्येत वाक्यम् ।
कथम् ? जुहोतिसमभिव्याहृता विधिविभक्तिः, असभवे
श्रौतस्य होमविधानस्य, गुणं समभिव्याहृतं विधातुमर्हति,
तदसभवे गुणफलसम्बन्धम् । तत्र हि अत्यन्ताय श्रुतिः
उत्सृष्टा वाक्यानुरोधेन स्यात्, न च, युगपत् सम्भवासभवौ
सम्भवतः । तस्मात् यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थम्
इति । (४ । ३ । ३ ष०) ।

— — —

पथीव्रतादीनां क्रतुधर्मं दाधिकरणम् ।

द्रव्याणान्तु क्रियार्थानां संख्यारः क्रतुधर्मः स्यात्
॥ ८ ॥ (सि०)

ज्योतिष्ठोमे समामनन्ति, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागु-
राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य इति । तच्च सन्देहः, किम्
अयं पुरुषधर्मः, उत क्रतोः ? इति । प्रकरणं वाधित्वा
वाक्येन.विनियुक्तः पुरुषस्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरु-
षार्णा क्रियार्थानां शरीरधारणार्थो बलकरणार्थसायं सं-
ख्यारो व्रतं नाम, स क्रतुधर्मो भवितुमहंति, प्रकरणानु-
याय । ननु वाक्यात् पुरुषधर्मः इति । न इति ब्रूमः,
तथा सति फलं कल्पय, क्रृपम् इतरच, प्रयोगवचनेनोप-
संहृतं हि तत् प्रधानस्य । तस्मात् क्रतुधर्मः ।

पृथक्त्वाङ्गविष्टेत ॥ ६ ॥ (यु०)

अथ पुरुषसंयोगः किमर्थः ? । व्यवस्थापनार्थः इति
ब्रूमः, पयोव्रतं ज्योतिष्ठोमस्य भवति, तच्च ब्राह्मणकृ-
कस्य एव, न अन्यकृकस्य इति । एवं सर्वद । (४। ३। ४
य०) ।

— — —

विश्वजिदादीनां सफलत्वाधिकरणम् ।

(इतः प्रभति अधिकरणवयम् विश्वजिद्वायः)

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममावं विधीयेत नह्य-
शब्दं प्रतीयते ॥ १० ॥

इदमामनन्ति, तस्मात् पिष्टभ्यः पूर्वेद्युः करोति इति,

तथा सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्यः सर्वेभ्यः छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आलानमागुरते, यः सचायागुरते, स विष्णजिता अतिराचेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तीमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत् इत्येवंलक्षणके श्रुते भवति 'सन्देहः' किं निष्कलमेतत् कर्ममाचम्, उत सफलम्? इति । किं प्राप्तम्? निष्कलम् इति । कुतः? । फलाश्रुतेः, 'शब्दप्रमाणके कर्मण्यि एवञ्जातीयके, न हि अशब्दं प्रतीयते ।

ननु वैदिकानि कर्मण्यि फलवन्ति भवन्ति इत्येवम् उक्तम् । उच्यते फलदर्शनात्तानि फलवन्ति इति उक्तां, न वैदिकत्वात् । एवं तद्हि' कर्त्तव्यतावगमात् फलवन्ति इति अध्यवस्थामः, सुखफलं हि कर्त्तव्यं भवति इति । उच्यते, प्रत्यक्षविश्वहम् एवञ्जातीयकस्य कर्त्तव्यत्वं, साक्षात् हि तत् दुःखफलमवगच्छामः, न च एवञ्जातीयकं प्रत्यक्षविश्वं वचनं प्रमाणं भवति, यथा अम्बुनि मञ्जस्यलाबूनि, शिलाः प्रवर्तते, पावकः श्रीतः इति । अपि च अनुमानात् अत्र सुखफलता, यथात् कर्त्तव्यम् अतः सुखफलम् इति, प्रत्यक्षं च अनुमानादस्तीयः । तस्मात् निष्कलम् एवञ्जातीयकम् इति ।

एवं हि अत्र फलं कल्पयेत्, यद्येतत् फलवत्, एवम् उपदेशोऽयंवान् भवति इति । उच्यते, कामं वाक्यम् अनर्थकम् इति न्यायं वचनं भवेत्, भवन्ति हि अनर्थकान्यपि वचनानि, दशदाहिमानि, घडपूयाः, इत्येवञ्जातीयकानि । ननु विष्णजिद्यापारः सुखफलः इति । उत्तरं, सुखफलं हि भवति अपूर्वं, न व्यापारः, न च, अयम् अपूर्वस्य कर्त्तव्यताम्

आह, फलकर्त्तव्यतार्या हि सत्यां तत् अवगम्यते, वाक्यार्थस्य फलस्य कर्त्तव्यताम् आह न पदार्थः, न च अत्र फलसम्बहुं वाक्यमस्ति । तस्मात् न, अयम् अपूर्वस्य विधायकः शब्दः, व्यापारमात्रमेव विदधाति, स च व्यापारो न तदात्मे सुखफलः, न अपि चायत्यां, भक्षित्वात्, तद अपूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्येत, फलं च कल्पयित्वा अपूर्वम्, एवम् इतरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । तस्मात् निष्कलम् एवज्ञातीयकम् इति ।

आह, अध्याहरिष्यामहे फलवचनम् । उच्यते, न शक्यं परिपूर्णे वाक्ये अध्याहत्तुम्, परिपूर्णं हीदं वाक्यं विश्वजित् यागः कर्त्तव्यः इति, न किञ्चित् पदमस्ति माकाङ्गं, येन अध्याहत्य फलं सम्बध्येत, यथा अक्षेमेऽपि पर्यि, भवति विप्रलभक उपदेशः, क्विमेऽयं, यथा गच्छतु भवान् अनेन इति, परिपूर्णमेव इदं वाक्यं, न अध्याहारमहंति विप्रलभककर्त्तृकम्, एवम् इदमपि परिपूर्णं वाक्यं न अध्याहारमहंति । अपि च, अध्याहियमाणेन एव इदं वाक्यं सम्बध्येत, विश्वजित् यागः कर्त्तव्यः, इदं च फलं भवति इति, हाविसौ अर्थैः, एकार्थे च वाक्यं सम्बधिगतम् । तस्मात् अनर्थकम् एवज्ञातीयकं कर्म इति ।

अपि वाऽन्नानसामर्थ्याच्चोदनाऽर्थेन गम्यतार्यानां ह्यर्थवत्तु न वचनानि प्रतीयन्ते ऽर्थतो ह्यसमर्थनामानन्तर्याप्य सम्बन्धः तस्माच्छुल्यकदेशः सः ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

अपि वा इति पञ्च व्याहृतिः । न चैतदस्मि, अफलम् इति, फलं चोदना अर्थेन गम्येत । कतमेन अर्थेन ? । कर्तव्यतावचनेन । आह, नगु व्यापारस्य प्रत्यक्षविद्वा कर्तव्यता । न व्यापारस्य उच्यते । कस्य तर्हि ? । व्यापारेण अन्यस्य कस्यचित् इति भवति तेन इदानीं वाक्यं साकाहं, तत्र अध्याहारोऽवकल्पते, भवति च अध्याहारेण अपि कल्पना, यथा, हारं दारम् इति उक्ते, संविधताम् अपाव्रिधताम् इति । कथं पुनः अवगम्यते, इह अध्याहारेण कल्पयितव्यम् ? इति । आनन्दानसामर्थ्यात् एवम् इदम् आनन्दानम् अर्थवत् भविष्यति शक्नोति च अर्थमवगमयितुम् । तस्मात् न अनर्थकम् ।

नगु यत् पदम् अध्याक्षियते, तत् पौष्ट्रेयं, तेन अवगतं च अप्रमाणम् । उच्यते न अपूर्वम् अध्याहरिष्यामः, वैदिकेन एव अस्य, सह अन्यत्र समाख्यातेन, एकवाक्यताम् अध्यवसामः । आह, न एवं शक्यम्, अस्तिकादुपनिषतिसंहि पदं वाक्यार्थम् उपजनयितुमलं भवति, न दूरादवतिष्ठमानम् । अत्र उच्यते अवहितमपि हि, पराणुद्य अवधायकम्, आनन्दर्थेण मनसि विपरिवर्तमानम् अलमेव भवति विशेषम् उपजनयितुम् । यथा,

इतः पश्यसि धावन्तं दूरे जातं वनस्पतिम् ।

त्वां ब्रवीमि विश्लाञ्चि । या पिनचि जरहङ्गम् ॥

इति इत पश्यसि शब्दो बुद्धौ भवति, सः, दूरे जातं वनस्पतिम्, एतैः पदैर्वर्यवहितेन जरहङ्गम् इत्यनेन शब्देन अवधायकानि अपोद्य सम्बध्यमानः सम्बध्यते अर्थानां

हि अर्थवस्त्रेन हेतुना व्यंवहितान्यपि वचनानि सम्बद्धत्वे,
धानि पुनर् अर्थतो हि असमर्थानि, तानि आनन्दर्गेऽपि
सति न परस्परेण सम्भवमर्हन्ति, यथा, या पिनक्षि जर-
हवम् इत्येवमादीनि । तस्मात् न पौरुषेयता भविष्यति ।
आहं, ननु अवापि अपेक्षा पौरुषेयी । उच्चते, न अपेक्षा
बेदे वेदार्थप्रतिपत्तावभ्युपाय एष भवति, अनन्तरापेक्षायाम्
असम्भवत्याम् आक्लानसामर्थ्यात् इतरापेक्षा हत्तिराश्री-
यते । तस्मात् श्रुत्ये कदेशः सः, फलकामपदं द्रूरेऽपि सत्
तस्य वाक्यस्य एकदेशमूतम् इत्यर्थः ॥

वाक्यार्थस्तु गुणार्थवत् ॥ १२ ॥ (यु०) ॥

इत्याय राज्ञे शूकरः इति यथा वाक्यान्तरस्त्रेन विधि-
गच्छेन गुणविधानं भवति, एवं फलविधानमपि भवितु-
मर्हति इति, यथा, वक्षो वा एतमये प्रत्यगृह्णात् इति
व्यवधारणकल्पना । एवम् इदमपि द्रष्टव्यम् ॥ (४ । ३ । ५
यु०) ।

विश्वजिदादीनामिकफलताधिकरणम् ।

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ १३ ॥ (प०)

तस्मात् विद्युः पूर्वेद्युः करोति इति, विश्वजिता
यज्ञेत इति फलवत् एवं विधं कर्म इत्येतत् समधिगतम् ।
इदं तु सन्दिद्धते, किं सर्वफलमेतत् कर्म, उत एकफलम् ?

इति । किं प्राप्तम् ? तत् सर्वार्थम् इति । कुतः ? ।
अनादेशात्, न किञ्चित् इह अतिदिश्यते, इदं नाम फलम्
इति । अस्ति चेत्, विश्वायेत । तस्मात् सर्वार्थम् अवि-
शेषात् ।

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)

एकं फलं स्यात्, न वा सर्वार्थम् । कुतः ? । चोदनै-
कत्वात् साकाङ्क्षत्वात् एतत् अर्थिपदेन सम्बद्धते इत्युक्तं,
दक्षानेकेनापि सम्बद्धम् शक्तोति, तत् एवेन सम्बद्धते,
एवेन सम्बद्धं सत् निराकाङ्क्षं भवति, न तत् अपरेणापि
सम्बन्धमर्हति । तस्मात् एकैव कर्त्तव्यता चोदना व्यायमा,
तस्मात् एकफलता इति । (४।३।६ अ०) ॥

विश्वजिदादीनां सर्वकलताधिकगणम् ।

सख्यः स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १५ ॥
(सि०)

एवज्ञातीयकेवेदाहरणेष्वेतत् समधिगतम्, एकं
फलम् इति । इदम् इदानीं सम्बिद्यते किं यत्किञ्चित्, उत
सख्यः ? इति । यत्किञ्चिन् इति प्राप्तम्, विशेषानभिधा-
नात् तत् उच्यते, स सख्यः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्,
सबैँ हि पुष्पाः सख्यकामाः । कुत एतत् ? । प्रीतिर्हि
सख्यः, सर्वैँ प्रीतिं प्रार्थयते । किम् अतः । यदेवम्,
अविशिष्यथनः शब्दो न विशेषे व्यवस्थापितो भविष्यति-

यजेत् कुर्यात् इति । तस्मात् स्वर्गफलम् एव चातीयकम्
इति ।

प्रत्ययाच्च ॥१६॥ (य०)

भवति च, अनादिष्टफले कर्मणि स्वर्गः फलम् इति-
प्रत्ययो लोके, एवम् उच्यते, आरामद्वात् देवदत्तः, नियतो-
ऽस्य स्वर्गः । तडागमात् देवदत्तः, नियतोऽस्य स्वर्गः इति ।
किम् अतो यदेवम् ? । इत्यमनेन त्यायेन स्वर्गे सम्प्रत्ययों
भवति, यस्मात् स्वर्गफलेषु कर्मसु कर्त्तव्येषु फलशब्दनं नैव
उच्चारयन्ति, गम्यते एव इति । तस्मादपि अवगच्छामः,
एव चातीयकेषु स्वर्गः फलम् इति । (४ । ३ । ७ अ०)

— — —

राविसदस्यार्थवादिकफलकलाधिकरणम् ।

(राविसदस्यायः) ।

कतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णजिनिः ॥

१७ ॥ (प०)

राज्ञीः प्रकृत्य शूयते, प्रतिर्तिष्ठन्ति ह वा एते य एता
उपयन्ति । ब्रह्मवर्चस्विनोऽस्मादा भवन्ति, य एता उप-
यन्ति इति । तच सन्देहः, किं ते फलार्थवादाः, उत
फलविधयः ? इति । किम् प्राप्तम् ? फलार्थवादाः इति
कार्णजिनिः मेने । कुतः ? । फलार्थवादसर्वा एते
गच्छाः इति । किं सारप्यम् ? । विधिविभक्तेरभावः,

अङ्गवत्, यथा, यस्य खादिरः स्तु वो भवति, स अन्दसामेव
रसेनावद्यति इत्येवमादिषु ।

फलमालेषो निर्देशादशुतौ द्वानुमानं स्यात् ॥

१८ ॥ (सि०)

आचेयः पुनराचार्थः एव ज्ञातीयकेभ्यः, फलम् अस्ति
इति मेने न, फलार्थवादः इति । कुतः? । अनुत्फलत्वे-
प्यमीषा, फलचोदनया वाक्यशेषभूतया भवितव्यम् ।
तस्यात् अन्या अवहिता सती अव्यवहिता कल्पनीया, इयं
त्वेववहिता कृपैव, प्रतिष्ठया ब्रह्मवच्च संसक्तया च समभि-
श्याहार चासां प्रत्यक्षः, विधिविभक्तिमाचमन्यतोऽपेक्ष्यम् ।

आत् कर्तुं केवलं विधिविभक्तिमाचम् अन्यतो भवि-
ति? यत्, अनेन प्रतिष्ठादिना धात्वर्थेन सम्भवते इति ।
उच्यते, सह धात्वर्थेन, भविष्यति, न केवलम् । तस्यात्
अदोषः । अथ वा राचीणां या विधायिका विभक्तिः, सा
इममपि प्रतिष्ठादिविशेषं विधायति प्रयोगवचनेन,
स्तुतिर्वा सह प्रतिष्ठादिभिर्धात्री भविष्यति इति ।

अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ १६ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तां, यथा यस्य खादिरः स्तु वो भवति इत्येव-
मादिषु फलश्रुतिः अर्थवादी भवति, एवम् इहापि स्यात्
इति युक्तं तत्र फलार्थवादः, फलविध्यसम्भवात्, फलार्थवाद-
सम्भवाच । तदुक्तं द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिः
अर्थवादः स्यात् । (४ । ३ । १ सू०) इति । (४ । ३ ।
८ अ०) ।

काम्यानां यथोक्तं काम्यफलकत्वाधिकरणम् ।

**काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गे यथा यज्ञाङ्गे
क्रत्वर्थः ॥ २० ॥ (पू०)**

काम्यानि कर्माणि उदाहरणम्, सौर्यं चहं निर्वपेत् ब्रह्मवच्चसकामः इत्येवमादीनि इति । तत्र सन्देशः, किम् एषां स्वर्गेः फलं कामश्च, उत काम एव? इति । किं प्राप्तम्? काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गः स्यात् । कथम्? । सर्व-पुरुषार्थाभिधायी सामान्यवचनः शब्दः न विशेषे अवस्था-पितो भवति शक्यते हि अस्य दूरस्येन;पि स्वर्गकामशब्दे न सम्बन्धः । आह, ननु विशेषकः शब्दः शूयते, ब्रह्मवच्चस-कामः इति । नैष विशेषकः उपाधिकर एषः, यथा काषाण्याहरणम् प्रस्थित उच्चते, भवता शाकम् अपि आह-र्त्तव्यम् इति, काषाण्यरणे शाकाहरणम् उपाधिः क्रियते इति । किम् इदम् उपाधिः क्रियते? इति । काषाण्यरणा-धिकारसमीपे हितीयं कर्मोपधीयते, सति काषाण्यरणे, इदम् अपरं कर्त्तव्यम् इति । एवम्, इहापि स्वर्गफले फलम-परम् उपधीयते, ब्रह्मवच्चसकामो यागेन स्वर्गमभिनिर्व-र्तयेत् इति । न हि, तत्र ब्रह्मवच्चसफलवचनं स्वर्गफलस्य प्रतिषेधकं, यथा, यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् इति, यः पशुकामः स गोदोहनेन प्रणयनम् अभि-निर्वर्तयेत् इति :

बीते च कारणे नियमात् ॥ २१ ॥ (य०)

बीते च कारणे, बीतायां फलेच्छायाम् अवासे वा फले

समाप्तिनियमो दृश्यते, हंषिकामेष्यां, यदि वर्षेत् तावत्येव
जुहुयात्, यदि न वर्षेत् इलीभूते जुहुयात् इति, यदि न
खर्गः, किमर्थः समाप्तिनियमो भवेत् । तस्मात् नित्यः खर्गः
इति ।

कामो वा तत्संयोगेन चोदयते ॥ २२ ॥ (सि०)

कामो वा फलं भवेत्, न खर्गः, तत्संयोगेन अस्य
चोदना भवति, न खर्गकामसंयोगेन, आनुमानिकोऽस्य
खर्गकामेन एकवाक्यभावः, प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन, प्रत्यक्षे
ष अनुमानाहल्लीयः । तस्मात् काम एव फलम् इति ।

अङ्गे गुणत्वात् ॥ २३ ॥ (आ० नि० १)

अथ यदुक्तं, यथा यज्ञाङ्गे इति, युक्तं, अङ्गे, गुण-
त्वात् । प्रत्यक्षः तत्र क्रतुना संयोगः, कोमेन च यः पशु-
कामः स्यात्, स गोदीहनेन प्रणयनम् अभिनिर्वर्त्तयेत्
इति । न तु अत्र प्रत्यक्षः शब्दोऽस्ति यो ब्रह्मवर्चसकामः
स्यात्, स यागेन खर्गमभिनिवर्त्तयेत् इति । कथं तर्हि ?
यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स तत् यागेन निर्वर्त्तयेत्
इति । तस्मात् न अङ्गवत् भवितुमर्हति इति ।

धीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥ (आ० नि० २)

अथ यदुक्तं, धीताश्रां फलेच्छायाम्, अवाप्ति वा फले-
समाप्तिनियमो दृश्यते इति । तत्र ब्रूमः, धीते नियमः
तदर्थं, धीते नियमो भवति, तम्है प्रयोजनाय । कस्मै ? ।
पिण्डाविगर्हणाय, उपक्रम्य अपरिसमाप्यतः, तदनन्तर-

मेवैनं शिष्टा विगर्हयेयुः, प्राक्मिकोऽयं कापुरुषः इति
वदन्तः । ये हि देवेभ्यः सङ्कल्पय इविः, न यागमभिनि-
वर्त्तयन्ति, तान् शिष्टा विगर्हन्ते, तस्मात् अवश्यं समाप-
यितव्यं, तच एतद्दर्शनं शुक्लं भविष्यति, यदि वर्षेत् ताव-
त्येव जुहुयात् इति । तस्मात् काम्यानां काम एव फलम्
इति । (४ । ३ । ८ प०) ।

— — —

दर्शपूर्णमाकामौनाम् सर्वकामाद्यताधिकरणम् ।

(इतः प्रभृति अधिकरणहयः' दर्शपूर्णमासन्यायः)

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥ (पू०)

इदमाक्षायते, एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामाय आ-
ङ्गियन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासो, एकस्मै वान्ये क्रतवः
कामाय आङ्गियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्ठोमः इति । तच
सन्देहः, किम् अङ्गकामैः अङ्गाङ्गकामैश्च सह, अस्य अनु-
वादः, अथवा विधिः ? इति । किं प्राप्तम् ? अनुवादः
इति, यदेतत् सार्वकाम्यं, तदनुवादते, अङ्गकामैश्च अङ्गाङ्ग-
कामैश्च सह, सन्ति हि अङ्गकामाश्च अङ्गाङ्गकामाश्च, यथा
आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, खननपुरीषां
प्रतिष्ठाकामस्य इत्येवमादयः, तथा यदि कामयेत् वर्षेत्
पर्जन्यः इति नीचैः सदो मिनुयात् इति, तत् विहितमेव
इदमभिधीयते, इत्यनुवादं न्यायम् मन्यामहे ।

फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंप्रयोगात् ॥ २६ ॥
(सि०)

फलविधिर्वा । कुतः ? । प्रधानशब्देन फलसंयोगो
भवति, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो ज्योतिष्ठोमः
इति च, प्राधानाभिधानेन च प्रधानस्य सर्वफलवत्ता
विहिता । तस्मात् न अनुवादः । अथ अङ्गकामान्
अङ्गाङ्गकामांशापेक्षते, 'तथा लक्षणाशब्दः स्यात्, श्रुतिस्थ
लक्षणाया गरीयसी । तस्मात् प्रयोगवक्षनेन विधिः इति ।
(४३।१० अ०) ।

— —

दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलैः पृथग्नुष्ठानाधिकरणम् ।

(योगसिद्धिव्यायः) ।

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ (पू०)

एवञ्जातीयकेषु एव उदाहरणेषु एतत् उक्तं, प्रधा-
सर्वकामानां विधिः इति । इदम् इहानीं सन्दिग्धते,
किं सकृत्प्रयोगी सर्वे कामाः, उत पर्यायेण ? इति ।
किं प्राप्तम् ? सकृत्प्रयोगी सर्वे कामाः इति । कथम् ? ।
सर्वेषां कामानां दर्शपूर्णमासौ निमित्तं, ज्योतिष्ठोमस्य
इति, निमित्तं चेत् सर्वेषां कामानां, कोऽच खलु कामो
न भविष्यति ? इति । तस्मात् योगपदेन सर्वे कामाः
इति ।

योगस्तिदिवर्यस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥२८॥ (सि०)

न चैतदस्मि, सबैं बुगपत् कामाः इति, पर्यायो
योगस्तिहिः, पर्यायेष भवेतुः कामाः इति । कुतः ? !
पर्यस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् पर्याय इमे कामा नाम, न सबैं
एव बुगपत् उत्पत्त्यस्ते, प्रस्त्रादो बुगपदुत्पत्तेः सबैंशां,
विरोधात् । अब या, उत्पत्त्यसंयोगित्वात् इति न, कामा-
नामेतत् उत्पन्निवरणम्, उत्पत्त्यानां लक्षणत्वेव वर्णनं,
ये सबैं कामास्तेभ्यो इर्थपूर्वमासी ज्योतिष्ठोमन्त इति,
न सबैं कामाः कर्मणः वृथत्ते, ये सबैं कामास्तेभ्यो हि
कर्म विधीयते । तस्मात् न कामानां शाहित्यं गम्यते
इति । (४।३।११ अ०) ।

एवं या,—

कामानामैहित्यामुचिकादवस्थाचिकरणम् ।

(पर्यकालरण्)

तत् सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ (पू०)

काम्यानि कर्मणि उदाहरणम्, सौर्यं चहं निर्वपेत्
अप्तवश्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजा-
कामः, चित्रया यजेत् यशकामः, वैद्यदेवीं साङ्घ्रहायचो
निर्वपेत् यामकामः इति, तेषु सन्देहः किम् इह सोके
कामाः उत्तमुभिन् सोके ? इति । किं प्राप्तम् ? तत्
अभुभिन् सोके कामाः अविशेषात्, यथा स्वर्गः, एवम्
इमिद्यि, न हि, अनन्तरकिर्षते कर्मणि फलम् उपराख्यते
पश्चादि, यद्य अनन्तरम् उपशम्यते, तत् ततः इति दि-

ज्ञायते, यज्ञा यत्कारं मर्दनं, तत्कारं मर्दनसुखम् । यज्ञ
कालान्तरे उपलभ्यते, तस्याप्यत्यदेव कारणं प्रत्यक्षं, गरीर
यहश्च तु न अदृष्टाद्वै किञ्चित् कारणमस्ति । तस्मात्
विशिष्टेन्द्रियगतिरादि फलं पशुसम्बन्धसमवें पशुफलात्
कर्मणो भवति इत्येवं दोषव्यम् । तद्विद्यति, कौकयो
यज्ञं विवित्सन् द्वालभ्यम् उत्तराच अनया मा राङ्गप्रतिपाद-
नीयया इच्छा याजयेति, सोऽन्तर्वीत् न वै सौम्य राङ्गप्रति-
पादनीयो वेत्य, अमुखे कामाय यज्ञा आङ्गिरसे इति
जन्मान्तरफलतां दर्शयति । तस्मात् जन्मान्तरफलानि
काम्यानि इति ।

योगसिद्धिर्वर्धस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

(सि०)

इह एवैषां सिद्धिः योगस्य, उत्पत्त्या योगो न सञ्च-
बति, यः पशुभ्यः कामयते, स एतेन यागेन कुर्यात् इति.
न अचेतत् गम्यते, इह जन्मानि न सञ्चबति इति । यज्ञ-
भन्नतरं नोपलभ्यते इति, तत्र प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न
गम्यते, शब्देन त्वमिति गतिः । यत्तु, कालान्तरेऽन्यत् कार-
णम् इति, न एष होषः, अन्यदपि भविष्यति एतदपि ।
यज्ञ, अमुखे कामाय यज्ञा आङ्गिरसे इति, अत्र उच्यते,
एवम् अस्य ऋषिर्भूतम्, इह यस्य फलं तेन त्वां न याज-
यामि, यस्य अमुख फलं तेन च याजयिष्यामि इति ।
तस्मात् एतत् परिहृतम् इति । (४ । ३ । १२ अ०) ।

सौभाग्यादीना चयनायकताविकरणम् ।

समवावे चोदनासंयोगस्त्वार्थवत्वात् ॥२८॥ (सि०)

अनिं चित्वा सौभाग्यस्त्रा यजेत् वाजपेयेन इत्था
हृहस्तिसवेन यजेत् इति । तच सन्देहः किम् अङ्गप्रयो-
जनसम्बन्धः एषः, उत कालार्थः संयोगः? इति । अङ्गप्रयो-
जनसम्बन्धः इति ब्रूमः एवं हि चुतिविनियुक्तोऽर्थः, इत-
रवा कालो लक्ष्येत् चुतिसत्त्वाविवरे च चुतिर्व्याधा
न लक्षणा । तस्मात् अनग्नं सौभाग्यौ, वाजपेयाङ्गं
हृहस्तिसवः इति ।

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यति, अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति । अथ
कालविधानं कस्मात् न भवति? कालविधिर्हपो हि शब्दः
चित्वा चयनेऽभिनिहृते इति ।

नासमवायात्प्रयोजनेन स्यात् ॥३१॥ (आ० नि०)

न एतदेवम्, असमवायात् शब्द प्रयोजनेन शब्दार्थेन
इत्वर्थः, शब्दार्थस्यनं तेन असमवायः स्यात् सौभाग्यस्त्रा,
वाजपेयेन च हृहस्तिसवस्य । प्रकारणं च वाय्येत्, अनि-
प्रकारणे शूयमाणः अन्वेष्यमी गम्यते यागः, वाजपेयप्रकारणे
च वाजपेयस्य इतरथा, तयोः प्रकारणेऽन्वस्य धर्मः कालो
गम्येत् । तस्मात् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति । (४ । ३ । १३
आ०) ।

वैनुगादे पौर्वमासामायदत्तामिक्षरपत् ।

उभयार्थमिति चेत् ॥ ३२ ॥ (पूर्वो)

इर्घ्यपूर्वमासयोरामनमि, संखाप्य पौर्वमासी वैसु-
षमनुनिर्वपति इति । तद्र सन्देहः किम् उभयार्थः वै-
सुधः, कालार्थः पौर्वमासी संबोगः । उत चक्रप्रयोगम-
सम्बन्धः ? इति । किं प्राप्तम् ? एवं चेत् उभयार्थी वैसुधः ।
कुतः ? । प्रकरणे उभयोः आवामसामव्याप्त, कालविधि-
कारप्यात् संखाप्य इति ।

न शब्दैकत्वात् ॥ ३३ ॥ (सिंहो)

एकः शब्दः, अनुनिर्वपति इति । एकमिन् एव वाक्ये
न ही सम्बन्धी शब्दोति विधातुम् वैसुधस्य इर्घ्यपूर्व-
मासाभ्यां, पूर्वमासीकालेन च । एकार्थत्वात् हि एकं
वाक्यं समविगतम् ।

प्रकरणादिति चित् ॥ ३४ ॥ (चारो)

प्रकरणात् इति बहुतां, तत्परिहर्त्यम् ।

नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥ (सिंहो)

नैतदेवम् एतदेव वै मृधस्य उत्पत्तिवाक्यं तत् इर्घ्यपूर्व-
मासाभ्यां वा प्रकरणात् एकवाक्यभावमियात्, प्रत्यक्षं वा
पौर्वमासा, तत्र प्रत्यक्षसंयोगः प्रकरणात् बलवान्, प्रत्य-
क्षव पौर्वमासा संयोगः परोक्षः कालेन, तसात् पौर्व-
मासा चक्र वैसुधः इति । (ठाः १४ प०) ।

अनुयाजादौनामाप्निमाहतीर्व कालताधिकारणम् ।

**अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात् प्रयोजनेन सम्बन्धात् ॥
३६ ॥**

ज्योतिष्ठामि शूयते, आग्निमाहतात् ऊर्हम् अनुयाजैव-
रति, प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम् इति । तद
सन्देहः, किम् अहम् विधीयते उत कालः? इति ।
अहविधाने श्रुतिः, कालविधाने लक्षणा तस्मात् अह-
विधानम् इति प्राप्ते ब्रूमः, अनुत्पत्तिवाक्ये कालः स्यात्,
आग्निमाहतं सोमाङ्गम्, अनुयाजाः पश्चङ्गं, तच न तयोः
परस्परेण सम्बन्धः । तथा, परिधयः पश्चङ्गं, हारियोज-
नम् अन्यदेव प्रधानम् । अनुयाजः आग्निमाहतं च प्राप्तम्
आनन्दर्थमेव तयोर्न प्राप्तं तत् विवीयते । तथा, हारि-
योजनस्य परिधिप्रहरणस्य च । एवं च सति, न हारि-
योजनेन वा परिधिप्रहरणस्य । ननु परिधिप्रहरणस्य
उपरिष्टाङ्गावेन तस्य उपक्रियेत इति । उच्चते, न हि
उपरिभागाद्ये परिधिप्रहरणम् अनुष्ठेयम् विद्यते एव
एतत् पश्चां, तस्मिंश्च सति तस्य उपरिभावो विद्यते
एव इति । तस्मात् कालाङ्गः सम्बन्धः इति । (४।३।
१५ अ०) ।

सोनादोनां दश्युर्षमासोत्तरकावतापिकरणम् ।

उपतिकालविषये कालः स्थादावस्थ तत्- प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

इदम् आव्याप्ते, दश्येष्यमासो इदा सोमेन यजेत् इति । तत्र सन्देहः, किम् एतत् प्रहस्य विधानम् चतुर कालस्य ? इति । किं प्राप्तम् ? शुतेः प्रहस्य । इति प्राप्ते उच्चने, अस्मिन् कालाङ्गविधानसंग्रहे कालः स्थात् वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात्, कालप्रधानं हि एतत् वाक्यं, न यागविधानपरम्, अतत्परताऽस्य, रूपावचनात् । कथं रूपावचनम् ? । देवताभावात् । कथम् अभावः ? । अशुत्त्वात्, या हि यस्य अनुयते, सा तस्य देवता भवति, शुत्वा हि देवता गम्यते, न प्रत्यक्षादिभिः । तस्मात् न अपूर्ण्य वाक्यस्य विधानं, कालार्थे अनुवादे न अयं दोषः, विहित उच्चताको हि अनूद्यते । तस्मात् अत्र कालार्थः सम्बन्धः इति । तच्च दश्यन्ति एष वै देवरथो यत् दश्यन्तुलंमासो वदश्य पूर्णमासाविद्वा सोमेन यज्ञम् सुखं भवति, एवं दश्यन्तुलंमासाविद्वा सोमेन यज्ञम् सुखं भवति, दश्येष्यमासप्रकृतीनि तस्य हीन्द्रियादीनि स्वभव्यतानि भवन्ति, एवम् अथेषादोऽथेषान् भवति । (४।३।१६ अ०)।

—
देवान्वरेण्टः शुब्रयतकलाकावादिकरणम् ।

(इतः प्रभवति अस्मिकरणद्युम् यातिष्ठावः ।

फलत्संयोगस्त्वचोदिते न स्थादेष्यभूतत्वात् ॥३८॥

वैश्वानरं इदशकपालं निर्विषेत् पुन्हे जाते इति ।
 तत्र सन्देहः, किम् आबनिःश्रेयसाय, उत्रं पुन्ननिःश्रेय-
 साय ? इति । आबनिःश्रेयसाय इति ब्रूमः, न इमानि
 फलहर्मनि परस्य भवति कर्माणि । कुतः ? । आधाने
 आलनेपदनिर्देशात्, यथा, यदि एकं कपालं न ग्नेत्रेको
 मासः संबद्धरस्य अपेतः स्थात् अथ यजमानः प्रभीयेत
 यावापृथिवीयम् एककपालं निर्विषेत् । यदि हे न ग्नेत्र-
 यातां, ही मासौ संबद्धरस्य अपेतौ स्थातां, अत्र यज-
 मानः प्रभीयेत आश्चिनं द्विकपालं निर्विषेत्, सङ्गायो-
 इस्यति यजमानस्य गोदीषाय इति । कपालनाशे
 निमिस्ते आबनिःश्रेयसफलं कर्म दर्शयति । एवम् इहापि
 इष्टव्यम्, तस्मात् आबनिःश्रेयसम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, फलसंयोगो न स्थात् पितुः, फल-
 बचते भेषभूतं पुन्नस्य न पितुः । क्वचम् ? । एवं शूयतं,
 वैश्वानरं इदशकपालं निर्विषेत् पुन्हे जाते, यत् अष्टा-
 कपालो भवति, गायत्रैवैनं ब्रह्मवच्चैव पुनाति, यत्
 नवकपालो भवति, चिह्नतैवास्मिंस्तेजो दधाति, यत्
 दशकपालो विराजैवास्मिन् अवाद्य दधाति, यत् एका-
 दशकपालः त्रिलूभैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति, यत् इदश-
 कपालां जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जाते
 एताम् इष्टं निर्विषति, पूत एव स तेजस्वी अवाद् इन्द्रि-
 यादी पश्यमान् भवति इति, यो जातः, सब फलं शूयते,
 नाश्च बचतस्य अतिभारः । तस्मात् पुन्नस्य फलम्
 इति ।

यदुक्तं, न परस्य फलदाच्येतानि कर्माणि इति,
तदुच्यते, यत् पुनरस्य फलम्, आत्मनः सा प्रीतिः, तस्मात्
आत्मनेपदं न विवर्धते, एतामेव आत्मनः प्रीतिमभिप्रेष्य
भवति वचनम्, आत्मा वै पुनः इति,

अहोदहोत् मध्यवर्मि हृदयादभिजायते ।

आत्मा वै पुनरनामाणि स जीव शरदः शतम् ॥

इति ।

अहोनान्तपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३६ ॥

(आ० नि०)

अहो यदुक्तं, यदि एकं कपालं नश्येत् इत्येवमादि ।
तत्र उच्यते, अहोनाम् उपघातसंयोगो निमित्तार्थः लय-
पश्यते, नाम्यथा, न हि, कपाले न उत्ते तदन्वेषणार्था इति-
युक्ता, न हि काकिन्यां नष्टायां तदन्वेषणं कार्षीपलेन
क्रियते । (४ । ३ । १७ च०)

एवं वा,

— —

देहानरेण जातकमेऽतरकाष्ठताचिकरणम् ।

अहोनान्तपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३६ ॥

देहानरं हादशकपालं निर्विषेत् पुने जाते इति ।
तत्र सन्देहः, किं जातमात्रे, उत कृते जातकर्मणि ?
इति । जातमात्रे इति ब्रूमः, सम्यासे हि निमित्ते नैमि-
त्तिकेन भवितव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, कृते जातकर्मणि
इति । कृतः ? । सामर्थ्यात् कृते हि जातकर्मणि प्राप्तनं

तस्य विद्धीयते, एवं प्राप्तं ज्ञातकर्मचः, इष्टः क्षिष्टते,
प्राप्तमकालो विप्रिक्षेत, तत्र सप्त शंखीरवारणं न स्वात् ।
अथ यदुक्तम्, सन्नासे निमित्ते हि नैमित्तिकैमे भवितव्य-
मिति । उच्चते, ' अङ्गामासुंपदातसंयोगी निमित्तार्थः,
उपदातः पुद्रकर्म, तत् भूतं निमित्तम् , न तत्कालोऽङ्गम्,
तत्त्वं निमित्तम्, छतेऽपि ज्ञातकर्मचि नयिति । इतरस्मिन्
पञ्चे कालोऽपेयात्, सर्वता शशिन् पञ्चे स्वात् । तत्त्वात्
ज्ञते ज्ञातकर्मचि इति ।

अथ किमत्तदर्थाहे शशिन्-कश्चिन् वा अहनि, उत्त
ज्ञाते ? इति । किम् प्राप्तम् ? शशिन्-कश्चिन् वा
अहनीति, एवन् अनियमः प्राप्तः । अदीर्घते, पौर्वमासां
ममावासादां वा । कुतः ? । कुतेः, एवं हि अूढते, व
इहा पहुना छोडिन वा बचेत, स पौर्वमासाम् अमावा-
सादां वा बचेत इति । नातिभारो वनस्प, इतरस्मिन्
पञ्चे कालोऽपेयात् । सर्वताप्यस्मिन् पञ्चे स्वात् । अन्तर्भुता
तियादत्तदर्थाहे वा कुर्वन् सर्वाचि अङ्गानि उपसंहर्तुर्व
न अक्षुयात । कालं श्रीचक्रं नोपसङ्गुङ्गीयात । तत्त्वात्
अतीते हथाहे पौर्वमासाममावासादां वा कुर्वत् इति ।
(४।१।१८ अ०)

दीपानखादङ्गानां सकावदत्तं अवादिवरण् ।

प्रधानेनाभिसंबोगादङ्गानां सुख्यवालत्वम् ॥

४० ॥ (पू०)

अभ्यं चित्ता सीचामस्त्रा यजेत्, वाजपेयेन इहं। हेऽन्तिसवेन यजेत् इति। अङ्गप्रयोजेनसम्बन्धः इत्युत्तम्। यतत् इहानीं सम्बद्धते, किं चित्तमाचे, तत्त्वमध्ये एव कर्त्तव्यम्, उत्तरकाले कर्त्तव्यम्? इति, तथा वाजपेये किं हहमतिसवे, उत्तरकाले? इति। सुस्थकालत्तम्, अनयीः स्वात्। कुतः? प्रधानकालत्वात् अङ्गामाम्, एको हि कालः प्रधानामाम् अङ्गामां च इति वस्तते, अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेन उपदिश्येरन् इति, अविद्ययनं क्षत्वा न तावति एव स्वातव्यं, सीचामस्त्रीसंज्ञा कोऽपरी यागः कर्त्तव्यः इति। तथा, वाजपेयम् अभिनिर्वर्त्तयेत् इति।

अपहते तु चोदना तत्सामान्यात् स्वकाले
स्वात् ॥ ४१ ॥ (सि०)

अपहते यागं चीदते यागात्तरम् इदम्, अपहतित्वं च वै चु वागाङ्गेषु अकृतेषु न भवति, न, यथा भवान् मन्त्रते वागमाचे निर्हते इति। कुतः? करणविभक्त्या संबोगात्, वाजपेयेन इत्यां वाजपेयेन फलस्थ आपारं क्षत्वा साङ्गेन च व्यापारो गम्यते न निरङ्गेन, भवेत् तत्त्वमध्ये प्रष्ठोगः यदि वाजपेयम् अभिनिर्वर्त्त्य इतीचित्तमाचो वाजपेयस्य स्वात्, ततः प्रधानमात्रं वाजपेयसंज्ञकम् अभिनिर्वर्त्त्य इति गम्येत, न तु एवमस्ति। तस्मात् यद्यक्तानि सर्वाङ्गानि छत्रेत्वर्थः। एवं चेत्, निर्हते प्रशोगे,

अतिकान्ते वाजपेयकाले यागः प्रसुल्यते तस्य चोदनासा-
मान्यात्, ज्योतिष्ठौमिके विध्यन्ते प्राते स्नेन चोदकप्रासेन
कालेन भवितव्यम्, सौचामस्त्राः चोदनासामान्यात्, दर्श-
पूर्णमासकालेन इति ।

आह, वाजपेये तावत् इहा इतिवचनात् यागम् अभि-
निर्वर्त्त्य इति गम्यते, अम्लो तु नोपपद्यते, सत्र चित्वा
इतिवचनात् चयनम् अभिनिर्वर्त्त्य इत्यर्थः स्यात् । उच्यते,
मैत्रेयम्, अग्निं चित्वा इति हि चूयते अग्निं चयनेन
संस्कृत्य इत्यर्थः, अग्निः इति च्वत्नमोऽभिधीयते, न तस्य
खलस्त्वापनमाचम् उपकारः, यदि खलस्त्विते यागो भवति,
तत्तद्यनेन अम्ले: उपकारोऽस्ति, तमभिनिर्वर्त्त्य इति खल-
स्त्वितेऽम्लो यागमभिनिर्वर्त्त्येति गम्यते, आवत् खलस्त्विते-
ऽम्लो यागो न भवति, न ताष्टद्यनिः चयनेनोपक्रियते ।
येन अग्निर्यजमानस्य उपकाराति, शोऽम्लेषुपकारो न
खलस्त्वापनमाचम् । तस्मात् तत्रापि यागम् अभिनिर्वर्त्त्य-
इति गम्यते । (४. ३. १८ अ०)

इति श्रीश्वरखामिनः क्षत्रौ भीतांसाभाष्ये चतुर्थ-
स्याध्यायस्य छत्रीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थे अध्याये चतुर्थः पादः ।

राजसूयेज्ञार्ता विदेवनायकात्वाधिकरणम् ।

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥१॥
(पू०)

उत्ति अनुमत्वादीनि ईषिकानि कर्माचि, मल्लादयः
पश्चवः, पवित्रादयः सोमाः, वाल्मीक्रपपायां होमः इत्येव-
मादीनि दार्विहोमिकानि । तथा, यद्योहीं दीव्यति,
राजस्वं जिनाति, शौनःश्रीफमास्यापवति अभिविष्टते इति.
एतेषां सविधो चूयते, राजस्येन स्वाराज्यकामो यज्ञेत
इति, स एव रूपवतां यामानां सविधो चरूपः ग्रन्थः
चूयमाणः समुदायवाचकः समधिगतः । तत्र सन्देहः,
किं सर्वेषाम् अनुमत्वादीनां समुदायवत्त राजस्यशब्दा
वाचकः, उत वेषाच्चिह्नाचकः वेषाच्चित् न ? इति । किं
प्राप्तम् ? सर्वेषां वाचकः इति । कृतः ? । प्रकरणशब्द-
सामान्यात्, प्रकरणशब्दः सर्वेषां समानो राजस्येन इति,
राजा तत्र सूखते, तस्मात् राजस्यः, राजो वा यज्ञो
राजस्यः, तत् प्रकरणशब्दिधाने सति, विशेषाभावे च
सर्वेषां वाचको भवितुमर्हति, यद राजस्यशब्दितः ततः
फलं भवति । तस्मात् सर्वाचि प्रधानानि इति ।

अपि वाङ्मनिज्याः स्युक्ततो विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

(सि०) ॥

अपि वा इति पञ्चव्याप्तिः । या अनिज्याः ता अङ्गं,
वृष्टा विदेवनादयः, राजस्यसंज्ञेन यागीन स्वाराज्यं
कुर्यात् इत्युच्चमाने यागीनैव स्वाराज्यं साक्षते, न अया-
गीन, अयागाच विदेवनादयः । तस्मात् अङ्गं भवेयुः,
इत्यानां फलवतीनां चूयमाणाः इति । (४ ४१ अ०) ।

विदेवनस्त्रांगराजसूयाहताधिकरणम् ।

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयमध्ये यष्टीहीं दीव्यति इति
विदेवनादयः समाप्ताताः, ते किम् अभिषेचनीयस्य
अहम्, उत ऋतुस्य राजसूयस्य ? इति संशयः । उच्यते,
मध्यामूर्तनात् अभिषेचनीयस्य इति, तदा आनन्दर्थम्
अनुपहीयते इति ।

**सर्वासां वा समत्वाच्छोदनातः स्थान्नहि तस्य
प्रकरणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥ (स०) ॥**

सर्वासां चानुमत्वादीनां चोदनानामङ्गं विदेवनादि
स्यात् । कुतः ? । चोदनातः समत्वात्, समाना एता
अनुमत्वाद्याचोदनाः, ताः सर्वाः, फलवत्यस्य प्रधानभूताः ।
सर्वासाम् आसां प्रकरणं, न हि अभिषेचनीयस्य केवलस्य ।
क्रमात् अभिषेचनीयस्य प्राप्तुर्वित्ति, प्रकरणात् सर्वासां,
प्रकरणं च क्रमादलीयः । तस्मात् न अभिषेचनीयस्य
केवलस्य इति, अभिषेचनीयस्य तु मध्ये स्थानं विदेवना-
दीनां, तच क्रियमाणाः सर्वासाम् उपर्कुर्वन्ति इति । (४।
४।२ अ०) ।

— —

सौम्यादीनामुपहत्कालकलाधिकरणम् ।

ग्रकारगतविभागे च विप्रतिविद्वं ह्युभयम् ॥ ५ ॥

(सि०) ॥

राजसूये उपसदः प्रकृत्य शूश्नते, पुरस्तात् उपसदां
सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्ठात् वैष्णवेन
इति । तत्र सन्देहः, किम् उपसदङ्गं सौम्यादयः, उत
उपसदत्कालाः ? इति । उपसदङ्गम् इति त्रूमः । कुतः ? ।
उपसद्वांश्चोगस्य श्रुतत्वात्, कान्तविधौ रुति लच्छणा स्थानं,
तस्मात् उपसदङ्गम् इति ।

ननु कालवत् अङ्गम् भविष्यति, तथा सति उभयम्
अनुगृह्णेत, उपसद्वांश्चोगस्य, पुरस्तात् इति च कान्ताभि-
धानम्, उपसङ्क्लब्दसंयोगात् उपसदङ्गता भविष्यति, पुर-
स्ताङ्क्लब्दसामर्थ्यच्च पूर्वादिषु प्रदीगः इति । उच्यते,
विप्रतिविद्वं चित्तभयं, न शक्नोति उपसदाम् इत्येष शब्दः,
सौम्यादीन्द्रिये दिशेष्ट्रुम्, एकाधिन् वाक्ये, एर्धादीन्, भिद्येत
हि तथा वाक्यम् । तस्मात् न वाक्यम् अङ्गम् ।

चपि वा कालमात्रं स्याददर्भनाद्विष्टेषस्य ॥ ६ ॥

(सि०) ॥

चपि वा इति पचात्रात्तिः । कालमात्रं यत्, न
अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः । कुतः ? । अदर्भनाद्विष्टेषस्य, न
अन्यैः कान्ताभिधानेः अस्य कथित् विशेषां सञ्चयते, आन्ति-
माद्यतात् उर्ध्वम् अनुयाजेष्वरक्ति इत्येषमादिभिः, अदापि

हि सौम्यादयो विहिता उपसदोऽपि, इदम् आतुपूर्वम्
अविहितम्, तत् विधीयते । तस्मात् कालमात्रम् इति ।
(४।४।३ अ०) ।

— — —
च.मनहीमानां साङ्ग्यहायश्च इताऽभिकरणम् ।

फलवदोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्थात् ॥ ७॥

यैषदेवीं साङ्ग्यहायर्णीं निर्विपेत् आमकामः इति ।
तत्र आमनहीमाः शूयते, आमनस्य इति तिस्त्र आइर्ता
जीहोति इति । अत्र सन्देहः, किम् समप्रधानभूता या-
मनहीमाः साङ्ग्यहायर्णीक्षा, उत अङ्गम् तस्माः ? इति ।
किं प्राप्तम् ? समप्रधानभूताः इति । कुतः ? । तुत्यहेतु-
त्वात् इतरस्य, तुत्यं हि यजिमत्वम् । ननु अफला हीमाः ।
भृत्यते, आमकामः इति अप्त्वा अनुष्टुप्यते । तस्मात् सम-
प्रधानभूताः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, फलवत् वा उक्तहेतुत्वात् इतरस्य
प्रधानं स्थात्, न चैतदस्ति, समप्रधानभूताः हीमाः इत्यार
इति, फलवत् हि अफलस्य प्रधानम्, फलवती चेष्टिः
अफला हीमाः ।

ननु उक्तम्, अनुष्टुप्नी भविष्यति, इति । उत्यते, न
अनुष्टुप्नः प्राप्तोति । कुतः ? । व्यवायात्, तदुक्तम्, (२।१।
४८ सू.) व्यवायात् न अनुष्टुप्यते इति । केन व्यवायः ? ।
परिधिमन्त्वैः, उग्राऽस्युग्रस्वं देवेष्वधुयोऽहं सजातंशु

भूयासं प्रियः सजातानाम् उत्थेता वसुवित् इत्येषमा-
दिभिः, एतान् अनुक्रम्य, आमनस्य इति तिस्र आहुती-
र्जुहोति इत्यामनन्ति । तस्मात् साक्ष्यहायस्या अङ्गम्
आमनहोमाः इति । (४ । ४ । ४ प०)

— —

दधियहस नित्यताधिकरणम् ।

दधियहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

(१ म प०)

ज्योतिष्ठोमे शूयते, यां वे काञ्चित् चध्वर्युच यजमानव
देवतामन्तरितः, तस्या आहुषेत, यत् प्राजापत्यं दधियहं
स्तद्वाति, यमयत्येवैनाम् इति । तत्र सन्देहः, किं नित्यो
दधियहः, उत नैमित्तिकः ? इति । किं प्राप्तम् ? दधि-
यहो नैमित्तिकः स्यात् श्रुतिसंयोगात्, देवतान्तराये
निमित्ते शूयते, न च नित्यः अन्तरायः । तस्मात् नैमि-
त्तिकः इति ।

नित्यश्च ज्येष्ठश्वदात् ॥ ९ ॥ (२य प०)

यदुक्तम् नैमित्तिकः इति, तत् गृह्णते, किन्तु नित्यश्च ।
क्षुतः ? । ज्येष्ठश्वदात्, ज्येष्ठश्वदो भवति, ज्येष्ठो वा एष
यहार्या यस्य एष गृह्णते, ज्येष्ठमेव गच्छति इति, ज्येष्ठ-
श्वदश्च प्राधान्ये प्राथम्ये वा स्यात्, एष प्रथमः, न प्रधानम् ।
यदि नित्यः, एवं प्रश्नस्त्वात् उपपद्यते, न जातु चकाचकं

हि प्रशंसन्ति । तत्त्वात् नित्यस्त्रेमित्तिकथ इति, विनापि
निमित्तेन अहीतव्यः, निमित्तेनापि पुनर् इति ।

सार्वरूप्याच्च ॥ १० ॥ (य०)

सर्वरूपता च श्रूयते सर्वेषां वा एतदेवानां रूपं यदेव
अहो यस्त्र एष गृह्णते सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशुनाम् उप-
तिष्ठते इति, न हि देवतारूपम् अस्माकं किञ्चिदन्यत्
प्रत्यक्षम् अयत् अतो नित्यत्वात् । तत्रात् अपि नित्यस्त्रे
मेमित्तिकथ इति ।

**नित्यो वा स्यादर्थवादस्तयोः कर्मण्यसम्बन्धा-
इङ्गित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥ (सि०) ॥**

बदुलम्, नित्यो नेमित्तिकथ इति, तत्र, नित्यः एष
स्यात्, अष्टशब्दात् सार्वरूप्याच्च । यदुलः, देवतान्तराये
निमित्ते श्रूयते इति, न देवतान्तरायो निमित्तत्वेन
गम्भते । तयाः (अधर्ष्युञ्जमानयोः) कर्मणि अन्तरायेष
असम्बन्धात्, न हि एतत् श्रूयते, अधर्ष्युञ्जा देवता अन्त-
रितव्या यजमानेन वा इति, अनित्यो हि अन्तरायः ।
न च एवशब्दोऽस्ति, अन्तराये सति दधियहो अहीतव्यः
इति विनेव संयोगेन, दधियहस्त्र अहस्तम्, अन्तरायसमा-
चानं तस्य प्रयोजनम् इति तदेतत् नित्यत्वात् पहलम्,
अनित्यं प्रयोजनम् । नित्यं गृहीयत् अनित्यम् अन्तरायं
समाधानम् इति न अवकल्पते, तत्र प्रयोजने अनित्यत्वात्
अहये नित्यत्वात् चुतिर्वाञ्छेत, अर्थवादत्वे तु न वाध्यते, न

हि तत् अन्तरायं समाधातुम् एवते, अन्यदेव प्रयोजनम्
पस्यादिः इति प्रशंसितुम् अभिधीयते । हृषियहस्य तु
सोमाङ्गतैष प्रयोजनम् इति ।

भङ्गित्वाच्च अन्तरायस्य, भङ्गी च अन्तरायाऽनित्यो
नित्यप्रशंसार्थं सङ्कीर्त्यते । तस्मात् न एष दोषः, नित्य
एव हृषियहः इति । (४।४।५ अ०) ।

— —

वैश्वानरस्य भैमितिकत्वाधिकरणम् ।

वैश्वानरस्य नित्यः स्थान्नित्यैः समानसङ्गत्वात् ॥

१२ ॥ (पू०) ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानमित्यिनुते इति । तत्र
अश्युते यो वै संवत्सरमुख्यमस्त्वाग्नित्यिनुते, यथा सामि-
त्यभेदं किपश्यते, साहृगेव तदात्तिमाच्छेत्, वैश्वानरं हादश-
कपालं पुरस्तात् निर्वयेत्, संवत्सरो वाग्विवेश्वानरो, यदा
उत्तमरमात्रा काले आगतेऽग्नित्यिनुते नात्तिमृच्छेत् इति, एषा
वाग्वेः प्रिया तनूर्थेत् वैश्वानरः, प्रियामेवास्य तनूमदर्श्ये
इति । तत्र सन्देहः, किं निःयो वैश्वानरः, अथ नैमि-
त्तिकः ? इति । किं प्राप्तम् । अद्वापि नित्यः एव । अर्ष-
वादः, उत्तमस्य संवत्सराभरणेन क्षतो होषः, वैश्वानरेण
विनक्षते इति, नित्यैः चास्य समानसङ्गत्वं भवति, चीर्णे-
तानि हवौपि भवति, चय इमे लोका एवां लोकानामारो-
हारः चेत्, लोकानां इविषां सामान्यं नास्ति । यदि यदा

सोका नित्याः त्रयः, एवम् इमानि हर्वीषि नित्यानि चीर्णि,
एवं सोकैः संस्कृतो षट्टते । तस्मात् नित्यो वैद्यानरः
इति ।

पक्षे वीत्यद्वसंयोगात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

उत्पद्यत्वा निमित्ते उत्प्लाभरणे निर्वातेन संयोगः न
असंयुक्तस्य उत्पद्यत्वा दोषनिर्वातप्रयोजनता, तस्मात् इह न
दधिग्रहवत् विरोधोऽस्ति, तेन न अर्थवादः, नैमित्तिकः
इति ।

अथ बदुक्तं, सोकैः समानमङ्गलं नित्यत्वात् उप-
पद्यते, न अन्यथा इति । तत्र त्रूपः, वित्तोऽस्त्रोकानां
हृदिशां च सामान्यात् अर्थवादो भविष्यति इति । (४:४)
६ प०, ।

— — —

वृद्धावितेः नैमित्तिकतापिकरणम् ।

षट्क्रितिः पूर्ववस्त्रात् ॥ १४ ॥ (प०) ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विदान् अग्निहितुते इति । तत्र
शूयते, संवत्सरो वा एवं प्रतिष्ठायै तु इति योऽस्त्रिक्षित्वा न
प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अय षष्ठीक्रिति
चितुते इति । तत्र सन्देहः किं योऽयं नित्य एवाग्निः स
एवायं षट्क्रितिकः उच्यते, उत एकवितिको नैमित्तिकः ?
इति । किं प्राप्तम् ? तस्मिन् एव नित्ये अग्नौ षष्ठी क्रित-
रैवा विधीयते, नित्यायानेव पठ्यामेषोऽर्थवादः, योऽपि

न प्रतिष्ठाईः, सोऽप्यनया षष्ठ्या चित्या प्रतिष्ठातुमर्हति
इति, चितिप्रशंसा । किमर्थमेवं वर्णते ? । षष्ठीशब्दचय-
चात्, एवां हि पूरणी षष्ठी, एकस्यां हि चितौ षष्ठीशब्दः
न सामच्छस्येन स्यात् । तस्मात्, षट्-चितिकः अग्निर्नित्यः
इति ।

ताभिष्ठ तुल्यसङ्घानात् ॥ १५ ॥ (यु० १) ॥

ताभिष्ठ पूर्वाभिरस्याः तुल्यवत् प्रसङ्गानं भवति ।
कथम् ? । इयं वाच प्रथमा चितिः, ओषधयः पुरीषम् ।
अन्तरीक्षं वाच हितीया चितिः, वर्णासि पुरीषम् । अस्त्रो
वाच द्वितीया चितिः, नक्षत्राचि पुरीषम् । यज्ञां वाच
चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यज्ञमानो वाच यज्ञमां
चितिः, प्रज्ञाः पुरीषम् । संवत्सरो वाच षष्ठी चितिः,
ऋतवः पुरीषम् इति, तुल्यानां च तुल्यवत् अनुक्रमणं
भवति, वथा, देवा ऋषयो गम्यवाः तेऽन्यत आसन् ।
असुरा रक्षांसि पिण्डाचाः तेऽन्यत आसन् इति, तुल्यव-
चमूर्षां चितीनाम् अनुक्रमणम् अनया षष्ठ्या । तस्मात्
एतया, तत्तुल्यया भवितव्यं, बहिं च यज्ञिन् एव क्रतौ
ताः, यज्ञिन् एवैषा, ततः एताभिः तुल्या । तस्मात् अग्नि-
स एव नित्योऽग्निः षट्-चितिकः इति ।

अर्थवादोपपत्तेष ॥ १६ ॥ (यु० २) ॥

अर्थवादेष भवति, षट्-चितियो भवति, षट् पुरी-
षाचि, तानि इादय सम्यद्यन्ते, इादय मासाः संवत्सरः,
संवत्सर एव प्रतिष्ठति इति, तत्, एकचितिके अग्नो-

म् सामन्नस्येन वचने भवति । तस्मात् नित्य एव षट्-
चितिकः ।

एकचितिर्वा स्थादपहृते हि चोदयते निमित्तेन ॥
१७ ॥ (सि०) ॥

एकचितिर्वा (नैमित्तिकः) स्थात् । कुतः ? । अपहृते
हि यागे चोदयते, अप्रतिष्ठया निमित्तेन, यो न प्रति-
तिष्ठति, तस्य एषा चितिः उच्यते नैमित्तिकी, सा न नित्या
भवितुमर्हति ।

अपि च अपहृते यागे चोदयते सा, न वर्तमाने भवि-
तुमर्हति । ननु, चिला इति चयने निर्वृत्ते, न यागे ।
उच्यते, नैतत् पदार्थं निर्वृत्ते चिला इति, किं तर्हि ?
वाक्यार्थं, अन्तिं चिला इति अग्नेः चयनेनार्थम् अभि-
निर्बन्ध इति, लाटे च यागे चयनेन अग्नेः अर्थो निर्वर्त्तिं तो
भवति, न अन्यथा । षष्ठीशब्दश, पञ्च पूर्वाङ्गितय उक्ताः,
ता अपेक्षावकल्पित्युच्यते, तस्मात् निर्वृत्ते यागे इत्युच्यते ।
तस्मात् वचनात् एकचितिः अग्नेः ।

विप्रतिषेधात्ताभिः समानसङ्गत्वम् ॥ १८ ॥

(आ० नि०) ॥

इयोः सूत्रयोः इहम्, उत्तरम् ताभिः तुत्यसङ्गानात्
अर्थवादीपपत्तेश्च इति । ताभिः नित्याभिः समानसङ्गत्वं
भविष्यति, अर्थवादश उपपत्तते, पञ्च पूर्वाङ्गितयो भवन्ति,
याभिरसौ चितिभिः न प्रतितिष्ठते, अघेयं षष्ठी प्रति-
ष्ठार्थम् इति । ताथ सपुरीषा अपेक्षा इदादशत्वेन संस्कृतो

भविष्यति । विप्रतिषेधात् एकस्य, षट्सङ्घायाया इदं श-
सङ्घायाय इति । अतुल्यानामपि तुल्यवत् अगुकमणि-
भवति, यदा, देवा मनुष्याः पितरः तेऽन्यत आसन् इति ।
(४।४।७ अ०)

— — —

पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गतांधिकरणम् ।

पिण्डयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥१६ ॥ (सि०)

अस्मि आमावास्ये कर्मणि पिण्डयज्ञः, अमावास्याऽप्याम्
अपराह्ने पिण्डपिण्डयज्ञे न चरन्ति इति, तच संग्रहः; किम्
आमावास्यस्य कर्मणः पिण्डपिण्डयज्ञाऽङ्गम्, उत अनङ्गम् ?
इति । किम् प्राप्तम् ? अङ्गं, फलवत्सविधानात् निष्कृय-
वचनाच्च ।

आह, ननु फलवत्सविधावफलं तदङ्गं भवति, फलवत्स
इदं कल्येत् स्वर्गेण इति । उच्यते, सत्यम्, अमावास्ये
कवाक्यत्वात् न शक्यः स्वर्गः कल्यवितुम् इति । आह,
कालवचनत्वात् न कर्मणा एकवाक्यत्वं सम्भवति इति ।
उच्यते, लक्षणायापि तावत् कर्मकवाक्यता सम्भवति । स्वर्गं
कल्ये न लक्षणा, न श्रुतिः । एवं च आमनन्ति, यत्
पिण्डभ्यः पूर्वेद्युः करोति, पिण्डभ्य एतत् यज्ञं निष्कृय यज-
मानो देवेभ्यः प्रतगुते इति अमावास्यां प्रति निष्कृतम् ।
श्रूयते, तस्मात् तं दङ्गभूतम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पिण्डयज्ञः स्वकालत्वात् अनङ्गं स्यात्,
अनङ्गभूतः पिण्डपिण्डयज्ञः । कस्मात् ? । स्वकालत्वात्,

स्वशब्दाभिहितेन कालेन च स्व सम्बन्धः, न कर्मणा लक्षि-
तेन इति, यथा, दर्शपूर्णनासाभ्याम् इहा सोमेन यजेत
इति, यथा, तदेतत् पुरस्कारात् उपसदां सौम्येन चरन्ति इति
च, काले एवादं मुख्यः शब्दो न कर्मणि, कर्मणि लक्षणा,
श्रुतिय लक्षणाया अल्पीयसी । यत्व उक्तं लक्षणया कर्मक-
षाकाळा भविष्यति इति, तत्र न । कस्मात्? । अनुवादे
हि लक्षणा न्याया, न विधौ, विधिशायं, तस्मात् न
प्रमादास्याकर्मणा सम्बन्धः, एकस्मिन् काले हि कर्मणी
परम्परासम्बद्धे इति ।

तुल्यवच्च प्रसङ्गानात् ॥ २० ॥ (यु० १)

तुल्यवच्चान्तैः प्रधानैः प्रसङ्गायते, चत्वारो वै महा-
यज्ञाः अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, ज्योतिष्ठोमः, विष्णुपितृ-
यज्ञः इति महायज्ञैः तुल्यवच्च प्रसङ्गायते, काऽस्य महा-
यज्ञता स्यात् धन्वतः फलवत्तायाः? तस्माद्यज्ञम् ।

प्रतिषिद्धं च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० २)

इत्थ अनङ्गत्, प्रतिषिद्धे प्रमादास्ये विष्णुपितृयज्ञं
दर्शयति, पौर्णमादान्तैः यजेत भात्यद्यवान्, न अगा-
द्याभ्यां, हला अवाद्यां अप्रावास्यता यजेत, विष्णुपितृ-
यज्ञैः लैव अप्रावास्यतां प्रीयाति इति, अप्यामगावा-
स्यायां विष्णुपितृयज्ञं दर्शयति, तदनङ्गत्वे उपपदते,
तस्मात् अपि न अङ्गे विष्णुपितृयज्ञः इति ।

किं प्रयोजनं जितायाः? । यदि पौर्णमास्यामाधानं,
ततः अनन्तरायामप्रावास्यादां न क्रियते, यथा एवंपञ्चः ।

यथा तहि सिद्धान्तः, तथा कर्तव्यः । इदम् अपरं प्रयोजनं, कुण्ठप्रायिनामयने मासमन्विहोचं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजित इति, यथा पूर्वः पश्चाः, तथा कर्तव्यः पिण्डपितृयज्ञः । यथा सिद्धान्तः, तथा त्र कर्तव्यः इति । श्वोकमपि उदाहरति ।

आधानं पौर्णमास्यां चेहुते दर्शे करिष्यते ।
अनङ्गं पितृयज्ञेत् तत्रैव न करिष्यते ।
इति । (४।४।८ अ०)

रथनायाः शूपलालधिकरणम् ।

पञ्चङ्गं रथना स्थात्तदागमे विधानात् ॥२१॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे शूयते, आखिनं पञ्चं इहीत्वा विडता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पञ्चम् उपाकरोति इति । तत्र संशयः, किं पञ्चङ्गं रथना, चत शूपाङ्गम् ? इति । किं प्राप्तम् ? पञ्चङ्गम् । कुतः ? । तदागमे विधानात् पञ्चागमे हि विधीयते, पञ्चना अस्याः सम्बन्धः उत्पत्तिवाक्ये शूयते, परिव्याणं कल्ता उपाकरोति पञ्चं नान्यथा इति । एवं त्रुतिर्भवति, कालवचने लक्षणा स्थात्, परिव्याप्तिन कालो लक्ष्येत इति ।

शूपाङ्गं वा तत्संस्कारात् ॥ २३ ॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे प्रत्यक्षो हि यूपस्य संस्कारः, रथना हि यो च यावतीं च द्रढिज्वो मात्रां यूपस्य सम्बन्धयति, द्रढिज्वा च प्रयोजनं यूपस्य । तस्मात् यूपस्य एव द्रढिज्वे रथना

स्यात् । हितीया च विभक्तिः तत्प्राधान्ये एव भवति, रश-
मायां च दृतीया, दृतीया च गुणत्वे तस्याः, तस्यात् यूपा-
ङ्गम् । यत्तु, तदागमे विधानात् इत्युक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्,
उच्यते, तदागमे विधानं वाक्यम्, हितीया च विभक्तिः
श्रुतिः प्रत्यक्षं च, वाक्यं बाधियाताम् इति । यत्तु लक्षणा
इति, शुल्कसम्बन्धे लक्षणापि व्याख्यैव ।

अर्थवादस्य तदर्थवत् ॥ २४ ॥ (य०)

एवं च मन्त्रार्थवादोऽर्थवान् भविष्यति, युवा सुवासाः
परिवीत आगात् स उ श्रेयान् भवति जायमानः, तं
धीरासः कवय उक्तयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्ते इति
तस्यात् द्युपाङ्गम् रशना इति ।

किं प्रयोजनं चिन्तायाः ? । अम्बो चूयते, एकयूपे
एकादश पश्चवो नियोग्याः इति, प्रतिपशु रशना कार्या,
यदि पूर्वः पश्चः । सिद्धान्ते हैरशन्यमैव । शोकमपि
उदाहरन्ति ।

पश्चाङ्गं रशना चेत्, यद्येकस्मिन् बहुन् नियुज्ञीत ।

प्रतिपशु रशना कार्या यूपे चेत्, हैरशन्यं स्यात् ॥
इति । (४ । ४ । ८ अ०)

खरी पश्चात्ताधिकरणम् ।

खरुश्वाप्येकदेशत्वात् ॥ २५ ॥ (प०)

अस्मि ज्योतिष्ठोमे पशुः अम्बीषोमीयः सोमाङ्गभूतः,
यो हीन्तितो यत् अम्बीषोमीयं पशुमालमते इति । तत्

श्रूयते, स्वरुणा स्वधितिना च पशुमनक्षिं इति । तत्र सन्देहः, किं यूपाङ्गं स्वरुः, उत पश्चाङ्गम् ? इति । किं प्राप्तम् ? यूपाङ्गम् इति ब्रूमः । कुतः ? । एकदेशत्वात्, एकदेशः स्वरुः यूपस्थ इति श्रूयते, यूपस्थ स्वरुः करोति इति स्वरुमन्तं यूपं कुर्यात् इथर्थः । एवं स यूपो भवति इति, यथा चषालम् ।

निष्क्रियश्च तदङ्गवत् ॥ २६ ॥ (यु०)

यूपाङ्गमिव स्वरुम् निष्क्रियवादो दर्शयति, अपश्चन् ह स्म वै पुरा ऋषयो ये यूपं प्रापयन्ति, सभग्न्य सुवन्ते मन्त्यन्ते, यज्ञवैश्यसाय वा इदं कर्म इति ते प्रस्तारं सुन्-निष्क्रियम् अपश्चन्, यूपस्थ स्वरुम् अयज्ञवैश्यसाय इति निष्क्रियश्चवणात् तदङ्गता विज्ञायते । तस्मात् यूपाङ्गम् इति ।

पश्चवङ्गं वार्यकर्मत्वात् ॥ २७ ॥ (सि०)

पश्चाङ्गं वा, तस्य हि अच्छनार्थेन स्वरुणा प्रयोजनं, तथा हि श्रूयते, स्वरुणा पशुमनक्षिं इति, तत् अच्छनं पश्चीः, स्वरोहत्यक्षिं प्रयोजनयति, यदि तदर्थः एषः स्वरुः, ततो दृष्टं प्रयोजनम्, अथ यूपार्थीः, अदृष्टं प्रयोजनं ततः कल्पयम् । तस्मात् पश्चाङ्गम् इति ।

भक्त्या निष्क्रियवादः स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०)

कथा भक्त्या ? । एवमाह, यूपः किञ्चाम्बौ प्रक्षेप्त्यः, यत् स्वरुः प्रक्षिप्त्यते, तेन यूपः प्रक्षिप्त्यते इति स एष निष्क्रिय इव भवति, अन्यथा भक्त्या सुतिः इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? । एकयूपे एकादश पश्चात्
यदा नियुक्त्वा, तदा एकस्यैव पश्चाः समच्छनं, पूर्वस्थित्
पश्च । सर्वेषां, सिद्धान्ते । श्वाकर्ष भवति,
स्त्रहयूपाङ्गमिति चेत् एकस्यैव समच्छनम् ।
बङ्गनामेकमूपत्वे, सर्वेषां तु समच्छनम् ॥
इति । (४।४।१० अ०) ।

आधारादीनामेष्टताधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥२६॥
(पू०)

स्तो दर्शपूर्णमासी, तत्र शून्ते, आन्तेयावौषीमी-
योपांशुयाजैन्द्राम्बसाम्याय्यागाः, तथा आघारावा-
च्यभागौ, प्रयाजानुयाजाः पत्रीसंयाजाः, समिष्टयजु-
स्तिष्टक्त् इति । तत्र सन्देहः, किं सर्वे यागाः प्रधान-
भूता उत केचित् गुणभूताः ? इति । किं प्राप्तम् ? दर्श-
पूर्णमासयोर्याक्त्वे इज्याः ताः सर्वाः प्रधानभूताः इति,
यजेत् स्वर्गकामः इत्यविशेषण यागेभ्यः फलं शून्ते,
फलवश्च प्रधानं, सर्वे चामी यागाः । तस्मात् सर्वे
प्रधानभूताः इति ।

अपि वाङ्गानि कानिचित् येष्वङ्गत्वे न संस्तुतिः
सामान्योऽन्तिभिसंख्यः ॥ ३० ॥ (सि०)

अपि वा कानिचित् अङ्गानि भवेयुः । कानि पुनः

तानि ? । येषु अङ्गत्वे न संसुतिः, यथा अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यत् आधारौ, चक्षुषी वा एतौ यज्ञस्य यत् आच्य-भागौ, यत् प्रयाजानुयाजात्य इत्यन्ते वर्णं वा एतत् यज्ञस्य क्रियते, वर्णं वा यजमानस्य भावव्यस्थाभिभूत्यै इति । अभीषू रथस्याङ्गं, चक्षुषी चक्षुषतः, वर्णं वर्णवतः, सामान्यो हि अभिसंस्तुतो युक्तः, यदि च अङ्गानि तानि संसुतानि, ततः संस्तवोऽर्थवान् भवति । तस्मात् अङ्ग-संसुतान्यङ्गानि इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (य०)

एवं च कृत्वा अन्यार्थदर्शनम् उपपञ्चं भवति, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इति । न च, प्रयाजान् यजति, न च अनुयाजान् यजति इति च ।

अवशिष्टन्तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्यमानत्वात्
॥ ३२ ॥ (आ०) ।

अविशिष्टमेतत् कारणं संस्तवो नाम, पानेयादीनाम-
प्राप्तत्वे न संसुतिरस्ति, शिरो वा एतत् यज्ञस्य यदान्येयः,
हृदयम् उपांशुयागः, पादावस्त्रीष्ठीमीयः इति शिरः
शिरस्तोऽङ्गं, हृदयं हृदयवतः, पादौ पादवतः इति
सर्वस्यैव अङ्गत्वे न संसुतिः इति सर्वमेव अङ्गं
प्राप्नोति, तत् प्रधानं न स्यात्, असति प्रधाने कस्याङ्गम् ?
तस्मात् च एतदङ्गम् इति ।

नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (य०)

अथ यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात् न तत्त्वाधकं

भवति, परार्थं हि तत् वाक्षं, न हृष्यमानस्य प्रयाजादेः प्रापणार्थम् तस्मात् अन्यदस्य प्रमाणमन्वेष्य चुत्यन्तरं न्यायो वा, तस्मिन् असति, मृगलृणादश्मनमिव तत् भवति, संसुतिरप्यसति न्याये, असाधिकैव ।

पृथक्के त्वभिधानयोर्निवेशः, श्रुतितो व्यपदेशाच्च,
तत्पुनमुख्यलक्षणं यत्फलवत्तुं, तत्सन्निधाव-
संयुक्तं तदङ्गं स्यात्, भागित्वात् कारणस्याश्रुत-
स्वान्यसम्बन्धः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०)

तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्यति । यदुल्लं, सर्वाणि समप्रधा-
नानि इति, नैतदेवं, दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यानि प्रधानानि
कर्माणि । कुतः ? । फलसंयोगात्, दर्शपूर्णमासशब्द-
केभ्यः फलं श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत
इति । कानि पुनर्दर्शपूर्णमासशब्दकानि ? । येषां वचने
पौर्णमासी शब्दोऽमावास्याशब्दे वा आव्येयादीनि तानि ।
ननु अमावास्याशब्दकानां नैव फलं श्रूयते । उच्यते,
पृथक्के समुदाययोः निवेशः एतयोः अभिधानयोः, पौर्ण-
मासी इति च अमावास्या इति च, चिष्वाम्नेयादिषु यः
समुदायः, तच पौर्णमासीशब्दः, इतरेषु अमावास्या-
शब्दः ।

कथं पौर्णमासी अमावास्या इति च हिशब्दः श्रूयते ? ।
इर्थवत् व्यपदेशाच्च । कथं तद्यपदेशः ? । हिवचननिर्देशात्, दर्शपूर्णमासाभ्याम् इति, एकार्थौ च दर्शामावास्या-
शब्दो । कथम् ? । दर्शी वा एतयोः पूर्व॑ः, पूर्णमासः उत्त-

रस्तयोरथ यत् पूर्णमासं पूर्वमारभते तत् अथथापूर्वं प्रक्रियते, दर्शपूर्णमासमारभमाणः सरस्वत्यै चहं निर्वेपेन्, सरस्वते हादशकपालम् अमावास्या वै सरस्वती, पूर्णमासः सरस्वान्, उभावेतौ यथापूर्वं कल्पयित्वारभते चहं चै क्रहेऽत्येवाथो मिष्टुनत्वाय इति । तत्र दर्शयन्वेन प्रकल्प्या अमावास्याशब्देन ब्रुवन्ते कार्यतो दर्शयति, शक्वनेच चम्द्रस्यादर्शनेन अमावास्या दर्शः इति लक्षयितुम्, यथा चक्रघोरभावे सति चक्रान् इति चक्रभूमां स्त्रियते । एतस्मात् व्यपदेशाच्च श्रुतितश्च (लोके श्रवणात्) एकार्थताम् एवाभ्यवस्थामः । तत् पुनर्मुख्यलक्षणं यत् फलवस्त्वं, यद्यत् तत्त्वनिधौ शूगते, तत् तदङ्गम् । कष्टम् ? । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष्य सविधौ शूयमाणम्, इतिकर्त्तव्यताविशेषणत्वेन परिपूरणसमये तदङ्गम् भवितुमर्हति । अकल्परमाने वाक्यशेषे फलं कल्पयितव्यम् स्यात् इति ।

आह, ननु दर्शपूर्णमासफलमेवाचानुषन्यते । उच्चते, शक्वमनुषक्तुम्, किन्तु दर्शपूर्णमासवाक्यं साकाङ्क्षमेव स्यात् । अन्या अस्य इतिकर्त्तव्यता अशुता कल्पेत । एषामपि प्रयाजादीनामन्या । कल्पेत । एतदितिकर्त्तव्यता अवगम्यमाना उत्सृज्येत, तेन अङ्गत्वं, कारणं भागीति, एषाम् अन्येन फलेन सम्बन्धितः । तस्मात् न सर्वाणि समप्रधानानि, चापारादीनि गुणकर्माणि इति ।

गुणाच्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते नाङ्गेषुपपदान्ते ॥

नामविशेषसंयुक्तात् गुणविशेषा विधीयन्ते, यथा,
चतुर्होत्रा पूर्णमासीमभिसृष्टेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम्
इति सर्वेषु प्रधानेषु, अस्मिन् समुदाये चतुर्होत्रा, अस्मिन्
पञ्चहोत्रां इतिविभागविज्ञानाच्चेदं नोपपद्येत् । भवति
चैवलक्षणकं गुणविधानम्, तस्मात् अस्त्वत्पञ्च एव इति ।
अपि च अङ्गत्वेन आधारादीनां संसुतिरूपपत्रा भवि-
चति ।

तुल्या च कारणशुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसम्बन्धः ॥
॥ ३६ ॥ (आ०)

अष्ट यदुक्तम्, आन्वेयादीनामप्यङ्गत्वेन संसुतिरङ्गत्वम्
स्थापयेत् इति, तत्परिहर्त्तव्यम् ।

उत्पत्तावभिसम्बन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥
३७ ॥ (आ० नि०)

नैष दोषः, प्रधानानामप्येषां सतामुत्पत्त्यापेक्षा शिर-
आदिसुर्तिर्भविष्यति इति, जायमानस्य हि पुरुषस्य अये
शिरो जायते, मध्ये मध्यं, पश्चात्पादौ, एवमान्वेयाऽयतः;
उपांशुगाजो मध्ये, अग्नोर्षोमौयः पश्चादिति, एतस्मात्
सामान्यादेषा सुतिः इति ।

तथा चानग्रार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥ (य०)

चतुर्दशं पूर्णमास्यामाहुतहोङ्गयन्ते, चयोदशं अमा-
वास्याम् इति इतरथा न चतुर्दशं पौर्णमास्यामाहुतयो
भवेयुः न वा अमावास्यायां चयोदशं इति । तस्मात्

आनेयादीनि प्रधानानि, आघारादीन्यज्ञानि इति
सिद्धम् । (४।४।११ अ०) ।

— — —

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीशादीनामङ्गताधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे तुल्यानश्चिष्टं हि कारणम् ॥
३६ ॥ (पृ०)

अस्मि ज्योतिष्टोमो, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
इति । तत्र दीक्षणीशाद्यस्य यागा विद्यन्ते, सौत्ये चाहनि
सोमयागः । तत्र सन्वेदः, किम् प्रथ यागमात्रं प्रधानम्,
हतं सोमयागः ? इति । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमे
तुल्यानि सर्वाणि भवेयुः । कुतः ? । अविष्टं हि
कारणं, यागात् फलं श्रूयते, सर्वे चामी यागाः, फलवस्तु
प्रधानम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सर्वे यागाः प्रधानम्
इति ।

गुणानान्तूत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धात्कारणश्रुतिस्ता-
स्मात्सोमः प्रधानं स्यात् ॥ ४० ॥

गुणानां तु उत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धो भवति । केषां
गुणानाम् ? । ज्योतिषां स्तोमानाम् । कतमेन उत्पत्ति-
वाक्येन सम्बन्धो भवति ? । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत इति, ज्योतिष्टोमात् यागात् स्वर्गः श्रूयते, न
यागमात्रात् । यत्र च ज्योतीर्णि स्तोमाः, स ज्योतिष्टोमः ।
कस्य ज्योतीर्णि स्तोमाः ? । सोमयागस्य इति ग्रन्थः एवं
हि आक्रायते, कतमानि वा एतानि ज्योतीर्णि, ये एते

तस्य स्तोमाः क्षितिंश्चदशसप्तदशैकविश्वाः एतानि वा
ज्योतींषि, तान्येतस्य स्तोमाः इति, सोमयागस्य स्तोमा
अङ्गः, समभिव्याहारान्, अहं वा गृहीत्वा च मसं वा उक्तीय
स्तोवम्. उपाकरोति इति, ते च स्तोमास्त्रिहृदादयः ।
कथम्? । क्षिति वहिः पंदमानं, पच्छदशाभ्यानि
इत्येवमादिभिः अवश्यैः ।

तस्मात् क्षितिहृदस्तोमकः सोमयागः, स ज्योतिष्ठोमः
इति । यश्च ज्योतिष्ठोमः ततः फलं, यतश्च फले तदेव प्र-
धानम् इति । कथं पुनस्त्रिहृदादयो ज्योतींषि? उच्यते,
भवन्तु वा ज्योतींषि, मा भुवन्, ज्योतिःशब्देन तावत्
उक्तानि । वचनमाचेषापि शब्दो भवति, विशेषतो लक्ष-
णायाम् । अपि च योततेर्वा दीप्तिकर्मणो ज्योतिःशब्दं
लभन्ते, योत्वते हि तैः शब्दैः, योतयत्ति इति वा सु-
त्वाम् । तस्मात् सोमयागो ज्योतिष्ठोमः, स च प्रधानं,
गुणभूता दीप्तयीयादयः इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनात् ॥ ४१ ॥

शिरो वा एतत् यज्ञस्य यत् दीप्तयीया इत्येवमादि च
लिङ्गं हृष्टते, तथा गुणाच्च ज्योतिष्ठोमविकारे दीप्तयीया-
दयो हृष्टन्ते, चतुर्विश्वतिमानं हिरण्यं दीप्तयीयायां
दद्यात्, प्रापणीयायां हि चतुर्विश्वतिमाने इति तु त्वत्वे न
प्रवर्तयिष्यन्ते दीप्तयीयादयः । तस्मात् अपि सोमयागः
प्रधानम् इति । (४ । ४ । १२ अ०) ।

इति श्रीशशस्त्रामिनः क्वतो भीमांसाभाष्ये चतुर्विश्वायायस्य
चतुर्वः पादः । समाप्तवायमध्यायः ।

पञ्चमे अध्याये प्रथमः पादः ।

—०—

अथ क्रमनियमाधिकरणम् ॥ (वर्षकत्त्वसहितम्) ॥

(श्रुतिवलीयस्त्वयाः) ॥

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं हृतं, तत्र प्रथम-
त्त्वयम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्चते, तत् शुल्ख-
र्थपाठप्रवृत्तिकार्छमुख्यर्वक्षते, शुल्खादीनाम् च बलांबलम् ।
प्रादितसु श्रुतिक्रमविन्यते, किं यथा श्रुति पदार्थानाम्
क्रम आख्यायः, उत प्रनियमेन ? इति । किं प्राप्तम् ?
एकत्वात् कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्यभाविति
क्रमे साधवात् प्रयोगप्राप्तभावाच्च प्रनियमः इत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः

श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् इति, श्रुति-
त्वेहयम् अच्चराणां, तत्रिमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधुः
क्रमः, श्रुतिप्रमाणका हि वैहिका अर्द्धाः, नैषामन्यत्
प्रमाणमन्ति (१ । १ । २ सू०) इत्युल्लम् । किम् इह
उदाहरणम् ? । सबे दीक्षाक्रमः, ये कर्त्त्विजस्ते यज-
मानाः इति उक्ता, तेषां दीक्षाक्रमं विधत्ते, अध्यर्थं गृह-
पतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उदातारं, ततां
होतारं, ततस्ते प्रतिप्रस्ताता दीक्षयित्वा अर्हिनो दीक्ष-
यति, त्रिष्टुपाच्छृंसिनं ब्रह्माणः, प्रस्तोतारम् उड्डातुः,
मैत्रावस्थं होतुः, ततस्ते नेष्टा दीक्षयित्वा दृतीयिनो

दीक्षयति, आम्बीभ्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारम् उद्भातुः, अच्छा-
वाकं होतुः । ततस्तमुवेता दीक्षयित्वा पदिनो दीक्ष-
यति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यम् उद्भातुः आवस्तुतं होतुः ।
ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्य-
प्रेषितः इति । अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वः
पञ्चः । यथा तर्हि सिद्धान्तः एष एव क्रमः कर्त्तव्यः
इति ।

तत्र आह, अन्यायं श्रुतिवचनम् इति । उच्चते,
किमयं न साधुः ? न, न साधुः इति ब्रूमः । न्यायं
तर्हि । न ब्रूमः, न साधुः क्रमः इति, किं तर्हि ? उक्तस्य
पुनर्वचनमन्यायम् इति । उच्चते, साधोर्वचनं बहुशो-
ऽप्युच्यमानं न्यायमिव, असाधोर्लु सङ्कल्पन्यायम् । आह,
सङ्कल्पनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमस्ति इति ।
उच्चते, भवति अप्रसारणम् अपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् ।
हत्तिकारेण तत् कार्यम् इति चेत् । सूक्ष्मकारस्याप्यविशेषो
हत्तिकारेण । १म वर्णकम् ।

अथ वा अर्थान्तमेव इदम् तत्र हि अन्य एव संशयो
विचारी निर्णयय, श्रुतिप्रमाणकां धर्मः, अन्यप्रमाणकः ?
इति संशयः । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्य निमित्तत्वात् न
तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाद्बोदनालक्षणः इति विचारः ।
चादनालक्षणः एव इति निर्णयः । इह तु सिद्धे तत्प्रमाणे
व्यवहारकमस्य साधुत्वावधारणम् । २य वर्णकम् ।

अथ वा श्रुतिविचारीऽयं, किं पदार्थाः कर्त्तव्याः ?
इति विधानम्, किं वा क्रमो विधीयते ? इति । अने-

कार्यविधानानुपपत्तेः क्रमे गुणवादः पदार्थानां विधिः ।
अवदानवाक्येविविष, पदार्थविधानं शुल्या क्रमविधानं
वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते इति पूर्वः पञ्चः । न कु
अवदानवाक्ये एष क्रमो विधीयते । सर्वं विधीयते, पाठेन,
न शुल्या, ये चत्विंशत्से यजमानाः इति तु, दीक्षायाः प्राप्त-
त्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिः इति सिद्धान्तः । तस्मात्
अपुनकृतम् इति । ३४ वर्णक्रम् । (५। १। १ अ०)

— — —

क्रमस्य क्वचिदार्थिक्लाधिकः च च ।

अर्थाच्च ॥ २ ॥

किम् एष एव उक्तर्गः ? । सर्वच श्रुतिष्ठिनैव भवितु-
महेति इति, उक्तां हि, चोदनालक्षणोऽशोऽधन्यः (१। १।
२ अ०) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थात् सामर्थ्यात् क्रमो विधीयते
इति, गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति, यद्य यस्य
निर्वर्त्तमानस्य उपकरोति स तस्य गुणभूतः, यस्मिंश्चा-
श्रीयमाणे पदार्थः एव न सम्भवते, न स गुणभूतः,
विनाशितेन, न वै गुणम् । एवं प्रत्यक्षः क्रमस्य गुण-
भावो यत्र, तत्र अर्थेन स एवाशयितव्यः, यथा जाते वरं
ददाति, जातमञ्जलिना घट्टाति, जातमभिप्राप्तिति इति
अर्थात् पूर्वमभिप्राप्तितव्यम् ततः, अञ्जलिना घट्टीतव्यः,
ततो वरो देयः इति तथा विमोक्षः पूर्वमाक्षातः, पदा-
न्तर्योगः अर्थात् विपरीतः कार्यः । याज्ञागुवाक्ये तु

विपर्ययेण आक्राते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये । न अत्र पाठकमो
मायते, यतो देवतोपलक्षणार्थाऽनुवाक्या प्रदानार्थी
शाक्या । अतिहोत्रं जुहोति इति पूर्वमाक्रातम् ओदनं
पचति । इति पहात् असम्भवात् पूर्वमोदनः पक्षाव्यः ।
प्रेषप्रैषरथौं तु विपर्ययेण आक्रातौ तौ च विपर्ययेण
कर्त्तव्यौ । (५ । १ ; २ अ०)

— —
कमस्य क्वचिदनियमाधिकरणम्

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

अब्लस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णे
मासर्यार्यजिमानानां प्रयज्ञानुमन्त्रणादीनाम् नानाशा-
खान्तरसमाक्रातानां वसन्तसृतनाम् प्रीणामि इत्येवमा-
दीनाम्, एको मम इत्येवमादीनाच्च । (५ । १ । ३ अ०)

— —
कमस्य क्वचित् पाठानुसारिताधिकरणम् ॥ (पाठकमन्वायः)

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गत्वात् ॥४॥
(मि०)

दर्शपूर्णमासर्याराम्बातं, समिधो यजति तनूनपातं
यजति इडो यजति वर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति इति ।
तत्र संशयः, किम् अनियतेव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम्,
उत, यः पाठकमः स एव नियम्येत ? इति । किं प्राप्तम् ?
नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, क्रमेण एव नियम्येत् एकस्मिन् क्रतौ इति । कुतः ? । तद्गुणत्वात् तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्वाधात्, अनुलिम्पेत् भुज्जीत इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा चाहृष्टार्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्, देवाय धूपादेवः, पुष्पाण्यवकरितव्यानि चन्दनेनानुलेसत्यः उपहारोऽस्मै उपहर्तव्यः, एवं कृते देवमुष्ट्यति इति । तमन्यः प्रतिकृतं, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः प्रथमं पुष्पाणि अवकरितव्यानि इति । एवं मन्यते, धूपदानस्य प्रायम्यम् अर्नेत उक्तम् इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एष क्रमः इति ।

अशाङ्क इति चेत्, स्याहाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

(आ०)

इति चेत् पश्यसि, अथैवं गम्यमाने अशाङ्कः एव क्रमः कथं ? । पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः, पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः । स्यात् एतदेवं, यदि पदार्थानाम् समृहस्य अवग्नं प्रत्यायकम् अर्धस्य स्यात्, न तु समुदायः प्रत्यायकः, इत्युक्तं तद्गूतानां क्रियार्थेन समाप्तायः (१ । १ । २५ अ०) इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एष क्रमोऽवगम्यते । एवं चापूर्वासन्तिरनुयहीन्यते, इतरथा सापि विप्रकृष्टेत घटीयत्वं इव । दर्शयिष्यति च, हृदयस्यायेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्त्सः इति, यदि नियामकः पाठक्रमः, ततो न विधातव्यमेतत्, नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात् ।

अर्थकृते वानुमानं स्यात्, क्रत्वे कत्वे परार्थत्वात्
स्वं न त्वर्थेन सम्भवः, तस्मात् स्वशब्दमुच्येत् ॥ ६ ॥

(आ० नि०)

एकस्मिन् क्रतावेकत्वात् कर्तुः, अनेकस्मिन् पदार्थैर्थ-
कृतत्वात् क्रमस्य तत्र एष एव क्रमो नियमेतानुमानेन ।
कुतः ? । परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद् यत्
अनेन शक्यते कर्तुम्, तस्मै तस्मै प्रयोजनाय एष समाचार-
यते शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रिया-
काले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेदः पदार्थांश्च विधातुम् उपा-
देयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेषः, विधा-
तुमयं समाचारयते, न प्रतिपत्तुम् इति, अगम्यमाने विशेषे
उभयार्थम् उपादौयते इति गम्यते । प्रतिपत्तुम् च अनेन
क्रमेण शक्यते, नान्येन, अतएव च कृत्वा पाठक्रमापचारं,
विनष्टः इत्युच्यते, इतरथा हि, यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन्
निर्वर्त्तमाने एव कि नष्टं स्यात् ? अदृशं कल्पेत, तत्र
अन्यायं दृष्टे सति । तस्मात् स्वशब्दः क्रमः, य एव पदा-
र्थानां वाचकः शब्दः, स एव क्रमस्यापि ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥ (यु०)

एवं च अन्यार्थं दर्शयति, व्यत्यस्तमृतव्या उपदधाति ।
व्यत्यस्तं षाड़शिनं शंसति । आश्विनो दग्धमो गृह्णते, तं
त्रृतीयं जुहोति इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च
व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात् न हि, कथचित् अव्यत्यासः
इति तथा आश्विनस्य त्रृतीयस्य हीमानुवाहा न अवक-

लभ्येत् यदि पाठकमेण नियमः इति । तथा, अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्, प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियोगिति इति क्वचित् प्रतिलोमं विदधदगुलोमं दर्शयति, तदुपपदात् यदि पाठकमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वमनुलोमं स्यात्, प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत् । तथा चतुर्थोत्तमयोः प्रति समानयति इति उक्ते सति, अतिहायेडो बहिः प्रतिसमानयति इति उच्यते, तेन बहिषः चतुर्थतां दर्शयति, मा पाठकमे नियामकेऽवकल्पते । (५ । १ । ४ अ०)

— —

क्रमस्य क्वचित् प्रथमप्रहृष्टगुसारिताधिकरणम् । (प्रावर्त्तकक्रमन्यायः ।)

**प्रवृत्त्या तु ल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥
ट ॥ (सि०)**

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पश्चून् आलभते इति, शूयते । तेषु पश्चुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, तत्र प्रथमः पदार्थो यतः कुतश्चिदारब्धाः, द्वितीयादिषु भवनि संशयः, किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धाः, उत द्वितीयादिषु अनियमः ? इति । किं तावत् प्राप्तम्, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः इति ।

एवं प्राप्ते, व्रूपाः, यतः पूर्व आरब्धः, तत एव द्वितीयादयोऽपि पदार्थ आरब्धाः इति । कुतः एतत् ? । तदुपक्रमात्, सर्वे हि पदार्थः प्रधानकालात् न विप्रकृष्टाः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, छतं वा तेषां निमिन्नं सह वदनं हि भदति पदार्थः सह प्रधानं कर्त्तव्यम् इति, वड-

पदार्थमसमाचानात्, अवश्यभावी विप्रकर्षं, तथापि तु
यावद्द्विनाव्यवहितः शक्तः पदार्थं कर्त्तुम्, ताऽद्विव्यवधानम्
अवश्यं कर्त्तव्यम्, ततोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यम् इति,
यदि द्विंशीयं पदार्थमन्वत आरम्भेत, ततोऽधिकैरपि व्यव-
धानं, तथा प्रयोगवचनं बाधेत । ननु तथा सति
कविदल्लभ्यं व्यवहितो भविष्यति । उच्चते, अनुमतानां
व्यवधायकानां त्वागेन कश्चित् अभ्यधिको गुणो भवति
इति तत्त्वात् यत पूर्वपदार्थं आरब्धं, तत एव उत्तर
आः अष्टीयः इति ।

सर्वमिति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यति, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानु-
यहः इति, सर्वं तद्विंशीयं गुणकाण्डम् एकस्मिन् अपदर्जन्यम् व्य-
यथा सौर्यादिषु ।

नाकृतत्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०)

नैतदेवां, सहप्रयोगे एव हि न अनुष्ठितः स्यात् ।

क्रत्वन्तरवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं यदा क्रत्वन्तरं षु सौर्यादिषु इति, तत् एव
हन्तव्यम् ।

नासमवायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गाश्वयां
हि नियमो भवितुमहंति, अनङ्गसमाश्रयस्य स्वयमङ्गतां
कल्प्येत । (५ : १ । ५ अ०)

क्रमस्य क्वचित् स्थानानुसारिताधिकरणम् ।

स्थानाच्छोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

एकविशेन अतिराचेण प्रजाकामं याजयेत् चिनवेनोऽ
जस्त्वामं, वयस्त्विशेन प्रतिष्ठाकामम् इत्येवमादि शूयते ।
तत्र आगमेन सङ्ग्रापूरणम् इति वक्ष्यते । तत्र आगमे
क्रियमाणे, किम् अनियमजक्रमाः सर्वा ऋत्र आगमयि-
तव्याः उत काण्डक्रमेभ्यः ? इति । किं प्राप्तम् ? अनिय-
मेन इति । कुतः ? ? अतिराचे चिनवादिशब्दार्थेनैताः
प्राप्तुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्तुवतीनाम् पाठक्रमो नाम्नि
इति । एवं प्राप्ते उक्षते, यदासां समाच्चाये स्थानं, तेनैता
अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वे समाच्चाताः, ताः पूर्वमेव
प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्वस्य हि दृष्टमेतत् प्रयोजनं, यद-
न्तरस्तुरणं तदपि चिकीर्षितमेव इति । चिनवादिशब्दे
अतिराचे योगपदेन आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अविषय-
इति अधिकरणात्तरम् इति भवति यतिः । समाच्चात-
यपाठक्रमादेव अत्र नियमः इति पुनर्वक्तव्य गम्यते इति
अन्यथा वक्ष्यते,

स्थानाच्छोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

साद्यस्त्रे शूयते, सह पश्चूनाम् । इति तत्र एषी-
र्थः समविगतः, सवनीयकाले च त्रिकाम असभः इति ।
अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्निदोषाद्य पूर्वम् आल-
व्यशः, उत स्थानक्रमात् पूर्वे सवनीयः ? इति । किं प्राप्तम्
पूर्वम् ? अग्निर्षामीयः इति । कुतः ? पाठक्रमात् । एवं

प्राप्ते ब्रूमः, सवनीयः पूर्वं, स्थानात् यदि पूर्वम् अग्नीषो-
मीयः स्यात्, सवनीयस्थानं व्याहन्ते । आग्निं गृहीत्वा
चिह्नता यूपं परिवीय इति । ननु ईराचापि पाठक्कर्ता
बाध्येत । बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः समा-
न्नात्, अप्रतिषिद्धं च आग्निं प्रहस्यानम्, तद्र बाधित-
व्यम् ॥ (५ । १ । ६ अ०) ॥

— — —

अइकमय सुख्यकमानुसारिताधिकरणम् ॥

मुख्यक्रमेण वाङ्मानां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

सारस्तौ भवतः एतत् वै हैव्यं मिथुनम् इति श्रूयते ।
तत्र सन्देहः, किं स्त्रीदेवत्यस्य प्रथमं धर्माः, उत पुर्वदेव-
त्यस्य ? इति । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् अनियमः
इति प्राप्ते ब्रूमः, मुख्यक्रमेण वा नियमः स्यात् इति स्त्रीदे-
वत्यस्य हि पूर्वं याज्ञानुवाक्ययोः समान्नाने, प्राणो-
देवी सरस्तौ इति । तस्मात् स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन
भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा
हि प्रधानकालता भवति अङ्गानाम्, इतरथा, ये पदार्थं
व्यवधानं सामर्थ्यात् अनुज्ञातं, तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं
स्यात् ॥ (५ । १ । ७ अ०) ॥

— — —

अहं पु मुख्यक्रमादेवया पाठ्य वक्ष्यत्वाधिकरणम् ॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमीषधधर्माः समाचारातः ततः
आच्यत्वा । तत्र सन्देहः, किम् अनीषोमीषधर्माणाम्,
मुख्यक्रमेष पूर्वम् आच्यत्व धर्माः कर्त्तव्याः, उत यथापाठम् ।
इति ग्रामे ब्रूम्, प्रकृतो यथापाठं प्रतीयेत, स्वशब्दो हि तंषां पाठ्यक्रमः, स
आच्यत्वा क्रियमाणे वाधितः स्यात्, सहत्वस्तु पुनरुपसङ्ग
आहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेष पदार्थे सविज्ञायमाणे त
वाधितो भविष्यति । अपि च पाठ्यक्रमे स्वशब्दः, साध्यायो-
ग्येत्वा इति, मुख्यक्रमेष प्रयोगवचनैकवाक्यता सूच्या ।
(५।१।८ अ०) ॥

त्रायाच्यपाठात् मन्त्रपाठस्य वलीयस्त्वाधिकरणम् ॥

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः सः ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः, आन्तेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, तत्त्वं
आच्यत्वा । तत्र सन्देहः, कतमः पाठो वलीयान् इति
उच्चते, अमियमः, नियमकारिणः आच्यत्व अभावात् इति
एवं प्रामे ब्रूमः, मन्त्रपाठो वलीयान् । कुमः ।
प्रयोगरूपसामर्थ्यात्, प्रयोगात् मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं, तदस्य

सामर्थं येन मन्त्रः प्रयुच्यते, तस्य च प्रयुच्यमानस्य क्रमो
दृष्टाय भवति । ननु च व्राज्ञणपाठस्य अपि तदेव प्रशं
जनम् । उच्चरेऽन्त्यत्तिरेगः सः, अपरमपि तस्य प्रयोजन
कर्मात्प्रत्ययं भविष्यति । (५। १। ६ अ०) ।

— — —

प्रयोगवचनात् चोदकस्य बलवत्साधिकरणम् ॥

तद्वचनादिकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥१७॥ (प०

अस्ति अध्वरकल्या नामेष्टिः, आम्नावैष्णवम् एकादश-
कालं निर्वपेत् सरस्वती आच्यभागा स्यात् वार्हस्यत्यवक-
ृति । तच सन्देहः, किम् आम्नेयविकारस्य वार्हस्यत्यव-
पूर्वे धर्माः कार्याः चोदको बलवत्तरः प्रयोगवचनात् ।
उत उपांशुयाजविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः चोद-
कात् ? इति किम् प्राप्तम् ? विकृतौ अस्यां, यथाप्रधानं
स्यात्, तद्वचनात्, तेषां साक्षात्तद्वक्त्रमो विकृतौ तेन सर्व-
दितानाम् उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद-
र्माणां च आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः । तस्मात्
प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः तेन चोदक आनुमानिकां
बाध्यते ॥

विप्रतिपक्षौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतिः ॥

१८ ॥ (सि०) ॥

मुख्याङ्गक्रम विप्रतिपक्षौ वा, यथा प्रकृतौ, तथैव
विकृतौ भवितुमर्हति इति । कुतः ? । प्रकृत्यन्वयात्,

यादृशः प्रकृतौ धर्मा, तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्ति
इति, सुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् छताः स्युः ।
चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि उत्पादयति
प्रापयति च । प्रापितान् अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन सप्तसंह-
रति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकालं पूर्व-
प्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्यक्षाऽपि सन् । बहिरङ्ग-
त्वात्, यथा प्राप्तानेवोपसंहरिष्यति । तस्मात् पूर्वं वाहस्य-
त्वस्य धर्माः, तत आज्यस्य इति । (५ । १ । १० अ०) ।

विकृती क्रचित् प्रकृतिधर्मान्तिदृशाधिकरणम् ॥ 'साकर्मधौयन्वागः' ॥

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्त्वालाः स्यादयता- शिष्टम् ॥ १६ (पूर्व०) ॥

चातुर्मास्येषु साक्षमेधः लृतीयं पर्वं, तस्य अवयवाः,
अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोः मरुद्वाः सान्तु पनेभ्यो
मध्यन्दिने चक्रः मरुद्वां गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुरधि साय-
मोदनम् इति । तत्र सन्देहः, किम् एता इष्टकाला
इष्टयः, उत सद्यस्त्वालाः ? इति । किं प्राप्तम् ? विकृतिः
त्वाला भवितुमर्हति इति, यथा शिष्टं, यथा प्रकृतिरक्ता,
तथा विकृतिः स्यात्, प्रकृतिधर्मा हि सा, तस्मात् या
विकृतिः, सा इष्टकाला भवितुमर्हति इति ।

अपि वा क्रनकालसंयुक्ता मद्यः क्रियेत
तत्र विधिरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥
२० ॥ (सिं) ॥

अङ्गः कालेषु ये पदार्था उच्चन्ते, प्रातमध्यन्दिने सायम् इति, क्रमेण ते एकस्मिन् अहनि इति प्रतीयन्ते, यथा देवदत्तः प्रातः अपूर्पं भज्यति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्वाति, अपराह्णे मोदकान् भज्यति इति एकस्मिन् अहनि इति गम्यन्ते । तस्मात् सद्यस्काला एवज्ञातीयका विकृतयः हैरहकाल्यं हि चोदकप्राप्तम् आनुमानिकं प्रत्यक्षरूपया सद्यस्कालतया बाध्येत ॥

कालोत्कर्ष इति चेत् ॥२१॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, प्रातः साङ्गं शूयते, तथा मध्यन्दिने सायं च इति, उत्कर्षो भविष्यति, यथैत्यु कालेषु साङ्गं, न च, हरहकालताया बाधः, एकस्याङ्गः प्रातरनीकवन्तम् उपक्रम्यते, द्वितीयस्य प्रातर्यच्यते । एवं सान्तपनीया पूर्वद्युर्मध्यन्दिने उपक्रम्यते, अपरेद्युर्मध्यन्दिने यच्यते, तथा गुहमेधीये सायम् उपक्रमणं पूर्वद्युः, सायं यागः अपरेद्युः इति । ननु वाच्यात् एकमहर्गम्यते इत्युक्तम् । उच्चरतं, पदार्थसामर्थ्यजनितां हि वाच्यादीं भवति, न च, अत्र पदार्थसामर्थ्यम् अस्ति, येनैकम् अहर्गम्येत ।

न तत्सम्बन्धात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम् । कस्मात् ? । तत्सम्बन्धात्, एककालसम्बन्धानि प्रधानानि अङ्गैः सह शूयन्ते । कथम् साङ्गं हि प्रधानं प्रातःकाले शूयते, तथा मध्यन्दिने सायं च । न अङ्गानि प्रातःकालादिषु । तत्र अत्यकालेषु अङ्गेष्वत्यकालेषु च प्रधानेषु, न साङ्गं तेषु कालेषु क्वातं स्यात् ।

तत्त्वात् सत्यस्काला एवैता विकृतयः इति । अपि च, इति
साक्षमेष्वैः इति श्रूयते । तत् सत्यस्कालासु उपपद्यते ॥ (५ ।
१ । ११ अ०)

अनुयाजात्युक्तं प्रयाजात्तापकर्षाधिकरणम् ॥ (तदादितदन्त्यायः) ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्य थोक्तमुत्कर्षं स्यात् ॥

२३ ॥ (पृ०) ॥

ज्यातिशोर्म श्रूयते, आग्निमाहतादूर्ध्वम् अनुयाजे-
यरन्ति इति उत्कर्षः, तथा अग्नीषोमीये पश्चौ, तिष्ठन्त-
पशुं प्रयजन्ति इत्यपकर्षः । तच सन्देहः किम् उत्कर्षं
अनुयाजमाचम् उत्कर्षते, अपकर्षं च प्रयाजमाचम् उत-
उत्कर्षं अनुयाजादि । अपकर्षं च प्रयाजात्तम् ? इति । किं
ताचत् प्राप्तम् ? यावदुक्तम्, उत्कर्षपकर्षयोः स्यात् ।
कुतः ? । अङ्गानाम् मुख्यकालत्वात्, एवम् अन्येषां प्रधान-
कालता भवियति इति । तच सहत्वस्य प्रापकः प्रयोग-
वचनः अनुग्रहीयते ।

तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यात् ॥

२४ ॥ (मि०) ॥

तदादि उत्कर्षेऽस्तदन्तम् अपकर्षं गम्येत । कुतः ? ।
अभिसम्बन्धात् यत् अनुयाजानां परस्तात् समामूर्यते,
तत् प्रधानादन्तरं प्रयोगवचनेन प्राप्तं वाधित्वा पाठसाम-
र्यात् अनुयाजेभ्यः परस्तात् क्रियते, तथा यस्ततः परः,

स ततः परस्तात् एवमेक उत्कृष्टमाणः सर्वे गुणकाण्डम्
उत्कृष्टति, तथा ऽपकृष्टमाणोऽपकृष्टति इति । (४।१।१२अ०)

— — —

प्रवृत्त्या प्रीत्यादीनां सौमिकर्पुर्वभाविताधिकरणम् ॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥

ज्ञातिष्ठेऽमे श्रूयते प्रातरनुवाककाले, प्रतिप्रस्थातः सवनी-
यान निर्वप्स्तेति प्रेष्टति इति सवनीयानाम् निर्वापकालः,
परस्ति च वहिष्यवमाने स्तुते अग्नीदग्नीन् विहर वहिस्तृ-
ग्नीहि पुरोडाशामलङ्घुरु इति । तत्र सर्वे हः, किं प्रातर-
नुवाककाले सवनीयान् निरुप्य प्रचरणीहोमादयः
सौमिकाः पदार्थाः, उत पौरोडाशाः प्रागलङ्घरणात् ?
इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य
अभावात् ।

इत्येवं प्राप्ते व्रूपाः, प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ज्ञात-
कालानाम् पदार्थानाम् प्रवृत्त्या नियमः स्यात् प्रयुज्यमान-
मेव हि पूर्वपदार्थम् अनियमक्षति, स तस्य परस्तात्
समाच्चातः, परम्नात् कर्त्तव्यः । सौमिकस्य तु पदार्थस्य
प्रचरणीहोमस्य वचनात् क्रमी वाधितः, अलङ्घरणं च
वहिष्यवमानस्य गरम्नात् समाच्चातं, तस्मात् तस्य पूर्वः
पदार्थी निर्वपणादीनामतः, तत उत्तरे सौमिकाः
पदार्थी कर्त्तव्याः इति ।

शब्दविप्रतिषेधात्र ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

शब्दस विप्रतिषेधते, अलङ्कुर इत्युक्तः प्रोक्षणदीन
प्रतिपद्येत, अस्त्रत्पदे तु, अलङ्कुर इत्युक्ते अलङ्करणमेव
प्रतिपद्यते, तत्र अलङ्करणे प्राप्तकाले प्राप्तकालवचनो
जोड़न्ताऽनुयहीन्ते । तस्मात् अत्र प्राप्तिकः कर्मः
इति : (५।१।१३ अ०) ।

वैक्षतयूपकर्ममात्रापक्षांधिकरणम् ॥ (थूपकर्मन्यायः) ॥

असंयोगात् वैकृतं तदेव प्रतिकृष्ट्येत ॥ २७ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासप्रकृतिके पश्चावम्बीषोमीये वैकृत
यूपकर्म, तत् प्रतिकृष्ट्यते, दीक्षासु यूपं छिनन्ति इति ।
तत् प्रतिकृष्टमाणम् अर्द्धचीनान्यपि अम्बीषोमीय प्रण-
यनादीनि प्रतिकर्षति, उत न ? इति संशये, प्रतिकर्षति,
मम्बन्धात् इति गम्यते ।

तथा प्राप्ते न्रूमः, विक्षतावभ्यधिकं यत्, तत् प्रति-
कृष्टमाणं ततोऽर्द्धचीनान्यपि अम्बीषोमीयप्रणयनादीनि
न प्रतिकृष्टमर्हति । कथम् ? । असंयोगात्, पाशुकं यूप-
कर्म, ततः प्राचीनं सौमिकं न तयोः परस्परेण सम्बन्धः,
न, सौमिकः पदार्थः, पाशुकस्य उपकारकः पर्णोर्वा यदि
हि तयोः उपकारकः स्यात्, ततस्तु उपकुर्वतः क्रमोऽप्यस्य
माहाय कुर्वन् गुणभूतः स्यात्, न त्वेतदस्ति तस्मात् नैवां
परस्परेण क्रमे नियमः अतो यूपमाणं प्रतिकृष्ट्यते । अपि

च यूपमाचं प्रतिक्रिया क्षतार्थे शब्दे सौमिकानाम् स्वक्रम
वर्णो न भविष्यति इति । (५।१।१४ अ०) ।

— —

दक्षिणाधिकहीनपक्षाधिकरणम् ।

प्राप्तिकां च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्ठोमि शूयते, आत्मिमाहतादूध्वंम् अनुयाजे
धर्मिति इति अनुयाजा उत्कर्षमाणा दात्तिष्णामिकौ हीमौ
उत्कर्षमिति, न ? इति संशयः । सम्बन्धात् उत्कर्षमिति ।

इति प्राप्ते उच्चते, नैतावुल्कुष्टमर्हमिति, ये तयाःचे
अनुयाजाः, मम्बदास्ते, न प्रयुक्ताः परकीयैः, तेषाम् अर्थे
निर्वित्तिः इति । पदार्थानाम् च क्रमो भवति, न पदार्थ
प्रयोजनानाम्, यौगपद्येन हि पदार्था उपकुर्वमिति इति
वस्थामः, पदार्थानाम् च उत्पत्तिः, क्रमवत्तौ, पृथक्शब्दत्वात्
नत्पत्तेः, न पदर्थप्रयोजनस्य युगपत् प्रयोगश्चनेन अभिहि
नत्वात् । अतोऽनुयाजोत्पत्तेः उत्कर्षकाया अभावात् दात्ति-
ष्णामिकौ हीमौ न उत्कर्षेताम् इति । अपि च अनु-
याजमाचम् उत्कर्ष क्षतार्थे शब्दे दात्तिष्णामिकौ हीमौः
स्वक्रमवाधो न भविष्यति इति । (५।१।१५ अ०) ।

— —

पुरोऽ शभिवासनानस्य दर्शनपक्षाधिकरणम् ।

तथाऽपूर्वम् ॥ २९ ॥

इर्थपूर्षमासयोर्वेदिः, हविरभिवासनोत्तरकाले समा-

ज्ञाता, सा अमावास्यायां प्रतिकृष्टते, पूर्वेद्यरमावास्यायां वेदिं करोति इति सा लपकृष्टमाणा ततोऽर्वाचीनान पदार्थानपकर्षति, न ? इति संशयः । उच्यते, मम्बन्धात प्रतिकर्षति । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः तथाऽपूर्वम्, अप्रकृति पूर्विकायाम् अमावास्यायां वेदिकरणं पूर्वेद्यराज्ञानम्, उभयोरपि खोभूते हविरभिवासनं, अभिवासनं कृत्वा अमावास्यायां वेदिः कर्त्तव्यः इति न शुल्यादीनाम् अन्यत भूत् कारणमस्ति, तस्मात् न अभिवासनात्ताः प्रतिकृष्टव्याः इति, अभिवासने च अपकृष्टमाणे हवीषि भज्ञी भवेतुः । (५।१।१६ अ०) ।

सात्त्वपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकत धिकरचम्

सात्त्वपनीया तृत्कषेद्गिहोवं सवनवद्वै-
गुण्यात् ॥ ३० ॥ (पृ०) ॥

ज्ञातुर्मास्येषु साकमेधावायवः सात्त्वपनीया नाम इष्टिः, मरुद्गाः सात्त्वपनीयां मध्यन्दिने चक्रं निर्वृपति इति, सा दैवात् मानुषात् वा प्रतिबन्धात् उत्कृष्टमाणा अग्निहोत्रम् उत्कर्षेत्, न वा ? इति संशये, उच्यते, सात्त्वपनीया तु उत्कर्षेत् अग्निहोत्रं सवनवत् वैगुण्यात्, यदि न उत्कर्षेत् आग्निहोत्रसवनेऽग्निहोत्रकाले उडृते अग्ना यज्ञिनहोत्रं विगुणं स्यात् तस्मात् उत्कृष्टव्यं, सवनवत्, यज्ञा प्रातःसवनं दैवात् मानुषात् वा प्रतिबन्धात् उत्कृष्ट

मात्रं माध्यमिद्दिं सवनम् उत्कर्षति इति, एवम् अचापि
द्रष्टव्यम् ।

अव्याखायाच्च ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

एवं सान्तपनीयम् अभिहोक्त्रेण न व्यवहितं भविष्यति
इति, तत्र क्रमोऽनुग्रहीयते । क्रमभेदे च दोषः शूयते, अप
वा एतत् यज्ञाच्छ्रव्यते, यदन्यस्य तन्मे वितर्तेऽन्यस्य तन्म
प्रतीयते इति ।

असम्बधात् नोत्कर्षेत् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

न अभिहोक्त्रस्य सान्तपनीया अङ्गः, न सान्तपनीयायां
वा अभिहोक्त्रं, तेन नासावभिहोक्त्रस्य परमात् कर्त्तव्या
अतो न अभिहोक्त्रम् उत्क्रष्टव्यम् ।

प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

प्रापं च अभिहोक्त्रस्य निमित्तं, सायं जुहोति, प्राप-
जुहाति, उदिते जुडाति, अनुदिते जुहोति, प्रथमास्तु
मिते जुडाति, सन्ध्यौ जुहं ति नचत्राणि दृष्टा जुहोति
इति, तत् न अतिक्रिमितव्यं, तस्मात् अपि न उत्कर्षः ।
यदुक्तं दैगुण्यम् इति, उत्कर्षऽपि दैगुण्यं कालान्वत्वात् ।
अङ्गप्रापिर्जप्त्वः कालविधिर्वाध्याम् इति चेत् । न,
कालस्य निमित्तत्वात्, तदपाये अनुत्तमेव सर्वं क्रियेत,
निमित्तं च अनुपादेयत्वेन अवश्यात् सप्तमी हि आधा-
रादिष्वसम्भवात् निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या । अथ यदुक्त
सवनवत् उत्क्रष्टव्यम् इति, तदुच्यते,

सम्बधात् सव नोत्कर्षः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

सम्बद्धं हि सवनं सवनेन, एकाङ्गतु सम्बन्धात्, तत्
उत्क्रष्टते । (५।१।१७) ।

— — —

उक्तातुरीवेन वीक्ष्यत्वर्थाधिकरणम् ।

षोडशी चोक्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

ज्योतिष्ठोमि श्रूयते, षोडशिनं प्रकृत्य, तं पराचमुक्त्येभ्यो
विगृह्णाति इति, यदा दैशान् मानुषात् वा प्रतिबन्धात्
उक्त्यानि उत्क्रष्टन्ते, किम् तदा षोडशी उत्क्रष्टव्यः ।
न? इति भवति संययः । किं प्राप्तम्? न उत्क्रष्टव्यः ।
कृतः? । एवं स्तोत्रं स्त्रियन् काले षोडशिनः कृतं भवि-
त्यति इति समयाद्युपिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रम् उपा-
करोति इति । तस्मात् अनुत्कर्षः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, षोडशी च उत्क्रष्टव्यः । कस्मात्? ।
उक्त्यसंयोगात्, उत्क्रष्टसंयोगो हि षड्शिनो भवति, तं
पराचम् उक्त्येभ्यो विगृह्णाति इति । तस्मात् उत्क्रष्टव्यः
षोडशी । यदुक्तं, षोडशिनस्तोत्रकालेन अवर्जनं भविष्यति
इति उच्चने, स्तोत्रक्रममनुरक्षमानस्य प्रधानक्रमो विक
भ्येत । तस्मात् न स्तोत्रक्रमाऽऽतुरोद्धर्वः । उभयं न शक्यम
अनुरक्षीतुम्, यहं वा गटहीत्वा चमसं वीक्षीय स्तोत्रम्
उपाकरोति इति श्रूयते । तस्मात् उत्क्रष्टव्यः षोडशी
इति । (५।१।१८ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्त्रामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये पञ्च
मस्ताद्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ पञ्चमे अध्याये द्वितीयः पादः ।

—::—

वाजपेयपशुर्मा सर्वेषामिकदीपाकरणादि धर्मानुषानाभिकरणम् ।

(पदार्थानुसमयन्वायः) ॥

सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वं कर्म^१
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनाशभते इति
शूयते अग्नीषोमौये च पश्यो पशुधर्माः समामूताः चोदकन
पासाः । तेषु संशयः, किम् एकस्य आदेरारभ्य धर्माः न
मर्वन् कल्पा, द्वितीयस्य पुनरादित उपज्ञमितव्याः पथ
प्रवामः तावत् सर्वेषां कर्त्तव्यः, ततो द्वितीयः ? इति ।
कि प्राप्तम् ? एकैकस्य सर्वे अपवर्जवितव्याः इति ।
कृतः ? । प्रधानासत्तेऽनुयहाय, इतरथा प्रधानासत्तिर्विषय
प्रकर्षेत । यथा बहुषु अखेषु प्रतिष्ठहीतेषु ये पुरोडाशाः,
तेषु नैकजातीयानुसमयः, एवम् इहापि इति ।

सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्वत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

एकजातीयानुसमयः कर्त्तव्यः । किम् एवं भवि-
ष्यति ? । सहत्वं अनुयहीयते, तत्सहत्वम् शूयते, वैश्व-
देवीं कल्पा पशुभिवरमित इति । एकमिन् काले पशुनां
प्रवारः ।

नगु एवं सति पूर्वस्य पदार्थस्य उत्तरः पदार्थः पशु-
न्तरव्यापारेण व्यवधीयते । नैष दोषः एवमपि ज्ञातमेव

अनुपूर्ये योऽमौ पञ्चत्री व्यापारः स एवामौ, न पदा
र्थात्मरं, पदार्थात्मरेण व्यवधानं भवति ।

कारणादभ्याहतिः ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुत्तं, बहुषु पुरोडाशेषु न एकज्ञातीयानुसमय
इति, तत परिहर्त्तव्यम्, अब उच्यते, मुत्तं तच, यत् कार
णात् अभ्याहतिः एकज्ञातीयानुसमये हि क्रियमाणे सह
स्त्रस्य अधिक्षयते छते प्रब्रह्मः शुष्टेत्, तस्य च प्रथनं न
गम्येत कर्तुम् ॥ (५।२।१ आ०) ।

अब वा अविकरणात्मरम्,

— —

सहस्राहतिसहस्रसि एवैकस एकदा सर्वपर्वानुहानाधिकरणम् ।

(काञ्चानुसमयन्यायः) ॥

कारणादभ्याहतिः ॥ ३ ॥

अनेकसहस्राखप्रतिग्रहे तत्त्वानुहानम् इति पूर्वः पञ्च
काञ्चानुसमयोऽभ्युपेतव्यः इति मिहान्तः ॥ (५।२।२ आ०)

— — —

मुष्टिकपालादीनाम् ममुदायानुसमयाधिकरणम् ।

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनष्ट
चैकेन ॥ ४ ॥ (पू०)

मुष्ट्यादिषु संशयः, किं मुष्टिना अनुसमयः, उत चतुर्भि
सुष्टिभिः ? इति । किं प्राप्तम् ? मुष्टिना इति । कुतः ? ,
एकमुष्टिनिर्वापो हि एकः पदार्थः, न चतुर्मुष्टिनिर्वापः ;

कथम् ? । एकस्मिन् मुष्टौ निरुपे यतीभावः पर्यवस्थति, न
शक्य वदितुम् न किञ्चित् निरुपम् इति, न च, निरुपे
निर्वापी न कृतः स्यात्, न च मुष्टिमात्रेण निरुपेन न
प्रयोजनं, न हि एकस्मिन्, अनिरुपे चत्वारः सम्भवन्ति.
मुष्टिसमानाधिकरणो हि चतुःशब्दः, तस्मात् मुष्टिना
अनुसमयः कार्यः । एवं, कपालान् उपदधाति इति, तथा
भृद्यादवद्यति पूर्वार्द्धादवद्यति, तथा, अङ्गेऽभ्यङ्गेऽवर्णता
पावयति इति ॥

सर्वाणि त्वं कक्षार्थत्वादेषां तद्दुग्धत्वात् ॥५
(सि०)

सर्वाणि तु समाप्त अनुसमेयात्, नैकमुष्टिनिर्वापः
एवार्थः, चतुःसङ्ख्यत्वात् निर्वापस्य । कथं चतुःसङ्ख्यता ? ।
चतुःशब्दस्य निर्वापतिवा सम्बन्धात्, एवं सङ्ख कर्मणा, अनेक
गुणविधानं त्वाय्य, इतरथा, मुष्टिसम्बन्धे सति वाक्यभेदः
प्रसञ्जयेत । अनिर्वापाङ्गं च स्यात् तथोपधानादिष्वपि
अष्टाकपालम् एकादशकपालं निर्वापति इति निहेशःत् ।
हिरवद्यति विरभ्यङ्गेऽवे एकविंशत्या पावयति इति सङ्खरा-
दीनाम् क्रियागुणलँ भवति । तस्मात् समुदायेन अनु
समयः इति ॥ (५।२।३ अ०) ॥

— —

अवदानस्य प्रदानान्तागुणसमयाधिकरणम् ॥

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तद्द्वं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥
दर्घपूर्णमासयोः शूद्रते, हिहैविषोऽवयति इति । तत्र

संशयः, किं अवदानेन अनुसमयः, उतावदानेन प्रदानान्तेन ? इति । किं प्राप्तम् ? अवदानेन इति ब्रूमः । कुतः ? पृथक् पदार्थत्वात्, पृथक् पदार्थो हि अवदानं यतीभावस्य पर्यन्तसानात्, अवद्यतिवचनात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, संयुक्ते तु पक्षमात् तदङ्गं स्यात्, इतरस्य तदर्थत्वात्, न अवदानं पृथक् पदार्थः प्रदानस्य स उपक्रमः इतरथा अवद्यते अहर्व्याप्ता स्यात् । सङ्घाविशेषविधानार्थम् च पुनर्वचनम् । तस्मात् पदार्थाविद्यवोऽवदानं, न च अवद्यतसङ्गते प्रयोगवचनेन उच्चते, तस्मात् प्रदानान्तेन अनुसमयः इति ॥ ५ ॥ २ । ४ अ०) ॥

— —

अस्त्रादैः परिव्याख्यानानुसमयाधिकरणम् ॥

वचनात् परिव्याख्यानानुस्त्रादिस्यात् ॥ ७ ॥

(सि०) ॥

ज्योतिष्ठाने अम्बीषोमीयपश्ची यूपस्य अस्त्रादैः पदार्थाः श्रूयन्ते, तेषु यूपैकादशित्यां प्राप्तेषु संशयः, किं अस्त्रादीनाम् एकैकेन अनुसमयः, उत अस्त्रादिना परिव्याख्यानान्तेन ? इति । किं प्राप्तम् ? परिव्याख्यानाम् अस्त्रादिस्यात् । कुतः ? । वचनात्, वचनमिदं भवति अस्त्रादियज्ञमानो यथं नावस्त्रजेत् आ परिव्याख्यात् इति न च शक्य वहृष्टस्त्रादिना अनुसमयः कर्तुम्, न च अनुपस्त्रयम् : तस्मात् परिव्याख्यान्तेन अनुसमयः ॥

कारणादानवसर्गः स्यात् यथा पाचहृषिः ॥८॥

(पू०)

महत्वस्य प्रापकः प्रयोगवचनोऽनुग्रहीयते इति पदार्थेन
अनुसमयः । अनवसर्गः च प्रकृतौ अर्थात् कृतः साहाय्यं
यजमानेन अध्यर्थाः, एवं दृष्टार्थता अनवसर्गस्य, इतरथा
अदृष्टार्थता स्यात् न च, अर्थात् कृतं चोदकः प्रापयति ।
तस्मात् यूपान्तरेणाच्छ्रितव्येन कारणेन अवस्थजेत्, यथा
पृथग्दाच्येन अनुयाजान् यजति इति अर्थात् तस्य धारणार्थं
पाचनिष्ठ्यते ॥

न वा शब्दकृतत्वान्नायमात्रमितरदर्थात्पात्
विवृष्टिः ॥ ६ ॥ (पू० नि०) ॥

न वैतत्पदार्थेन अनुसमयः इति, परिव्याणाम्तेन
पदार्थकार्णेन अनुसमयः स्यात्, शब्दकृतं हि प्रकृतौ अन
वसमज्जेन, शब्दोति हि चक्षेऽपि यजमानात्, अध्यर्थः यूप-
मञ्चश्रितस्मृ । सौकर्यम् इति चेत् विधिशब्दो वाञ्छ्वेत
दृष्टार्थता एवं हि नियम्येत भोजने प्राड्मुखता इव,
अतोऽसुभवात्, पदार्थकार्णेन अनुसमयः, प्रयोगवचनस्य
च ल्यायमाचलं, चोदकः ततो वलीयान्, पाचविवृष्टि-
मूर्खर्थात् कर्तव्या ॥ (५ । २ । ५ अ०) ॥

दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम् ॥

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वेकत्वात् १० ॥
(पू०) ॥

बाजपेये प्राजापत्याः पश्वः । तेषु मन्देहः, किम् एकै-
कम्य पश्चादैवतानि अवदाय ततः सौविष्टक्तानि, तत
ऐडानि । अथ दैवतैदैवतानामनुसमयः, सौविष्टक्तैः
सौविष्टक्तानाम्, ऐडैरैडानाम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम्
एकैकस्य कृत्स्नानि अवदाय ततो होतव्यं प्रकृतौ वचनात्,
एतत्कृतं प्राजापत्येष्वपि चोदकेनैव प्राप्नोति ॥

दैवतैवैककम्यात् ॥ ११ ॥ (मि०)

न एतदेवम्, दैवतैः दैवतानां, सौविष्टक्तैः सौविष्ट-
क्तानाम्, ऐडैरैडानाम् इति । कम्यात् ? । ऐककम्यात्, एवं
महकृतं भवति, यच्च वचनात् प्रकृतौ कृत्स्नावदानम् इति,
दैवतानि अवदाय न तावति एव होतव्यं, सौविष्टक्तानि
अवदेयानि सौविष्टक्तानि अवदाय न तावत्येष होतव्यं
ऐडानि अवदेयानि इति प्रकृतौ शूद्रते, तत् इह दैवतैदैव-
तानाम् अनुसमय कुर्वेन प्राकृतं धर्मं वाचेत, दैवतानि
अवदाय नैव जुहोति सौविष्टक्तानि अवद्यति इति ।
अथ सौविष्टक्तानि अवदाय नैव जुहोति ऐडानि अव-
द्यति इति । तस्मात् पदार्थमाचेण अनुसमयः इति ॥

मन्त्रस्य चार्धवच्चत्वात् ॥ १२ ॥ (यु०)

एवं मनोतामन्त्रस्तन्म भविष्यति, इतरथा पर्यायेणैव

स्यात् । तस्मात् देवतैर्देवतानां सौविष्टक्षतैः सौविष्टक्षतानां
ऐडैरैडानाम् इति ॥ (५ । २ । ६ अ०) ॥

नानावीजेष्टौ उलूखलादीनाम् तत्ततापिकरणम् ॥

नानावीजेष्टेकमुलूखलं विभवात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

अस्मि राजसूये नानावीजेष्टिः, अस्मये गृहपतये सुती-
नामष्टकपालं निर्वपेत्, सोमाय बनस्पतये श्यामाकं चरम्
इत्येवमादि । अस्मि तु तत्र प्राक्षतोऽवहन्तिः तत्र
सन्देहः, किं तचैकम् उलूखलं पर्यायेण, उत योगपदेन
बहूनि ? इति कुतः संशयः ? । यदि क्षणात्तिनाधस्तरणा-
दयः पृथक् पदार्थाः, ततो भेदः अथ क्षणात्तिनास्तर-
णादि: तण्डुलनिर्वस्त्रम् एकः पदार्थः ततः तत्त्वम् इति ।
किं तावत् प्राप्तम् ? एकम् इति कुतः । पर्यायेण विभवात्,
एकस्त्र उपादानेन सिद्धे हिंतीश्वस्य उपादानम् अनर्थकं
स्यात् । तस्मात् तत्त्वम् इति ।

विवृहिवा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥
(पू०) ॥

विहिः उलूखलानां स्यात्, नियतं हि आनुपूर्वे
पाठक्षतं सहले सति उपपद्यते, पदार्थानां च अनुसमयः,
पृथक् पदार्थाश्च अधस्तरणादयो यतीभावस्य पर्यवसानात्
अधस्तरणादिभिः पदैरभिधानात् । तस्मात् विहिः
इति ।

एकं वा तगडुलभावाहै न्तेस्तदर्थत्वात् ॥१५॥(उ०)॥

एकं वा उलूखलं पर्यायिण स्यात्, एको हि अधस्तर-
णादिः तगडुलपर्यन्तः पदार्थः, स्तरणादिर्हन्तेस्तदर्थक्रमः
फलीकरणान्तश्च तस्यैष ग्रेषः, यतो हन्तिगडुलनिष्ठ-
त्वर्थः एवं स्तरणादीनां हन्तेश्च न अदृष्टार्थता भविष्यति :
तस्मात् तन्त्रम् इति । (५।२।७ अ०) ।

— — —

अद्योषांमीयपण्डी प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ।

विकारे त्वनुयाजानां प्रावभेदोऽर्थभेदात् स्यात् ॥

१६ ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमि पशुरम्नीषोमीयः तच्च श्रूयते, पृष्ठ-
दाच्चेन अनुयाजाम् यज्ञति इति । तत्र सन्देहः, किं
प्रयाजानुयाजानाम् एकं प्राचम् आच्यस्य पृष्ठदाच्यस्य च
भारणार्थम्, उत भिद्यते ? । किं प्राप्तं ? एकम् इति ।
कुतः ? । प्रकृतावेकं, प्रकृतिवत् इहापि एकेन भवितव्यम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, पात्रभेदः स्यात् । कुतः ? । अर्थभेदात्
शुद्धस्य प्रयाजा अर्थः, पृष्ठतोऽप्यनुयाजाः, पृष्ठति शुद्धमाणे
प्रयाजानां वैगुण्यं, शुद्धेऽनुयाजानाम् । न च, एकस्मिन्
पात्रे विविक्तं शक्यं कर्तुम् । मर्यादायामपि क्रियमाणायां
प्रदीयमानं संस्तुज्येत । अपि च आकारभेदादुपश्यतः उप-
भूत्वं विहन्येत । प्राणिमात्रपुक्षसा हि सा, एकपुक्षरात् ।

अथ उच्येत, पृष्ठदाच्यमप्याच्यमेव इति न मिथत्वं
दीषाय इति । नैतदेवं, प्रकृतौ उत्पवनावेच्छयोः प्रयो-

जनसेतत् यत् आच्यस्यापरेण द्रव्ये ग्र असंमग्रः । एवं चेन्
अनुपपदः, यत् प्रयाजा पृष्ठदाच्येन इच्ये रन् इति । अपि
च एवं सति अवश्यं हविषः काचित् मात्रा अपनीयते ।
न च शक्यं, प्रयाजकार्येऽवसितेऽन्याजार्थं यहीतुम्, प्रकृता-
विकालं यहस्यम्, इहापि एककालमेव कर्त्त्वम् ।
तमात् पात्रभेदः इति । (५।२।८ अ०) ।

— — —

नारिष्टहीमधीपहं सपुत्रताभिकरणम् ।

**प्रकृतैः पूर्वीतत्वादपर्वमन्ते स्याद्व इवोदितस्य
शिष्यान्तम् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥**

अमौ नक्षेष्यां चूयते, अन्ये कृत्तिकाभ्यः पुरोडा-
शमठाकयालं निव॑पेत् सोऽच जुहोति, अम्ये स्वाहा,
कृत्तिकाभ्यः स्वाहा इवेषमादिहोमाः समाच्चाताः ।
मन्ति तु प्रकृतौ नारिष्टहोमाः । तत्र सन्देहः, किं नारि-
ष्टहोमाः पूर्वम्, उत उपहोमाः ? इति संशये उच्यते
प्राकृतं पूर्वं, वैकृतमन्ते स्यात् इति । कृतः ? । चोदितस्य
परिपूर्णस्य शेष आव्यायते, यथा जातस्य पुत्रस्य क्रीड-
नकम् ।

**मुख्यानन्तर्यमात्रेयमन्ते न तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात्
प्राकृतानाम् व्यवायः स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥**

आवेदो मन्यते स्य, मुख्यानन्तर्यं वैकृतस्य, पश्यात् तु
प्राकृतं प्रयुक्त्येत । प्रधानानन्तरं वैकृतस्य पाठः प्रत्यक्षः

तस्मात् पूर्वम् उपहोमाः ततो नारिष्ठहोमाः इति । प्राक्तानां व्यवायः स्वात्, यतः ते न चूयन्ते ।

अन्ते तु वाहरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥

१६ ॥ (उ०) ॥

वाहरायणसु आचार्यो मन्त्रते स्म, अन्ते वैक्षतानां प्रयोगः इति । कुतः ? । प्रधानशब्दगृहीतत्वात्, प्राक्तानामङ्गानाम् प्रधानशब्दगृहीतत्वं, तत्प्रधानशब्दगृहीतानि हि प्रक्षतानि अङ्गानि, तस्मात् च प्रधानशब्दात् परमेतत्, सोऽन्य जुहोति अन्ये स्वाहा लक्षिकाभ्यः स्वाहा इत्येवमादि । तस्मात् प्रत्यक्षादेव क्रमाद्वारिष्ठहोमेभ्यः पराच्च उपहोमाः इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥ (य०) ॥

अन्यार्थोऽपि चेतमर्थं दर्शयति, अध्वरस्य पूर्वमध्याम्बेदप प्रेत्येतत् कर्म, यद्ग्निकर्म इति । पश्चात्समाक्षातस्य पश्चात् प्रयोगं दर्शयति । (५।२।८ अ०) ।

— —

विदेवगादोनामभिवेकपूर्वताधिकरणम् ।

कृतदेशात् पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात् न्यायमावमितरत् ॥ २१ ॥

राजसूये चूयते, चौष्टीति शौनःशैफमाख्याषयति, अभिषिञ्चने इति । तद्र उन्दे हः, किम् देव रादीनामङ्गले

प्रयोगः उत अभिषेकात् पूर्वम् ? इति । किम् प्राप्तम् ? अन्ते तु वादरायणः इत्यन्ते प्रयोगः कर्तव्यः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः कुतदेशात् अभिषेकात् पूर्वं तु प्रयोगः, कुतदेशो हि अभिषेकः माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते इति प्रत्यक्षानुयहायाभिषेकात् पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । न्यायमात्रम् इतरत्, अन्ते तु वादरायणः इति । (प्रा॒ १० अ०) ।

— —

माविवहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ।

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वान्निश्चिन्तु इति । तत्र दीक्षणीयायाः पूर्वं सावित्रहोमाः उत्तामश्वरणम्, इष्टकाः पशुश्च इत्येतदाच्चातम् । किं तदेव पूर्वं कर्तव्यम्, कुत दीक्षणीया ? इति । किं प्राप्तम् ? वैकृतानामन्ते प्रयोगः अन्ते तु वादरायणः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, पूर्वं सावित्रहोमाः, इष्टकाः, पशुरुद्धासश्वरणं च । कुतः ? । प्रत्यक्षपाठात्, पुनः तत्र दीक्षणीया आच्चाता, तस्याच्च पुरस्तात् सावित्रहोमा इष्टकाः पशुरुद्धासश्वरणं च । तस्मात् तंषां पूर्वं प्रयोगः इति । (प्रा॑ ११ अ०) ।

— —

याजमानसंकादाचारं रुक्मप्रतिसंकारान् पूर्वमाविताधिकरणम् ।

सन्निपातश्चेत् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

अग्नौ दीक्षणीयायाः परतो रुक्मप्रतिसोचनादि

आत्मातं, तस्मिन् एव क्रमे चोदकेन दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः । तच सन्देहः, किम् अनियमः, उत पूर्वं रक्ष-प्रतिमोचनादि, उत दीक्षितसंस्काराः? इति । किं प्राप्तम्? अनियमः । अथ वा, यदा प्रत्यक्षपाठक्रमात् दीक्षणीयायाः पुरते उख्वासभरणादयः, एवं रक्षादतिमोचनादीनि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, दीक्षितसंस्काराः पूर्वं कर्त्तव्याः इति । कुतः? । दीक्षणीयां प्रतियः पाठक्रमः, यदा च चोदकः, तद्वीभवेत्पि परस्तात् दीक्षणीयायाः कार्याः । यः तेषां परस्परापेक्षः क्रमः, तद्र न कश्चिदुखासभरणम्येन प्रत्यक्षः पाठक्रमः पूर्वत्वम् साधयति । अस्ति तु संस्काराणां प्रकृतौ पूर्वं पाठः, विकृतौ रक्षाप्रतिमोचनस्य उत्तरः, तेन यद्वाक्त एव क्रमः स्वात्, अन्ते वैकृतम् इति । अथ किमर्थं सत्रिपात आयह्यते? । ननु अयं सत्रिपात एव व्यक्तः । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत्, यदा

ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युः, प्राप्ताः नं परमां गतिम् इति । तस्मात् न हीषः इति । (५।२।१२ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ पञ्चमे अध्याये लृतीयः पादः ।

—०—

प्रयाजादीनाम् एकादशादिसङ्गायाः सर्वसम्याद्यतादिकारकम् ।

**विवृद्धिः कर्मभेदात्पृष्ठदात्यवत्स्थ तस्मोप-
दिश्येत ॥ १ ॥ (पू०) ॥**

अम्बीषोमीये पश्चौ शूयते, एकादशं प्रयाजान् यजति
एकादशानुयाजान् यजति इति । चातुर्मास्येषु नवं प्रया-
जान् यजति नवं अनुयाजान् यजति इति । अम्बो शूयते,
मङ्गपसदः इति । तत्र सन्देहः, किं प्रतिप्रयाजमेकादश-
सङ्गा प्रत्यनुयाजं च, तथा चातुर्मास्येषु नवसङ्गा, तथा
अम्बो चोपसम्भु पट्सङ्गा, उत सर्वसम्यादा सङ्गा ?
इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिप्रधानं सङ्गा भिद्यते इति ।
कृतः ? । भिक्षानि हि तानि कर्मणि, तानि च प्रधा-
नानि प्रति, सङ्गा शूयते । प्रधानसन्निधौ च गुणः शिष्ट-
माणः प्रतिप्रधानस्तिवृत्ते, यथा पृष्ठदात्येनानुयाजान्
यजति इति प्रत्यनुयाजं पृष्ठता गुणो भिद्यते एवम्
इहापि इति ।

अपि वा सर्वं सङ्गत्वादिकारः प्रतीयेत ॥ २ ॥ (मि०) ॥

सर्वं सम्यादा सङ्गा कल्प्यते । कृतः ? । पृष्ठकृत-
निवेशिनी हि सङ्गा असति पृष्ठकृत्यासेन कल्प्यते,
यावत्त्वसम्भवो भेदस्य, तावत्येवाभ्यस्येत, यावति सम्भवति
तावति पृष्ठकृत्वनिवेश एव त्वाम्बः, तस्मात् सर्वं सम्यादैव

मङ्गा यनु पृथिव्यात् इति, न, पृथता एतस्य न संभवति, न असौ पृथक्त्वनिवेशिनी, न च, एकस्य क्रियमाणा सर्वेषां तत्त्वेणोपकरोति इति । तस्मात् अवश्य भेत्तव्या, तत्त्वेण तु उपकरोति सङ्गगा, इतरापेक्षा हि मा भवति । एवं सति सहत्वस्य प्रापकः प्रयोगवचनोऽनुयही अते इति । (५।३।१ अ०) ।

— —

प्रथमादीनां तिसृष्टासुपसदां स्वस्थानाहस्यधिकारणम् ।

स्वस्थानात् विवृथ्येरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥३॥

उपसङ्गु सन्देहः, किम् आहृत्तिर्दण्डकलितवत्, उत स्वस्थानात् विवर्हन्ते ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? आवर्त्तनीयानामर्थानःमेष धर्मः यदुत दण्डकलितवत्, यो हि उच्चते, चिरनुवाकः पञ्चताम् इति स आदित आरम्भी परिसमाप्य पुनरादित आरम्भः, तस्मात् दण्डकलितवदाहृतिः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स्वस्थानात् विवर्हितुमहेति । कुतः ? । कृतानुपूर्व्यत्वात् कृतमानुपूर्व्यं न उपसङ्गु, प्रथमां कृत्वा मध्यमा कर्त्तव्या, तत उत्तमा इति । तत्र वर्णिदण्डकलितवदाहृतिः स्थात्, उत्तमां कृत्वा पुनराद्याया अभ्यासे क्रियमाणेऽस्थाने सा विवृद्धिः कृता भवति । स्वस्थानविवृद्धौ नैष होषः । तस्मात् स्वस्थाने विवृद्धिः इति । (५।३।२ अ०) ।

— —

सामिधेनीषु आगत्त्वामन्ते निवेशाधिकरणम् ।

**समिध्यमानवतौ समिहवतौ चान्तरेण धार्थाः
स्युद्यावापूर्थिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ४ ॥ (पृ०)॥**

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यः सामिधेनीरन्वाह इति ।
तच काम्याः सामिधेनीकल्याः एकविंशतिमनुब्रूयात्
प्रतिष्ठाकामस्य इत्येवमादयः, तच आगमेन सङ्क्षयापूरणां
वक्ष्यते । तत्र सन्देहः, किम् आगत्त्वामन्ते निवेशः, उत्त
समिध्यमानवतौ समिहवतौ च अन्तरेण निवेशः ? इति ।
किं तावत् प्राप्तम् ? अन्ते निवेशः, अन्ते तु वाहरायणः
(५।२।१८ स०) इत्यनेन न्यायेन इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः
समिध्यमानवतौ समिहवतौ च अन्तरेण निवेशः इति ।
कुतः ? । द्यावापूर्थिव्योरन्तराले समर्हणात् संस्कारादि-
त्यर्थः, इयं वै समिध्यमानवती, असौ समिहवती, यद-
न्तरा, तदाया इत्यन्तरिक्षसंस्तुतेऽस्मिन् अन्तराले विधीयन्ते ।
तस्मात् न अन्ते स्युः इति ।

तच्छब्दो वा ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

अथ वा या धार्थाशब्दिकाः, ताः तच भवितुमर्हन्ति,
तेन शब्देन तच संस्कारः, संस्कारात् विधानं, यथा, पृथुपा-
जवत्यौ धार्थे उच्चिक्कुभौ धार्थे इति । काः पुनरेता
धार्थाः इति नाम ? न अस्य शब्दस्य प्रसिद्धिम् उपलभा-
महे । उच्चते, सामिधेन्यो धार्थाः । कुतः ? । एवं हि
भगवतः पाणिनेवं चनं “पार्थ-साक्षाय निकाय-धार्था
मान हवि निर्वास सामिधेनीषु” (३।१।२८ स०) इति,

अस्मात् वचनात् चुतिमङ्गुमिमीमहे । कतमासु सामिधं
नीषु ? इति । उच्यते, अविशेषात् सर्वास्ति गम्यते, इह
तु समिश्रनानश्तों समिद्वर्तीं च अन्तरेण धार्याः स्युः
इति, सर्वासु सामिधेनीषु सतीषु धार्यावचनात् विशिष्टानां
सामिधेनीनां धार्याशब्दः इति गम्यते ।

ननु पाणिनिवचनाद्विशेषेण सर्वा धार्याः । न
इत्याह, विशिष्टाख्यपि वचनम् लप्पद्यते एव । यदि
विशिष्टाः ततः काः ? इति । उच्यते, यासु धार्या
शब्दः शृण्यते, ताः तावत् धार्याः, तासु च धार्यासु सतीषु
वचनम् अर्थवत् भवति । अर्थवति च सति वचते न अन्या
धार्याः, प्रमाणाभावात् इति ।

उच्चिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥ ६ ॥ (य०) ॥

उच्चिक्कुभोः च अन्ते प्रयोगो दृश्यते, यज्ञगत्या परि
देव्यादन्तं यज्ञं गच्छेत्, अथ यज्ञिष्टुभा परिदधार्ति नाल
गच्छति इति । ननु चिष्टभ्य अन्ते दृश्यते न उच्चिक्कुभो
इति । उच्यते, चिष्टभमेवायम् उच्चिक्कुभो इति ब्रन्ते ।
कथम् ? । चिष्टभो वीर्यम् इत्येवमन्ते मन्तुतेः चिष्टभो वा
एतदीर्यं यत् उच्चिक्कुभो इति कारणे कार्यवत् उपचारः
कृतः ॥ (५ । ३ । ३ अ०) ॥

— — —

वहिष्यवमाने आगल्नां पर्यमानकालताधिकरणम् ।

**स्तोमविद्वो वहिष्य गमाने पुरस्तायर्यामादाग-
न्तवः स्युस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहि ॥ ७ ॥ (प०) ॥**

सन्ति विष्णुम् शोभकाः क्रतवः एकविशेन अतिराचेण
प्रजाकामं वाजयेयुस्त्रिणवेन शोजस्त्रामं च यस्त्रिंशेन प्रति
ष्ठाकामम् इति, तत्र आगमेन सङ्घापूरणं वल्लते । अथ
वहिष्ठवमाने वै कृतेषु आनीयमानेषु भवति संशयः । किं
वै कृतानामन्ते निवेशः, उत प्राक् पर्यासात् ? इति । किं
प्राप्तम् ? पुरस्तात् पर्यासादागन्तवः स्युः, तथा हि दृष्टं
द्वादशाहं, स्तोत्रियादुरुपौ लृचौ भवतः हृषग्वन्तस्तृचाः
भवन्ति, द्वच उत्तमः पर्यासः इति इहायि प्राक् पर्यासा
दागन्तुभिर्भवितव्यम् ॥

पर्यास द्वृति चान्तास्या ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

पर्यासशब्दस्त्र अन्तवचनां लोके दृश्यते, यथा, स्तोत्रपर्यासः
न दृपर्यासः इति । एवं पर्यासाऽन्ते कृतो भविष्यति ।

अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

अन्ते वा एव चातीयक वैकृतं स्यात्, उत्तमः, अन्ते तु
द्वादशायणः (पा॒॥१८ सू०) इति ।

वचनात् द्वादशाहं ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

अथ यदुक्तम्, तथाहि दृष्टं द्वादशाहे इति, तत्परि
हत्त्वयम् । अत उच्चर्त, वचनात् द्वादशाहे भवति, स्तोत्रि
यादुरुपौ लृचौ भवतः हृषग्वन्तस्तृचाः भवन्ति, द्वच उत्तमः
पर्यासः इति । न हि वचनस्य अनिभारोऽस्ति ।

अतहिकारस्त्र ॥ ११ ॥ (१ यु०) ॥

न च, अथं तहिकारः, यत्ततो धर्मान् गुह्यीयात्
इति ।

तदिकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥ (२५०) ॥

योऽपि तदिकारः, तचाप्यन्ते एव निवेशः । कुतः ? ।
अपूर्वत्वात्, हृषण्डतां लक्षानाम्, हृषण्डन्ते एव प्राक्पर्या-
सात्, यावत् वचनं वाचनिकं न सद्यम् उपसङ्क्रांमति ।
(५।३।४ अ०)

तदैवाग्न्त्रां सामां मध्यं निवेशाधिकरणम् ।

अन्ते तूतरयोर्हृष्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

इहापि विहृष्टीमकाः क्रतव उदाहरणम् । तत्र
उत्तरयोः पदमानयोः साम्नामागमः इति वस्तुते (१०
अ०) । तत्र आगम्यमानेषु सामसु सन्देहः, किं तेषामन्ते
निवेशः, उत गायत्री-हृष्यनुष्टुप्सु ? इति । किं प्राप्तम् ?
अन्ते उत्तरयोर्हृष्यात् । उत्तः अत्र न्यायः, अन्ते तु वाद-
रायणः इति । तस्मात् अन्ते निवेशः इति ।

अपि वा गायत्री-हृष्यनुष्टुप्सु वचनात् ॥ १४ ॥

(सि०) ॥

गायत्री-हृष्यनुष्टुप्सु निवेशः । कस्मात् ? । वचनात्,
त्रीणि ह वै यज्ञस्य उदराणि गायत्री-हृष्यनुष्टुप्सिः ।
अत श्वेष आवपन्ति अत एवोऽपन्ति इति वचनेन अस्ति
उपालभः । तस्मात् न एषाम् अन्ते निवेशः इति । (५।३।
५ अ०) ।

यहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः ।

यहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्थात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

ओपानुवाक्ये काण्डे यहा इष्टकाश समान्नाताः एष
वै हविषा हविर्यजते, यो दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते
इति, तथा, परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽश्च गृह्णाति
इति, तथा इष्टकाशिचिष्ठीरूपदधाति, वच्चिष्ठीरूपदधाति,
भूर्तष्टका उपदधाति इति । तत्र सन्देहः, किं यहेष्टक-
मौपानुवाक्यं सवनशेषश्चितिशेषश्च, अथ किं क्रतुशेषोऽग्नि-
शेषश्च ? इति । किं प्राप्तम् ? सवनचितिशेषः । कुतः ? ।
यहैः सवनानि आरभ्यन्ते, इष्टकाभिश्चितयः, यच्च येन
आरभ्यते तत्तदङ्गम् ।

क्रत्वग्निशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपूर्वस्य ॥

१६ ॥ (सि०) ॥

क्रत्वग्निशेषः स्थात् । कुतः ? । चोदितत्वात्, अग्नि-
शेत्यः श्रूयते, य एवं विहानग्निं चिनुते इति, न चिति-
शेत्या, इष्टकाचयनेन अग्निश्चेत्यः श्रूयते, अग्निम् इति
हितीयानिहेश्यात्, तथा यो दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय
यजते इति अदाभ्यस्य यजतिना सम्बन्धः, तथा अशोः ।
तस्मात् सक्षात् यागसम्बन्धं क्रत्वा क्रतार्थः शब्दो भवति,
श्रुतं सम्बन्धम् अभिनिर्वर्त्य । तथा सक्षद्ग्निसम्बन्धं

क्लवा क्लतो मन्येत्, अचोदना चितिसबनयोः, न हि ते
कर्त्तव्यतया चायेत्, परायं हि तयोः श्रवणम् । किं प्रयो
जनम् ? । सबनचितिशेषत्वे, प्रति सबनं ग्रहणं प्रति-चिति
च इष्टकोपधानं । क्लवमिशेषत्वे सकृत् ग्रहणोपधाने ।
(प्राप्ति अ०) ।

— —

विविक्षार्दीनः मध्यमचितादुपदानाधिकरणम् ।

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥ (पू०) ॥

श्रीपानुवाक्ये शूयते, चित्रिणीकृपदधाति, वज्रिणीकृप
दधाति इति । तत्र सन्देहः, किम् एताः पञ्चम्यां चिता
वृपधेयाः, उत मध्यमायाम् ? इति । किं प्राप्तम् ? पञ्च
म्याम् एवेष्टकाः क्लतक्रमाः अन्या नैताभिर्यविष्टन्ते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ (य०) ॥

आवपनं वा उत्तमा चितिः अन्या इष्टका उपदधाति
इति ।

मध्यमायान्तु वचनात् ब्राह्मणवत्यः ॥ १९ ॥ (सिं) ॥

नैवैता अन्त्यायां चितौ । कस्यां तर्हि ? । सध्यमायाम् !
कुतः ? । ब्राह्मणवत्यः एता इष्टकाः, तासां मध्यमा चिति-
राज्ञायते, यां वै काञ्चित् ब्राह्मणवतीम् इष्टकाम् अभि-
जानीयात्, तां मध्यमायां चितादुपदधात् इति । न तु

सर्वा इवेष्टका ब्राह्मणश्चः । न इयाह, अपरा लिङ्ग-
क्रमात् समाख्यानाच्च । तस्मात् एता नान्ते स्युः इति ।
(५।३।७ अ०) ।

लोकम्यूजातः पूर्वं चिरिणादुपधानाधिकरणम् ॥

प्राक्लोकम्यूणायास्तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

‘अपानुवाक्ये कागडे इष्टकाः समाख्याताः वच्चिगो-
कुपदधाति, चिरिणीरुपदधाति, भूतेष्टका उपदधाति
इति । तत्र इदं समधिगतं, मध्यमायां चितावुपर्खयाः
इति । तत्र सन्देहः, किं प्राक् लोकम्यूणायाः, उत
पश्चात् ? इति । किं प्राप्तम् ? अन्ते तु वादरायणः इति ।
एवं प्राप्ते उच्यते, प्राक् लोकम्यूणायाः तस्याः सम्पूरणा-
र्थत्वात्, सम्पूरणार्थता तस्याः श्रूयते, यदेवास्मीन्,
यच्छिद्रं, तत् अनया पूरयति लोकं पृण च्छिद्रं पृण
इति । अपूर्वत्वात् वार्यस्य, विविरेवायं संस्कवेन इति
गम्यते । तस्मात् प्राक् लोकम्यूणायाः स्यात् । (५।३।८
अ०) ।

इटिसंस्कृतापाविहीनादुष्टानाधिकरणम् ॥

संकृते कर्म संस्काराणान्तर्दर्थत्वात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

आधाने सन्ति पवमानेष्टयः । सन्ति च नियतानि

कर्माणि, अग्निहोत्रादीनि । अनियतानि च ऐन्द्राग्ना-
दीनि । तत्र सन्देहः, किं पवमानेष्टिः कल्पा कर्माणि
प्रतिपत्तव्यानि, उत आहितमाचेषु अग्निषु ? इति । किं
प्राप्तम् ? आहितमाचेषु इति । कुतः ? । आहितमाचेषु
असौ अग्निषु कर्माणि कतु म् समर्थो भवति, यथा, आहि-
ताग्निने क्लिनं दार्ढा दध्यात् इति । दर्शयति च, अग्निं
वै सृष्टम् अग्निहोत्रेण अनुद्रवन्ति इति आहितमाचेषु
अग्निहोत्रं दर्शयति । तस्मात् न पवमानेष्टयः प्रती-
क्षितव्याः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु
कर्माणि वर्त्तेन् । कुतः ? । संस्काराणां तदर्थत्वात्, सं-
स्कारशब्दा एते आहवनीयादयः, संस्कारस्य कस्यचित् अ-
भावेन, आहवनीयादिषु प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्मात्
संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि इति ।

अनन्तरं व्रतं तड्डूतत्वात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

यत्तु, आहिताग्निने क्लिनं दार्ढा दध्यात् इत्येष-
मादि । युक्तं, यत् आहितमाचेषु क्रियते, आहिताग्निः
तद्व्रतम् उच्यते, स च, आहितमाचेषु आहिताग्निः
मंहत्तः । तस्मात् अनन्तरं व्रतं स्यात्, तड्डूतत्वात् ।

पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २३ ॥ (आभा०) ॥

अथ यदुक्तम्, आहितमाचेषु अग्निहोत्रं दर्शयति,
पूर्वम् इष्टिभ्यः इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं
सूच्यम् ।

अर्थवादो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २४ ॥ (उ०) ॥

अर्थवादः एषः । कुतः ? । अर्थस्य विद्यमानत्वात्, विद्यमानो हि तत्र अन्य एव अग्निहोत्रहोमः । कश्च होतञ्चम् अग्निहोत्रं न होतञ्चम् ? इति मीमांसन्ते व्रज्ञवादिनः । यत् यजुषा जुहुयात् अयथापूर्वमाहती जुहुयात् यदि न जुहुयात् अग्निः परापरतत् तृणीमेव होतञ्चम् इति तस्य तृणीहोमस्य प्रशंसार्थाऽयमर्थवादः ।

न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥ (य०) ॥

न्यायविप्रतिषेधस्य भवेत्, यदि अनन्तरम् अग्निहोत्रादयः स्युः यः पूर्वोक्तो न्यायः, स विप्रतिषिद्धित, न वा तासां तदर्थत्वात् इति तस्मात् संस्कृते कर्माणि भवेयुः इति ॥ (५ । ३ । ८ अ०) ॥

— — —

अग्निचिह्नलाभद्रतःनां क्रचन्तेनदानःधिकरणम् ॥

मञ्चिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥

(पू०) ॥

अग्निचिह्निष्ठति, न धावेन स्त्रियमुपेयात्, तस्मात् अग्निचिता पक्षिणी न अशितञ्चाः इत्येतमादयः पदार्थाः शूद्रलो । तस्य सन्देहः, किं सञ्चितमात्रे प्रतिपत्तञ्चाः उत क्लावन्ते ? इति । किं प्रापम् ? मञ्चितमात्रे एव इति । अग्निं यश्चितवात् सोऽग्निचित् इति तस्य शूद्रमाणाशित-

वतोऽनन्तरमेव प्राप्नुवन्ति, प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकं कर्त्त-
व्यम् । तस्मात् अनन्तरमेव ॥

क्रत्वन्ते वा प्रथोगवचनाभावात् ॥ २७ (सि०) ॥

प्रथोगवचनो हि अत्र तान् पदार्थान् प्रापयति, येषां
क्रत्वधर्मत्वम् । न चैषां क्रत्वधर्मस्ति, पुरुषार्था ह्यते । कथं ?
प्रतिषेधे पुरुषः शृण्यते, वर्षति न धावेत् स्त्रियमुपेयात्
इत्येवमादि, न च क्रत्वर्थां एते प्रसक्ताः, येन प्रतिषेधः
क्रतोरुपकुर्यात् ।

ननु पुरुषार्था षष्ठि चितवतः च वशाद्यनानल्लर-
णामाः । न इति ब्रूमः,

अम्नः कर्मत्वनिर्देशात् ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

अस्त्वयं चयनं तत्, यदम्नः स्वं कार्यं कुर्वतः साहाय्ये
दक्षते, तत् तदर्थं । कस्य तस्य स्वार्थः ? । यागसिद्धिः, मित्रे
च यार्गे चयनेन उपकृतं भवति । तस्मात् सिङ्गे यार्ग-
निनिचित्, तेन क्रत्वल्ले इति ॥ (५ । ३ । १० अ०) ॥

दीक्षाया इष्टाद्याधिकरणम् ।

परेणावेदनाहीन्तिः स्यात्मव्यैर्दीक्षाभिसम्बभात् ॥

२९ ॥ (प०) ॥

ज्ञातिष्ठीमि शृण्यते, आग्नावैष्णवमिकादशकपालं निर्व-
पेत् हीन्तिष्ठामाणः इति, तथा दण्डे न दीक्षयति, मेष्वलया

दीक्षयति, क्षणाजितेन दीक्षयति इत्येवमादि । तत्र
मन्दे हः, किं सर्वेदीक्षितो भवति, अथ वा इष्टन्ते दीक्षितः
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वैः इति । कुतः ? । दीक्षा
भिसम्बन्धात्, दीक्षासम्बन्धो भवति, दण्डेन दीक्षयति,
दीक्षामस्य कर्त्तिति इत्यर्थः, यदि इष्टन्ते दीक्षितः स्यात्
कथम् अस्य दण्डेन दीक्षां कुर्यात्, तेन इष्टगा न दीक्षितः
न च, अस्य इष्टन्ते दीक्षितशब्दं पश्यामः, आवेदने त्वम्
दीक्षितशब्दः, तस्मात् न तावति दीक्षितः स्यात् । न च
मन्दवति समुच्चये विकल्पो न्यायः, पञ्चे बाधः स्यात् तत्र
प्रयोगवचनो बाधेत । तस्मात् भिक्षेष्वपि दीक्षासम्बन्ध-
वाक्ये एव प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यता इति आवेदनकाले
दीक्षितः स्यात् ॥

इष्टन्ते वा तदर्था ह्यविशेषार्थसम्बन्धात् ॥ ३० ॥

(सि०)

इष्टन्ते वा दीक्षितः स्यात्, तदर्था हि सा दीक्षा-
र्थार्था । कथं ? । दीक्षितमाणस्य अदीक्षितस्य सा भवति
यदि तस्या उत्तरकाले दीक्षितः, एवं सा दीक्षितमाणस्य ।
तस्मात् वाक्यादवगम्यते, भवति तदा दीक्षितः इनि दीक्षा-
करणे पदार्थे निर्वृत्ते किमिति न दीक्षितः स्यात् ? वाक्यं
हि निरपेक्षं दीक्षितः इति चापयति ।

यत्, दीक्षासम्बन्धो दण्डेन दीक्षयति इति । कथं म
दीक्षितत्वे स्यात् ? इति दण्डेनैवं सम्पादयति इत्यव-
गच्छामः, यत्, अनल्लरं दीक्षितशब्दो नास्ति इति । न

शब्दस्य अप्रयोगः अर्थाभावे हेतुः । सत्यपर्यंते तद्वसरा-
भावात् प्रयुज्यते शब्दः । अन्येन च दीक्षितः इत्यवगम्यते
वाक्येन, अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षित्यमाणः
इति । यत्तु, आवेदनकाले दीक्षितशब्दः इति । इष्टगत्तेऽपि
दीक्षितस्य असावविहृदः, प्रयोगवचनव्याविहृदः, यतः एकं
दीक्षाकरणम् अन्यैर्दीक्षितं सम्मादयति इति गम्यते ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥ (य०) ॥

इत्थ पश्यामः, इष्टिर्दीक्षणार्था, इष्टगत्ते च प्रवृत्तिः
इति । कस्मात् ? । समाख्यानं च तद्वत् इति यद्वाय
उपदिष्टः । कथम् ? दीक्षणीया इति तादध्येकरी समाख्या
भवति, यथा खानीयम् भोजनीयत्वा इति । तस्माच्च पश्यामः
इष्टिर्दीक्षणार्था इष्टगत्ते च प्रवृत्तिः इति ॥ (५:३।११अ०)

काम्यं दीनामनियमनानुपादानां वक्तव्यम् ।

अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥ (प०) ॥

इह काम्या इष्टय उदाहरणम्, ऐन्द्राज्ञमेकादशकपालं
निर्वपेत् इत्येवमादयः, गवादयः सोमाः, मौम्यादयः
पश्वः । तत्र सन्त्वेहः, किं चिन्त क्रमेण अधीताः, तनैव
क्रमेण प्रयोक्तव्याः, उत अनियमः ? इति । किं तावत्
प्रामाण्यम् ? क्रतूनामानुपूर्व्यं यत् पाठे, तदेव प्रथोगे भवितु-
मर्हति, एवं पाठक्रमाऽनुगृहीतो भविष्यति, इतरथा पाठ-
क्रमो बाध्येत, तत्त्वा भूत् इति क्रमेण अनुष्ठानव्यम् ॥

न वासम्बन्धात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

न वा, अयं क्रमो नियम्येत । कुतः ? । असम्बन्धात् पृथक् पृथक् एषां कर्मणाम् प्रयोगवचनानि तानि स्वपदार्थानाम् उपसंहारकाणि, यो यस्य न उपकारकः, स तस्य न क्रमेण, न उत्क्रमेण । यो यस्य उपकरोति कस्यचित् तस्य उपकुर्वतः क्रमः साहाय्ये वर्तते । न च, एतानि कर्माणि अन्योऽन्यस्य उपकुर्वन्ति, तस्मात् न एषां क्रमः साहाय्ये वर्तते । तस्मात् असम्बन्धः इति ॥

कार्यत्वाच्च ॥ ३४ ॥ (य०) ॥

काम्यानि च एतानि कर्माणि, कामाश्च न क्रमेण उत्पद्यन्ते, तेन निमित्तस्य अक्रमत्वाच्च क्रमवन्तः इति ।

आनर्थक्यान्नेति चेत् ॥ ३५ ॥ (आ०) ॥

इति यदुक्तम् पूर्वपक्षे, तदेव पुनरुच्यते परिहर्तुम्, एवं क्रमेण पाठोऽर्थवान् भविष्यति इति । एतदाभाषान्तः स्वम् ।

स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात् ॥ ३६ ॥

(आ० नि०) ॥

स्यात् अर्थवान् क्रमपाठः, असत्यपि प्रयोगी क्रमे, विद्यायह्यार्थत्वात्, कर्मावशेषमार्थायां विद्यायां क्रमनियमाद्वष्टं तदाश्रयमेव भविष्यति इति, यथा, त्वत्पक्षे परेषु सर्वस्वारात्, यस्यापि क्रमोऽङ्गम् इति पक्षः तस्यापि सर्व-

स्वारात् परेषां सर्वस्वारेण यः क्रमः तस्य अट्टार्थता
अवश्यं कल्पनीया । (५।३।१२ अ०) ।

— — —

यज्ञानामग्रिष्ठोमपूर्वकताधिकरणम् ।

य एतेनेत्यमिष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

ज्योतिष्टोमे शूयते, एष वाऽप्रथमो यज्ञानां यत्
ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्टा अथान्येन यजेत् गत्त्वपत्यमेव
तज्जायते प्रवामीयते इति । तत्र सन्देहः, यः एतेन इति
कस्य अयं वादः इति प्रश्नेन एवोपक्रमः । उच्चरै, यः
एतेन इति अग्निष्टोमस्य वादः । कुतः ? । प्रकरणात्,
तस्य हि प्रकरणे भवति एतद्वचनं, प्रकृतवाचीनि च सर्व-
नामानि भवन्ति ।

लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥ (है०) ॥

लिङ्गमपि भवति, तत्र शूयते, यस्य नवतिगतं
स्तोत्रीयाः इति, अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति नवतिगतं
स्तोत्रीयाः । कथं ? । चिह्नत् वहिष्ववमानं, पञ्चदशानि
आच्यानि, तानि चत्वारि सा एकोनसप्ततिः । पञ्चदशानि
माध्यन्दिनः पवमानः, तेन चतुरशीतिः । सप्तदशानि
पृष्ठानि, तानि चत्वारि साषषषिः, चतुरशीत्या मह-
दिपञ्चागच्छतम् । सप्तदश आर्भ॑शः पवमानः, तेन पञ्चधिकं
शतं नव च । एकविंशं यज्ञायज्ञीयम् इति तदेतद्ववति-
शतम् अग्निष्टोमस्य, तस्मादप्यग्निष्टोमः । (५।३।१३ अ०) ।

— — —

ज्योतिष्ठामविकाराणाम् अप्रिष्ठामपूर्वकताविकरणम् ।

अथान्येनेति संख्यानाम् सन्विधानात् ॥ ३६ ॥ (पूर्व) ॥

अथ अन्येन इति किं संख्यानां वादः, अथ ज्योतिष्ठामविकाराणाम् एवैकाहादीनाम् ? इति । किं तावल्प्राप्तम् ? संख्यानाम् इति । कुतः ? । सन्विधानात् मन्त्रहिताः तस्मिन् प्रकरणे संख्याः तासां वादः प्रकरणानुग्रहाय ।

तत्पूर्कतेर्वापत्तिविहारौ हि न तुल्येषुपर्यंते ॥ ४० ॥ (सिंह) ॥

तत्पूर्कतेर्वा गश्चैर्वादः स्यात्, आपत्तिविहारौ हि प्रकृतिविकारमाचेषु उपपद्येते, न तुल्यशब्देषु एव ज्योतिष्ठाम शब्दक्षेषु । नैवम् अभिसम्बन्धः क्रियते, अथान्येन ज्योतिष्ठामशब्दक्षेत्रे इति । कथं तर्हि ? अन्येन इति प्रकृतात् इतरत् ब्रवीति, न, स ज्योतिष्ठामेन विशिष्टते, न हि शब्दस्य अर्थः समीपगतेन क्षतप्रयोजनेन एकदेशेऽप्यस्यापयितव्यो भवति, न हि वाक्येन शुतिर्वाध्यते अथ, ज्योतिष्ठामादन्येन इत्यभिसम्बन्धते, ततो नतरां संख्यावादः । कथं पुनरापात्तिविहारौ ? । प्रजापतिर्वा अग्निष्ठामः, स लक्षणान् एकाहान् अस्त्रज्ञते सृष्टा अश्रुवन्, न वै स्वेनात्मना प्रभवामः इति तेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रायच्छ्रुत्, तथा च ते प्राभवन् तत् । यथा वा इदमन्तर्जातादध्यवन्यां

विक्रियन्ते । एवं वा, एतमात् यज्ञादन्ये यज्ञक्रतवो
विक्रियन्ते, यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते, स
तं दीपयति यः पञ्चदशं, स तं यः सप्तदशं, स तं यः
एकविंशं, स तम् इत्येवमाहुरेको यज्ञः इति । एते वै सर्वे
ज्योतिष्टोमाः भवन्ति इति । एवं वैकृतानाम् सङ्गीर्त्तनात्,
तेषामेव वादः इति गम्यते । कथम् ? अथान्येन इति
योऽसावन्यः, तत्र प्राकृतान् धर्मान् विहृतान् दर्शयति,
अतो मन्यामहे, यस्य अतो विहृतिः, तेन अन्येन इति ।

प्रशंसा वा विहरणाभावात् ॥ ४१ ॥ (आ०) ॥

यद्येवं न तर्हि तदिकाराणाम् वादः, तत्र न विहारां
नापत्तिः प्रकरणादिभिः, ते धर्मा ज्योतिष्टोमस्य, यदि हि
गवादयो विक्रियेरन् प्रकरणादीनि बाध्येरन्, तदापत्तिः
प्रत्यक्षविरुद्धा, प्रशंसा लेषा, आपत्तिविहाराभावात् ।

विधिप्रत्ययाद्वा नह्यकस्मात्प्रशंसा स्यात् ॥ ४२ ॥
(आ० नि०) ॥

अत उच्यते, यद्यप्यापत्तिविहारौ न विधीयेते, ते
तथापि चोदकेन विधीयेते ये प्रकृतौ कर्त्तव्याः, ते चोदक-
वचनात् विकृतावपि कर्त्तव्या गम्यन्ते, तदापत्तिविहारा-
विव यत्र भवतः, तेन अन्येन इति गम्यते । न हि अक-
स्मात् प्रशंसा स्यात्, योऽसावन्यः, स कथम् अनया प्रशंसया
लक्ष्येत ? इत्येवमर्था प्रशंसा । (धा३।१४ आ०) ।

सर्वेषामिकानेकस्तोमकानाम् अग्निष्टोमपूर्वं कर्तार्धिकरणम् ॥

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

य एतेनानिष्टा, अथान्येन यजेत् इति अूयते । तत्र
एषोऽर्थः समविगतः, तदिकाराणाम् वादः इति । अथ
इहानीं सन्विष्टते, किम् एकस्तोमकस्य, अनेकस्तोमकस्य
च ? इति । किं प्राप्तम् ? एकस्तोमकस्य वादः । कुतः ? ।
क्रतुसंयोगात् एकस्तोमे क्रतुसंयोगो भवति, यो वै चिह्न-
दन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तन्दीपयति, यः पञ्चदशं स तं,
यः सप्तदशं स तं, यः एकविंशं स तम् । चिह्नदादय एक-
स्तोमकाः । तस्मात् तेषां वादः इति ।

मर्वेषां वा चोदनाविशेषात् प्रशंसा स्तोमा- नाम् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

सर्वेषां च एष वादः, एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोम-
कानाम् च । कुतः ? । अविशेषवचनात् अन्यशब्दस्य ।
ननु एकस्तोमकाः क्रतवः सङ्गीर्ण्यन्ते । सत्यं सङ्गीर्ण्यन्ते,
प्रशंसार्थं न विशेषार्थम् । कः पुनः प्रशंसार्थः ? । यो वै
तिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तन्दीपयति, चोदकप्राप्ता
धर्मा पभ्यस्ताः प्रकृतौ, विकृतौ सुखं प्रतिपद्यन्ते । (५।३
१५ अ०) ।

इति श्रीशबरस्त्रामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चम-
स्त्राध्यायस्य छतीयः पादः ।

— — —

अथ पञ्चमे अध्याये चतुर्थः पादः ।

—०:—

पाठकमपित्रया शुद्धर्थयोर्बलवत्त्वाधिकरणम् ॥

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थ- परत्वाच्च ॥ १ ॥

इह पाठकमस्य शुद्धर्थक्रमाभ्यां सह वाधां प्रति विचारणम्, किं पाठकमः ताभ्यां तुल्यः, उत बाध्यते ? इति । किं प्राप्तम् ? तुल्यबलावेती, पाठोऽपि हि कारणं शुद्धाभ्यां विषयि, न च प्रामाण्ये कर्षित् विशेषोऽस्ति, तस्मात् अनियमः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, पाठकमो हि बाध्यते शुद्धा अर्थेन न । कुतः ? । श्रुतिविशेषात्, अर्थपरत्वाच्च । श्रुतिविशेषः कः ? । यत्र श्रवणं तत्र प्रत्यक्षं कारणं, पाठकमस्तु आनुमानिकः, पाठकमेण स्मरणम्, एवम् अभिनिर्वर्त्तयितव्यम् इत्यवगम्यते । तस्यार्थवत्त्वे नैकया उपपत्त्या तस्य एवानुष्ठानं श्रुत्या पुनः अनुष्ठानमेव, एवं भवति इति प्रत्यक्षादवगम्यते ।

तथा अर्थेन । कुतः ? । अर्थपरत्वात्, अर्थात् हि सर्वे प्रधानाश्र्यं, प्रधानम् अभिनिर्वर्त्तयति इति सर्वे क्रियते । तस्मात् पाठः ताभ्यां बाध्यते ।

किम् उदाहरणं प्रयोजनं च ? । श्रुत्याम् आश्विनो दग्धमा गृह्णते, तं लृतीयं जुह्वति, अत्र पाठकमस्य बलीयस्त्वे लृतीयस्य ग्रहणं, सिद्धान्ते तु दग्धमस्य । अर्थं, अग्निहोत्र होमः पूर्वं आङ्गायते, पश्चाच्छपणम् । एवं कर्त्तव्यम्, यदि

पाठो बलवान् । सिद्धान्ते अपरं पूर्वं, ततो होमः ॥ (५ । ४ । १ अ०) ॥

—०—

मुख्यक्रमणाग्रेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुज्ञानाधिकरणम् ॥

अवदानाभिघारणासादनेष्वानुपूर्वं प्रवृत्त्या स्थात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तच पूर्वे दध्नो धर्माः ममाज्ञाता...
पञ्चात् आग्नेयस्य, प्रदानं च आग्नेयस्य पूर्वम् । तच
मन्देहः किं प्रावृत्तिकेन क्रमेण पूर्वं दध्न अवदानाभि-
घारणासादनानि, कुत मुख्यक्रमेण पूर्वम् आग्नेयस्य ?
इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,
अवदानादिषु प्रावृत्तिकेन पूर्वं दध्नः इति । कुतः ? ।
एवम् अनुज्ञातेभ्यो व्यवधायकेभ्यो न अभ्यधिकोऽन्यो वा
व्यवधायकः कल्पितो भविष्यति, दर्शयति च दध्नः पूर्वमेव
देयम् इति ।

यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

यथाप्रदानं वा कस्तेष्यानि यस्य प्रदानं पूर्वम् तस्य
अवदानानि पूर्वम् तस्मात् आग्नेयस्य । कुतः ? । प्रदान-
कोदनाग्नीतत्वात् अवदानादीनाम्, प्रदानोपक्रमा एते
न पृथक्पदार्था एते इत्युक्तम् । अभिघारणम् अवदानं च
तस्य प्रदानचिकीर्षयैव क्रियते । आसादनम् अपि प्रदा-

नार्थमेव (पासक्करणम्), एवं दृष्टार्थता भवति । तस्मात् मुख्यक्रमेण अङ्गानाम् प्रयोगः इति ।

यत्तु, दध्रः पूर्वं प्रवृत्तिः इति । अर्थात् पूर्वं प्रवृत्तिः, न पाठात् । प्रावृत्तिकाच्च मुख्यक्रमो बलीयान्, मुख्यक्रमे गृह्णमाणे प्रथम एकः पदार्थी विप्रकृष्टकालः स्यात् प्रावृत्तिके पुनर्गृह्णमाणे सर्वेषां विप्रकर्षः । तस्मात् मुख्यक्रमो बलीयान् इति । अथ यज्ञिङ्गम् उक्तम्, दध्रः पूर्वम् अवैयम् इति । अत्र सच्यते, शृताभिप्रायमेतत् भविष्यति । तस्मात् अदीषः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १)

लिङ्गम् अपि अस्मिन् अर्थे भवति, त्रू वै भ्रुवामेव अये-अभिधारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभूतौ यज्ञन् भवति इति तस्मादपि मुख्यक्रमेण नियमः इति ॥ (५।४।२ अ०) ॥

इष्टसोमयोः पौर्वांपर्यांनियमाधिकरणम् ॥

वचनादिष्टपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

इष्टपूर्वत्वं समान्नातम् । तत्र सन्देहः, किम् इष्टपूर्वत्वं, सोमपूर्वत्वं वा विकल्पः, अथ वा इष्टपूर्वत्वमेव ? इति । किं प्राप्तम् ? इष्टपूर्वत्वम् एव स्यात् । कुतः ? वचनात्, वचनम् इदं भवति, एष वै देवरथो यत् दर्शपूर्णमासौ, यो दर्शपूर्णसासौ इष्टा सौमेन यजते, रथस्य एवावसाने वरे देवानामवस्थति इति, नास्ति वचनस्य अतिभारः । तस्मात् इष्टपूर्वत्वमेव इति ॥

सोमस्मैकेषामन्याधियस्यतुं नक्षत्रातिक्रमवचनात्
तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०)

इष्टिपूर्वत्वम् इत्येतत् गृहीमः, किन्तु सोमव एकेषां
पुरो दर्शपूर्णमासयोः स्यात् । कुरु ? । अन्याधियस्य ऋतु-
नक्षत्रातिक्रमवचनात्, यः सोमेन यस्यमाणोऽग्नीनादधीत,
नर्तुम् स प्रतीक्षेत् न नक्षत्रम् इति, यः सोमयागं क्रतुमाद-
धीत, म न प्रतीक्षेत नक्षत्रं नाम्यृतुं तावत्येवादधीत इति
आनन्दर्थम् उच्यते, इतरथा, ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनम्
अनर्थकं स्यात् आनन्दयेऽनपेक्ष्यमाणे यस्यैव ऋतुनक्षत्रे
उक्ते तस्यैव तयोरनादरः कीर्तिः स्यात्, तस्मादस्मि
सोमाधानयोरानन्दर्थमिति । अपि च विस्त्रा च अद्यतनी
विभक्तिः, सोमेन यस्यमाणः इति, सा च न इष्टिपूर्वत्वम्
अनुज्ञाय विवक्ष्यते, न तदा अद्यतनकालविवक्षा, तच अयं
शब्दो विप्रतिविध्यते । तस्मात् आनन्दर्थविवक्षेत्यवगम्यते ॥

तदर्थवचनात् नाविशेषात् तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥ (यु० १)

इतस्य सोमाधानयोः आनन्दर्थम् । कुरु ? । तदर्थवच-
नात्, यः सोमेन यजेत स अग्नीनादधीत इति च सद्वैर-
प्यसौ यस्यमाणोऽग्निमाधत्ते सोमेन अग्निहोत्रादिभिरु-
न असति सोमस्य विशेषे सोमार्थता स्यात् । अथम् असौ
विशेषः स्यात्, यदानन्दर्थं सोमाधानयोः इति ।

अथत्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशात्
आनन्दर्थाद्विशङ्का स्यात् ॥ ८ ॥ (यु० २) ॥

सोमेन अयस्मायस्य च पदमानहविषां काली
निर्हितते, वः सोमेन अयस्मायोऽनिमादधीत, च पुरा
संवक्षरात् हवौषि निर्वपेत् इति, न खलु कवित् अयस्मा-
मायः सर्वस्य विहितत्वात् । तस्मात् प्रमात्तरम् अयस्मा-
मायः इति गम्यते ।

इष्टिरथस्यमायस्य, तादर्थ्ये सोमपूर्वत्वम् ॥ ६ ॥

(प्र०)

इदं प्रबोजनसूचम् वस्तुते । चीणमधिकरणम्, किं
प्रबोजनं चिन्तायाः ? इष्टिः अयस्मायस्य सोमेन निरभि-
सन्धिके आधाने । तदर्वत्वे तु सोमपूर्वत्वं, सोमार्थतायां
त्वाधानस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् ॥ (५। ४। ३ अ०) ॥

— — —

ब्राह्मर्थास्त्रैषिसोमयोः पौर्वायर्थानियमाधिकरणम् ॥

उत्कर्षात् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ १० ॥ (प०)

अस्ति आधानं, तच एषोऽर्थः समधिगतः, इष्टिपूर्वत्वं
सोमपूर्वत्वं च इति । इदानीं सन्देहः, किं चयाचाम्
वर्णनाम् इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा, उत ब्राह्मणस्य
सोमपूर्वत्वमेव, उत केवला पौर्णमासी उत्कृष्टते, ब्राह्म-
णस्य इभी कल्पो ? इति । अथ वा कर्मान्तरम् इदं यत्
कर्षे सोमात्, अथ वा एकं हविः उत्कृष्टते, ब्राह्मणस्य
उभावेव कल्पो ? इति । किं प्राप्तम् ? चयाचाम् वर्णनाम्

इष्टपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा । कुतः ? । अविशेषात् न कच्चित् विशेषमवगच्छामः । एवं प्राप्ते ब्रूमः, ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् । कस्मात् ? । उत्कर्षात्, उत्कर्षे हि श्रूयते, आन्वेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेन इहा अग्नीषोमीयो भवति, यदेवादः पौर्णमासं हविः, तत्र हि अनुनिर्वपेत्, तर्हि उभयदेवत्यो भवति इति । किम् इव हि वचनं न कुर्यात् । तस्मात् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव इति ।

पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ (सि०)

यदुक्तं, ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वम् एव इति तत्र तस्य अपि उभौ कल्पो । कुतः ? । अविशेषात्, न हि कल्पयोः ब्राह्मणस्य कवचिद्विशेषः आक्षायते । न तु इदानीमेव उक्तं, ब्राह्मणस्य उत्कर्षः इति । न इति ब्रूमः, पौर्णमासीमात्रस्य तत्र उत्कर्षः, श्रुतिसंयोगः पौर्णमासाः तत्र यदेवादः पौर्णमासं हविः इति, यावद्वचनं वाचनिकं तत्र न न्यायः क्रमते । तुत्ययोः एकदेशे उत्कर्षे नूनमपरोऽप्येकदेशे उत्कर्षते इति ॥

सर्वस्य वैकाकम्यति ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

यदुच्यते केवला पौर्णमासी उत्कर्षते इति । तत्र, उत्कर्षस्य दर्थपूर्णमासकर्मण उत्कर्षः, एवं फलेन सम्बन्धः, इतरथा न स्यात् फलम् । एकदेशत्वात् पौर्णमासाः, केवलायाम् उत्कर्षमाणःयां अवशिष्टस्य पूर्वत्र क्रियमाणस्य न फलं स्यात्, एकदेशत्वात् अफलत्वाच्च उक्तम् अपि न क्रियेत,

समुदाये च उत्कृष्टमात्रे भवति फलम् । तस्मात् अर्थात् समुदायस्य उत्कृष्टः, एवं कृतस्योपदेशोऽर्थवान् भविष्यति इति । तस्मात् सूर्व्यस्य उत्कृष्टः, सोमपूर्वत्वम् एव ब्राह्मणस्य इति ।

स्थादा विधिस्तदर्थेन ॥ १३ ॥ (पू० २) ।

नैतदस्ति, यदेवं समुदायस्य असति वचने उत्कृष्टः परिकल्पयेत्, तस्मात् अन्यदेवैव नामकं कर्म ऊर्ध्वं सोमात् स्वात् । एवम् एक शस्य अश्रुतं फलं न कल्पयितव्यं भवति, नामधेयन्तु इयोः कर्मणोः एकम्, अचाः पादाः मादाः इति शब्दा पौर्णमासधर्मकं वा कर्मान्तरं चोदयते इति कर्मविधानं, चुतिः एतत् भवति, तत् वाक्यस्य वाधकम् । तस्मात् कर्मान्तरम् इति ।

प्रकारणात् कालः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि० २)

कर्मान्तरस्य एतदाचक्षम् इति प्रमाणाभावः । प्रकृतस्य कर्मणो वाचकम् इति प्रत्यक्षं, यज्ञ सप्रमाणकं, तत् याज्ञं अन्यायशानेकार्थत्वम् । धर्मग्रहणे लक्षणाशब्दः चुतिमन्त्रवे कल्पयः स्यात् । अपि च अस्य रूपं न गम्यते, रूपावचनात् न कर्मान्तरम् । तथा त् प्रतिष्ठेन नामा प्रकृतस्य कर्मणां यहेण कालविधानार्थं स्यात्, फलवत्त्वाच्च कृत्स्य उत्कृष्टः, ब्राह्मणस्य च तदैव । यत्तु, चुतिर्वाक्यात् वक्तीयसी इति, अत्र उच्यते यज्ञ फलं न शूयते, वाक्यार्थोऽपि तावत् तत्र गम्यते । न च, इह फलस्य अवणमस्ति । कल्पय फलम्.

इति यदि उच्यते, न तत्, फलवचनम् अस्तरेण । तत्र
फलवचनः शब्दः कल्पित, तेन च सहैकवाक्यता काल-
वचनेन तु सह प्रत्यक्षेण एकावाक्यता इति । तस्मात् न
कर्मास्तरं । स्थितं तादृपर्यवृत्तिम् अधिकरणम् । (५ ।
४ । ४ अ०) ॥

— — —

मतुम् प्रतीचं दिव्यादिना सोमकालवाधाधिकरणम् ॥

स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ॥ १५ ॥ (पृ०)

यः सोमेन यज्ञमाणोऽग्निमादधीत, न तुम् म प्रतो-
चेत् न भज्ञनम् इति । अत्र सन्देहः, किम आधानस्य
अयं कालविषेषवाधः उत सोमस्य ? इति । किं प्राप्तम्
आधानस्य कालवाधः, स्वकाले स्यात् सोमः । कुतः ? ।
अविप्रतिषेधात्, अङ्गमाधानं, तस्य कालवाधो व्यायः, न
प्रधानस्य । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थात् इति वक्ष्यते ।

अपनयो वाधानस्य सर्वकालत्वात् ॥ १६ ॥ (सि० १)

अपनयो वा आधानात् सोमकालस्य स्यात् । कुतः ? ।
आधानस्य सर्वकालत्वात् नैवाधाने कश्चित् कालनियमो-
ऽस्ति, यद्हरेवैन शब्दोपनभित् तदहरादधीत इति, अप्राप्त-
मेव तत् आधानस्य, यत् प्रतिषिद्धते । तस्मात् सोमस्य
कालवाधः इति ।

पौर्णमास्युर्द्धं सोमात् ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥
(सि० २)

स्थितादुक्तरं । न वा एतदस्ति, कृतखौ दर्शपूर्णमासी
उत्कृष्टेते, जाईं सोमात्, केवला पौर्णमासी उत्कृष्टं ।
कुतः ? । वचनात्, वचनमिदं यदेवादः पौर्णमासं हवि-
तत्तद्वानुनिर्वपेत् इति नास्ति वचनस्य अतिभारं । तस्मात्
पौर्णमासीमाचम् उत्कृष्टेत । यत्तु फलं नास्ति इति,
अमुदायादेव फलं भविष्यति इति, वचनादेवं विज्ञानात् ।
तस्मात् अदेषः ।

एवं शब्दसामर्थ्यात् प्राकृत्कृत्वविधानात् ॥ १८ ॥
(सिं ३)

एकं वा हविः उत्कृष्टेत, न कृतखौ पौर्णमासी ।
कुतः ? । शब्दसामर्थ्यात् एकं हविः उत्कृष्टम् शब्दः
समर्थः, यदेवादः पौर्णमासं हविः इति शूयते, यावद्वचनं
वाचनिकं, तावचनेन उत्कृष्टम् शक्यते, न अन्यदपि ।
प्राक्सोमात् कृतखौ विधीयते, ततो यत् वचनेन उत्कृ-
ष्टते, तदूईं सोमात् यत् न उत्कृष्टते, तत् प्राप्तवितुम-
हन्ति । तस्मात् एकं हविः उत्कृष्टव्यं, ब्राह्मणस्य उन्मै-
कल्पौ इति । (५।४।५ अ०) ।

— —

आज्ञास्य संसादनुत्कृष्टाभिकरणम् ॥

पुरोडाशस्त्रविर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥
(सिं ०)

इदं शूयते, आस्त्रेणो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेन

इदा अग्नीषोमीयो भवति, यदेवादः पौर्णमासं हविः
तत्तद्युनिर्वपेत्, तस्युभयदेवत्यो भवति इति । यस्मात्
तस्मिन् काले स अग्नीषोमीयो भवति, न प्राचीने काले,
तस्मात् अदो हविः अनुनिर्वपेत् इति, अग्नीषोमीयत्वं
विधाय हिदेवताकत्वं हेतुत्वेन निर्हिष्यते तस्मात् अग्नी-
षोमीयं हविः हेतुसत् स्यात्, न अन्यदेवताकं तदा असौ
अग्नीषोमौ यशु मर्हति, न प्राक्, साय देवता इति भवति
पुरुषस्यापि यशुर्देवताभिसम्बन्धः । तस्मात् पुरोडाशः
अग्नीषोमीयो न अन्यहविः इति सिद्धम् ।

आज्यमपौति चेत् ॥ २० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि अग्नीषोमीयत्वात् पुरोडाशः इति,
आज्यमपि हि अग्नीषोमीयम् । तस्मात् तदप्युत्कृष्टेत् ।

न मिश्रदेवतत्वादैन्द्राग्नवत् ॥ २१ ॥ (आ० नि०)

मिश्रदेवतं हि आज्यं, अग्नीषोमीयं, प्राजापत्यं, वैशा-
तम् इति च, पुरोडाशः त्वग्नीषोमीय एव । न तु अत्र
मिश्रदेवतस्य वादः, मिश्रदेवतस्य हि प्रागपि भावोऽव-
कल्पात् यद्यपि तदानीं यजमानो न अग्नीषोमीयः
तदेवताह्वः, तथापि आज्यं हविः करिष्यत्येव, प्रजापतिं
यज्ञति, विष्णुं वा । तस्मात् तस्य ऊर्ध्वभावे न एष हेतुः
अग्नीषोमीयत्वं नाम । यथा चतुर्दाकरणं मिश्रदेवतत्वात्
ऐन्द्राग्नेन भवति, तदृच्छ आज्येयः इति ऐन्द्राग्नो न
शक्वते वदितुम् । तदितः साकाशात् न उत्पद्यते इति ।

एवम् इह अग्नीषोमीयशब्देन न शक्यम् आच्यं वदितु म्
अग्नीषोमीयो हि असौ । तस्मात् शक्यं प्राक् यजमानेन
कर्तुम् इति । तस्मात् न तस्य उत्कर्षेऽग्नीषोमीयता
यजमानस्य हेतुः इति, मिश्रदेवतस्य ग्रहणसामान्यात्
ऐन्द्राग्नवत् इत्युक्तम् । (५।४।६ अ०) ।

— — —

विकृतानामेन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालताधिकरणम् ॥

**विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विकृतिः
तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०)**

इह वैकृतानि कर्माणि उदाहरणम्, ऐन्द्राग्नम् एका-
दशकपालं निर्वपेत् इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः, किम्
एता विकृतयः सद्यस्कालाः उत द्वाहकालाः ? इति ।
किं प्राप्तम् ? विकृतिः प्राकृतान् धर्मांशोदकेन गृह्णाति,
अतः ते धर्मा आनुमानिकाः, पौर्णमासी चान्यः कालः ।
स यदि वा प्रकृत्या गृह्णीते, यदि वा विकृत्या, असम्भवे-
ऽन्यतरस्याः कालस्यतत्त्वं । तत्र आनुमानिको वैकृतस्य
त्वच्यतां, न प्रत्यक्षश्रुतः प्राकृतस्य इति न्यायम् । तस्मात्
सद्यस्काला एता विकृतयो भवेयुः इति ।

द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥ (प०)

द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कर्तं भवति, तस्मात्
द्वैयहकात्यं स्यात् । ओदकः तथा अनुगृहीतां भवति,
प्रकृतो हि अूयते, पूर्वेद्युः अन्तिं गृह्णाति, उत्तरमहैवतां

यजेत् इति । तस्मात् दग्धकालम् एकमभिनिर्वर्त्यं,
तद्वरेवोपक्रम्यापरेयुः परिसमापयेत् ।

बचनार्थैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥ (उ०)

नैतंदेवं, दग्धकाला विकृतयो भवेयुः इति, सद्य-
स्काळाः स्युः । कस्मात् ? । बचनमिहं भवति यः, इच्छा-
पशुना सोमेन आययेन वा यस्यमाणः स पौर्णमास्या-
ममावास्यायां वा यजेत् इति, साङ्गस्य एतद्बनम् ।
तस्मात् साङ्गं पौर्णमास्याममावास्यायां वा कुर्वीत इति
गम्यते तेन सद्यस्काला विकृतयः । (५।४।३ उ०) ।

सोमात् सान्नाय्यविकारादौनामुत्कषोधिकरणम् ॥

**मान्नाय्यग्निषोमीयविकारा ऊर्ढं सोमात्
प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥**

इह सान्नाय्यविकारास्य अग्निषोमीयविकारास्य उदा-
हरणम् सान्नाय्यविकाराः तावत् यथा आमिका पशुः
इति, अग्निषोमीयम् एकादशकपालं, निर्वपेत् श्यामाकं,
त्रास्त्राणी वसन्ते ब्रह्मवर्च्छकामः इत्येवमादयः । तत्र
मन्त्रेहः, किम् एते प्रागृद्धं च सोमात्, उत ऊर्ढम् ?
इति । किं प्राप्तम् प्रागृद्धं च, विशेषानवगमात् । एवं
प्राप्ते ब्रूमः, ऊर्ढं सोमात् स्युः इति, प्रकृतिर्हि एषाम् ऊर्ढं
सोमात्, चोदकेन एभिरपि ऊर्ढं सोमात् भवितव्यम् ।

सावायस्य ऊर्ध्वं सोमात् वचनेन, असीमयाजी सव्येत्
इति । अग्नीषोभीयस्यापि; आग्नेयो ब्राह्मणो देवतया
स सामेन इष्टा भवति, यदेवादः पौर्णमासं हविः, तत्त-
ज्ञानुनिर्वपेत् इति, तर्हि स उभयदेवत्वो भवति. इति,
तद्विकृतिः अपि सोमात् ऊर्ध्वं भवितुमहति ॥ (५।४
८ अ०) ।

— —

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात् इवं म् कर्तव्यतादिकरणम् ।

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

सोमविकारा गवाद्य एकाहाः । तेषु मन्त्रेषुः किं दग्ध-
पूर्णमासात् प्रागूर्ध्वं च प्रयोक्तश्चाः, उत ऊर्ध्वम् ? इति । किं
प्राप्तम् ? अनियमः, अविशेषात् । एवं प्राप्ते व्रूपः, तथा
सोमविकाराः, दर्शपूर्णमासाभ्याम् ऊर्ध्वं स्युः, च्यातिशोमा-
दर्शपूर्णमासाभ्याम् ऊर्ध्वं भवति, दर्शपूर्णमासाभ्याम् इष्टा
मासेन यजेत् इति चाद्वकेन एष धर्मो गवादिषु अव्येका-
द्वेषु प्राप्नोति । तस्मात् तेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्याम् ऊर्ध्वं
कर्तव्याः इति । (५।४।८ अ०) ।

इति श्रीग्वरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः । समाप्तये पञ्चमांश्यावः ।

— —

अथ षष्ठे अध्याये प्रथमः पादः ।

—०—

यागादिकर्मणाम् स्वर्गादिफलसाधनताधिकरणम् ॥ (अधिकारन्वायः) ॥

द्व्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

(पूर्व) ॥

इश्वरपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्, स्त्रीतिष्ठोमेन
स्वर्गकामो यजेत् इत्येवमादि समाच्चायते । तत्र मन्त्रे हः
किं स्वर्गी गुणतः, कर्म प्रधानतः । उत कर्म गुणतः, स्वर्गः
प्रधानतः ? इति । कुतः संशयः ? । इह स्वर्गकामोऽपि
निर्दिश्यते, यजेत् इत्यपि । अत्र स्वर्गकामयागयोः सम्बन्धा
गम्यते । तस्मिंश्च सम्बन्धे किं यागः साधनत्वेन सम्बन्धते,
उत साध्यत्वेन ? इति भवति विचारणा ।

तत्र यदि स्वर्गकामस्य पुरुषस्य यागः कर्त्तव्यतया चो-
क्यते, स्वर्गकामेन यागः कर्त्तव्यः इति, स्वर्गेच्छाविशिष्टस्य
म सिध्यति इति गम्यते । स्वर्गेच्छा तत्र पुरुषस्य यागं
प्रत्युपदिश्यते, तेन तस्य स सिध्यति न अन्यस्य इति, यः
स्वर्गकामः, स शक्नोति पुरुषो यागं साधयितुम् ।

अथ स्वर्गकामस्य कामः कर्त्तव्यतया चोक्यते, ततो
यागविशिष्टा कर्त्तव्यता इति यागः साधकोऽप्युपगम्यते ।
म चायम् उभयोरप्यर्थः एतस्मात् उच्चरिताहाक्षात् गम्यते,
यागो वा कर्त्तव्यः कामो वा इति । न चैतत् शौगपयेन
मन्त्रवति, यदा कामः न तदा यागः, यदा यागः, न तदा
कामः, वचनव्यक्तिभेदात् । उपपत्रः संशयः ।

तथा इहम् अपरम् सन्दिग्धं, किं प्रीतिः स्वर्गः उत
द्रव्यम् ? इति, यदि द्रव्यं स्वर्गः, ततः प्रधानं कर्म, द्रव्यं
गुणभूतम् । अथ प्रीतिः स्वर्गः ततो यागो गुणभूतः, स्वर्गः
प्रधानम् ? इति । कुतः संशयः ? नास्त्वच कामस्य गुण-
त्वेन प्राधान्येन वा चुतिः, सम्बन्धमात्रं तु अस्य यागेन
गम्यते, द्रव्यस्य तु कर्मार्थं स्वभावतः, पुरुषप्रयत्नस्य च
फलार्थं ।

किं तावत् प्राप्तम् ? स्वर्गो नुणतः, कर्म प्रधानतः इति ।
तच तावद्दर्शयन्ति, द्रव्यं स्वर्गः इति । कथम् अवगम्यते ? ।
सर्वेषाम् एव शब्दानाम् अर्थानि लौकिकः प्रयोगोऽभ्यु-
पायः, तस्मिंव लौकिके प्रयोगे द्रव्यवस्थः स्वर्गशब्दो
स्वस्यते, कौशिकानि सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्गः, चन्दनानि
स्वर्गः, इण्ठवर्षा: स्त्रियः स्वर्गः इति, यदयत् प्रीतिमत्
द्रव्यं, तत्तत् स्वर्गशब्देन उच्यते । तेन सामानाधिकरण्यात्
प्रीतिमत् द्रव्यं स्वर्गः इति मन्यामहे, उपमानात् शब्द-
प्रहस्तिः इति चेत् । न हि कस्याच्चिदवस्थायां न स्वर्गशब्दोऽभिद-
धाति, प्रीतिं तु कस्याच्चिदवस्थायां न, न अभिदधाति ।
तस्मात् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् एतद्वगम्यते, प्रीतौ स्वर्ग-
शब्दो वर्त्तते इति ।

न इत्याह, प्रीतिः स्वर्गः इति, न द्रव्यम्, अभिचारात्,
तदेव हि द्रव्यं कस्याच्चिदवस्थायां न स्वर्गशब्दोऽभिद-
धाति । प्रीतिं तु कस्याच्चिदवस्थायां न, न अभिदधाति ।
तस्मात् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् एतद्वगम्यते, प्रीतौ स्वर्ग-
शब्दो वर्त्तते इति ।

नैतदस्ति, प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्दः इति । कुतः ? ।

विजेषणत्वात्, यत् विशेषणं, न तच्छब्देन उच्यते । तत् यथा, दण्डी इति दण्डनिमित्तः पुरुषवचनः, दण्डोऽस्य निमित्तं, न अभिधेयः । एवम् एष न प्रीतिवचनः प्रीति-साधनवृचनम् एष स्वर्गशब्दः इति ।

ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टे देशे, यस्मिन् न उच्चाण्य, न शीतं, न कृत्, न लृष्णा, न अरतिः, न ग्लानिः, पुण्यकृत एव प्रेत्य तत्र गच्छन्ति, नाम्ये । अत्र उच्यते, यदि तत्र केचित् अस्त्वा गच्छन्ति, तत्र आगच्छन्ति अजनित्वा, तर्हि स प्रत्यक्षो देशः एवज्ञातीयकः, न तु अनुमानात् गम्यते ।

ननु च अन्ये सिद्धाः केचित् हृष्टवन्तः, ते च आख्यात-वन्तः इति चेत् । न तत्र प्रमाणमस्ति मिदा एवज्ञातीयकाः सन्ति, ते च दृश्वा आचक्षिरन् इति । तस्मात् एव-ज्ञातीयकां देशं एव नास्ति ।

ननु च लोकात् आख्यानेभ्यो वेदात् अवगम्यते, देश एवज्ञातीयकः स्वर्गः इति । तत्र, पुरुषाणाम् एवंविधेन देशेन असम्भवात् अप्रमाणं वचः । आख्यानम् अपि पुरुष-प्रीतित्वात् अनादरणीयम् । वैदिकम् अपि स्वर्गाख्यानं विधिपरं नास्येत्, भवति तु विघ्नतरेण एकवाक्यभूतं ज्ञातिपरम् । यद्यपि केवलसुखश्रवणार्थापत्त्वा ताट्यो देशः स्यात्, तथापि अस्त्वक्षस्य अविरोधः, प्रीतिसाधने स्वर्गशब्दः इति । तेन देशेन व्यवहाराभावात्, कुतः तस्य अभिधायकः स्वर्गशब्दो भविष्यति ? इति ।

यदा प्रीतिमत् द्रव्यं स्वर्गः, तदा ब्रूमः, द्रव्याणाम्

कर्मसंयोगे गुणत्वे न अभिसम्भवः इति, यागः अत्र कर्त्तव्यः इति श्रूयते स्वर्गकामस्य, तत्र अवश्यं स्वर्गस्य यागस्य च सम्भवः, तत्र भूतं द्रष्टव्यम्, भव्यं कर्म्म। भूतस्य च भव्यार्थता व्याख्या, दृष्टार्थत्वात्। न तु भव्यस्य भूतार्थता, तत्र दृष्ट उपकारः लक्ष्येत्।

कथं पुनः अवगम्यते, यागः कर्त्तव्यतया चोदयते इति, यदा कामस्यापि कर्त्तव्यता अस्मात् वाक्यात् अवगम्यते उच्यते, कामस्य कर्त्तव्यता वाक्यात् यज्ञर्थस्य कर्त्तव्यता श्रुतेः, त्रुतिश्च वाक्यात् वस्तीयसी। तस्मात् अयम् अर्थः स्वर्गकामो यागं कुर्यात् इति स्वर्गकामस्य यागः कर्त्तव्यः इति। कर्त्तव्यस्य सुखवान्, स्वकर्त्तव्यो हुःखवान्। कर्त्तव्य इति चैनं ब्रूते। तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति, म तु यस्य इच्छा, तस्य सिद्धति न अव्यस्थ इति गम्यते। तेन स्वर्गेच्छा यागस्य गुणभूता, स्वर्गस्यापि कर्मणो द्रष्टव्येच्छा भवति गुणभूता तया द्रष्टव्यमानेतुम् यतते, दृष्टेनैव हारेण। इह तु स्वर्गसंज्ञकद्रष्टव्येच्छैव नियम्यते, यद्यैव सा गुणभूता प्राप्ता। तद्यैव सती नियम्यते, दृष्टेनैव हारेण, न अदृष्टेन उपकारेण। तेन स्वर्गेच्छया गुणभूतया स्वर्गद्रष्टव्यं प्रति यतिज्ञते यागं साधयितुम्। अथाप्यदृष्टेन तथापि न दीप्तः।

असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सिं)

तुश्वदेन पक्षो व्यावर्त्यते। तत एतावत् तावत् वर्णयन्ति, प्रीतिः स्वर्गः इति। कुतः?। एवम् उक्तम् भवता,

प्रीतिविशिष्टे द्रव्ये स्वर्गशब्दो वर्तते इति, यद्येवं,
पूर्वं सहिं प्रीतौ वर्तितुमहेति, तां हि स न अभिचरति,
अभिचरति पुनः द्रव्यं, यस्य एवं प्रीतिसाधनस्य द्रव्यस्य
वक्ता स्वर्गशब्दः तदेव यदा न प्रीतिसाधनं भवति, तदा न
स्वर्गशब्दे न अभिधीयते । तस्मात् प्रीतिवचनोऽयम् । यत्
उक्तं दण्डशब्दवत् इति सोऽपि प्रतीते शब्दात् दण्डे,
दण्डनि प्रत्ययमादधाति, अस्तर्गतः तत्र दण्डशब्दः, स
दण्डस्य वाचकः । इह पुनः स्वर्गशब्दः एव प्रीतेः अभिधाता ।

प्रीतिवचनस्येत्, यागो गुणभूतः प्रीतिः प्रधानम् ।
कुतः? । तादर्थात् पुरुषप्रयत्नस्य, प्रीत्यर्थं हि पुरुषो
यतते, तेन न प्रीतिर्यागसाधनम् इति विज्ञायते । द्रव्यं हि
यागसाधनं न कर्ते द्रव्यात् यागो भवति, यस्मात् द्रव्यदेव-
ताक्रिये यजतिशब्दो वर्तते । असत्त्वामपि प्रीत्यां भवति यागः
यदि च यागो न प्रीत्यर्थो भवेत्, असाधकं कर्म भवेत्, साध-
यितारं न अधिगच्छेत्, यो हि प्रीत्यर्थः, स साधते नान्यः ।

ननु कर्त्तव्यतया यागः शूयते । उच्चते सत्यं कर्त्तव्यतया
यथने, कामोऽपि कर्त्तव्यतया अवगम्यते । आह, शुत्या
यागस्य, वाक्येन कामस्य । न च, उभयोः वाक्यभेदः
प्रसङ्गात् । उच्चते, यद्यपि यागः कर्त्तव्यः शूयते तथापि
न कर्त्तव्यः, सुखदः कर्त्तव्यो भवति, दुःखदो यागः,
तस्मात् प्रत्यक्षेण अकर्त्तव्यः प्रत्यक्षेण च दुःखदः । कर्त्त-
व्यतावचनात् अनुमानेन सुखदो भवति इति । उच्चते,
अनुमानं च प्रत्यक्षविरोधात् न प्रमाणम् । तस्मात् अक-
र्त्तव्यो यागः, यदि न प्रीत्यर्थः ।

थथ अन्येन फलवचनेन सम्भव्यते इनि । उच्चते, सम्बध्यमानोऽप्यविधीयमानो न समीपवचनमात्रेण फलवान् विज्ञायते । तस्मात् अनश्चको भा भूत् इति स्वर्गस्य कर्त्तव्यता गम्यते, पुरुषप्रयत्नश्च यागविशिष्टः इति यागः तस्य करणं स्यात् । तस्मात् सुषु उक्तः यागो गुणभूतः स्वर्गः प्रधानभूतः इति ।

प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसम्बन्धः
तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥ (यु०)

न केवलम् आनन्दक्यभवात् यागस्य गुणभावं ब्रूमः किंत हि, स्वर्गसंज्ञकमर्थं प्रति करणत्वे न यागो विधीयते । ननु यागः कर्त्तव्यतया युच्या प्रिधीयते । सत्यमित्रम्, आनन्दक्यं तु तथा भवति, स्वर्गं प्रत्यविहिते यागे, स्वर्गकामः । तस्मिन् निष्कर्त्ते विधीयमानोऽपि निष्पूर्योजनः स्यात्, तत्र अस्य उपदेशवैयर्थ्यम्, द्वयोऽय विधीयमानयोः परम्परेण श्रमस्वइयोः वाक्यमेदः प्रसङ्गः । अतो न स्वर्गकामपदेन स्वर्थं विधीयते, किंतर्हि, उद्दिश्यते । तत्र वाच्यात् अत्र गतस्य कामस्य कर्त्तव्यता अवगम्यते यागस्य च करणता । एवं च यागकर्त्तव्यतायां न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति । तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात्, कर्म स्वर्गं प्रति उपदिश्यते, न स्वर्गः कर्म प्रति ।

किम् अतः यदि स्वर्गो न उपदिश्यते ? । एतदतो भवति न हि, अनुपदिश्टोऽनन्दप्राप्तश्च गुणो भवति । तस्मात् स्वर्गः प्रधानतः, कर्म गुणतः इति ।

अपि च, यस्य स्वर्गं इष्टः स्यात् च यागं निर्बन्धयेत्
इति असम्बहुमिव अन्यदिच्छति, अन्यत् करोति इति ।
अथ मतं, ततः स्वर्गी भवति इति सम्बन्धात् इदं
गम्यते इति । न, शब्दप्रमाणकानाम्, अन्तरेष्ट शब्दम्,
अवगतिर्व्याप्त्या । वाक्यात् एव अस्यात् इमं सम्बन्धम् अव-
गच्छामः, यथा, काहानि आहर्तुकामोऽरण्यं गच्छेत्
इति यदि ब्रूयात्, ब्रूयात् एतत् इष्टं तत्र प्रमाणान्तरं
पारस्यगमनस्य काहाहरणसामर्थ्यम् इति ।

अथ मन्यते, उपदेशानर्थक्षमं भा भूत् इत्यर्थापदि
भविष्यति इति । उच्चते न उपदेशानर्थक्षमस्य एतत्
सामर्थ्यं, यत् अन्तरेष्ट फलवचनं यागस्य प्रीतिः फलम्
अवगम्येत । कामम् अस्य आनर्थक्षमं भवतु, न जातुचित्
सामर्थ्यम् अस्य जायते । न हि दध्युकामस्य उद्दोषोपादा-
नम् असति दाहेऽनर्थकम् इति दहनशक्तिमस्य जनयेत् ।
अथ भा स्वर्गकामस्य यागो विधीयते इति पचात्तरा-
वस्त्रेन अस्य अर्थवत्ता भविष्यति ।

ननु इतरस्मिन् अपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते,
न यागात् स्वर्गः । नैतदेव, तस्मित् खलु पक्षे स्वर्गं
प्रार्थयमानस्य अनुष्ठानम् अनूद्य यागः तस्य उपाय-
त्वेन विधीयते इति न दोषः । तत् अनुष्ठानं स्वर्गं प्रति
इति नास्ति वचनम् इति चेत् । इष्टमर्त्यं प्रति अनुष्ठानं
भवति, स्वर्गकामस्य च स्वर्गः इष्टः, तदनुष्ठानविशेषयह-
कार्यमेव स्वर्गकामविशेषण्यहणम् इति निरवद्यम् ।
तत्रात् स्वर्गकामस्य यागकर्मपदेशः स्यात् भतः स्वर्गं

प्रधानतः कर्म गुणतः इति स्वर्गकामम् अधिकृत्य, यजेत्,
इति वचनम्। इत्यधिकारलक्षणम् इदं सिद्धं भवति।
(६।१।१ अ०)।

— —

यागादिषु मनुष्यस्य वाधिकाराधिकरणम् ॥

फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

इदमामनन्ति दशं पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्
ज्योतिष्ठीमेन स्वर्गकामो यजेत् इत्येवमादि। तत्र
मन्देहः किं यावत् किञ्चित् सत्वं तत् सर्वम् अधिकृत्य
एतदुच्यते उत समर्थम् अधिकृत्य ? इति। किं प्राप्तम् ?
मर्वाधिकारं, अविशेषात्। ननु हृत्वादयो न किञ्चित्
कामयन्ते, कथम् तेषाम् अधिकारं स्यात् ?। उच्यते,
मा भूत् अतेतनानाम्, तिरब्स्तु अधिकृत्य यजेत् इति
ब्रूयात् ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते। न इति
ब्रूमः, कामयन्ते सख्यम्, एवं हि दृश्यते, षष्ठीपतसा
कायाम् उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम् ।

आह ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते, न काला-
न्तरफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च वैदिकानि
कर्माणि। उच्यते, कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना
लक्ष्यन्ते, शुनः चनुद्याम् उपवसतः पश्यामः इतेनांश्च
अश्वस्याम्। न चैषां व्याध्यागद्वा नियतनिमित्तत्वात् नाना

हाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणांमपि
अन्यस्मिन् काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति,
तेवा वै सत्रमासत् इत्येवमादीनि देवतानाम् कृष्णां
वनस्पतिनाम् अधिकारं दर्शयति ।

ननु कात्स्नेन विधिम् उपसंहर्तुम् न शक्तुवन्ति इति
अनधिकृताः । उच्यते यागं कर्तुम् शक्तुवन्ति केचित् तस्मात्
यज्ञेत इत्येवमादीनि अधिकरिष्यन्ति शक्तुवतः, विष्णु
क्रमादिवचनानि तु अशक्तान् न अधिकरिष्यन्ति । तद्यो
उपर्दिष्टविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः
तस्य दोषः? । द्रव्यपरियहोऽपि देवयामः हस्तियामः,
कृष्णभस्य यामः इति उपचारात् अस्येव इति । तस्मात्
अमनस्थाणामपि शक्तुवताम् अधिकारः इति ॥

कर्तुवा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्नेन गम्यते ॥ ५ ॥

(सिं०)

वाशनः पक्षं आवर्त्यति । न चैतदस्ति, तिर्यगादी
नामपि अधिकारः इति । कस्य तर्हि? । यः समर्थः
क्रमस्त्रं कर्म अभिनिर्वर्त्यितुम् । न चैत शक्तुवन्ति तिर्यगादयः
क्रमस्त्रं कर्म अभिनिर्वर्त्यितुम्, तस्मात् एषां न सुख-
स्याभ्युपायः कर्म इति । कथं यो न शक्यते कर्तुम्, सो-
भ्युपायः स्यात्? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात्,
न र्हि आत्मानम् उहिष्यत्यागः सम्भवति, त्याग एवासो
न स्यात्, न कृष्णाम्, आर्येयाभावात्, न भृग्वादयो
भावादिभिः सर्वात्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् ।

अथि च तिर्यचो न कालान्तरफलेन अर्थिनः, आसनं हि कामयन्ते । मनु च उक्तां, कालान्तरफलार्थिनः तिरसः पश्यामः, शुनः स्वेनांषतुर्दश्याम् अष्टम्यां च उपवसतः इति । उच्यते, न जग्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । कथम् अवगम्यते ? । वेदाभ्युवनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः । इदं कर्म कृत्वा, इदं फलममुच प्राप्नोति इति, न चैते वेदमधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि नायन्येभ्यः अवगच्छन्ति । तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविहांसः कथम् अनुतिष्ठेयुः । तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति ।

किमर्थं तर्हेषाम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अहसि रेषाम् ? । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति । उच्यते, नियतकाला अपि रोगा भवन्ति, यथा तृतीयकालातुर्धकाश्वेति । तस्मात् मनुशाणाम् अधिकारः इति । न च तिरसां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उपयुज्ज्ञानादृश्यन्ते । तस्मात् अनीशाना धनस्य । यत्, देवयामो हस्तियामः इति । उपचारमाचं तत् । तस्मात् अपि न तिरसाम् अधिकारः इति ।

यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सच्चासत इत्येवमादीनि, अर्थवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिस्त्वः तेषु सर्वेषु, न च विधिर्विधिनैकवाक्यभावो भवति वचन-व्यक्तिभेदात् । सुतिसु सा, इत्यं नाम सत्राणि आसित्वानि, यत् कृतकृत्वा अपि आसते देवाः, आसन्वेतना अपि तिर्यचुः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विहांसो मनुशाः इति ।

ननु विष्णुक्रमादिषु अनधिकातः केवलं यागं करि-
अर्न्ति । नैव, गुणा यागं प्रत्युपदिश्यन्ते, न कर्त्तारं प्रति,
तं यागभावे क्रियमाणे वैगुण्यम् इति न फलसम्बन्धः स्यात् ।
कथं पुनर्यागं प्रत्युपदिश्यन्ते ? इति चेत् । इतिकर्त्तव्यता-
काङ्क्ष्य यागवचनस्यान्तिकादुपनिपतिताः शक्रुबन्ति तं
निराकाङ्क्षीकर्तुम्, इतरथा हि कर्तृन् अधिकुर्वत्सु गुण-
वचनेषु अनिवृत्ताकाङ्क्षं फलवचनम् अनर्थकमेव स्यात् ।
अनुषङ्गस्य फलवचनम् अभविष्यत्, तत्र साकाङ्क्षत्वात्
वाक्यम् उपरोक्षते । अथ एतदेव वाक्यं समर्थानां सगुणं
कर्म विधास्यति, असमर्थानां विगुणम् इति । तत्र,
सङ्कटुशारणे उभयशक्तिविरोधात् वाक्यभिद्येत, साकाङ्क्षं
हि तत् इतिकर्त्तव्यतां प्रति । तस्मात् साङ्क्षयागोपदेशः
सः इति निरङ्गयागोपदेशाभावः । तस्मात् मनुष्याणामेव
अधिकारः इति ।

प्रयोजनं पक्षोक्तं, केचित् आहुः सहस्रसंवल्लरं न
नियोगतो दिवसेषु कल्पयितव्यं, पूर्वपक्षे तदायुषां देवता-
दीनां सम्भवति इति, सिद्धान्ते तत्र सम्भवदपि दिवसेष्वेव
अवकल्पयितव्यम् इति । तत्तु उपरिष्टाङ्गाख्यास्यामः । (६।
११२ अ०) ।

— — —

यागादिषु स्त्रीपुंसोऽभयथोरधिकाराधिकरणम् ।

लिङ्गविशेषनिहेँशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥

(पू०)

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत् इत्वेवमादि
समाप्तायते । तत्र सन्देहः, किं स्वर्गकामं पुमांसमधिकत्वं
यजेत् इत्वेष शब्दः उच्चरितः, अथ वा अनियमः, स्त्रियं
पुमांसं च ? इति । किं प्राप्तम् ? पुंलिङ्गम् अधिकतं मेने
ऐतिशायनः । कुतः ? । लिङ्गविशेषनिर्देशात् (पुंलिङ्गेन
विशेषण निर्देशो भवति स्वर्गकामो यजेत् इति) । तस्मात्
पुमान् उक्तो यजेत् इति न स्त्री ।

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥ ७ ॥ (य०)

अविज्ञाते गर्भे हर्ते भूणहत्यानुवादो भवति, तस्मात्
अविज्ञातेन गर्भेण हर्तेन भूणहा भवति इति । भूणहा
पापकृत्तमः, यथा उभयोर्लोकयोः उपकरीति, तस्य हन्ता
भूणहा, यज्ञहन्ता भूणहा, स यज्ञसाधनवधकारी ।
तस्मात् यज्ञं भूणशब्देन अभिदधाति, स हि विभर्ति
वा सर्वं, भूतिं वा आनयति । अतो भूणहा यज्ञवधकारी,
म पुंयुक्तिवात् प्रनुवादोऽवकल्पते, अविज्ञाते गर्भे हन्त्यमाने
कदाचित् पुमान् हन्त्येत, तत्र यज्ञाधिकतस्य हतत्वात् यज्ञ-
वधो भूणहत्या स्यात् । इतरथा यदि उभयोः अधिकारः,
ततो विज्ञाते च अविज्ञाते च यज्ञवधः स्यात्, तत्र अवि-
ज्ञातयहयम् अतत्वम् इति कल्पयत । तस्मात् विवक्षिता
पुंलिङ्गस्य वाचिका विभक्तिः इति ।

तथा आचेयीं हत्वा भूणहा भवति, आचेयीम् आप-
न्नगर्भाम् आहः, अत (कुक्तो) अस्या विद्यते इति आचेयी ।
तस्मात् अपि पुंसीऽधिकारी गम्यते । यथा, पञ्चमालभेत

इति पुंपशुरेवात्मभ्यै, लिङ्गविशेषनिहेत्यात् । एवम्
इहापि द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,

जातिं तु बादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् स्वापि
प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०)

तुशब्दः पञ्चं व्यावक्त्यति । नैतदस्मि, पुंसोऽधिकारः
इति जातिन्तु बादरायणः अधिकृतां मन्यते स्म । आह,
किमयं स्वर्गकामः इति जातिशब्दः समधिगतः ? । न
इत्याह कथं तर्हि ? । यौगिकः, स्वर्गेच्छायांगेन वर्तते ।
केन तर्हि शब्देन जातिः उक्ता या अधिकृता इति
गम्यते ? । नेत्र च वयं ब्रूमः, जातिवचन इह शब्दः अधि-
कारकः इति, किन्तर्हि, स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसा-
वधिक्रियेते इति अतो न विवक्षितं पुंलिङ्गम् इति ।
कुतः ? । अविशेषात्, न हि शक्तोत्येषा विभक्तिः स्वर्ग-
कामं लिङ्गेन विशेषतुम् । कथम् ? । लक्षणत्वेन अवणात्,
स्वर्गं कामो यस्य, तम् एष लक्षयति शब्दः, तेन लक्षणेन
अधिकृतो यजेत इति शब्देन उच्यते । तत्र लक्षणम् अवि-
शिष्टं स्त्रियां पुंसि च । तस्मात् शब्देन उभावपि स्त्रीपुं-
मावधिकृतौ इति गम्यते । तत्र केन अधिकारः स्त्रिया
निवर्त्यते ? ।

विभक्त्या इति चेत् । तत्र । कस्मात् ? । पुंवचनत्वात्
स्त्रीनिहृत्तौ अशक्तिः । पुंसो विभक्त्या पुनर्वचनम् अनर्थ-
कम् इति चेत् । न, आनर्थक्येऽपि स्त्रीनिहृत्तेः अभावः,
परिसङ्गयां स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्राप्तवाध्य । न च

आनर्थक्षम्, निर्देशार्थत्वात् । तस्मात् स्वपि प्रतीयेत
जात्यर्थस्य अविशिष्टत्वात् ।

चोदितत्वात् यथाश्रुतिः ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

अथ यदुक्तं, पशुमालभेत इति पुंपशुरालभ्यते पुंलिङ्ग-
वचनसामर्थ्यात्, एवमिहापि पुंलिङ्गवचनसामर्थ्यात् पुमान-
धिक्रियते यागवचनेन इति, तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्र उच्यते,
न अत्र जातिद्रव्यस्य लक्षणत्वेन श्रूयते, यदि हि लक्षणत्वेन
श्रूयेत, ततः स्त्रिया अपि यागः उक्तो न पुंवचनेन विवर्येत,
इदं तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते, तत्र पशुत्वम्
यागस्य च सम्बन्धो न द्रव्ययागयोः, यथा पशुत्वं यागसम्ब-
हम्, एवं पुंस्वमेकत्वं च, सोऽयमनेकविशेषणविशिष्टो
यागः श्रूयते, स यथाश्रुतिः एव कर्तव्यः, उपादेयत्वेन
चोदितत्वात् ।

यत्र दोषश्रुतिरविज्ञाते गर्भे हते आचेयां च पुंयुक्त-
त्वेन इति, तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्र उच्यते, अविज्ञातेन
गर्भेण इत्यनुवादः प्रशंसार्थः, आचेयी च न हन्तव्या इति,
इत्यं गर्भे न हन्तव्यः, यत् अव्यक्तेनाप्येनस्त्री भवति ।
पुंलिङ्गविभक्तिः श्रूयमाणा न शक्नोति स्त्रियं निवर्त्तयि-
तुम् । किम् अङ्गं पुनः अविज्ञातगर्भवचनं लिङ्गम् । तथा
गोचप्रशंसार्थमाचेया अबधसङ्गीर्त्तनं, न च आपदसत्त्वा
आचेयी, गोचं हि एतत्, न हि अत्रशब्दादयं तद्वित
उत्पत्तिः, समर्थनाम् हि तद्वित उत्पश्यते । न च अत्रशब्दस्य
सामर्थ्यमस्ति ।

द्रश्ववत्त्वात् पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥

१० ॥ (पूर्व)

पुंसां तु स्यात् अधिकारः द्रश्ववत्त्वात्, द्रव्यवन्ती हि पुंसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं च एतत् कर्म, ब्रीहिभिर्यजेत्, यज्ञेर्यजेत् इत्येवमादि । कथम् ? । अद्रव्यत्वं स्त्रीणां, क्रयविक्रयाभ्यां, क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः, पित्रा विक्रीयन्ते, भर्ता क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामनीश्चिन्यः । क्रीतत्वाच्च भूत्वा नाम् । विक्रयो हि शूष्टे, शतमधिरथं दुहितृमन्ते, दद्यात्, आर्षे गोमिश्रुतम् इति । न च एतत् दृष्टार्थं सति आनमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः समानयोगित्वं स्त्रीणाम् ।

तथा च अन्याधदशनम् ॥ ११ ॥ (उदा०) ॥

या पत्ना क्रीता सती अथान्वैश्वरति इति क्रीततां दर्शयति ।

तादृष्ट्यात्किर्मतादृष्ट्यम् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

आह यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपाजितं, तेन यत्क्ष्यते इति । उच्यते, तदप्यस्या न स्वं यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव । अपि च, स्वामिनस्तथा कर्म कर्त्तव्यं, न तत्परित्यज्य स्वकर्मार्हति कर्तुम्, यत् तथा अन्येन प्रकारेण

उपार्ज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमहैति इति । एवं च स्मरति,

भार्या दासस्व पुत्रस्व निर्द्दिनाः सर्वं एव ते ।

यत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्वनम् इति ।

फलोत्साहाविशेषात् ॥ १३ ॥ (उ०)

तुशब्दः पक्षं व्यावत्तंयति । न च एतदस्ति, निर्दिना स्त्री इति, द्रव्यवती हि सा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृति-प्रामाण्यात् अस्त्वया तथा भवितव्यं फलाधिन्यापि, श्रुति-विशेषात् फलाधिन्या यष्टव्यम्, यदि स्मृतिमनुरुद्धमाना परवशा निर्दिना च स्यात्, यजेत इत्युक्ते सति न यजेत्, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्वाध्येत । न च एतत् व्यायम् । तस्मात् फलाधिनी सती स्मृतिमप्रमाणीकृत्व द्रव्यं परिगृहीयात् यजेत च इति ।

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥ (य०)

अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाने संवादः क्रियते, धर्मे च अर्थे च कामे च न अतिचरितव्या इति । यत्तु उच्यते, भार्यादयो निर्दिनाः इति, स्मर्यमाण मपि निर्धनत्वम् अन्यायमेष, श्रुतिविरोधात् । तस्मात् अस्वातन्त्र्यम् अनेन प्रकारेण उच्यते, संव्यवहारप्रसिद्धार्थम् ।

क्रयस्य धर्ममाचत्वम् ॥ १५ ॥ (आ० नि०)

यत्तु क्रयः श्रूयते, धर्ममावं तु तत्, नासौ क्रयः इति, क्रयो हि उच्चनीचपश्यपणो भवति । नियतं त्विदं दानं

शतमधिरथं शोभनाम् अशोभनाच्च कन्यां प्रति । स्मात् च
श्रुति विहृष्टं विक्रयं नानुमन्यन्ते । तस्मात् अविक्रयो
इयम् इति ।

स्ववत्तामपि दर्शयति ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

पत्री वै पारिण्यस्य ईष्टे पत्येव गतमनुमतं क्रियते ।
तथा भसदा पत्रीः संयाजयन्ति, भसदीर्या हि पत्रयः
भसदा वा एताः परग्नहाणाम् ऐश्वर्यमवकृच्छते इति । (६
१३ अ०) ।

यार्ग दस्यत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ।

स्ववतोम्लु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥ (सिं०)

स्ववत्तावभावपि दम्पती इत्येवं तावत् स्थितम् । तत्र
सन्देहः, किं पृथक् पत्री यजेत्, पृथक् यजमानः, उत
सम्भूय यजेयाताम् ? इति । किं प्राप्तम् ? पृथक्केन ।
कुतः ? । एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्ता
यजेत् इति श्रूयते, तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते, यथा न ही
पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम् तथा अवापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते व्रूपाः, स्ववतोम्लु वचनादैककर्म्यं स्यात्
वचनात्तयोः सहक्रिया । एवं हि स्मरन्ति धर्मे चार्ये च
कामे च नातिचरितव्या इति, तथा सहधर्मस्वरितव्यः
सहापत्यम् उत्पादितव्यम् इति । उच्यते, स्मृतिवचनेन न
श्रुतिवचनं युक्तं वाधितुम् । न इति व्रूपाः, इह किञ्चित्

कर्म स्वीपुं सकर्त्तुं कमेव, यथा दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्ठीमः
इति, यत्र पद्मरवेच्छितेन यजमानवेच्छितेन च आज्ञेन
होम उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम् ।

ननु पुंसो यजमानस्य यजमानवेच्छितमाज्यं, स्त्रिया
यजमानायाः पद्मरवेच्छितं भविष्यति इति । न इति आह,
न अथम् ईच्छित्संस्कारः, ईच्छितुः संस्कारो यदि, तदैवं
स्यात् । आज्ञसंस्कारस्य अयं, गुणभूतौ ईच्छितारौ तत्र
अन्यतरापाये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयो-
गवच्चनः । तत्र एतत् स्यात्, स्त्री यजमाना पुमांसं परि-
क्रेष्यति आज्ञस्य ईच्छितारं पुमांश्य स्त्रियन्तरवेच्छित्रौम् इति ।
तत्र न, पद्मीति हि यज्ञस्य स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता ।
पद्मौ इति सम्बन्धिशब्दाऽयं, यजमानः इति च स्वामी, न
क्रीतः । तस्मात् स्वीपुं सर्यारेकम् एवज्ञातीयकं कर्म इति ।

तत्र चुतिसामर्थ्यात् यः कश्चित्, यथा कश्चाचित् सह
सम्भूय यजेत् इति प्राप्ते इदम् उच्यते, यस्त्वया कश्चित् धर्मः
कश्चाचित् सह कर्त्तव्यः, सोऽनया सह इति, तेन न चुति-
विरोधः स्मृतेः इति गम्यते । अथ यदुक्तं, केवलस्य पुंसोऽ-
विकारः केवलायाश्च स्त्रिया यजेत् इत्येकवचनस्य विवक्षि-
त्तत्वात् इति, तत् परिहर्त्तव्यम् । इदं तात्त्वदयं प्रष्टव्यः, यजेत्
इत्येकवचने विवक्षिते, कथं षोडशभिर्कृत्विभिः सह यागां
भवति ? इति । एवम् उच्यते, प्रतिकारकं कियामेदः, या-
जमानानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् यजति इत्युच्यते
यजमानः, आध्वर्यवानेव कुर्वन् आध्वर्युयंजति इत्येवम्
उच्यते यथा सम्भरणमेव कुर्वतो स्वाली पक्तिं करोति

इत्युच्चते, यस्य च कारकस्य य आलीयो व्यापारः, सं एक-
वचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति इति । एवं चेत्
यावान् व्यापारो यजमानस्य संतावान्, न सम्भूय कर्त्तव्यः,
एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः । द्वादशे वा शते एकेन
षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत् इति । इह तु पद्मी-
व्यापारः अन्य एव, न तत्र पद्मी प्रवत्तमाना यजमानस्य
एकत्र विहन्ति, यथा अध्यर्थुराध्यर्थवेषु प्रवत्तमानः ।
अवश्यं च सह पद्माग्ना यष्टव्यं, मध्यकं हि इदं दम्पत्योर्धनं,
तत्र यागोऽवश्यं सह पद्माग्ना कर्त्तव्यः, इतरथा अन्यत-
रानिच्छायां त्याग एव न संवर्त्तते, तथा हि द्वितीयया
पद्माग्ना विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पद्मास्ति,
तत्र क्रत्वर्थान् एका करिष्यति । कर्णसंस्कारार्थेषु नैव दीप्तः,
सम्भवन्ति हि तानि सर्वत्र इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ (य०)

लिङ्गं खल्पयि दृश्यते, योक्त्रीण पद्मीं सन्नद्धन्ति मेघ-
लया यजमानं मिथुनत्वाय इति । यदि स्त्रीपुंसावेकत्र,
योक्त्रीस्य मेघलायास्व विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुन-
संस्तवश्च, तदेतत् स्त्रीपुंससाधनके कर्मण्युपयत्यते, न
अन्यथा ।

क्रीतत्वात् भक्तग्ना स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥ (प०

स्थितादुन्तरमुच्यते । तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्यति । नैत-
दस्ति, यदुक्तं स्ववती स्त्री इति, क्रीता हि सा, दृष्टार्थत्वात्

अविरथशतदानस्य, अतो यदस्याः स्वामित्वम् उच्यते, तत्
भक्षया । यथा पूर्णकोऽस्माकं बलीवर्द्धनाम् ईष्टे इति, एवं
पत्रयापि पारिषद्यस्य ईष्टे इति ।

फलार्थित्वात् स्वामित्वे नाभिसम्बन्धः ॥२०॥(उ०)

नैतदहिति, क्रयो मुख्यः, गौणं स्वामित्वम् इति, फला-
र्थित्वात् हि सा, स्मृतिर्नादरिष्यते, स्मृत्यनुरोधात् अस्वा
स्यात्, स्ववती शुल्यनुरोधात् ।

फलवत्तां च दर्शयति ॥ २१ ॥

सं पत्नी पत्न्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य धर्मायुक्तं-
वभूताम् । सञ्ज्ञानानौ विजहीताम् अरातीर्दिवि ज्योति-
रजरमारभेताम् इति दम्पत्योः फलं दर्शयति । तस्मात्
अप्युभावधिक्तौ इति सिद्धम् ॥ (६ । १ । ४ अ०) ॥

— —

एकस्यैव पुंसः आधानाधिकाराधिकरणम् ।

द्वाधानं च द्वियज्ञवत् ॥ २२ ॥ (प०)

अस्ति आधानं, य एवं विहानग्निमाधत्ते इति । तत्र
इदमामनस्ति, ज्ञौमि वसानावग्निमादधीयाताम् इति ।
तत्र एषोऽर्थः सांश्यिकः, किं हौ पुरुषावादधीयातां उत्तैकः
पुरुषः ? इति । कथं संशयः ? । उच्यते, इह एतत् श्रूयते,
वसानावादधीयाताम् इति । तत्र वचनमर्थप्राप्तं पुनः
श्रूयते, तत् किं पुंलिङ्गसम्बन्धार्थं, उत ज्ञौमविध्यर्थम् ? इति
उभयोर्बिद्यमानत्वात् भवति संशयः, यदि लिङ्गसम्बन्धार्थम् ,

दमौ पुरुषौ आधास्येते । अथ चौमहस्यार्थं तत् एकः ।

किं प्राप्तम् ? हयाधानन्तु हियज्ञवत् स्यात्, यथा एतेन हो राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् इति हयोः पुरुषयोर्हीयज्ञो भवति, एवं हयाधानं हयोः पुरुषयोः स्यात्, ततोऽविशेषात्, वसानौ इति अवणात् एव पुरुषौ गम्येते । न पदान्तरगतेन चौमेण अस्य सम्बन्धः, श्रुत्यवगतं हि अवणात् अवगतं, पदान्तरसम्बन्धं वाक्यात् अवगतं, श्रुतिश्वाक्यात् वलीयसी । वसानशब्दगतस्य अर्थं आधानेन सम्बन्धते, न चौमशब्दगतः ।

आह, वसानौ इति नायं वेदसं पुंलिङ्गं एव, स्त्रीपुंसयोरप्यभिधायको भवति, यथा कुकुटस्य कुकुटी च कुकुटी, शूकरस्य शूकरी च शूकरौ इति । एवं वसानस्य वसाना च वसानौ स्याताम् इति । अत उच्यते, यत्र न अर्थः, प्रकरणं वा विशेषकं, विधायकस्य शब्दः, नास्ति अनुषादः । तत्र हो पुमांसौ गम्येते, यथा दावानय ईत्युक्तः पुमांसावानयति । हे आनय इति स्त्रियौ, तेन स्त्रियां वाचकमिकारान्तं द्विवचनम् इति गम्यते, श्रीकारान्तमपि हयोः पुंसोर्वाचकम् इति । यत्र इदानीं स्त्रीपुंसयोः प्रयुज्यमानमौकारान्तं दृश्यते, तत्र किं पुमान् सहितीयः तस्य निमित्तम्, उत स्त्री सहितीयाः ? इति । उच्यते, पुंसि सहितीयं दृष्टः, यथा ब्राह्मणावानय इति, इहापि पुमान् सहितीयोऽर्थः । तस्मात् पुंनिमित्तम् इति गम्यते ।

अत आह, प्रयोगो यदि दृष्टं प्रमाणं हयोः पुंसोर्दृष्टः, कथम् एकस्मिन् स्यात् ? । अत उच्यते, पुंसि च

हित्वे च हृष्टः इति शक्ते वदितुम्, न हयोः द्रव्ययोः इति,
पुंभावं हित्वं च एष शब्दः न अभिचरति, द्रव्यं पुनर्व्यभिच-
रति । अपि च युगपदधिकरणवचनताया हन्त्वा तेहि व-
चनवहुवचनोपपत्तेष, प्रमित्रयोर्वर्णणयोः इति च दर्शनात् ।
इतरेतरयोगे च चर्वे समासविधानात् हन्त्वापवादत्वात् च
एकशेषस्य, यथैव खदिरौ च ध्वलौ च इति निर्देशनं क्रियते,
एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् पुंसि हित्वे च वर्त्तते
इति गम्यते । न च स्त्रीहित्वे हृष्टः ।

अत्र आह, नन्वत्रैव दर्शनात्, स्त्रीपुंसयोर्वाचकः इति
गम्यते । अत्र उच्यते, उक्तम् एतत् अन्यायस्त्र अनेकार्थत्वम्
इति पुमान् सहितीयोऽस्यार्थो भविष्यति, स्त्रीपुंसौ च इति
अन्यायम् । अथ इदानीं सहितीयस्य पुंसो विधौ कोऽन्यः
सहायः ? इति । स्त्रिया अनभिधेयत्वात्, अवश्यमावि-
त्वाय द्वितीयस्य, अपरः सहितीयः पुमान्, एवम् इतरोऽपी-
तरेण सहितीयः, इतरोऽपीतरेण इति द्वावेष पुंमांसा-
वुपादीयेते । तस्मात् इह ही पुमांसौ आधाने विधीयेते
इति उच्यते ।

ननु स्त्रीपुंसयोर्वाचकम् औकारान्तं हित्वचनं स्तरन्ति ।
न एषा स्मृतिरस्ति इति ब्रूमः । आह, भगवतः पाणिने-
र्वचनात् स्मृतिमनुमास्यामहे, पुमान् स्त्रिया (११२।६७
पा० सू०) इति । उच्यते, न, पाणिनेर्वचनं कुकुटौ इति
ओकारः स्त्रीपुंसयोर्वाचकः इति । कश्चन्तहि, यत्र स्त्रीपुं-
सयोः सहित्वचनं, तत्र सहितीयो वा पुमान् इति छत्वा
ओकारान्तस्य ओकारः प्राप्नोति, सहितीया वा स्त्री इति

कत्वा एकारः । पुंशब्दः तच साधुः न स्मीशब्दः इति
पाणिनेवचनम् । पुमान् शिष्टते इति च ब्रूते, तेन सुतरां
गम्यने, पुंसोर्वाचक औकारः इति । तस्मात् हयोः पुंसोः
अधिकारः इति ।

ननु शौमविधानपरमेतत् वाक्यं स्यात्, शौमसम्बन्धस्य
अर्थवस्त्वात्, इतरथा शौमवचनम् अनर्थकं स्यात् । अत्र
उच्चने, वसानावादधीयाताम् इति अस्ति सम्बन्धः, न
शौमे आदधीयाताम् इति । तस्मात् सञ्जिकाष्ठमपि न
तत्सम्बद्धम् आधानेन । आह, वसानशब्देन सह सम्बन्ध-
मानम् अर्थवत् भविष्यति । वसानसञ्जिकाष्ठे अपि शौमे न
विधीयेते, विधायकस्य शब्दस्य अभावात्, न हि वसान-
शब्दो विधायकः, न शौमशब्दः, नानयोः समुदायः ।
कम्तहि विधातुम् शक्नोति ? । आदधीयाताम् इत्यत्र या-
लिङ्गः ।

आह, सा खलु विधास्यति ? । उच्चते, सा स्वशब्दगत-
माधानं शक्नोति विधातुम्, श्रवणात्, विहितत्वात् आधा-
नस्य, आनर्थक्ये, वसानौ इति शक्नोति वाक्येन विधातुम्,
भवति हि वसानशोः आधानसम्बन्धः, तच नात्यन्ताय
स्वार्थः परित्यक्तो भवति, शौमवसानसम्बन्धे तु विधातव्ये,
आदधीयाताम् इत्याधानम् उत्सृज्य विधानोऽत्यन्ताय
श्रुतिं जग्नात् । आधानसञ्जिकाष्ठे च लिङ्गे विधातव्ये
श्रुतिर्विप्रक्षणे न शौमवसानसम्बन्धं विधातुम् उत्सहते
अर्थविप्रकर्षात् । अपि च उत्सृज्य श्रुतिं, शौमवसानसम्बन्धे
विधीयमाने शौमं वसानस्य अङ्गं स्यात् न आधानस्य ।

तत्र चौमाभावेऽपि न आधानं विगुणम् इति चौमाभावेऽपि
आधानं स्यात् ।

आह, वसानगुणतायां तर्हि कोऽर्थे विवक्षते? ।
उच्चते, न कस्ति, अतः एव अस्य पञ्चस्य परित्यागः ।
आह, चौमवसानश्रवणम् इदानी॒ कथम्? इति । उच्चते,
न शक्ते उभयं विधातुम् चौमं लिङ्गं च, भिद्येत हि तथा
वाक्यम् । तस्मात् अचौमयोः चौमशब्दोऽनुवादः, अर्थप्राप्ते
च वसने वसानौ पुमांसौ इत्यर्थः । ते च प्रायेण विचेष्ट-
मानस्य मलिने चौमसदृशे भवतः, विचेष्टमानस्य वा शब्द-
वती भवतः इति । तस्मात् इयोः पुंसोरधिकारः इति ।

गुणस्य तु विधानत्वात् पल्ला द्वितीयशब्दः
स्यात् ॥ २३ ॥ (सि०)

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नैतदर्स्त, यदुक्तं द्वौ
एकुषो आदधीयाताम् इति, एक एवादधीत । वसन्ते
ब्राह्मणोऽनिमादधीत इति एकवचनं हि विवक्षितम् ।
तस्मात् एक एव आदधीत । ननु इदं वचनं द्वौ पुमांसा-
वादधीयाताम् इति । न इत्याह, गुणस्य तु विधानत्वात्
चौमविधानम् अस्मिन् वाक्ये न्यायं, तथा हि अपूर्वोऽर्थे
विहितो भवति गम्यते हि विशेषनियमः । इतरथा चौम-
वचनमनुवादमात्रं स्यात्, वादमात्रं च अनर्थकं, पञ्चे च
अनुवादः, न च एकपञ्चवचन एष शब्दः, गौणत्वे च
साधारणं साहस्रम् । तस्मात् प्रमादाध्ययनमवगम्येत
विनैत्र 'हितुना ।

आह ननु पुमांसौ विधेयौ, तदिधाने च न क्षीम-
विधानं, वाक्यभेदो हि तथा स्यात् चुतिगम्यौ च पुंमांसौ,
वाक्यगम्यं च क्षीमं वाधेयाताम् इति । अब उच्चते, न
पुमांसौ विधेयौ, प्राप्त एव अब सहितोयः पुंमान् सोऽनू-
द्यते । कथम् ? । एकोऽच पुमान् शूयते, तस्य पत्रा
हितीयशब्दः स्यात् । न च यत् प्राप्त वक्तनात् गम्यते,
तदिधेयं भवति । तस्यात् क्षीमविधानं, न वाक्यभेदो
भवति ।

यदुच्यते, न क्षीमस्य विधायकोऽस्ति इति । तदुच्यते,
आदधीयाताम् इति तदिधास्यति । ननु एतत् आधानं
चुत्या विधातुम् समर्थं कल्पयत् इति । उच्चते, गद्यालरेण
विहितत्वात् आधानस्य न विधायकम्, अतः तदसम्भवात्
क्षीमस्य विधायिका ज्ञिणः भविष्यति, वाक्यसामर्थ्यात् ।
यत् अस्मिन् पञ्चे अत्यन्ताय स्वार्थं जहाति इति । न अत्य-
न्ताय हास्यति आधाने वासः क्षीमं कुर्यात् इति । अस्मिन्
पञ्चे पुंशब्दः स्त्रीपुंसयोः हृतः इति गम्यते, अस्ति हि तच्च
तस्य निमित्तं पुमान् सहितोयः एवमादि च दृष्टा भगवता
पाणिनिना सूक्ष्मं प्रणीतं, प्रुमान् ज्ञिया (११२।६७ पा०
सू०) इति, तस्य विषयः पुंशब्दः शिष्यमाणः साधुर्भवति,
न स्त्रीशब्दः इति । तस्यात् एकः पुमानाधीत न हौ इति ।
(६।१५ अ०)

यत्ता यावदुक्ताशीर्वच्चर्यादवेषाधिकाराधिकरणम् ।

तस्या यावदुक्तमाशीर्वच्चर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्खमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्, ज्योतिष्ठामेन स्वर्गकामो यजेत् इत्येवमादिषु एतदुक्तं स्त्रीषुं सयोः सहाधिकारः इति । अथ इदानीं सन्दिग्धते, किं सर्वं याजमानं पद्मा कर्त्तव्यम्, उत यावदुक्तमाशीः ब्रह्मचर्यं च ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वं याजमानं पद्मा: स्यात्, सापि हि यजमाना, तुल्यत्वात् । तस्यात् सर्वं तस्याः इति ।

एवं प्राप्ते अूमः, तस्या यावदुक्तं स्यात्, वचनप्रामास्यात्, आशीः ब्रह्मचर्यं च स्यात् । कस्मात् ? । अतुल्यत्वात् अतुल्या हि स्त्रीषुं साः, यजमानः पुमान् विहांश, पद्मी स्त्री च अविद्या च ।

किम् अतः ? यद्येवं हि एतत् अतुल्यत्वम् । एतदतो भवति, क्रत्वर्थेषु यानि याजमानानि अवशानि, तेषु उपादेयत्वेन अवशात् विवक्षितं लिङ्गं, तेन तेषु पद्मी न स्यात्, यानि च क्रत्वर्धानि समन्वकाशि तेषु अविद्यत्वात् पद्मी न स्यात् । तत् पद्मा अध्ययनस्य प्रयोजकं स्यात् इति उद्दि उच्येत । तत्र, असत्त्वपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्णितिर्भविष्यति । अस्ति हि तस्य पुमान् निर्वर्तकः, यज्ञ क्रत्वर्थं, तस्य एकेन येन केनचित् निर्वर्तयितव्यम् । तस्यात् प्रतिषिद्ध्य पद्मा अध्ययनस्य पुनः प्रसवे, न किञ्चित् अस्ति प्रमाणम् । अतः तदपि पद्मी न कुर्यात्, यास्त्राग्निषः, यज्ञ ब्रह्मचर्यं, तत् पुरुषं प्रति गुणभूतं, न तत्र अन्यतरैरण छते सिद्धति,

अन्यतरस्य हि संस्कारो हीयेत् । न च तत्र उपादेयत्वे न
यजमानस्य अशणम् । तस्मात् लिङ्गमप्यविवक्षितम् । अत
आशीर्वद्यत्वये च उभयोरपि स्वात्, यत्र आहत्या उच्यते,
यथा, पत्राणां आश्यमविक्षते इति । तस्मात् अतुल्यत्वात् अस-
मानविधाना पत्री यजमानेन भवितुमर्हति इति ॥ (६ ।
१ । ६ अ०) ॥

— —

यागे शूद्रस्थानप्रिकाराधिकरणम् ।

चातुर्वर्णमविशेषात् ॥ २५ ॥ (पु०) ॥

अग्निहोत्रादीनि कर्माणि उदाहरणं, तेषु सन्देहः,
किम् चतुर्णां वर्णानां तानि भवेयुः, उत अपशूद्राणां
चयाणां वर्णानाम् ? इति । किंतावत् प्राप्तं ? चातुर्वर्ण-
मधिकृत्य, यजेत, जुहुयात् इत्येवमादि शब्दम् उच्चरति
वेदः । कुतः ? । अविशेषात्, न हि कञ्चिद्विशेष उपा-
दीयते । तस्मात् शूद्रो न निवक्षते ॥

निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादन्याधिये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्मयः ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

वाश्वदः पक्षं व्यावर्त्तयति, त्रयाणाम् अधिकारः
स्यात् । कुतः ? । अग्नराधिये निर्देशात्, अग्नराधिये त्रयाणां
निर्देशो भवति, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नमादधीत, ग्रीष्मे
राजन्यः, शरदि वैश्यः इति, शूद्रस्य आधाने शुतिर्नास्ति
इत्यनन्तः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वक्षयितुम् ।

तस्मात् अभिहोचं जुह्यात् सर्वगकामः इत्येवमादिषु शूद्रस्य
प्रापिका श्रुतिर्गास्ति । ब्राह्मणादीन्, एवाधिकात्य सा प्रव-
र्त्तते, ते हि समर्था अभिनमत्वात्, आहवनीयादयो न
शूद्रस्य, अविधानात्, रुस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीयादी-
नाम् । तस्मात् अनधिकातोऽभिहोचादिषु शूद्रः इत्याचेयः
मन्यते स्म ॥

निमित्तार्थेन बाहरिः तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात् ॥ २७ ॥ (पुनः पू०) ॥

यदुक्तम्, अनधिकारः शूद्रस्य इति, तत्र, सर्वे हि अर्थी-
नम् अधिकात्य यजेत इत्युच्यते, सोऽसति प्रतिषेधवचने
शूद्रान् व्यावर्त्तते । यत्तु असमर्थोऽन्यभावात् इति, स्यात्
एवास्यान्विः अर्थप्राप्तः, कामश्रुतिपरिगृहीतत्वात् ।

अथ आह, ननु अन्याधिष्ठानोदना ब्राह्मणादिसंयुक्ता
न शूद्रस्य इति । उच्यते, निमित्तार्थेन ताः श्रुतयो न
प्रापिकाः । कथं ? । निमित्तस्वभावा एते शब्दाः, ब्राह्मण
आहधानो वसन्ते, राजन्यो यीष्ये, वैश्यः शरदि इति
ब्राह्मणादीनो वसन्तादिभिः सम्बन्धो गम्यते, तेन वसन्ता-
दिसम्बन्धार्था ब्राह्मणादयः इत्येव गम्यते, तथा च आह-
धातिर्न वाक्येन शूद्रात् व्यावर्त्तिर्नो भविष्यति । तस्मात्
बाहरिः सर्वाधिकारं शास्त्रं मन्यते स्म इति गम्यते ।

अपि वान्यार्थदर्शनात् यथाश्रुति प्रतीयेत ॥

२८ ॥ (उ०) ॥

अपि वा इति पक्षो व्यावस्थौते । यथाश्रुत्येव प्रतीयेत,

ब्राह्मणादयो हि आधाने शूश्रते, तेन ब्राह्मणादिकर्त्तकम् आधानं, वसन्तादिश्वरणाच्च वसन्तादिकालकम् । तथा च, इदं शूद्रवर्जितानामेव अनुक्रमणं भवति, बाहुङ्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्च राजन्यस्य, रायोदाजीयं वै श्वस्य इति, शूद्रस्य साम न आमनन्ति । तथा पयोद्रवतं ब्राह्मणस्य, यवागूराजन्यस्य, आमिक्षा वै श्वस्य इति, तथा आधाने अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमाहधीत, एकादशसु राजन्यः, इदशसु वैश्यः इति । एवम् अब्रह्मसामकम् अव्रतकम् अप्रक्रमकं च शूद्रस्य प्रयुक्तम् अपि कर्म निष्फलं स्यात् । तस्मात् न शूद्रो जुह्यात् यजेत् वा ।

निर्देशात् पक्षे स्यात् ॥ २६ ॥ (पुनः पू०) ॥

नैतदेवं, शूद्रस्य अन्यभावात् अनधिकारोऽग्निहोचादिषु इति । अस्ति हि शूद्रस्य आधानं, य एवं विहानग्निमाधत्ते इति शास्त्रं सामान्येन । इदम् अपि निमित्ताद्यं भविष्यति, तस्मात् सर्वाधिकारं शास्त्रं भवितुमर्हति इति ।

विगुण्याद्वितिचेत् ॥ ३० ॥ (आ०) ॥

अथ यदुक्तं, अब्रह्मनामकं अव्रतकम् अप्रक्रमकं च शूद्रस्य कर्म प्रयुक्तम् अपि फलं न साधयेत् विगुणम् इति, तत् परिहर्त्तव्यम् ।

न काम्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

न एव परिहारः, कामत्वात्, कामयिष्यते शूद्रः अभी-

वत्ते नाम ब्रह्मसाम्, तदि प्रनारभ्य किञ्चित् आन्वातं प्रदि-
शेषेण, चक्षुर्विमित आदध्यात् इति प्रनियतप्रक्रमेषु शूद्रस्य
नियम्यते । ब्रतेऽपि मसु शूद्रस्य इति सम्बन्धदर्शनात्
अध्यवसीयते, मसु एव शूद्रस्य । तस्मात् चातुर्वर्खम् प्रधि-
क्रियेत ।

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

ब्रते च विशेषोऽवगम्यते तत्प्रधान्यं पुरुषप्रधान्यं
हि ब्रते । किम् अतः यत् पुरुषप्रधानता ? । एतदर्ता
भवति, पुरुषप्रधानः संस्कारो न शक्नोति अनुपसंज्ञिय-
माणः, तस्य अधिकारं व्यावर्त्तयितुम् । तत् कथम् ?
इति । यजेत् इति हि स्वर्गकामेऽभिधीयमाने तत्कामः
शूद्रां न अभिहितः इति कथं गम्यते ? किं हि स यागस्य
पूरुषनिवच्ये न निर्वर्त्यति ? । ब्रतम् इति चेत् । न,
मानर्थोपजननाय हि तत् यस्य एव उच्येत्, तस्य एव तेन
विना न सामर्थ्यं, नान्यस्य । एव एव हि ब्रतस्य अङ्गभावो
यत्, कर्त्तारं समर्थं करोति, यस्य तु तेन न प्रयोजनः स
तदनपेक्ष्यै व यागम् अभिनिर्वर्त्यति । तस्मात् अपि
अशूद्रवज्जनम् ।

अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

(उ०)

एवं न प्रापकाणि श्रवणानि इत्युक्तं, शक्यते तु वक्तुम्
प्रापकाणि इति, न च सूक्तकारेण तत् व्यपदिष्टं, नैमित्ति-
केषु अपि तेषु सत्त्वं शक्य एव शूद्रपर्युदासो वक्तुम् इति,

न तदाहृतं, हेत्वतरं व्यपदिष्टम् । अपि वा इति पञ्चव्याढ-
र्जनम् । एवमपि सति नैमित्तिकेऽपि ब्राह्मणादिशब्दो
मति अपशूद्राणाम् एव अधिकारः । कुतः ? । वेदनिर्देशात्,
केवले हि त्रयाणां निर्देशो भवति, वसन्ते ब्राह्मणम्
उपनयीत, यीजे राजन्यं, वर्षासु वैश्यम् इति, वेदाभावात्
असमर्थः शूद्रो यष्टुम् । तस्मात् न अधिक्रियेत ।

गुणार्थित्वाद्वेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

गुणेन अध्ययनेन अर्थः, शूद्रोऽनुपनीतः स्वयम् उपेत्या-
ध्येयते, तथा अस्य सामर्थ्यं जनिष्यते इति ।

संस्कारस्य तदर्थत्वात् विद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥

३५ ॥ (आ० नि०)

उच्यते, विद्यायाम् एवैषा पुरुषश्रुतिः, उपनयनस्य
मंस्कारस्य तदर्थत्वात्, विद्यार्थम् उपाध्यायस्य समीपमा-
नीयते न अदृष्टार्थं, कुर्यावा कर्तुम्, सा एषा विद्यायां
पुरुषश्रुतिः । कथम् अवगम्यते ? । आचार्यकरणमेतत्
अभिधीयते । कुतः ? । आलनेपदहर्षनात्, नयतिः
आचार्यकरणे वर्तते, तदर्थसम्बन्धात् उपनयनम् आचार्य-
करणप्रयुक्तं, वेदाध्यापनेन च आचार्यो भवति । तस्मात्
वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः, शूद्रस्य न श्रुतं वेदाध्यय-
नम् भतोऽवेदत्वात् अमर्थः शूद्रो न अधिक्रियते इति ।

विद्यानिर्देशाद्वेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

इति चेत् पश्यसि, अवैद्यत्वात् असामर्थ्यात् अनधिकृतः

शूद्रः इति । नैष होषः, विद्यानिर्देशात्, विद्यां निर्देश्यति, अनुक्तामपि अधीच्छते इति, शक्षते हि अनुक्तमप्यधीतुम् । तस्मात् चातुर्वर्णस्याप्यविकारः ।

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०)

न च एतदहस्ति, शूद्रोऽधीच्छते इति, प्रतिषिद्धम् अस्य अध्ययनं, शूद्रेण न अधीतव्यम् इति, अधीयानस्यापि अध्ययनं सफलं न भवति, होषष्व जायते । अतोऽवैद्यः शूद्रः, अस्य अभावः कर्मणि इति सिद्धम् ।

अथापि वैद्यत्वेन सिध्येत् तस्याप्यनग्नित्वात् अभावः कर्मणि स्यात् । अथ कदम् अनग्निता ? इति । प्रापकाणि हि ब्राह्मणादीनामाधाने वाक्यानि । ननु य एवं विहानग्निमाधत्ते इति आधानस्य विधायकम् । तत्र ब्राह्मणस्य, वसन्ते अग्निमादधीत इति निमित्तार्थानि वचनानि इति गम्यते । अब उच्यते, ब्राह्मणोऽग्निमादधीत इति श्रुत्या विधानं गम्यते । यः एवं विहान् अग्निमाधत्ते इति सुत्या, तत् आनुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतात् दुर्बलम् । तस्मात् प्रापकाणि वचनानि, अतः शूद्रस्य अनविकारः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥ (यु०)

अन्यार्थदर्शनं च भवति, यथा शूद्रस्य न अध्ययनम् इति । किं लिङ्गं भवति ? । यद्यु वा एतत् श्मशानं, यत् शूद्रः, तस्मात् शूद्रसमीपे न अधीयम् इति अनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति । तस्मात् अपशूद्राणाम् अधिकारः । ननु आहवनीयादिनापि, यागो वचनप्रामाण्यात् शूद्रस्य विधी-

यते । उच्चते न अच यागसङ्गावो विधीयते स्वर्गकामस्य,
किं तर्हि स्वर्गफलता विशिष्टस्य यागस्य । तस्मात् अस-
भवः शूद्रस्य अनिहोचादिषु । (६।१७ अ०) ।

— —

यागं निर्धनस्याधिकाराधिकरणम् ।

त्रयाणां द्रव्यसप्तनः कर्मणो द्रव्यसिद्धि- त्वात् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

अनिहोचादिषु एव सन्देहः, किम् अद्रव्यस्य अधि-
कारो न ? इति उच्चते, त्रयाणां द्रव्यसम्भावो अधिक्रियेत,
न अद्रव्यः । कुतः ? । न हि शक्तोत्तद्रव्यो द्रव्यसंयुक्तं
कर्म अनुष्ठातुम् । तस्मात् अद्रव्यस्य अनधिकारः ।

अनित्यत्वात्, नैवं स्यादर्थाद्वि द्रव्यसंयोगः ॥ ४० ॥

(सि०)

नैवं स्यात्, यदुक्तम्, अद्रव्यस्य अनधिकारः इति ।
कुतः ? । अनित्यत्वात्, अनित्यो द्रव्यसंयोगः न हि
कश्चित् जात्या अद्रव्य एवं पुरुषः । अस्ति उपायो येन
द्रव्यवान् भवति । यः शक्तोति यश्चुम्, तस्य यजेत् इति
वाचको भवति, यो न कथच्चिदपि शक्तोति यागम् अभि-
निर्वर्त्तयितुम्, तं न अधिकराति यजेत् शब्दः । यसु
कनचित् प्रकारेण शक्तोति, न तं वजंयित्वा प्रवर्त्तते ।
अर्धात् च द्रव्यसंयोगः भविष्यति, जीविष्यति विना धनेन

इत्येतत् अनुपश्चम् । तस्मात् अर्थात् द्रष्टव्यसंयोगः । (६।१
८ अ०) ।

—○—

यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।

अङ्गहीनस्य तद्भर्ता ॥ ४१ ॥

अभिहीनादिषु एवाङ्गहीनं प्रति सन्देहः, किम्
असावधिक्रियते, उत न ? इति । तचाप्यधिकरणातिदेशः ।
असमर्थः इति कल्पा पूर्वः पञ्चः, शक्तिविव्यमानल्पात्
उत्तरः । तद्विद्म् अभिधीयते, अङ्गहीनस्य तद्भर्ता ।
किञ्चर्मा ? । अद्रव्यधर्मा इति । (६।१।८ अ०) ।

—○—

अचिकित्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ।

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ ४२ ॥

यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः,
किं अधिक्रियते, न ? इति, पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते
इति प्राप्ते ब्रूमः, न अधिक्रियते इति । कुतः ? । शक्तव्य-
भावात्, न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्तीति यद्गुम्,
तस्मात् तस्य अधिकारो न गम्यते ।

ननु यत् शक्तीति, तत्र अधिक्रियते इति, चक्षुविविक्ली
विना आज्ञाविक्षणेन, विना विष्णुक्रमैः पङ्कुः विना
प्रैषादिश्रवणेन च वधिरः, एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुविविक-

लादीनामनधिकारः इति । न इत्युच्यते, न आज्ञावेद्ध-
गादि पुरुषं प्रति निर्दिश्यते, यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत
ततो विकल्पोऽप्यधिक्रियेत, क्रतुम् प्रति एषाम् उपदेशः,
प्रकरणविशेषात्, पुरुषस्य च आख्यातेन अनभिधानात्
इति, उक्तमेतत् विधिर्वा संयोगान्तरात् (३।४।१३ सू०)
इत्यत । तैश्च विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत्
तस्मात् तस्य अनधिकारः । (६।१।१० अ०) ।

— —

दर्शपूर्णमासयोः वाराण्यस्यै वाधिकाराधिकरणम् ॥

अ-व्रार्ष्यस्य हानं स्यात् ॥ ४३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, आर्षेयं हृणीते, एकं हृणीते,
ही हृणीते, त्रीन् हृणीते, न चतुरो हृणीते, न पञ्चातिहृणीते
इति । तच्च सन्देहः, किम् अव्रार्ष्यस्य अधिकारः उत
न ? इति । किं प्राप्तम् ? अव्रार्ष्योऽप्यधिक्रियते
इति । कुतः ? । आर्षेयं हृणीते इति सामान्यवचनम्,
तस्मात् एकं वरिष्ठति ही वा, तच्च दर्शयति, एकं हृणीते
ही हृणीते इति तथा प्रतिषेधति, न चतुरो हृणीते इति न
पञ्चातिहृणीते इति । न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते ।
तस्मात् अव्रार्ष्योऽप्यधिक्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यो न व्रार्षेयः स न अधिक्रियेत ।
कुन्तः ? । त्रीन् हृणीते इति विशेषवचनात्, विधिश्च
अप्राप्तवात् । ननु एकं हृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति ।

न इत्युच्चते, विधायिकाया विभक्तेरभावात् । ननु सुत्या विधास्यन्ते, यथा चीन् हृणीते इति । उच्चते, त्रयाणामेव सुतिः, सा त्रित्वं विधास्यति । एकं हृणीते इत्यवयुत्ववादोऽयं चयाणामेव, तत्रापि त्रित्वमेव शूयते विधातुम् । एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति । न चतुरो हृणीते, न पञ्चातिहृणीते इति नित्यानुवादो भविष्यति । तत्पात् च्छैव्यस्य अधिकारी नान्यस्य इति । (६। १। ११ अ०) ॥

— — —

त्रानुवर्णातिरिक्तस्य रथकारस्याधानेऽधिकाराभिकरणम् ॥ (रथकारस्यायः) ॥

वचनाद्रथकारस्याधानेऽस्य सर्वशेषत्वात् ॥ ४४ ॥

(सि०) ॥

आधाने शूयते, वर्षासु रथकार आदधीत इति । तत्र मन्देहः, किं चैवर्णिकानामन्यतमो रथकारः, आहोस्त्रित् अचैवर्णिकः ? इति । किं प्राप्तम् ? रथकारस्य अचैवर्णिकस्य आधानमेतत् । कुतः ? । वचनात्, न हि वचनस्य किञ्चित् अक्षत्यमस्ति, सर्वशेषस्य अचैवर्णिकः आधाने, व्राण्णणराजन्यविशामुक्तम् आधानं, परिशेषात् अचैवर्णिको रथकारः स्यात् ।

न्यायो वा कर्मसंयोगात् शुद्धस्य प्रतिपित्त-
त्वात् ॥ ४५ ॥ (पृ०)

न्यायो वा स्यात्, चैवर्णिको रथकारः रथकर्मणा

विशेषेण उच्चते, शुद्धो हि असमर्त्वात् प्रतिविदः । तस्मात्
अैवर्णिको रथकारः स्यात् ।

अकर्मत्वात् नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥ (उ०) ॥

नास्ति अैवर्णिको रथकारः, प्रतिविदं हि तस्य
शिल्पोपजीवित्वं, अैवर्णिकस्त्वस्ति । तस्मात् वचनप्राप्ता-
स्यात् स आधास्यते ।

आनर्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥ (य०) ॥

ब्राह्मणादिषु वसन्तादयो नियताः, तान् प्रति वर्षा
उच्चमाना अप्यसम्भात् आनर्थकं प्राप्नुयुः । तस्मात्
अैवर्णिको रथकारः इति ।

गुणार्थेनेति चेत् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

एवं चेत् पश्यसि, नास्ति अैवर्णिको रथकारः, प्रति-
विदत्वात् शिल्पोपजीवित्वस्य इति मुण्डार्थेन कवित् भवि-
ष्टति रथकारो वैतर्थ्येन, तस्य इदम् आधानं विज्ञायते ।

उत्तमनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

उद्गम् एतत् अस्माभिः, न निमित्तार्थान्वेतानि अव-
शानि इति किम् अतो यदि न निमित्तार्थानि ? । एतत्
अतो भवति, प्रापकाणि इति, प्रापितत्वात् तेषाम् आधा-
नस्य, पुनः प्रापकम् अनर्थकं, तेन यस्य अपासं, तस्य
भविष्टति इति । अथ उच्चेत, एतदेकं निमित्तार्थं भवि-
ष्टति इति । नैतदेवम् अवकाल्यते, वसन्तादिसंयुक्तं तत्
कथनिव वर्षाभिः सम्बन्धित । अदि च, प्रापकपञ्चे आधानं

विधीयते श्रुत्या, निमित्तपक्षे पुनर्वर्षा विधातव्याः वाच्येन,
श्रुतिश्च वाच्यादलीयसी इति । तस्मात् अत्रैवर्णिकस्य
इदम् आधानम् इति ।

सौधन्वनास्तु हीनत्वात् मन्ववर्णात्पृतीयरन् ॥

५० ॥ (२८ सि०) ॥

न तु सर्वं एव अत्रैवर्णिको रथकारः, सौधन्वनाः
इत्येष जातिवचनः शब्दः सौधन्वना नाम जातिः अभि-
धीयते, हीनास्तु किञ्चित् त्रैवर्णिकेभ्यः, जात्यन्तरं, न तु
शूद्राः, न वैश्या, न चत्रियाः, तेषाम् इदमाधानम् ।
कथम् अवगम्यते ? । प्रसिद्धे मन्त्रवर्णाच्च, मन्त्रवर्णां हि
भवति, सौधन्वना कृभव शूरचक्षसः इति, कृभूषणान्तु इति
रथकारस्य आधानमन्तः । तस्मात् सौधन्वना कृभवः इति,
कृभवस्य रथकाराः । अपि च नेमिं नयन्ति कृभवो यथा
इति ये नेमिं नयन्ति ते कृभवः इत्युच्यन्ते, रथकारास्य
नेमिं नयन्ति । तस्मात् अत्रैवर्णिकानाम् अशूद्राणाम्
एतत् आधानम् इति । (६।१।१२ अ०) ।

— —

तं वर्णिकभिन्नस्य निषादस्य रौद्रयागेऽधिकाराधिकरणम् ॥ (निषादस्य पतित्यायः) ॥

स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

वासुमध्ये रोद्रं चरूं निर्वपेत्, यत्र रुद्रः प्रजाः शम-
येत् द्रुत्येताम् इष्टिं प्रकृत्य उच्यते, एतया निषादस्य पतिं
याजयेत् इति । निषादस्य पतिं प्रति सन्देहः, किम् अधि-

कृतानात् अन्यतमः, उत अन्य एव ? इति । अन्यतमः
इति ब्रूमः, स हि समर्थः, विद्वत्वात् अर्जिनमत्वाच्च,
अन्योऽविद्वत्वादनग्नित्वात् असमर्थः इति ।

द्वृतु निषादस्यपतिशब्दस्तत्र नोपपद्यते । उच्यते, न,
नोपपद्यते, निषादानां स्थपतिः इति षष्ठीसमामी भवि-
त्यति, शेषो निषादानाम् । तत्पात् अधिकृताधिकारम्
एतत् शास्त्रम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, स्थपतिर्निषादः
स्यात् शब्दसामर्थ्यात्, निषाद एव स्थपतिर्भवितुमर्हति ।
कस्मात् ? शब्दसामर्थ्यात्, निषादं हि निषादशब्दः शक्तीति
वदितुम् अवणेनेव, निषादानान्तु स्थपतिं लक्षणया
द्रूपात् । श्रुतिलक्षणाधिष्ये च श्रुतिर्व्याया न लक्षणा ।
अथ उच्यते, नैष दोषः, निषादशब्दो निषादवचन एव,
षष्ठी सम्बन्धस्य वाचिका इति । तत्र, षष्ठाश्रवणात्, न
अत्र षष्ठीं शृणुमः । आह, लोपसामर्थ्यात् षष्ठार्थोऽय-
गम्यते इति । मत्यमवगम्यते, न तु लोपेन । केन तर्हि ? ।
निषादशब्दलक्षणया, तस्याश्च द्वौर्बल्यम् इत्युक्तम् । समा-
नाधिकरणसमामदु वक्तीयान् । तत्र हि स्वार्थं शब्दो वृत्ती
भवतः । द्वितीया च विभक्तिः तत्त्वे गु उभाभ्यां सम्बन्धते,
तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निषादादां गम्यते । तत्र षष्ठार्थः कल्पयन्
अश्रुतं गृह्णीयात् । तस्मात् निषाद एव स्थपतिः स्यात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

लिङ्गं द्वायते, कूटं दक्षिणा इति निषादस्य द्रव्यं
दर्शयति कूटं हि निषादानाम् एवोपकारकं, न आर्थ्या-

शाम्, एवं स्वमेव तत्रिसाहानाम् इति । (६।१।३ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठ्याभ्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ षष्ठे अध्याये हितीयः पादः ।

— — —

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसम्बन्धिकरणम् ॥

**पुष्टषार्थैकसिद्धित्वात् तस्य तस्याधिकारः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥**

हादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् ऋद्धिकामा उपेयुः ।
तथा तच तचैवकामाः सचम् उपेयुः, सप्तदशावराः चतुर्विं-
शतिपरमाः सचमासीरन् इति । तेषु सन्देहः, किं तस्य
तस्य कृत्स्नेन फलेन अर्थिनः सचे अधिकारः उत पर्षदो-
ऽर्थिन्या अधिकारः ? इति । आह, ननु अर्थिनो बहु-
मंस्याविशिष्टा निर्दिश्यन्ते, कथम् एषाम् एकशांश्चिकारो
भविष्यति ? इति । उच्यते, ऋद्धिकामाः इत्येवमादि-
दिधीयमानम् ऋद्धिलक्षितेषु समस्तेषु व्यस्तेषु च प्राप्तं न
शक्यं बहुवचनेन विशेषेऽवस्थापयितुम्, तन तं तमधिकु
र्यात् पर्षदं वा ? इति भवति सन्देहः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? एकैको न समर्थो बहुकर्त्त्वंकं
सत्रम् रचयितुम् पर्षदन्तु कर्त्त्वमर्थिनीमवगच्छामः । न
च अकर्तुः फलं भवति, न च एकः कर्त्ता उच्यते, तस्मात्
समस्तानां फलम् । एकैकस्य फलावयः, मध्यकं स्यात्
कृत्स्नं फलम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तस्य तत्त्वं अथिनः कुत्स्तं फलं सत्रात्, निवर्त्तते । कुतः? । पुरुषार्थस्य एकैकम्य सिद्धियंता भवति, सह क्रियमाणे सर्वे: एकैकः पुरुषार्थं साधयति । तत्त्वेण, कर्तृशाम् फलं च भवति, एकैकस्य अचक्षता ।

आह, ननु एतत् उक्तम्, एकैको न शक्तोति बहुकर्तृकं कर्तुम् इति । उच्यते, शक्तोति एकैकस्य स्वातन्त्र्यविवाचायां, यदा एकैकः स्वातन्त्र्येण प्रवर्तते, तदा अन्यात् मङ्गनिर्वस्थर्थं सामादिभिः प्रयोग्यते । एवम् एकः पुरुषार्थं साधयति, इतर इतरश्च, तेन सर्वे कर्त्तारः सव्यपेक्षा भविष्यन्ति । सर्वे चेत् कर्त्तारः, पृथक् पृष्ठगीव फलेन सम्तुस्यन्ते ।

अपि चोत्पत्तिसंयोगो यथा स्यात् सत्वदर्शनं, तथा भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥ (य०) ॥

अपि च नैतत् विरुद्धं, यदेकं कमे बहुभिः क्रियते इति । यदि उच्येत, विरुद्धम्, एकेन कर्मणि कृते हितीयः किं कुर्यात्? इति । अत उच्यते, पर्यायेण क्रियायाम् एवं दोषः, तत्त्वेण तु क्रियायां भवति क्वचित् सम्भवः, यथा स्यात् सत्वदर्शनं तथा भावो विभागे स्यात्, यथा एकैकस्य सत्वस्य हस्तिनोऽखस्य वा दर्शनम् एकैकेन कुत्स्तमभिनिर्वस्थते । एवमेव सत्त्वे तत्त्वभावो भवेत्, सर्वेषां मध्यकं द्रव्यं, मध्यकस्य आहवनीयस्त्रोपरि अध्वर्युः अपविध्यति, तत्र सर्वे कर्त्तारः तत्त्वेण भवन्ति ।

न च अत्र उत्पन्नसंयोगः, उत्पत्त्यैव तु महाप्रया कर्म संयुज्यते, यदि हि उत्पन्नं संयुज्येत, ततोऽनेकमभ्यार्थम् इति वचनं गम्येत, उत्पत्तिसंयोगे ल्वेतत्राम्भिः, तस्मात् एकैकस्य क्षत्रस्त्रेन फलेन अभिसम्बन्धः इति । (६।२।१ अ०) ।

— — —

दशांटा कावेर्ण कानियमादिकरणम् ॥

**प्रयोगे पुरुषश्रुतेः यथाकामी प्रयोगे
स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥**

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामी यजेत, ज्यातिष्ठामेन स्वर्गकामी यजेत इति शूर्यते । अत्र मन्देहः, किम् अनियमिन एको हो बहवो वा यजेरन्, अथ वा एक एव यजेत ? इति । ननु तृतीये (७ पा । १८ स०) इक्ता शास्त्रकलं प्रयोक्तरि इति । यदा प्रयोक्तरि, तदा विवक्तिम् एकत्वं यथा, तथा वक्त्यामः, इह तु तदेवाच्चित्यन्, पुनर्थ निर्णयते इति ।

किं प्राप्तम् ? यथाकामी प्रयोगे स्यात् । कुतः ? । पुरुषश्रुतेः पुरुषः शूर्यते, पुरुषे यागं आवश्यित्वा क्षत्राद्यः शब्दः एकत्वं दद्यावहनां वा यागं न वारयति । न असौ पुरुषो यागे शूर्यते, यागमभिनिवर्त्तयेत् यागेन वा फलम् अभिनिवर्त्तयेत् इति कथन्तर्हि ? यागेन फलं प्राप्नुयात् इति, यागस्य वा फलनिर्वृत्तेवा नाङ्गं पुरुषः, यदि हि

अङ्गम् अभविष्यत् यागे फलनिर्वृत्तौ वा, तदा संह्राण
गुणभूता तदङ्गं पुरुषं परिच्छिन्दयात् । अथ पुनः अनङ्गी-
भूतं प्रकाशयत् लक्षणत्वेनैव पुरुषेऽभिसम्बध्येत, न गुण-
वचनतया । तत्र च अविवक्षितं सह्यावचनं, यावात्
अर्थो समर्थश्च तावन्तं सर्वमधिकृत्य एतत् उच्यमानं न
शक्यते एकेन वचनेन विशेषयितुम् । कथं च पुरुषप्राप्ता-
न्यम् ? । न फलोत्पत्त्या किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न यागो-
त्पत्त्या, आत्मा तु फलसम्बद्धः सर्वस्य इष्टः, तदर्थं कर्म
कर्त्तव्यम्, इतरथा उच्यमानमपि न क्रियेत तत्र वचना-
नर्थक्यं स्यात्, तस्मात् यथाकाम्यं स्यात् एको हौ बहवो
वा यजेरन् इति तथा च दर्शयति, युवं हि स्थः स्वपर्ती
इति हयोः यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् इति, एते
अस्यमिन्द्रियः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः इति हयोः बह्नां
च यागं प्रदर्शयति ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

इति चेत्, इदं चेत् पश्यसि, प्रत्यर्थं श्रुतिभावः स्यात्,
यागमभिनिर्वत्तेयेत् तत्त्वं फलं प्राप्नुयात् इति । कुतः ? ।
एतत् उभयं हि एतस्मात् अवगम्यते, कतरदत्र जहीमः ?
इति न अशब्दस्यामः । तस्मात् उभयमपि प्रत्येतव्यम् ।
आह, ननु अनेकार्थवचनता न न्याया इति । उच्यते,
यत् अवगम्यते तत्रायम्, उभयं च प्रतीयते, तस्मात्
उभयार्थवचनतैव न्याया । यागं प्रति च गुणभावात्
विवक्षितम् एकवचनम् ।

तादर्थ्ये न गुणार्थताऽनुकूल्यान्तरत्वात् कर्तुः
प्रधानभूतत्वात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

नेतदेवं, तादर्थे पुरुषे प्रधानभूते सति न अङ्गभूतः
पुरुषः प्रतीयते, अनुकूले हि व्याधे न प्रतीमः अर्धान्तरं, यतः
गुणभावात् प्रधानभावः, प्रधानभूतस्य अच कर्ता वचनस्य
अर्थवत्त्वात्, अतो न गुणभावः कर्तुः अवकल्पते, चोदनै-
कत्वात् एका हि विधायिका चोदना, सा यदि फलो-
त्पत्तिं वा यागीत्पत्तिं विधत्ति, तदा कर्ता न स्वार्थिन यदा
पुनः स्वार्थैर्न, तदा यागः फलं वा तादर्थैर्न, न च एतत्
यौगपद्येन भवति स्वार्थ एकः, तदर्थ इतरो वैपरीत्येन वा
इति, यथा उभाभ्यां वाहुभ्याम् इषून् अस्यति देवदत्तः
इति गम्यते न च यौगपद्येन, यदा दक्षिणेन अस्यति,
तदा सब्देन धनुःपृष्ठं न मयति, न तेन अपि अस्यति इति
गम्यते, तच व्यापृतत्वात् । एवं यदा पुरुषप्राधान्यं, तदा
यागस्य फलस्य वा गुणभावी गम्यते, तच व्यापृतत्वात् न
तयोः प्राधान्यमपि गम्यते । तस्मात् न यागे फले वा
पुरुषस्य गुणभावः, अतो यथाकाम्यं स्यात् एको ही बहवो
वा यजेरन् इति ।

अपि वा कामसंयोगे सम्बन्धात्वयोगायोपदिष्ट-
श्चेत, प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणावत् ॥ ६ ॥
(सि०) ॥

‘अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः, प्रयोगायोपदिष्टेत
कर्ता, न स्वार्थेन । कथम् ? । यजेत इत्यस्वार्थः यागं

कुर्यात्, यागेन वा कुर्यात् इति, सत्ताभिश्चक्षिमाचं गम्यते, न फलस्य कर्त्ता धाता वा, स्वर्गकामशब्दस्थ स्वर्गकाममाचे वर्तते, न विशेषम् अवलम्बते, आत्मनःपरस्य वा इति, शब्द-प्रमाणकाचे वयम् ईदृशेषु अर्थेषु । कथन्तर्हि कामस्य आत्मस-
म्बन्धोऽवगम्यते ? । सम्बन्धात्, फलकामोऽनुकूलोऽपि शब्देन, आ-
त्मनः एव फलं कामयते, न परस्य, यच्च तु उभावर्द्धा वक्तव्यो
भवतः, प्रत्यर्थं तत्र विधिःशूयते, यथा क्षणविषाणया
कण्ठूयति, चालाके क्षणविषाणाम् प्राप्यति इति । यच्च
एवं हे चुती विधाचरौ भवतः, तत्र गुणभावः प्राधान्यं
च गम्यते । न तत्र एवं हे विधायिके चुती विद्यते ।
गुणभूतसु पुरुषः शूयते भावयेत् इति, तत्र यज्ञर्थः करणं
कर्म वा । सम्बन्धात् पुरुषप्राधान्यं न कस्यचित् सुखेन
उत्पन्नेन प्रयोजनं सुखसम्बन्धेन आत्मनसु कृत्यम् ।
तस्मात् सम्बन्धात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते, न चुतीः । अतो
गुणभूतस्य पुरुषस्य मङ्ग्या विवक्षिता इति ।

अन्यस्य स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, एवं सति यदि स्वर्गकामः
अन्यस्य अपि स्वर्गं कामयमानो भवति, अन्यस्य स्वर्गं
कामयमानोऽपि, अन्यो यजेत् तत्र पूर्वोक्तो न्यायः प्रत्युदृतो
भवति शास्त्रफलं प्रयोक्तरि इति ।

अन्यार्थेनाभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

न परस्य स्वर्गकामः इत्येवं न यजेत्, न, अन्यस्य स्वर्ग-
कामशब्दो न वाचकः इति । कथन्तर्हि ? फलमसौ न

प्राप्तिं इति । कथं पुनः फलस्य आगासिः ? । उपग्रह-
विशेषशब्दात्, यजेत् इति, यदा आधाने, व्राज्ञयो वस-
न्ते इनमादधीत् इति, तदा तु कामशुतौ उपग्रहोऽनुवाद
एव ।

फलकामो निमित्तमिति चेत् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

एवं चेत् भवात् मन्यते, न स्वर्गकामशब्दो न वाचकः
इति, अन्यो न यजते फलाभावात्, न अस्य यागः इति,
सूक्तवाकफलार्थितया तर्हि यजेत्, आशास्त्रेऽयं यजमानः
आयुराशास्ते इति प्रयोजयितारं निर्देश्यति होता, फल-
विधिष्व सूक्तवाक्न प्रस्तुरं प्रहरति इति विधानात्, यदि
फलविधिः अयं मान्वर्णिकः, तर्हि सूक्तवाक्न प्रस्तुरः
प्रहृतो भवति, इतरथा अदृष्टं कल्पयेत् । तस्मात् आनुष-
द्धिकफलार्थम् अन्यस्य स्वर्गकामोऽन्यो यजेत् इति ।

न नित्यत्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदस्ति, यस्य एव प्रधानकर्मफलं, तस्य एव आनु-
षद्धिकमपि भवितुमहति, एवं स्वार्थेन आधानं क्षतं भवति,
न हि आधानस्य स्वार्थतायाम् अस्ति विशेषः प्रधानफलं
वा आनुषद्धिकं वा सर्वमेव आधातरि समवेतुमहति, नित्य-
काम्यता च विरुद्धेत, यद्यायुरादिकामो यजेत्, न तर्हि
नित्यं यदि नित्यं न आयुरादिकामः । तस्मात् न अंव-
स्थितां न्यायः प्रत्युभियेत, न च पुरुषः प्रधानभूतश्चाद्यते गुण-
भावात् अस्य विवक्षितमेकत्वम् । तस्मात् एक एव यजेत् ।

कर्म तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

अथ यदुक्तं, हयोर्बह्नास्त्र यागं दग्धयति, युवं हि स्वः
स्वःपती इति हयोः यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते
अस्त्रयमित्यवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्
इति हियजमानके बहुयजमानके च कर्मणि प्रतिपदिधानं
कर्म तथा युक्तस्यात् इति, तत्परिहर्त्तव्यम् ।

न समवायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेवं, समवेतं हि कर्म विद्यते इाभ्यां यजमानाभ्यां
बहुभित्र यजमानैः, वचनेन, यथा अहीनाः, तेषु प्रतिपदि-
धानम् अर्थवत् भविष्यति । तस्मात् एको यजेत इति । (६।
२। २ आ०) ।

— — —

आरभ काम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥

प्रक्रमात् नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥

१३ ॥ (सि०) ॥

प्रजाकामो यजेत, यामकामो यजेत इत्येवमादि कर्म
समाप्तायते । तत्र सन्देहः, किं प्रक्रान्तं नियोगतः समाप-
नीयम्, उतेच्छया कार्यं हेयं वा ? इति । किं प्राप्तं ?
नियोगतः परिसमापयितव्यम् इति । कुतः ? । एवं हि
शूश्रेत, इदं कामो यजेत इति, एवं तस्य आख्यातस्य
अर्थम् उपदिशन्ति, उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् आह
इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः इत्येतावात्

व्यापारविशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः इति । तत्र हि पाकसत्तामात्रं निर्हिष्टते, न आरभ्य परिसमापयितव्यम् इति । एवं च आख्यातार्थं लोकिका अपि प्रतिपद्यन्ते तत्र न आरभ्ये पुरुषप्रयत्नः चोद्यते इति गम्यते । यतशोदितं न नियोगत आरभन्ते, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरभपरिसमाप्तौ शब्दार्थः किन्तहिं परिसमाप्तिः शब्दार्थः, परिसमाप्तग्रामर्थप्राप्तत्वात् आरभ्य । तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः इति गम्यते । मा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरभे नाम्ति कर्तव्यतावचनम् । तेन न नियोगत आरभः, नियोगतम् परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाङ्मीति वा फलं, तस्यामप्यत्यायां, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् ।

ननु अर्थिनो योऽर्थः, सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते । नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता शुच्य गम्यते । तस्मात् यामकामेण याग आरभः परिसमापनीयः यामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति, निमित्ते च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम् इत्युच्यते, तदिनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यमेव, उपक्रान्तस्य समापनं कर्त्तव्यम् इति चोद्यते, तदिनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम् न हि तदिनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पन्निश्च निमित्तं न भावः । तस्मात् वीतायानपि फलेच्छायाम् उपक्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरभः, सोऽपि परिसमाप्तेः इति ।

फलांर्थित्वाद्वाऽनियमो यथानुपक्रान्ते ॥ १४ ॥ (पू०)

वागच्चः पक्षं आवर्तयति । अनियमो वा । कस्मात् ?
 फलार्थितः फलार्थिनः फलं चिकीष्माणस्य उपायोऽयं
 विधीयते, न कर्त्तव्यता, सा हि विधीयमाना फलस्य वा
 यागस्य वा स्यात्, फलस्य न ताष्ट वक्तव्या, न हि यो यत्
 कामयते तस्य तत् कर्त्तव्यता उपदेष्टव्या, वेदैवासौ मयैवै-
 तत् कर्त्तव्यम् इति, उपायं तु न वेद, तमाकाङ्क्षते, इदम्
 उपदिश्यते, याग उपायः इति, यागेन क्रियते इति । न च
 यागस्य कर्त्तव्यता, प्रत्यक्षविरोधात्, प्रत्यक्षमुक्ते शो यागः,
 यदि यागेन अन्यस्य कर्त्तव्यता, तदा न विरोधः । याग-
 कर्त्तव्यतायां फलं कल्प्यन्, न च कल्प्यमानस्य प्रमाणमस्ति ?
 कर्त्तव्योपदेशश्च शक्यादिषु अर्थेषु भवति, तस्मात् न यागः
 कर्त्तव्यः फलकामस्य यत् इष्टं तत् कर्त्तव्यमनूद्य यथाप्राप्तम्
 यागस्य साधनता विधीयते, तेन न अवश्यं समापनीयं
 भवति, यथा अनुपक्रान्तं न अवश्योपक्रमितव्यम्, एवम्
 उपक्रान्तं न अवश्यं समापयितव्यम् । यत् वाक्यार्थः शुल्या
 ब्रह्मते इति, यत्र शुल्यर्थो न सम्भवति, तत्र वाक्यार्थो
 गृह्णते इत्युक्तमेव । तस्मात् अनियमः ।

नियमो वा तन्निमित्तत्वात्कर्त्तुस्तत्कारणं स्यात् ॥

१५ ॥ (७०) ॥

आरभो हि निमित्तं समाप्तेः । कथं ? । तत् कर्तुः
 कारणं स्यात् । किं कारणम् ? । सत्यसङ्कल्पता, यो हि
 आरब्धमेवज्ञातीयकं समापयति, न तं शिष्टा विगर्हते,
 प्राक्रमिकोऽयम् असंचयहार्यः इति, शिष्टविगर्हणा च

दोषः । तत्त्वात् आरभ्य समापयितव्यम् । आह, शिष्टाः पुनः किमर्थं विगर्हन्ते इति । उच्चते, विगर्हन्ते तावत् किं नो विदितेन कारणेन ? इति ॥ (६ । २ । ३ अ०) ॥

—०—

आरभ लौकिकर्थेणः समाप्ते रनियमाधिकरणम् ॥

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ १६ ॥

(पू०) ॥

केनवित् गृहम् उपक्रान्तं भवति शकटं रथो वा वीता अस्य फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलम् । तत्र सन्देहः, किं तेन नियोगतः परिसमापयितव्यम्, उत इच्छया उत्स्त-
ष्टव्यम् अपि ? इति । किं प्राप्तम् ? लोके कर्माणि एवच्छा-
तीयकानि उपक्रम्य परिसमापयितव्यानि, यथैव वैदिकानि
तथैव तानि नियोगतः परिसमापनीयानि । कुतः ? ।
ततोऽधिपुरुषज्ञानं ततः तत्पुरुषज्ञानं भवितुमर्हति । कुतः ?
शास्त्रात्, आन्तर्याते हि तत्त्वां शास्त्रं, तत्रापि देवताव्या-
पारोऽङ्गीक्रियते, पूर्वस्यां दिशि एता देवता इतरासु एताः
इति यदि शास्त्रज्ञाते देवताव्यापारे उपक्रम्यापरिसमाप्य-
माने शिष्टविगर्हणम्, एवम् इहापि भवितुमर्हति ।

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥ (यु०)

तेषां च लौकिकानाम् अपराधे तैः तत्त्वभिः प्राय-
श्चित्तशास्त्रमान्तर्याते, पारे भग्ने इन्द्रियाहृष्टव्यः पायसं च
ब्राह्मणो भोजयितव्यः इति, प्रायश्चित्तं च यद्यहृष्टार्थं न

शास्त्रहृते । अथ प्रसङ्गपरिहारार्थं, ततोऽप्यादृतमेव तत्
इति गम्यते ।

अशास्त्रा तूपसम्माप्तिः शास्त्रं स्थानं प्रकल्पकं,
तस्माद्यर्थेन गम्येताप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत् ॥

१८ ॥ (सि०) ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावक्त्यति । अशास्त्रा तु एषाम् उप-
सम्माप्तिः इति ब्रूमः । स्मृतेरस्याः शास्त्रं भवता अनुभी-
यते, न शास्त्रमन्तरेण स्मृतिः, न च स्मृतिम् अन्तरेण
तस्मां गम्य उपपद्यते इति । अत उच्यते भवति अत्र स्मृतिः
एवमिहं गृहादि कर्म रमणीयं भवति इति न अस्मात्
कर्मणोऽदृष्टं किञ्चित् इति । या च असौ रमणीयता
सा अन्तरेणापि शास्त्रं शक्या ज्ञातुम्, ज्ञात्वा च स्मर्यते ।
तस्मात् न अस्याः स्मृतेः शास्त्रं प्रकल्पयम्, यद्यन्तरेण
शास्त्रं, न प्राप्येत, ततः शास्त्रम् अचार्यवत् इति प्रक-
ल्पेत । तस्मात् न इदं शास्त्रोक्तं, शास्त्रोक्ते च सामिक्ते
त्यक्तेऽत्यन्तं शिष्टा गर्हन्ते, देवताश्रये च । ननु अचार्य-
प्रियम् इति । उच्यते, पुरुषमनु देवताः शिष्टाः स्मरन्ति
न गृहमनु, तस्मात् अदीषः इति । (६।२।४ अ०) ।

प्रतिषिद्धकर्मणामहुषानेऽनिष्टापाताधिकरणम् ॥ (कलज्ञन्यायः) ॥

**प्रतिषिद्धेष्वकर्मत्वात्क्रिया स्थात् प्रतिषिद्धानं
विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥**

इदं हि उपदिशन्ति, न कलज्ञं भक्तयितव्यम्, न लशुनं न गृज्जनं च इति । तत्र सन्देहः, किम् एवज्ञातीयं कर्मकामेन न भक्तयितव्यम्, निष्कामेण आद्यम् अथ वा नियोगतो वर्जयितव्यमेव ? इति । किं प्राप्तम् ? कर्माद्विना न भक्तयितव्यम्, अनर्थीनोऽनियमः इति । कुतः ? । नियमो द्वयम् उच्यते, इदं न भक्तयितव्यम् इति, एवम् उक्ते इयमापतति, यदि वा अभक्तणं कर्तव्यम् इति, यदि वा भक्तणं न कर्तव्यम् इति, यदि नन्दिविशिष्टं भक्तणं कर्तव्यम् इत्यभ्युपगम्यते, ततोऽभक्तणं चुत्या तत्त्वो विद्धाति, नन्दि भक्तयति विशेषणं, तद्यापाराच्च कर्तव्यतया नन्दि न सम्बध्यते । अथ नन्दीः, ततो वाक्येन विधानं, भक्तयतिष्ठ नन्दिविशेषणं, चुतिष्ठ वाक्याद्वलीयसी । तस्मात् अभक्तणं कर्तव्यम् इति गम्यते, अभक्तणं च भक्तणाभावः, न तस्य कर्तव्यता अस्ति । तस्मात् यः तत्र मानसो व्यापारः, स इह उपदिश्यते, येन उपायेन नन्दिविशिष्टं भक्तणं भवति । पूर्वे नन्दिभक्तयत्योः सम्बन्धः, ततो विधानं । यथा, नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत इत्येवमादिषु प्रजापतिव्रतेषु कुर्वतः फलं, अकुर्वतो न फलं न दोषः । एवम् इहापि, विभक्तत्वात् अकर्मणाम्, न अत्र कर्म प्रतिषिद्धते, अकर्ममात्रम् उपदिश्यते, अन्यद्विकर्म भक्तणं प्रतिषिद्धमानं, प्रत्यत् अकर्म मानसः सङ्कल्पः इति ।

शास्त्राणां त्वर्थवत्वेन पुरुषार्थी विधीयते तयो-
रसमवायित्वात्तादथर्विध्यतिक्रमः । २०। (सि०)

उपवर्णनापरिहारः तावत् उच्यते, युक्तं यत् प्रजापति-
व्रतेषु शास्त्राणाम् अर्धवत्त्वेन पुरुषार्थी विधीयते । तत्र
नियमः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते, यस्त्र कर्त्तव्यः, स कल्याणा-
दयः, यो न कर्त्तव्यः स पापोदयः । कथं पुनः प्रजापति-
व्रतेषु नियमः कर्त्तव्यतया चोदयते ? इति । उच्यते, तस्य
व्रतम् इति प्रकृत्य प्रजापतिवतानि समाज्ञातानि, व्रतम्
इति च मानसं कर्म उच्यते, इदं न करिष्यामि इति यः
सङ्कल्पः । कतमत्तत् व्रतम् ? । नोद्य न्तमादित्यमीक्षेत
इति, यथा तदीक्षणं न भवति, तथा मानसो व्यापारः
कर्त्तव्यः तस्य च पालनम् । तत्र तस्मात् पुरुषार्थीऽस्ति
इत्यवगन्तव्यम् । तत्र च एतान्येव प्रकृत्य उच्यते, एतावता
हेनसाऽयुक्तो भवति इति एतावता कृतेन अयुक्त एनसा
भवति इति ।

अथ इह तयोः असमवायित्वम्, इह क्रिया प्रतिष्ठि-
यते, न अक्रिया उपदिश्यते, न हि, कलज्जं भक्षयन् प्रति-
षेधविधिं न अतिक्रामति, इह पुनरादित्यं पश्यन् न अति-
क्रामति, विधिं, न हि तस्य दर्शनं प्रतिषिद्धम् । नियमः
तत्र उपदिष्टः, यस्त्र नियमं करोति, स फलेन सम्बन्धते,
इह तु प्रतिषिद्धते कलज्जादि । कथम् अवगम्यते ? । न
अच तस्य, व्रतम् इति प्रकृत्य वचनमस्ति । न च न भक्ष-
यितव्यम् इत्यस्य मानसो व्यापारोऽर्थः, भक्षयितव्यम् इति-

च भक्त्यं कर्त्तव्यं शब्देन उच्यते, न इति तत् प्रतिषिद्धं चुयैव । एवं प्रसिद्धोऽर्थोऽनुगृहीतो भवति इतरथा लक्षणा स्यात्, शुतिलक्षणाविषये च शुतिर्व्याया न लक्षणा । तस्मात् इह प्रतिषेधः ।

उच्यते, असु प्रतिषिद्धं नाम दोषः अत्र न शूयते । तस्मात् प्रतिषिद्धमप्यनुष्टातव्यम् इति । कल्पयिष्यते इति चेत् न प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणम्, उपदेशवैयर्थ्य-प्रमङ्गात् इति यद्युचित । नैतदेवं, व्यर्थोऽपि हि उपदेश-ज्ञानात् सञ्चरति, तस्मात् न कल्पयो दोषः इति । उच्यते, सत्यं न कल्पनीयः, किन्तु लूपम् एव । कथम् ? । अनन्तरमवैनं शिष्टा वर्जयेयुः, पतितः कर्मफलेभ्यः इति वदन्तः, महांश्च एष दोषः, यच्छिष्टा वर्जयन्ति । तस्मात् नियोगतः कल्पङ्गादि न भक्त्यितव्यम् इति, यथा, न सर्वाय अङ्गुलिं दद्यात्, तत्र दोषदर्शनात् नियोगतो न सर्वाय अङ्गुलिर्दीर्घिते, कण्ठको वा न पादेन अधिष्ठीयते, एवम् इदमपि इति । (६।२।५ अ०) ।

— —

गुरुरत्मनादीनामुपत्यनोऽरकालकर्त्तव्याविकरणम् ॥

तस्मिंस्तु शिष्टमाणानि जननेन प्रवर्त्तेन् ॥ २१

(पू०)

इह स्मार्ताः पदार्था उदाहरणम्, प्रथुपस्थितनियमास्य आचाराः, गुरुरत्मनव्योऽभिवाद्यितव्यश्च, हृषवयाः प्रत्युत्थेयः सम्मतव्यश्च इति । तत्र सन्देहः, किं जातमाचा-

णाम् इमे पदार्था उत उपनीतानाम् ? इति ; किं प्राप्तम् ?
अविशेषोपदेशात् जातमाचाणाम् । कुतः ? । पुरुषे ते
शिष्यस्ते, जातमादव एव पुरुषो भवति । तस्मात् जातमादा-
णाम् इमे पदार्थाः, इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तेन् ॥ २२ ॥
(सि०) ॥

अपि वा इति पञ्चव्याघ्रतिः । उपायेन प्रवर्त्तेन्
उपनयनेन सह प्रवर्त्तेन्, वेदतुल्यत्वात्, वेदतुल्या हि
स्मृतिः, वैदिका एव पदार्थाः स्मार्यस्ते इत्युक्तं (१।३।१ अ०),
वैदिकाद्य पदार्था उपनयनोक्तरकाले समाच्छाताः स्मार्तीय
एते वैदिका एव तस्मात् उपनयनोक्तरकाला एते इति ।
(६।२।६ अ०) ।

— — —

अग्रिहीतादियावज्जीवकर्मणाम् स्वकालमाचकर्त्तव्यताधिकरणम् । (अग्रिहीतव्यादः)

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थी विधीयते ॥ २३
(१ म पू०) ॥

इदमामनन्ति, यावज्जीवम् अग्निहोत्रं जुहोति, याव-
ज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति पुरुषार्थोऽयं यागो विधी-
यते, न अयमभ्यासः कर्मशेषः इत्युक्तम् । इह इदानीं
सन्दिग्धाते, किं सातत्येन होतव्यं उत न सातत्येन ?
इति । किं प्राप्तम् ? पुरुषं प्रत्युपदिष्टत्वात् सातत्येन, अयं
पुरुषः इति सातत्येन अनुष्ठातव्यम् । ननु प्रदोषम् अस्ति

होतं होतव्यं, व्युष्टायां प्रातर् इति अूयते, पौर्णमास्यां
पौर्णमासेन यजेत, अमावास्यायामामावास्येन यजेत
इति । नैष सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः अतः कालमाचेण
हीने, दोषः ।

तस्मिन्नसमवद्वर्थात् ॥ २४ ॥ (२४ पृ०)

नैतदस्ति, यत्, जुहुधि जुहुधि इत्येव होतव्यम् इति,
यथा शक्तोति, तथा जुहुयात् इयुच्यते, न च सातत्येन
शक्यते, अवश्यम् अनेन आहारविहाराः कर्तव्याः । तस्मात्
अर्थाविकल्पे षु कालेषु होतव्यम् इति ।

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तम्, अर्थाविकल्पे षु कालेषु सततं
होतव्यम् इति, काल एषः अूयते, प्रदोषम् अन्तिहोतं
होतव्यं, व्युष्टायां प्रातर् इति । तथा, पौर्णमास्यां पौर्ण-
मासेन यजेत, अमावास्यायामामावास्येन यजेत इति ।
तस्मात् न सातत्यम् इति । आह, ननु विगुणस्यापि प्रयो-
गात् न काल आहरणीयः इति । अत उच्यते, न कालो
गुणः, निमित्तं हि एतत् इत्युक्तम् । तस्मात् अन्येषु कालेषु
अविहितत्वात् कृतमप्यकृतम् स्यात् । तस्मात् आश्रित
कालस्य यावज्जीवं प्रयोगः इति ।

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥ (यु०)

लिङ्गं च भवति, अप वा एष स्तर्गत् लोकाच्छ्रद्धयतं
यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पूर्णमासीममावस्यां वा अति-
प्रातयेत् इति, यदि सर्वाङ्गिन् काले होमः, तदा कस्य-

तिपत्तिः स्य त् ? तस्मादपि न सततमभ्यासः ॥ (६।२।
७ अ०) ॥

— — —

अग्निहोत्रादीनां स्वकालावश्या आवश्यकरणम् ।

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्त्तेत ॥२७॥(सि०)

प्रदोषे अग्निहोत्रं होतव्यम्, व्युष्टायां प्रातर इति,
तथा पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेतामावास्यायामामावा-
स्येन यजत इति । तत्र सन्देहः, किं सकृत् प्रदोषे होत-
व्यम्, उत प्रदोषे प्रदोषे ? इति, तथा सकृत् व्युष्टायां प्रातः,
उत व्युष्टायां व्युष्टायाम् ? इति, तथा किं सकृत् पौर्ण-
मास्याममावास्यायां वा, उत आगते आगते काले ?
इति । किं प्राप्तम् ? सकृत् कला कृतार्थः शब्दः, न नियमः
पोनः पुन्ये ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आगमेन प्रवर्त्तेत, आगते आगते
काले प्रयोगः कर्तव्यः इति । कुतः ? तेषाम् औत्पत्तिक-
त्वात्, उत्पद्यमानं कर्म कालसंयुक्तमेव उत्पद्यते, तदुक्तं,
निमित्तार्थः कालशुतयः इति, निमित्ते च संप्राप्ते नौमि-
त्तिकार्थः कर्तव्यो भवति । तस्मात् आगते आगते काले
प्रयोगः कर्तव्यः;

तथा हि लिङ्गदर्शनम् । २८ । (यु०) ।

अप वा एष स्वर्गात् लोकाच्छ्रद्धते यो दर्शपूर्णमास-
यार्जी सन् पौर्णमासीममावास्यां वा अतिपातयेत् इति
आगते आगते काले प्रयोगं दर्शयति ॥ ६।२।८ अ०) ॥

दर्शादौ भेदादाहत्त्वा हीमाहत्त्वाधिकरणम् ।

तथान्तः क्रतुप्रयुक्तानि ॥ २६ ॥

भिन्ने जुहोति स्कन्दे जुहोति इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रूयते । तत्र सन्देहः, सकृत् भिन्ने स्कन्दे च हत्वा क्षतार्थः,
उत भिन्ने भिन्ने स्कन्दे स्कन्दे च ? इति । तत्र अधिकर-
णातिदेशो यः पूर्वव पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः, य उत्तरः, स
इह उत्तरः इति, सकृत् हत्वा क्षतार्थः इति पूर्वः पक्षः,
निमित्तत्वात् पुनः प्रयोगः इति उत्तरः ॥ (६ । २६ अ०) ॥

— — —

गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमाहत्त्वाधिकरणम् ।

आचाराङ् द्वामाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् । ३०

गुरुरनुगमनव्योऽभिवादयितव्यस, हृषवयाः प्रत्युत्येयः
सम्मानव्यस इति । तत्र सन्देहः, किम् आगते आगते गुरो
हृषवयसि च, यदुत्तं, तत् कर्त्तव्यम्, उत सकृत्कृते क्षता-
र्थता ? इति । आचारात् द्वामाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थ-
त्वात् इति अधिकरणातिदेशः । तत्र यः पूर्वः पक्षः, स इह
पूर्वः, यः उत्तरः स उत्तरः, सकृत्कृत्वा क्षतार्थः इति पूर्वः
पक्षः, निमित्तत्वात् पुनः प्रयोगः इति उत्तरः ॥ (६ । २ ।
१० अ०) ॥

— — —

ऋणतयापाकरणस्य ब्राह्मणक्षवियवैश्यानां नित्यताधिकरणम् ।

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृगावाक्येन संयोगात् ॥ ३१ ।

इदं श्रूयते, सोमेन यजेत, गर्भाश्चमेषु ब्राह्मणम् उपनयीत, प्रजाम् उत्पादयेत् इति । तत्र सन्देहः, किं नित्यानि एतानि उत अनित्यानि ? इति । किं प्राप्तम् ? कामसंयोगात् अनित्यानि ।

इति प्राप्ते उच्यते, ब्राह्मणादीनाम् सोमादीनि नित्यानि इति । कुतः ? । ऋणवाक्येन हि संयोगो भवति, जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कृष्णवान् जायते यज्ञेन देवेभ्य ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति, स वै तर्हानुरूपो यदा यज्ञा ब्रह्मचारी प्रजावान् इति, ऋणसंस्तवोऽवश्यकर्त्तव्यानां भवति, तस्मात् नित्यानि इति ।

ननु लिङ्गमसाधकं, न्याय उच्यताम्, यस्यैतत् द्योतकम् इति । उच्यते, अकामसंयुक्तानि एषां पृथक् वाक्यानि भवन्ति, वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, यावज्जीवम् अग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । तथा विद्यामधीयीत । तथा प्रजा उत्पादयितव्या इति । एवं नित्यतायाः प्राप्तायाः इदं लिङ्गं भवति इति ।

अथ वा अयम् अन्योऽर्थः, ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृग वाक्येन संयोगात्, सोमाद्यो नियताः किं ब्राह्मणस्यैव, राजन्यवैश्योः अनियताः, उत सर्वेषां नियताः ? ।

इति । किं प्राप्तम् ? ब्राह्मणस्यैव नियता न इतरयोः इति । कुतः ? । एवं श्रूयते, जायमानो ह वै ब्राह्मणः इति, ब्राह्मणस्य नियमो इश्यते, न इतरयोः, ब्राह्मणसङ्कीर्तनात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, सर्वेषां नियमः । कुतः ? अविशेषेण नियम-विधानं यत्, तत् अकामसंयुक्तं वधनं नियामकं, तत् अविशिष्टं सर्वेषां, तस्मात् सर्वेषां नियमः इति ।

नन्, जायमानो ह वै ब्राह्मणः इति ब्राह्मणस्य मङ्गी-क्तेनम् । उच्यते, भवति अस्मिन् वचने ब्राह्मणसङ्कीर्तनम्, न तु एतत् नियमस्य विधायकम्, एतैरकामसंयुक्तैर्वचनैर्विशिष्टस्य नियमस्य अनुवादोऽयमवदानमुत्यर्थः, तस्मात् न अत्र ब्राह्मणसङ्कीर्तनेन राजन्यस्य वैश्यस्य वा अनियमो विच्छायते । ब्राह्मणयहणं तु प्रदर्शनार्थं, जायमानो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा इति, तथा जायमानो जातव इति ॥ (६।२।११ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्तामिनः कृतं मीमांसाभाष्ये षष्ठ्या-ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

— —

पठे अध्याये द्वितीयः पादः

— —

अथ निवे यथाग्रक्षङ्गानभानाधिकरणम् ॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथाभूतोपर्देशात् ॥ १ ॥

(पृ०)

बहुचब्राह्मणे श्रूयते, यावज्जीवं अग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति । नित्यमग्निहोत्रं

नित्ये च दर्शपूर्णमासी । तत्र यदेतत् कामश्ववणात् अन्यत्
अकामश्ववणं द्वितीयं, तत्र सन्देहः, किं यः कात्स्वर्णेन
विधिम् उपसंहर्तुम् शक्नोति, तस्यै वाधिकारः, उत विगुण-
मपि तत् प्रयोक्तव्यम् ? इति । एकादशे कामसंयुक्ते प्रथमे
श्वणे चिन्तयिष्यन्ते साङ्गे, इह नित्ये श्वणे द्वितीये इति ।

किं प्राप्तम् ? सर्वशक्तौ प्रहृत्तिः स्यात् तथाभूतोपदेशात् यः कात्स्वर्णेन विधिमुपसंहर्तुम् शक्नोति, स एवानु-
तिष्ठेत्, तथाभूतोपदेशात्, यथाभूतं हि तत् कामसंयुक्तं
च्छतं, तथाभूतमेव नित्यमप्युपदिश्यन्ते । तस्मात् सर्वाङ्गो-
पहारण प्रयोगः कर्तव्यः । दर्शपूर्णमासशब्दस्य साङ्गस्येव
दावकः । कथं ? । पौर्णमास्याममावास्यायां च साङ्गं
विधीयते, यत्र पौर्णमास्यां विहितं, सा च पौर्णमासी ।
यदमावास्यायां विहितं, सा च अमावास्या इति, साङ्ग-
ममावास्यायां विहितं, पौर्णमास्यां च, तस्मात् साङ्गं दर्श-
पूर्णमासशब्देन उच्यते इति जैमिनिर्मन्ते स्म ॥

**अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिगुरुं गा-
माचमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥**

अपि वा इति पञ्चवाहृत्तिः । अप्येकदेशेऽङ्गानाम्
स्यात् एव प्रयोगः, यतः साङ्गस्यापि अनङ्गस्यापि प्रयुज्द-
मानस्य प्रधानात् एव अयमर्थी निष्पद्यते, गुणमात्रं सर्वा-
ङ्गप्रयोगेण भवति । को गुणः ? । साङ्गात् स्वर्गाभिनि-
र्वृत्तिः, प्रधानमात्रादिदमन्यत् फलम् । तस्मात् सर्वग्रंप्राप्तर्थं
संपूर्णाङ्गं करिष्यामि इति आरब्धं, यदि कानिचित्

अङ्गानि न शक्तोति कर्तुम्, तथापि अस्मात् एकटेग्राङ्-
गुणयुक्तात् प्रधानात् फलं भविष्यति । तस्मात् प्रधानमात्रस्य
प्रयोगमाह, न अङ्गानाम्, दर्शपूर्णमासशब्दकः अग्निहोत्र-
शब्दकस्थ प्रधानपदार्थोऽन्यानि अङ्गानि तदर्थानीति ।

तदकर्मणि च दोषस्तस्मात् ततो विशेषः स्यात्

प्रधानेनाभिसम्बन्धात् ॥ ३ ॥ (१ यु०) ॥

प्रधानातिक्रमे दोषः शूयते, अप वा एष स्वर्गाङ्गोका-
क्षिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां
वाऽतिपातयेत् इति प्रधानातिक्रमे दोषं ब्रुवन् तस्य
नित्यतां दर्शयति ॥

कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वेषां
सुपदेशः स्यादिति ॥ ४ ॥ (आ०)

यदुक्तं, नात्मि भेदः, इमानि अङ्गानि, इमानि प्रधा-
नानि इति, प्रयोगवचनैकत्वात् इति जैमिनिः आह स्म,
सर्वेषाम् उपदेशकः, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत्, अमा-
वास्यायाममावास्या यजेत् इति ।

अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्यात् यथा
क्रत्वन्तरेषु ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

एकाङ्गप्रयोगेऽपि स्यात् विगुणादपि फलमित्यर्थः ।
कुतः? अर्थस्य व्यपवर्गित्वात्, व्यपवक्त्रमङ्गेभ्यः प्रधानम्,

अग्निहोत्रसंज्ञकात् दर्शपूर्णमाससंज्ञकाच्च फलमिह भवति ।
तद्वि कर्त्तव्यतया उपदिश्यते । यत् पौर्णमासाम् उपदिष्टः,
सा पौर्णमासी, यद्मावास्याद्यां सा अमावास्या, यदाम्ने-
योऽष्टांकपालोऽमावास्याद्यां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति
इति । तस्मात् अग्नये पुरोडाश; अग्नीपोमाभ्यां च, आज्यं
चाग्नीषोमादिभ्यः पौर्णमास्याम् । आग्नेयसात्यायादी-
नाममावास्यायाम् ।

यदुक्तं, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत्, अमावास्या-
याममावास्यया यजेत् इति साङ्गस्य विधानात् माङ्गँ दर्श-
पूर्णमासशब्देनाभिधीयते इति, नैतदेवं, मिहे हि दर्शपूर्णे
पौर्णमासार्थे च साङ्गँ फले विधीयते । तस्मात् न साङ्ग-
मग्निहोत्रपदवाच्यं दर्शपौर्णमासपदवाच्यच्च । यच्च अग्नि-
होत्रं तत् इह चोदयते कर्त्तव्यतया, यौ च दर्शपूर्णमासौ ।
तस्मात् विगुणमपि कर्त्तव्यमेव अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
च । यथा क्रत्वल्लरेषु प्रकृतिविकृतिषु परस्य धर्माः परस्य न
भवन्ति, एवं न कामसंयुक्तस्य धर्माः नित्यस्य भवितु-
महेन्ति ।

विध्यपराधिं च दर्शनात् समाप्तिः ॥ ६ ॥ (२ यु०) ॥

विध्यपराधिषु च समाप्तिं दर्शयति, तदेव याटक् ताटक्
होतव्यम् इति विगुणस्य समाप्तिं दर्शयति ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥ (३ यु०) ॥

विध्यपराधे च प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते निमित्ते
कर्माङ्गभूतानि, यथा, निव्रि जुहोति इति । विगुणे

निष्कले सति कस्याह्नभूतेः प्रयोजनं स्यात् ? तस्मात् विगुणानामपि प्रयोगः कर्त्तव्यः इति । (६।३।१ अ०) ।

— — —

अहवैकस्ये काम्यस्य निष्कलत्वाधिकरणम् ॥

काम्येषु चैव मर्थित्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

एन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः, वैश्वदेवीं साङ्घात्यायणीं निर्वपेत् आमकामः इत्येवमादिषु सन्देहः, किं विगुणमपि फलवत्, उत अविगुणमेव फलवत् ? इति । किं प्राप्तम् ? काम्येषु चैव स्यात्, विगुणमपि फलवत् इति । कुतः ? । अथित्वात्, यदि विगुणमपि फलवत् एवं अर्थं मात्रमधिकातं भविष्यति, अन्यथा सामान्यशब्दाऽन्तरेण विशेषं, विशेषेऽवस्थापितो भविष्यति । असमर्थत्वाद्वाधिक्रियते इति चेत् । साङ्गं न समर्थः कर्तुम्, प्रधानमात्रं तु शक्नोति, प्रधानमात्रे अधिकरिष्यति ।

असंयोगात् नैवं स्यात् विधिः शब्दप्रमाण-

त्वात् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

तश्वदात् पक्षो विपरिवर्तते, नैवं स्यात्, यदुक्तं विगुणमपि फलवत् इति, असंयोगात् प्रधानमात्रस्य फलेन साङ्गात् हि फलं श्रूयते प्रधानात्, न केवलात्, तेन यद्यपि केवलम् उच्यते, तथापि न एवच्छातीयकम् तत् कुर्यात्, न केवलस्य फलेन संयोगः इति, शब्दप्रमाणकश्च

अथमर्थो विधीयते, शब्दस साङ्गात् फलमाह इति
वच्चामः । तस्मात् न विगुणं कर्म कर्त्तव्यम् एवच्छातीय-
कम् इति ।

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥ (य०) ॥

न च अत्र प्रधानमात्रस्य अकर्मणि प्रत्यवाय उच्यते,
यथा दर्शपूर्णमासयोः । तस्मात् अपि न विगुणमेवं तत्त्वाकं
कर्म प्रयोक्तव्यम् इति । (६।३।२ अ०) ।

द्रव्यमद्दर्शपि कर्माभिराधिकरणम् ॥

**क्रियाणामाश्रितत्वात् द्रव्यान्तरं विभागः
स्यात् ॥ ११ ॥ (प०) ॥**

दर्शपूर्णमासयागः पूरोडाशेन उक्तः, स च पुरोडाशो
ब्रोहिमयः कर्त्तव्यः इति श्रूयते । तत्र एतत् चिन्तानि, यदि
नीवारमयेन पुरोडाशेन यागः क्रियेत, किं स एव यागः
स्यात्, उत अन्यः ? इति । किं प्राप्तम् ? द्रव्यान्तरं
विभागः स्यात्, अन्यो यागः । कुतः ? । आश्रितत्वात्
आश्रयमेदादि गम्यते विशेषः, अयमन्यो नीवाराशयो
ब्रोह्माशयात् इति, आश्रयमेदस्तावत् विस्पष्ट एव, तज्जेदात्
रूपमपि भिन्नं गम्यते । तस्मात् अन्यो यागो द्रव्यान्तरः
इति ।

अपि वाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागात् गोत्ववैक-
कर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्यवत् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

अपि वा इति पञ्चश्चाहृत्तिः । एककर्म्यं स्यात् द्रव्या-
न्तरेऽपि, यदा क्रिया भवति चलनं पतनं वा, तदापि
तावान् एव सोऽथः, न च कश्चित् तत्र व्यतिरिक्तो विशेषो
हीनो वा, खल्पप्यन्यदेव रूपं, न च शब्दान्तरं वाचकम् ।

ननु आश्रयभेदो विस्पष्टः । उच्यते, भिन्नमेव वयमाश्रयं
प्रतिजानीमहे, न तु तज्जेदादाश्चितस्य भेदः, अन्यत्वात्, न
हि, स्त्रजि वासिं वा भिन्ने तज्जेदात् पुरुषभेदो गम्यते ।
सोऽपि तस्य आक्षा भिन्नः इति चेत् । नैतदेव, विशेष-
मुपलभमानैरेवं शक्य वक्तुम्, न च, अस्य विशेष उप-
लभ्यते ।

ननु अयमेव विशेषो यत्, एकोऽपि विनष्टः एकोऽपि
वर्त्तते । न विनष्टः इति यदुच्यते, तत्र, प्रागस्य उप-
लभ्यनात्, सत्त्वे प्रमाणं नाम्नि, तस्मात् विनष्टः । न च,
प्रत्यभिज्ञायते तद्द्रव्यातिरिक्तः, भेदानुपलभ्यात् । कथ-
न्तर्हि चलति इति प्रत्ययः इति ? चेत् । उच्यते, देशान्तरे
सम्प्रतिपक्षिदर्शनात्, तत् देशान्तरं गच्छत् आगच्छच्च
चलति इत्युच्यते, तत्र गत्वा प्रत्यच्चः, देशान्तरमपि, तं न
गतः इति च उच्यते, आगतः इति च उच्यते । सत्यं,
विनष्टादविनष्टोऽन्यः, योऽपि तु असावन्यः, सोऽपि यज्ञति-
शब्दवाच्य एव, यज्ञतिसामान्यं न भिद्यते, न च शब्देन न
हच्यते । तस्मात् योऽपि नीवारैर्यागं कुर्यात्, तेनापि

चांदितमेव कृतं, चोदितं च कुर्वते ईसितं भवति, न
अपूर्वकृतम् । नामधेयं च दर्शयति दर्शः, इति वा पूर्णमामः
इति वा अस्यैव सामान्यस्य, यथा सत्वेषु सामान्यस्य,
नामधेयं, न व्यक्तीनाम् । किं प्रयोजनं चिन्तायाः ?
उत्तरेणाधिकरणेनेतत् विचार्यते । (६।३।३ अ०) ।

— — —

नित्यकर्मणीऽनित्यप्रारम्भकर्मणाय द्रव्यापदारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणम् ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नागमोऽन्यस्याशिष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माणि उदाहरणम् ।
तेषु श्रुतद्रव्यापदारे भवति सन्देहः, किं प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः, उत तदन्तं कर्म उत्स्तृष्टव्यम् ?
इति । किं प्राप्तम् ? शिष्टस्य अभावे न आगमोऽन्यस्य.
तदन्तमेव उत्स्तृष्टव्यम् । कुतः ? । अशिष्टत्वात्, यत्
व्रीहियवगुणकं श्रुतं फलवत्, तत् नीत्रागुणकं क्रियमाणम्
अफलकं भवति, तस्मात् तदन्तमेव उत्स्तृष्टव्यम् इति ।

क्वचिदिधानाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

क्वचित् विधीयते, यदि सीमं न विन्देत् पूतीकान-
भिषुण्यात् इति, यदि च प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोगः
कर्त्तव्यः स्यात्, न विधीयेत् । विधीयते तु, तस्मात् यत्
न विधीयते, न तत्र प्रतिनिधिः इति ।

आगमो वा चोदनार्थविशेषात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

आगमो वा प्रतिनिधियस्य द्रश्यते । कुतः ? । चोदनार्थविशेषात्, यज्ञतिचोदनाचोदितो हि अर्था न विशिष्टते व्रीहिभिर्नीकारैर्वा क्रियमाणः, यागस्य अवश्यकत्त्व्यो नित्येषु अनित्येषु च प्रारब्धेषु ।

नियमार्थः क्वचिदिधिः ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

अथ यदुक्तं, क्वचित् विधानात् इति । उच्यते, नियमार्थः क्वचित् दिधिः, सोमाभावे बहुषु महशीषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते, पूतीका एवाभिषोतथा इति । तस्मात् प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः इति ।

तद्वित्यं तद्विकीर्षा हि ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

कथम् पुनरिदम् अवश्यते, नियमार्थमेव तद्वचनम् ? इति । उच्यते, यतः प्राप्ताः पूतीकाः । कथं च ते प्राप्ताः ? । तद्विकीर्षा हि, तत्र साहृष्टविकीर्षा इत्येतत् वच्यामः, तद्विकीर्षया च प्राप्ताः पूतीकाः । तस्मात् तद्वित्यं, ववन्मत्स्तु नियमाय नित्यम् इति गम्यते । (६।३।४ आ०) ।

— —

देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनियमावाधिकरणम् ।
न देवतामिश्रद्विक्रियमन्याथं संयोगात् ॥ १८ ॥

(सि०)

देवता आम्नेयोऽष्टाकपालः, इत्येवमाश्याः अर्म्नः, यत् आहवनीये ज्ञाहति तेन सोऽस्य अभीष्टः प्रीतो भवति

इति । शब्दो मन्त्रः वर्हिं हैवसदनं दामि इत्येवमादिः, क्रियाः समिधो यजति, तनूनपातं यजति इत्येवमाद्याः । तत्र सन्देहः, देवताग्नि-शब्द-क्रियाणाम् अपचारे प्रतिनिधिः उपादेयः, कुत न ? इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वाधिकरण्यायेन प्रतिनिधायात्यत्, प्रयोगः कर्त्तव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न देवताग्नि-शब्द-क्रियाणाम् अपचारे प्रतिनिधिना भवितव्यम् इति । कुतः ? । अन्यार्थसंयोगात्, प्रतिनिधीयमानम् अन्यत् एतेभ्यः, अन्यच्च तंषामर्थं न शक्तुयात् कर्तुम् । कथं तंषाम् अर्थः ? । देवता तावदुहेष्वेन अर्थं साधयति, अग्निम् उहिष्ठ, अष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यायां च त्यजते । यच्च अन्येषु हविःषु विहितं, न ततो दर्शपूर्णमासौ भवतः, तत्र अन्या उहिष्ठमाना न श्रुताया उहेष्याया अर्थे कुर्यात्, न हि अन्यस्याम् उहिष्ठमानायां दर्शपूर्णमासौ भवतः । तस्मात् न देवता प्रतिनिधीयते ।

तथा, यत् आहवनीये जुहूर्ति इत्याहवनीयापचारं न अन्योऽग्निः प्रतिनिधातव्यः, अन्यत् वा द्रश्यम् इति । कुतः ? अन्यार्थसंयोगात्, प्रतिनिधीयमानम् आहवनीयकार्ये न वर्तते । कथम् ? । अट्टम् आहवनीयस्य कार्यम्, आहवनीयस्य उपरि त्यज्यमाने यत् भवति, न तत् अन्यस्य उपरि । न हि, यजतिश्चेन सामर्थ्यात् तत् गृह्णते, यस्योपरि त्यज्यते, न हि, उपरि त्यज्यमानस्य देशः किञ्चित् उपकराति इति । तस्मात् न अग्नेः प्रतिनिधिः ।

तथा, मन्त्रापचारे न अन्यो मन्त्रः प्रतिनिधीयते, मन्त्रस्य हि एतत् प्रयोजनम्, यत् स्मारयति क्रियां साधनं वा, असति स्मरणे न क्रिया संवर्त्तेत्, तत् अपचरिते मन्त्रे यदि तस्यार्थे अन्यं शब्दम् उच्चारयति पूर्वं प्रतीतेऽर्थे शब्दम् उच्चारयन्, न शब्देनार्थं प्रतीयात् । अथ प्रतीतमपि पुनः प्रातिनिधिशब्दोऽचारणेन प्रतीयात् शब्दात् प्रतीतं कुर्यात्, एवच्च प्रतिनिधिशब्दोऽचारणानुरोधोऽनर्थकः स्यात् । न हि शब्देन प्रत्यापयितव्यम् इति किञ्चित् प्रमाणमस्ति, यत् अस्ति, तत् विशेषेणैवानेन शब्देन वहिरादिना इत्येवं, तदभावे शब्दान्तरानुरोधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् न शब्दस्य प्रतिनिधिः ।

क्रियापचारे न क्रियान्तरम्, अन्यार्थसंयोगात्, समिद्यजिमन्तौ दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ, तौ अनीस्यां क्रियमाणायां न तदन्तौ भवतः । तस्मात् क्रियायां न प्रतिनिधिः इति ।

देवतायां च तदर्थत्वात् ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

देवतायाम् अपरो विशेषः, येन न प्रतिनिधीयते, देवता नाम, यदर्थे किञ्चित् चाद्यते, सा । अन्या तस्याः स्थाने प्रतिनिधीयमाना न देवता स्यात्, चादिता हि देवता भवति, न अचादिता, सम्बन्धिशब्द एषः, या यदर्थे चाद्यते, सा तस्यैव देवता, न अन्यस्य । देवता इति सम्बन्धिशब्दो न जातिशब्दः । तस्मादपि न देवतायाः प्रतिनिधिः इति । (६ । ३ । ५ अ०) ।

प्रतिषिद्धं प्रतिविषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

अथ यत् प्रतिषिद्धम्, अयज्ञिया वै वरकाः कोद्रवाः, अयज्ञिया वै माषाः, इति, किं तत् चुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधातव्यम्, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिधेयम् इति, आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् (६ । ३ । १५ सू०) इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रतिषिद्धं च न प्रतिनिधातव्यम् इति, अविशेषेण हि एतत् उच्यते, न यज्ञार्हा माषा वरकाः कोद्रवास्त्र इति, यज्ञसम्बन्ध एषां प्रतिषिध्यते । नैते यज्ञाङ्गभावं नेतव्याः इति, प्रतिनिधीयमानास्त्र अङ्गभावं नीता स्युः । तस्मात् न एते प्रतिनिधातव्याः इति । (६ । ३ । ६ अ०) ।

— —

स्वामिनः प्रतिनिधिभावाधिकरणम् ॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रादीनि कर्माणि उदाहरणम् । तेषु स्वामिनि अपचरति सन्देहः, किम् अन्यः प्रतिनिधातव्यो न ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिधातव्यः इति । कुतः ? । आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, तथा स्वामिनः स्यात् । कोर्यः ? । न प्रतिनिधिः । कुतः ? । फलसमवा-

यात्, योऽर्थी सत्यागेन कृत्विजः परिक्रीणीते, यथा स्वं प्रदेयं त्यजति, स स्वामी । यदि स प्रतिनिधीयते, स्वामिना यत् कर्तव्यं, तत् सर्वे कुर्यात्, तत् सर्वे कुर्वन्, स्वाम्येव स्यात्, न प्रतिनिधिः, स एव हि फलेन सम्बध्यते । य उत्सर्गं करोति, स फलवान् भवति, तदुक्तं, शास्त्रफलं प्रयोक्तरि (३ । ७ । १८ सू.) इति । तस्मात् न स्वामिनः प्रतिनिधिः इति । (६ । ३ । ७ अ०) ।

— : : —

मत्रे कर्मचित् स्वामीनोऽपचारे प्रतिनिधादानाधिकरणम् ॥ (सत्त्वायः) ॥

बहूनां तु प्रवृत्तेन्यमागमयेऽवैगुण्यात् ॥ २२ ॥

सत्त्वाणि उदाहरणं, सप्तदशावराः सवमासीरन् इति, तेषु कस्मिंश्चित् स्वामिनि अपचरति सन्देहः, किं तत्र अन्यः प्रतिनिधातव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? न स्वामिनः प्रतिनिधिः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, बहूनां यजमानानां प्रवृत्ते कर्मणि, अपचरिते कस्मिंश्चित् स्वामिनि अन्यमागमयेत् । कुतः ? । एवम् अवैगुण्यं भवति इति, स्वामिगता सप्तदशादिसङ्घा तत्र अङ्गं, तथा विना कर्म विगुणं, तत्स्मादनाय अन्यः आगमयितव्यः ।

न तु स्वामिगता सङ्घा, न तु आगम्यमानः स्वामी इति वक्ष्यामः । तेन अशक्यैव सा सङ्घा उपादातुम् इति । उच्यते, स्वामिगता न हि भविष्यति, न हि सा शक्या कर्तुम् इति । इदं तु शक्यं कर्तुम्, ये स्वामिनां पदार्थाः,

ते इह सप्तश्चावरैः कर्त्तव्याः इच्छेत् उपपादितं भवि-
ष्टति । तस्मात् प्रतिनिधातव्यं तच्च इति ॥ (६।३।८०) ।

—०—

मने प्रतिनिहितस्यास्मामित्वाधिकरणम् ।

मः स्वामी स्यात् तत्पर्योगात् ॥ २३ ॥ (प०) ॥

तस्मिन् आगम्यमाने इदानीं सन्देहः, किम् अर्मी
स्वामी, उन कर्मकरः? इति । किं प्राप्तम्? म स्वामी
स्यात् । कस्मात्? । तत्पर्योगात्, तेन स्वामित्वेन सं-
योगः, यो हि असौ आतीयते, स स्वामी क्रियते, स्वामिनि
अपचरिते अन्यो यदि स्वामी क्रियते, ततः स प्रतिनिधिः
कृती भवति । तस्मात् स्वामी इति ।

कर्मकरो वा भृतत्वात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

कर्मकरो वा स स्यात् । कुतः? । भृतत्वात्, भृतो हि
असौ तैः शिष्टैः स्वामिभिः प्रयुक्तः, परिक्रीयमाणो न स्वामी
भवति, यः फलं प्राप्नोति, सः स्वामी, यः परस्योपकारे
वर्तते, स कर्मकरः, नैव असौ फलं प्राप्नोति । कुतः? ।
यो हि आरभ्य परिसमापयति, स फलवान्, एष हि
आख्यातार्थः, स हि उपक्रमप्रवृत्तिं अपवर्गपर्यन्तम् आह ।
ननु तेऽपि तत्र विगुणं कुर्वन्ति, सप्तश्चानां स्वामिनाम-
भावात्, तस्मात् तेऽपि न स्वामिनः, नो चेत् स्वामिनः,
न फलं प्राप्नुवन्ति । उच्यते, न सप्तश्चावरा: फलसमवाये

भवेयुः इति श्रूयते, न सङ्गा फलपरियहे गुणभूता ।
किमर्हि ? पदार्थेषु, सङ्गदशावरैर्याजमानाः पदार्थाः
कर्त्तव्याः इति, ते च प्रतिनिहितेन क्रियन्ते, अफलत्वेऽपि
च सत्यं सङ्गल्यं कर्तुम् अन्यमानयन्ति । आनीयमानस्य च
न तेन प्रयोजनम् ।

तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥ (य०) ॥

तस्मिंश्च दिष्टां गतिं गते फलं दर्शयति, यो दीक्षि-
तानां प्रभीयेत अपि तस्य फलम् इति । तस्मात् कर्मकरः
इति । (६ । ३ । ८ अ०) ।

मते प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मयाहित्वाधिकरणम् ॥

स तद्वर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

बङ्गनां कस्मिंश्चित् अपचरिते प्रतिनिधेयोऽन्यः इत्येतत्
समधिगतम् । इदम् इदानीं तत्र सन्दिग्धं, किम् असौ
स्वामिधर्मा स्यात्, उत ऋत्विधर्मा ? । किं प्राप्तम् ?
ऋत्विधर्मा । कुतः ? । परार्थः हि स यजति, यस्य परार्थः
यजति, स ऋत्विक् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, स तद्वर्मा
स्यात् स्वामिधर्मा, तस्य हि कार्ये श्रूयते, यस्य यस्य कार्यम्
अधितिष्ठति, स तद्वर्माः सम्बद्धते, यथा सुखमैः स्वधि-
तिरिति ॥ (६ । ३ । १० अ०) ॥

शुतद्रव्याप वारे तस्मट्टस्यै व प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

शुते द्रव्ये अपचरति प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोक्तव्यम्
इति स्थितम् । तत्र सन्देहः, किं यत्किञ्चित् द्रव्यं उपादाय
प्रयोगः कर्त्तव्यः, उत सट्टशम् ? इति । किं प्राप्तम् ।
यत्किञ्चित् उपादाय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, सामान्यं यत्र
गृह्णते, तत् उपादातव्यं सट्टशम् इति । कुतः ? । सर्वे हि
आकृतिवचनाः शब्दाः, आकृतिश्च यद्यपि अङ्गभावेन
शूयते, तथापि न साक्षात् तस्याः क्रियां प्रत्यङ्गभावाः ।
यन्तु क्रियासाधनं द्रव्यमर्थादङ्गभूतं प्राप्तं तत् परिच्छन्दती
क्रियायां अङ्गभावं याति, व्यक्तेश्च आकृत्या विशेषाः परि-
च्छिद्यन्ते, ते विशेषा अङ्गभूताः, अथ तस्यां आकृतावप-
चरितायाम् अर्थप्राप्तं द्रव्यं गृहीतव्यमेव, यस्मिंश्च मट्टशे
गृह्णमाणे तेषां विशेषाणां केचित् संगृहीता भवन्ति, स
तत्र लाभो लभ्यते इति, तस्मट्टं द्रव्यम् उपादातव्यं
भवति । तस्मात् व्रीहीणाम् अपचारे नीवाराः प्रतिनिधेयाः
इति । (६ । ३ । ११ अ०) ।

— — —

द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यात्तरानुपादानाधिकरणम् ॥

निर्देशात् विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ २८ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्ठोमि पशुः^{१०} अग्निषोमीयः यो दीक्षितो
यत् अग्निषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र शूयते, खाद्यिरे

यशुं बध्नाति पालाशे बध्नाति रौहितके बध्नाति इति ।
 तत्र कदाचित् खदिरगुणके प्रयोगे आरब्धे खदिरो विनष्टः,
 तत्र सन्देहः, किं वैकल्पिकस्य उपादानम् उत् खदिरसद्ग-
 यस्य ? इति । किं प्राप्तम् ? वैकल्पिकस्य इति । कुतः ? ।
 स हि श्रुतः, खदिरसद्गयो न श्रूयते, तस्मात् वैकल्पिकस्य
 उपादानम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विकल्पे यत् प्रहृत्तं, तस्मद्गम्यम् उपा-
 देयं, यत् प्रहृत्तं यस्मिन् प्रयोगे, तत् निर्दिष्टं, तत् अङ्ग-
 भूतं, वैकल्पिकम् अनङ्गम् । आश्रितखदिरे प्रयोगे पला-
 शरौहितकावनङ्गभूतौ, तौ न शक्यते यदा खदिरः, तदा
 एव कर्तुम्, अशक्यं च अश्रुतम् । तस्मात् आश्रितखदिरे
 प्रयोगे इतरौ न उपादेयौ, अनङ्गभूतत्वात् । खदिरस्य
 सद्गम्यम् अन्वेषितव्यम् इति ।

अशब्दमितिचेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

इति चेत् पश्यसि, खदिरसद्गम्यम् उपादेयम् इति,
 अशब्दमेवं क्वातं भवति । तस्मात् शब्दवत्त्वात् वैकल्पिकम्
 उपादेयम् ।

नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेवम्, अनङ्गं तस्मिन् प्रयोगे वैकल्पिकं, आश्रित-
 खदिरो हि स प्रयोगो, यो निर्दिष्टः, तस्य निर्देशात्
 इतरावश्रुतौ । ननु निर्देशाभावेऽङ्गभावविरोधः, तेन श्रुतौ
 'इति । किम् अतः ? । यदेवम्, यदा उपात्तस्य अभावः,
 तदा अवणम् । नैतदेवं, नैमित्तिकं हि तथा प्रतिज्ञायेत,

मति वचने निमित्ते, असति खदिरे इतरौ शुतो इति ।
 तत्र को दीषः ? । स एव अपेक्षितोऽनपेक्षितस्तु इति
 विरोधो भवेत्, संस्कारात् खदिरे कर्तव्याः, खदिरसद्गे
 तद्बुद्ध्या गृह्णमाणे शुतबुद्ध्या कृता भवन्ति, वेहस्तिक्तेन
 तु शुतेन असम्बद्धाः । तस्मात् उपात्तसद्गे याद्यः इति ।
 (६।३।१२ अ०) ।

पूतिकस्य सीमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥

वचनाच्चान्यायमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिर- भावादितरस्य ॥ ३१ ॥

इदमामनन्ति, यदि न सोमं विन्देत् पूतीकानभिषु-
 ण्यात् इति । तत्र सन्देहः, किम् अयमभावे निमित्ते
 विविः, उत प्रतिनिधिनियमः ? इति । किं प्राप्तम् ?
 अभावे विधिः इति । कुतः ? । विधानात्, न हि प्रति-
 निधिर्विधीयते, साध्यसिद्धये साधनं स्वयमेवोपादीयते, इदं
 तु विधीयते, तत् कल्यान्तरपक्षे अर्थवत् भवति । तस्मात्
 न प्रतिनिधिः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रतिनिधिः स्यात् । कुतः ? ।
 विनष्टे हि साधने साध्यसिद्धयर्थं साधनान्तरम् उपादीयते,
 शुतस्य अभावात् । नगु अन्यायाः पूतीकाः, अन्यद्वि-
 सद्गान्तरमस्ति इति । तदुच्यते, वचनात्, सद्गे प्राप्ते,
 बहुपु वा असद्गेषु पूतीका अत्यसद्गा नियम्यन्ते ।
 कथम् ? । तद्वि प्रक्रान्तं कर्म अवश्यकर्तव्यं, तस्याम्

अवस्थायाम् अन्तरेणैव वचनं प्रतिनिधियं द्रव्यान्तरं प्राप्त-
भेदं, प्राप्ते वचनं न विधिः इति गम्यते । प्राप्तस्य अनुवादो
भवितुमर्हति । किमर्थम् अनुवादः ? इति चेत् । उच्यते,
अल्पसाट्टश्यम् अप्राप्तं, तद्विधानार्थम् अनुवादः । प्रयोजनं
पक्षोक्तं प्रतिनिधिपक्षे सोमसाट्टश्य उपादानं पूर्तीकवि-
नाशे, द्रव्यान्तरविधौ पूर्तीकसाट्टगम् उपादेयम् । (६।३।
१३ अ०) ।

— — —

प्रतिनिधिपक्षारे उपात्तद्रव्यसाट्टश्य पुनः प्रतिनिधिलाधिकरणम् ।

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

इदं विचार्यते, श्रुते द्रव्ये उपात्ते अपवरिते प्रति-
निधिम् उपादाय प्रयोगः प्राप्तः, यदा सोऽपि विनष्टः
प्रतिनिहितः, तदा किं प्रतिनिधिसाट्टश्यम् उपादेयम्, उत
उपात्तस्य विनष्टस्य ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिहितं
विनष्टे तत्साट्टश्यम् उपादेयं पूर्वेण व्यायेन । एवं प्राप्ते व्रूपः,
प्रतिनिधौ न स्यात् प्रतिनिधिः इति । कुतः ? । समत्वात्,
यद्येव असौ पूर्वः प्रतिनिहितः श्रुतचिकीर्षया, न प्रति-
निधिचिकीर्षया । एवम् अयमपि श्रुतचिकीर्षया, न प्रति-
निधिचिकीर्षया । तस्मात् न प्रतिनिधिसाट्टश्यम् उपादेयम्
उपात्तनष्टस्य एव साट्टशीऽन्वे वितव्यः इति । (६।३।
१४ अ०) ।

— — —

युसम्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपाचारस्त्रश्च सुनः प्रतिनिधिवाधिकरणम् ।

स्यात् श्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३३ ॥(पृ०) ॥

अथ श्रुतिलक्षणे कथं ? यथा, यदि सोमं न चिन्देत् पूर्तीकान् अभिषुण्यात् इति, पूर्तीकेषु विनष्टेषु पूर्तीकस्त्रश्चम् उपादेयम् उत सोमस्त्रश्चम् ? इति । किं प्राप्तम् ? स्यात् श्रुतिलक्षणे प्रतिनिधौ प्रतिनिधिस्त्रश्च स्त्रया उपादानं कर्तव्यम्, सोमाभावे पूर्तीकव्यक्तयो विहिताः, स चायं श्रुतः सोमाभावः । तस्मात् पूर्तीकव्यक्तय उपादेयाः इति ।

न, तदीप्सा हि ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

नैतदेवं, न हि पूर्तीकव्यक्तीनामीप्सा, पूर्तीकेषु यत् सोमस्त्रश्च, तत्रियस्यते, तथा हि पूर्तीकविधानं दृष्टार्थम्, अस्त्रशविधानेऽदृष्टं कल्प्यते । अतो यस्मिन् तत् अपूर्तीकस्त्रशेऽपि द्रव्ये भवति तत् यहीतव्यं न पूर्तीकस्त्रश्चमाद्रियेत इति । (६।३।१५ अ०) ।

—०—

सुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्मैवीपादानाधिकरणम् ।

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

अथ यज्ञ विनष्टे श्रुते प्रतिनिधिम् उपादातुम् प्रस्थितो मुख्यमेव उपलभते, तत्र किं प्रतिनिधिमेव उपाददीत, उत तमेव मुख्यम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रतिनिधिः उपादातव्यः इति, एवं सङ्कल्पितवानसौ प्रतिनिधिम् उपाद-

दान एव सत्यसङ्कल्पो भवति । तस्मात् प्रतिनिधात्व्यम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, सुख्याधिगमे तमेव उपादीयत । अभावे हि शुतस्य, अनुकल्पः प्रतिनिधिः, शुते हि सकलाः व्यक्तयः, प्रतिनिधौ विकलाः । अथ यदुक्तं, मङ्गल्यभेददीपः इति, शुतेषु असौ शिष्टविगर्हणायां वा । (६।३।१६ अ०) ।

— —

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि शुतद्रच्यनाभे;पि प्रतिनिधिनैव समापनाधिकरणम् ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥ (पृ०) ॥

अथ अग्निहोत्रादिषु कर्मसु शुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधौ उपात्ते क्षतेषु केषुचित् संस्कारेषु यदि तदेव शुतम् उपलभ्येत, किं शुतम् उपादीयेत् उत तेनैव प्रतिनिहितेन समापयित्व्यम् ? इति । किं प्राप्तम् । शुतम् उपादीयेत् प्रवृत्तेऽपि, तदुक्तम्, आगमो हि तदभावात् इति । तस्मात् न प्रतिनिधात्व्यम् इति ।

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

नैतदेवं, येन हि खदिराभावे कदरे पशुनिर्युक्तो भवति, अथ खदिरम् उपलभ्येत, प्रवृत्तेऽप्येत् किं खदिरेण कुर्यात् ? अर्थात् हि खदिरोपादानं न खदिरोपादानार्थभेद । तस्मात् न शुतम् उपादीयेत् । (६।३।१७ अ०) ।

— —

सर्वपि संस्कारयोग्यितमुख्ये मुख्यस्यै वीपादानाधिकरणम् ॥

द्रश्यसंस्कारविरोधे द्रश्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

प्रवृत्ते पशुकर्मणि, यूपकाले अस्ति महल्कदरं द्रश्यं
तच्चणादिसंस्कारक्षमं, अस्ति खदिरद्रश्यम् अनेवज्ञाती-
यकम् । तत्र किम् उपादेयम् । इति । संस्कारा न परि-
लोप्यन्ते इति कदर उपादीयेत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, द्रश्यसंस्कारविरोधे द्रश्यं इति आदि-
येरन्, न संस्कारान् । कुतः ? । तदर्थत्वात्, संस्कारा हि
द्रश्यं कर्मयोग्यं कुर्वन्ति ? तत्र संस्कारपरिलोये द्रश्यमपि
तावत् गृह्णते, द्रश्याभावे न द्रश्यं, न संस्काराः, द्रश्यं तेषां
हारं, वचनप्रामाण्यात्, तदभावे नष्टहारं न अपूर्वं गच्छेयुः ।
तस्मात् खदिरम् उपाददीरन् इति । (६ । ३ । १८ अ०) ।

प्रथोजनाशीर्णस्य मुख्यस्य सर्वं पि प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥

**अर्थद्रश्यविरोधेर्थे द्रश्याभावे तदुत्पत्ते द्रश्यागा-
मर्थशेषत्वात् ॥ ३९ ॥**

अस्ति यूपकाले खदिरलता पशोरप्रागलभ्ये न समर्थाः,
कदरद्रश्यं तु तत् समर्थम् । तत्र सन्देहः, किम् उपादेयं
खदिरद्रश्यम्, उत कदरद्रश्यम् ? इति । खदिरद्रश्यम् इति
आह, तद्विश्वतं, तत् उपाददानः शास्त्रविहितं करोति,
प्रतिनिधी अश्रुतकारी स्यात् । तस्मात् न प्रतिनिधातव्यम्
इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थद्रश्यविरोधे अर्थं प्रति-

आदर्त्तव्यं, तदर्थं हि द्रव्योपादानं नियोजनात्, अप्रागलभ्यं पश्योः भविष्यति इति, न द्रव्यमेव उपादीयेत इति, कदरम् उपाददानो द्रव्यशुतिं बाधते, अर्थं सु अनुगृह्णाति, खदिरलताम् उपाददानः उभयं बाधते । तस्मात् कदरद्रव्यम् उपादेयम्, द्रव्याभावे हि तदुत्पत्तिः प्रतिनिधिकृत्यत्तिः उक्ता, द्रव्याणि अर्थं प्रति शेषभूतानि । (६।३।१६ अ०)

प्रधाननिर्वाहकं च अङ्गनिर्वाहापर्याप्त्यापि मुख्योपादानाधिकरणम् ॥

त्रिधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०) ॥

सन्ति व्रीहयः, यादन्तो हयवदानमात्रं निर्वर्त्तयन्ति, तथा सत्ति नीवाराः शेषकार्याद्याम् अपि पर्याप्ताः, तत्र किम्, उपादेयम् ? इति । किं प्राप्तम् ? अपि एकदेशे हयवदानमात्रेऽपि निर्वर्त्त्यमाने प्रतिनिधिः उपादेयः । किं कारणम् ? शेषकार्याणां सम्पत्तिर्भविष्यति इति ।

अपि वाऽर्थस्य शक्यत्वात् एकदेशेन निर्वर्त्ततार्थानामविभक्तत्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥

४१ ॥ (सि०)

अपि वा इति पञ्चशास्त्रतिः । एकदेशेन व्रीहीणां प्रधानमात्रं निर्वर्त्तयितव्यम् । कुतः ? । अर्थस्य शक्यत्वात्, योऽत्राद्यैर्या, येन कार्यं तत्तावत् निर्वर्त्यते, शेषकार्याणि यदि न शक्यानि, न अङ्गानुरोधेन प्रधानस्य गुणो बाधि-

तव्यः । तत् हि अङ्गं, यत् प्रधानस्य उपकरोति, न यत्
अपकारे वर्तते । तत्र च शेषकार्याणि क्रियमाणानि
प्रधाने व्रीहित्वं गुणं विहन्युः, व्रीहित्वं च प्रधाने साक्षा-
दङ्गभूतं श्रूयते, व्रीहिभिर्यजेत इति । तस्मात् न तेषु अनु-
रोधः कार्यः, अस्ति हि अङ्गप्रधानविभागे एतत् एवं स्यात्,
अस्ति हि असौ । तस्मात् न प्रतिनिधिः इति । तथा च
अन्यार्थदर्शनमपि भवति, तदेव याटक् ताटक् होतव्यम्
इति । (६ । ३ । १८ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्त्रामिनः क्षतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठ्याध्या-
यस्य छत्रीयः पादः ।

— — —

षष्ठे अध्याये चतुर्थः पादः ।

अवज्ञनाशं पुनरवदानार्थम् प्रतिनिधानाधिकरणम् ॥

शेषात् द्वावदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १॥
(पू०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यदाम्नेयाऽष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्यां वाऽच्युतो भवति इति । तत्र यदि
द्वावदानमात्रम् उहृतं व्यापदते, किं शेषात् पुनरवदेयं
न? इति भवति संशयः । किं प्राप्तम्? द्वावदाननाशे
शेषात् पुनरवदेयम् । कुतः? । तदर्थत्वात्, अन्यर्थं हि

तद्विः, अग्नये यागो निर्वर्त्तयितव्यः इति, तदवदाने विनष्टे यागः कर्तव्य एवावतिष्ठते, प्रयोजनं च यागेन । म च आग्नेयेन क्रियमाणः श्रुतः एवाभिनिर्वर्त्तिं भवति इति किमिति न क्रियेत । तस्मात् शेषात् अवदातव्यम् इति ।

निर्देशाङ्कान्यदागमयेत् ॥ २ ॥ (सि०) ।

अथ वा अन्यत् हृषिः आगमयेत् न शेषात् अवदातव्यम् कुतः ? । निर्देशात्, निर्देशो हि भवति, मध्यात् पूर्वार्द्धात् अवदेयम् इति, हायदानं न होमसम्बद्धं, हायदानं जुहोति इति, तत्र अन्यत् शिष्टं मध्यस्य पूर्वार्द्धस्य विशेषणार्थम् । यत्र तदोमसंयुक्तं तदिनष्टं, तच्छेषण क्रियमाणममध्येनापूर्वार्द्धेन च कृतं स्यात् । ननु अवत्ते यत् शिष्टं ततो मध्यात् पूर्वार्द्धात् यहीर्थते । उच्यते, कृतस्य स्यत् मध्यं पूर्वार्द्धं च तद्वादितं, न इतरस्य ।

अथ वा निर्देशात् इति, विनष्टे हि अन्यत् द्रव्यं निर्दिश्यते, यस्य सर्वाणि हवौषिनश्येयुः दुष्येयुर्वा अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवताः परिसङ्गात् यजेरन् इति हविषो नाशे आज्यं प्राप्तम् । तेन न शेषात् अवदातव्यम् इति ।

अपर आह, शेषनिर्देशात् इति,,निर्दिश्यते हि तच्छेषमपरेभ्यः शेषकार्येभ्यः इति, तत्र उपपद्यते, न हि तानि शेषकार्याणि हवौषिप्रयोजयन्ति, न च अनिवृत्तप्रयोजनं हविरन्यत्र प्रतिपाद्यम् । तस्मात् न अयमर्थः । (६ । ४ । १ अ०) ।

स्थिष्टकुर्दर्थस्थावस्तस्य नाशे पुनरवदानाधिकरणम् ।

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ ३ ॥

अथ स्थिष्टकुर्दर्थमवत्तं यदि विनश्यति, तत्र किं शेषात् अवदेयम् उत न ? इति । किं प्राप्तम् । पुनः शेषात् अवदेयम् इति । कुतः ? । न अच कुत्स्य स उत्तरार्हादवदीयते । कस्य तर्हि ? । सविहितस्य, सति हि प्रयोजने सविहितस्य अवदेयम् इति, तस्मात् अवदीयमाने श्रुतं कृतं भवति । तस्मात् शेषात् अवदेयम् इति ।

एवं प्राप्ते ल्लूमः, शेषभाजां स्यात् लोपः । कुतः ? । विशिष्टकारणत्वात्, विशिष्टं हि कारणं तस्य अवदाने, कथं प्रतिपाद्येत ? इति । प्रतिपत्तिस्य विविक्तिकरणेन उपकरोति, तस्य विविक्तकरणाय प्रतिपाद्यमानस्य नियमोऽयं स्थिष्टकुर्दोमेन प्रतिपाद्यितव्यः, तथा हि स प्रतिपादितो भवति । स यदि होमायोहृतो विपद्येत, कृते विवेके न पुनर्यहणं प्रयोजयेत्, प्रतिपाद्यमानस्य स्थिष्टकुर्दोमेन प्रतिपाद्यितव्यः इति, प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव स्थिष्टकृतः स्यात्, प्रधाने कृते शिष्टं सर्वशेषकार्यमाधारणम् । तत्र एकस्य उहृतो शिष्टम् अन्यत्र प्रतिपादनीयम् ॥ (६ । ४ । २ अ० ॥

— — —

ऋतिग्रामेव शेषभाजाधिकरणम् ।

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्नैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

(पू०)^१

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र भक्षाः प्राशित्र-चतुर्द्वाक्करण ग्रंथवा-
ककालाः । तेषु सन्दे हः, किम् अन्ये एव तेषां भक्षयितारः,
उत प्रकरणगताः ? इति । किं प्राप्तम् ? शेषभक्षोऽन्यैः
अप्रकरणस्यैः कर्त्तव्यः । कुतः ? । निर्हेश्यात्, निर्हेश्यन्ते
हि अध्यर्थादगः इडाभक्षे, यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति
इति सर्वेषु भक्षयित्वा प्राप्तेषु परिसङ्गानार्थो निर्हेशः
क्रियते, इडामेव एते भक्षयेयुः इति, यथा आग्नेयोऽष्टाक-
पालः इति सर्वस्मिन् अवश्यविनि गागानियमे प्राप्ते ह्यव-
दानमात्रं श्रूयते, विविर्वा न, प्राप्तत्वात्, न अनुवादोऽ-
नर्थकत्वात्, परिसङ्गा तु अर्थवत्त्वाय । एवमेषां परिसङ्गा
इति । अपि च यदि प्रकृता एव भक्षयेयुः, अखमेषे दोषः
स्यात् वहत्वात् भक्षाणां, भक्षयन्तो म्नियेत् ।

सर्वैर्वा समवायात् स्यात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

सर्वैर्वा प्रकृतैरेव भक्ष्यते, तदि भक्षणं पुरुषसंस्कारार्थं,
पुरुषाः संस्कृताः प्रचरिष्यन्ति इति । तेषु विनिगमनाया
अभावात् यावन्तः प्रकरणे समवेताः, ते सर्वे भक्षयेयुरिति ॥
निर्हेश्य गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥ (आ० नि० १८)

अथ यदुक्तं, निर्हेश्यात् इति, गुणार्थः सः, अन्ये कर्म-
करत्वात् एव प्राप्ताः, तत्र यज्ञमातः तेषां पञ्चमो वचनात्
निर्दिश्यते, तप्राप्तर्थं चेदं वचनम् । ततो न परिसङ्गा ।

प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥ (आ० नि० २४) ॥

यत्तु ह्यवदानमात्रं प्रधाने निर्दिश्यते, तत् वचनप्राप्ता-

स्वात् परिसङ्गानार्थं, न हि तत्र कस्यचित् अपूर्वस्य
विधिः, इह यजमानो विधीयते, विधिपरिसङ्गासंशये
विधिर्ज्यायान् । तत्र स्वार्थं शब्दः, परिसङ्गार्थां तयो
दोषाः, स्वार्थहानम्, अस्वार्थपरियहः, प्राप्तवाधस्य इति ।
तस्मात् प्राकृता एव भक्त्येयुः इति ।

अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तम्, अश्वमेधे विरोधः स्वात्, बहुत्वात् भक्ता-
णाम् इति, तत्परिहर्त्तव्यम् ।

न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥ (आ० नि० ३य)

अश्वमेधे न सर्वं भक्त्यिष्ठन्ति, अर्थात् सर्वं भक्त्यन्ती-
ज्ञवर्जन्ति न समापयेयुः, तत्र अश्वमेधश्रुतिः प्रत्यक्षा, सा
विरोधमाना चोदकप्राप्तं सर्वभक्त्यं बाधते, प्रकृतौ तु न
विरोधः । तस्मात् सर्वं प्रकृता भक्त्येयुः इति । (६०४
३ आ०) ।

— — —

कन्ककदेशभद्रे प्रायशित्तानुषानाधिकरणम् ।

अर्थं समवायात्मायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥

(सि०) ॥

स्तो दर्शरूपमासौ, तत्र आमनन्ति, भिन्ने जुहोति,
स्त्रेवे जुहोति इति । तत्र सन्देहः, किं क्षत्रेवे भिन्ने
स्त्रेवे च प्रायशित्तम्, उत एकदेशेऽपि भिन्ने स्त्रेवे च ?
इति । किं पुनः सर्वभिन्नम्, किम् एकदेशभिन्नम् ? इति,

चूर्णीकृतम् अयोग्यं प्रयोजनाय, कृतम् भिन्नम् । यत् शकले विगतेऽपि प्रयोजनसमर्थम्, तत् एकदेशभिन्नम् इति । किं प्राप्तम् ? एकदेशभिन्नेऽपि प्रायश्चित्तम् ; कस्मात् ? । अर्ध-समवायात्, सभवेत् तत्र भेदनम्, एकदेशभिन्नमपि भिन्नम् इति, एवं प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकं कर्त्तव्यं भवति ।

न त्वशेषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्यति । न अशेषे भिन्ने प्रायश्चित्तं स्यात् विनष्टसंस्कारार्थं हि प्रायश्चित्तम् । कुतः ? । एतद्वेदनवता प्रयोजनमस्ति, न होमेन, तेन संख्लतेन प्रयोगः करिष्यते इति प्रायश्चित्तम् क्रियते, न च, तेन चूर्णीकृतेन प्रयोगः शक्यते कर्तुम् । तस्मात् प्रायश्चित्तम् अनर्थकम् । एकदेशभिन्नेन तु संख्लतेन शक्यते प्रयोगः, तस्मात् एकदेश-भिन्ने प्रायश्चित्तम् स्यात् इति ।

**स्यादा प्राप्तनिमित्तत्वादतद्भर्त्री नित्यसंयोगात्
हि तस्य गुणार्थेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥ (उ०)**

स्यात् वा प्रायश्चित्तं, कृतम् भिन्नेऽपि । कुतः ? । प्राप्तनिमित्तत्वात्, प्राप्तं हि निमित्तं भेदनं, प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्त्तव्यम् । यच्च उक्तं, व्यापकसंस्कारार्थं प्रायश्चित्तम् इति; न अयं तस्य धर्मः । कुतः ? । नित्यसंयोगात्, नित्यवत् होमः, अनित्यं हि भेदनं न हि नित्यम् अनित्यस्य उपकर्तुम् चोदयते, यदि नित्यं दर्शपूर्णमासयोरङ्गं नानित्यस्य उपकाराय । कुतः ? । कदाचित् अनित्यं नैव स्यात्, तत्र कथं तस्य उपकारकं भवेत् ? ।

तत्र को दीषः ? । न शक्यं नित्येन उपकर्त्तुम्, तेन नित्यम्
उपकुर्यात् इति वंचनं प्रलाप एव । अथ नैमित्तिकं, न
दीषो भवति । तस्मात् अस्मत्यत्र एव । अस्मिन् पक्षे यदा
भिन्नं, तदा होमः, यदा न भिन्नः, तदा नैव होमो विधी-
यते । भवदीये पक्षे भवति दीषः, नित्यानित्ययोर्नास्ति
सम्बन्धः इति । तस्मात् भिन्नमात्रे प्रायश्चित्तम् इति ।

गुणानांन्तरं परार्थत्वाद्वचनात् व्यपुश्यः

स्यात् ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

असति वचने न गुणो गुणार्थी भवितुमह्वति, प्रश-
रणतः सर्वे प्रधानार्थम्, भिन्नमपि होमोऽपि, न च भिन्नम्
आधारभावेन उपदिश्यते, भिन्नस्य आधारभावे हि न
होमान्तरं विधीयेत । प्रधानस्य एव हि तदा भिन्नो गुणः
इति गम्यते, तत्र आहवतीयसंयोगो बाध्येत । वचनाद्वि-
कल्पः इति चेत् । न, निमित्तत्वेन सम्बवात्, होमस्य
च शुल्या विहितत्वात् यदा होमो विधीयते, तदा शुल्या,
यदा भिन्नो गुणः, तदा वाक्येन । तस्मात् न आधारी
भिन्नः । यद्युच्येत, निमित्तपक्षेऽपि न होमान्तरं, प्रकृतस्यैव
होमस्य निमित्तं विधीयेत इति । तत्र, अनुपादीयमानं
हि निमित्तम् इत्युच्यते, यदि हि विधीयेत, निमित्तमेव
तत् न स्यात् । यदि च यस्यापि निमित्तं सोऽपि उद्दि-
श्येत, तत्र हयोः उद्दिश्यमानयोः सम्बन्धः एव न स्यात् ।
न च, अत भेदनं कुर्यात् इति विधीयते, भेदने निर्णते
यदन्यत् श्रूयते, तद्विधीयते ।

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

अथ उच्येत्, एवमुपायं तत्कपालं सन्धीयते, गायत्रा
त्वा शताच्चरथा सन्दधीत इति तत्कपालं सन्दध्याम् इति ।
तत्र वक्ष्यामः,

शेषभूतत्वात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

न मेदनस्य शेषभूतं युज्यने, न तत् सन्धातुम् शक्यते
होमेन मन्त्रेण वा । सृदायि सन्धीयमानस्य भिन्नबुद्धिनैवा-
पेयात् ।

अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥ (य०) ॥

सर्वनाशे च शूयते, भिन्नम् कपालमसु प्रवहन्ति
इति, तत्र अनर्थकः संस्कारः । ननु तत् उडुत्योपधायि-
ष्यते । न इति ब्रूमः, अन्यत् उपदधाति इति हि आम-
नन्ति । तस्मात् नैमित्तिकं कर्माङ्गं भिन्ने जुहोति इति ।
(६।४।४ आ०) ।

— —

क्षामे सर्वदाहि प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् । (क्षामेष्ट्यायः) ॥

**क्षामे तु सर्वदाहि स्यादेकदेशस्यावर्जनीय-
त्वात् ॥ १७ ॥**

दर्शपूर्णमासयोः शूयते, अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतः
तं यज्ञं वर्णणी घट्टाति, यदा तद्विः सन्तिष्ठेत अथ तदेव
हृतिनिर्वपेत्, यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः इति । तत्र

सन्देहः, किं सर्वक्रामे प्रायश्चित्तं, उत एकदेशे चामे ? इति । किं प्राप्तम् ? प्राप्तनिनित्तत्वात् कृतस्त्रे वा एकदेशी वा । एवं प्राप्ते ब्रूमः, चामे तु सर्वदाहे स्यात् इति । तु गच्छः पञ्चं व्यावर्त्तयति, चामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् । कुर्तः ? । एकदेशस्य अवर्जनीयत्वात्, न शक्यते एकदेशक्रामता वर्जयितुम्, नियतमनिसंरोगे दाह्यस्य सूक्ष्मा अवश्यवाः चीयन्ते, तसेषु च कपालेषु अधः पाकार्थं पुरोडाशी-अधिश्रीयते, उपरि च अङ्गारा अभ्युच्छन्ते, तदवर्जनीयं, निमित्तत्वे नापि शूयमाणं नित्यमेव स्यात् । तत्र यस्य इति निमित्तश्वणम् विवक्षितं स्यात् । तस्मात् सर्वक्रामे प्रायश्चित्तम् इति ।

दर्शनादौकदेशे स्यात् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

न च एतदस्ति, सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् इति, एकदेशे चायति भवितुमहीति, निमित्तं हि उपसम्मासं चाणां नाम, एकदेशक्राणमपि चाणमेव, यदि तत्र न क्रियते, चुतं न क्रियेत, न च एतत् युक्तम् । अपि च दर्शयति, यदा तद्विः सन्तिष्ठेत, अथैतदेव हविर्निर्वपेत् इति, तेनैव हविषा संख्यानं दर्शयति, तत् सर्वक्राणे न अवकल्पते । तस्मात् एकदेशे एव चायति प्रायश्चित्तम् इति ।

अन्येन वैतस्त्रास्त्राद्वि कारणप्राप्तिः ॥ १९ ॥

(आ० नि०)

वाग्च्छः पञ्चं व्यावर्त्तयति । न च एतदस्ति, यदुक्तम्, एकदेशेऽपि चायति प्रायश्चित्तम् इति, किन्तर्हिं ? कृतस्त्र-

क्षामे एव प्रायशित्तं, उपसंप्राप्तं हि निमित्तं, यत् शास्त्रोऽत्
पुरोडाशौ क्षायतः इति, कृत्यस्य क्षातिः न अवश्यत्ता,
न च एकदेशक्षामे, तस्य अवर्जनीयत्वात् । अथ यदुक्तं,
क्षामेण हविषा समाप्तिर्थ्यते, यदा तद्विः सन्तिष्ठेत इति ।
उच्यते, संखाने निमित्ते प्रायशित्तं, यदाप्यन्येनापि हविषा
तत् संखाप्यते, तदापि प्रायशित्तम् इति न दोषः ।

तद्विःशब्दान्वेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०)

एवं चेत् उच्यते, अन्येन हविषा यदा संखाप्यते इति,
नैवं, तद्विःशब्दात्, तद्विःशब्दोऽत्र भवति, यदा तत् हविः-
सन्तिष्ठेत इति । अत अन्येन हविषा संखाप्यमाने तद्विः-
शब्दो न अवकल्पेत इति ।

**स्यादन्यायत्वादिज्ञागामी हविःशब्दः तत्त्वज्ञ-
संयोगात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०)**

स्यात् इज्ञागामी हविःशब्दः तद्विः सन्तिष्ठेत तद्वि-
ष्क कर्म सन्तिष्ठेत इति । ननु मुख्याभावे गौणो गृह्णने,
न अन्यथा इति । उच्यते, मुख्याभाव एव अयम् ।
कथम् ? । यदा सन्तिष्ठेत, तत् कर्म तेन हविषेति
वाक्यशिष्येत । अवाचकं च स्यात् । कर्मव हि सन्तिष्ठते,
न हविः, तेन निमित्तम्, तत् हविः इत्यनुवादः । अनु-
वाचेत् अन्यहविष्कोऽपि कर्मणि संख्यते प्रायशित्तम् इति
गम्यते । कर्म पुनर्हविःशब्दः कर्मणि वर्तते ? इति ।
तत्त्वज्ञसंयोगात्, हविःसम्बद्धं कर्म हविःशब्देन हविः-
सम्बन्धात् अवगम्यते, यदा प्रसङ्गकारितया देवदत्तसम्ब-

हया लक्ष्यते सिंहः, एवं हविषापि कर्म लक्ष्यते । तस्मात्
कृत्स्नामे प्रायश्चित्तम् इति । (६।४।५ अ०) ।

— — —

एकहविराज्ञावपि पञ्चश्चरावनिवांपाधिकरणम् ।

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत् इति श्रूयते, तत्र
इदमस्ति वचनं, यस्य उभयं हविगर्त्तिमाच्छ्रेत् ऐन्द्रं पञ्च-
श्चरावमोदनं निर्वपेत् इति । तत्र सन्देहः, किम् उभय-
स्मिन् आत्मे पञ्चश्चरावो निर्वप्यः, उत अव्यतरस्मिन् ?
इति । किं प्राप्तम् ? इति चेत् पश्यसि, एवज्ञातीयके
एकस्मिन् इति ।

तत्र ब्रूमः, उभयोः इति । कुतः ? । यथाश्रुति भवितु-
महिति, यत् यत् श्रूयते, तत् अवगम्यते, उभयोषात्मैः श्रूयते,
श्रूयमाणं च विवक्षितुम् न्यायम्, इतरथा यावदेव हविः
इति तावदेव उभयं हविः इति स्यात् । तस्मात् उभयो-
रात्म्यां पञ्चश्चरावः इति ।

न तत्त्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥

(सि०)

नैतदेवं उपपातो हि आत्मिसम्बद्धं द्रश्यं, तत् कारणं,
तस्य लक्षणं हविराज्ञिः, तत् व्यस्तं समस्तं च निमित्तं, न
हि उभयशब्देन शक्यं विशिष्टम्, विशिष्टमाणे हि वाक्य-

नियेत, हविषः आत्मा पञ्चशरावः स च उभयस्य हविषः इति ।

आह, यदि विशेषणं न मृष्टते, हविषापि ते विशेषणं न प्राप्नोति । तदभिधीयते, मृष्टामहे हविषा विशेषणम् अविशेषमाणेऽनर्थकं स्यात्, यस्य आर्त्तिमाच्छ्रेत् इत्यविशेषे यत्किञ्चित् इति गम्यते, तत्र सर्वस्य एव किञ्चित् आर्त्ति-मृच्छति, अन्ततश्चरितं निर्मिषितं चिन्तितम् इति, तत्र यस्य इति निर्मित्तवचनं नित्यमनुपपत्तं गम्यते । तस्मात् अवश्यमार्त्तिर्बिश्वेष्या, सा च हविषा विशिष्टते, तथा हविः आर्त्तिसम्बन्धनिर्वित्तिर्निर्मित्तं पञ्चशरावस्य । शक्तोति हि श्रुत्या तं सम्बन्धं वक्तुम् । हविरुभयसम्बन्धं तु वाकेन ब्रूयात्, दुर्बलं च वाक्यं श्रुतेः ।

ननु हविरार्त्तिसम्बन्धोऽपि वाकेन एव । उच्चर्ते, आर्त्तिर्निर्वित्तिरपि तत्र गम्यते, सा च श्रुत्या, हरिरुभय-सम्बन्धेऽत्यन्तं श्रुतिरवहीयते । तस्मात् न तत्सम्बन्धो निर्वर्त्यमानो निर्हिष्यते इति । कथं तर्हि उभयशब्दः ? । उभयम् इति नित्यानुवादः, एकस्मिन् अप्यात्मे अपरस्मिन् अपि । तस्मादुक्तं यस्य उभयं हविरार्त्तिमाच्छ्रेत् इति ।

अथ कस्मात् न पदहयविशिष्टा आर्त्तिर्निर्मित्तं प्रतीयते ? इति, यस्य उभयगुणविशिष्टं हविरार्त्तिमाच्छ्रेत् इति । अत्र उच्चर्ते, कथं तावत् भवान् मन्यते, विशिष्टेन अर्थेन विशिष्टा आर्त्तिर्निर्मित्तम् ? इति । आह, विशिष्टाश्चर्त्य सत्रिधानात् विशिष्टोऽर्थो आर्त्तिसत्रिहितः । किं पुनः स्यात् यशेवं भवेत् ? । तत उभयविशिष्टा आर्त्तिर्निर्मित्तम् ?

मित्तम् इति गम्यते । अत्र उच्चते, इहं तावत् देवानाम्पिः
प्रश्नः, यस्यापि हि विशिष्टार्थः आर्त्तिसन्निहितो भवति,
किं तस्याविशिष्टो दण्डः पराणुयते ? । किम् अती यद
पराणुयते ? । एतदतो भवति, अविशिष्टगताप्यार्त्तिर्नि-
मित्तं पञ्चश्चरावस्थ भवति । ननु उभयशब्दो हविर्विशे-
क्षति । न, हविःशब्दे नासम्बद्धमानः तत्र शक्तोति विशे-
ष्म् । आनन्तर्यात् सञ्चाल्यते तर्हि । तथापि न समर्थः,
न हि असौ निष्ठृत्तिं प्रयोजयति ।

आह, विशेषवचनत्वात् तन्निवर्त्तको भविष्यति । यथा
शक्ता गौरानीयताम् इति, न, एवम् अभिहिते क्षणाम्
आनयन्ति, शुक्लशब्दः एनां गां क्षणादिभ्यो निवर्त्यति ।
उच्चते, विषम उपन्यासः, न तत्र गवाक्षत्याद्रव्यं लक्षयित्वा,
तस्यानयनम् उच्चते, तत्रापि चेदेवम् अभविश्वत्, नैव एनां
शुक्लशब्दो व्यशेक्ष्यत, उभयविशेषणविशिष्टं तु तत्र आनयनं
प्रधानम् उच्चते, इह पुनरार्त्तिहविष्टलक्षिते द्रव्ये पञ्चश्चरावः ।
किं पुनः कारणम्, प्रधानभूते आख्यातार्थे संहत्य विशेषणं
भवति, परार्थे पुनर्वियुक्ते ? इति । उयते, प्रधानभूते
आकृतिर्गुणो वा तस्यम्बन्धार्थम् उच्चते, तत्र उभयविशेषण-
विशिष्टः एकस्मात् वाक्यात् अवगम्यते, तदिशिष्टं च कृत्वा
कृती भवति, अन्यतरविशिष्टं कुर्वन् अश्रुतं कुर्यात्, यत्र
पुनराकृतिलक्षिते द्रव्ये आख्यातार्थः कीर्त्यते, तत्र सर्वेष्वेव
तज्जातीयेषु उक्तो भवति, न तत्र एकस्मिन् निष्ठृत्ते कृतं
मन्येत, अपरस्मिन् अपि हि आकृतिलक्षिते तत् उक्तमेव,

तत्र उक्तम् अप्रतिष्ठिः च किमिति न क्रियेत ? आत्मा-
ताथे पुनः प्रधाने न तस्य आकृतिलक्षितेन सम्बन्धः, तत्र
तदाकृतिकान्तरे अनुपसंक्षियमाणेऽपि कृतमेव प्रधानं,
संगुणं च प्रधानं भवति, न च किञ्चित् चुतं हीयेतेति,
तस्मात् तत्र विशेषणं युक्तं, न तु इह तथा, इह हि हवि-
राकृतिकस्य द्रव्यस्य आर्त्तो पञ्चश्चरावः इत्युक्तं, तत्र शक्यं
विशेषवचनेन प्रतिषेधावाचकेन निवर्त्यितुम् ।

अपि च उभयशब्दे हविषा सम्बन्धमानेऽपि नव उभय-
विशिष्टा आर्त्तिः प्रतीयते । किंकारणम् ? । हविषा उभय-
शब्दः सम्बन्धते, न आर्त्तिमार्च्छेत् इत्यनेन पदेन, तत्र
सन्निहितेऽपि उभयशब्दे हविःशब्दस्य यावानर्थः, तावतै-
वार्त्तिः सम्बन्धते, अविशिष्टस्य तत्र अर्थः । तस्मात् न
उभयविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम् इति ।

अथ आर्त्याश्रयविभक्तियोगात् उभयशब्दस्य, उभय-
विशिष्टा आर्त्तिः इत्युच्यते । तत्र, विभक्तिसंयोगो हि
हविर्विशेषणम् उभयशब्दं शक्तुयात् कर्तुम्, समभिव्याहा-
रात्, न आर्त्तिविशेषणं, न हि, अस्य आर्त्या हविर्विशि-
ष्टस्य समभिव्याहारोऽस्मि । अथ उच्यते, असत्यपि समभि-
व्याहारे आर्त्तिशब्दसन्निधानात् तद्विशिष्टैवार्त्तिः प्रत्येष्यते
इति । तत्र, असत्यां हि आकाङ्क्षायां सन्निधानम् अकारणं
भवति, यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य इति । एक-
वाक्यगतत्वात् तद्विशिष्टं गम्यते इति चेत् । नैतदेवम्,
एकस्मिन् अपि वाक्ये तद्वयवभूतस्य अनपेक्षितस्य नैव
भवति सम्बन्धः, यथा, अखेन व्रजति श्वेतेन पटेन आडतः

इति, न अनपेक्षितस्य अश्वस्य श्वैत्यं विशेषणं भवति ।

अथ उच्यते, आर्ति विशिष्टे न हविषा उभयस्य सम्बन्धः इति । तदपि नोपपद्यते, न हि आर्त्तिमाच्छ्रेत् इति हविर्विशेषणत्वे न उपादीयते, किन्तर्हि ? पञ्चश्चरावस्य निमित्तत्वे न, हविरार्त्तिः उभय-पञ्चश्चरावसम्बन्धे यौगपद्येन अभ्युपगम्यमाने वाक्यभिद्येत ।

अथ हविः आकृतिलक्षितेन सम्बहूँ आच्छ्रेत् इति पुनः हविर्विशिष्टे न उभयश्चेन सम्बन्धेत । तथापि वाक्यभिद्येत । तस्मात् न उभयविशिष्टा आर्त्तिनिमित्तम् ।

आह, यथैव आत्मातार्थप्रधान्ये उभयविशिष्टा उच्यते इति न अन्यतरविशिष्टा निमित्तम् गम्यते, एवम् इतरस्मिन् अपि पचे उभयविशेषणविशिष्टा सा उच्यते, इति यद्यपि स्वेन आत्मनाऽविशिष्टा, तथापि अन्यतरविशिष्टा भवन्ति न निमित्तं भवितुमर्हति इति, को विशेषः ? इति । तदभिवीयते, मत्पचे उपादेयत्वे न विशेषणदयं, त्वत्पचे पुनर्लक्षणत्वे न । आह, किम् अतः, यत् लक्षणत्वे न ? । उच्यते, एतत् अतो भवति, हविराकृत्या लक्ष्यते द्रव्यं, तस्य किञ्चित् वक्तव्यम् इति तत् अलक्षितम् उच्यमानं न विज्ञायेत कस्य स्यात् ? इति, अथ वा सर्वस्यैव द्रव्यस्य इति गम्येत । तस्मिन् उभयस्मिन् अप्यविशिष्टे सति तस्य आश्रयं लक्षयितुम् हविराकृतिः, उच्यते तत्र हयमापतति, यत् हविराकृतिकं तदार्त्तम् इति, यदा यत् हविराकृतिकं, तदुभयम् इति, यदि तावत् यत् हविराकृतिकं तदार्त्तम् इत्यपेक्ष्यते ततो हविराकृतिकम् उभयम् अनुभयं वा आर्त्तं

निमित्तम् गम्यते । अथ यत् हविराकृतिकं तत् उभयम् इति ततो न आर्त्तिहविषा विशेषते । हविषा अविशिष्टमाणायाम् आत्तौ उभयशब्दो हविर्विशेष्यति इति नैतत् अवकल्पते । कथम् ? इति । एवं किल विशेषेत्, यत् हविराकृतिकम् उभयम् इति, तव पुनर्बक्तव्यम्, यत् हविराकृतिकम् उभयं, तच्चे दार्त्तम् इति, कथं तेन विशिष्टे न आर्तिः सम्बद्धेत् ? इति, न पुनः उभयहविःशब्दौ च आर्त्तिविशेषणार्थम् उच्चार्येयाताम् । अथ पुनरुच्चारणं न क्रियते, तथा यद्यपि हविःशब्दः तत्त्वेण आत्म्युभयाश्रयलक्षणार्थं न उच्चार्येत्, अविशिष्टम् आत्मेलक्षणं स्यात्, अविशिष्टम् उभयस्य । विशिष्टे इष्टे पुनरुच्चारणं कर्तव्यम्, तत्र वाक्यभेदः ।

एवम् उभयशब्दो यदि आच्छ्रृतिना सम्बद्धेत् न हविर्विशिष्टं स्यात्, तव अविशिष्टस्य हविष आर्त्तिर्निमित्तम् स्यात् । अथ हविःशब्देन सम्बद्धेत्, पुनरार्त्तिसम्बद्धार्थं हविःशब्दसहितम् उच्चार्येत्, तच्चैतत् इति वा सर्वनामा निदिश्येत्, तव स एव वाक्यभेदः ।

उपादेयत्वे पुनर्न अन्योन्यविशेषणत्वेन प्रयोजनम् । हयमपि आर्तिः विशेष्टुम् उच्चार्येत्, तत्र न अन्यतरविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम् भविष्यति । लक्षणत्वे तु अन्यतरविशिष्टा भवति इत्येष विशेषः । अपि च, मर्वस्यैव पदस्य पदान्तरसम्बन्धे सति च, शब्दाद्वृते लृतीयेन पदेन सत्यां गतो सत्रिहितेनापि सम्बन्धो न युक्तः, न हि भवति, भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य इत्यन्त राजा पुरुषविशेषणम्,

असत्यान् गतौ उपादेयस्य अनेकस्यापि प्रवानेन सम्बन्धो-
इव कल्पते व्यवहितेनापि । व्यवधानात् अर्थो बलीयान्
इति, लक्षणत्वे तु लक्षणहयसन्निपातेऽवश्यं हेयेऽन्यतम-
स्मिन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति ॥ (६ । ४ ।
६ अ०) ।

— — —

होमाभिषवाभयकर्त्तुरेव भक्षणाधिकरणम् ।

होमाभिषवभक्षणं च तदत् ॥ २४ ॥ (पू०)

ज्योतिष्ठीमे श्रूयते, हविर्धाने आवभिरभिषुलाह-
वनीये हुत्वा प्रत्यच्छः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति इति ।
तत्र अन्येन वचनेन अभिषव उच्चः यज्ञतिना होमः, तौ
तावत् न विधीयते, न च तर्याः क्रमः, अर्थात् एव हि स
प्राप्तः । तस्मात् एककर्णकं होमाभिषवाभ्यां भक्षणं विधी-
यते, अभिषवे कृते होमे च तत्कर्णभिः भक्षणं कर्त्तव्यम्
इति । तत्र एष मन्त्रेहः, किम् उभयं यः कुर्यात् स एव
भक्षयेत्, उत अन्यतरेणापि भक्षणम् ? इति । किं प्राप्तम् ?
होमाभिषवभक्षणं च तदत्, तददेव स्यात्, यहुविष
आतिः । कथम् ? । नैतदेवम् सम्बन्धते, अभिषुल्य ततो
हुत्वा ततो भक्षयेत् इति, न अनेन अभिषवस्य होमस्य च
क्रमः कीर्त्यते, अभिषुल्य ये जुह्वति, ते भक्षयन्ति इति,
वाक्यं च एवभिद्येत, अभिषुल्य भक्षयन्ति, हुत्वा भक्षयन्ति
इति । तस्मात् होमाभिषवयोः परस्परेण सम्बन्धो नास्ति
इति एकेनापि भक्षणं सम्बन्धेत, अपरेणापि, अभिषुल्य

भक्षयन्ति इति । तस्मात् अन्यतरेण निमित्तेन भक्षणं
भवति इति ।

उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

(सि०)

उभाभ्यां वा निमित्ताभ्यां भक्षयेत्, न भक्षणं होमा-
भिषवथोर्धर्मो विधीयते, किं हि स्यात् यदि तयोर्धर्मो
विधीयेत् ? होमाभिषवौ प्रधानम् इति भक्षणं गुणः प्रति-
प्रधानं भिश्येत् । अथ पुनः उभाभ्यां निमित्ताभ्यां भक्षणं
विधीयते, तस्मिन् विहिते एकोऽर्थो विहितो भवति, तेनैकं
वाक्यं, तदेतावति पर्यवसितं भवति, अभिषुत्य हुत्वा
भक्षयन्ति इति । तत्र एतदवान्तरं वाक्यं, हुत्वा भक्ष-
यन्ति इति, न च महावाक्ये सति अवान्तरवाक्यं
प्रमाणं भवति, पदान्तरस्य बाधनात्, यथा, नोद्यन्तमा-
दित्यमीक्षेत इति प्रतिषेधो गम्यते महावाक्यात्, अवान्तर-
वाक्यात् इच्छणविधानम् । तस्मात् अन्यतरनिमित्तं भक्ष-
णम् अशुतं, महावाक्यात् इदम् अवगम्यते, हे निमित्ते
भक्षणस्य इति । भक्षणं च अन्यथा कुर्वन् श्रुतं परित्यजेत् ।
तस्मात् उभाभ्यां भक्षणम् इति । (६।४।७ अ०) ।

पुनराधानं प्रति वज्रानुगमदयम् निमित्ताभिकरणम् ।

पुनराधियमोदनवत् ॥ २६ ॥ (पू०)

अग्निहोत्रे श्रूयते, यस्त्रीभावनुगतावनी अभिनिर्ज्ञः-

चेत्, यस्य वाऽभ्युदियात् पुनराधियमेव तस्य प्रायश्चित्तः इति । तत्र सन्देहः, किम् अन्यतरानुगमने पुनराधियम्, उत उभयानुगमने ? इति । किं प्राप्तम् ? पुनराधियमोदनक्षत् स्यात्, यथा पञ्चश्चरात्रोऽन्यतरस्य आत्तौ भवति, एवं पुनराधियम् अन्यतरानुगमने भवितुमर्हति, वाक्यमेदप्रसङ्गात् इति, यथा इह यत्क्षि, इह सुकृतं करिष्यानि इत्येवमेवाभिसम्बन्धः इति ।

द्रव्योत्पत्तेर्वीभयोः स्यात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

द्रव्ये विनष्टे तस्यैव द्रव्यस्य उत्पत्तिरत्र प्रायश्चित्तं, तस्य दृष्टं प्रयोजनं, कथं द्रव्यं भवेत् ? इति पुनराधानं क्रियते । तत्र एष धर्मी, हावमनी सह उत्पद्यते, न पृथक्ष्मीन । तत्र, अन्यतरानुगमने न शक्यते एक आवातुम्, विगुणं स्यात् । अथ द्वितीयमप्यादृशीत । स यदि तात्तदाहवनीयः, तत्र आहवनीयोऽन्यो होमार्थी शिद्यते एव इति न स होमाय स्यात् । यस्य होमार्थम् उत्पाद्यते स आहवनीयः, यत एष संस्कारशब्दः, संस्कारशब्दश्च एकेनापि संस्कारेण विनान भवति, एषोऽपि च संस्कारः, यत् होमार्थता, यत् आहवनीये जुहोति इति श्रूयते, तत् एकस्मिन् अनुगते, एकस्मिन् आवीयमाने वैगुण्यं, इयोरपि हि वैगुण्यमेव । तस्मात् न एकस्मिन् अनुगते पुनराधियम् अयक्षत्वात् इति । (६ । ४ । ८ अ०) ।

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणम् ।

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यस्य उभयं हविरार्त्तिमाच्छ्रेत्
ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं, निर्बपेत् इति तत्र सम्बहः, किं
हविवि आर्त्ते पञ्चशरावः प्रतिनिधिः, उत निमित्ते कर्मा-
न्तरम् ? इति । कथं प्रतिनिधिः, कथं कर्मान्तरम् ?
इति । यद्येवम् अभिसम्बन्धी भवति, पञ्चशरावं निर्बपेत्
कुर्यात् इति, ततः सद्गायस्य कार्ये पञ्चशरावः प्रति-
निधिः इति । अथ न पञ्चशरावो निर्बपतिना, किन्तु देव-
तया सम्बधते पञ्चशरावम् ऐन्द्रं कुर्यात् इति, ततां
निमित्ते यजतिर्विधीयते ।

किं तावत् प्राप्तम् ? पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः
स्यात्, पञ्चवरावः साक्षायस्य प्रतिनिधिः । कुतः ? ।
द्रव्यश्रुतेः, द्रव्यस्य निर्बपे श्रवणं, न इन्द्रसम्बन्धः । कुतः ? ।
एवं निर्बापविधिर्भविष्यति, तत्र श्रुतिर्विधायिका, इतरथा
द्रव्यदेवतासम्बन्धी वाक्यं स्यात्, तत्र दुर्बलं श्रुतेः । तस्मात्
प्रतिनिधिः इति ।

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

निमित्ते वा यजतिः कर्मान्तरं, द्रव्यदेवताविधिः ।
द्रव्यदेवतम् इह श्रूयते, पञ्चशरावम् ऐन्द्रं कुर्यात् इति,

इतरथा हि एन्द्रम् इति प्रमादपाठोऽवगम्येत् । एन्द्रमाहं-
न्द्रयोर्वा अयथार्थानुवादः एन्द्रम् इति स्यात् । अशाच्चे-
हि ते देवते, एन्द्रगद्वेन इन्द्रो महेन्द्रश्च न शक्योऽनुवदि-
तुम् ।० विशेषणले वाक्यभेदः । ननु श्रुतिर्बलीयसी इत्य-
क्तम् । सत्यमेवं, किन्तु इतरस्मिन् पक्षे वाध्यतेतरां श्रुतिः,
एन्द्रशब्दस्य अतन्तत्वात् । (६।४।८ अ०) ।

— —

पञ्चशारावद्यागम्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणम् ।

स प्रत्यामनेत् स्थानात् ॥ ३० ॥ (पृ०) ॥

स एष नैमित्तिको यागः, किम् अमावास्यां प्रति
आमनेत्, न ? इति । किं प्राप्तम् ? स प्रत्यामनेत्, स्थानात्,
स एष यागः अमावास्यां प्रति आम्नातुमर्हति । कुतः ? ।
स्थानात्, यागे विनष्टे याग एष श्रूयमाणो यदि न नष्ट-
स्थाङ्गं, ततोऽर्थवान् भवति । अथ अङ्गं, निष्ठुयोजनस्याथ
क्रियमाणं निष्ठुयोजनमेव भवितुमर्हति, विगुणं च निष्ठु-
योजनमेव, विनष्टमामावास्यम् इति प्रत्यक्षम् । इदम् अपि
कर्त्तव्यम् इति शाङ्कं, यत् विनष्टं, तत् निष्ठलम् इति
न कर्त्तव्यम् । इदं च कर्त्तव्यम् इति प्रत्याम्नायोऽवगम्यते ।

अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

· अङ्गं वा एतत् विधीयते, हविष आत्मौ निमित्ते
यागः श्रूयते, तच्च अयमापतति, यदा निमित्ते स्वतन्त्रं
कल्पयं फलं, यदा अमावास्याया यत् कार्यं तदस्य, यदा

तस्य अङ्गम् इति । स्वप्रधानं साषत् न, कल्पयत्वात् फलस्य ।
न अमावास्यायाः कार्ये । किं कारणम् ? । अश्रवणात्,
नैवं शूयते, तस्याः कार्ये वर्त्तते इति, कर्त्तव्योपदेशेनापि
न अन्यतमाध्यवसानं चिषु एषु पक्षेषु तेषु च पक्षेषु दिवच्छि-
तेषु कर्त्तव्योपदेशोऽवकल्पयते ।

ननु एवम् अभिमन्बन्धो भविष्यति, यस्य उभयं हदि-
रात्तिमाच्छेत् स एतेन यागेन माधयेत्, यत् माधयित-
कामः । किञ्च अमौ साधयितुकामः, यदमावास्यायाः फलम्
इति । अत्र उच्यते, फलपदेन सम्बन्धाभावात् सम्बन्धस्य
विधायकं वाक्यं, शुन्या च यागकर्त्तव्यता विधीयते, सा च
वाक्यात् बलीयसी । तस्मात् न तत्कार्ये वर्त्तते इति ।
किन्तहि प्रयोजनम् ? । तस्या अमावास्याया अङ्गम् । ननु
एतदीपि नास्ति तस्या अङ्गम् इति । तत्र उच्यते, तत्सम्ब-
न्धेन समाप्तानात् तत्पर्योगवचनेन गृह्णते, दर्शपूर्णमा-
साभ्यां फलं साधयेत् सर्वैरङ्गैः सह, अस्यां च आत्मैः एष
याग इतिकर्त्तव्यता इति । तस्मात् एवम् अवगम्यते, विनष्टे
हविषि आमावास्य यत्र शक्तोऽति स्वकार्यं कर्तुम्, तत्
अनया इतिकर्त्तव्यतया सहितं शक्तोत्तिर्इति । तस्मात्
निमित्ते कर्माङ्गम् इति । (६१४।१० अ०) ।

— — —

सवायागूर्योप्रवृत्तम् विश्वजितावश्यकताधिकरणम् ।

विश्वजित्तुप्रवृत्तिभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३२ ॥
(सि०)

एतदान्नायते, सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः, सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आन्नानमागुरते, यः सत्राय आगुरते, विश्वजिता अतिराचेण सर्ववैदसदक्षिणेन यजेत्, सर्वाभ्यः एष देवताभ्यः, सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः, आन्नानं निष्क्रीणीते इति, सत्राय आगोरणे निमित्ते विश्वजित् श्रूयते। तत्र मन्त्रेहः, किं सत्राय आगूर्य यः सत्रं प्रयुड्क्ते, तस्य विश्वजित्, उत यो न प्रयुड्क्ते तस्य ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? यस्त्र प्रयुड्क्ते, यस्त्र न इति अविशेषात् । अथ वा प्रयुच्छानस्य । कुतः ? । निमित्ते कर्माङ्गम् एवच्छातीयकम् इत्युक्तं, तत् अप्रयुच्यमानस्य कथम् अङ्गं स्यात् ? इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विश्वजित्तु अप्रहृते भवेत्, सत्रस्य क्रियाया अभावे विश्वजित् । किं कारणम् ? । एवं हि शृगते, यः सत्राय आगुरते, स विश्वजिता अतिराचेण यजेत् इति, यः सत्रं करिष्यामि इत्येवम् आगुरते स विश्वजिता यागेन साधयेत् इति, यदर्थम् असौ सत्रं कर्त्तु-मिष्कति, तदर्थम् इति गम्यते । कथम् ? । य आगुरते, म तेन यजेत्, यागेन निर्वर्त्तयेत् इति वाक्यार्थो गम्यते, न यागं निर्वर्त्तयेत् इति । कुतः ? । यागस्य गुणत्वेन श्रवणात् । कथम् तस्य गुणत्वम् ? । लृतीयानिर्देशात्, प्राधान्ये हि फलं कल्पयेत् । इतरस्मिंसु पक्षे प्रत्यक्षात् वाक्यात् फलावगमः ।

निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥ (य०)

एवं तत्र श्रूयते, सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः, सर्वेभ्यः

पृष्ठेभ्य यत् आत्मानं निष्क्रीणीते इति, निष्कृयद्वारेण च संस्तवः प्रहृते न युच्यते। तस्मात् अप्रहृते विश्वजित् इति। अथ कस्मात् नैव मभिसम्बन्धः क्रियते? आगूर्थ्य सत्राय विश्वजिता यजेत इति, विश्वजितः सक्षय च सम्बन्धो विज्ञायेत, आगोरणवेलायाम् इति। नैवम्, आगोरणविशेषणं हि सत्रं सत्रविश्वजित् सम्बन्धे व्यवहित-कल्पना स्यात्। श्रुतिष्व पुरुषेण विश्वजितं सम्बन्धयाति, विश्वजिता यजेत पुरुषः इति, न सत्रेण। सत्रस्य विश्व-जित् यागः इति, आगूर्थ्य इति च। एवं श्रवणम् अर्थवत् भवति। सत्राङ्गत्वे तु अर्थप्राप्तं न वक्तव्यम्, न च, आगूर्थ्य यजेत इति आगोरणानन्तर्यां शक्यं विधातुम्, अशब्दाधीर्हं हि तदा आश्रीयेत, समानकर्त्तव्यता हि शब्दवती पूर्व-कालभावस्य च अर्थप्राप्तत्वात् न वक्तव्यता। तस्मात् आगूर्थ्य इत्यत्रैव विश्वजितः सम्बन्धः, स चेत, आगूर्थ्य न सत्रेण यजेत यस्य विश्वजित् इति॥(६।४।११ अ०)॥

— — —

बहिर्विद्यादिश्रुतेः व्रतकालविधानार्थताधिकरणम्।

वत्ससंघोर्गे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥ (प०)

दश्यपूर्णमामयोः श्रूयते, बहिर्षा वै पौर्णमामे व्रतम् उपयन्ति, वत्सेन अमावास्यायाम् इति। तत्र सन्देहः, किं वत्ससाधनकं व्रतं विधीयते, उत व्रतस्य कालः इति, अथ वत्सो व्रताङ्गम् इति। किं प्राप्तम्? वत्ससाधनकं व्रतं

विधीयते ? इति, अमावास्यार्था वल्लैव्रतं कुर्यात् इति ? वल्लव्रतसंयोगोऽपूर्वः, स विधीयते, तस्मिंश्च विधीयमाने उभयमपि विहितं भवति वल्लो व्रतच्च ।

कालो वा उत्पन्नसंयोगात् यथोक्तस्य ॥ ३५ ॥

(सि०)

यथोक्तस्य वचनात्तरेण प्राप्तस्य कालोऽयं विधीयते । कुतः ? । उत्पन्नसंयोगात्, उत्पन्नसंयोगोऽयं व्रतस्य, न उत्पत्तिसंयोगः कथम् ? । अमाषममांसं बहुसर्पिष्ठं व्रतं व्रतयन्ति इति विहितं पूर्वं व्रतम्, अप्रज्ञातश्च कालः, तस्मात् कालविधिरिति ।

अर्थापरिमाणाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०)

न च शक्योऽचार्यः परिमातुम्, वल्लेन व्रतम् उपयन्ति इति किं वल्लोऽत्र व्रतयितव्यः ? एवं वल्लेन व्रतम् उपगतं भवति, किं वल्लेन हस्तखानीयेन व्रतयितव्यम् ? इति एवं तदुपेतं भवति, उत वल्लं सन्निधाय तदुपेयात् ? इति, नैव व्यवतिष्ठते शास्त्रार्थः, करणं हि एतत् निर्दिष्टं, न इतिकर्तव्यता । एतावत् उक्तं, वल्लसाधनं व्रतं कुर्यात् । कथम् ? इत्येतदविशेषाकाङ्क्षमेव अवितिष्ठेत, नैव अर्थः परिच्छब्द्यते, व्रते किं वल्लेन क्रियते इति, अथ वा यद्वा तदेति ? तथा वल्लो व्रतेन सम्बन्धमानः इष्टः स्यात्, अपरार्थतामापद्येत, परार्थतां च अस्य द्योतयति विभक्तिः

लतीया, साधकतमे हि सा भवति । तस्मात् अपि
कालार्थः संयोगः ।

वत्ससु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात् ॥ ३७ ॥ (२प०)

यदुक्तं, निहितत्वात् व्रतस्य अनुवादः इति, सत्यमेतत् ।
यत्तूत्तं, कालविधानार्थः इति, तत्र, वत्सः तदङ्गत्वे न
विधीयते । कुतः ? । श्रुतिसंयोगात्, वत्सोऽङ्गे विधीयमाने
श्रुतिः निमित्तम्, काले लक्षणशब्दः स्यात् । श्रुतिलक्षणा-
विशये च श्रुतिर्व्याया । तस्माद् अङ्गं वत्सः इति ।

कालसु स्याद्बोदना ॥ ३८ ॥ (उ०) ॥

कालसु एष निर्हिंश्चते, न वत्सोऽङ्गं विधीयते, नैषा
चोदना, वर्हिषा वै पौर्णमासे व्रतम् उपयन्ति वत्सेन
अमावास्यायाम् इति । कथम् अवगम्यते ? । विधिना
एकवाक्यत्वात्, परस्पाच्च विधिः समाक्षायते, पुरा वत्सा-
नाम् उपाकर्त्तौर्दिम्पती अश्रीयताम् इति, यदि एषोऽपि
विधिः स्यात्, वाक्यभिद्येत । अनुवादस्य तथाभूतस्य
अर्थस्य भवति, न च वत्सोऽङ्गता अप्राप्ता, अप्राप्तसु कालः ।

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥ (यु० १) ॥

न च, शक्तो वत्सोऽच व्रतयितुम्, कर्मसंयोगे वत्सेन
न अर्थः शक्यते कश्चित् कर्तुम् । तस्मात् अपि न वत्सो-
ऽङ्गम् ।

अवचनाच्च स्तुशब्दस्य ॥ ४० ॥ (यु० २) ॥

न च एतदुच्यते, विश्वस्य अपितं वक्षं व्रतविष्टते इति,
न च, अस्य श्रद्धस्य स्वशब्दः श्रूयते, वक्षः इत्याकृतिशब्दः
मांसे न वर्तते । तस्मात् एष कालः इति । (६ । ४
१२ अ०) ।

—::—

वर्हिष्यत्वाद्युक्तक लभ्य मन्त्रयदसन्नयदुभयमाधारणाताऽधिकरणम् ।

कालार्थे सन्योगे तस्मिन्संयोगात् ॥ ४१ ॥ (प०)

कालार्थः संयोगः इत्येतत् समधिगतम् । इदानीं मन्त्रे हः,
किं सन्नयत्यक्ते एव कालः, उत असन्नयतोऽपि ? इति । किं
प्राप्तम् ? सन्नयत्यक्ते । कुतः ? । एवं श्रूयते, पुरा वक्षाना-
मपाकर्त्त्वाः इति, न च असन्नयतो वक्षापाकरणमस्ति ।
तस्मात् सन्नयत्यक्ते एष कालः । अपाकरणम् लिङ्गम्
इति ।

कालार्थत्वाद्वौभयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

वाशब्दः पञ्चं व्यावर्त्यति, न सन्नयत्यक्ते एव, असन्न-
यतोऽप्येष कालः स्यात् । कुतः ? । कालार्थत्वात्, न
वक्षापाकरणेन व्रते किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, कालेन तु
प्रयोजनं, येन च तत्र प्रयोजनं, स लक्ष्यते । कथं पुनर्वक्षा-
पांकरणम् कालार्थम् ? इति, परार्थत्वात्, पयसे, हि ते
अपाक्रियन्ते, तथाहि दृष्टार्थता भवति, इतरथा अदृष्टार्थता
स्यात्, तस्मात् न उपादेयत्वेन वक्षापाकरणं श्रूयते इति ।

यत्तूर्णं, तस्मिन्संयोगात् सब्यत् पक्षे एव इति । तत्र, असब्यतोऽपि कालाहानात्, यस्यापि न साक्षात्, तस्यापि वस्तापाकरणमेव न स्यात्, न तु वस्तापाकरण-कालोऽपि, कालेन च नः प्रयोजनं, न वस्तापाकरणेन । यथा शङ्खवेलायामागत्यम् इति, यस्मिन्नपि यामे शङ्खो न आधायते, तस्मिन्नपि स तथाकालोऽस्ति इति, न आगमनं परिहास्यते । एवम् इहापि असत्यपि वस्तापाकरणे तत्काले भिद्यमाने ब्रतम्, तस्मिन् काले न परिहास्यते इति । (६।४।१३ अ०) ।

— — —

सह शाखयत्यस्य कालविधानार्थताधिकरणम् ।

प्रस्तरे शाखा श्रयश्वत् ॥ ४३ ॥ (पू०)

दर्थपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । तत्र श्रूयते, सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति इति । तत्र सन्देहः, किं शाखा प्रस्तरस्याङ्गभूता, अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः तयोः । अथ कालार्थः संयोगः, प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्त्या ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रस्तरे शाखा श्रयश्वत्, प्रस्तरस्य अङ्गभूता शाखा । कुतः ? । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति इति, सहयुक्तेऽप्रधाने छतीया विभक्तिर्भवति २।३।१८ स०, का च शाखायां छतीया । तस्मात् प्रस्तरस्य शाखा गुणभूता, प्रस्तरे च द्वितीया, सहयोगे च छतीया, छतीया गुणतःः द्वितीया प्रधानतः । न तु न शाखया प्रस्तरस्य

किञ्चित् उपकारः क्रियते । सत्यं न दृष्टं क्रियते, किन्तु
अदृष्टं क्रियते, अयणवत्, यथा पथमा मैचावरुणं श्रीणाति
इति हितीयाहतीयासंयोगात् अदृष्टश्च उपकारो गम्यते ।
एवम् इहापि इति ।

कालविधिर्वीभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०)

कालविधिर्वा स्यात् । कुतः ? । उभयोर्विद्यमानत्वात्,
प्रस्तरस्तावत् स्तुभारणार्थः प्राप्तो विद्यते, तस्य प्रहरण-
मपि विशिष्टे काले वाक्यान्तरेण विहितं, ततः शाखायाः
प्रतिपादनार्थैः, तस्य एतत् पुनर्बन्धनम् । उच्यते, भवतु
प्रस्तरस्य पुनर्बन्धनं, शाखा तु अत्र विधीयते इति । उच्यते,
उभयोः अपि विद्यमानत्वात्, शाखा पूर्वे विहिता वक्षा-
पाकरणार्था, इदानीं पुनः किं गुणभूता चोद्यते, उतं
प्रतिशब्दते ? इति, प्रतिपाद्यमानायां दृष्टं प्रयोजनं,
देशविद्योगात् प्रचरितुम् अवकाशः स्यात् या यावती च
मात्रा, देशान्तरसंयोगस्य न दृष्टं किञ्चित् अस्ति, तस्मात्
प्रहरणं प्रतिपत्तिः तस्याः, तस्मात् परतः प्रयोजनाभावात्
कालनियमः क्रियते । ननु हतीयाऽप्रवाने भवति, सा च
शाखायाम् । अत्र उच्यन्ते, या अप्तौ शाखायां हतीया,
सा हितीयार्थैः । या च प्रस्तरे हितीया, सा हतीयार्थैः ।
कथम् अवगम्यते ? । महर्योगे एकस्मिन् काले उभयमपि
प्रहर्त्तर्व्यम् इति, अत्र यस्य निर्ज्ञातिः कालः, तस्य अनु-
वादः, यस्य तु अनिर्ज्ञातिः, तस्य विधिः, शाखायाश्च अनि-
र्ज्ञातिः, प्रस्तरस्य निर्ज्ञातिः, तस्य पुनर्हचारणम् अनिर्ज्ञा-

तार्थं, तत् अप्रवानम् । इतरस्य उच्चारणं प्रधानं, प्राधान्यं
च द्वितीयार्थः, तत्र लृतीया । पारार्थम् अपि लृतीयार्थः,
तत्र द्वितीया । तस्मात् अयथार्थं विभक्तिवचनम् ।

अतस्मां स्कारार्थत्वाच्च ॥ ४५ ॥ (यु० १) ॥

न च, शाख्या प्रस्तुरस्य उपकारो दृष्टः क्षियते,
काष्ठं, दद्वामानस्य लृणस्य न उपकारे वर्तते, लृणं तु
काष्ठस्य उपकुर्यात् । तस्मात् न शाखा प्रस्तुरार्था ।

तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ ४६ ॥ (यु० २) ॥

किं भवति प्रयोजनं, यदि प्रस्तुरस्य गुणभूता, तथापि
प्रस्तुरप्रहारकाले शाखा प्रतिपाद्यते ? इति । उच्चर्त,
यदि प्रस्तुरस्य प्रक्षियमाणस्य अङ्गभूता शाखा, ततो विना
प्रस्तुरेण, न प्रहर्त्तव्या भवति । अथाङ्गभूता, विनापि
प्रस्तुरेण प्रहर्त्तव्या, अस्माभिः उक्तं प्रस्तुरकाले प्रहर्त्तव्या
इति, तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् तस्मात्, एव कारणात्
प्रस्तुरविप्रयोगेऽपि शाखायाः प्रहरणं स्यात् इति ।

उपवेषश्च पक्षे स्यात् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

यथा पूर्वः पक्षः, तथा सति, सत्त्वगाय्ये सति असति
च शाखा विद्यते इति उपवेषो सति च असति च स्यात्,
यथा तु सिद्धान्तः, तथा सत्त्वगाय्यपक्षे शाखा सती हि
प्रतिपाद्यते इति । तत्रैव उपवेषो न अन्यत्र इति । (६।४।
१४ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्त्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठ्याः-
धायस्य चतुर्थः पादः ।

षष्ठे अध्याये पञ्चमः पादः ।

दशें, भूदर्शणौ नैमित्तिकर्देवतापनयाभिकरणम् ।

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्यात् यथा
पञ्चशरावे ॥ १ ॥ (पू०) ॥

इदमामनन्ति, वि वा एनं प्रजया पशुभिरहृष्यति,
वर्हयत्यस्य भालव्यं, यस्य हविनिरुपं पुरस्ताचन्द्रमा अभ्यु-
देति चेष्ठा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमाः, स्युः, तानमनये
दाचे पुरोङ्गाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये खविष्ठाः तान्
इन्द्राय प्रदाचे दधंशरुम्, ये क्षोदिष्ठाः, तान् विष्णवे शिपि-
विष्टाय शृतं चक्रम् इति, तत्र सन्वेहः, किं कालापराधे
यागान्तरम् इदं चोदयते, उत तेषु एव प्रकृतेषु कर्मसु निमित्ते
देवतापनयः ? इति ।

किं प्राप्तम् ? अभ्युदये यः कालापराधः, तत्र इज्या-
चोदना स्यात् । कथम् ? पुरोङ्गाशमनये दाचे मध्यमान्
कुर्वते, ये खविष्ठाः तान् इन्द्राय प्रदाचे दधनि चक्रं कुर्यात्,
क्षोदिष्ठान् विष्णवे शिपिविष्टाय इति, यजतिसु फलभाकृ-
संयोगादिति विधानं गम्यते, यथा पञ्चशरावे द्रव्यदेवता-
सम्बन्धेन कर्मान्तरं गम्यते, यथा पशुकामेष्यां, यः पशुकामः
स्यात्, सोऽमाशास्यायाम् इष्टा वलान् अपाकुर्यात्, ये
खविष्ठाः, तानमनये सनिमतेष्टाकपालं निर्वपेत्, ये
मध्यमाः, तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चक्रं येऽखिष्ठाः,

तानिद्राय प्रदाच्चे दधंश्वरम् इति । एवम् इहापि इति । अपि च न प्रकृते द्रश्ये देवता श्रूयते, शृते चरुम् इति हि तत्र भवति वचनं, न च अभ्युदयकाले श्रपणं कृतमस्ति तस्मात् कर्मान्तरम् ।

अग्रनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

देवतापनयो वा । कुतः ? । विद्यमानत्वात्, विद्यने हि कर्माणि प्रकृतानि, तेषु विद्यमानेषु पुनर्द्देवतासम्बन्धो हविषो नापपद्यते, यस्य अनुपपत्त्या यागः कल्पयेत् । तस्मात् न यागान्तरं, तेषु एव हविषु देवतान्तराणि विधीयन्ते ।

तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥ (यु० १)

देवतापनयसरूपाश्वामी शब्दाः भवन्ति, ये मध्यमाः, तेषां देवतान्तरं विधीयते, तत्र द्रश्यं प्राप्तम्, अप्राप्ता देवता विधीयते । कथं पुनर्द्देवताविधानार्थं न अनेकगुणविधान-दोषो जायेत् ? इति । उच्यते, नैव शब्दं अनेको गुणो विधीयते कल्पिंश्चित् वाक्ये । तगङ्गुलान् विभजेत् इत्यत्र तावत् विभागमात्रं विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते, तस्मात् अदोषः । ये मध्यमाः, तेषाम् अनिर्देवता विधीयते, अन्यत् पुरोडाशादि अनूद्यते, ये स्थविष्टाः, तेषां इधिसमिहितानाम् इन्द्री देवता अस्मिन् वाक्ये विधीयते । तत्र अर्थप्राप्ते श्रपणे सति, चरुता, सह सप्तम्यर्थेन अर्थप्राप्तेनैव अस्मिन् वाक्ये-इनूद्यते, ये चोदिष्टाः, तेषां शृतसमिहितानाम् विशुः शिदि-विष्टो देवता विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्मात् अदोषः ।

आतच्छनाभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (य० २)

आतच्छनाभ्यासस्य दर्शयति । कथम् ? एवं श्रूयते, यदि विभीषादभिमादेष्टीति महाराजे हवीषि निर्वपेत्, फलीकृतैस्तण्डुलैरूपासीत, अहौ दधि हविरातच्छनार्थं निदध्यात्, अहौ न, यद्यभ्युदिथात् अनेनातच्च प्रचरेत, यद्यु न, ब्राह्मणं भोजयेत् इति । यदि कर्मान्तरम् उपादेयत्वेन तदा तण्डुला दधि शृतं च । तत्रात् लौकिकानि उपादेयानि, न ह्येष तदा प्रकृतानां व्यापारः, तत्र अविनष्टे दधनि अपरेयुरामावास्ये क्रियमाणे विद्यते दधीति न आतच्छनमावर्त्तेत, तस्यामेवाभ्युदितेष्टौ दधि विद्यते इति न आतच्छनं स्यात् । अथ निमित्ते देवतापन्थः, ततस्तस्मिन् दधनि चक्षुः कुतः इति, पुनरामावास्ये दोहे आतच्छनेन कार्यम्, एवम् आतच्छनाभ्यासस्य दर्शनं देवताविधाने युज्यते इति ।

अपूर्वत्वाहिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ० नि० १) ॥

अथ यदुक्तं, यथा पशुकामेष्यां कर्मान्तरं, यः पशुकामः स्यात्, सोऽमावास्याम् इद्वा वक्षानपाकुर्यात् इति, तत्परिहर्त्तश्चम् । तत्र उच्यते, युक्तं, यत्, तत्र कर्मान्तरविधानम् । कुतः ? । अपूर्वत्वात् न तत्र कश्चित् पूर्वप्राप्तो यागो विद्यते, सोऽमावास्याम् इद्वा इति हि परिसमाप्ते तस्मिन् इदमारभ्यते तत्र द्रव्यदेवतासंयुक्तो निर्वपतिशब्दो न अन्तरेण उक्षणं, द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धो विद्यते इति यजति गमयति । न तु इह एवम्, इह हि यागः

प्रकृतो गम्यते तस्मिन्देव विश्वमानस्य द्रव्यस्य देवता-
सम्बन्धमाचं विधीयते इति न होषो भवति ।

पयोदोषात्पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥

(आ० नि० २)

अथ यदुपवर्णितं, यथा पञ्चशरावे कम्मात्तरं विधीयत्वं,
एवम् इहापि इति, तत्परिहर्त्तव्यम् इति । अच उच्यते,
युक्तं पञ्चशरावे कम्मात्तरं, दुष्टं हि तत्र द्रव्यं, यस्य देवता
विधीयते । तत्र अवश्यं द्रव्यम् उपादेयत्वे न चोदयितव्यं,
तस्मिन् उपादीयमाते देवतान्तरे च अपूर्वः सम्बन्धो विधी-
यते, तत् यागात्तरं भवति इति । इतरत् इह द्रव्यम्
अदुष्टं, तदनुद्य, प्रकृते यागे देवता विधीयते इत्युक्तं,
तस्मात् अहोषः इति ।

साक्षात्येऽपि तथेति चित् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

एवं चित् पश्यसि, साक्षात्येऽपि होषः, तदपि हि
अभ्युदये तत्कालापभंशात् दुष्टम् इति ।

न तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ८ ॥

(आ० नि० १)

नैतदेवं, पञ्चशरावे हि दुष्टं द्रव्यं, इह तादृशमेव अच-
तिष्ठते । ननु कालापभंशेन दुष्टम् । न दुष्टति, अविशिष्टं
हि कारणम्, अभ्युदये प्रायस्तित्तविधानं दुष्टेऽप्युपपद्यते,
कालापरावै अदुष्टेऽपि ता, अकाले हि अभ्युप्रहृत्तस्य
अस्यते देवताविधानं, न तु विनष्टस्य ।

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ६ ॥ (आ० नि० २) ॥

अथ यदुक्तं, न प्रकृते द्रव्ये देवता शूयते, शृते चहम् इति तत्र भवति वचनं, न च अभ्युदयकाले अपराह्णं क्षत-मस्ति इति, तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्र उच्चते, लक्षणार्था इयं शृतश्रुतिः, धर्मलक्षणार्था शृते, शृतसहचरितधर्मकः इति । (६।५।१ आ०)

—०—

उपांशुयाजेऽवचनात् यथा प्रकृतिः ।

उपांशुयाजेऽवचनात् यथा प्रकृतिः ॥ १० ॥ (प०)

तस्मिन् एव अभ्युदये संशयः, किम् उपांशुयाजेऽपि देवतापनयो भवेत्, न ? इति । किं प्राप्तम् ? उपांशुयाजीयथा प्रकृति स्यात् । कस्मात् ? । अवचनात्, यथा अमीषु वचनं, मध्यमानामन्ये दाक्षे पुरोडाशाः, खविष्ठानाम् इन्द्राय प्रदाक्षे दधनि चर्षः, क्षादिष्ठानाम् विष्णवे पिशि-विष्टाय शृते चर्षः इति । नैतत् उपांशुयाजेऽस्ति । तस्मात् स यथा देवतं स्यात् ।

अपनयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । उपांशुयाजस्य अपनयः । केन कारणेन ? । प्रवृत्त्या, अकाले तन्मप्रवृत्तिः देवतापन-यस्य कारणम् । कुतः ? । न हि अत्र अभ्युदये सति तण्डुला विभागार्थम् उपादीयन्ते, किञ्चर्हि, अभ्युदितस्य हविषो विभाग उच्चते, अभ्युदयेन अपराङ्गस्य इति ।

कथम् अवगम्यते ? । यस्य अभ्युदियात् इति विशेषशब्दात्, सर्वस्यैव हि अपराधेन अभ्युदेति, अपराधस्य अकाले तत्त्वप्रहृत्तिः । एवच सति न तद्विः तण्डुलैः शक्यं विशेषम् । तस्मात् उपांशुयागस्यापि विभागः, चेष्टा तण्डुलान् विभजेत् इति हि अनेन वाक्येन देवतापनयः क्रियते, विधिहिंश्च विभजेत् इति विभागं कुर्यादित्यर्थः । कथमिति ? । विभागे विशेषपराणि उत्तराणि वाक्यानि, इदमिदं च द्रव्यमस्यै देवतायै, इदमिदं च अस्यै इति । यस्य द्रव्यस्य विशेषविभागो नास्ति, तस्यापि विभजेत् इति सामान्यविभागः । तस्मात् यथैव इतरेषां विभःगः, एवम् उपांशुयाजस्यापि इति । अथ वा उपांशुयाजद्रव्यात् पूर्वेण वाक्येनापनीतान् देवता तदपरेण वाक्येन देवतान्तरे संयोजितम् । तस्मात् प्रहीणमेव तत् । (६। ५। २ अ०) ।

अनिरुद्धं प्राप्य अभ्युदयेऽप्यधिकरणम् ।

निरुप्ते स्यात्तत्त्वं योगात् ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

अस्मिन् एव उदाहरणे संशयः, किं यदि निरुप्तेऽभ्युदयोऽवगम्यते, तदाऽभ्युदितेष्ठिः, उत अनिरुप्तेऽपि ? इति । किं प्राप्तम् ? निरुप्तेऽवगतेऽभ्युदितेष्ठिः स्यात् । कुतः ? । तत्संयोगात्, निर्वापसंयोगो हि भवति, यस्य इविनिरुपम् इति : तस्मात् अनिरुप्ते नैतत् विधानम् इति ।

प्रवृत्ते वा प्रापणान्निरुपत्तस्य ॥ १३ ॥ (सि०)

वाशब्दः पञ्चं व्यावर्त्यति । अकाले तत्त्वप्रहृत्तिमाचे

स्मात् एतदिधानं, प्राप्तं हि तावत्येव निमित्तं, यस्य हविः
अभ्युदेति इति, हविग्रेहणं लक्षणत्वेन, यस्य हविः अभ्यु-
देति इति हविर्लक्षित उदयो निमित्तं, प्रहृतं हविर्लक्ष-
यति, न उदासीनम् । तस्मात् हविः अभ्युदेति इत्युच्चमाने
प्रहृतं हविः अभ्युदेति इति गम्यते । न हि तत् निरुपम्
इत्येतेन शक्यं विशेषयितुम्, भिद्येत हि तदा वाक्यं, यस्य
हविर्निरुपम्, न अनिरुपम् इत्येवमपेक्ष्यमाणे हविः अभ्यु-
देति इति न शक्यते विधातुम् । तस्मात् अनिरुपेऽपि
इष्टिः इति ।

लक्षणमात्रमितरत् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

अथ यदुक्तम्, निरुपसंयोगो भवति, यस्य हविर्निरुपम्
इति, लक्षणमात्रमितरत् निरुपम् इति, कस्मिंश्चित् पदार्थे
तस्य प्रहृते इत्यर्थः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

अन्यार्थेऽपि च एतमर्थं दर्शयति, स यद्यग्नहीतं हवि-
रभ्युदियात्, प्रज्ञातमेव तदैषा व्रतचर्या, यत् पूर्वेद्युद्दृग्भं
दधि हविरातञ्चनं तत् कुर्वन्ति, प्रतिमुञ्चन्ति वल्लान्,
तानेव तत् पुनरपाकुर्वन्ति, तानपराहे पर्णशाखया
अपाकर्त्ताति, तत् यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यं हविरेवमेव
तदृथद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशंसेत, गृहीतं वा हविरभ्यु-
दियात् इतरथा तर्हि कुर्यात्, एतानेकं तण्डुलान् सकृत्-
फलीकृतान् इति, अग्नहीते हविप्रि अन्यं विधिं त्रुवन्

गृहीतेऽप्यनिरुपे वाऽभ्युदये प्रायश्चित्तं दर्शयति । (६।५।३ अ०) ।

अनिरुपेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ।

अनिरुपेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्य-
स्तरणुलभूतेष्वपनयात् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

प्रवृत्तमात्रं निर्मित्तम् इति स्थितम् । नैमित्तिकसु देव-
तापनयो देवतान्तरसंयोगस्त्र, किं निर्वापान्तरकालं तण्डु-
लावस्ये हविषि कर्त्तव्यो निर्वापसु प्राकृतीभ्य एव स्यात्,
ज्ञाऽभ्युदये । उत वैकृतीभ्य एव ? इति संशयः । किं
तावत् प्राप्तम् । अनिरुपेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेत्
इत्याश्मरथ्यः आचार्यो मन्त्रते स्म । कुतः ? । तण्डुल-
भूतेषु अपनयात्, तण्डुलभूतेषु अपनयः शूयते, यस्य
हविर्निरुपं पुरस्तात् चन्द्रमा अभ्युदेति चेष्टा तण्डुलान्
विभजेत् इत्यभ्युदयावगमात् अनन्तरं तण्डुलविभा-
गम् आह, साऽतण्डुलभूतेषु न अवकल्पते । तस्मात्
अनिरुपे तण्डुलाभावादनपनीता देवताः प्राकृत्यः इति
प्राकृतीभ्य एव निर्वपेत् इति ।

व्यूह्म् भाग्भ्यस्त्वालिखनस्तत्कारित्वादृवतापन-
यस्य ॥ १७ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । व्यूह्म् या भजन्ते कर्म,

ताभ्यो निर्वपेत् इति आलेखनः आचार्यो मन्यते स्म ।
कुतः ? । तत्काप्तिवात् देवतापनयस्य, यस्मात् अकाले
तत्त्वप्रवृत्तिकारितो देवतापनयः, तस्मात् अपनीता देवता
इति·अद्यूर्जभाग्मो निर्वपन्नाः । (६।५।४ अ०) ।

किविनिहंसेऽम्युदयेऽवशिष्टय तुणो निर्वापाधिकरणम् ।

विनिरुपे न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ १८ ॥

(१८ पृ०)

अथ प्रारब्धे चतुर्मुद्दिनिर्वापे अपरिसमाप्ते भवति
संग्रहः, यत् निरुपं तत् निरुपमेव, अवशिष्टं किं प्राक्-
तीभ्योः निर्वपन्नं, किं द्वैक्तीभ्यः, उत तृणीमेव ? इति ।
किं प्राप्तम् ? विनिरुपे सामिनिरुपे इत्यर्थः न तत्र देवता-
पनयः स्यात् । कुतः ? । तद्गुणत्वात्, निर्वापस्य गुणो
देवता, न मुष्टीनाम्, स च निर्वापः तदेवताकः । कुतः ? ।
चतुर्सङ्गापूरणार्थत्वात् अभ्यासमाचं कर्तव्यं, तत्र अभ्यास-
मात्रं पुनः क्रियते, पूर्वमेव कृते तस्मिन् निर्वापे न देवता
अपनीता । स एव अयं पुनः क्रियते, पुनरपि क्रियमाणस्य
अनपनीतेव देवता भवितुमर्हति इति प्राक्तीभ्य एव
निर्वपन्नं, न च उत्तरो मुष्टिः पृथक् पदार्थो, येन देवता-
पनयो भवेत्, कृतस्य निर्वापस्य सङ्गापूरणम् एतत्
क्रियते । तस्मात् अनपनयः इति ।

अप्राकृतेन हि संयोगः तत्स्थानीयत्वात् ॥ १६ ॥
(२८ पू०)

न प्राकृतीभ्योः निर्वस्त्वा, काभ्यस्तुर्हि ? वैकृतीभ्यः ।
कुतः ? । अप्राकृतेन देवताविशेषेण संयोगः शूयते, न
अविकृतेन, चेष्टा तण्डुलान् विभजेत् इति प्राकृतीभ्य
आच्छिद्य वैकृतीभ्यो निर्वस्त्वा विधीयते, ता इदानीं
तत्स्थानीयाः । तस्मात् विनिरुपे निष्पत्ता देवता अन्याः,
अन्याश्चोपजाताः । तस्मात् वैकृतीनाम् संयोगेन निर्वाप-
शेषः कर्त्तव्यः इति ।

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥ (सि०)

अभावात् इतरस्याद्दृश्य देवतासंयुक्तस्य, न निर्वापो
भवति देवतासंयुक्तः, यदि निर्वापोऽर्हं अत्यदेवत्योऽर्होऽप्य-
न्यस्यै देवतायै, नैव निर्वाप इतरदेवताको वा इतरदेव-
ताको वा । तस्मात् तूष्णीमेव निर्वस्त्वम्, अवश्यम् अन्य-
तरव सङ्कल्पमेदो भवति ॥ (६।५।५८०) ॥

सद्गुदसद्गुदयदुभयस्यै वाभ्युदये प्रायशित्ताधिकरणम् ।

साद्ग्राव्यसंयोगाद्ग्रासद्ग्रयतः स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०)

अभ्युदितेष्टिरेव उदाहरणम् । तत्र शूयते, इवनि
चक्रम्, शृते चक्रम् इति । तत्र सन्देहः, किं सद्ग्रयतोऽभवति
अभ्युदये प्रायशित्तम्, उत अविशेषेण ? इति । किं

प्राप्तम् ? सन्नयतः अभ्यद्ये प्रायश्चित्तम् । कुतः ? । साक्षा-
यसंयोगात्, साक्षायसंयोगी हि भवति, शृणु चक्रम्, दधनि
चक्रम् इति, शृताद्यभावात्, न असन्नयतो भवितुमर्हति,
वैगुण्यं हि तथा स्यात् ।

ओषधसंयोगाद्वीभयोः ॥ २२ ॥ (सि०)

वाश्वदः पञ्चं व्यावर्त्यति । उभयोः अपि स्यात्, न
केवलस्य सन्नयतः, ओषधसंयोगात्, ये मध्यमा ये स्थविष्ठा
ये क्षोदिष्ठाः इति भवति ओषधसंयोगः, स च शक्योऽसन्न-
यतापि इति । तस्मात् न असति कारणेऽसन्नयतो निव-
र्त्तेत, उभयोरपि पञ्चयोः प्रायश्चित्तम् इति ।

वैगुण्याद्विति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं, असन्नयतो दध्नः शृतस्य च अभावातद-
धिकरणता नास्ति । तस्मात् वैगुण्यं तस्मिन् पञ्चे इति,
तत्परिहर्त्यम् इति ।

नातक्षस्कारत्वात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, न हि देवि अधिकरणज्ञरोः अपर्ये शूयने,
किन्तु यथा स्थविष्ठा इन्द्राय प्रदात्रे, एवं दध्यपि देवता-
सम्बन्धार्थं विधीयते, न चक्रसम्बन्धार्थम् इति, भियेत हि
तथा वाक्यं, स्थविष्ठा देवतायै, दधनि च ते कर्तव्याः
इति । सप्तमीसंयोगस्तु प्राप्तेऽनुवादः । तस्मात् अविद-
क्षितं तेषां साहित्यं, लक्षणत्वेन हि ते शूयन्ते इति,

न हि पयो दधि च नास्ति इति स्वविष्टानाम् न देवतः-
पनयो भवति, असम्बयतोऽपि अर्थात् आप्यु अपयिष्ठते
इति । (६५।६०) ।

सत्राय प्रहृष्टमादस्य विश्वजिदधिकरणम् ।

साभ्युत्याने विश्वजित्क्रीते विभागसंयोगात् ॥

२५ ॥ (पृ०)

इदमामनन्ति, यदि सत्राय दीक्षिता अथ साभ्युत्ति-
ष्टेरन्, सोममपभज्य विश्वजिता अतिराचेण सर्वस्तोमेन
सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन् इति । तत्र सन्देहः,
किं क्रीतराजकस्योत्याने विश्वजित्, उत प्रहृत्तमाचस्य ?
इति । किं प्राप्तम् ? साभ्युत्याने विश्वजित् क्रीते स्यात् ।
कुतः ? । विभागसंयोगात्, सोममपभज्य विश्वजिता यजे-
रन् इति, ये दि अक्रीते राजनि उत्तिष्ठन्ति, तेषां सोम-
विभागाभावात् वैगुरुख्यं स्यात् । तस्मात् क्रीतराजका
उत्तिष्ठन्तां विश्वजितं कुर्यात् ।

प्रहृते वा प्रापणान्निमित्तस्य ॥२६॥ (सि०)

वाश्वदः पक्षं व्यावर्त्यति । प्रहृत्तमाचस्य उत्थाने स्यात् ।
कुतः ? । प्रापणात् निमित्तस्य, साभ्युत्यानं निमित्तं विश्व-
जितः, तच्च प्राप्तं, न च तच्चक्यं विशेषयितुम्, क्रीते सांसे
साभ्युत्यानम् इति ।

आदेशार्थीतरा श्रुतिः ॥२७॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, अक्रीते राजन्यत्तिष्ठन्तो विभागस्त्वात्
विगुणं कुर्यात् इति, तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्र उच्चने, न
विभागी विधीयते, भिशेत हि तथा वाक्यं, माभ्युत्थाने
विश्वजिता यजेरन्, सीमस्य तु अपभागं क्षत्वेति । तेन
अपभज्य इति अनुवादः । कथम् प्राप्तिः ? इति चेत् ।
अर्थात् उत्तिष्ठतां विभागी भक्ति धनस्य, सीमयं सर्वद्रव्या-
गाम् विभागः सीमविभागेन लक्ष्यते, सीमं विभज्यान्यानि
च द्रव्याणि इति आदेशार्थी इतरा श्रुतिर्भवति । तस्मात्
क्रीते च अक्रीते च राजनि उत्तिष्ठतां विश्वजित् इति ।
(६ । ५ । ७ अ०) ।

दीक्षापरिमाणस्य दादशाहवनियमाधिकरणम् ।

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥२८॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते, एका दीक्षा तिस्रा उपसदः
पञ्चमौ प्रसुतः इति तिस्रो दीक्षाः दादश दीक्षाः इति
बह्वनि दीक्षापरिमाणानि आन्नातानि । तेषु सन्देहः, किम्
अनियमो, यदा तदा परिमाणम् उपादेयम् । उत दादश
दीक्षाः ? इति । किं प्राप्तम् ? दीक्षापरिमाणे यथाकामी
स्यात्, नास्ति नियमः । कुतः ? । अविशेषात्, न कश्चन
विशेष उपादीयते । तस्मात् यत्किञ्चित् परिमाणम् उपादे-
यम् इति ।

द्वादशाहस्रु लिङ्गात् स्थात् ॥२६॥ (सि०)

द्वादशाहः एव परिमाणम् उपादीयेत् । कुतः ? ।
लिङ्गात् सामर्थ्यात् इत्यर्थः । किं सामर्थ्यम् ? । द्वादश-
राचीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीत इति नित्यबद्धान्वायते, न
पात्तिकम् तदेव नित्यं कुर्वन्, न शक्नोति अन्यत्परिमाणम्
उपादातुम् । तस्मात् द्वादशाहः एव परिमाणं नियम्येत,
अन्यानि परिमाणानि विज्ञतौ भविष्यन्तीति न एषाम्
आनन्द्यक्षम् इति ॥ (६ । ५ । ८ अ०) ।

—०—

गवामयने माघर्णीर्णमास्या पुरस्तादीचाधिकरणम् ।

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥३०॥ (१ म प०)

गवामयने शूयते, पुरस्तात् पौर्णमास्याष्टतुरहे दीक्षे-
रन् इति । तत्र सन्देहः, कस्याः पौर्णमास्याः ? इति । किं
प्राप्तम् ? पौर्णमास्याम् अनियमः इति । कुतः ? । अविशे-
षात्, न अत्र कश्चित् विशेषवचनः शब्दः उपादीयते ॥

आनन्द्यात् तु चैत्री स्थात् ॥३१॥ (२य प०)

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नैतत्, अनियमः इति,
चैत्री, पौर्णमासी तु भवेत् । कुतः ? । आनन्द्यात्, पौर्ण-
मासीम् उक्ता अनन्तरं वाक्यशेषे चैत्री सङ्कीर्त्यते, पुरस्तात्
पौर्णमास्याष्टतुरहे दीक्षेरन् कर्तुमुखं वा एषा पौर्णमासी
संवस्तरस्य, या चैत्री पौर्णमासी इति । अत्र सन्दिग्धेषु
वाक्यशेषात् (१ । ४ । २८ स०) इति चैत्री नियम्येत ॥

माघी वैकाष्टकाश्रुतेः ॥३२॥ (सि०)

वाश्वदः पक्षं व्यावर्त्यति । न चेतत् अस्ति चैची
इति, किन्तु ही ? माघी इति । कुतः ? । एकाष्टकाश्रुतेः
क्रये हि एकाष्टकाश्रुतिर्भवति, तेषाम् एकाष्टकायां क्रयः
सम्पद्यते इति । तस्मात् माघ्याः पुरस्तात् चतुरहे दीक्षि-
तस्य एकाष्टकायां क्रयः शक्यते कर्त्तुम्, न चैत्राः । तदे-
तत् सामर्थ्यं नाम लिङ्गं, तत् वाक्यस्य वावकं भवति ।
तस्मात् माघी पौर्णमासी इति ॥

अन्या अपीति चेत् ॥ ३३ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, माघी पौर्णमासी, एषम् एकाष्ट-
कायां क्रयः सम्पद्यते इति । तत् न, असर्वा अशुस्य
एकाष्टकाः, हादश एकाष्टकाः इति, तेन न दोषः ।

न भक्तित्वादेषा हि लोके ॥ ३४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, भाजो हि अन्यासु अष्टमीषु एकाष्टकाश्वदः ?
एषा हि मुख्या, या माघ्यां हत्तायां ? मुख्यगौण्योद्ध-
मुख्ये सम्पद्यः ? तस्मात् माघ्येष पौर्णमासी इति ॥

दोक्षापराधे चानुयहात् ॥ ३५ ॥ (पू०

एकाष्टकायां दीक्षेरन्, एषां वै संबलस्य पद्मी, यत्
एकाष्टका इत्युक्ता पुनः, चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षां
विधाय तेषाम् एकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते, तेनैकाष्टकां
नच्छंखट कुर्वन्ति इति, दीक्षातः प्रच्युताम् एकाष्टकां

क्रयेण तु गृह्णन् माघ्याः पौर्णमास्याः अधिकारं दर्शयति ।
अस्याच्च माघ्याम् अष्टम्यामभीज्यमानायां भवति मन्त्रः,
यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रौ धेनुमिवायतीं, संवलरस्य
या पद्मी सा नो अस्तु सुमङ्गलो इति अष्टकायै सुराधमे
स्वाहा इति, याऽसौ माघशुभ्री, ताम् एकाष्टकां दर्शयत ।

उत्थाने चानुप्ररोहात् ॥ ३६ ॥ (यु०२)

उत्थाने च अनुप्ररोहं दर्शयति, तान् उत्तिष्ठत औष-
धयो वनस्पतयोऽनुकृतिष्ठन्ति इति वसन्ते उत्थानं दर्शयति,
तस्मिन् औषधयो वनस्पतयस्य उत्तिष्ठन्ति । तस्मादपि सा
नियम्यने ।

अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥ ३७ ॥ (यु० ३५)

आर्त्तं वा एते संवलरस्याभिदीक्षन्ते, य एकाष्टकायां
दीक्षन्ते इति, आर्त्ता यस्मिन् काले भवन्ति, स आर्त्तः
कालः, शीतेन च आर्त्ता भवन्ति । तस्मात् माघशुभ्री एका-
ष्टका इति । तथा, व्यस्तं वा एते संवलरस्याभिदीक्षन्ते,
य एकाष्टकायां दीक्षन्ते इति, अयनपरिवृत्तिर्व्यस्तशब्देन
उच्यते । तथा अपो नाभिनन्दन्तोऽश्वभृथमभ्यवृयन्ति इति
चैत्रां दीक्षिता अभिनन्दन्तोऽभ्यवेयुः । तस्मादपि माघी
पौर्णमासी इति । (६। ५। ६ अ०) ।

दीन्नात्कर्षे तत्रियमानामप्युत्कर्षोऽधिकरणम् ।

दीन्नाकालस्य शिष्टत्वाद्दितिक्रमे नियतानाम-
नुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥

इदम् श्रूयते, तस्मात् दीक्षितो न ददाति न पचति
न जुहोति इति ज्योतिष्ठोमे समामनन्ति । यदि तु दैवात्
मानुषात् वा प्रतिबलात् दीन्नाकाल उत्कृष्टते, तत्र सन्देहः,
किं दानहोमपाकानाम् उत्कर्षः, उत न ? इति । किं
प्राप्तम् ? अनुत्कर्षः, नियता हि दान-होम-पाकाः, याव-
ज्ञोवम् अग्निहोत्रं जुहोति इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः तेषा-
मपवाह्या, येष्वहःसु साङ्गो ज्योतिष्ठोमो विहितः, तावन्ति
अहानि मुक्ता अन्येषुः अहस्सु कर्त्तव्याः, ज्योतिष्ठोम-विधान-
कालात् परतोऽप्रतिषिद्धाः । तस्मात् कर्त्तव्याः, प्राप्तो हि
तेषां कालः इति ।

उत्कर्षो वा दीन्नितत्वाद्विशिष्टं हि कारणम् ॥

३८ ॥ (सि०)

वाशव्दात् पक्षो विपरिवक्त्ते । यदुक्तम्, नैषाम् उत्कर्षः
इति, नैतदेवम् । उत्कृष्टव्याः । कुतः ? दीन्नितत्वात्, दीन्नि-
तस्य ते प्रतिषिद्धाः, न दीक्षितो यस्मिन् काले । लक्षणा
हि एवं स्यात्, यथा तु वयं ब्रूमः, तथा श्रुतिः कारणम् ।
प्राक् च अवभूथात्, अयं दीन्नित एव । अविशिष्टं हि कार-
णम्, यत् एव ज्योतिष्ठोमविधानकाले, तदेव अतिक्रान्ते-

अपि । उभयत्र हि दीक्षितत्वं हि कारणम् । तमात् तेषाम्
उत्कर्षः इति । (६।५।१० अ०) ।

ज्योतिष्ठोमात् कर्त्र प्रतिहोमाननुषानाऽधिकरणम्

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्वेषाम् ॥ ४० ॥

तत्र उत्कृष्टमाणे ज्योतिष्ठोमे, अकृतेषु होमेष त्रिं
परिसङ्गाय होमाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
परिसङ्गाय होमाः क्रियेन् । किं कारणम् ? । अवश्यकर्त्त-
व्यतया हि ते विहिता होमाः, अतिपद्मा अपि कर्त्तव्या
एव, तथा हि एषाम् अवश्यकर्त्तव्यता अनुगृहीता भवति
अति, प्रधानमात्रं तु नियतं, न अत्र कालानुरोधः कर्त्तव्यः,
न दीर्घगम्यानीयत्वात् । यद्यपि अतिक्रान्ताः कालाः, अति-
क्रान्तानां परिसङ्गाय प्रधानमात्राणि कर्त्तव्यानि, यथा
अवश्यकर्त्तव्यं भुक्तिभूतकदातादि, यत अतिक्रान्तं भवति,
तत् परिसङ्गाय क्रियते, एवमिदम् अपि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्वेषां,
कर्त्तव्यम् अकृत्वा कुर्यात्, न अकर्त्तव्यम् । अकर्त्तव्याश्च
एते, प्रतिपिदित्वात्, यथा पूर्वेषां, असति कालातिक्रमे
अकृतानाम् न प्रतिहोमाः, एवम् एषामपि इति ।

कालप्राधान्याच्च ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

कालप्राधान्यं च भवति, निमित्तत्वेन तस्य श्रुतत्वात्,

तदभावे विहितमेव न भवति, प्रधानमात्रं यद्यपि नियम्येत, तथापि निमित्ते काले । स च नदीवेगस्थानीयः कालोऽतिक्रान्तः, अतो न प्रतिहोमः कर्त्तव्यः इति । (६ । ५ । ११ अ०)

उद्वसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानुषानाधिकाणम् ।

प्रतिषेधाञ्चोर्हमवभूथादिष्टेः ॥ ४२ ॥

अर्हमवभूथात् आ उद्वसानीयाया इष्टेऽहोमाः, तेष्वतिपञ्चे शुद्धैवेन मानुषेण वा प्रतिबलेन भवति संशयः, किं प्रतिहोमः कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? कर्त्तव्यः इति, उच्युक्तादीचो हि स तदा भवति, हीक्षणाम् उच्योचनार्थैः हि अवभूथः । तस्मात् कर्त्तव्याः, ते न कृताः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्हम् अवभूथात्, आ उद्वसानीयाया इष्टेः, अतिपञ्चानाम् न प्रतिहोमः स्यात् । कृतः ? प्रतिषेधात्, प्रतिषेधो हि भवति, एतया पुनराधियसम्मितया इक्ष्या अग्निहोमं होतव्यम् इति, प्रागुद्वसानीयायाः, होमस्य प्रतिषेधः; यावत् उद्वसानीया उत्कृष्टते, तावत् प्रतिषेधः । एवं श्रुतिः इनरथा सक्षणा स्यात् । तस्मात् अकर्त्तव्याः, ते न कृताः इति, न स्यात् प्रतिहोमः इति । (६ । ५ । १२ अ०) ।

प्रतिहोमि सायमग्निहोवप्रभृत्यारभ्याधिकरणम् ।

प्रतिहोमश्चेत् सायमग्निहोवप्रभृतीनि ह्वये-
रन् ॥ ४३ ॥

एतेषु एव उदाहरणेषु भवति संशयः, किं प्रतिहोमे
मायमग्निहोवप्रभृतीनि आरभ्येरन्, उत प्रातः अग्निहोव-
प्रभृतीनि ? इति । ननु नास्ये व प्रतिहोमः इति स्थितम् ।
उच्यते, अस्ति इति कृत्वा चिन्तयामः । कृत्वा-चिन्तयम्,
अन्येषु सद्वशन्यायेषु उदाहरणेषु अस्याः प्रयोजनम् अस्ति
इति चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ? अनियमः, अर्थकृतत्वात् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, यदि प्रतिहोमः क्रियते, सायमग्निहोव-
प्रभृतीनि ह्वयेरन् । कुतः ? । सायमग्निहोवादारभ्य
अतिपन्नानि, तेनैवानुपूर्वेण प्रतिहोत्यानि इति । (६ ।
१३ अ०) ।

षोडशिसंख्ये प्रातरग्निहोवप्रभृत्यनुहानाधिकरणम् ।

प्रातस्तु षोडशिनि ॥ ४४ ॥

षोडशिसंख्ये सामेऽतिपन्नेषु होमेषु सन्देहः, किं साय-
मग्निहोवेण इति, उत प्रातः ? इति । किं प्राप्तम् ? साय-
मग्निहोवेणेति पूर्वस्मिन् अधिकरणे उत्तम्, उत्तर्गेण सर्व-
त्वैवम् इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते, प्रातस्तु षोडशिनि,
षोडशिसंख्ये प्रातरग्निहोवादीनि अतिपन्नानि इति प्रात-
रग्निहोवादेव समारभ्याणि इति । (६ । ५ । १४ अ०) ।

मेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाह्नताधिकरणम् ।

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥

४५ ॥ (पू.)

दर्शपूर्णमासयोः शूयते, भिन्ने जुहोति स्कवे जुहोति
इति । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरवैतत्, भिन्ने स्कवे च
प्रायश्चित्तम् उत यत्र भिन्नते स्कन्दति च ? इति । किं
प्राप्तम् ? प्रकरणे यत् प्रायश्चित्तम् एवज्ञातीयकम् निज्ञित्
दत्यन्नं, तत् सर्वत्र यत्र यत्र भिन्नते स्कन्दति वा, तत्र तत्र
स्यात् । कस्मात् ? दोषसामान्यात्, समानं निमित्तम्
स्कन्दनम् मेदनम् वा, स एवात्र दोषः इति अभिप्रेतम् ।
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तम्, वाक्यात् अन्यत्रापि,
प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । तस्मात् सर्वत्र स्कवे भिन्ने च
प्रायश्चित्तम् इति ।

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि. १)

प्रकरणे एव भिन्ने स्कवे वा प्रायश्चित्तम् । कुतः ? ।
शब्दहेतुत्वात्, तेन प्राकृतेन अर्थेन सहैकवाक्यता एषा
होमानाम्, ततो होमवतो यागस्य प्रत्यायने प्रकृती यजेत
इति शब्दो हेतुः । एवं चेत् तदुपकारेणार्थवान् भविष्यति
इति, इतरथा विना वाक्येन, फलं कल्पयितव्यम् स्यात्,
तस्मात् वाक्यं फलाभावेनैव वाधितम् इति क्षत्रा प्रकरणम्
अनुग्रहीतव्यम् इति ।

अतद्विकारस्य ॥ ४७ ॥ (सि. २) ॥

न च, तदिकारः अग्निहोत्रम् ज्योतिष्ठोमो वा, न दर्शपूर्णमासविकारः, यदि तदिकारो भवेत्, तत्रापि स्तुते भिन्ने वा प्रायश्चित्तम् स्यात् इति । (६ । ५ । १५ अ०) ।

— — —

व्यापद्वस्थार्थनिर्णयाधिकरणम् ।

**व्यापद्वस्थाप्यु गतौ यदभीज्यमार्याणां तत्
प्रतीयेत ॥ ४८ ॥**

व्यापद्वस्थाप्यु प्रहरति इति श्रूयते । किं व्यापद्वम् इत्यच्छते ? इति तदभिधीयते, व्यापद्वं, दूषितं येन कार्येण क्रियते । किं तत् ? । यत् अभीज्यमार्याणाम्, केशकीटादपद्वम् अन्येन वा लपघातेन उपहस्तं, तदगापद्वम् इति । (६ । ५ । १६ अ०) ।

— — —

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ ४९ ॥

(पू०)

प्रस्तोत्रुहात्रोहात्रप्रतिहत्रीर्वा यत्र अपच्छेदः, किं तत्र प्रायश्चित्तम् स्यात्, न ? इति भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रायश्चित्तम् यौगपद्ये न विद्यते । कुतः ? । विभागश्रुतेः, विभक्तेऽपच्छेदे प्रायश्चित्तमामनति, अपच्छे-

दश अयम् विभागः, स उभाभ्यां साधते, इह च एकेन साध्यमाने श्रूयते प्रायश्चित्तम्, उद्भात्रा प्रतिहर्षा वा । न च यदपरेण सह क्रियते, तत् केवलेन कृतं भवति, यदि हि केवलेन कृतं स्यात्, तेन कृतं स्यात्, तेन कृतं, अपरः किं कुर्यात् ? । तस्मात् न युगपदपच्छिवयोः प्रायश्चित्तम् इन्ति ।

स्यादा प्राप्ननिमित्तत्वात्कालमावमेकम् ॥

५० ॥(सि०)

स्यात् वा प्रायश्चित्तम् योगपदेऽपि, प्राप्तम् हि निमित्तम् अपच्छेद उद्भातुः प्रतिहर्त्तुश्च । यत्र हि इयोः अपच्छेदः, तत्र हात्यपच्छिवौ, एकोऽप्यपर्दोऽपि । संयुक्ताय हि पुश्यमादीऽपच्छेदः, स च उभयस्योऽपि, एकेनापि तत्र अपच्छेदः क्रियतेऽनपेक्ष्य अपरम्, अपरेणापि । कालमावन्तु तत्र एकम्, न च कालैक्यादपच्छेदयोः ऐक्यं भवति । तस्मात् प्रायश्चित्तम् युगपदपच्छेदेऽपि । (६ । ५ । १७ अ०) ।

— — —

योगपदे इदाचित्य सर्वस्तात्त्वात्यविक्षाधिकरणम् ।

तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ (सि०)

यद्युद्भावप्रतिहर्षोः युगपदपच्छेदो भवति, तत्र सन्देहः, किम् अदाच्चित्य, सर्वत्र वा विकल्पः, उत्समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् ? तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः

स्यात्, विलङ्घौ हि एतो कल्पौ, सर्वस्त्रमदाच्चिण्यं च ।
तस्मात् विकल्पो भवितुमर्हति ।

प्रयोगान्तरे वीभयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥ (प०)

बाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न च एतदस्ति, विकल्पः
इति, उभयोर्धिधानात्, सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचन
एवम् उपपद्यते । विकल्पे हि पक्षे बाधः, तस्मात् समुच्चयः।
अथ यदुक्तम्, विरोधात् विकल्पः इति । उच्यते, प्रयोगा-
न्तरे वा उभयानुग्रहः स्यात्, तेन पुनः यजेत इत्युच्यते,
हिस्तस्य प्रयोगः । तत्र एकस्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः, अन्य-
स्मिन् अपरो भविष्यति । एवम् अविरोधः । तस्मात् उभयं
प्रायश्चित्तम् इति ।

न चैकसंयोगात् ॥ ५३ ॥ (उ०)

न च, एतदेवम् । कुतः? । एकसंयोगात्, स एव
यागः पुनः क्रियेत, यदि अन्यतरेण विना वैगुण्यम् इत्य-
वधार्थेत, सर्वस्त्रे क्रियमाणे अदाच्चिण्याभावात् विगुणः
स्यात् । न अन्यस्मिन् प्रयोगे क्रियमाणे अन्यः प्रयोगाऽनु-
गृह्णते, न च अदाच्चिण्यस्य सर्वस्त्रदानस्य च प्राधान्यं,
गुणवता प्रयोगेण कर्म सम्बन्धितव्यम् । तस्मात् विकल्पः ।
(६।५।१८ प०) ।

— —

आत्मपूर्वे यापक्षेदे उत्तरापक्षे दनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

पौर्वपिष्ठे पूर्वदीर्घन्यं प्रकृतिवत् ॥५४ ॥

यत्र आनुपूर्वेण भवत्यपच्छेदः, तत्र किं पूर्वनिमित्तं प्रायश्चित्तं, उत उत्तरनिमित्तम् ? इति भवति संशयः । किं प्राप्तम् ? पूर्वस्य बलीयस्वं, पूर्वापच्छेदे यत् नैमित्तिकं प्राप्तम्, तस्मिन् सति तद्विरुद्धं न शक्यं कर्त्तुम्, न च अशक्यम् उपदेशार्थं भवति, पूर्वविज्ञानं प्राप्तम् इति न संशयः । तस्मात् तद्विरोधेन अन्यत् कार्यं न विकद्दम् । क्व तर्हि तत् स्यात् ? । यत्र केवलं निमित्तम् । तस्मात् पूर्वविज्ञानं बलवत् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पौर्वापद्ये पूर्वदौर्बल्यं स्यात् । कुतः ? । आख्यातन हि योऽर्थः, कर्त्तव्यः इत्युच्यते, तत्र एतदनुबङ्गं यथा शक्येत, तथेति, तत् पूर्वविज्ञानवाधेन शक्यते, नान्यथा, तेन पूर्वविज्ञानं बाधित्वा इदं कर्त्तव्यम् इति भवति शब्दार्थः । ननु पूर्वविज्ञाने इदम् उपपद्यते, यत् अन्यत् विरोधकं विज्ञानं भविष्यति, तत् मिथ्या इति । अभूतं हि तत्र शक्यमाशयितुम्, इदं नाम तत् इति, न च अप्रतिष्ठिते तस्मिन् न पूर्वविज्ञानं सम्भवति । तस्मात् अप्रतिष्ठितं भविष्यत्, यदा तु तत् भवति, तदा पूर्वविज्ञानं बाधमानमेव उत्पद्यते । तत् इदानीं बाधितं न शक्तोऽल्पतरं बाधितम् इति, प्रकृतिवत्, यत् हि प्राकृतं वैकृतं न बाध्यते, तत्रापि एतदेव कारणं, न अबाधित्वा पूर्वविज्ञानं वैकृतं सम्भवति इति, प्राकृतं च पूर्वं, यतो विकृतौ तदपेक्षा ।

प्रत्यक्षत्वात् वैकृतम् आनुमानिकं प्राकृतं बाधते इति चेत् । प्रत्यक्षत्वेऽपि सति नैव बाधेत, यदि यथावर्णितोऽय-

मात्रातार्थी न भवेत्, सति पूर्वविज्ञाने अशक्यत्वात्
प्राकृतं बाधेतैः । तस्मात् परबलीयस्वं ल्यायमेव इति ।
(६।५।१६ अ०) ।

उहातुक्तरापच्छेदःपि सर्वस्वदाच्चादानादिकरणम् ।

**यद्युद्धाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्वदसन्द-
द्यात् यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥**

यदा प्रतिहत्तुः पूर्वमपच्छेदः तत उद्धातुः, तत्र अद-
क्षिणेन इद्धा पुनर्यज्ञव्यम् । तत्र सन्देहः, पुनर्यज्ञे किं
द्वादशशतं दातव्यम् उत सर्वस्वम् ? इति । किं प्राप्तम् ?
द्वादशशतम् । कुतः ? । एवं हि आत्मायति, तत्र तत्
दद्यात, यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्, पूर्वस्मिष्य प्रयोगं
ज्यातिष्ठामदक्षिणैः प्राप्ता । तस्मात् द्वादशशतम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र पुनर्यज्ञे सर्वं दद्यात, यथा इतर-
स्मिन् पूर्वस्मिन् अहनि सर्वस्वम् । कथम् तत्र सर्वस्वम् ?
इति चेत । प्रतिहत्तुः अपच्छेदात्, प्रतिहत्तेरि अपच्छिन्ने
द्वादशशतं बाधित्वा सर्वस्वं दास्यन् भवति । ननु पूर्वस्मिन्
अहनि द्वादशशतमप्यसौ दास्यन्नासीत् । सत्यं, सर्वस्वदानं न
त उभयं प्रदत्तं भवति, तस्मात् तद्वेयम् । ननु अर्वाग्मित्यु-
द्वादशशतात् सर्वस्वम् । नेतदेवम्, अधिकृते द्वादशशतं
सर्वस्वम् अप्यविकं भवति । अपि च पूर्वस्मिन् अहनि नैव
द्वादशशतं दास्यन् भवति इति, एतावत् दास्यन् इति

उच्यते, यस्य उत्तरकाले तावहानं भवति । न च, पूर्वस्मिन् अहनि द्वादशशतं दीयते, तस्मात् न तदास्यन् इत्यबगम्यते, मिथ्याबुद्धिः सा, तत्त्वे न व्यवहारः ।

मनु च सर्वस्वम् अपि प्रतिषिद्धं भवति, तदप्यमौ न दास्यन्निति, साऽप्यस्य मिथ्याबुद्धिः । न इत्याह, साभ्यामस्य चोतिष्ठोमस्य प्रयोगः, तत्र प्रथमप्रयोगे अदाच्चिख्यविरोधात् सर्वस्वम् बाध्यते, हितीयप्रयोगे तदानं चोद्यते । तत्र विरोधो नास्ति, तस्य एव यज्ञस्य स एव प्रयोगः, प्रतिहर्त्ता च तस्मिन् अपच्छिदः इति द्वादशशतं बाष्पित्वा मर्वेष्वमेव दास्यन् भवति । तस्मात् सर्वस्वम् तत्र देयम् इति । (६ । ५ । २० श०) ।

— — —

अहर्गण्यपक्ष्मदे न सर्वेषामावर्जनाधिकरणम् ।

अहर्गण्ये यस्मिन्नपच्छेदसदावर्त्तत कर्म्मपृथक्त्वात् ॥

५६ ॥

अहर्गणे यदा भवति किञ्चिद्दिवहनि उद्घातुः अपच्छेदः, तदा मन्देषः, किं कृत्स्नो अहर्गण आवर्त्तते, उत तदेव षडः ? इति । किं प्राप्तम् ? कृत्स्नोऽहर्गणः । कुतः ? । अपरैरहोभिः विना, तदा विगुणं भवति, तस्मात् गण एवावर्त्तते इति । एवं प्राप्ते त्रूपाः, यस्मिन् अपच्छेदः, तत् एव आवर्त्तते । कुतः ? । कर्म्मपृथक्त्वात्, पृथगेतानि कर्माणि न अन्यत् अहः अन्यस्य गुणभूतं, इष्टा इति च यागं परि-

समाप्तेति गम्यते, न साङ्गम् इति । यान्वहरन्तराणि
भाहायेन उपकरिष्टन्ति, विद्यत्त एव तानि । अतः
भाहायं करिष्टन्ति इति । तस्मात् तदेवावर्तेत । (६)
५ । २१ अ०) ।

इति श्रीगवरम्बामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पठस्याध्यः-
यस्य पञ्चमः पादः ।

— — —

षष्ठे अध्याये षष्ठः पादः ।

— — —

सर्वं समानकल्पानाम् सहाधिकाराधिकरणम् ।

**सन्निधातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा
यज्जेरन् ॥ १ ॥ (सि०)**

सत्राणि उदाहरणम्, सप्तदशावराः सत्रमासीरन् य
एवं विद्वांसः सत्रत्वासर्वं य एवं विद्वांसः सत्रम् उपयन्ति
इति । तत्र सन्देहः, किं समानकल्पानाम् भिन्नकल्पानाम्
च सहाधिकारः, उत समानकल्पानामेव ? इति । कं
पुनः समानकल्पाः ? । राजन्याचिद्यध्रुश्ववमिष्टवेन्यशुन-
कानाम् कर्गवकश्यपसङ्गृतीनाम् नाराण्यसो हितीयः प्रयाजः,
तनूनपात् इतरेषाम् । एवं केचित् नाराण्यपकल्पः, केचित्

तनूनपात्कल्पाः । तत्र किं तावत् प्राप्तम् ? सत्रिपाते बहु-
नाम् यजमानानाम् ये एव तुच्यकल्पाः, त एव सह सत-
मासीरन् । कुतः ? । अबैगुण्यात्, इतरथा यस्य कल्पो
नोपसंक्रियेत्; तस्य वैगुण्यं स्यात्, यथा प्रकृताविव विना
साहृद्येन, फलाभावः एवम् इहापि इति ।

वचनादा. शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥ (पूर्व)

वाश्च्छात् पक्षो विपरिवर्तते । न च, एतदस्ति, भिन्न-
कल्पानाम् अनधिकारः इति, तेऽप्यधिक्रियेन् । कुतः ? ।
अविशेषेण सर्वेषां यजमानानाम् प्राप्तिः । न च भिन्न-
कल्पानाम् प्रतिषेधः । ननु वैगुण्यं भिन्नकल्पानाम् । अत्र
उच्यते, वचनात्, सामान्यवचनेन भिन्नकल्पा अपि गृहीताः,
तत्र मिरोवत् वाधः स्यात्, यथा, पुरुषशीर्षम् उपदधाति
इतिवचनसामर्थ्यात् शब्दशिरसां स्यर्शनं स्मृतिविप्रतिषिद्धम्
अपि क्रियते, एवं इहापि । अथ वा आशिरवत्, यथा
ऋतपेये छृतव्रतां भवति इतिवचनात् व्रतदुहि निवृत्ता-
याम् अन्यामाशिरे गां कल्पयन्ति । एवम् एतदपि वचनात्
भविष्यति ।

न वाऽनारभ्य-वादत्वात् ॥ ३ ॥ (उत्तर)

नैतदस्ति, यदुक्तं, भिन्नकल्पानाम् अप्यधिकारः इति,
‘नमानकल्पाः एव अविक्रियेन् । कुतः ? । अबैगुण्यात् ।
अथ यदुक्तं, वचनात् वैगुण्येनापि सेत्यति इति । तत्र,
अनारभ्यवादत्वात्, तद्व वचनात् प्रकल्पते, यस्मिन्

अकल्प्यमाने वचनम् अनर्थकं भवति, यदि हि आरभ्य भिन्नकल्पान्, एतत् उच्चेत्, ततो वचनम् अनर्थकं भवति इति भिन्नकल्पानामपि सचमभ्युपगम्येत्, न तु आरभ्य भिन्नकल्पान्, एतत् उच्चते। समानकल्पेषु अर्थवत्ता अस्य वचनस्य भविष्यति। तस्मात् न भिन्नकल्पानाम् अधिकारः इति।

स्याङ्गा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत् ॥ ४ ॥ (आ०)

स्यात् वा भिन्नकल्पानाम् अधिकारः। कुतः? यज्ञार्थत्वात् कल्पस्य, वसिष्ठादीनाम् नाराशंसकल्पो यज्ञस्य माधकः। स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः, परकल्पेनापि सिद्धः सिद्धो भवति। यथा, यज्ञमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयत्ति इति यस्य कल्पचित् परिमाणेन सिद्धो यज्ञाऽन्येषामपि सिद्धो भवति। उच्चने, 'ननु प्रयाजस्य वाक्येन पुरुषसम्बन्धः, स च प्रकरणप्राप्तां यागार्थतां वाचि-
यते इति। न इति ब्रूमः, फलं हि तदा कल्पयितव्यम्। ननु इतरथाप्यदृष्टम् अवश्यं कल्पनीयम्। तत्र उच्चने, सत्यं कल्पनीयं, प्रमाणेन तु प्रयोगवचनैकवाक्येन, हितीये तु पञ्चे कल्पयित्वा शब्दं, रैनैकवाक्यता स्यात्। अथ उच्चेत्, क्वचित् समान्नातेन सहैकवाक्यता भविष्यति। तथापि अपकृतेन व्यञ्जितेन च कल्पयमाना प्रकृतकल्पनाया गुरु-
तरा स्यात्।

न, तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥ (आ० नि० १)

नैतदेवम्, तत्प्रधानत्वात्, पुरुषार्थो हि एव कल्पः।

कथम् ? । वसिष्ठादीनाम् नाराशंसो यज्ञाङ्गम् इति, यज्ञ
यस्य यज्ञाङ्गः, तेन सह फलदं कर्म तस्य भवति । तेनैवम्
अभिसम्बन्धः क्रियते, वसिष्ठानाम् नाराशंसेन सहितं कर्म
फलदं भवति इति ।

ओदुम्बर्या: परार्थत्वात्कपालवत् ॥ ६ ॥

(आ० नि० २)

अथ यदुपर्वण्टं, तथा ओदुम्बरी तथेह इति । पारा-
र्थम् ओदुम्बर्या:, यजमानो गुणत्वेन श्रूयते । ननु तत्रापि
प्रयोगवचनः पुरुषप्राधान्यं कुर्यात् । नैषदोषः, एकेनापि
यजमानेन सम्मिता च इयं सर्वेषां यजमानसम्मिता भवति,
न तु इह एकस्य संगटहीते सर्वेषां संगटहीतः । तस्मात्
ओदुम्बर्या: पारार्थम्, कपालवत्, यथा, पुरोडायकपालेन
तुषा उपवपत्ति इति परार्थकपालेन तुषा उपवस्थाः
इत्युपादीयते, एवमेतदपि इति ।

अन्येनापीति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

एवं चेत् भवान् पश्यति, यजमानेन सम्मानं, तत्
प्रयोजनं स्वेनान्येन वा यजमानेन इति, तथा प्रयोगान्तरे
यो यजमानः तेनापि सम्मानं प्राप्नोति ।

**नैकत्वात्स्य चानधिकारात् शब्दस्य चाविभक्त-
त्वात् ॥ ८ ॥** (आ० नि०)

अत उच्यते, न प्रयोगान्तरस्य यजमानः प्रसन्न्यते । न त् यजमानशब्दे कविदिगेषः, यतो यजमानशब्दात् अवस्था स्यात्, किं तहि, एकत्रस्य विवक्षितत्वात्, न हाभ्यां याजमानानि कर्त्तव्यानि इति न अन्य आनीयते । आह, अन्य एव तर्हि सर्वयाजमानेषु भवतु । नैवं, कामिनं हि अविकृत्य, साङ्गस्य यागस्य वचनम् । यजमानशब्दशाविभक्त इह औदुम्बर्याः सम्माने । तस्मात् न अन्यो भविष्यति ।

मन्त्रिपातान् निमित्तविधातः स्याहुहृदयंतरविभक्तशिष्टत्वात् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥६॥ (आ०)

तु गच्छः पक्षं व्यावर्त्यति । बहुषु यजमानेषु मन्त्रिपातात्, निमित्तविधातः स्यात् । कुतः ? । विभक्तशिष्टत्वात्, वसिष्ठनिर्वर्त्ये प्रयोगे नाराशंसा नैमित्तिकः । अन्यन्तम् तनूनपात् नैमित्तिकः, यत्र इदानीम् उभये कर्त्ताराः समहायेन, तत्र निर्वित्तिर्वेदनेन । तस्मात् न केवल कर्त्ता । न चेत् वासिष्ठः केवलः कर्त्ता, तस्मात् तविमित्तं तत्र न कर्त्तव्यम्, न च इतरनिमित्तम्, उभयोरप्यन्योन्येन विधातः, वृहद्रथन्तरवत्, तत् यथा, वृहद्रथन्तरं पृष्ठभवति इति न वृहत्याधनकं, न रथन्तरमाधनकम् इति, नैव तत्र वृहत् निमित्तं भवति, न रथन्तरं वा । एवम् इहापि इति ।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविधातः प्रतीयते स्वामित्वेनाभिसम्बन्धात् ॥१०॥ (आ० नि० १)

अपि वा इति पक्षं व्यावर्त्यति । कृत्स्नं प्रति केव-

लभ्य कर्त्तृत्वे न संयोगो भवति, तस्मात् अविवातः नैमित्तिकानाम् । कथम् पुनः कात्स्वर्गत् कर्त्तव्यत्वम् ? । स्वामित्वे नाभिसम्बन्धात्, कर्म प्रति स्वामित्वे न केवलानाम् वमिष्ठादीनामभिसम्बन्धो भवति, कर्म पुरुषाणाम् उपकारकं, तदि एकैकस्य शक्तोति फलं निर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् एकैकः कृतस्य कर्त्ता इति तत् नैमित्तिकं सर्वं प्राप्नोति । यत्रा, तुण्डमावे दीयताम् इति, यद्यपि सा तुण्ड-डपित्यर्थीर्माता, तथापि तस्ये दीयते । कात्स्वर्गत् हि तस्य सा माता भवति, न हि व्यामज्ज्वरं सावृत्वम् । तदत् इहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् अममानकल्पानाम् अनधिकारः ।

साम्बोः कर्मउद्घैकदेशेन संयोगे गुणत्वे नाभिसम्बन्धः तस्मात्तद् विवातः स्यात् ॥ ११ ॥

(आ० नि० २)

अथ यदुक्तं, हहद्रथन्तरवत् इति, तत्परिहरणीयम् । हहद्रथन्तरयोः साम्बोः नैमित्तिक कर्मउद्घैकदेशेन संयोगो भवति, तत्र हि उभयोः साधकत्वं, न एकस्य । स्तोत्रैकदेशेन तु तद् साम्बोः सम्बन्धः, न कृतस्वेन स्तोत्रेण, गुणत्वे न हि तत्र साम् शूद्यते, स्तोत्रं प्राधान्येन । तस्मात् तत्र विवातः स्यात् । (६६१ आ०) ।

भित्रकल्पयोरपि राज्ञः पुरोहितस्य च कुलाययज्ञः धिकाराधिकरणम् ।

वचनात् द्विसंघोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥

१२ ॥ (पू०)

इदं समामनन्ति, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यक्रामो
यजेयाताम् इति । तत्र सन्देहः, किं राज्ञो हौ पुरोहितो
यजेयातां, उत राजा च पुरोहितस्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
राज्ञो हौ पुरोहितौ इति । कुतः ? । पुरोहितशब्दात्
परं द्विवचनं श्रूयते, तच्छब्दवाच्यस्य द्वित्वं शक्तोति वदि
तुम् । पुरोहितस्य तच्छब्दवाच्यः शुत्यान् राजा । पुरो-
हितवचनः पुरोहितशब्दः । लक्षणाथा युगपदधिकरण-
दचनतायां हि तत् भवति । ननु एकस्य हौ पुरोहितौ न
स्तः, पुरोहितं हणीत इति हि उपादीयमानस्य विवित्तम्
एकत्वम् इति । उच्यते, वचनात् एतत् भविष्यति, किं हि
दचनं न कल्पयेत् ? एतेनैव कारणेन हौ भविष्यतः, यथा
वचनेन अञ्जनिना जुहोति इत्येकस्यैव हौ पाणी भवतः
यदपि सब्यो प्राप्तः तथापि इति ।

अर्थाभावात् नैवं स्यात् ॥ १३ ॥ (उ०)

तुशब्दात् पचो विपरिवर्तते । नैवं स्यात्, हौ पुरो-
हितौ इति । कुतः ? । अर्थाभावात्, नैवायम् अर्थोऽस्मि,
हौ पुरोहितौ इति, एकस्य राज्ञः एक एव पुरोहितः
सपादेयत्वेन हि श्रूयते, पुरोहितं करोति इति, एकत्वं
विवक्षितम् । ननु वचनात् इत्युक्तम् । उच्यते, न तु

वचनात् एतत् शक्यं, संस्कारनिमित्तत्वात् पुरीहितशब्दस्य,
क्रियमाणोऽपि न पुरीहितः खात् ।

अर्थानां विभक्तत्वात् न तच्छ्रुतेन

सम्बन्धः ॥ १४ ॥ (य०)

अर्थानां विभक्तत्वं शूयति, तेजःसंस्तवो ब्रह्मणस्य,
बीर्यमस्तवो राजन्यस्य । ताभ्यां वर्णाभ्यां तेन तेन फलेन
सम्बन्धोऽनृद्यते । तस्मात् अपि न हौ पुरीहितो इति ।

पाणः प्रत्यङ्गभावादसम्बन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

(आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, एतम्भात् एव कारणात् एकस्यैव पुरुषस्य
हौ पाणी भवतः इति । युक्ते तत्र, पाणः प्रत्यङ्गभूतत्वात्,
अङ्गलिं प्रत्यङ्गभूता दक्षिणस्य पाणः सव्यः पाणिः, तेन
विना अङ्गलिरेव न भवति, न हि वाभ्यां दक्षिणाभ्याम्
अङ्गलिः इति उच्यते, तस्मात् राजा च पुरीहितश्च खात् ।
ननु तत्र राजपुरीहितश्च राजपुरीहितश्च राजपुरीहितो
यजैयाताम् इति । उच्यते, न तौ सायुज्यकामौ भवतः, स
राजा पुरीहितेन सहैककार्यो भवति, न तु पुरीहितः
पुरीहितेन । उभावपि तौ हि राजानम् अभिचरन्तौ पुरी-
हितौ इन्द्र्युच्यते, न हि ताविच्छन्तौ, संस्कारशब्दो हि पुरी-
हितः इति । ननु लक्षणा भवति भवत्यक्ते । उच्यते, शुद्ध-
भावे लक्षणायापि व्यतहारो भवति, यथा, अग्नौ तिष्ठन्ते

तिष्ठति इति । तस्मात् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ
इति ॥ (६ । ६ । २ अ०) ॥

—०—

स्वं ब्राह्मणमावस्याधिकाराधिकरणम् ।

सत्राणि सर्ववर्णनामविशेषात् ॥ १६ ॥ (पृ०)

इह सत्राणि उदाहरणम् । य एवं विद्वांसः सत्रमासते,
य एवं विद्वांसः सत्रम् उपयन्ति इति । तत्र सन्देहः, किं
सत्राणि चयाणामपि वर्णनाम्, उत ब्राह्मणानाम् एव
इति । किं प्राप्तम् ? सत्राणि सर्ववर्णनाम् भवेयः इति ।
कस्मात् ? । अविशेषात्, न हि कविद्विशेष आश्रीयते,
अमीषां वर्णनाम् सत्राणि भवन्ति, अमीषां न इति ।
तस्मात् चयाणामपि वर्णनाम् अधिकारः इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ १७ ॥ (य०)

इतश्च पश्यामः, चयाणाम् सत्राणि इति । कुतः ? ।
लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति ? । एवम् आह, वाहं-
हिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्ममाप्नु कुर्यात्, पार्थुरश्यं राजन्यस्य
रायोवाजीयं वैश्यस्य इति हात्प्राप्नु भवति वचनं ब्रह्म
सामविधानपरम्, तस्मिन् राजन्यवैश्यानाम् दर्शनं भवति ।
तस्मात् अपि सर्ववर्णनाम् अधिकारः इति ।

ब्राह्मणानां वितरोरात्मिंज्याभावात् ॥ १८ ॥

(सि०)

वाग्वदः पञ्चं व्यावर्त्तयति । न च एतदस्ति, त्रिशाणा-
मपि वर्णनाम् इति । किं तर्हि ? ब्राह्मणानाम् एव
स्यात् । कुतः ? । इतरयोरात्मिक्याभावात्, इतरयोर्हि-
वर्णयोरात्मवैश्ययोः । आत्मिक्यं प्रतिषिद्धम् । स्वयमेव
आत्मिक्येन च विना विगुणत्वम् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव
स्यात् ।

वचनादिति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, राजन्यवैश्यद्वैगुण्यमापद्यते इति ।
वचनात् यज्ञमानाः सत्त्वः कृत्विज्ञो भविष्यन्ति, ये यज-
मानास्ते कृत्विजः इति । के पुनर्यज्ञमानाः ? । ये तत्र
फलं कामयमानाः सत्रकर्मणि प्रबुद्धास्ते राजन्या अपि
वैश्या अपि, तेषाम् कृत्विक्कर्मं विधीयते । तत्र एतत्
स्यात् येषाम् आत्मिक्यं शक्यं कर्त्तुम्, तेषामेव तत्
ब्राह्मणानाम् । प्रतिषिद्धं हि राजन्यवैश्यानां, न तं पापम्
इदम् आत्मिक्यविधानमिति । नैतदेवं, यथैव ब्राह्मणानां
यज्ञमानानामप्राप्तं वचनविधानात् भवति, एवम् अब्रा-
ह्मणानामपि यज्ञमानानां वचनप्राप्ताख्यादेव भवितुमर्हतः
इति । तस्मात् आत्मिक्यसंस्कृता राजन्यवैश्या अपि सत्र-
मासीरन् इति ।

न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम् । स्वामित्वम् अतेन वचनेन विधीयते, एव
कामाः सत्रमासीरन् इति विधीयते, न आत्मिक्यम् । अय-
ये यज्ञमानास्ते कृत्विजः इत्यनेन वचनेन विहितम्

आत्मिज्यम् इति । उच्चते, तदपि न । कथम् ? । न अचैषा वचनव्यक्तिः, ये यजमानाः इत्युहोशपदं, ऋत्विजः इति विधेयपदं, तथा हि सति आत्मिज्यमेष्टम् यजमान-संस्कारकं विधीयेत, नं यजमाना आत्मिज्यस्य अङ्गम् । तत्र प्राकृतार्थता नैषाम् आत्मिज्यानां स्यात्, संस्कारस्य अट्टः कल्पेत । स च यजमानविषयः इति पुनरट्टम् । तस्मात् न यजमानानां सताम् आत्मिज्याः पदार्थाः विधीयन्ते, किञ्चिह्नि ? आत्मिजानाम् पदार्थानाम् अनन्यकर्णकता । एषा च वचनव्यक्तिः, ऋत्विज इत्युहोशपदम्, ते इति विधीयते, ये यजमानास्त एव ऋत्विजो भवन्ति, न अन्येष्ट त, आत्मिजेषु पदार्थेषु यजमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते, प्रत्याक्षानात्, अन्ये निवर्त्तन्ते । एवं सति प्राकृत-प्रयोजना एव आत्मिजाः पदार्थाः । न यजमानसंस्क. रः अट्टष्टा विधीयते इति । यजमानकर्णकल्पमायामप्येषाम् अट्टम् इति यदि कल्पेत । तत्र ब्रूमः, इतरस्मिन् अपि पञ्च यजमानविषयः सोऽट्टः संस्कारः इति अवश्यं कल्पनीयम्, यस्तु उभयोः पञ्चयोर्हैषः न तमेकस्याद्यो भवति ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

(आ०)

गार्हपते पदार्थे राजन्यवैश्यो भविष्यतः, न च, तत्र आत्मिजप्रयोजनम् । तस्मात् अविप्रतिषेधः तेषाम् इति ।

न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

न चैतदस्ति, गार्हपते वा पदार्थे राजन्यवैश्यो इति,

कल्पविरोधी हि स्यात्, यजमानचमसः सौममय एकेषां,
फलमयचमस एकेषाम् तथा, ब्रह्मसाम वाहैङ्गिरं ब्राह्मणा-
नाम्, पार्थरश्मं राजन्यानाम्, रायोवाजीयं वैश्यानाम् ।
तस्मात् गाहैपते निवेशः इत्येतदपि नास्ति ।

सामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥
(आ० नि०)

अथ यदुक्तं, लिङ्गदर्शनात् इति, तत्परिहर्त्त्वम् ।
अत्र उच्यते, अहीनमेव सत्रशब्देन वक्ष्यति, यतः स्वामित्व-
सूत्खिजां विधीयते । अत ऋत्विजां स्वामित्वात् राजन्य-
वैश्यानां सत्रं न अवकल्पते इति । तस्मात् अहीने लिङ्ग-
दर्शनम् । (६।६।३ अ०) ।

— — —

मवे विश्वामिदत्समानकल्पयानामेवाधिकरणम् ।

वासिष्ठानाम् वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

(१ पू०)

एतत् समधिगतं ब्राह्मणानामेव सत्रं, न राजन्यवैश्या-
नाम् इति । अथ इदानीम् इदं सन्दिधं, किं सर्वेषां
ब्राह्मणानाम्, उत वासिष्ठानां स, उत भगुशुनकवसिष्ठान्
वर्जयित्वा प्रन्येषाम्? इति । किं प्राप्तम्? सर्वेषाम् अदि-
शेषात्, न हि कश्चिदिशेष आश्रीयतेऽमीषां ब्राह्मणानां
सत्रम्, पमीषां न इति । तस्मात् सर्वेषाम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वासिष्ठानाम् ब्रह्मत्वस्य नियमात्,

वासिष्ठानां सत्रं स्यात्, न अन्येषाम् । कुतः ? । ब्रह्मत्वस्य
नियमो भवति, वासिष्ठो ब्रह्मा भवति इत्यतो वासिष्ठानां,
तत्त्वमानकल्पानां च सत्रं स्यात् इति ।

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥ (२४ प०)

सर्वेषां वा सत्रं स्यात्, अविशेषात् । ननु वासिष्ठो
ब्रह्मा इत्यच्यते । न इति आह, पुनः प्रतिसूयते, य एव
कथन स्तोमभागमधीयीत स एव ब्रह्मा भवेत् इति ।
वासिष्ठोपदेशः इदानीं किमर्थः ? इति चेत् । स्तोमभाग-
प्रशंसार्थः, स्तोमभागान् अधीशानोऽवासिष्ठोऽपि वासिष्ठ-
कार्यं समर्थः कर्तुम् इति ।

**विष्वामित्रस्य हौवनियमात् भृगुशुनकवसिष्ठा-
नाम् अनधिकारः ॥ २६ ॥ (५०)**

भृगवादीनाम् अनधिकारः स्यात् । कुतः ? । वैखामि-
त्रस्य हौवं नियम्यते, विष्वामित्रो हौता भवति इति ।
तत्त्वात् वैखामित्राणाम्, तैष समानकल्पानाम् अधिकारः
इति ॥ (६।६।४ अ०) ॥

—१०—

सर्वं आहिताग्रीरेव विकाराधिकरणम् ।

विष्वारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥
(प०)

सत्राख्येव उदाहरणम्, य एवं विद्वांसः सत्रमासर्वं, य

एवं विद्वांसः सत्त्वम् उपर्यन्ति इति । तेषु सन्देहः, किं
मान्मोनामनम्नीनाच्च तानि भवति, उत साम्नीनामेव ?
इति । किं प्राप्तम् ? साम्नीनामनम्नीनाच्च । कुतः ? ।
विहारस्य प्रभुत्वात्, प्रभवति हि परकीयोऽपि विहारः
सर्वेषाम् उपकर्त्तुम्, कर्तव्या हि तेन सिद्धति इति स
गदीयेन तदीयेन वा सिद्धिमुपैति । तस्मात् अनम्नीनामपि
भवितुमर्हति इति ।

सारस्वते च दर्शनात् ॥ २८ ॥ (यु० १)

सारस्वते च सत्रे भवति दर्शनं, पश्चरथैर्वा एते स्वर्गे
लोकं यन्ति, येऽनाहिताम्नयः सत्रमासते इति, अनाहिता-
म्नीनां सत्रं दर्शयति । तस्मात् अपि सर्वेषाम् ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ २९ ॥ (यु० २) ॥

प्रायश्चित्तं विधीयते, अम्बये विविचयेऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपेत् यस्याहिताम्नेः अन्यैरन्विभिः अम्नयः संस्कृ-
ज्ञे रन् इति, संसर्गेऽम्नीनाम् प्रायश्चित्तं दर्शयति, स एवं
स्यात् अनाहितैः, नात्यथा । तस्मादप्यनम्नीनां सत्राणि
इति ।

साम्नोनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

साम्नीनाम् वा सत्राणि, न अनम्नोनाम् । कस्मात् ? ।
इष्टिपूर्वत्वात्, इष्टिपूर्वत्वं सोमानामान्नातं, दर्शपूर्णमासौ
इष्ट्वा सोमेन यजेत् इति ज्योतिष्ठोमस्य इष्टिपूर्वत्वम्, तच्चो-

दक्षपरम्परया सत्राणि प्रति प्राप्तम् । तस्मात् अनंगीनां
तानि भवेयुः इति ।

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १)

स्वार्थेन च अग्नयः प्रयुक्ताः । कथम् ? ! उपयहविशे-
षात्, उपयहविशेषो हि भवति, अग्नीनादधीत इति ।
तस्मात् अन्यस्य अग्निभिः अन्यस्य न सिद्धिः, यद्यपि क्रत्वश्च
अग्नयः इति ।

सत्त्विवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु० २)

सावित्राणि होष्यन्तः सत्त्विवपेन् इति तेनापि
साग्नयः सत्राण्युपासते इति गम्यते । एवं लिङ्गपरिहारी
अशिष्टेऽधिकरणेऽन्यच्छिन्त्यते । (६।६।५ अ०)।

— — —

जुह्वादीनां साधारण्याधिकरणम् ।

**जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात्सन्देहे यथाकामी
प्रतीयेत ॥ ३३ ॥ (प० ०)**

किं जुह्वादीनि पात्राणि कस्यचित् एव यजमानस्य,
उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः, उत अन्यानि साधारणानि
कर्त्तव्यानि ? । किं प्राप्तम् ? यस्य कस्यचित् एव यजमानस्य
उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः । कुतः ? । न हि स्वं पात्रं यज-
मानः प्रयुक्ते, स्वेन पात्रेण प्रयोगः कर्त्तव्यः इति ।
तस्मात् परकीयपात्रैः अन्ये यजिरन् इति ।

अपि वान्यानि पाचाणि साधारणानि कुर्वीरन्
विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः । नैतदेवं, अन्यानि हि
पाचाणि साधारणानि कर्तव्यानि । कस्मात् ? । विप्रति-
षेधात्, विप्रतिषेधो भवति, कदाचित्सानि पाचाणि उपा-
न्तानि भवेत्, अथ मरणं कस्यचित् यजमानस्य आपद्येत,
तत्र विप्रतिषेधः स्यात्, आहिताग्निमग्निभिर्दहस्ति यज्ञ-
पाचैव इति यदि तं तैर्दैयुः, इतरेषां यज्ञो विरुद्धेत ।
अथ तैर्यज्ञं समापयेत् इतरस्य शरीरसंस्काराः परिलुप्तेरन्,
अन्येषु पुनः साधारणेषु उपादीयमानेषु ने किञ्चित् अपि
विरुद्धेत । तस्मात् तथा कार्यम् इति ।

प्रायश्चित्तमायदि स्यात् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

अथ इदानीं पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य परिहार उच्यते, प्राय-
श्चित्तम् अस्त्रात्मके परिकल्पितते । कथम् ? । अरण्ये
कान्तारे गच्छतां स्थितानां वा इस्युभयात् श्वापदभयात्
वा चासे जाते दावाग्निना वा संस्कृतेरन्, मिथो वास-
विषयः प्रायश्चित्तस्य भविष्यति इति । (६ । ६ । ६ अ०) ।

विहतसप्तदशसामधेनोषु वर्णव्याधिकाराधिकरणम् ।

पुरुषकल्पेन् वा विकृतौ कार्ट्तनियमः स्वाद्यज्ञस्य
तद्गुणत्वादभावादितरान् प्रत्येकाद्यन्नधि-
कारः स्यात् ॥ ३६ ॥ (पू०)

अध्वरकल्पा उदाहरणम्, आग्रयणेष्टः पश्च इत्येवं-
लक्षणकानि कर्माणि, येषु सप्तदश सामिधेन्यः । तेषु
मन्त्रे हः, किं द्रव्याणामपि वर्णनामेभिः कर्मभिरधिकारः,
उत वैश्यस्यैव ? इति । किं प्राप्तम् ? एतस्यां विज्ञातौ पुरुष-
कल्पेन कर्ता विद्यम्येत । कुतः ? । यज्ञोऽथमध्वरकल्पादिः,
एतस्फुग्यगुणकः, इयं च सङ्गा वैश्यस्य उक्ता, तेन वैश्य
एव एतत् कर्म कृत्स्नं कर्तुं समर्थः । सप्तदशगुणकमेतत्
कर्म, नच साप्तदशम् अवैश्येन क्रियमाणम् असाधुः ।
इतरात् प्रति हि तज्ज्ञोद्यते, तेन यजेतं इत्यसामर्थ्यात्
ब्राह्मणक्षमियत् न अधिकरिष्यति इति ।

लिङ्गाच्चेज्याविशेषयत् ॥ ३७ ॥ (यु०)

लिङ्गं च भवति यथा वैश्यस्य साप्तदशम् इति, सप्त-
दशो वैश्यः इति, तेन वैश्यस्य राप्तदशम् अतो वैश्यस्य
एवज्ञातीयकानि कर्माणि, यथा इज्याविशेषा वैश्यस्य
भवति, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति, वैश्यसम्बन्धात् ।
एवं साप्तदशं तस्यैव इति ।

न वा संयोगपृथक्त्वाद्गण्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता

हि चोदना ॥ ३८ ॥ (सि०)

न चेत्तदस्ति, पृथगेतौ संयोगौ, एवं वाक्यं सप्तदश
वैश्यस्य अनुब्रूयात् इति वाक्याल्लरम् अध्वरकल्पादिषु
सप्तदशानुब्रूयात् इति, स च गुणः इज्याप्रधानो भवति, न
इज्या गुणार्थाः । किम् अतः ? । यद्येवं यच्च इज्या, तच्च

तद्गुणेन भवितव्यं, न यत्र गुणः, तत्र इज्ज्या, वैश्यस्य
गुणानुरोधेन इज्ज्यापि । चयाणां वर्णनाम् इज्ज्या, सा तत्र
गुणम् आकाङ्क्षति इति । अपि च इज्ज्या गुणभूतस्य अपरा
चोदना, न सा वैश्यसंयुक्ता, सा तु अवैश्यकं गुणं प्रत्याय-
यति । प्रथमं सवैश्यकम् इति चेत् । न, वैश्यस्य प्रधानत्वात्,
प्रधानभूतस्तत्र वैश्यः श्रूयते । तस्मात् सर्वाधिकारः ।

इज्ज्यायां तद्गुणत्वाधिशेषेण नियम्येत ॥३८॥(य०)

अथ यदुक्तं, वैश्यस्तीमि यथा, तथेहापि इति । युक्तं
तत्र, इज्ज्या वैश्यस्य श्रूयते, तत्र वाचनिकेनैव विशेषेण
नियम्येत । तस्मात् तत्र अदोषः इति । (६ । ६ । ७ अ०)

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मोमांसाभाष्टे षष्ठ्यां-
धायस्य षष्ठः पादः ।

षष्ठे अध्याये सप्तमः पादः ।

विश्वजिति पितादौनामदैयत्वाधिकरणम् ।

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥ (प०)

इहमामनन्ति विश्वजिति, सर्वस्वद्दाति इति । तत्र

सब्देहः, किं यावत् किञ्चित् स्वशब्देन उच्चते, यथा माता पिता इत्येवमाद्यपि सर्वं देयम्. उत यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दस्तदेव देयम्? इति । किं प्राप्तम्? अविशेषात्, माता पिता इत्येवमाद्यपि दातव्यम् । ननु दानम् इत्युच्चते स्वत्वनिवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च, तत्र पित्रादीनाम् अशक्यं स्वत्वं निवर्त्तयितुम्, न हि कथंचित् पिता न पिता भवति । उच्चते, सत्यं न असौ न पिता भवति, शक्यते तु परविधेयः कर्तुम्, परस्वत्वापादनं च दानं अर्थाच्च स्वत्वागः । तस्मात् सर्वं देयम् इति ।

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥२॥(सि०)

याशब्देन पक्षो विपरिवर्तते । यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयं न इतरत् । कस्मात्? । प्रभुत्वयोगिनः अक्षयत्वात्, इतरस्य च अशक्यत्वात्, न हि पित्रादीनां शक्यते स्वत्वं परित्यक्तुम् ।

ननु च उक्तं परविधेयीकरणं तस्य शक्यम् इति । उच्चते, प्रभुत्वयोगिनः स्वस्य अत्र दीयमानस्य सर्वत्वम् उच्चते, न अप्रभुत्वयोगिनः स्वस्य दानं, न च एतद्ब्राह्मणं, यत् पित्रादीनां परिचारकत्वम् । यस्य चैतत् न्यायम् अपि भवेत्, स दद्यांदपि । अत्र आह, ननु यत्र स्वशब्दो वर्तते, तद्देशम् इत्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते । तस्मात् तान् प्रति प्रभुत्वाय अृतिं वाधित्वापि यतितव्यम् इति । अत्र उच्चते, स्वशब्दोऽयमाक्षीयधन-ज्ञातीनां प्रत्येकं वाचको न समुदायस्य, तत्र आक्षीये सर्वतायां कृतायां कृते शास्त्रार्थे

न अग्रक्षेषु ज्ञातिषु सर्वता कल्पनीया, नापि स्मृतिर्बाधि-
तथा । अपि च गवादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तो
सत्यामवश्यम् आत्मीयगता सर्वता उपादेया, तस्याच्च
उपात्तायां छतः शास्त्रार्थः इति ज्ञातीनाम् उपादाने न
किञ्चिंत कारणमस्ति, तस्मात् न पित्रादशो देयाः । तस्मात्
यत्र एव प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं, तदेव देयम् इति । (६।७।१३०)

विश्वजिति पृथिव्या अदेवताविकरणम् ।

न भूमिः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अचैव सर्वदाने संशयः, किं भूमिर्देया, न ? इति ।
का पुनर्भूमिः अत्राभिरेता ? । यदेतन्मृदारब्धं द्रव्यान्तरं
पृथिवीगोलकं, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा ।

तत्र किं प्राप्तम् ? अविशेषादेया, प्रभुत्वसम्बन्धे न हि
तत्र स्वशब्दो वर्तते, शक्यते च मानसेन व्यापारेण स्वस्य
स्वता निवर्त्यितुम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, न भूमिर्देया
इति । कुतः ? । क्षेत्राणाम् ईश्यितारी मनुष्या दृश्यन्ते, न
क्षत्स्वस्य पृथिवीगोलकस्य इति ।

आह, य इदानीं सार्वभौमः, स तर्हि दास्ति । सोऽपि
न इति ब्रूमः । कुतः ? । यावता भौगेन सार्वभौमो भूमि-
रीष्टे, तावता अत्योऽपि, न तत्र कस्तिविशेषः, सार्वभौम-
त्वेऽस्य त्वेतदधिकं, यत्, असौ पृथिव्यां सञ्चूतानां व्रीज्ञा-
दीनां रक्षणेन तिविष्टस्य कस्यचित् भागस्य ईष्टे, न भूमि:,

तविविष्टाच्च वे मनुषाः, तैरन्यत् सर्वप्राणिनाम् धारण-
विक्रमणादि यत् भूमिकृतं, तचेश्चिलं प्रति न कथिहि-
शेषः । तस्मात् न भूमिर्देया । (६।७।२ अ०)

—०—

विश्वजिति अश्वादीनामदेयताधिकरणम् ।

अकार्यत्वाच्च तंतः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः किम् अश्वादयो देयाः, नं ?
इति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य विहितत्वात्, देया अश्वाः
इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, यस्य च दानम् अकार्यं, तच्च न
देयम्, यथा अश्वानाम् । तेषां हि दानम् अकार्यम् । एष
हि विशेषः अश्वानाम्, अन्येभ्यो द्रव्येभ्यः, यत् एषां दानं
प्रतिष्ठिते, न केसरिणी ददाति न उभयतोदतः प्रति-
गृह्णाति इति विश्वजिति एव समाक्षायते । तस्मात् न
अश्वा देयाः इति । (६।१०।३ अ०) ।

— —

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वश्वानाम् दानाधिकरणम् ।

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः सर्वसं ददाति इति, किम् अर्जी-
यित्वा उपकरणानि यावत्ति मनुष्यसंयावन्ति च शक्तोति
उपार्जयितुम्, सर्वाणि तानि दद्यात् क्षतभाण्डादीनि, उत
यान्येव अस्य विद्यन्ते, तानि सर्वाणि देयानि, न अविद्य-

मानानि कर्त्तव्यानि ? इति । कुतः संशयः ? । उभयथा वचनव्यक्तिः सभवात्, यदि वा एवं वचनं व्यज्यते, यानि सर्वाणि स्वानि, कानि तानि ? यानि पुरुषस्य उपकारकाणि शब्दनादीनि, तानि सर्वाणि दद्यात् इति विधीयते, यद्या यानि स्वानि पुरुषस्य दाने शक्यानि, तानि सर्वाणि इति सर्वत्वं विधीयते । यदि दानं विधीयते, ततोऽप्राप्तदानानाम् कृतभाण्डकानामपि दानम् । अथ सर्वता विधीयते, ततो विद्यमानानामेव ।

किं तावत् प्राप्तम् ? कृतभाण्डकानि देयानि इति, तथा दानविधाने श्रुतिः अनुगृह्णते, इतरथा वाक्यं । तयोश्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् कृतभाण्डकानि देयानि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, नित्यत्वाच्च अनित्यैर्नास्ति सम्बन्धः, चश्चन्दोऽन्वादेष्ये, न अश्वा दातव्याः इत्युक्तं कृतभाण्डकानि च न देयानि इति । नित्यं हि विश्वजिति दानं चोदकेन प्राप्तम् अनूद्यते, अनित्यानि च कृतभाण्डकाति, न शक्यानि सर्वाणि विश्वजिति क्रियमाणे उपसंहर्तुम् । तत्र कृतभाण्डकानाम् केषाच्चित् उत्पत्तिं विश्वजिति दानं प्रतीच्छेत, नैमित्तिकं तत् स्यात्, न नित्यं, नित्यवच्च तत् चोदकेन विधीयते, न निमित्तसंयोगेन । तस्मात् अवश्यमितदभ्युपगत्व्यं, साक्ष्यं देयानाम् प्राप्तानाम् विधीयते इति, शुद्ध्यसम्भवे च वाक्यार्थी यहीतत्र एव भवति, तस्मात् न कृतभाण्डकानि दातव्यानि । (६ । ७ । ४ अ०)

विश्वजिति धर्मार्थसंबक्षदस्यादियताधिकरणम् ।

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

विश्वजित्येव सन्दिष्टते, किं परिचारकः शूद्रो देयः, न ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य स्वस्य विहितत्वादेयः इति एवं प्राप्ते ब्रूमः, शूद्रश्च न देयः इत्यन्वादेशः । कुतः ? । धर्मशास्त्रत्वात्, धर्मशास्त्रोपनतत्वात् तस्य, एवम् असौ तस्यै चेष्टयिकाय उपनत इमं शुशूष्माणो धर्मेण सभ्यत्वाते इति, सोऽन्यम्यै हीयमाणो न इच्छेदपि, न च अनिच्छतः तस्य स प्रभवति, न च बलात् स्वीकर्त्याः, यस्त्वन्यादेन स्वीकुर्यात्, स दद्यादपि । धर्मोपनतमाचेष्टतु न शक्यो दातुम् । (६।७।५ अ०) ।

— — —

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानामेव सर्वस्वानाम् दियताधिकरणम् ।

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्पतीयेत तदान- संयोगात् ॥ ७ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः, किं प्राग्दक्षिणाकालात्, विद्यमानं नियोगतो दक्षिणाकाले निधातव्यम्, जहौ च दक्षिणाकालात् अविष्ट अनागतमपि दक्षिणाकाले देयम् । उत यदेव दक्षिणाकाले विद्यते, तदेव देयम् ? इति । किं प्राप्तम् ? यस्त्रापि प्रागृहौ च स्वता, तदपि देयं स्वमावस्य दानविधानात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, दक्षिणाकाले

यत् स्वं विद्यते, तत् एव देयं, न यत् प्रागृही च कुतः ? ।
स्वस्य यच्च दानम् अनूद्य साकल्यं विधीयते, तच्च दानं
दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात् तस्मिन्नेव काञ्जेनूद्यते । तस्मात्
दक्षिणाकाल एव विद्यमानं देयम् इति । (६.७.६८०) ।

विश्वजिति दक्षिणादानोऽराहानामनुष्ठानाधिकरणम् ।

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात् कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥
८ ॥ (१म पू०)

तस्मिन्नेव विश्वजिति सन्देहः, किं दक्षिणाकाले एव
विश्वजित् उत्स्थित्यः, उत न सर्वं दातव्यं, परिसमा-
पनीयः ? इति । किं प्राप्तम् ? उत्स्थित्यः इति । कुतः ? ।
अशेषत्वात् । कथम् अशेषता ? । विश्वजिति सर्वस्वं
ददाति इति, न च शक्यम् अन्तरेण द्रव्यं, परिसमापयि-
तुम् । तस्मात् तदन्तः स्यात् ।

अपि वा शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥
९ ॥ (२य पू०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः । शेषकर्म स्यात्, न
सर्वस्वं दक्षिणाकाले देयं, यावता तत् कर्म परिसमाप्यते,
तावत् शेषयितव्यम् । कुतः ? । क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्,
क्रतोः परिसमाप्ति प्रत्यक्षशिष्टा, विश्वजिता यजेत इति
विश्वजितम् उपक्रम्य, परिसमापयेत् इत्यर्थः । परिसमा-

पर्यता यत् ग्रहते दातुम्, तावत् सर्वम् इत्यर्थः । तस्मात्
न तदन्तम् उत्स्थित्यम् इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥ (यु०)

एवच्च कृत्वा अन्यार्थदर्शनम् उपपद्यते, अवभूतादुदेत्य
वक्त्वचमाच्छादयति इति शेषे सति अवकल्यते ।

अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म स्यात् ॥ ११ ॥

(आ०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्यति । एतत् समञ्जसाभूतं, यत्
अशेषं प्रदीयते इति, एवं सर्वसं ददाति इति शब्दः उप-
पदो भवति इति । यत् प्रत्यक्षा समाप्तिः इति तत्र ब्रूमः,
आदानेन शेषकर्म भविष्यति इति । हच्चते,

नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

आदानं लवनित्यं, नित्यं च शेषकर्म न हि तयोः
सम्बन्धोऽवकल्यते । तस्मात् शेषयितव्यं किञ्चित् इति ।

**दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्येन संयोगस्तस्माद्-
विरोधः स्यात् ॥ १३ ॥ (सि०)**

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्यति, नैतदस्ति, किञ्चित् शेषयि-
तव्यम् इति । दीक्षासु तु विनिर्देशो भवति, प्रकृतौ एव
ज्योतिष्ठोमि । स इह चोदकेन प्राप्तः, इदं क्रत्यर्थम् इदं
भक्षार्थम्, इदम् आनन्दाय इति, तदिह यत् आनन्दाय

दातव्यं, तस्य प्रयं विकारः सर्वता नाम । कुत एतत् ? ।
यतः स्वं ददाति इत्यनूद्यते, सर्वता एव विधीयते तेन, न
अदातव्यस्य दानं विधीयते, न च भक्ष्यार्थं क्रत्वर्थं च
दातव्यम् । तस्मात् अविरोधो भविष्यति इति । (इ.७।
३ अ०) ।

अहर्गण्ये इपि विश्वजिति सर्वस्य दानाधिकरणम् ।

अहर्गणे च तद्भर्त्यात् सर्वेषामविशेषात् ॥

१४ ॥(सि०)

अस्ति अहर्गणः अष्टरात्रः, अथ एतस्य अष्टरात्रस्य
विश्वजिदभिजितौ एकाहावभितः, उभयतो ज्योतिर्मध्ये
षड्हः, पशुकामो हि एतेन यजेत इति । तत्र सन्देहः,
किम् अहर्गणस्यस्यापि सर्वस्त्रमेव दक्षिणा स्यात्, आहो
द्वादशं शतम् ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्त्रम् । कुतः ? ।
सर्वेषां विश्वजिताम् अविशेषात्, य एव प्रकृतौ विश्वजितौ
धर्माः, स एव चास्य चोदकैन भविष्यति । तस्मात् सर्वस्त्रं
देयम् इति ।

द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥ (पू०)

द्वादशशतं वा देयम् इति । प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं,
ज्योतिष्ठोमश्च प्रकृतिः, तत्र धर्मा विहिताः, न विश्वजिति
कृत्वाः प्रतीयन्ते । तस्मात् द्वादशशतम् अत्र देयम् इति ।

अतङ्गुणत्वात् नैव स्यात् ॥ १६ ॥ (उ०)

तु यद्दः पचं व्यावर्तयति । नैव भवितुमहेति ।
कुतः ? । नैव यतो विश्वजितो गुणो हादशशतम् । नाम-
धेयेन हि पच धर्मयहशतम् । तत्कात् विश्वजितो भविष्यति,
न ज्योतिष्ठोमात् इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ १७ ॥ (य०)

लिङ्गं खल्पि दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? इति ।
एव माह, हीयते वा एष पशुभिर्यौ विश्वजिति सर्वे न
ददाति इति नियतं सर्वस्वदानं दर्शयति अहर्गणे ।
(६।७।८ अ०) ।

विश्वजिति हादशशतम् न धनस्यानाधिकः राधिकरणम् ।

विकारः सद्गुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥ (प०)

विश्वजिति सर्वस्वं ददाति इति । तत्र एषोऽर्थः सं-
शयिकः, किं यस्य हादशशतम्, अधिकम्, जनं वा वि-
द्यते, तत्कापि विश्वजिता अविकारः, उत यस्य सकल-
मधिकं वा तस्यैव ? इति । किं प्राप्तम् ? विकारः सद्गु-
भयतोऽविशेषात्, न विशेषः कश्चिदाश्रीयते, यस्य हादश-
शतम् अधिकम्, जनं वा अस्ति इति । तत्कात् सर्वस्य
विश्वजिता अधिकारः इति ।

अधिकां वा प्रतिप्रसवात् ॥ १९ ॥ (सि०)

न चेतदस्ति, सर्वस्य विश्वजिता अधिकारः इति ।
कस्य तर्हि ? यस्य हादशशतमस्ति, अधिकं वा इति ।
कुतः ? । प्रतिप्रसवात्, प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्ठोमे सर्वस्य
उच्चते, हादशशतं विधाय आह, एतावता वाव ऋत्विज
आनेग्या अपि वा सर्वस्ये न इति, यदि एतावता नेच्छेयुः,
सर्वस्ये नाप्यानमयितव्याः इति । तद्यदि हादशेन शतेन न
इच्छन्ति, न इच्छन्तिरां ततो व्यूनेन । तस्मात् हादश-
शतं ज्योतिष्ठोमे । यहा सर्वस्यं, तदिह उभयमपि प्राप्तं,
तत्र एकः पञ्चो नियम्यते, सर्वस्यं देयम् इति । स एष न
विधिः, प्राप्तत्वात् । अनियतप्राप्तस्तु नियम्यते, स चेत् नि-
यम्यते, यादृशसदृश, तादृश एव इह । तत्र च हादशशतम्
अधिकं वा सर्वस्यम् । इहापि तद्देव । तस्मात् न व्यून-
धनस्य अधिकारः इति ।

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥ २० ॥ (य०)

चश्चदेन अन्वाच्यः । इतस्य अधिकं सर्वस्यं, अधिके हि
दीयमाने तद्मत्तर्गतत्वात् हादशशतमपि दत्तं भवति,
पादवत्, यथा, कार्षपणे दीयमाने पादोऽपि दत्तो
भवति, एवम् इहापि इति । (६।७।८ अ०) ।

आधानेऽपरिमितं देयमित्यनेन सहान्तरविधानाधिकारणम् ।

अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेधस्तत्त्वात् ॥ २१ ॥ (प०)

आधाने श्रूयते, एका देया षड् देयाः हादश देयाश्चतु-
विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयं अपरिमितं देयम्
इति । तत्र सन्देहः, किं, यत् परिमितम् एका देया
इत्येवमादि, तत्र दातव्यम् इति प्रतिषेधो विधीयते, उत
अपरिमितं नाम किञ्चित् तस्य दानं विधीयते ? इति ।
किं प्राप्तम् ? अपरिमितं, श्रूयमाणे ब्रूमः, शिष्टस्य एकादेः
सङ्करेयस्य या सङ्करा, सा प्रतिषिद्धते । कुतः ? । तच्छु-
तिलात् परिमितशब्दशब्दात् गणितम् अवगम्यते, तत्र
एकादिकं, तस्य नश्वदेन प्रतिषेधः क्रियते, तत्र शुतोऽर्थः
क्वतो भवति इतरया अपरिमितशब्दे प्रसिद्धिस्तप्त्येत,
लक्षणया बहुत्वम् अस्यादेः कल्पेत । तस्मात् परिमितस्य
प्रतिषेधः इति ।

कल्पान्तरं वा तुल्यवत्यसङ्क्षानात् ॥ २२ ॥
(सिं.)

कल्पान्तरं वा स्यात्, अपरो दानकल्पो विधीयते, यथा
एका देया इति दानविधिकल्पः, एवम् एषोऽपि दानविधि-
कल्प एव स्यात्, तेन हि पूर्वेण, तुल्यमेव इदं प्रसङ्गा-
यते । का अश्य पूर्वेण तुल्यता ? । प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य
अवगमिका शुतिरस्ति इति । पूर्वच हि देयशब्दशुत्या
दानं विधीयते इति, इहापि देयशब्दशुतिः, सा श्रूयमाणा
शक्तोति दानं विधातुम् । प्रतिषेधे हि विधीयमाने
वाक्यस्य व्यापारः । तत्र दुर्बलं शुतिं प्रति । तस्मात्
कल्पान्तरम् । यत्र अपरिमितशब्दे प्रसिद्धिर्वाध्यते इति,
समुदायप्रसिद्धिरवयंवप्रसिद्धेर्वाधिकैव समधिगता ।

नतु नाच प्रसिद्धिः, लक्षणेण, यत् बहु, तत् न शक्वं
परिमातुम् । तस्मात् अपरिमितत्वे न लक्ष्यते बहुत्वम्
इति । तच्च न अनेकत्रिन् अशक्यपरिमाणे सति बहुषु
रुद्धः, अपरिमितम् अस्य धनं, बहु इति गम्यते । यथा,
कुशलः, प्रवीणः इति बहुषु कुशानां लातुर्गुणेषु सत्सु
निपुणतायामेव कुशलशब्दो रोहाद्रूढिशब्द एव भवति,
बहुषु च वीणावादस्य गुणेषु सत्सु निपुण एव प्रवीणशब्दो
वर्त्मानो रुद्धः इत्युच्यते । तस्मात् सत्यपि लक्षणाचे
श्रुतिसामर्थ्यात् रोहति शब्दः । तस्मात् समुदायप्रसिद्धाः
अपरिमितशब्देऽवयवप्रसिद्धिर्बाध्यते, अश्वकर्णशब्दवत् ।
अतः कल्पान्तरम् इति । (६३:१० अ०) ।

—ऽः—

अपरिमितशब्दे न सहस्राधिकस्य यहणाधिकरणम् ।

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥ (पू०)

अपरिमिते कल्पान्तरम् इति समधिगतम् । अथ
इदानीं सन्दिष्टते, किं सहस्रात् ऊनम् अपरिमितम्, उत
सहस्रात् अधिकम् ? इति । किं तात् प्राप्तम् ? अनिय-
मोऽविशेषात्, न कस्ति इह बहुत्वे विशेषं आश्रीयते,
सहस्रादूनम् अधिकं वा इति, अनाश्रीयमाणे यथा कृतं
तथा साधु । तस्मात् अनियमः ।

अधिकं वा स्याद्बहुर्त्वादितरेषां सन्निधानात् ॥

वा इतिपञ्चव्याङ्गितिः, नैतदस्ति, अधिकम् जनं वा सहस्रात् इति । किं तर्हि ? अधिकम् एव इति । कुतः ? । बद्धर्थत्वात् अपरिमितशब्दस्य, बहुषु हि इमं शब्दम् उपचरन्ति, इत्येतत् उक्तं, बहुत्वं च आपेकिकं, किञ्चित् अपेक्ष्य ततोऽधिकं बहु इत्युच्यते । असत्याम् अपेक्षायाम् अपरिपूर्णमेतत्, यथा पुनः इति किञ्चित् अपेक्ष्य भवति, न अन्यथा, तत्र प्रकृतं सन्निहितं च अपेक्ष्य निर्णयः । सहस्रं च सन्निहितम् । तस्मात् तत्तोऽधिकम् अपरिमितम् इति ।

अर्थवादस्य तडत् ॥ २५ ॥ (य०)

कथम् एवम् ? । तत्र उलृष्टं वै अपरिमितम् इति तदूनतां सहस्रस्य दर्शयति । (६।७।११ अ०) ।

— — —

इति ह अत्यादः रक्तिपुराकल्पानामर्थवादताधिकरणम् ।

**परकृति-पुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय
द्यनुकौर्तनम् ॥ २६ ॥ (१म प०)**

इह परकृतयः पुराकल्पाश उदाहरणम् । यथा, इति ह स्माह बङ्गवार्णिर्माषिघम् पञ्चत न वा एतेषां हवि-
र्यह्नन्ति इति । पुराकल्पः उल्लम्बकैर्ह स्म पूर्वे समाजम्-
स्तान् ह असुरा रक्षांसि निर्जन्मः इत्येवमादयः । तेषु
सन्देहः, किम् एते मनुष्यधर्मा विधयः, उत तद्वाक्याम् ।
‘अथ वा अर्थवादाः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? मनुष्य-

धर्म विधयः इति । कुतः ? । अर्थाय प्रयोजनाय अनु-
कीर्तं नम् एतत् भवति, कर्त्तुमनुष्टसम्बन्धकीर्तनेन क्रिया
प्रयस्ता भवति, प्रशस्तं च प्रतिपाद्यम् । स एष विधिरेव,
अनेन प्रकारेण अतः परैरपि मनुष्यैः कर्त्तव्यः इति
गम्यते ।

तद्यत्ते च प्रतिषेधात् ॥ २७ ॥

एवज्ञातीयकस्य विधिः प्रतिषेधो भवति, तदु तथा न
कुर्यात् इति, प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न्यायः । तस्मात् अपि
विधयः इति ।

निर्देशादा तद्वर्मः स्यात् पञ्चावत्तवत् ॥ २८ ॥

(२य पू०)

मनुष्टधर्मोऽयं विधिः एवज्ञातीयकः इति गृह्णते, तत्र
तु विशिष्टगोचारां निर्देशात् तेषामेव धर्मः इति गम्यन् ।
स्तुत्या हि अयं कर्त्तव्यः इति ज्ञायते, स च विशिष्ट-
गोचारां श्रूयते, तस्मात् तद्विचारामेव कर्त्तव्यः । पञ्चा-
वत्तवत्, यथा, पञ्चावत्तं जमदग्नीनाम् इति तद्विचारा-
मेव भवति, एवम् इहापि इति ।

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

(३य पू०)

तुशब्दात् एषोऽपि पञ्चो व्यावर्त्तते, विधौ एतेवाम् उप-
देशः स्यात्, विधौ वेदेन सुतिनिर्देशः कृतः, न विध्याश्रये

पुरुषे, पुरुषयहणं विधिप्रशंसार्थम् । विधिः इति क्रियामाह । एतस्याः क्रियाया भावो यस्मात् अनेन पुरुषेण क्रियते तस्मात् साधुरिति । न तु अव पुरुषः क्रियासम्बन्धेन निर्दिष्यते, किन्तु स्तोतव्यत्वेन । कुतः एतत् ? । सुतिपदस्य अन्यस्य अभावात् । अपि च क्रियानिहेश्च चूत्या विधानं, क्रियापुरुषसम्बन्धनिहेश्च वाक्येन अतश्च दुर्बलम् । तस्मात् पुरुषमाचस्य विधानं प्राप्नोति, न तद्विवाणाम् इति ।

अर्थवादो वा विधिशेषत्वात्स्मात् नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०)

एषोऽपि पचो वाशब्दात् विनिहृत्तः । नायं तद्वेचाणां विधिः न मनुष्यमाचस्य वा विधिः, विधिरेव वा इति, अयं अर्थवादसु । कुतः ? । विधिशेषत्वात् अन्यत्वं च विधिमामनन्ति, परक्षत्युदाहरणे तावत्, तस्मादारण्यमेवाश्रीयात् इति, पुराकल्पेदाहरणे, गृहपतेरेवाग्निषु निर्मथ निर्वपेरन् इति । न च हयोर्विध्योरेकवाक्यभावोऽस्ति, विधिना हि सम्बन्धमानयोः परक्षति पुराकल्पवचनयोः अन्या वचनव्यक्तिः, अन्या तु सुत्यर्थप्रहृतयोः । न च उभयं यौगपद्येन सम्भवति । तस्मात् अर्थवादः इति (६।७।१२ अ०) ।

सहस्रसंवल्लरश्वद्य सहस्रदिनपरताधिकरणम् ।

सहस्रसंवल्लरं तदायुषामसम्भवात् मनुष्येषु ॥

३१ ॥ (१म पू०)

अस्ति सहस्रसंवल्लरम्, पञ्चपञ्चाशतस्त्विष्टः संवल्लराः, पञ्चपञ्चाशतः चञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवल्लरम् इति । तच सर्वेहः, किं ये सहस्रायुषः, तेषाम् अनेन अधिकारः, उत मनुष्याणाम् ? इति यदापि मनुष्याणां, तदापि बहवो विकल्पाः वक्ष्यमाणाः, अथ वा दिवसेषु मंवल्लरश्वदः ? इति । किं प्राप्तम् ? सहस्रायुषां भवितुम् हीति । कुतः ? । असम्भवात् मनुष्येषु, न मनुष्याणाम् एतावदायुर्विद्यते, गम्यर्बाद्यस्त्वेतावदायुषः इति भवति स्मृतिः उपचाराऽन्यार्थदर्शनं च । प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पापास्त्वयुरभिजघान स तपोऽतप्यत महस्रसंवल्लरात् पापानं विजिहासन् इति, विस्तु चेदं सहस्रसंवल्लरम् । तस्मात् न मनुष्याणाम् इति ।

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्थात् ॥३२॥

(२य पू०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः, न गम्यर्बादीनां, मनुष्याणामेव अधिकारः इति । कुतः ? । तदधिकारात्, मनुष्याधिकारं शास्त्रं समधिगतम् इति, ते हि शक्तु बन्ति कात्मजोन यथोदितं विधिः उपसंहर्त्तुम् इति । आह,

न तु नैतावदायुषो मनुष्याः । उच्चते, रसायनैः शाश्वर्दीर्घं प्राप्सरन्ति इति ।

नासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥ (२४ पूँ निं० १)

न रसायनानामेतत् सामर्थ्यं दृष्टं, येन सहस्रसंबलरं जीवेयुः । एतानि हि अमेर्वर्द्धकानि, बलीपलितस्य नाशकानि स्वरवर्णप्रसादकानि, भेधाजननानि । नैतावदायुषो दातृणि दृश्यन्ते । न तु स्वरवर्णप्रसादादिदर्शनादेव ज्योग्जीवनमप्यनुभास्यते । न इति ब्रूमः । कुतः ? । शतायुर्वे पुरुषः इत्यनुवादः, स एवं ज्योग्जीवे न अवकल्पते । अव उच्चते, शतान्यायुरस्य इति विषयीष्यामः । नैव सहस्राग्रहानां समास इथते, न च गमकानि भवन्ति, हिंदुचन्द्रुचनान्तानामसमासः इति चाभियुक्तवचनात् ।

सम्बन्धादर्शनात् ॥ ३४ ॥ (२४ पूँ निं० २)

न हि एतावदायुषो रसायनानां सम्बन्धो दृष्टपूर्वः, न च सम्बन्धादर्शनेऽनुमानमस्ति । न तु सामान्यतो दृष्टं भविष्यति, दृश्यन्ते तावत् अत्यस्य स्थिरभावस्य कारकाणि एवम् अभ्यस्य मानानि वीर्यवत्तमानि स्थिरशरीरताम् उत्पादयिषन्ति, शतायुः पुरुषः इति सत्यपि वचने, अधिकं जीवनं दृश्यते एव इति । अत उच्चते, न अयम् एकान्तः, कदाचित् याच्च यावत्तीच्च शरीरस्थिरतामुत्पादयेयुः, न प्रागप्यदृष्टकालां, यथा प्रक्रामन्तीऽभ्यासात् प्रक्रमाणां हुङ्कर्याच्च यावत्तीच्च मात्रां प्राप्नुवन्ति, न तु अभ्यस्यतः पुरुषायुषेणापि योजनमात्रं प्रक्रमेयुः एवम् इहापि सम्बन्धा-

भावात् सहस्रायुद्धं प्राप्नुयन्वेति सन्दिग्धं चेत्,
सामान्यतो दृष्टं न प्रमाणं, न च अष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरणं,
शक्योऽभ्युपगत्तुम् । तस्मात् असंशयं, नैतावदःयुषः सर्वत्
इति पुरुषवचनेन उक्तम् । कथं तर्हि ? इति ।

स कुलकल्पः स्यादिति काण्डाजिनिरेकस्मिन्न-
समवात् ॥ ३५ ॥ (३य पू०)

म, मनुष्याधिकारपते कुलकल्पो भविष्यति इत्येवं
काण्डाजिनिः आचार्यो मन्यते स्म । कुतः ? । एकस्मिन्
असम्भवात्, पुरुषाणाम् इदम् अनुशासनं, न च एतत् एकः
शक्लोति पारियतुम्, यथा शक्लते, तथा पारियतव्यम् इति
गम्यमाने, बहवः शक्लुवत्तः प्रवत्तेरन्, अन्येऽपि तत्कुलीना
अन्येनारब्धं समापयेयुः इति ।

अपि वा क्लृत्स्वसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात्
॥ ३६ ॥ (३य पू० नि०)

शास्त्रफलं हि प्रयोक्तरि समधिगतं (३।७।८ अ०),
यस्य कात्स्वर्णेन विधिम् उपसंहर्तुं, समर्थः स एवाधि-
क्रियते इति । तस्मात् न कुलकल्पोऽवकल्पयते । कथं तर्हि ?
सम्भदायमात्रेण धर्मः इत्यध्यवसीयते । एवं शूयते, स्वाध्या-
याऽध्येतव्यः इति । एवं तर्हि एतदध्यवसीयं, वचनप्रामाण्यात्
एतत् कर्म कुर्वताम् आयुर्वद्वते इति । तत्र न, प्रमाणा-
भावात्, न इति एतस्मिन् अर्थे वाक्यम् अन्यदा प्रमाणमस्ति ।
न कु अर्थापत्तिः, अन्यथा आनर्थकां भविष्यति इति । उच्चैः,

न आनन्दक्यम्, अध्ययनादेव हि अहृष्टं भविष्यति, तथा हि सामान्येन अहृष्टं कल्पयितुम् लघीयः न तु कर्मणा आयुर्वैदिते इति विशेषाहृष्टकल्पना । अथ वा आनन्दक्यमेव अभ्युपगम्येत, न अयुक्तं फलं कल्पयम् । अथ उच्येत, अई-हृतीयानि गतानि दोक्षिष्यन्ते, चतुर्भिर्वर्षैः समाप्त्यन्ते इति । एवमपि नियतपरिमाणं हीयेत, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन् इति । वचनस्य तु आनन्दक्यपरिहाराय परिमाणं हापयिष्यते इति चेत् । तदयुक्तम्, अध्ययनात् फलमस्ति । तस्मात् न एषा कल्पना इति । कथन्त हि ? । एषम्,

विप्रतिषेधात् गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः ॥ ३७ ॥ (सि० उपक्रमः १)

अन्यतरः अत्र गौणः शब्दः स्यात्, यदि वा असंबलरै संबलरशब्दः, यदि वा पञ्चपञ्चाशतः इति शब्दो गौणः इति । कुतः एतत् ? । विप्रतिषेधात्, विप्रतिषेधो हि भवति, उभयस्मिन् विहिते । कथम् ? । वाक्यं हि भिद्येत, यदि पञ्चपञ्चाशतस्त्रिङ्गतः, न संबलराः । अथ संबलरस्त्रिङ्गतः, न पञ्चपञ्चाशतः । तस्मात् विरोधात् अन्यतरत् वचनं गौणम् इति लावुकायनः आचार्यो मन्यते स्म । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, नामनः प्रतिषेधार्थम् ।

संबलरो विचालित्वात् ॥ ३८ ॥ (सि० उ० २)

एतदुक्तम्, अन्यतरत् गौणम् इति । तद्वधारयितव्य-

तदृचते, संवक्षरश्चनं गौणम् इति । कुतः ? । विचालि-
त्वात्, विचालौ हि संवक्षरश्चद्दः सावनोऽपि गणितदि-
वमकः, शीतोश्चर्षालक्षणोऽपि, चान्द्रसोऽपि, स एवं-
लक्षणकोऽनुवादः शक्यते कल्पयितुम् । पञ्चपञ्चाशतः इत्य-
यन्तु व्यक्तपरिमाणस्याद्यस्य वाचकः, एकेनाप्यूने न भवति ।

मा प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ३६ ॥ (४र्थ पृ०)

गवामयने मासाः प्रकृताः, मासेषु च संवक्षरश्चद्दः
उक्तः, यो वै मासः संवक्षरः इति । तस्मात् पञ्चपञ्चाशतो
मासाः इति । ननु एतस्मिन् पञ्चे सहस्रसंवक्षरश्चद्दो न
अवकल्पते । उच्यते, नामधेयमेतत् सहस्रसंवक्षरश्चद्दः
इति, न गुणविधिः, नामधेयं च न विधीयते, अविधीय-
मानञ्च येन केनवित् गुणेन अवकल्पयते ।

नैषोऽपि पञ्चो युज्यते, अत्रापि हि स एव दोषः, न
तावज्जीवनमस्ति, यावतैतत् अवकल्पयत, दारामिकाल-
मोमपूर्वत्वापि च येति । तनैतस्मिंश्च क्रियमाणेऽपरिसमाप्ते
एवायुः पर्युपयुक्तं स्यात्, तथा च अध्ययनात् एव अट्टणं
कल्पयत । एवं तर्हि, हादशाहः प्रकृतिरिति पञ्चपञ्चाशतो
हादशाहा भविष्यति इति, तथा च दृश्यते हादश वै
राचयः संवक्षरस्य प्रतिमा इति, तत्र स दोषो न भवि-
ष्यति । नैव, तत्र संवक्षरश्चद्दस्य साच्चात् प्रतिमाश्चद्देन
संयोगात् अपि च, पञ्चपञ्चाशतस्तिष्ठतः इत्युक्तां, त्रिवृच्छ-
द्दस्य हादशाहे दिवसे दृष्टः, न हादशराचे । तस्मात्
नैवम् ।

अहानि वाभिसङ्गत्वात् ॥ ४० ॥ (सि०)

वाश्वदः पचं व्यावर्त्तयति, न च एतदस्ति, पञ्चपञ्चाशतो हादशरात्राः इति, अहान्येव विष्णुच्छब्देनाख्यायन्ते । तस्मात् अहः सु संवल्लरश्वदः इति । अथ वा, वाश्वदः पञ्चान्तरं व्यावर्त्तयति, न पञ्चपञ्चाशतो मासाः, किन्तहिं दिवसाः । हादशाहे विष्णुत् अहः प्रकृतं, तत्र संवल्लरश्वदो दृश्यते, आदित्यो वा सर्वे ऋतवः, स यदैवोदित्यथ वसन्तो, यदा सङ्करोऽथ श्रीणो, यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा, यदाऽप-राहोऽथ शरत्, यदाऽस्त्रमेत्यथ हेमन्तशिरिरौ इति सर्वान् ऋतून् अहनि सम्पादयति, सर्वे च ऋतवः संवल्लरः । तस्मात् अहः संवल्लरश्वदेन उच्यते । अपि च पञ्चपञ्चाशतस्तिवृतः इति विष्णुतां पञ्चपञ्चाशत्वां, न च हादशरात्र-स्तिवृत, एकं हि हादशाहे विष्णुदहः, न तत्र विष्णुसङ्गाया हादशरात्रेण मुख्या दृश्या सामानाविकरणं, विष्णुदहः सम्बन्धलक्षणया स्यात्, अभिसङ्गः विष्णुदहः, तेन शुत्यैव सामानाविकरणं, त्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी । तस्मात् पञ्चपञ्चाशदहानि संवल्लरः स्यात् इति । (६।३।१३अ०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्या-
ध्यायस्य सप्तमः पादः ।

बष्टे अध्याये अष्टमः पादः ।

अथानाहिताद्यरेत्र चतुर्हीतृहोमाधिकाराधिकरणम् ।

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु
स्यादपूर्वोप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

(१म पू०)

इह चतुर्हीतव्याख्यायते, प्रजाकामं चतुर्हीता याजये-
चतुर्गृहीतमाच्य गृहीत्वा चतुर्हीतारं व्याचक्षीत पूर्वेण
यहेणार्हं जुहयात्, तदुत्तरेणार्हम् इति । तत्र सन्देहः, किं
पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु एवमादयः, उत असंस्कृते-
ष्वपि ? तथा पञ्चान्तराश्रवणमपि वक्ष्यमाणं विचारयि-
यते । किं तावत् प्राप्तम् ? संस्कृतेषु अग्निषु एवञ्जातीयकः
अक्रतुशेषो ऽपि होमः स्यात् । यद्यप्यपूर्वा दर्बिहोमा न
क्रुतश्चिद्मान् आकाङ्क्षिति, तथापि आहवनीयादयो होमा-
दीन् आकाङ्क्षिति, यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः
प्रीतो भवति इत्येवमादिभिः चुतिभिः । एवमिष्टिपूर्व-
त्वात् सर्वहोमानां, संस्कृताग्निष्टित्वम् एवञ्जातीयका-
नाम इति ।

इष्टित्वेन तु संस्कृतवस्तुर्हीतृनसंस्कृतेषु दर्श-
यति ॥ २ ॥ (३०)

तु शब्दात् पश्चो विपरिवर्तते । चतुर्होद्देहोमाः असं-
स्कृतेषु अग्निषु भवेयुः । तथा हि दर्शयति, एषा वा
अनाहिताम्बेरिष्टिर्वच्चतुर्होतारः इति, अनाहिताम्बे-
रिष्टयो न विद्यन्ते, ये त्वेते चतुर्होतारः, तस्यैव इष्टि-
रिति, अनाहिताम्बेः एव चातीयकान् दर्शयति । तस्मात्
असंस्कृतेषु भवेयुः । ननु सिङ्गम् असाधकं, प्राप्तिर्वत्तव्या
इति । तदुच्यते,

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ (य०)

एवं तर्हि, अक्रतुशेषाणां विधिः एषा भविष्यति, एषा
अनाहिताम्बेः क्रिया इति । एवम् अर्थवहचनं भविष्यति,
वादमात्रम् अनर्थकं भवति, अस्य च अस्ति विधिसामर्थम् ।
तस्मात् विधिः असंस्कृतेषु इति ।

स सर्वेषामविशेषात् ॥ ४ ॥ (२४ प०)

आह, एतत् गृह्णते विधिः इति । यत्तु, अक्रतुशेषा-
णाम् इति, तत्र, सर्वेषां क्रतुशेषाणाम् अक्रतुशेषाणां च
चतुर्होद्देहोमानाम् । कुतः ? । अविशेषात्, न क्रतुशेषाणा-
मेव अयं धर्मं उच्यते, न अक्रतुशेषाणाम् इति । तस्मात्
सर्वेषात् ।

**अपि वा क्रत्वभावादनाहिताम्बेरशेषभूत-
निर्देशः ॥ ५ ॥ (सि०)**

अपि वा इति पश्चात्त्वाहत्तिः । अक्रतुशेषाणाम् एव
अयं धर्मो न क्रतुशेषाणाम् । कुतः ? । अनाहिताम्बेः

क्रत्वभावात्, न हि अनाहिताम्बेः क्रतवः सन्ति । न च
क्रत्वङ्गं केवलं प्रयुच्यमानं कर्त्त्रैचित् प्रथोजनाय स्यात् ।
न च अस्य अन्यत् फलं प्रकल्पेत, प्रमाणाभावात् । वच-
नस्य, हि अन्यदपि प्रथोजनमस्ति । न च, अनेन वचनेन
शक्यतेऽनाहिताम्बेः क्रतुः कल्पयितुम् । तस्मात् अक्रतुशेषा-
णाम् अयं धर्मः इति ।

जंपो वानमिसंयोगात् ॥ ६ ॥ (आ०)

वाग्मिकात् पक्षो विषरिवर्तते । न असंस्कृतेषु अर्थिषु
एवम्भातीयका होमाः स्युः । कुतः ? । आधानस्य मर्द-
शेषत्वात् । न गु वचनमिदम्, एषा अनाहिताम्बेरिष्टः
इति । न इति ब्रूमः, जपार्थवाद एष भविष्यति, ये जप-
रूपास्तेषाम् अर्थवादो न सर्वेषां चतुर्हीतृणाम्, एवं यदा-
हवनीये जुहोति इत्येवमादीनां वचनानाम् अर्थवत्ता
भविष्यति ।

**इष्टित्वेन तु संस्तुते होमः स्यादनारभ्यामिसंयो-
गादितरेषामवाच्यत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०)**

यदुक्तम् एषा वा अनाहिताम्बेः क्रिया इष्टितुल्या इति
जपानाम् एष वादः इति, तज्ज, नैषा वचनव्यक्तिः, यैषा
अनाहिताम्बेः क्रिया, सा इष्टितुल्या इति । किंकार-
णम् ? । सादृश्यामाचारुवादोऽनर्थकः स्यात्, इतरस्मिन्
पक्षे विधिः अर्थवान्, येवम् इष्टिः, एषा अनाहिताम्बेः
इति, तदिष्टिसंस्कारोमानामेव वादः । कथम् ? ।
इष्टिर्यागः, स एवासेवनाविको होमः । यदुक्तं, सर्वहो-

मार्य आहवनीयः इति । तत्र चतुर्हेतृनेवाधिकात्य उच्यते,
किन्तु अविद्येषं होमान्, स चतुर्हेतृषु असम्भवात्
अन्येषु भविष्यति, चतुर्हेतृषु च अनाहितामेहस्यमानेषु
आहवनीयो न अङ्गम् इति ।

उभयोः पिण्डयज्ञवत् ॥ ८ ॥ (आ०)

नैतदस्ति, अनाहितामेहेव चतुर्हेतारः इति, उभयोः
स्युः, पिण्डयज्ञवत्, यथा पिण्डयज्ञ आहिताम्नः अनाहिता-
मेह्य, एवं चतुर्हेताराऽपि । कथम् अवगम्यते, ? । वर्णित-
मेतत्, यदा अनुवादपक्षः, तदा आहिताम्नः, यदा विधि-
पक्षः, तदा अनाहिताम्नः । उभयथा वचनव्यक्तिः प्रतीयते,
न च प्रतीयमानोऽर्थः शब्दतःपक्षोत्तम् । तस्मात् उभयो-
चतुर्हेतारः इति ।

निर्देशो वानाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥

९ ॥ (उ०)

न चैतदस्ति, उभयोचतुर्हेतारो भवेयुः इति ।
कथम् ? । एष हि अनाहिताम्ननिर्देशः, एषा वा इष्टः
अनाहिताम्नः इति वचनेन अधिकातः, न आहिताम्नः,
निर्देशसामर्थ्यात् । अर्थवादे च उपक्षीयं तचैव न विरुद्धते
इति । यदाहवनीये जुहोति इति वचनं न चतुर्हेतृनेव
अधिकात्य उच्यते इत्युक्तम् । तस्मात् अनाहिताम्नरेवज्ञा-
तीयका होमाः ।

पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

(आ० नि०)

अथ यदुक्तं, पितृयज्ञवत् इति, युक्तं पितृयज्ञे, तत्र
आहिताग्निसंयुक्तस्य पुनरेतद्वचनं भवति, अप्यनाहिता-
ग्निना कार्यः इति, एतद्वचनम् अनाहिताग्नेरपि इति
अनाहिताख्ले अन्वाहार्थकं करोति, इह तथा नाम्नि
वचनं, नियोगत एको निर्वेशः, एषा वा अनाहिताख्लः
इति, न अत्र अपिशब्दोऽस्ति । तस्मात् पितृयज्ञे न अतुल्य-
मेतत् । (६०८१ आ०) ।

— —

अनाहिताप्रिष्ठपुनर्यनहीनाधिकरणम् ।

उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥ (पू०)

इदमामनन्ति, उपनयस्त्वभिर्जुह्यात् इति । तत्र
सत्ये हः, किम् अयं होम आधानसंख्येषु अग्निषु, उत
असंख्येषु ? । इति । किं प्राप्तम् ? उपनयन्नादधीत
इति । क्वतः ? । होमसंयोगात् आहवनीयस्य, यदाहव-
न्ये जुहोति, तेन साऽस्याभीष्टः प्रीतां भवति इति ।
तत्त्वात् आधानोत्तरकाला एते होमाः इति स्थितिः ।

स्य ततोष्टिवल्लौकिके वा विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ॥
१२ ॥ (सि०)

न चेतदस्ति, आधाय एवज्ञातीयकं होतव्यम् इति ।

किं तर्हि ? लौकिके एव प्रवत्तेत इति । कुतः ? । विद्या-
कर्मानुपूर्वत्वात्, विद्यायहयार्था इसे होमाः । विद्या-
वतश्च आधानेन अधिकारः, सामर्थ्यत् । अतः आधानो-
परकालता वैषाम् अवकल्पते, यथा खपतीच्छाम् ।

आधानश्च भार्यासंयुक्तम् ॥ १३ ॥ (यु०)

आधानं च भार्यासंयुक्तम् शूयते, विद्यायहयोत्तर-
कालश्च दारसंयहः । तस्मात् अपि न अवकल्पते पूर्व-
कालता आधानस्य ।

अकर्म चोह्न्माधानात्तत्प्रभवायो हि कर्मभिः ॥

१४ ॥ (आ० नि०)

अत्र आह, या पूर्वमाधानात्, दारक्रिया, सा कर्मार्था
भविष्यति, वचनाच्च ऊह्न्माधानात् अपत्यार्था, इयोरपि
कालयोः, पिण्डपिण्डयज्ञवत् नैष होषो भविष्यति इति ।
अत उच्यते, अकर्मं च दारक्रिया, या आधानोत्तरकाले ।
कुतः ? । आहवनीयादि समवायो हि कर्मभिः
भवति, स्वार्थं च अनयः आधानत्वाः इति नियमः ।
तस्मात् उभयस्मिन्बपि काले दारसंयहः इत्येतत् नास्ति ।

आहवदिति चित् ॥ १५ ॥ (आ०)

अत्र आह, यथा पिण्डपिण्डयज्ञः आहिताम्बः, अना-
हिताम्बेष भवति, एवं दारसंयहीऽपि इति यदुक्तं, तत्परि-
हर्षव्यम् ।

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ (आ० नि० १)

नैवम् । श्रुतिविप्रतिषेधो हि भवति, एवं क्रियमाणे
दारकर्मणि विद्यायहणोत्तरकालं श्रूयमार्थं पूर्वं क्रियते
इति विप्रतिषिद्धम् । अर्थाद्यदेवेदम् इति चेत् । न अथ-
प्राप्तस्यैव कालनियमः एषः । उपनयनं च कर्मार्थं, तत्
हितीयस्यां विप्रतिषिद्धीत ।

सत्त्वर्थ्यत्वात् पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

(आ० नि० २ एवं पू०)

अथ उच्येत, प्रागाधानात्, कर्मार्था एव, जड़े च अष-
त्यार्था एव अस्य भविष्यति, तेनैवं सति अस्य न किञ्चित्
विरोत्यतं इति । उच्यते, नैतदेवं, सर्वार्था हि सा, न
केवलम् अपत्यार्थतामेष्यति, तदुक्तां, फलोत्साहाविशेषात्
इति । तस्मात् अपि न हिर्दारसंग्रहः । अपि च एवं स्मर्यते,
धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरितश्चा इति, एवं सति
अतिचरिता स्यात्, अतो न हिर्दारसंग्रहः । एकैव भार्या
कर्मार्था अपत्यार्था च, तस्मात् विद्यायहणोत्तरकालता ।
अतां न आधानसंस्कृतेषु एते होमाः इति ।

सोमपानात् प्रापणं हितीयस्य तस्मादुपयच्छेत्
॥ १८ ॥ (पू० नि०)

गृह्णते एतत्, प्रागुपनयनात्, नास्ति पढ़ी इति ।
यदुक्ताम् एकैव पढ़ी इति, तत्र मृष्टते, यथैव स्मृतिः, धर्मे

च अर्थे च कामे च नातिचरितव्या इति, धर्मप्रजासम्बन्धे
दारे न अन्यां कुर्वीत इति च । एवम् इदमपि स्मर्यते एव,
अन्यतरापाये अन्यां कुर्वीत इति । तस्मात् यस्य न धर्म-
सम्बन्धा न प्रजासम्बन्धा वा पढ़ी, सोऽन्यां कुर्वीत इति ।
सोमपानात् इति च अर्थवादं व्यपदिश्यति स्म, सोमपां न
हितीयां जायामभ्यष्ट्यते इति हितीयामपि जायां दर्शयति ।

पिण्डयज्ञे तु दर्शनात्मागावानात्मतीयेत ॥ १६ ॥

(आ० नि० ३)

अय कधं पिण्डयज्ञस्य हौ कालौ ? इति । उच्चर्त, वचनं
हि वत्र दृश्यते, अप्यनाहितार्थना कार्यः इति । तस्मात्
प्रागाधानात् पिण्डयज्ञः इति । (६।८।२ अ०) ।

— — —

अनाहितेऽप्नी श्रपतीश्चिकरणम् ।

स्यपतीष्ठः प्रयाजवद्ग्न्याधेयं प्रशोजयेत्ताद्यां-
ज्ञापहृज्येत ॥ २० ॥ (प०)

अस्ति स्यपतीष्ठः, एतया निषादस्यर्थतिं याजयेत्
इति । तत्र सन्देहः, किम् आधानसंस्कृतेषु प्रग्निषु स्यात्,
उत लौकिकेषु ? इति । किं प्रांसम् ? संस्कृतेषु इति ।
कथम् ? । यदाहवनीये जुहूति इत्येवमादिवचनात् । ननु
शूद्रस्य आहवनीयाभावात् नास्ति तस्य श्रुतिः इति ।
उच्चर्त, सा हि आहवनीयं प्रयाजयेत्, यथा प्रशाजाद्

अशुनान् प्रयोजयति, एवं चोदकसामर्थ्यत् इति । ताद-
र्थाच्च अपहृज्येत, स्वपतीक्ष्यर्थं च आहिता अग्नयः, तस्याम्
अपहृक्तायाम् अपहृज्येरन्, धारणं हि तेषां दृष्टकार्यम्
आन्तरातम्, अतिक्रान्ते कार्ये न स्यात् इति ।

**अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यादाधानस्यासर्वशेष-
त्वात् ॥ २१ ॥ (सि०)**

अपि वा इति पत्रव्याङ्गतिः । लौकिकेषु अग्निषु स्यात्
न संस्कृतेषु । कुतः ? । आधानस्यासर्वशेषत्वात्, सर्वकर्म-
शेषभूता अग्नयः, तदङ्गमाधानं, न कर्माङ्गम् । शुद्धादीना-
मभावात् न कर्मप्रयुक्तता आधानस्य । वाक्यमामर्थाच्च
अग्निप्रयुक्तत्वम् । यच्च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तं, तच्चोदकेन प्राप्यते,
न द्रव्यप्रयुक्तम् । तस्यात् लौकिकेषु अग्निषु स्वपतीष्ठिः
इति । (६ । ८ । ३ अ०) ।

अनाहितेऽग्नवक्त्रीर्णिं पश्चनुहानाधिकरणम् ।

अवकीर्णि-पशुश्च तद्दाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥

२२ ॥

अस्ति अवकीर्णि-पशुः, ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैऋतं गईभ-
मानभेत इति । तच्च सन्देहः, किं तदर्थम् आधानं कर्त्तव्यम्,
न त लौकिकेषु अग्निषु तदक्षेत ? इति । अवकीर्णि-पशुश्च
तद्दत् इत्यधिकरणातिदेशः, पूर्वस्य अधिकरणस्य यः पूर्वः
पशुः, स अत पूर्वः पशुः । यः सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः ।

सर्वार्थम् आधानम्, तत्त्वात् आहिताभ्यु इति पूर्वः पञ्चः
आधानस्य अप्राप्तकालत्वात् इति सिद्धान्तः, अप्राप्ताऽयम्
आधानस्य कालः इत्येतदुक्तम् । तत्त्वात् इत्येतदुक्तम् ।
लौकिकेषु इति । (६ । ८ । ४ अ०) ।

— — —

दैवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणम् ।

उदगयनपूर्वपञ्चाहः पुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥ (मि०)

दैवानि कर्माणि उदाहरणम् उपन्यनप्रभृतीनि । तच
सन्देहः, किम् अनियते काले दैवानि कर्त्तव्यानि, उत
उदगयन-पूर्वपञ्चाहः-पुण्याहेषु ? इति । अनियते इति
प्राप्ते उदगयनादिषु इत्युच्यते । कुतः ? । एवं आरन्ति, तेषु
कालेषु दैवानि इति । रूपार्थवादस्त्र, एव है दैवानां रूपं,
यत् उदगयनं, पूर्वपञ्चाहः इति, न च वयं दैवादीनां
रूपं विद्धः । अथ त्वेषु कालेषु दैवानि क्रियन्ते, ततः एतेन
सम्बन्धे न रूपवचनम् अवकल्पते । अन्यार्थं च वाक्यमेतत्
दर्शयति, पूर्वाह्नो वै दैवानां, मध्याह्नो मनुष्याणाम्, अप-
राह्नः पितृणाम् इति । तत्त्वात् एतेषु कालेषु दैवानि स्यः
इति ।

अहनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २४ ॥ (यु०)

अहनि च विशेषः, सकलं कर्म अहन्येव शक्यते कर्त्तुम्
इति, न रात्रौ करिष्यति । (६ । ८ । ५ अ०) ।

— — —

पित्रकर्मणोऽपरपत्रादिकालताधिकरणम् ।

इतरेषु तु पित्राणि ॥ २५ ॥

याहादीनि अपरपत्रे अपराह्णे च, सूतिरूपान्वार्ध-
दर्शनात् । (६ । ८ । ६ अ०) ।

ज्योतिष्ठोमाङ्गयाच्चाक्यथोनित्यताधिकरणम् ।

याज्ञाक्रांत्यगमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥ (पू०)

इदं समाप्तायते ज्योतिष्ठोमे, हादश रात्रीदीर्घितो
भृतिं वन्वीत इति, तथा सोमं क्रीणाति इति । तत्र सन्देहः
किं यस्य न विद्यते भृतिः, तेन वनितव्या, यस्य च न
विद्यते सोमः, तेन क्रेतव्यः उत उभयापि सति च असति
च ? । किं प्राप्तम् ? याज्ञाक्रांत्यगमविद्यमाने भृतिधने
सोमे च स्यात् । कस्यात् ? । द्रव्यसङ्घावार्थं याज्ञाक्रांत्यगमं,
तत् विद्यमानेऽनर्थकम् । अनर्थकं च उक्तमपि न कर्त्त-
व्यम् । तस्मात् अविद्यमाने भवेत्, लोकवत् । यथा यस्य
कोक्ते नास्ति द्रव्यं, स याचते क्रीणाति च, एवम् इहापि
द्रष्टव्यम् ।

नियतं वार्थवन्नात् स्यात् ॥ २७ ॥ (सि०)

नियतं वा याज्ञाक्रांत्यगमं, तद्विद्यमाने अविद्यमाने च
द्रव्ये स्यात्, एवं याज्ञाक्रांत्यगमविद्यमाने भवति, ज्योति-
ष्ठोमप्रयुक्तं हि तत् शूयते, न द्रव्यप्रयुक्तम् । तत्र नित्यं

ज्योतिष्ठोमस्य । नैवं वचनं भवति, यदा द्रव्यं नास्ति तदा
कर्त्तव्यम् इति । ज्योतिष्ठोमस्य च नित्यमङ्गमुक्तं, द्रव्याभावो
निमित्तम् उक्तम् इति परिकल्पेत, कल्पनायां शब्दो
बाधेत । अतो यात्राक्रयणसंखृतम् द्रव्यम् इहोपयोक्त-
व्यम्, अन्यथा वैगुण्यं भवति । तस्मात् सति च असति च
द्रव्ये यात्राक्रयणम् अनुष्टातव्यम् इति । अय यदुक्तं,
लोकवत् इति, लोके कर्म अर्थलक्षणं भवति, न शब्दलक्षणं
यथा अर्थः, तथा क्रियते । न, यथा शब्दः । वेदे तु शब्देनेव
अर्थोऽवगम्यते, तथैव अनुष्टेयम् इति । तस्मात् विद्यमानं-
इपि कर्त्तव्यम् । (६। ८। ७ अ०)

—:०:—

ज्योतिष्ठोमादिषु पर्योन्नतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ।

तथा भक्तप्रैषाच्छादनसंज्ञपक्षोमद्विषम् ॥२८॥

ज्योतिष्ठोमे शूयते, पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवामू-राज-
न्यस्य, आमिका वैश्यस्य इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः
प्रैषः, प्रोक्षणीरासादयेष्यं बहिरूपसादय स्तुचः संमृद्धिः
पक्षौ मन्त्राच्छाच्ये नादेहि इति । [तथा वाजपेये शूयते,
दर्भमयं वासो भवति इति । पश्चो संज्ञपक्षोमः, यत् पशुर्मा-
यमक्ततोरी वा पद्मिराहत अग्निर्मा तस्मादेनसो विष्णाम्यु-
ञ्चत्वंहसः इति । तथा, योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं हिष्मः
इति वचनम्, एतानि उदाहरणवचनानि ।

तेषु सन्देहः, किं यस्य अपरं भोजनं न विद्यते, स
यद्यो व्रतयेत्, यवागूमामिकां वा, उत विद्यमानेऽपि ?

इति । तथा यो प्रेषितः प्रैषार्थं न प्रतिपद्यते, स प्रेषितव्यः, उत प्रतिवद्यमानोऽपि ? इति । तथा, यस्तु सूचमयं चासो नास्ति, स दर्भमयं परिदधीत, उत विद्यमानोऽपि ? इति । तथा यस्तु पश्चर्मायुम् कुर्यात्, उरो वा पादौ वा हन्त्यात्, स एतेन मन्त्रेण जुहयात्, उत अन्योऽपि ? इति । तथा, यो हेष्टि कञ्जित् अन्येन च हिष्ठते, स एव मन्त्रं ब्रूयात्, योऽस्मान् हेष्टि इति । उत अहिष्ठन् अहिष्ठमाश्वापि ? इति ।

तत्र अधिकरणातिदेशोऽयम् । तत्र यः पूर्वस्मिन् अधिकरणे पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः, यस्तत्र सिद्धान्तः, स इह सिद्धान्तः, अविद्यमाने कुर्यात् इति पूर्वः पक्षः । नियतं वार्यवस्त्वात् (६।८।२७ सू०) इत्युत्तरः । स एव अन्यायः, यः पूर्वच । (६।८।८ अ०) ।

अपररात्रे व्रतस्थानियमाधिकरणम् ।

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २६ ॥

ज्योतिष्टोमे शूयते, मध्यन्दिनेऽपररात्रे वा ब्रतं व्रतयति इति सन्देहः, किं नियतम् अपररात्रे व्रतम्, उत अनियतम् ? इति । किं प्राप्तम् ? नियतं च अर्थवस्त्वात् स्यात् इति । तत्र एवं प्राप्ते ब्रूमः, अनर्थकं त्वनित्यं स्यात्, यदा एवम् मन्येत, अस्मिन् काले ब्रतं मे जरिष्यति इति, तदा ब्रतयेत्, यदा तु खलु मन्येत, न सम्यक् जरिष्यति इति,

तदा तत् व्रतं क्रियमाणम् अनर्थकं स्मात्, यदि हि अजी-
र्णेन यजमानो स्त्रियेत, तदा तत्त्वज्ञोपः, तत्त्वज्ञोपे च सर्व-
लोपः। तस्मात् अनियतं तस्मिन् काले व्रतं व्रतयितव्यम्
इति। (६।८।८०)।

— — —

क्षागस्यै वाग्नीषोमीयपशुताधिकरणम्। (क्षत्ताचिन्तारूपमिदम्)।

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥३०॥ (पू.)

ज्योतिष्ठोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभते इति। तत्र सन्देहः, किं यः कश्चित्
पशुरालभनीयः, उत क्षागः? इति वक्ष्यमाणेन अभिप्रायेण
भवति संशयः। ननु एकेषामास्त्रायते, अजोऽग्नीषोमीयः
इति, सर्वशास्त्राप्रत्ययं च एकं कर्म इति। अत्र उच्यते,
प्रतिशाखं भिक्षानि कर्माणि इति क्षत्ता चिन्ता। किं
तावत् प्राप्तम्? पशुचोदनायाम् अनियमः उत्सर्गे कर्त्तव्ये
द्रव्यं शक्यते उत्स्नष्टुम्, न पृश्नत्वम्। द्रव्यं हि साधकम्,
अतः अत्र द्रव्यम् अन्तरेण, उत्सर्गो न सम्भवति इति द्रव्यम्
उपादीयते। तस्मिन् उपादीयमाने अनियमः, यत्किञ्चित्
नत्स्नष्टव्यम् इति। कुतः एतत्?। अविशेषात्, न हि
पशुत्वसम्बद्धे तु कश्चिद्विशेषः उपलभ्यते। तस्मात् यः कश्चित्
पशुः ।

क्षागो वा मन्त्रवर्णात् ॥३१॥ (सि०)

वाशव्दः पञ्च आवर्त्यति। नैतदस्ति, यत्र क्षाचन

द्रव्ये पशुत्वम् उपादेयम् इति । अस्ति उत्सृष्टव्यस्य
नियमकारणं मन्त्रवर्णः, अन्यये छागस्य वपाया मेदसो-
ऽनुबूहि इति, छागप्रकाशनसमर्थो मन्त्रवर्णः समान्नायते,
यदि छागो न उपादेयः, ततस्तप्रकाशनसमर्थस्य उपा-
दानम् अनर्थवत्, तेन अवगम्यते, छागम् अधिकृत्य उत्सर्गं
विदधाति इति, मान्त्रवर्णिको द्रव्यनियमविधिः इति ।

न, चोदनाविरोधात् ॥ ३२ ॥ (आ०)

नैतदेवं, न शक्नोति मन्त्रवर्णशोदनायां प्रत्यर्थिन्यां
द्रव्यं नियन्तुम्, यत्र हि द्रव्यस्य प्रकाशकं न शूयते, तत्र
अप्रकाशितमेव तत्कर्त्तव्यम् इति । तस्मात् न मन्त्रवर्णात्
प्रकाश्यनियमविधिः कल्पयते, एवमत्र प्रकाश्यं प्रकाशयित-
व्यम् इति । अत्र पुनः शब्देन अवगम्यते, पशुत्वे न प्रकाश-
यितव्यम् इति । तस्मात् न मन्त्रवर्णः तत्सङ्घावे समर्थः ।
मन्त्रवर्णाद्वि कल्पया प्रयोगवचनश्रुतिः, इह कृता प्रयोग-
वचनेन उपसंहक्तव्या, अन्य एव पशुशब्दस्य अर्थः पशुत्वम्,
अन्यो मन्त्रवर्णेन नियम्यते छागः । तस्मात् न मन्त्रवर्णशो-
दनाविरोधेन नियन्तुमर्हति इति ।

आर्षीयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि, न पशुत्वम् अन्येभ्यः पशुभ्य आच्छे-
तव्यम् इति । यथा, आर्षीयं हुणीते, चीन् हुणीते इति ।
सामान्यश्रुतिः चिक्षेवावतिष्ठते इति, वित्तं विशेषो विव-
चितो न अन्ये विवचिताः इति । एवम् इहापि पशुत्वं,
छागं प्रकल्पयितुम् विवचितं, न अन्यान् विशेषान् इति ।

न, तत्र ह्योदितत्वात् ॥ ३४ ॥ (आ०)

नैतदेवं, तत्र हि अचोदितं इव्यम् उत्स्फृष्ट्य, मन्त्रवर्णे, वरणे सुनषोदितम् तत्र वित्वसङ्गासम्बन्धस्य वरणे चोदितत्वात्, न अन्या सङ्गा क्रियते । आर्थेयशब्दादपि न अनर्थेयं, विश्वस्य हि तत् सामर्थ्यं, येन आर्थेयशब्दे विशिष्टसङ्गाविषयो नियम्यते, इह न मन्त्रस्य सामर्थ्यम् । तत्त्वात् अनियमः इति ।

नियमो वैकार्यं ह्यर्थभेदाहीदः पृथक्केनाभिधानात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०)

नियमो वा, एकार्थं हि पशुच्छागशब्दयोः, सामार्थ्यपशुः इति, छागादयो विशेषा उच्चते । कथम् ?- तैः सामानाधिकरणात्, पशुः छागः, पशुहडः, पशुर्मेषः पशुरस्तः इति । एवं सति न मन्त्रवर्णः पशुशब्देन विवर्धते तेव, छागोऽप्यालव्यचोदितः, मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदम् अवगम्यते, छागं विवक्तिला अयं पशुशब्दः उच्चरितः इति, न अन्यान् विशेषान् इति । छागोपकरणम् अस्य उपदंशितं, यदुपदंशने पशुशब्दस्छागाभिप्रायः इति गम्यते, यथा युग्मवरत्रे उपदंशिते, ईषाचक्रादिसक्तिवाने चेत् अन्यमानयेति उच्चते, तदा यानाक्षमधिकात्य ब्रूते इति गम्यते, न तु विदेषनाक्षम् इति । यदि हि अर्थभेदो भवेत् पशुच्छागशब्दयोः, पृथक्केनाभिधानं, ततो भेदः स्यात्, न छाग एव नियम्येत, अविहितः छागार्थः इति अचोपादानम् ।

अपि च, क्षागपदे तं मन्त्रवर्णः प्रकाशवेत् । क्षागार्थी-
भिधाने पुनः पशुशब्दस्य, क्षागप्राप्तावत्येवाम् अप्राप्तिरिति
अन्यस्मिन् प्राप्ते लिङ्गेन नियमः क्रियते इति ।

अनियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्द- भेदाभ्याम् ॥ ३६ ॥ (चा०)

अनियमो वा, यः कश्चित् पशुः उपादेयः, अर्थान्तर-
त्वात्, अर्थान्तरं पशुत्वम्, अर्थान्तरं क्षागत्वम्, अर्थयोरन्त-
सामानाधिकरण्यं, न शब्दयोः । कथं पुनरर्थान्तरं
गम्यते ? । व्यतिरेकाच्छब्दभेदाच्च, व्यतिरेको हि भवति,
कश्चित् पशुर्न क्षागः । तथा, क्षाग॑ पशुः इति शब्दभेदः ।
शब्दभेदादेवार्थभेदो व्यायः । एकस्मिन् वाक्ये समवेयात्,
पशुं क्षागमानय इति, इतरथा, अन्यतरेण क्षतार्थत्वात्
अन्यतरो वाक्ये न समवेयात्, समवैति च । तस्मात्
अन्यत् पशुत्वम्, अन्यत् क्षागत्वम् । तस्मात् अनियमः, यः
कश्चित् पशुः उपादेयः इति ।

तचोल्सूचिका पश्चव्याहृतिः, अन्यत्वेऽपि सति नियम
एव । कुतः ? । मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात्, मन्त्र-
साधनं हि कर्म शृणु गम्यते, यदि क्षागम् उपादास्यामहे,
सगुणं कर्म सक्षामः कर्तुम्, मन्त्रम् उपादानाः, मन्त्रस्य
अपाच्चिकत्वात् । अथ अन्यम् उपादास्यामहे, मन्त्रस्य
विषयाभावात् मन्त्रम् अपजहतो न सगुणं कर्म निर्वर्त्त-
येम, अतो न च श्रुतिं दाधामहे, अन्यस्मिन् पशुशब्दो

वर्तते, इति न च अन्यम् उपादास्यामहे, वैगुण्यादिभ्यतः ।
तस्मात् क्षागः एव उपादातव्यः इति ।

अतु अश्वम् उपादाना नैव मन्त्रवर्णम् अपहास्यामः,
स एव अश्वः क्षागो भविष्यति, यज्ञक्षवगमनोऽश्वः, स
क्षागः, क्षिर्देर्गमेष्व क्षागशब्दः प्रसिद्धः ।

रूपालिङ्गाच्च ॥ ३७ ॥ (आ०)

क्वचित् मुष्करा भविष्यन्ति इति शूयते, गद्यन्तरैण
वचनम्, अमुष्करास्तदेदम् उपपद्यते । तस्मात् क्षिवगमनो-
ऽश्वोऽपि क्षागः इति कर्माख्या भविष्यति । अत्र उच्यते,

क्षागे न कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्याम् ॥ ३८ ॥

(आ० नि०)

क्षागे कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्यां न अवकल्पते, न हि
क्षागशब्दः क्षिवगमनवचनः, समुदायो हि असौ पृथक्
अर्थान्तरे प्रसिद्धो, न असौ अवयवप्रसिद्धा वाधितव्यः ।
तस्मात् न अश्वः क्षागः ।

रूपान्यत्वाद्व जातिशब्दः स्यात् ॥ ३९ ॥

(आ० नि० १)

इदम् अन्यथदीक्षरं सूत्रम् । अथ कस्मात् न वयो-
वचनो भवति ? वयोवचना छेते शब्दाः क्षागम्क्षागस्तो
वस्तः इति, तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यति इति ।
उच्यते, नैतदेव, सत्यं वयोवचनः, अजापतिगतस्तु वयो-

वदितम् अक्रोति वथा शोणः इति वर्णवचनः अख्जाति-
गतं वर्णं वदति, न अन्यम् । तस्मात् रूपान्यत्वात् न
वर्णोमाचवचनः, किन्तु जातिशब्दः स्यात्, जात्याश्रयं
वर्णो वदेत् । अतश्चाग एव नियम्यते ।

विकारो नोत्यत्तिकत्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि० २)

इदमपि पदोत्तरम्, इह अखादीनां विकारश्चाग-
शब्दः, किञ्चिदत्र अखादीनाम् उच्चार्यते, न किञ्चित् अन्य-
देव । तस्मात् अखाऽपि छागः इति, न उत्यत्तिकत्वात्,
ओत्यत्तिको हि नामिनाम्नोः मुख्यः इत्युक्तम् (११३.
स०), न आख्याविकारः सञ्चावति इति तस्मात् न अख-
श्चागः, अतः छाग एव उपादातव्यः इति

स नैमित्तिकः पशोगुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४१ ॥

(आ० नि० ३)

पदोत्तरमेव इदं सूचम् । अथ कस्मात् न क्षिद्रनिमित्तः
छागशब्दो भवति ? एवं श्रूयते, शुष्ठिरो वा एतर्हि पशुः
यर्हि वपामुत्खिदन्ति इति । न इत्युच्यते, क्षिद्रत्वस्य गुणस्य
पश्चाः अर्चादितत्वात् । अव्यङ्गं पशुमालभेत इति हि
चोद्यते । तस्मात् अक्षिद्रः पशुः । न च, अव्येवप्रसिद्धगा-
ममुदायप्रसिद्धिर्वाधते, इत्युक्तमेव । तस्मात् छाग एव
उपादेयो न अखादयः इति ।

जातेवा तत्वायवचनार्थवक्तुभ्याम् ॥ ४२ ॥ (सि०)

वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्मौत् अवदेवप्रसिद्धगा समु-

दायप्रभिद्वयं बाधते, तस्मात् जातेः एव छागशब्दो वाचकः,
एवं समुदायस्य अर्थवत्ता अनुगृहीता भविष्यति इति तत्-
प्रायवचनम् उपपद्यते, विश्वेषां देवानाम् उस्माणां छागानां
मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि इति जातिप्राये वचनम्
उपपद्यते । प्रायेणापि हि नियमः क्रियते, यथा, अग्रप्राये
लिखितं दृष्टा अग्रोऽयम् इति बुद्धिर्भवति । तस्मात् काम
एव उपादातव्यः इति । क्लत्वा-चिन्ताशां प्रयोजनं न
वक्तव्यम् ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्या-
यस्य अष्टमः पञ्चदः । अध्यायश्च सुमासः ।

समाप्तश्च पूर्वः चट्टजः ।

दीन्नात्कर्षे तत्रियमानामप्युत्कर्षोऽधिकरणम् ।

दीन्नाकालस्य शिष्टत्वाद्विक्रमे नियतानाम-
नुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥

इदम् श्रूयते, तस्मात् दीक्षितो न ददाति न पचति
न जुहोति इति ज्योतिष्ठोमे समामनन्ति । यदि तु देवात्
मानुषात् वा प्रतिबलात् दीन्नाकाल उत्कृष्टते, तत्र सन्देहः,
किं दानहोमपाकानाम् उत्कर्षः, उत न ? इति । किं
प्राप्तम् ? अनुत्कर्षः, नियता हि दान-होम-पाकाः, याव-
ज्ञोवम् अग्निहोत्रं जुहोति इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः तेषा-
मपवाह्या, येष्वहःसु साङ्गो ज्योतिष्ठोमो विहितः, तावन्ति
अहानि मुक्ता अन्येषुः अहस्सु कर्त्तव्याः, ज्योतिष्ठोम-विधान-
कालात् परतोऽप्रतिषिद्धाः । तस्मात् कर्त्तव्याः, प्राप्तो हि
तेषां कालः इति ।

उत्कर्षो वा दीन्नितत्वाद्विशिष्टं हि कारणम् ॥

३८ ॥ (सि०)

वाशव्दात् पक्षो विपरिवक्त्ते । यदुक्तम्, नैषाम् उत्कर्षः
इति, नैतदेवम् । उत्कृष्टव्याः । कुतः ? दीन्नितत्वात्, दीन्नि-
तस्य ते प्रतिषिद्धाः, न दीक्षितो यस्मिन् काले । लक्षणा
हि एवं स्यात्, यथा तु वयं ब्रूमः, तथा श्रुतिः कारणम् ।
प्राक् च अवभूथात्, अयं दीन्नित एव । अविशिष्टं हि कार-
णम्, यत् एव ज्योतिष्ठोमविधानकाले, तदेव अतिक्रान्ते-

अपि । उभयत्र हि दीक्षितत्वं हि कारणम् । तस्मात् तेषाम्
उत्कर्षः इति । (६।५।१० अ०) ।

ज्योतिष्ठोमात् कर्त्र प्रतिहोमाननुषानाऽधिकरणम्

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्वेषाम् ॥ ४० ॥

तत्र उत्कृष्टमाणे ज्योतिष्ठोमे, अकृतेषु होमेष त्रिं
परिसङ्गाय होमाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
परिसङ्गाय होमाः क्रियेन् । किं कारणम् ? । अवश्यकर्त्त-
व्यतया हि ते विहिता होमाः, अतिपद्मा अपि कर्त्तव्या
एव, तथा हि एषाम् अवश्यकर्त्तव्यता अनुगृहीता भवति
अति, प्रधानमात्रं तु नियतं, न अत्र कालानुरोधः कर्त्तव्यः,
न दीर्घगम्यानीयत्वात् । यद्यपि अतिक्रान्ताः कालाः, अति-
क्रान्तानां परिसङ्गाय प्रधानमात्राणि कर्त्तव्यानि, यथा
अवश्यकर्त्तव्यं भुक्तिभूतकदातादि, यत अतिक्रान्तं भवति,
तत् परिसङ्गाय क्रियते, एवमिदम् अपि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्वेषां,
कर्त्तव्यम् अकृत्वा कुर्यात्, न अकर्त्तव्यम् । अकर्त्तव्याश्च
एते, प्रतिपिदित्वात्, यथा पूर्वेषां, असति कालातिक्रमे
अकृतानाम् न प्रतिहोमाः, एवम् एषामपि इति ।

कालप्राधान्याच्च ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

कालप्राधान्यं च भवति, निमित्तत्वेन तस्य श्रुतत्वात्,

तदभावे विहितमेव न भवति, प्रधानमात्रं यद्यपि नियम्येत्, तथापि निमित्ते काले । स च नदीवेगस्थानीयः कालोऽतिक्रान्तः, अतो न प्रतिहोमः कर्त्तव्यः इति । (६ । ५ । ११ अ०)

उद्वसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानुष्ठानाधिकाणम् ।

प्रतिषेधाञ्चोर्हमवभूथादिष्टेः ॥ ४२ ॥

अर्हमवभूथात् आ उद्वसानीयाया इष्टेऽहोमाः, तेष्वतिपञ्चे शुद्धैवेन मानुषेण वा प्रतिबलेन भवति संशयः, किं प्रतिहोमः कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? कर्त्तव्यः इति, उच्युक्तादीचो हि स तदा भवति, हीक्षणाम् उच्योचनार्थैः हि अवभूथः । तस्मात् कर्त्तव्याः, ते न कृताः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्हम् अवभूथात्, आ उद्वसानीयाया इष्टेः, अतिपञ्चानाम् न प्रतिहोमः स्यात् । कृतः ? प्रतिषेधात्, प्रतिषेधो हि भवति, एतया पुनराधियसम्मितया इक्ष्या अग्निहोमं होतव्यम् इति, प्रागुद्वसानीयायाः, होमस्य प्रतिषेधः; यावत् उद्वसानीया उत्कृष्टते, तावत् प्रतिषेधः । एवं श्रुतिः इनरथा सक्षणा स्यात् । तस्मात् अकर्त्तव्याः, ते न कृताः इति, न स्यात् प्रतिहोमः इति । (६ । ५ । १२ अ०) ।

प्रतिहोमि सायमग्निहोवप्रभृत्यारभ्याधिकरणम् ।

प्रतिहोमश्चेत् सायमग्निहोवप्रभृतीनि ह्वये-
रन् ॥ ४३ ॥

एतेषु एव उदाहरणेषु भवति संशयः, किं प्रतिहोमे
मायमग्निहोवप्रभृतीनि आरभ्येरन्, उत प्रातः अग्निहोव-
प्रभृतीनि ? इति । ननु नास्ये व प्रतिहोमः इति स्थितम् ।
उच्यते, अस्ति इति कृत्वा चिन्तयामः । कृत्वा-चिन्तयम्,
अन्येषु सद्वशन्यायेषु उदाहरणेषु अस्याः प्रयोजनम् अस्ति
इति चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ? अनियमः, अर्थकृतत्वात् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, यदि प्रतिहोमः क्रियते, सायमग्निहोव-
प्रभृतीनि ह्वयेरन् । कुतः ? । सायमग्निहोवादारभ्य
अतिपन्नानि, तेनैवानुपूर्वेण प्रतिहोत्यानि इति । (६ ।
१३ अ०) ।

षोडशिसंख्ये प्रातरग्निहोवप्रभृत्यनुहानाधिकरणम् ।

प्रातस्तु षोडशिनि ॥ ४४ ॥

षोडशिसंख्ये सामेऽतिपन्नेषु होमेषु सन्देहः, किं साय-
मग्निहोवेण इति, उत प्रातः ? इति । किं प्राप्तम् ? साय-
मग्निहोवेणेति पूर्वस्मिन् अधिकरणे उत्तम्, उत्तर्गेण सर्व-
त्वैवम् इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते, प्रातस्तु षोडशिनि,
षोडशिसंख्ये प्रातरग्निहोवादीनि अतिपन्नानि इति प्रात-
रग्निहोवादेव समारभ्याणि इति । (६ । ५ । १४ अ०) ।

मेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाह्नताधिकरणम् ।

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥

४५ ॥ (पू.)

दर्शपूर्णमासयोः शूयते, भिन्ने जुहोति स्कवे जुहोति
इति । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरवैतत्, भिन्ने स्कवे च
प्रायश्चित्तम् उत यत्र भिन्नते स्कन्दति च ? इति । किं
प्राप्तम् ? प्रकरणे यत् प्रायश्चित्तम् एवज्ञातीयकम् निज्ञित्
दत्यन्नं, तत् सर्वत्र यत्र यत्र भिन्नते स्कन्दति वा, तत्र तत्र
स्यात् । कस्मात् ? दोषसामान्यात्, समानं निमित्तम्
स्कन्दनम् मेदनम् वा, स एवात्र दोषः इति अभिप्रेतम् ।
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तम्, वाक्यात् अन्यत्रापि,
प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । तस्मात् सर्वत्र स्कवे भिन्ने च
प्रायश्चित्तम् इति ।

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि. १)

प्रकरणे एव भिन्ने स्कवे वा प्रायश्चित्तम् । कुतः ? ।
शब्दहेतुत्वात्, तेन प्राकृतेन अर्थेन सहैकवाक्यता एषा
होमानाम्, ततो होमवतो यागस्य प्रत्यायने प्रकृती यजेत
इति शब्दो हेतुः । एवं चेत् तदुपकारेणार्थवान् भविष्यति
इति, इतरथा विना वाक्येन, फलं कल्पयितव्यम् स्यात्,
तस्मात् वाक्यं फलाभावेनैव वाधितम् इति क्षत्रा प्रकरणम्
अनुग्रहीतव्यम् इति ।

अतद्विकारस्य ॥ ४७ ॥ (सि. २) ॥

न च, तदिकारः अग्निहोत्रम् ज्योतिष्ठोमो वा, न दर्शपूर्णमासविकारः, यदि तदिकारो भवेत्, तत्रापि स्तुते भिन्ने वा प्रायश्चित्तम् स्यात् इति । (६ । ५ । १५ अ०) ।

— — —

व्यापद्वस्थार्थनिर्णयाधिकरणम् ।

**व्यापद्वस्थाप्यु गतौ यदभीज्यमार्याणां तत्
प्रतीयेत ॥ ४८ ॥**

व्यापद्वस्थाप्यु प्रहरति इति श्रूयते । किं व्यापद्वम् इत्यच्छते ? इति तदभिधीयते, व्यापद्वं, दूषितं येन कार्येण क्रियते । किं तत् ? । यत् अभीज्यमार्याणाम्, केशकीटादपद्वम् अन्येन वा लपघातेन उपहस्तं, तदगापद्वम् इति । (६ । ५ । १६ अ०) ।

— — —

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ ४९ ॥

(पू०)

प्रस्तोत्रुहात्रोहात्रप्रतिहत्रीर्वा यत्र अपच्छेदः, किं तत्र प्रायश्चित्तम् स्यात्, न ? इति भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रायश्चित्तम् यौगपद्ये न विद्यते । कुतः ? । विभागश्रुतेः, विभक्तेऽपच्छेदे प्रायश्चित्तमामनति, अपच्छे-

दश अयम् विभागः, स उभाभ्यां साधते, इह च एकेन साध्यमाने श्रूयते प्रायश्चित्तम्, उद्भात्रा प्रतिहर्त्वा वा । न च यदपरेण सह क्रियते, तत् केवलेन कृतं भवति, यदि हि केवलेन कृतं स्यात्, तेन कृतं स्यात्, तेन कृतं, अपरः किं कुर्यात् ? । तस्मात् न युगपदपच्छिवयोः प्रायश्चित्तम् इन्ति ।

स्यादा प्राप्ननिमित्तत्वात्कालमावमेकम् ॥

५० ॥(सि०)

स्यात् वा प्रायश्चित्तम् योगपदेऽपि, प्राप्तम् हि निमित्तम् अपच्छेद उद्भातुः प्रतिहर्त्तुश्च । यत्र हि इयोः अपच्छेदः, तत्र हात्यपच्छिवौ, एकोऽप्यपर्दोऽपि । संयुक्ताय हि पुश्यमादीऽपच्छेदः, स च उभयस्योऽपि, एकेनापि तत्र अपच्छेदः क्रियतेऽनपेक्ष्य अपरम्, अपरेणापि । कालमावन्तु तत्र एकम्, न च कालैक्यादपच्छेदयोः ऐक्यं भवति । तस्मात् प्रायश्चित्तम् युगपदपच्छेदेऽपि । (६ । ५ । १७ अ०) ।

— — —

योगपदे इदाचित्य सर्वस्तात्त्वात्यविक्षाधिकरणम् ।

तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ (सि०)

यद्युद्भावप्रतिहर्त्वोः युगपदपच्छेदो भवति, तत्र सन्देहः, किम् अदाच्चित्य, सर्वत्र वा विकल्पः, उत समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् ? तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः

स्यात्, विलङ्घौ हि एतो कल्पौ, सर्वस्त्रमदाच्चिण्यं च ।
तस्मात् विकल्पो भवितुमर्हति ।

प्रयोगान्तरे वीभयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥ (प०)

बाश्वदः पक्षं व्यावर्त्यति । न च एतदस्ति, विकल्पः
इति, उभयोर्धिधानात्, सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचन
एवम् उपपद्यते । विकल्पे हि पक्षे बाधः, तस्मात् समुच्चयः।
अथ यदुक्तम्, विरोधात् विकल्पः इति । उच्यते, प्रयोगा-
न्तरे वा उभयानुग्रहः स्यात्, तेन पुनः यजेत इत्युच्यते,
हिस्तस्य प्रयोगः । तत्र एकस्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः, अन्य-
स्मिन् अपरो भविष्यति । एवम् अविरोधः । तस्मात् उभयं
प्रायश्चित्तम् इति ।

न चैकसंयोगात् ॥ ५३ ॥ (उ०)

न च, एतदेवम् । कुतः? । एकसंयोगात्, स एव
यागः पुनः क्रियेत, यदि अन्यतरेण विना वैगुण्यम् इत्य-
वधार्थेत, सर्वस्त्रे क्रियमाणे अदाच्चिण्याभावात् विगुणः
स्यात् । न अन्यस्मिन् प्रयोगे क्रियमाणे अन्यः प्रयोगाऽनु-
गृह्णते, न च अदाच्चिण्यस्य सर्वस्त्रदानस्य च प्राधान्यं,
गुणवता प्रयोगेण कर्म सम्बन्धितव्यम् । तस्मात् विकल्पः ।
(६।५।१८ प०) ।

— —

आत्मपूर्वे यापक्षेदे उत्तरापक्षे दनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

पौर्वपिष्ठे पूर्वदीर्घन्यं प्रकृतिवत् ॥५४ ॥

यत्र आनुपूर्वेण भवत्यपच्छेदः, तत्र किं पूर्वनिमित्तं प्रायश्चित्तं, उत उत्तरनिमित्तम् ? इति भवति संशयः । किं प्राप्तम् ? पूर्वस्य बलीयस्वं, पूर्वापच्छेदे यत् नैमित्तिकं प्राप्तम्, तस्मिन् सति तद्विरुद्धं न शक्यं कर्त्तुम्, न च अशक्यम् उपदेशार्थं भवति, पूर्वविज्ञानं प्राप्तम् इति न संशयः । तस्मात् तद्विरोधेन अन्यत् कार्यं न विकद्दम् । क्व तर्हि तत् स्यात् ? । यत्र केवलं निमित्तम् । तस्मात् पूर्वविज्ञानं बलवत् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पौर्वापद्ये पूर्वदौर्बल्यं स्यात् । कुतः ? । आख्यातन हि योऽर्थः, कर्त्तव्यः इत्युच्यते, तत्र एतदनुबङ्गं यथा शक्येत, तथेति, तत् पूर्वविज्ञानवाधेन शक्यते, नान्यथा, तेन पूर्वविज्ञानं बाधित्वा इदं कर्त्तव्यम् इति भवति शब्दार्थः । ननु पूर्वविज्ञाने इदम् उपपद्यते, यत् अन्यत् विरोधकं विज्ञानं भविष्यति, तत् मिथ्या इति । अभूतं हि तत्र शक्यमाशयितुम्, इदं नाम तत् इति, न च अप्रतिष्ठिते तस्मिन् न पूर्वविज्ञानं सम्भवति । तस्मात् अप्रतिष्ठितं भविष्यत्, यदा तु तत् भवति, तदा पूर्वविज्ञानं बाधमानमेव उत्पद्यते । तत् इदानीं बाधितं न शक्तोऽल्पतरं बाधितम् इति, प्रकृतिवत्, यत् हि प्राकृतं वैकृतं न बाध्यते, तत्रापि एतदेव कारणं, न अबाधित्वा पूर्वविज्ञानं वैकृतं सम्भवति इति, प्राकृतं च पूर्वं, यतो विकृतौ तदपेक्षा ।

प्रत्यक्षत्वात् वैकृतम् आनुमानिकं प्राकृतं बाधते इति चेत् । प्रत्यक्षत्वेऽपि सति नैव बाधेत, यदि यथावर्णितोऽय-

मात्रातार्थी न भवेत्, सति पूर्वविज्ञाने अशक्यत्वात्
प्राकृतं बाधेतैः । तस्मात् परबलीयस्वं ल्यायमेव इति ।
(६।५।१६ अ०) ।

उहातुक्तरापच्छेदःपि सर्वस्वदाच्चादानादिकरणम् ।

**यद्युद्धाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्वदसन्द-
द्यात् यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥**

यदा प्रतिहत्तुः पूर्वमपच्छेदः तत उद्धातुः, तत्र अद-
क्षिणेन इद्धा पुनर्यज्ञव्यम् । तत्र सन्देहः, पुनर्यज्ञे किं
द्वादशशतं दातव्यम् उत सर्वस्वम् ? इति । किं प्राप्तम् ?
द्वादशशतम् । कुतः ? । एवं हि आत्मायति, तत्र तत्
दद्यात, यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्, पूर्वस्मिष्य प्रयोगं
ज्यातिष्ठामदक्षिणैः प्राप्ता । तस्मात् द्वादशशतम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र पुनर्यज्ञे सर्वं दद्यात, यथा इतर-
स्मिन् पूर्वस्मिन् अहनि सर्वस्वम् । कथम् तत्र सर्वस्वम् ?
इति चेत । प्रतिहत्तुः अपच्छेदात्, प्रतिहत्तेरि अपच्छिन्ने
द्वादशशतं बाधित्वा सर्वस्वं दास्यन् भवति । ननु पूर्वस्मिन्
अहनि द्वादशशतमप्यसौ दास्यन्नासीत् । सत्यं, सर्वस्वदानं न
त उभयं प्रदत्तं भवति, तस्मात् तद्वेयम् । ननु अर्वाग्मिष्य
द्वादशशतात् सर्वस्वम् । नेतदेवम्, अधिकृते द्वादशशतं
सर्वस्वम् अप्यविकं भवति । अपि च पूर्वस्मिन् अहनि नैव
द्वादशशतं दास्यन् भवति इति, एतावत् दास्यन् इति

उच्यते, यस्य उत्तरकाले तावहानं भवति । न च, पूर्वस्मिन् अहनि द्वादशशतं दीयते, तस्मात् न तदास्यन् इत्यबगम्यते, मिथ्याबुद्धिः सा, तत्त्वे न व्यवहारः ।

मनु च सर्वस्वम् अपि प्रतिषिद्धं भवति, तदप्यमौ न दास्यन्निति, साऽप्यस्य मिथ्याबुद्धिः । न इत्याह, साभ्यामस्य चोतिष्ठोमस्य प्रयोगः, तत्र प्रथमप्रयोगे अदाच्चिख्यविरोधात् सर्वस्वम् बाध्यते, हितीयप्रयोगे तदानं चोद्यते । तत्र विरोधो नास्ति, तस्य एव यज्ञस्य स एव प्रयोगः, प्रतिहर्त्ता च तस्मिन् अपच्छिदः इति द्वादशशतं बाष्पित्वा मर्वेष्वमेव दास्यन् भवति । तस्मात् सर्वस्वम् तत्र देयम् इति । (६ । ५ । २० श०) ।

— — —

अहर्गण्यपक्ष्मदे न सर्वेषामावर्जनाधिकरणम् ।

अहर्गण्ये यस्मिन्नपच्छेदसदावर्त्तत कर्मपृथक्त्वात् ॥

५६ ॥

अहर्गणे यदा भवति किञ्चिद्दहनि उद्भातुः अपच्छेदः, तदा सन्देहः, किं कृत्स्नो अहर्गण आवर्त्तते, उत तदेव पक्षः ? इति । किं प्राप्तम् ? कृत्स्नोऽहर्गणः । कुतः ? । अपरैरहोभिः विना, तदा विगुणं भवति, तस्मात् गण एवावर्त्तते इति । एवं प्राप्ते त्रूपाः, यस्मिन् अपच्छेदः, तत् एव आवर्त्तते । कुतः ? । कर्मपृथक्त्वात्, पृथगेतानि कर्माणि न अन्यत् अहः अन्यस्य गुणभूतं, इत्था इति च यागं परि-

समाप्तेति गम्यते, न साङ्गम् इति । यान्वहरन्तराणि
भाहायेन उपकरिष्टन्ति, विद्यत्त एव तानि । अतः
भाहायं करिष्टन्ति इति । तस्मात् तदेवावर्तेत । (६)
५ । २१ अ०) ।

इति श्रीगवरम्बामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पठस्याध्यः-
यस्य पञ्चमः पादः ।

— — —

षष्ठे अध्याये षष्ठः पादः ।

— — —

सर्वं समानकल्पानाम् सहाधिकाराधिकरणम् ।

**सन्निधातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा
यज्जेरन् ॥ १ ॥ (सि०)**

सत्राणि उदाहरणम्, सप्तदशावराः सत्रमासीरन् य
एवं विद्वांसः सत्रत्वासर्वं य एवं विद्वांसः सत्रम् उपयन्ति
इति । तत्र सन्देहः, किं समानकल्पानाम् भिन्नकल्पानाम्
च सहाधिकारः, उत समानकल्पानामेव ? इति । कं
पुनः समानकल्पाः ? । राजन्याचिद्यध्रुश्ववमिष्टवेन्यशुन-
कानाम् कर्गवकश्यपसङ्गृतीनाम् नाराण्यसो हितीयः प्रयाजः,
तनूनपात् इतरेषाम् । एवं केचित् नाराण्यपकल्पः, केचित्

तनूनपात्कल्पाः । तत्र किं तावत् प्राप्तम् ? सत्रिपाते बहु-
नाम् यजमानानाम् ये एव तुच्यकल्पाः, त एव सह सत-
मासीरन् । कुतः ? । अबैगुण्यात्, इतरथा यस्य कल्पो
नोपसंक्रियेत्; तस्य वैगुण्यं स्यात्, यथा प्रकृताविव विना
साहृद्येन, फलाभावः एवम् इहापि इति ।

वचनादा. शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥ (पूर्व)

वाश्च्छात् पक्षो विपरिवर्तते । न च, एतदस्ति, भिन्न-
कल्पानाम् अनधिकारः इति, तेऽप्यधिक्रियेन् । कुतः ? ।
अविशेषेण सर्वेषां यजमानानाम् प्राप्तिः । न च भिन्न-
कल्पानाम् प्रतिषेधः । ननु वैगुण्यं भिन्नकल्पानाम् । अत्र
उच्यते, वचनात्, सामान्यवचनेन भिन्नकल्पा अपि गृहीताः,
तत्र मिरोवत् वाधः स्यात्, यथा, पुरुषशीर्षम् उपदधाति
इतिवचनसामर्थ्यात् शब्दशिरसां स्यर्शनं स्मृतिविप्रतिषिद्धम्
अपि क्रियते, एवं इहापि । अथ वा आशिरवत्, यथा
ऋतपेये छृतव्रतां भवति इतिवचनात् व्रतदुहि निवृत्ता-
याम् अन्यामाशिरे गां कल्पयन्ति । एवम् एतदपि वचनात्
भविष्यति ।

न वाऽनारभ्य-वादत्वात् ॥ ३ ॥ (उत्तर)

नैतदस्ति, यदुक्तं, भिन्नकल्पानाम् अप्यधिकारः इति,
‘नमानकल्पाः एव अविक्रियेन् । कुतः ? । अबैगुण्यात् ।
अथ यदुक्तं, वचनात् वैगुण्येनापि सेत्यति इति । तत्र,
अनारभ्यवादत्वात्, तद्व वचनात् प्रकल्पते, यस्मिन्

अकल्प्यमाने वचनम् अनर्थकं भवति, यदि हि आरभ्य भिन्नकल्पान्, एतत् उच्चेत्, ततो वचनम् अनर्थकं भवति इति भिन्नकल्पानामपि सचमभ्युपगम्येत्, न तु आरभ्य भिन्नकल्पान्, एतत् उच्चते। समानकल्पेषु अर्थवत्ता अस्य वचनस्य भविष्यति। तस्मात् न भिन्नकल्पानाम् अधिकारः इति।

स्याङ्गा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत् ॥ ४ ॥ (आ०)

स्यात् वा भिन्नकल्पानाम् अधिकारः। कुतः? यज्ञार्थत्वात् कल्पस्य, वसिष्ठादीनाम् नाराशंसकल्पो यज्ञस्य माधकः। स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः, परकल्पेनापि सिद्धः सिद्धो भवति। यथा, यज्ञमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयत्ति इति यस्य कल्पचित् परिमाणेन सिद्धो यज्ञाऽन्येषामपि सिद्धो भवति। उच्चने, 'ननु प्रयाजस्य वाक्येन पुरुषसम्बन्धः, स च प्रकरणप्राप्तां यागार्थतां वाचि-
यते इति। न इति ब्रूमः, फलं हि तदा कल्पयितव्यम्। ननु इतरथाप्यदृष्टम् अवश्यं कल्पनीयम्। तत्र उच्चने, सत्यं कल्पनीयं, प्रमाणेन तु प्रयोगवचनैकवाक्येन, हितीये तु पञ्चे कल्पयित्वा शब्दं, रैनैकवाक्यता स्यात्। अथ उच्चेत्, क्वचित् समान्नातेन सहैकवाक्यता भविष्यति। तथापि अपकृतेन व्यञ्जितेन च कल्पयमाना प्रकृतकल्पनाया गुरु-
तरा स्यात्।

न, तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥ (आ० नि० १)

नैतदेवम्, तत्प्रधानत्वात्, पुरुषार्थो हि एव कल्पः।

कथम् ? । वसिष्ठादीनाम् नाराशंसो यज्ञाङ्गम् इति, यज्ञ
यस्य यज्ञाङ्गः, तेन सह फलदं कर्म तस्य भवति । तेनैवम्
अभिसम्बन्धः क्रियते, वसिष्ठानाम् नाराशंसेन सहितं कर्म
फलदं भवति इति ।

ओदुम्बर्या: परार्थत्वात्कपालवत् ॥ ६ ॥

(आ० नि० २)

अथ यदुपर्वण्टं, तथा ओदुम्बरी तथेह इति । पारा-
र्थम् ओदुम्बर्या:, यजमानो गुणत्वेन श्रूयते । ननु तत्रापि
प्रयोगवचनः पुरुषप्राधान्यं कुर्यात् । नैषदोषः, एकेनापि
यजमानेन सम्मिता च इयं सर्वेषां यजमानसम्मिता भवति,
न तु इह एकस्य संगटहीते सर्वेषां संगटहीतः । तस्मात्
ओदुम्बर्या: पारार्थम्, कपालवत्, यथा, पुरोडायकपालेन
तुषा उपवपत्ति इति परार्थकपालेन तुषा उपवस्थ्याः
इत्युपादीयते, एवमेतदपि इति ।

अन्येनापीति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

एवं चेत् भवान् पश्यति, यजमानेन सम्मानं, तत्
प्रयोजनं स्वेनान्येन वा यजमानेन इति, तथा प्रयोगान्तरे
यो यजमानः तेनापि सम्मानं प्राप्नोति ।

**नैकत्वात्स्य चानधिकारात् शब्दस्य चाविभक्त-
त्वात् ॥ ८ ॥** (आ० नि०)

अत उच्यते, न प्रयोगान्तरस्य यजमानः प्रसन्न्यते । न त् यजमानशब्दे कविदिगेषः, यतो यजमानशब्दात् अवस्था स्यात्, किं तहि, एकत्रस्य विवक्षितत्वात्, न हाभ्यां याजमानानि कर्त्तव्यानि इति न अन्य आनीयते । आह, अन्य एव तर्हि सर्वयाजमानेषु भवतु । नैवं, कामिनं हि अविकृत्य, साङ्गस्य यागस्य वचनम् । यजमानशब्दशाविभक्त इह औदुम्बर्याः सम्माने । तस्मात् न अन्यो भविष्यति ।

मन्त्रिपातान् निमित्तविधातः स्याहुहृदयंतरविभक्तशिष्टत्वात् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥६॥ (आ०)

तु गच्छः पक्षं व्यावर्त्यति । बहुषु यजमानेषु मन्त्रिपातात्, निमित्तविधातः स्यात् । कृतः ? । विभक्तशिष्टत्वात्, वसिष्ठनिर्वर्त्ये प्रयोगे नाराशंसा नैमित्तिकः । अन्यन्तम् तनूनपात् नैमित्तिकः, यत्र इदानीम् उभये कर्त्ताराः समहायेन, तत्र निर्वित्तिर्वेदनेन । तस्मात् न केवल कर्त्ता । न चेत् वासिष्ठः केवलः कर्त्ता, तस्मात् तविमित्तं तत्र न कर्त्तव्यम्, न च इतरनिमित्तम्, उभयोरप्यन्योन्येन विधातः, वृहद्रथन्तरवत्, तत् यथा, वृहद्रथन्तरं पृष्ठभवति इति न वृहत्याधनकं, न रथन्तरमाधनकम् इति, नैव तत्र वृहत् निमित्तं भवति, न रथन्तरं वा । एवम् इहापि इति ।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविधातः प्रतीयते स्वामित्वेनाभिसम्बन्धात् ॥१०॥ (आ० नि० १)

अपि वा इति पक्षं व्यावर्त्यति । कृत्स्नं प्रति केव-

लभ्य कर्त्तृत्वे न संयोगो भवति, तस्मात् अविवातः नैमित्तिकानाम् । कथम् पुनः कात्स्वर्गत् कर्त्तव्यत्वम् ? । स्वामित्वे नाभिसम्बन्धात्, कर्म प्रति स्वामित्वे न केवलानाम् वमिष्ठादीनामभिसम्बन्धो भवति, कर्म पुरुषाणाम् उपकारकं, तदि एकैकस्य शक्तोति फलं निर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् एकैकः कृतस्य कर्त्ता इति तत् नैमित्तिकं सर्वं प्राप्नोति । यत्रा, तुण्डमावे दीयताम् इति, यद्यपि सा तुण्ड-डपित्यर्थीर्माता, तथापि तस्ये दीयते । कात्स्वर्गत् हि तस्य सा माता भवति, न हि व्यामज्ज्वरं सावृत्वम् । तदत् इहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् अममानकल्पानाम् अनधिकारः ।

साम्बोः कर्मउद्घैकदेशेन संयोगे गुणत्वे नाभिसम्बन्धः तस्मात्तद् विवातः स्यात् ॥ ११ ॥

(आ० नि० २)

अथ यदुक्तं, हहद्रथन्तरवत् इति, तत्परिहरणीयम् । हहद्रथन्तरयोः साम्बोः नैमित्तिक कर्मउद्घैकदेशेन संयोगो भवति, तत्र हि उभयोः साधकत्वं, न एकस्य । स्तोत्रैकदेशेन तु तद् साम्बोः सम्बन्धः, न कृतस्वेन स्तोत्रेण, गुणत्वे न हि तत्र साम् शूद्यते, स्तोत्रं प्राधान्येन । तस्मात् तत्र विवातः स्यात् । (६६१ आ०) ।

भित्रकल्पयोरपि राज्ञः पुरोहितस्य च कुलाययज्ञः धिकाराधिकरणम् ।

वचनात् द्विसंघोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥

१२ ॥ (पू०)

इदं समामनन्ति, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यक्रामो
यजेयाताम् इति । तत्र सन्देहः, किं राज्ञो हौ पुरोहितो
यजेयातां, उत राजा च पुरोहितस्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
राज्ञो हौ पुरोहितौ इति । कुतः ? । पुरोहितशब्दात्
परं द्विवचनं श्रूयते, तच्छब्दवाच्यस्य द्वित्वं शक्तोति वदि
तुम् । पुरोहितस्य तच्छब्दवाच्यः शुत्यान् राजा । पुरो-
हितवचनः पुरोहितशब्दः । लक्षणाथा युगपदधिकरण-
दचनतायां हि तत् भवति । ननु एकस्य हौ पुरोहितौ न
स्तः, पुरोहितं हणीत इति हि उपादीयमानस्य विवित्तम्
एकत्वम् इति । उच्यते, वचनात् एतत् भविष्यति, किं हि
दचनं न कल्पयेत् ? एतेनैव कारणेन हौ भविष्यतः, यथा
वचनेन अञ्जनिना जुहोति इत्येकस्यैव हौ पाणी भवतः
यदपि सब्यो प्राप्तः तथापि इति ।

अर्थाभावात् नैवं स्यात् ॥ १३ ॥ (उ०)

तुशब्दात् पचो विपरिवर्तते । नैवं स्यात्, हौ पुरो-
हितौ इति । कुतः ? । अर्थाभावात्, नैवायम् अर्थोऽस्मि,
हौ पुरोहितौ इति, एकस्य राज्ञः एक एव पुरोहितः
सपादेयत्वेन हि श्रूयते, पुरोहितं करोति इति, एकत्वं
विवक्षितम् । ननु वचनात् इत्युक्तम् । उच्यते, न तु

वचनात् एतत् शक्यं, संस्कारनिमित्तत्वात् पुरोहितशब्दस्य,
क्रियमाणाऽपि न पुरोहितः खात् ।

अर्थानां विभक्तत्वात् न तच्छ्रुतेन

सम्बन्धः ॥ १४ ॥ (य०)

अर्थानां विभक्तत्वं शूयते, तेजःसंस्तवो ब्रह्मणस्य,
बीर्यमस्तवो राजन्यस्य । ताभ्यां वर्णाभ्यां तेन तेन फलेन
सम्बन्धाऽनृद्यते । तस्मात् अपि न हौ पुरोहितो इति ।

पाणः प्रत्यङ्गभावादसम्बन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

(आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, एतम्भात् एव कारणात् एकस्यैव पुरुषस्य
हौ पाणी भवतः इति । युक्ते तत्र, पाणः प्रत्यङ्गभूतत्वात्,
अङ्गलिं प्रत्यङ्गभूता दक्षिणस्य पाणः सव्यः पाणिः, तेन
विना अङ्गलिरेव न भवति, न हि वाभ्यां दक्षिणाभ्याम्
अङ्गलिः इति उच्यते, तस्मात् राजा च पुरोहितश्च खात् ।
ननु तत्र राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितो
यजैयाताम् इति । उच्यते, न तौ सायुज्यकामौ भवतः, स
राजा पुरोहितेन सहैककार्यो भवति, न तु पुरोहितः
पुरोहितेन । उभावपि तौ हि राजानम् अभिचरन्तौ पुरो-
हितौ इन्द्र्युच्यते, न हि ताविच्छन्तौ, संस्कारशब्दो हि पुरो-
हितः इति । ननु लक्षणा भवति भवत्यक्ते । उच्यते, शुद्ध-
भावे लक्षणायापि व्यतहारो भवति, यथा, अग्नौ तिष्ठन्ते

तिष्ठति इति । तस्मात् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ
इति ॥ (६ । ६ । २ अ०) ॥

—०—

स्वं ब्राह्मणमावस्याधिकाराधिकरणम् ।

सत्राणि सर्ववर्णनामविशेषात् ॥ १६ ॥ (पृ०)

इह सत्राणि उदाहरणम् । य एवं विद्वांसः सत्रमासते,
य एवं विद्वांसः सत्रम् उपयन्ति इति । तत्र सन्देहः, किं
सत्राणि चयाणामपि वर्णनाम्, उत ब्राह्मणानाम् एव
इति । किं प्राप्तम् ? सत्राणि सर्ववर्णनाम् भवेयः इति ।
कस्मात् ? । अविशेषात्, न हि कविद्विशेष आश्रीयते,
अमीषां वर्णनाम् सत्राणि भवन्ति, अमीषां न इति ।
तस्मात् चयाणामपि वर्णनाम् अधिकारः इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ १७ ॥ (य०)

इतश्च पश्यामः, चयाणाम् सत्राणि इति । कुतः ? ।
लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति ? । एवम् आह, वाहं-
हिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्ममाप्नु कुर्यात्, पार्थुरश्यं राजन्यस्य
रायोवाजीयं वैश्यस्य इति हात्प्राप्नु भवति वचनं ब्रह्म
सामविधानपरम्, तस्मिन् राजन्यवैश्यानाम् दर्शनं भवति ।
तस्मात् अपि सर्ववर्णनाम् अधिकारः इति ।

ब्राह्मणानां वितरोरात्मिंज्याभावात् ॥ १८ ॥

(सि०)

वाग्वदः पञ्चं व्यावर्त्तयति । न च एतदस्ति, त्रिशाणा-
मपि वर्णनाम् इति । किं तर्हि ? ब्राह्मणानाम् एव
स्यात् । कुतः ? । इतरयोरात्मिक्याभावात्, इतरयोर्हि-
वर्णयोरात्मवैश्ययोः । आत्मिक्यं प्रतिषिद्धम् । स्वयमेव
आत्मिक्येन च विना विगुणत्वम् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव
स्यात् ।

वचनादिति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, राजन्यवैश्यद्वैगुण्यमापद्यते इति ।
वचनात् यज्ञमानाः सत्त्वः कृत्विज्ञो भविष्यन्ति, ये यज-
मानास्ते कृत्विजः इति । के पुनर्यज्ञमानाः ? । ये तत्र
फलं कामयमानाः सत्रकर्मणि प्रबुद्धास्ते राजन्या अपि
वैश्या अपि, तेषाम् कृत्विक्कर्मं विधीयते । तत्र एतत्
स्यात् येषाम् आत्मिक्यं शक्यं कर्त्तुम्, तेषामेव तत्
ब्राह्मणानाम् । प्रतिषिद्धं हि राजन्यवैश्यानां, न तं पास्म
इदम् आत्मिक्यविधानमिति । नैतदेवं, यथैव ब्राह्मणानां
यज्ञमानानामप्राप्तं वचनविधानात् भवति, एवम् अब्रा-
ह्मणानामपि यज्ञमानानां वचनप्राप्ताख्यादेव भवितुमर्हतः
इति । तस्मात् आत्मिक्यसंस्कृता राजन्यवैश्या अपि सत्र-
मासीरन् इति ।

न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम् । स्वामित्वम् अतेन वचनेन विधीयते, एव
कामाः सत्रमासीरन् इति विधीयते, न आत्मिक्यम् । अय
ये यज्ञमानास्ते कृत्विजः इत्यनेन वचनेन विहितम्

आत्मिज्यम् इति । उच्चते, तदपि न । कथम् ? । न अचैषा वचनव्यक्तिः, ये यजमानाः इत्युहोशपदं, ऋत्विजः इति विधेयपदं, तथा हि सति आत्मिज्यमेष्टम् यजमान-संस्कारकं विधीयेत, नं यजमाना आत्मिज्यस्य अङ्गम् । तत्र प्राकृतार्थता नैषाम् आत्मिज्यानां स्यात्, संस्कारस्य अट्टः कल्पेत । स च यजमानविषयः इति पुनरट्टम् । तस्मात् न यजमानानां सताम् आत्मिज्याः पदार्थाः विधीयन्ते, किञ्चिह्नि ? आत्मिजानाम् पदार्थानाम् अनन्यकर्णकता । एषा च वचनव्यक्तिः, ऋत्विज इत्युहोशपदम्, ते इति विधीयते, ये यजमानास्त एव ऋत्विजो भवन्ति, न अन्येष्ट त, आत्मिजेषु पदार्थेषु यजमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते, प्रत्याक्षानात्, अन्ये निवर्त्तन्ते । एवं सति प्राकृत-प्रयोजना एव आत्मिजाः पदार्थाः । न यजमानसंस्क. रः अट्टष्टा विधीयते इति । यजमानकर्णकल्पमायामप्येषाम् अट्टम् इति यदि कल्पेत । तत्र ब्रूमः, इतरस्मिन् अपि पञ्च यजमानविषयः सोऽट्टः संस्कारः इति अवश्यं कल्पनीयम्, यस्तु उभयोः पञ्चयोर्हैषः न तमेकस्याद्यो भवति ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

(आ०)

गार्हपते पदार्थे राजन्यवैश्यो भविष्यतः, न च, तत्र आत्मिजप्रयोजनम् । तस्मात् अविप्रतिषेधः तेषाम् इति ।

न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

न चैतदस्ति, गार्हपते वा पदार्थे राजन्यवैश्यो इति,

कल्पविरोधी हि स्यात्, यजमानचमसः सौममय एकेषां,
फलमयचमस एकेषाम् तथा, ब्रह्मसाम वाहैङ्गिरं ब्राह्मणा-
नाम्, पार्थरश्मं राजन्यानाम्, रायोवाजीयं वैश्यानाम् ।
तस्मात् गाहैपते निवेशः इत्येतदपि नास्ति ।

सामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥
(आ० नि०)

अथ यदुक्तं, लिङ्गदर्शनात् इति, तत्परिहर्त्त्वम् ।
अत्र उच्यते, अहीनमेव सत्रशब्देन वक्ष्यति, यतः स्वामित्व-
सूत्खिजां विधीयते । अत ऋत्विजां स्वामित्वात् राजन्य-
वैश्यानां सत्रं न अवकल्पते इति । तस्मात् अहीने लिङ्ग-
दर्शनम् । (६।६।३ अ०) ।

— — —

मवे विश्वामिदत्समानकल्पयानामेवाधिकरणम् ।

वासिष्ठानाम् वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

(१ पू०)

एतत् समधिगतं ब्राह्मणानामेव सत्रं, न राजन्यवैश्या-
नाम् इति । अथ इदानीम् इदं सन्दिधं, किं सर्वेषां
ब्राह्मणानाम्, उत वासिष्ठानां स, उत भगुशुनकवसिष्ठान्
वर्जयित्वा प्रन्येषाम्? इति । किं प्राप्तम्? सर्वेषाम् अदि-
शेषात्, न हि कश्चिदिशेष आश्रीयतेऽमीषां ब्राह्मणानां
सत्रम्, पमीषां न इति । तस्मात् सर्वेषाम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वासिष्ठानाम् ब्रह्मत्वस्य नियमात्,

वासिष्ठानां सत्रं स्यात्, न अन्येषाम् । कुतः ? । ब्रह्मत्वस्य
नियमो भवति, वासिष्ठो ब्रह्मा भवति इत्यतो वासिष्ठानां,
तत्त्वमानकल्पानां च सत्रं स्यात् इति ।

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥ (२४ प०)

सर्वेषां वा सत्रं स्यात्, अविशेषात् । ननु वासिष्ठो
ब्रह्मा इत्यच्यते । न इति आह, पुनः प्रतिसूयते, य एव
कथन स्तोमभागमधीयीत स एव ब्रह्मा भवेत् इति ।
वासिष्ठोपदेशः इदानीं किमर्थः ? इति चेत् । स्तोमभाग-
प्रशंसार्थः, स्तोमभागान् अधीशानोऽवासिष्ठोऽपि वासिष्ठ-
कार्यं समर्थः कर्तुम् इति ।

**विष्वामित्रस्य हौवनियमात् भृगुशुनकवसिष्ठा-
नाम् अनधिकारः ॥ २६ ॥ (५०)**

भृगवादीनाम् अनधिकारः स्यात् । कुतः ? । वैखामि-
त्रस्य हौवं नियम्यते, विष्वामित्रो हौता भवति इति ।
तत्त्वात् वैखामित्राणाम्, तैष समानकल्पानाम् अधिकारः
इति ॥ (६।६।४ अ०) ॥

—१०—

सर्वं आहिताग्रीरेव विकाराधिकरणम् ।

विष्वारस्य प्रभुत्वादनम्नीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥
(प०)

सत्राख्येव उदाहरणम्, य एवं विद्वांसः सत्रमासर्वं, य

एवं विद्वांसः सत्त्वम् उपर्यन्ति इति । तेषु सन्देहः, किं
मान्मोनामनम्नीनाच्च तानि भवति, उत साम्नीनामेव ?
इति । किं प्राप्तम् ? साम्नीनामनम्नीनाच्च । कुतः ? ।
विहारस्य प्रभुत्वात्, प्रभवति हि परकीयोऽपि विहारः
सर्वेषाम् उपकर्त्तुम्, कर्तव्या हि तेन सिद्धति इति स
गदीयेन तदीयेन वा सिद्धिमुपैति । तस्मात् अनम्नीनामपि
भवितुमर्हति इति ।

सारस्वते च दर्शनात् ॥ २८ ॥ (यु० १)

सारस्वते च सत्रे भवति दर्शनं, पश्चरथैर्वा एते स्वर्गे
लोकं यन्ति, येऽनाहिताम्नयः सत्रमासते इति, अनाहिता-
म्नीनां सत्रं दर्शयति । तस्मात् अपि सर्वेषाम् ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ २९ ॥ (यु० २) ॥

प्रायश्चित्तं विधीयते, अम्बये विविचयेऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपेत् यस्याहिताम्नेः अन्यैरन्विभिः अम्नयः संस्कृ-
ज्ञे रन् इति, संसर्गेऽम्नीनाम् प्रायश्चित्तं दर्शयति, स एवं
स्यात् अनाहितैः, नात्यथा । तस्मादप्यनम्नीनां सत्राणि
इति ।

साम्नोनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

साम्नीनाम् वा सत्राणि, न अनम्नोनाम् । कस्मात् ? ।
इष्टिपूर्वत्वात्, इष्टिपूर्वत्वं सोमानामान्नातं, दर्शपूर्णमासौ
इष्ट्वा सोमेन यजेत् इति ज्योतिष्ठोमस्य इष्टिपूर्वत्वम्, तच्चो-

दक्षपरम्परया सत्राणि प्रति प्राप्तम् । तस्मात् अनंगीनां
तानि भवेयुः इति ।

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १)

स्वार्थेन च अग्नयः प्रयुक्ताः । कथम् ? ! उपयहविशे-
षात्, उपयहविशेषो हि भवति, अग्नीनादधीत इति ।
तस्मात् अन्यस्य अग्निभिः अन्यस्य न सिद्धिः, यद्यपि क्रत्वश्च
अग्नयः इति ।

सत्त्विवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु० २)

सावित्राणि होष्यन्तः सत्त्विवपेन् इति तेनापि
साग्नयः सत्राण्युपासते इति गम्यते । एवं लिङ्गपरिहारी
अशिष्टेऽधिकरणेऽन्यच्छिन्त्यते । (६।६।५ अ०)।

— — —

जुह्वादीनां साधारण्याधिकरणम् ।

**जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात्सन्देहे यथाकामी
प्रतीयेत ॥ ३३ ॥ (प० ०)**

किं जुह्वादीनि पात्राणि कस्यचित् एव यजमानस्य,
उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः, उत अन्यानि साधारणानि
कर्त्तव्यानि ? । किं प्राप्तम् ? यस्य कस्यचित् एव यजमानस्य
उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः । कुतः ? । न हि स्वं पात्रं यज-
मानः प्रयुक्ते, स्वेन पात्रेण प्रयोगः कर्त्तव्यः इति ।
तस्मात् परकीयपात्रैः अन्ये यजिरन् इति ।

अपि वान्यानि पाचाणि साधारणानि कुर्वीरन्
विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः । नैतदेवं, अन्यानि हि
पाचाणि साधारणानि कर्तव्यानि । कस्मात् ? । विप्रति-
षेधात्, विप्रतिषेधो भवति, कदाचित्सानि पाचाणि उपा-
न्तानि भवेत्, अथ मरणं कस्यचित् यजमानस्य आपद्येत,
तत्र विप्रतिषेधः स्यात्, आहिताग्निमग्निभिर्दहस्ति यज्ञ-
पाचैव इति यदि तं तैर्दैयुः, इतरेषां यज्ञो विरुद्धेत ।
अथ तैर्यज्ञं समापयेत् इतरस्य शरीरसंस्काराः परिलुप्तेरन्,
अन्येषु पुनः साधारणेषु उपादीयमानेषु ने किञ्चित् अपि
विरुद्धेत । तस्मात् तथा कार्यम् इति ।

प्रायश्चित्तमायदि स्यात् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

अथ इदानीं पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य परिहार उच्यते, प्राय-
श्चित्तम् अस्त्रात्मके परिकल्पितते । कथम् ? । अरण्ये
कान्तारे गच्छतां स्थितानां वा इस्युभयात् श्वापदभयात्
वा चासे जाते दावाग्निना वा संस्कृतेरन्, मिथो वास-
विषयः प्रायश्चित्तस्य भविष्यति इति । (६ । ६ । ६ अ०) ।

विहतसप्तदशसामधेनोषु वर्णव्याधिकाराधिकरणम् ।

पुरुषकल्पेन् वा विकृतौ कार्ट्तनियमः स्वाद्यज्ञस्य
तद्गुणत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्त्रिद्वधि-
कारः स्यात् ॥ ३६ ॥ (पू०)

अध्वरकल्पा उदाहरणम्, आग्रयणेष्टः पश्च इत्येवं-
लक्षणकानि कर्माणि, येषु सप्तदश सामिधेन्यः । तेषु
मन्त्रे हः, किं द्रव्याणामपि वर्णनामेभिः कर्मभिरधिकारः,
उत वैश्यस्यैव ? इति । किं प्राप्तम् ? एतस्यां विज्ञातौ पुरुष-
कल्पेन कर्ता विद्यम्येत । कुतः ? । यज्ञोऽथमध्वरकल्पादिः,
एतस्फुग्यगुणकः, इयं च सङ्गा वैश्यस्य उक्ता, तेन वैश्य
एव एतत् कर्म कृत्स्नं कर्तुं समर्थः । सप्तदशगुणकमेतत्
कर्म, नच साप्तदशम् अवैश्येन क्रियमाणम् असाधुः ।
इतरात् प्रति हि तज्ज्ञोद्यते, तेन यजेतं इत्यसामर्थ्यात्
ब्राह्मणक्षमियत् न अधिकरिष्यति इति ।

लिङ्गाच्चेज्याविशेषयत् ॥ ३७ ॥ (यु०)

लिङ्गं च भवति यथा वैश्यस्य साप्तदशम् इति, सप्त-
दशो वैश्यः इति, तेन वैश्यस्य राप्तदशम् अतो वैश्यस्य
एवज्ञातीयकानि कर्माणि, यथा इज्याविशेषा वैश्यस्य
भवति, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति, वैश्यसम्बन्धात् ।
एवं साप्तदशं तस्यैव इति ।

न वा संयोगपृथक्त्वाद्गण्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता

हि चोदना ॥ ३८ ॥ (सि०)

न चेत्तदस्ति, पृथगेतौ संयोगौ, एवं वाक्यं सप्तदश
वैश्यस्य अनुब्रूयात् इति वाक्याल्लरम् अध्वरकल्पादिषु
सप्तदशानुब्रूयात् इति, स च गुणः इज्याप्रधानो भवति, न
इज्या गुणार्थाः । किम् अतः ? । यद्येवं यच्च इज्या, तच्च

तद्गुणेन भवितव्यं, न यत्र गुणः, तत्र इज्ज्या, वैश्यस्य
गुणानुरोधेन इज्ज्यापि । चयाणां वर्णनाम् इज्ज्या, सा तत्र
गुणम् आकाङ्क्षति इति । अपि च इज्ज्या गुणभूतस्य अपरा
चोदना, न सा वैश्यसंयुक्ता, सा तु अवैश्यकं गुणं प्रत्याय-
यति । प्रथमं सवैश्यकम् इति चेत् । न, वैश्यस्य प्रधानत्वात्,
प्रधानभूतस्तत्र वैश्यः श्रूयते । तस्मात् सर्वाधिकारः ।

इज्ज्यायां तद्गुणत्वाधिशेषेण नियम्येत ॥३८॥(य०)

अथ यदुक्तं, वैश्यस्तीमि यथा, तथेहापि इति । युक्तं
तत्र, इज्ज्या वैश्यस्य श्रूयते, तत्र वाचनिकेनैव विशेषेण
नियम्येत । तस्मात् तत्र अदोषः इति । (६ । ६ । ७ अ०)

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मोमांसाभाष्टे षष्ठ्यां-
धायस्य षष्ठः पादः ।

षष्ठे अध्याये सप्तमः पादः ।

यित्वजिति पित्रादौनामदैयत्वाधिकरणम् ।

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥ (प०)

इहमामनन्ति विष्वजिति, सर्वस्वन्ददाति इति । तत्र

सब्देहः, किं यावत् किञ्चित् स्वशब्देन उच्चते, यथा माता पिता इत्येवमाद्यपि सर्वं देयम्. उत यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दस्तदेव देयम्? इति । किं प्राप्तम्? अविशेषात्, माता पिता इत्येवमाद्यपि दातव्यम् । ननु दानम् इत्युच्चते स्वत्वनिवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च, तत्र पित्रादीनाम् अशक्यं स्वत्वं निवर्त्तयितुम्, न हि कथंचित् पिता न पिता भवति । उच्चते, सत्यं न असौ न पिता भवति, शक्यते तु परविधेयः कर्तुम्, परस्वत्वापादनं च दानं अर्थाच्च स्वत्वागः । तस्मात् सर्वं देयम् इति ।

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥२॥(सि०)

याशब्देन पक्षो विपरिवर्तते । यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयं न इतरत् । कस्मात्? । प्रभुत्वयोगिनः अक्षयत्वात्, इतरस्य च अशक्यत्वात्, न हि पित्रादीनां शक्यते स्वत्वं परित्यक्तुम् ।

ननु च उक्तं परविधेयीकरणं तस्य शक्यम् इति । उच्चते, प्रभुत्वयोगिनः स्वस्य अत्र दीयमानस्य सर्वत्वम् उच्चते, न अप्रभुत्वयोगिनः स्वस्य दानं, न च एतद्ब्राह्मणं, यत् पित्रादीनां परिचारकत्वम् । यस्य चैतत् न्यायम् अपि भवेत्, स दद्यांदपि । अत्र आह, ननु यत्र स्वशब्दो वर्तते, तद्देशम् इत्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते । तस्मात् तान् प्रति प्रभुत्वाय अृतिं वाधित्वापि यतितव्यम् इति । अत्र उच्चते, स्वशब्दोऽयमाक्षीयधन-ज्ञातीनां प्रत्येकं वाचको न समुदायस्य, तत्र आक्षीये सर्वतायां कृतायां कृते शास्त्रार्थे

न अग्रक्षेषु ज्ञातिषु सर्वता कल्पनीया, नापि स्मृतिर्बाधि-
तथा । अपि च गवादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तो
सत्यामवश्यम् आत्मीयगता सर्वता उपादेया, तस्याच्च
उपात्तायां छतः शास्त्रार्थः इति ज्ञातीनाम् उपादाने न
किञ्चिंत कारणमस्ति, तस्मात् न पित्रादशो देयाः । तस्मात्
यत्र एव प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं, तदेव देयम् इति । (६।७।१३०)

विश्वजिति पृथिव्या अदेवताविकरणम् ।

न भूमिः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अचैव सर्वदाने संशयः, किं भूमिर्देया, न ? इति ।
का पुनर्भूमिः अत्राभिरेता ? । यदेतन्मृदारब्धं द्रव्यान्तरं
पृथिवीगोलकं, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा ।

तत्र किं प्राप्तम् ? अविशेषादेया, प्रभुत्वसम्बन्धे न हि
तत्र स्वशब्दो वर्तते, शक्यते च मानसेन व्यापारेण स्वस्य
स्वता निवर्त्यितुम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, न भूमिर्देया
इति । कुतः ? । क्षेत्राणाम् ईश्यितारी मनुष्या दृश्यन्ते, न
क्षत्स्वस्य पृथिवीगोलकस्य इति ।

आह, य इदानीं सार्वभौमः, स तर्हि दास्ति । सोऽपि
न इति ब्रूमः । कुतः ? । यावता भौगेन सार्वभौमो भूमि-
रीष्टे, तावता अत्योऽपि, न तत्र कस्तिविशेषः, सार्वभौम-
त्वेऽस्य त्वेतदधिकं, यत्, असौ पृथिव्यां सञ्चूतानां व्रीज्ञा-
दीनां रक्षणेन तिविष्टस्य कस्यचित् भागस्य ईष्टे, न भूमि:,

तविविष्टाच्च वे मनुषाः, तैरन्यत् सर्वप्राणिनाम् धारण-
विक्रमणादि यत् भूमिकृतं, तचेश्चिलं प्रति न कथिहि-
शेषः । तस्मात् न भूमिर्देया । (६।७।२ अ०)

—०—

विश्वजिति अश्वादीनामदेयताधिकरणम् ।

अकार्यत्वाच्च तंतः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः किम् अश्वादयो देयाः, नं ?
इति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य विहितत्वात्, देया अश्वाः
इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, यस्य च दानम् अकार्यं, तच्च न
देयम्, यथा अश्वानाम् । तेषां हि दानम् अकार्यम् । एष
हि विशेषः अश्वानाम्, अन्येभ्यो द्रव्येभ्यः, यत् एषां दानं
प्रतिष्ठिते, न केसरिणी ददाति न उभयतोदतः प्रति-
गृह्णाति इति विश्वजिति एव समाक्षायते । तस्मात् न
अश्वा देयाः इति । (६।१०।३ अ०) ।

— —

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वश्वानाम् दानाधिकरणम् ।

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः सर्वसं ददाति इति, किम् अर्जी-
यित्वा उपकरणानि यावत्ति मनुष्यसंयावन्ति च शक्तोति
उपार्जयितुम्, सर्वाणि तानि दद्यात् क्षतभाण्डादीनि, उत
यान्येव अस्य विद्यन्ते, तानि सर्वाणि देयानि, न अविद्य-

मानानि कर्त्तव्यानि ? इति । कुतः संशयः ? । उभयथा वचनव्यक्तिः सभवात्, यदि वा एवं वचनं व्यज्यते, यानि सर्वाणि स्वानि, कानि तानि ? यानि पुरुषस्य उपकारकाणि शब्दनादीनि, तानि सर्वाणि दद्यात् इति विधीयते, यद्या यानि स्वानि पुरुषस्य दाने शक्यानि, तानि सर्वाणि इति सर्वत्वं विधीयते । यदि दानं विधीयते, ततोऽप्राप्तदानानाम् कृतभाण्डकानामपि दानम् । अथ सर्वता विधीयते, ततो विद्यमानानामेव ।

किं तावत् प्राप्तम् ? कृतभाण्डकानि देयानि इति, तथा दानविधाने श्रुतिः अनुगृह्णते, इतरथा वाक्यं । तयोश्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् कृतभाण्डकानि देयानि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, नित्यत्वाच्च अनित्यैर्नास्ति सम्बन्धः, चश्चन्दोऽन्वादेष्ये, न अश्वा दातव्याः इत्युक्तं कृतभाण्डकानि च न देयानि इति । नित्यं हि विश्वजिति दानं चोदकेन प्राप्तम् अनूद्यते, अनित्यानि च कृतभाण्डकाति, न शक्यानि सर्वाणि विश्वजिति क्रियमाणे उपसंहर्त्तुम् । तत्र कृतभाण्डकानाम् केषाच्चित् उत्पत्तिं विश्वजिति दानं प्रतीच्छेत, नैमित्तिकं तत् स्यात्, न नित्यं, नित्यवच्च तत् चोदकेन विधीयते, न निमित्तसंयोगेन । तस्मात् अवश्यमितदभ्युपगत्व्यं, साक्ष्यं देयानाम् प्राप्तानाम् विधीयते इति, शुद्ध्यसम्भवे च वाक्यार्थी यहीतत्र एव भवति, तस्मात् न कृतभाण्डकानि दातव्यानि । (६ । ७ । ४ अ०)

विश्वजिति धर्मार्थसंबक्षूदस्यादियताधिकरणम् ।

शूद्रस्त्र धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

विश्वजित्येव सन्दिष्टते, किं परिचारकः शूद्रो देयः, न ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य स्वस्य विहितत्वादेयः इति एवं प्राप्ते ब्रूमः, शूद्रस्त्र न देयः इत्यन्वादेशः । कुतः ? । धर्मशास्त्रत्वात्, धर्मशास्त्रोपनतत्वात् तस्य, एवम् असौ तस्यै चेष्टयिकाय उपनत इमं शुशूष्माणो धर्मेण सभ्यत्वाते इति, सोऽन्यस्मै हीयमाणो न इच्छेदपि, न च अनिच्छतः तस्य स प्रभवति, न च बलात् स्वीकर्त्याः, यस्त्वन्यादेन स्वीकुर्यात्, स दद्यादपि । धर्मोपनतमाचेष्टतु न शक्यो दातुम् । (६।७।५ अ०) ।

— — —

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानामेव सर्वस्वानाम् दियताधिकरणम् ।

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्पतीयेत तदान- संयोगात् ॥ ७ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः, किं प्राग्दक्षिणाकालात्, विद्यमानं नियोगतो दक्षिणाकाले निधातव्यम्, जहौ च दक्षिणाकालात् अविष्ट अनागतमपि दक्षिणाकाले देयम् । उत यदेव दक्षिणाकाले विद्यते, तदेव देयम् ? इति । किं प्राप्तम् ? यस्त्रापि प्रागृहौ च स्वता, तदपि देयं स्वमावस्य दानविधानात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, दक्षिणाकाले

यत् स्वं विद्यते, तत् एव देयं, न यत् प्रागृही च कुतः ? ।
स्वस्य यच्च दानम् अनूद्य साकल्यं विधीयते, तच्च दानं
दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात् तस्मिन्नेव काञ्जेनूद्यते । तस्मात्
दक्षिणाकाल एव विद्यमानं देयम् इति । (६.७.६८०) ।

विश्वजिति दक्षिणादानोऽराहानामनुष्ठानाधिकरणम् ।

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात् कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥
८ ॥ (१म पू०)

तस्मिन्नेव विश्वजिति सन्देहः, किं दक्षिणाकाले एव
विश्वजित् उत्स्थित्यः, उत न सर्वं दातव्यं, परिसमा-
पनीयः ? इति । किं प्राप्तम् ? उत्स्थित्यः इति । कुतः ? ।
अशेषत्वात् । कथम् अशेषता ? । विश्वजिति सर्वस्वं
ददाति इति, न च शक्यम् अन्तरेण द्रव्यं, परिसमापयि-
तुम् । तस्मात् तदन्तः स्यात् ।

अपि वा शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥
९ ॥ (२य पू०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः । शेषकर्म स्यात्, न
सर्वस्वं दक्षिणाकाले देयं, यावता तत् कर्म परिसमाप्यते,
तावत् शेषयितव्यम् । कुतः ? । क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्,
क्रतोः परिसमाप्ति प्रत्यक्षशिष्टा, विश्वजिता यजेत इति
विश्वजितम् उपक्रम्य, परिसमापयेत् इत्यर्थः । परिसमा-

पर्यता यत् ग्रहते दातुम्, तावत् सर्वम् इत्यर्थः । तस्मात्
न तदन्तम् उत्स्थित्यम् इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥ (यु०)

एवच्च कृत्वा अन्यार्थदर्शनम् उपपद्यते, अवभूतादुदेत्य
वक्त्वचमाच्छादयति इति शेषे सति अवकल्यते ।

अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म स्यात् ॥ ११ ॥

(आ०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्यति । एतत् समञ्जसाभूतं, यत्
अशेषं प्रदीयते इति, एवं सर्वसं ददाति इति शब्दः उप-
पदो भवति इति । यत् प्रत्यक्षा समाप्तिः इति तत्र ब्रूमः,
आदानेन शेषकर्म भविष्यति इति । हच्चते,

नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

आदानं लवनित्यं, नित्यं च शेषकर्म न हि तयोः
सम्बन्धोऽवकल्यते । तस्मात् शेषयितव्यं किञ्चित् इति ।

**दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्येन संयोगस्तस्माद्-
विरोधः स्यात् ॥ १३ ॥ (सि०)**

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्यति, नैतदस्ति, किञ्चित् शेषयि-
तव्यम् इति । दीक्षासु तु विनिर्देशो भवति, प्रकृतौ एव
ज्योतिष्ठोमि । स इह चोदकेन प्राप्तः, इदं क्रत्यर्थम् इदं
भक्षार्थम्, इदम् आनन्दाय इति, तदिह यत् आनन्दाय

दातव्यं, तस्य प्रयं विकारः सर्वता नाम । कुत एतत् ? ।
यतः स्वं ददाति इत्यनूद्यते, सर्वता एव विधीयते तेन, न
अदातव्यस्य दानं विधीयते, न च भक्ष्यार्थं क्रत्वर्थं च
दातव्यम् । तस्मात् अविरोधो भविष्यति इति । (इ.७।
३ अ०) ।

अहर्गण्ये इपि विश्वजिति सर्वस्य दानाधिकरणम् ।

अहर्गणे च तद्भर्त्यात् सर्वेषामविशेषात् ॥

१४ ॥(सि०)

अस्ति अहर्गणः अष्टरात्रः, अथ एतस्य अष्टरात्रस्य
विश्वजिदभिजितौ एकाहावभितः, उभयतो ज्योतिर्मध्ये
षड्हः, पशुकामो हि एतेन यजेत इति । तत्र सन्देहः,
किम् अहर्गणस्यस्यापि सर्वस्त्रमेव दक्षिणा स्यात्, आहो
द्वादशं शतम् ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्त्रम् । कुतः ? ।
सर्वेषां विश्वजिताम् अविशेषात्, य एव प्रकृतौ विश्वजितौ
धन्यः, स एव चास्य चोदकैन भविष्यति । तस्मात् सर्वस्त्रं
देयम् इति ।

द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥ (पू०)

द्वादशशतं वा देयम् इति । प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं,
ज्योतिष्ठोमश्च प्रकृतिः, तत्र धर्मा विहिताः, न विश्वजिति
कृत्याः प्रतीयन्ते । तस्मात् द्वादशशतम् अत्र देयम् इति ।

अतङ्गुणत्वात् नैव स्यात् ॥ १६ ॥ (उ०)

तु यद्दः पचं व्यावर्तयति । नैव भवितुमहेति ।
कुतः ? । नैव यतो विश्वजितो गुणो हादशशतम् । नाम-
धेयेन हि पच धर्मयहशतम् । तत्कात् विश्वजितो भविष्यति,
न ज्योतिष्ठोमात् इति ।

लिङ्गदर्शनात् ॥ १७ ॥ (य०)

लिङ्गं खल्पि दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? इति ।
एव माह, हीयते वा एष पशुभिर्यौ विश्वजिति सर्वे न
ददाति इति नियतं सर्वस्वदानं दर्शयति अहर्गणे ।
(६।७।८ अ०) ।

विश्वजिति हादशशतम् न धनस्यानाधिकः राधिकरणम् ।

विकारः सद्गुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥ (प०)

विश्वजिति सर्वस्वं ददाति इति । तत्र एषोऽर्थः सं-
शयिकः, किं यस्य हादशशतम्, अधिकम्, जनं वा वि-
द्यते, तत्कापि विश्वजिता अविकारः, उत यस्य सकल-
मधिकं वा तस्यैव ? इति । किं प्राप्तम् ? विकारः सद्गु-
भयतोऽविशेषात्, न विशेषः कश्चिदाश्रीयते, यस्य हादश-
शतम् अधिकम्, जनं वा अस्ति इति । तत्कात् सर्वस्य
विश्वजिता अधिकारः इति ।

अधिकां वा प्रतिप्रसवात् ॥ १९ ॥ (सि०)

न चेतदस्ति, सर्वस्य विश्वजिता अधिकारः इति ।
कस्य तर्हि ? यस्य हादशशतमस्ति, अधिकं वा इति ।
कुतः ? । प्रतिप्रसवात्, प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्ठोमे सर्वस्य
उच्चते, हादशशतं विधाय आह, एतावता वाव ऋत्विज
आनेग्या अपि वा सर्वस्ये न इति, यदि एतावता नेच्छेयुः,
सर्वस्ये नाप्यानमयितव्याः इति । तद्यदि हादशेन शतेन न
इच्छन्ति, न इच्छन्तिरां ततो व्यूनेन । तस्मात् हादश-
शतं ज्योतिष्ठोमे । यहा सर्वस्यं, तदिह उभयमपि प्राप्तं,
तत्र एकः पञ्चो नियम्यते, सर्वस्यं देयम् इति । स एष न
विधिः, प्राप्तत्वात् । अनियतप्राप्तस्तु नियम्यते, स चेत् नि-
यम्यते, यादृशसदृश, तादृश एव इह । तत्र च हादशशतम्
अधिकं वा सर्वस्यम् । इहापि तद्देव । तस्मात् न व्यून-
धनस्य अधिकारः इति ।

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥ २० ॥ (य०)

चश्चदेन अन्वाच्यः । इतस्य अधिकं सर्वस्यं, अधिके हि
दीयमाने तद्मत्तर्गतत्वात् हादशशतमपि दत्तं भवति,
पादवत्, यथा, कार्षपणे दीयमाने पादोऽपि दत्तो
भवति, एवम् इहापि इति । (६।७।८ अ०) ।

आधानेऽपरिमितं देयमित्यनेन सहान्तरविधानाधिकारणम् ।

अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेधस्तत्त्वात् ॥ २१ ॥ (प०)

आधाने श्रूयते, एका देया षड् देयाः हादश देयाश्चतु-
विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयं अपरिमितं देयम्
इति । तत्र सन्देहः, किं, यत् परिमितम् एका देया
इत्येवमादि, तत्र दातव्यम् इति प्रतिषेधो विधीयते, उत
अपरिमितं नाम किञ्चित् तस्य दानं विधीयते ? इति ।
किं प्राप्तम् ? अपरिमितं, श्रूयमाणे ब्रूमः, शिष्टस्य एकादेः
सङ्करेयस्य या सङ्करा, सा प्रतिषिद्धते । कुतः ? । तच्छु-
तिलात् परिमितशब्दशब्दात् गणितम् अवगम्यते, तत्र
एकादिकं, तस्य नश्वदेन प्रतिषेधः क्रियते, तत्र शुतोऽर्थः
क्वतो भवति इतरया अपरिमितशब्दे प्रसिद्धिस्तप्त्येत,
लक्षणया बहुत्वम् अस्यादेः कल्पेत । तस्मात् परिमितस्य
प्रतिषेधः इति ।

कल्पान्तरं वा तुल्यवत्यसङ्क्षानात् ॥ २२ ॥
(सि०)

कल्पान्तरं वा स्यात्, अपरो दानकल्पो विधीयते, यथा
एका देया इति दानविधिकल्पः, एवम् एषोऽपि दानविधि-
कल्प एव स्यात्, तेन हि पूर्वेण, तुल्यमेव इदं प्रसङ्गा-
यते । का अश्य पूर्वेण तुल्यता ? । प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य
अवगमिका शुतिरस्ति इति । पूर्वच हि देयशब्दशुत्या
दानं विधीयते इति, इहापि देयशब्दशुतिः, सा श्रूयमाणा
शक्तोति दानं विधातुम् । प्रतिषेधे हि विधीयमाने
वाक्यस्य व्यापारः । तत्र दुर्बलं शुतिं प्रति । तस्मात्
कल्पान्तरम् । यत्र अपरिमितशब्दे प्रसिद्धिर्वाध्यते इति,
समुदायप्रसिद्धिरवयंवप्रसिद्धेर्वाधिकैव समधिगता ।

नतु नाच प्रसिद्धिः, लक्षणेण, यत् बहु, तत् न शक्वं
परिमातुम् । तस्मात् अपरिमितत्वे न लक्ष्यते बहुत्वम्
इति । तच्च न अनेकत्रिन् अशक्यपरिमाणे सति बहुषु
रुद्धः, अपरिमितम् अस्य धनं, बहु इति गम्यते । यथा,
कुशलः, प्रवीणः इति बहुषु कुशानां लातुर्गुणेषु सत्सु
निपुणतायामेव कुशलशब्दो रोहाद्रूढिशब्द एव भवति,
बहुषु च वीणावादस्य गुणेषु सत्सु निपुण एव प्रवीणशब्दो
वर्त्मानो रुद्धः इत्युच्यते । तस्मात् सत्यपि लक्षणाचे
श्रुतिसामर्थ्यात् रोहति शब्दः । तस्मात् समुदायप्रसिद्धाः
अपरिमितशब्देऽवयवप्रसिद्धिर्बाध्यते, अश्वकर्णशब्दवत् ।
अतः कल्पान्तरम् इति । (६३:१० अ०) ।

—ऽः—

अपरिमितशब्दे न सहस्राधिकस्य यहणाधिकरणम् ।

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥ (पू०)

अपरिमिते कल्पान्तरम् इति समधिगतम् । अथ
इदानीं सन्दिष्टते, किं सहस्रात् ऊनम् अपरिमितम्, उत
सहस्रात् अधिकम् ? इति । किं तात् प्राप्तम् ? अनिय-
मोऽविशेषात्, न कस्ति इह बहुत्वे विशेषं आश्रीयते,
सहस्रादूनम् अधिकं वा इति, अनाश्रीयमाणे यथा कृतं
तथा साधु । तस्मात् अनियमः ।

अधिकं वा स्याद्बहुर्त्वादितरेषां सन्निधानात् ॥

वा इतिपञ्चव्याङ्गितिः, नैतहस्ति, अधिकम् जनं वा सहस्रात् इति । किं तर्हि ? अधिकम् एव इति । कुतः ? । बह्वर्थत्वात् अपरिमितशब्दस्य, बहुषु हि इमं शब्दम् उपचरन्ति, इत्येतत् उक्तं, बहुत्वं च आपेकिकं, किञ्चित् अपेक्ष्य ततोऽधिकं बहु इत्युच्यते । असत्याम् अपेक्षायाम् अपरिपूर्णमेतत्, यथा पुनः इति किञ्चित् अपेक्ष्य भवति, न अन्यथा, तत्र प्रकृतं सन्निहितं च अपेक्ष्य निर्णयः । सहस्रं च सन्निहितम् । तस्मात् तत्तोऽधिकम् अपरिमितम् इति ।

अर्थवादस्य तडत् ॥ २५ ॥ (य०)

कथम् एवम् ? । तत्र उलृष्टं वै अपरिमितम् इति तदूनतां सहस्रस्य दर्शयति । (६।७।११ अ०) ।

— — —

इति ह अत्यादः रक्तिपुराकल्पानामर्थवादताधिकरणम् ।

**परकृति-पुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय
द्यनुकौर्तनम् ॥ २६ ॥ (१म प०)**

इह परकृतयः पुराकल्पाश उदाहरणम् । यथा, इति ह स्माह वर्कुर्वाणिर्माणिर्वर्मे पञ्चत न वा एतेषां हवि-
र्ग्यहन्ति इति । पुराकल्पः उल्लम्बकैर्ह स्म पूर्वे समाजम्-
स्तान् ह असुरा रक्तांसि निर्जन्मः इत्येवमादयः । तेषु
सन्देहः, किम् एते मनुष्यधर्मा विधयः, उत तद्वाकाणाम् ।
‘अथ वा अर्थवादाः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? मनुष्य-

धर्म विधयः इति । कुतः ? । अर्थाय प्रयोजनाय अनु-
कीर्तं नम् एतत् भवति, कर्त्तुमनुष्टसम्बन्धकीर्तनेन क्रिया
प्रयस्ता भवति, प्रशस्तं च प्रतिपाद्यम् । स एष विधिरेव,
अनेन प्रकारेण अतः परैरपि मनुष्यैः कर्त्तव्यः इति
गम्यते ।

तद्यत्ते च प्रतिषेधात् ॥ २७ ॥

एवज्ञातीयकस्य विधिः प्रतिषेधो भवति, तदु तथा न
कुर्यात् इति, प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न्यायः । तस्मात् अपि
विधयः इति ।

निर्देशादा तद्वर्मः स्यात् पञ्चावत्तवत् ॥ २८ ॥

(२य पू०)

मनुष्टधर्मोऽयं विधिः एवज्ञातीयकः इति गृह्णते, तत्र
तु विशिष्टगोचारां निर्देशात् तेषामेव धर्मः इति गम्यन् ।
स्तुत्या हि अयं कर्त्तव्यः इति ज्ञायते, स च विशिष्ट-
गोचारां श्रूयते, तस्मात् तद्विचारामेव कर्त्तव्यः । पञ्चा-
वत्तवत्, यथा, पञ्चावत्तं जमदग्नीनाम् इति तद्विचारा-
मेव भवति, एवम् इहापि इति ।

विधौ तु वेदसंयोगादुपर्देशः स्यात् ॥ २९ ॥

(३य पू०)

तुशब्दात् एषोऽपि पञ्चो व्यावर्त्तते, विधौ एतेवाम् उप-
देशः स्यात्, विधौ वेदेन सुतिनिर्देशः कृतः, न विध्याश्रये

पुरुषे, पुरुषयहणं विधिप्रशंसार्थम् । विधिः इति क्रियामाह । एतस्याः क्रियाया भावो यस्मात् अनेन पुरुषेण क्रियते तस्मात् साधुरिति । न तु अत्र पुरुषः क्रियासम्बन्धेन निर्दिष्यते, किन्तु स्तोतव्यत्वेन । कुतः एतत् ? । सुतिपदस्य अन्यस्य अभावात् । अपि च क्रियानिहेश्च चूत्या विधानं, क्रियापुरुषसम्बन्धनिहेश्च वाक्येन अतश्च दुर्बलम् । तस्मात् पुरुषमाचस्य विधानं प्राप्नोति, न तद्विवाणाम् इति ।

अर्थवादो वा विधिशेषत्वात्स्मात् नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०)

एषोऽपि पचो वाशब्दात् विनिहृत्तः । नायं तद्वेचाणां विधिः न मनुष्यमाचस्य वा विधिः, विधिरेव वा इति, अयं अर्थवादसु । कुतः ? । विधिशेषत्वात् अन्यत्वं च विधिमामनन्ति, परक्षत्युदाहरणे तावत्, तस्मादारण्यमेवाश्रीयात् इति, पुराकल्पेदाहरणे, गृहपतेरेवाग्निषु निर्मथ निर्वपेरन् इति । न च हयोर्विध्योरेकवाक्यभावोऽस्ति, विधिना हि सम्बन्धमानयोः परक्षति पुराकल्पवचनयोः अन्या वचनव्यक्तिः, अन्या तु सुत्यर्थप्रहृतयोः । न च उभयं यौगपद्येन सम्भवति । तस्मात् अर्थवादः इति (६।७।१२ अ०) ।

सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिवपरताधिकरणम् ।

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवात् मनुष्येषु ॥

३१ ॥ (१म पू०)

अस्ति सहस्रसंवत्सरम्, पञ्चपञ्चाशतस्त्विंशतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः चञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरम् इति । तच सर्वेहः, किं ये सहस्रायुषः, तेषाम् अनेन अधिकारः, उत मनुष्याणाम् ? इति यदापि मनुष्याणां, तदापि बहवां विकल्पाः वक्ष्यमाणाः, अथ वा दिवसेषु मंवत्सरशब्दः ? इति । किं प्राप्तम् ? सहस्रायुषां भवितुम् हीति । कुतः ? । असम्भवात् मनुष्येषु, न मनुष्याणाम् एतावदायुर्विद्यते, गम्यर्बाद्यस्त्वेतावदायुषः इति भवति स्मृतिः उपचाराऽन्यार्थदर्शनं च । प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पापां स्त्व्युरभिजघान स तपोऽतप्यत महस्रसंवत्सरात् पापानं विजिहासन् इति, विस्तु चेदं सहस्रसंवत्सरम् । तस्मात् न मनुष्याणाम् इति ।

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्थात् ॥३२॥

(२य पू०)

अपि वा इति पञ्चव्याहृतिः, न गम्यर्बादीनां, मनुष्याणामेव अधिकारः इति । कुतः ? । तदधिकारात्, मनुष्याधिकारं शास्त्रं समधिगतम् इति, ते हि शक्तु बन्ति कात्मजोन यथोदितं विधिः उपसंहर्त्तुम् इति । आह,

न तु नैतावदायुषो मनुष्याः । उच्चते, रसायनैः शाश्वर्दीर्घं प्राप्सरन्ति इति ।

नासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥ (२४ पूँ निं० १)

न रसायनानामेतत् सामर्थ्यं दृष्टं, येन सहस्रसंबलरं जीवेयुः । एतानि हि अमेर्वर्दिकानि, बलीपलितस्य नाशकानि स्वरवर्णप्रसादकानि, मेधाजननानि । नैतावदायुषो दातृणि दृश्यन्ते । न तु स्वरवर्णप्रसादादिदर्शनादेव ज्योग्जीवनमप्यनुभास्यते । न इति ब्रूमः । कुतः ? । शतायुर्वे पुरुषः इत्यनुवादः, स एवं ज्योग्जीवे न अवकल्पते । अव उच्चते, शतान्यायुरस्य इति विषयीष्यामः । नैव सहस्राग्रहानां समास इथते, न च गमकानि भवन्ति, हिंदुचन्द्रुचनान्तानामसमासः इति चाभियुक्तवचनात् ।

सम्बन्धादर्शनात् ॥ ३४ ॥ (२४ पूँ निं० २)

न हि एतावदायुषो रसायनानां सम्बन्धो दृष्टपूर्वः, न च सम्बन्धादर्शनेऽनुमानमस्ति । न तु सामान्यतो दृष्टं भविष्यति, दृश्यन्ते तावत् अत्यस्य स्थिरभावस्य कारकाणि एवम् अभ्यस्य मानानि वीर्यवत्तमानि स्थिरशरीरताम् उत्पादयिषन्ति, शतायुः पुरुषः इति सत्यपि वचने, अधिकं जीवनं दृश्यते एव इति । अत उच्चते, न अयम् एकान्तः, कदाचित् याच्च यावत्तीच्च शरीरस्थिरतामुत्पादयेयुः, न प्रागप्यदृष्टकालां, यथा प्रक्रामन्तीऽभ्यासात् प्रक्रमाणां हुङ्कर्याच्च यावत्तीच्च मात्रां प्राप्नुवन्ति, न तु अभ्यस्यतः पुरुषायुषेणापि योजनमात्रं प्रक्रमेयुः एवम् इहापि सम्बन्धा-

भावात् सहस्रायुद्धं प्राप्नुयन्वेति सन्दिग्धं चेत्,
सामान्यतो दृष्टं न प्रमाणं, न च अष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरणं,
शक्योऽभ्युपगत्तुम् । तस्मात् असंशयं, नैतावदःयुषः सर्वत्
इति पुरुषवचनेन उक्तम् । कथं तर्हि ? इति ।

स कुलकल्पः स्यादिति काण्डाजिनिरेकस्मिन्न-
समवात् ॥ ३५ ॥ (३य पू०)

म, मनुष्याधिकारपते कुलकल्पो भविष्यति इत्येवं
काण्डाजिनिः आचार्यो मन्यते स्म । कुतः ? । एकस्मिन्
असम्भवात्, पुरुषाणाम् इदम् अनुशासनं, न च एतत् एकः
शक्लोति पारियतुम्, यथा शक्लते, तथा पारियतव्यम् इति
गम्यमाने, बहवः शक्लुवत्तः प्रवत्तेरन्, अन्येऽपि तत्कुलीना
अन्येनारब्धं समापयेयुः इति ।

अपि वा क्लृत्स्वसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात्
॥ ३६ ॥ (३य पू० नि०)

शास्त्रफलं हि प्रयोक्तरि समधिगतं (३।७।८ अ०),
यस्य कात्स्वर्णेन विधिम् उपसंहर्तुं, समर्थः स एवाधि-
क्रियते इति । तस्मात् न कुलकल्पोऽवकल्पयते । कथं तर्हि ?
सम्भदायमात्रेण धर्मः इत्यध्यवसीयते । एवं शूयते, स्वाध्या-
याऽध्येतव्यः इति । एवं तर्हि एतदध्यवसीयं, वचनप्रामाण्यात्
एतत् कर्म कुर्वताम् आयुर्वद्वते इति । तत्र न, प्रमाणा-
भावात्, न इति एतस्मिन् अर्थे वाक्यम् अन्यदा प्रमाणमस्ति ।
न कु अर्थापत्तिः, अन्यथा आनर्थकां भविष्यति इति । उच्चैः,

न आनन्दक्यम्, अध्ययनादेव हि अहृष्टं भविष्यति, तथा हि सामान्येन अहृष्टं कल्पयितुम् लघीयः न तु कर्मणा आयुर्वैदिते इति विशेषाहृष्टकल्पना । अथ वा आनन्दक्यमेव अभ्युपगम्येत, न अयुक्तं फलं कल्पयम् । अथ उच्येत, अई-हृतीयानि गतानि दोक्षिष्यन्ते, चतुर्भिर्वर्षैः समाप्त्यन्ते इति । एवमपि नियतपरिमाणं हीयेत, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन् इति । वचनस्य तु आनन्दक्यपरिहाराय परिमाणं हापयिष्यते इति चेत् । तदयुक्तम्, अध्ययनात् फलमस्ति । तस्मात् न एषा कल्पना इति । कथन्त हि ? । एषम्,

विप्रतिषेधात् गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः ॥ ३७ ॥ (सि० उपक्रमः १)

अन्यतरः अत्र गौणः शब्दः स्यात्, यदि वा असंबलरै संबलरशब्दः, यदि वा पञ्चपञ्चाशतः इति शब्दो गौणः इति । कुतः एतत् ? । विप्रतिषेधात्, विप्रतिषेधो हि भवति, उभयस्मिन् विहिते । कथम् ? । वाक्यं हि भिद्येत, यदि पञ्चपञ्चाशतस्त्विष्टतः, न संबलराः । अथ संबलरस्त्विष्टतः, न पञ्चपञ्चाशतः । तस्मात् विरोधात् अन्यतरत् वचनं गौणम् इति लावुकायनः आचार्यो मन्यते स्म । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, नामनः प्रतिषेधार्थम् ।

संबलरो विचालित्वात् ॥ ३८ ॥ (सि० उ० २)

एतदुक्तम्, अन्यतरत् गौणम् इति । तद्वधारयितव्य-

तदृचते, संवक्षरश्चनं गौणम् इति । कुतः ? । विचालि-
त्वात्, विचालौ हि संवक्षरश्चद्दः सावनोऽपि गणितदि-
वमकः, शीतोश्चर्षालक्षणोऽपि, चान्द्रसोऽपि, स एवं-
लक्षणकोऽनुवादः शक्यते कल्पयितुम् । पञ्चपञ्चाशतः इत्य-
यन्तु व्यक्तपरिमाणस्याद्यस्य वाचकः, एकेनाप्यूने न भवति ।

मा प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ३६ ॥ (४र्थ पृ०)

गवामयने मासाः प्रकृताः, मासेषु च संवक्षरश्चद्दः
उक्तः, यो वै मासः संवक्षरः इति । तस्मात् पञ्चपञ्चाशतो
मासाः इति । ननु एतस्मिन् पञ्चे सहस्रसंवक्षरश्चद्दो न
अवकल्पते । उच्यते, नामधेयमेतत् सहस्रसंवक्षरश्चद्दः
इति, न गुणविधिः, नामधेयं च न विधीयते, अविधीय-
मानञ्च येन केनवित् गुणेन अवकल्पयते ।

नैषोऽपि पञ्चो युज्यते, अत्रापि हि स एव दोषः, न
तावज्जीवनमस्ति, यावतैतत् अवकल्पयत, दारामिकाल-
मोमपूर्वत्वापेक्षयेति । तनैतस्मिंश्च क्रियमाणेऽपरिसमाप्ते
एवायुः पर्युपयुक्तं स्यात्, तथा च अध्ययनात् एव अट्टणं
कल्पयत । एवं तर्हि, हादशाहः प्रकृतिरिति पञ्चपञ्चाशतो
हादशाहा भविष्यति इति, तथा च दृश्यते हादश वै
राचयः संवक्षरस्य प्रतिमा इति, तत्र स दोषो न भवि-
ष्यति । नैव, तत्र संवक्षरश्चद्दस्य साच्चात् प्रतिमाश्चद्देन
संयोगात् अपि च, पञ्चपञ्चाशतस्तिष्ठतः इत्युक्तां, त्रिवृच्छ-
द्दस्य हादशाहे दिवसे दृष्टः, न हादशराचे । तस्मात्
नैवम् ।

अहानि वाभिसङ्गत्वात् ॥ ४० ॥ (सि०)

वाश्वदः पचं व्यावर्त्तयति, न च एतदस्ति, पञ्चपञ्चाशतो हादशरात्राः इति, अहान्येव विष्णुच्छब्देनाख्यायन्ते । तस्मात् अहः सु संवल्लरश्वदः इति । अथ वा, वाश्वदः पञ्चान्तरं व्यावर्त्तयति, न पञ्चपञ्चाशतो मासाः, किन्तहिं दिवसाः । हादशाहे विष्णु अहः प्रकृतं, तत्र संवल्लरश्वदो दृश्यते, आदित्यो वा सर्वे ऋतवः, स यदैवोदित्यथ वसन्तो, यदा सङ्करोऽथ श्रीणो, यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा, यदाऽप-राहोऽथ शरत्, यदाऽस्त्रमेत्यथ हेमन्तशिरिरौ इति सर्वान् ऋतून् अहनि सम्पादयति, सर्वे च ऋतवः संवल्लरः । तस्मात् अहः संवल्लरश्वदेन उच्यन्ते । अपि च पञ्चपञ्चाशतस्तिवृतः इति विष्णुतां पञ्चपञ्चाशत्वां, न च हादशरात्र-स्तिवृत, एकं हि हादशाहे विष्णुदहः, न तत्र विष्णुसङ्गाया हादशरात्रेण मुख्या दृश्या सामानाविकरणं, विष्णुदहः सम्बन्धलक्षणया स्यात्, अभिसङ्गः विष्णुदहः, तेन शुत्यैव सामानाविकरणं, त्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी । तस्मात् पञ्चपञ्चाशदहानि संवल्लरः स्यात् इति । (६।३।१३अ०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्या-
ध्यायस्य सप्तमः पादः ।

बष्टे अध्याये अष्टमः पादः ।

अथानाहिताद्यरेत्र चतुर्हीतृहोमाधिकाराधिकरणम् ।

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु
स्यादपूर्वोप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

(१म पू०)

इह चतुर्हीतव्याख्यायते, प्रजाकामं चतुर्हीता याजये-
चतुर्गृहीतमाच्य गृहीत्वा चतुर्हीतारं व्याचक्षीत पूर्वेण
यहेणार्हं जुहयात्, तदुत्तरेणार्हम् इति । तत्र सन्देहः, किं
पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु एवमादयः, उत असंस्कृते-
ष्वपि ? तथा पञ्चान्तराश्रवणमपि वक्ष्यमाणं विचारयि-
यते । किं तावत् प्राप्तम् ? संस्कृतेषु अग्निषु एवञ्जातीयकः
अक्रतुशेषो ऽपि होमः स्यात् । यद्यप्यपूर्वा दर्बिहोमा न
क्रुतश्चिद्मान् आकाङ्क्षिति, तथापि आहवनीयादयो होमा-
दीन् आकाङ्क्षिति, यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः
प्रीतो भवति इत्येवमादिभिः चुतिभिः । एवमिष्टिपूर्व-
त्वात् सर्वहोमानां, संस्कृताग्निष्टित्वम् एवञ्जातीयका-
नाम इति ।

इष्टित्वेन तु संस्कृतवस्तुर्हीतृनसंस्कृतेषु दर्श-
यति ॥ २ ॥ (३०)

तु शब्दात् पश्चो विपरिवर्तते । चतुर्होद्देहोमाः असं-
स्कृतेषु अग्निषु भवेयुः । तथा हि दर्शयति, एषा वा
अनाहिताम्बेरिष्टिर्वच्चतुर्होतारः इति, अनाहिताम्बे-
रिष्टयो न विद्यन्ते, ये त्वेते चतुर्होतारः, तस्यैव इष्टि-
रिति, अनाहिताम्बेः एव चातीयकान् दर्शयति । तस्मात्
असंस्कृतेषु भवेयुः । ननु सिङ्गम् असाधकं, प्राप्तिर्वत्तव्या
इति । तदुच्यते,

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ (य०)

एवं तर्हि, अक्रतुशेषाणां विधिः एषा भविष्यति, एषा
अनाहिताम्बेः क्रिया इति । एवम् अर्थवहचनं भविष्यति,
वादमात्रम् अनर्थकं भवति, अस्य च अस्ति विधिसामर्थम् ।
तस्मात् विधिः असंस्कृतेषु इति ।

स सर्वेषामविशेषात् ॥ ४ ॥ (२४ प०)

आह, एतत् गृह्णते विधिः इति । यत्तु, अक्रतुशेषा-
णाम् इति, तत्र, सर्वेषां क्रतुशेषाणाम् अक्रतुशेषाणां च
चतुर्होद्देहोमानाम् । कुतः ? । अविशेषात्, न क्रतुशेषाणा-
मेव अयं धर्मं उच्यते, न अक्रतुशेषाणाम् इति । तस्मात्
सर्वेषात् ।

**अपि वा क्रत्वभावादनाहिताम्बेरशेषभूत-
निर्देशः ॥ ५ ॥ (सि०)**

अपि वा इति पश्चात्त्वाहत्तिः । अक्रतुशेषाणाम् एव
अयं धर्मो न क्रतुशेषाणाम् । कुतः ? । अनाहिताम्बेः

क्रत्वभावात्, न हि अनाहिताम्बेः क्रतवः सन्ति । न च
क्रत्वङ्गं केवलं प्रयुच्यमानं कर्त्त्रैचित् प्रथोजनाय स्यात् ।
न च अस्य अन्यत् फलं प्रकल्पेत, प्रमाणाभावात् । वच-
नस्य, हि अन्यदपि प्रथोजनमस्ति । न च, अनेन वचनेन
शक्यतेऽनाहिताम्बेः क्रतुः कल्पयितुम् । तस्मात् अक्रतुशेषा-
णाम् अयं धर्मः इति ।

जपो वानमिसंयोगात् ॥ ६ ॥ (आ०)

वाश्वदात् पक्षो विषरिवर्तते । न असंस्कृतेषु अर्थिषु
एवस्त्रातीयका होमाः स्युः । कुतः ? । आधानर्थ मर्द-
शेषत्वात् । न गु वचनमिदम्, एषा अनाहिताम्बेरिष्टः
इति । न इति ब्रूमः, जपार्थवाद एष भविष्यति, ये जप-
रूपास्तेषाम् अर्थवादो न सर्वेषां चतुर्हीतृणाम्, एवं यदा-
हवनीये जुहोति इत्येषमादीनां वचनानाम् अर्थवत्ता
भविष्यति ।

**इष्टित्वेन तु संस्कृते होमः स्यादनारभ्यामिसंयो-
गादितरेषामवाच्यत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०)**

यदुक्तम् एषा वा अनाहिताम्बेः क्रिया इष्टितुल्या इति
जपानाम् एष वादः इति, तज्ज, नैषा वचनव्यक्तिः, यैषा
अनाहिताम्बेः क्रिया, सा इष्टितुल्या इति । किंकार-
णम् ? । सादृश्यामाचारुवादोऽनर्थकः स्यात्, इतरस्मिन्
पक्षे विधिः अर्थवान्, येवम् इष्टिः, एषा अनाहिताम्बेः
इति, तदिष्टिसंस्कृताहोमानामेव वादः । कथम् ? ।
इष्टिर्यागः, स एवासेचनाविको होमः । यदुक्तं, सर्वहो-

मार्य आहवनीयः इति । तत्र चतुर्हीतृनेवाधिकात्य उच्यते,
किन्तु अविद्येण होमान्, स चतुर्हीतृषु असम्भवात्
अन्येषु भविष्यति, चतुर्हीतृषु च अनाहितामेहस्यमानेषु
आहवनीयो न अङ्गम् इति ।

उभयोः पिण्डयज्ञवत् ॥ ८ ॥ (आ०)

नैतदस्ति, अनाहितामेहेव चतुर्हीतारः इति, उभयोः
स्युः, पिण्डयज्ञवत्, यथा पिण्डयज्ञ आहिताम्नः अनाहिता-
मेह्य, एवं चतुर्हीताराऽपि । कथम् अवगम्यते, ? । वर्णित-
मेतत्, यदा अनुवादपक्षः, तदा आहिताम्नः, यदा विधि-
पक्षः, तदा अनाहिताम्नः । उभयथा वचनव्यक्तिः प्रतीयते,
न च प्रतीयमानोऽर्थः शब्दतःपक्षोत्तम् । तस्मात् उभयो-
चतुर्हीतारः इति ।

निर्देशो वानाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥

९ ॥ (उ०)

न चैतदस्ति, उभयोचतुर्हीतारो भवेयुः इति ।
कथम् ? । एष हि अनाहिताम्ननिर्देशः, एषा वा इष्टः
अनाहिताम्नः इति वचनेन अधिकातः, न आहिताम्नः,
निर्देशसामर्थ्यात् । अर्थवादे च उपक्षीयं तचैव न विरुद्धते
इति । यदाहवनीये जुहोति इति वचनं न चतुर्हीतृनेव
अधिकात्य उच्यते इत्युक्तम् । तस्मात् अनाहिताम्नरेवज्ञा-
तीयका होमाः ।

पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

(आ० नि०)

अथ यदुक्तं, पितृयज्ञवत् इति, युक्तं पितृयज्ञे, तत्र
आहिताग्निसंयुक्तस्य पुनरेतद्वचनं भवति, अप्यनाहिता-
ग्निना कार्यः इति, एतद्वचनम् अनाहिताग्नेरपि इति
अनाहिताख्ले अन्वाहार्थकं करोति, इह तथा नाम्नि
वचनं, नियोगत एको निर्वेशः, एषा वा अनाहिताख्लः
इति, न अत्र अपिशब्दोऽस्ति । तस्मात् पितृयज्ञे न अतुल्य-
मेतत् । (६०८१ आ०) ।

— —

अनाहिताप्रिष्ठपुनर्यनहीनाधिकरणम् ।

उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥ (पू०)

इदमामनन्ति, उपनयस्त्वभिर्जुह्यात् इति । तत्र
सत्ये हः, किम् अयं होम आधानसंख्येषु अग्निषु, उत
असंख्येषु ? । इति । किं प्राप्तम् ? उपनयन्नादधीत
इति । कुतः ? । होमसंयोगात् आहवनीयस्य, यदाहव-
न्ये जुहोति, तेन साऽस्याभीष्टः प्रीतां भवति इति ।
तत्त्वात् आधानोत्तरकाला एते होमाः इति स्थितिः ।

स्य ततोष्टिवल्लौकिके वा विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ॥
१२ ॥ (सि०)

न चेतदस्ति, आधाय एवज्ञातीयकं होतव्यम् इति ।

किं तर्हि ? लौकिके एव प्रवत्तेत इति । कुतः ? । विद्या-
कर्मानुपूर्वत्वात्, विद्यायहयार्था इसे होमाः । विद्या-
वतश्च आधानेन अधिकारः, सामर्थ्यत् । अतः आधानो-
परकालता वैषाम् अवकल्पते, यथा खपतीच्छाम् ।

आधानश्च भार्यासंयुक्तम् ॥ १३ ॥ (यु०)

आधानं च भार्यासंयुक्तम् शूयते, विद्यायहयोत्तर-
कालश्च दारसंयहः । तस्मात् अपि न अवकल्पते पूर्व-
कालता आधानस्य ।

अकर्म चोह्न्माधानात्तत्प्रभवायो हि कर्मभिः ॥

१४ ॥ (आ० नि०)

अत्र आह, या पूर्वमाधानात्, दारक्रिया, सा कर्मार्था
भविष्यति, वचनाच्च ऊह्न्माधानात् अपत्यार्था, इयोरपि
कालयोः, पिण्डपिण्डयज्ञवत् नैष होषो भविष्यति इति ।
अत उच्यते, अकर्मं च दारक्रिया, या आधानोत्तरकाले ।
कुतः ? । आहवनीयादि समवायो हि कर्मभिः
भवति, स्वार्थं च अनयः आधानत्वाः इति नियमः ।
तस्मात् उभयस्मिन्बपि काले दारसंयहः इत्येतत् नास्ति ।

आहवदिति चित् ॥ १५ ॥ (आ०)

अत्र आह, यथा पिण्डपिण्डयज्ञः आहिताम्बः, अना-
हिताम्बेष भवति, एवं दारसंयहीऽपि इति यदुक्तं, तत्परि-
हर्षव्यम् ।

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ (आ० नि० १)

नैवम् । श्रुतिविप्रतिषेधो हि भवति, एवं क्रियमाणे
दारकर्मणि विद्यायहणोत्तरकालं श्रूयमार्थं पूर्वं क्रियते
इति विप्रतिषिद्धम् । अर्थाद्यदेवेदम् इति चेत् । न अथ-
प्राप्तस्यैव कालनियमः एषः । उपनयनं च कर्मार्थं, तत्
हितीयस्यां विप्रतिषिद्धीत ।

सत्त्वर्थ्यत्वात् पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

(आ० नि० २ एवं पू०)

अथ उच्येत, प्रागाधानात्, कर्मार्था एव, जड़े च अष-
त्यार्था एव अस्य भविष्यति, तेनैवं सति अस्य न किञ्चित्
विरोत्यतं इति । उच्यते, नैतदेवं, सर्वार्था हि सा, न
केवलम् अपत्यार्थतामेष्यति, तदुक्तां, फलोत्साहाविशेषात्
इति । तस्मात् अपि न हिर्दारसंग्रहः । अपि च एवं स्मर्यते,
धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरितश्चा इति, एवं सति
अतिचरिता स्यात्, अतो न हिर्दारसंग्रहः । एकैव भार्या
कर्मार्था अपत्यार्था च, तस्मात् विद्यायहणोत्तरकालता ।
अतां न आधानसंस्कृतेषु एते होमाः इति ।

सोमपानात् प्रापणं हितीयस्य तस्मादुपयच्छेत्
॥ १८ ॥ (पू० नि०)

गृह्णते एतत्, प्रागुपनयनात्, नास्ति पद्मी इति ।
यदुक्ताम् एकैव पद्मी इति, तत्र मृष्टते, यथैव स्मृतिः, धर्मे

च अर्थे च कामे च नातिचरितव्या इति, धर्मप्रजासम्बन्धे
दारे न अन्यां कुर्वीत इति च । एवम् इदमपि स्मर्यते एव,
अन्यतरापाये अन्यां कुर्वीत इति । तस्मात् यस्य न धर्म-
सम्बन्धा न प्रजासम्बन्धा वा पढ़ी, सोऽन्यां कुर्वीत इति ।
सोमपानात् इति च अर्थवादं व्यपदिश्यति स्म, सोमपां न
हितीयां जायामभ्यष्ट्यते इति हितीयामपि जायां दर्शयति ।

पिण्डयज्ञे तु दर्शनात्मागावानात्मतीयेत ॥ १६ ॥

(आ० नि० ३)

अथ कदं पिण्डयज्ञस्य हौ कालौ ? इति । उच्चर्त, वचनं
हि वत्र दृश्यते, अप्यनाहितार्थना कार्यः इति । तस्मात्
प्रागाधानात् पिण्डयज्ञः इति । (६।८।२ अ०) ।

— — —

अनाहितेऽप्नी श्रापतीश्चिकरणम् ।

स्यपतीष्ठः प्रयाजवद्ग्न्याधेयं प्रशोजयेत्ताद्यां-
च्चापहृज्येत ॥ २० ॥ (प०)

अस्ति स्यपतीष्ठः, एतया निषादस्यर्थतिं याजयेत्
इति । तत्र सन्देहः, किम् आधानसंस्कृतेषु प्रग्निषु स्यात्,
उत लौकिकेषु ? इति । किं प्राप्तम् ? संस्कृतेषु इति ।
कथम् ? । यदाहवनीये जुहूति इत्येवमादिवचनात् । ननु
शूद्रस्य आहवनीयाभावात् नास्ति तस्य श्रुतिः इति ।
उच्चर्त, सा हि आहवनीयं प्रयाजयेत्, यथा प्रशाजाद्

अशुनान् प्रयोजयति, एवं चोदकसामर्थ्यत् इति । ताद-
र्थाच्च अपहृज्येत, स्वपतीक्ष्यर्थं च आहिता अग्नयः, तस्याम्
अपहृक्तायाम् अपहृज्येरन्, धारणं हि तेषां दृष्टकार्यम्
आन्तरातम्, अतिक्रान्ते कार्ये न स्यात् इति ।

**अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यादाधानस्यासर्वशेष-
त्वात् ॥ २१ ॥ (सि०)**

अपि वा इति पत्रव्याङ्गतिः । लौकिकेषु अग्निषु स्यात्
न संस्कृतेषु । कुतः ? । आधानस्यासर्वशेषत्वात्, सर्वकर्म-
शेषभूता अग्नयः, तदङ्गमाधानं, न कर्माङ्गम् । शुद्धादीना-
मभावात् न कर्मप्रयुक्तता आधानस्य । वाक्यमामर्थाच्च
अग्निप्रयुक्तत्वम् । यच्च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तं, तच्चोदकेन प्राप्यते,
न द्रव्यप्रयुक्तम् । तस्यात् लौकिकेषु अग्निषु स्वपतीष्ठिः
इति । (६ । ८ । ३ अ०) ।

अनाहितेऽप्तवक्त्रीर्णिं पश्चनुहानाधिकरणम् ।

अवकीर्णि-पशुश्च तद्दाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥

२२ ॥

अस्ति अवकीर्णि-पशुः, ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैऋतं गईभ-
मानभेत इति । तच्च सन्देहः, किं तदर्थम् आधानं कर्त्तव्यम्,
न त लौकिकेषु अग्निषु तदक्षेत ? इति । अवकीर्णि-पशुश्च
तद्दत् इत्यधिकरणातिदेशः, पूर्वस्य अधिकरणस्य यः पूर्वः
पशुः, स अत पूर्वः पशुः । यः सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः ।

सर्वार्थम् आधानम्, तत्त्वात् आहिताभ्यु इति पूर्वः पञ्चः
आधानस्य अप्राप्तकालत्वात् इति सिद्धान्तः, अप्राप्ताऽयम्
आधानस्य कालः इत्येतदुक्तम् । तत्त्वात् इत्येतदुक्तम् ।
लौकिकेषु इति । (६ । ८ । ४ अ०) ।

— — —

दैवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणम् ।

उदगयनपूर्वपञ्चाहः पुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥ (मि०)

दैवानि कर्माणि उदाहरणम् उपन्यनप्रभृतीनि । तच
सन्देहः, किम् अनियते काले दैवानि कर्त्तव्यानि, उत
उदगयन-पूर्वपञ्चाहः-पुण्याहेषु ? इति । अनियते इति
प्राप्ते उदगयनादिषु इत्युच्यते । कुतः ? । एवं आरन्ति, तेषु
कालेषु दैवानि इति । रूपार्थवादस्त्र, एव है दैवानां रूपं,
यत् उदगयनं, पूर्वपञ्चोऽहः इति, न च वयं दैवादीनां
रूपं विद्धः । अथ त्वेषु कालेषु दैवानि क्रियन्ते, ततः एतेन
सम्बन्धे न रूपवचनम् अवकल्पते । अन्यार्थं च वाक्यमेतत्
दर्शयति, पूर्वाङ्गो वै दैवानां, मध्यांटिनो मनुष्याणाम्, अप-
राङ्गः पितृणाम् इति । तत्त्वात् एतेषु कालेषु दैवानि स्यः
इति ।

अहनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २४ ॥ (यु०)

अहनि च विशेषः, सकलं कर्म अहन्येव शक्यते कर्त्तुम्
इति, न रात्रौ करिष्यति । (६ । ८ । ५ अ०) ।

— — —

पित्रकर्मणोऽपरपत्रादिकालताधिकरणम् ।

इतरेषु तु पित्राणि ॥ २५ ॥

याहादीनि अपरपत्रे अपराह्णे च, स्मृतिरूपान्वार्ध-
दर्शनात् । (६ । ८ । ६ अ०) ।

— — —

ज्योतिष्ठोमाङ्गयाच्चाक्यथोनित्यताधिकरणम् ।

याज्ञाक्रांत्यगमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥ (पू०)

इदं समाप्तायते ज्योतिष्ठोमे, हादश रात्रीर्दीक्षितो
भृतिं वन्वीत इति, तथा सोमं क्रोणाति इति । तत्र सन्देहः
किं यस्य न विद्यते भृतिः, तेन वनितव्या, यस्य च न
विद्यते सोमः, तेन क्रेतव्यः उत उभयापि सति च असति
च ? । किं प्राप्तम् ? याज्ञाक्रांत्यगमविद्यमाने भृतिधने
सोमे च स्यात् । कस्यात् ? । द्रव्यसङ्घावार्थं याज्ञाक्रांत्यगमं,
तत् विद्यमानेऽनर्थकम् । अनर्थकं च उक्तमपि न कर्त्त-
व्यम् । तस्मात् अविद्यमाने भवेत्, लोकवत् । यथा यस्य
कोक्ते नास्ति द्रव्यं, स याचते क्रोणाति च, एवम् इहापि
द्रष्टव्यम् ।

नियतं वार्थवन्नात् स्यात् ॥ २७ ॥ (सि०)

नियतं वा याज्ञाक्रांत्यगमं, तद्विद्यमाने अविद्यमाने च
द्रव्ये स्यात्, एवं याज्ञाक्रांत्यगमविद्यमाने भवति, ज्योति-
ष्ठोमप्रयुक्तं हि तत् शूयते, न द्रव्यप्रयुक्तम् । तत्र नित्यं

ज्योतिष्ठोमस्य । नैवं वचनं भवति, यदा द्रव्यं नास्ति तदा
कर्त्तव्यम् इति । ज्योतिष्ठोमस्य च नित्यमङ्गमुक्तं, द्रव्याभावो
निमित्तम् उक्तम् इति परिकल्पेण त, कल्पनायां शब्दो
बाध्येत । अतो यात्ताक्रयणसंखृतम् द्रव्यम् इहोपयोक्त-
व्यम्, अन्यथा वैगुण्यं भवति । तस्मात् सति च असति च
द्रव्ये यात्ताक्रयणम् अनुष्टातव्यम् इति । अय यदुक्तं,
लोकवत् इति, लोके कर्म अर्थलक्षणं भवति, न शब्दलक्षणं
यथा अर्थः, तथा क्रियते । न, यथा शब्दः । वेदे तु शब्देनेव
अर्थोऽवगम्यते, तथैव अनुष्टेयम् इति । तस्मात् विद्यमाने
इपि कर्त्तव्यम् । (६। ८। ७ अ०)

—:०:—

ज्योतिष्ठोमादिषु पर्योन्नतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ।

तथा भक्तप्रैषाच्छादनसंज्ञपक्षोमद्विषम् ॥२८॥

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते, पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवामू-राज-
न्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः
प्रैषः, प्रोक्षणीरासादयेष्यं बहिरूपसादय स्तुचः संमृद्धिः
पक्षो मनव्याज्ये नादेहि इति । [तथा वाजपेये श्रूयते,
दर्भमयं वासो भवति इति । पश्चो संज्ञपक्षोमः, यत् पशुर्मा-
यमक्ततोरी वा पद्मिराहत अग्निर्मा तस्मादेनसो विष्णाम्यु-
ञ्चत्वंहसः इति । तथा, योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं हिष्मः
इति वचनम्, एतानि उदाहरणवचनानि ।

तेषु सन्देहः, किं यस्य अपरं भोजनं न विद्यते, स
यद्यो व्रतयेत्, यवागूमामिक्षां वा, उत विद्यमानेऽपि ?

इति । तथा यो प्रेषितः प्रैषार्थं न प्रतिपद्यते, स प्रेषितव्यः, उत प्रतिवद्यमानोऽपि ? इति । तथा, यस्तु सूचमयं चासो नास्ति, स दर्भमयं परिदधीत, उत विद्यमानोऽपि ? इति । तथा यस्तु पश्चर्मायुम् कुर्यात्, उरो वा पादौ वा हन्त्यात्, स एतेन मन्त्रेण जुहयात्, उत अन्योऽपि ? इति । तथा, यो हेष्टि कञ्जित् अन्येन च हिष्ठते, स एव मन्त्रं ब्रूयात्, योऽस्मान् हेष्टि इति । उत अहिष्ठन् अहिष्ठमाश्वापि ? इति ।

तत्र अधिकरणातिदेशोऽयम् । तत्र यः पूर्वस्मिन् अधिकरणे पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः, यस्तत्र सिद्धान्तः, स इह सिद्धान्तः, अविद्यमाने कुर्यात् इति पूर्वः पक्षः । नियतं वार्यवस्त्वात् (६।८।२७ सू०) इत्युत्तरः । स एव अन्यायः, यः पूर्वच । (६।८।८ अ०) ।

अपररात्रे व्रतस्थानियमाधिकरणम् ।

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २६ ॥

ज्योतिष्टोमे शूयते, मध्यन्दिनेऽपररात्रे वा ब्रतं व्रतयति इति सन्देहः, किं नियतम् अपररात्रे व्रतम्, उत अनियतम् ? इति । किं प्राप्तम् ? नियतं च अर्थवस्त्वात् स्यात् इति । तत्र एवं प्राप्ते ब्रूमः, अनर्थकं त्वनित्यं स्यात्, यदा एवम् मन्येत, अस्मिन् काले ब्रतं मे जरिष्यति इति, तदा ब्रतयेत्, यदा तु खलु मन्येत, न सम्यक् जरिष्यति इति,

तदा तत् व्रतं क्रियमाणम् अनर्थकं स्मात्, यदि हि अजी-
र्णेन यजमानो स्त्रियेत, तदा तत्त्वज्ञोपः, तत्त्वज्ञोपे च सर्व-
लोपः। तस्मात् अनियतं तस्मिन् काले व्रतं व्रतयितव्यम्
इति। (६।८।८०)।

— — —

क्षागस्यै वाग्नीषोमीयपशुताधिकरणम्। (क्षत्ताचिन्तारूपमिदम्)।

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥३०॥ (पू.)

ज्योतिष्ठोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभते इति। तत्र सन्देहः, किं यः कश्चित्
पशुरालभनीयः, उत क्षागः? इति वक्ष्यमाणेन अभिप्रायेण
भवति संशयः। ननु एकेषामास्त्रायते, अजोऽग्नीषोमीयः
इति, सर्वशास्त्राप्रत्ययं च एकं कर्म इति। अत्र उच्यते,
प्रतिशाखं भिक्षानि कर्माणि इति क्षत्ता चिन्ता। किं
तावत् प्राप्तम्? पशुचोदनायाम् अनियमः उत्सर्गे कर्त्तव्ये
द्रव्यं शक्यते उत्स्नष्टुम्, न पृश्नत्वम्। द्रव्यं हि साधकम्,
अतः अत्र द्रव्यम् अन्तरेण, उत्सर्गो न सम्भवति इति द्रव्यम्
उपादीयते। तस्मिन् उपादीयमाने अनियमः, यत्किञ्चित्
नत्स्नष्टव्यम् इति। कुतः एतत्?। अविशेषात्, न हि
पशुत्वसम्बद्धे तु कश्चिद्विशेषः उपलभ्यते। तस्मात् यः कश्चित्
पशुः ।

क्षागो वा मन्त्रवर्णात् ॥३१॥ (सि०)

वाशव्दः पञ्च आवर्त्यति। नैतदस्ति, यत्र क्षाचन

द्रव्ये पशुत्वम् उपादेयम् इति । अस्ति उत्सृष्टव्यस्य
नियमकारणं मन्त्रवर्णः, अन्यये छागस्य वपाया मेदसो-
ऽनुबूहि इति, छागप्रकाशनसमर्थो मन्त्रवर्णः समान्नायते,
यदि छागो न उपादेयः, ततस्तप्रकाशनसमर्थस्य उपा-
दानम् अनर्थवत्, तेन अवगम्यते, छागम् अधिकृत्य उत्सर्गं
विदधाति इति, मान्त्रवर्णिको द्रव्यनियमविधिः इति ।

न, चोदनाविरोधात् ॥ ३२ ॥ (आ०)

नैतदेवं, न शक्नोति मन्त्रवर्णशोदनायां प्रत्यर्थिन्यां
द्रव्यं नियन्तुम्, यत्र हि द्रव्यस्य प्रकाशकं न शूयते, तत्र
अप्रकाशितमेव तत्कर्त्तव्यम् इति । तस्मात् न मन्त्रवर्णात्
प्रकाश्यनियमविधिः कल्पयते, एवमत्र प्रकाश्यं प्रकाशयित-
व्यम् इति । अत्र पुनः शब्देन अवगम्यते, पशुत्वे न प्रकाश-
यितव्यम् इति । तस्मात् न मन्त्रवर्णः तत्सङ्घावे समर्थः ।
मन्त्रवर्णाद्वि कल्पया प्रयोगवचनश्रुतिः, इह कृता प्रयोग-
वचनेन उपसंहक्तव्या, अन्य एव पशुशब्दस्य अर्थः पशुत्वम्,
अन्यो मन्त्रवर्णेन नियम्यते छागः । तस्मात् न मन्त्रवर्णशो-
दनाविरोधेन नियन्तुमर्हति इति ।

आर्षीयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि, न पशुत्वम् अन्येभ्यः पशुभ्य आच्छे-
तव्यम् इति । यथा, आर्षीयं हुणीते, चीन् हुणीते इति ।
सामान्यश्रुतिः चिक्षेवावतिष्ठते इति, वित्तं विशेषो विव-
चितो न अन्ये विवचिताः इति । एवम् इहापि पशुत्वं,
छागं प्रकल्पयितुम् विवचितं, न अन्यान् विशेषान् इति ।

न, तत्र ह्योदितत्वात् ॥ ३४ ॥ (आ०)

नैतदेवं, तत्र हि अचोदितं इव्यम् उत्स्फृष्ट्य, मन्त्रवर्णे, वरणे सुनषोदितम् तत्र वित्वसङ्गासम्बन्धस्य वरणे चोदितत्वात्, न अन्या सङ्गा क्रियते । आर्थेयशब्दादपि न अनर्थेयं, विश्वस्य हि तत् सामर्थ्यं, येन आर्थेयशब्दे विशिष्टसङ्गाविषयो नियम्यते, इह न मन्त्रस्य सामर्थ्यम् । तत्त्वात् अनियमः इति ।

नियमो वैकार्यं ह्यर्थभेदाहीदः पृथक्केनाभिधानात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०)

नियमो वा, एकार्थं हि पशुच्छागशब्दयोः, सामार्थ्यपशुः इति, छागादयो विशेषा उच्चते । कथम् ?- तैः सामानाधिकरणात्, पशुः छागः, पशुहडः, पशुर्मेषः पशुरस्तः इति । एवं सति न मन्त्रवर्णः पशुशब्देन विवर्धते तेव, छागोऽप्यालव्यचोदितः, मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदम् अवगम्यते, छागं विवक्तिला अयं पशुशब्दः उच्चरितः इति, न अन्यान् विशेषान् इति । छागोपकरणम् अस्य उपदंशितं, यदुपदंशने पशुशब्दस्छागाभिप्रायः इति गम्यते, यथा युग्मवरत्रे उपदंशिते, ईषाचक्रादिसक्तिवाने चेत् अन्यमानयेति उच्चते, तदा यानाक्षमधिकात्य ब्रूते इति गम्यते, न तु विदेषनाक्षम् इति । यदि हि अर्थभेदो भवेत् पशुच्छागशब्दयोः, पृथक्केनाभिधानं, ततो भेदः स्यात्, न छाग एव नियम्येत, अविहितः छागार्थः इति अचोपादानम् ।

अपि च, क्षागपदे तं मन्त्रवर्णः प्रकाशवेत् । क्षागार्थी-
भिधाने पुनः पशुशब्दस्य, क्षागप्राप्तावत्येवाम् अप्राप्तिरिति
अन्यस्मिन् प्राप्ते लिङ्गेन नियमः क्रियते इति ।

अनियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्द- भेदाभ्याम् ॥ ३६ ॥ (चा०)

अनियमो वा, यः कश्चित् पशुः उपादेयः, अर्थान्तर-
त्वात्, अर्थान्तरं पशुत्वम्, अर्थान्तरं क्षागत्वम्, अर्थयोरन्त-
सामानाधिकरण्यं, न शब्दयोः । कथं पुनरर्थान्तरं
गम्यते ? । व्यतिरेकाच्छब्दभेदाच्च, व्यतिरेको हि भवति,
कश्चित् पशुर्न क्षागः । तथा, क्षाग॑ पशुः इति शब्दभेदः ।
शब्दभेदादेवार्थभेदो व्यायः । एकस्मिन् वाक्ये समवेयात्,
पशुं क्षागमानय इति, इतरथा, अन्यतरेण क्षतार्थत्वात्
अन्यतरो वाक्ये न समवेयात्, समवैति च । तस्मात्
अन्यत् पशुत्वम्, अन्यत् क्षागत्वम् । तस्मात् अनियमः, यः
कश्चित् पशुः उपादेयः इति ।

तचोल्सूचिका पश्चव्याहृतिः, अन्यत्वेऽपि सति नियम
एव । कुतः ? । मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात्, मन्त्र-
साधनं हि कर्म शृणु गम्यते, यदि क्षागम् उपादास्यामहे,
सगुणं कर्म सक्षामः कर्तुम्, मन्त्रम् उपादानाः, मन्त्रस्य
अपाच्चिकत्वात् । अथ अन्यम् उपादास्यामहे, मन्त्रस्य
विषयाभावात् मन्त्रम् अपजहतो न सगुणं कर्म निर्वर्त्त-
येम, अतो न च श्रुतिं दाधामहे, अन्यस्मिन् पशुशब्दो

वर्तते, इति न च अन्यम् उपादास्यामहे, वैगुण्यादिभ्यतः ।
तस्मात् क्षागः एव उपादातव्यः इति ।

अतु अश्वम् उपादाना नैव मन्त्रवर्णम् अपहास्यामः,
स एव अश्वः क्षागो भविष्यति, यज्ञक्षवगमनोऽश्वः, स
क्षागः, क्षिर्देर्गमेष्व क्षागशब्दः प्रसिद्धः ।

रूपालिङ्गाच्च ॥ ३७ ॥ (आ०)

क्वचित् मुष्करा भविष्यन्ति इति शूयते, गद्यन्तरैण
वचनम्, अमुष्करास्तदेदम् उपपद्यते । तस्मात् क्षिवगमनो-
ऽश्वोऽपि क्षागः इति कर्माख्या भविष्यति । अत्र उच्यते,

क्षागे न कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्याम् ॥ ३८ ॥

(आ० नि०)

क्षागे कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्यां न अवकल्पते, न हि
क्षागशब्दः क्षिवगमनवचनः, समुदायो हि असौ पृथक्
अर्थात् रे प्रसिद्धो, न असौ अवयवप्रसिद्धा वाधितव्यः ।
तस्मात् न अश्वः क्षागः ।

रूपान्यत्वाद्व जातिशब्दः स्यात् ॥ ३९ ॥

(आ० नि० १)

इदम् अन्यथदीक्षरं सूत्रम् । अथ कस्मात् न वयो-
वचनो भवति ? वयोवचना छेते शब्दाः क्षागम्क्षागस्तो
वस्तः इति, तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यति इति ।
उच्यते, नैतदेव, सत्यं वयोवचनः, अजापतिगतस्तु वयो-

वदितम् अक्रोति वथा शोणः इति वर्णवचनः अख्जाति-
गतं वर्णं वदति, न अन्यम् । तस्मात् रूपान्यत्वात् न
वर्णोमाचवचनः, किन्तु जातिशब्दः स्यात्, जात्याश्रयं
वर्णो वदेत् । अतस्काग एव नियम्यते ।

विकारो नोत्यत्तिकत्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि० २)

इदमपि पदोत्तरम्, इह अखादीनां विकारस्काग-
शब्दः, किञ्चिदन्त्र अखादीनाम् उच्चार्यते, न किञ्चित् अन्य-
देव । तस्मात् अखाऽपि क्षागः इति, न उत्यत्तिकत्वात्,
ओत्यत्तिको हि नामिनाम्नोः मुख्यः इत्युक्तम् (११३.
स०), न आख्याविकारः सञ्चावति इति तस्मात् न अख-
स्कागः, अतः क्षाग एव उपादातव्यः इति
स नैमित्तिकः पशोगुणस्थाचोदितत्वात् ॥ ४१ ॥

(आ० नि० ३)

पदोत्तरमेव इदं सूचम् । अथ कस्मात् न क्षिद्रनिमित्तः
क्षागशब्दो भवति ? एवं श्रूयते, शुष्ठिरो वा एतर्हि पशुः
यर्हि वपामुत्खिदन्ति इति । न इत्युच्यते, क्षिद्रत्वस्य गुणस्य
पश्योः अर्चादितत्वात् । अव्यङ्गं पशुमालभेत इति हि
चोद्यते । तस्मात् अक्षिद्रः पशुः । न च, अव्येवप्रसिद्धगा-
ममुदायप्रसिद्धिर्वाधते, इत्युक्तमेव । तस्मात् क्षाग एव
उपादेयो न अखादयः इति ।

जातेवा तत्वायवचनार्थवक्तुभ्याम् ॥ ४२ ॥ (सि०)

वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्मैत् अवदेवप्रसिद्धगा समु-

दायप्रभिद्वयं बाधते, तस्मात् जातेः एव छागशब्दो वाचकः,
एवं समुदायस्य अर्थवत्ता अनुगृहीता भविष्यति इति तत्-
प्रायवचनम् उपपद्यते, विश्वेषां देवानाम् उस्माणां छागानां
मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि इति जातिप्राये वचनम्
उपपद्यते । प्रायेणापि हि नियमः क्रियते, यथा, अग्रप्राये
लिखितं दृष्टा अग्रोऽयम् इति बुद्धिर्भवति । तस्मात् काम
एव उपादातव्यः इति । क्लत्वा-चिन्ताशां प्रयोजनं न
वक्तव्यम् ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्या-
यस्य अष्टमः पञ्चदः । अध्यायश्च सुमासः ।

समाप्तश्च पूर्वः चट्टजः ।